

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΒΒΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

Επιμέλεια έκδοσης: ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΝΤΑΡΓΥΡΗ

ISSN 1105-0772

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΒΒΑΣ (1935-2006)

Ο αείμνηστος καθηγητής και ακαδημαϊκός Γιώργος Λάββας γεννήθηκε στη Ρηχέα Λακωνίας το 1935. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από όπου πήρε το πτυχίο του το 1958. Αργότερα στράφηκε στις σπουδές του στην Αρχιτεκτονική και το 1969 πήρε το δίπλωμα του Αρχιτέκτονα από το Ομοσπονδιακό Πολυτεχνείο της Ζυρίχης από το οποίο και αναγορεύτηκε διδάκτορας των Τεχνικών Επιστημών το 1971.

Ο Γιώργος Λάββας δίδασκε ως επισκέπτης καθηγητής Ιστορίας-Θεωρίας Αρχιτεκτονικής και Τέχνης στο Polytechnic Institute της Βιρτζίνια (Η.Π.Α.) κατά τα έτη 1968-1969 και εν συνεχεία εργάστηκε ως επιστημονικός συνεργάτης-επιμελητής στο Ινστιτούτο Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής και στη Συλλογή Γραφικών Τεχνών του Ομοσπονδιακού Πολυτεχνείου της Ζυρίχης (1969-1971). Το επόμενο πανεπιστημιακό έτος (1972-1973) δίδαξε με ανάθεση διδασκαλίας (Lehrbeauftragter) το μάθημα της Αρχαίας Πολεοδομίας στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου της Ζυρίχης. Από το επόμενο ακαδημαϊκό έτος ο Γιώργιος Λάββας επέστρεψε στην Ελλάδα για να αφιερωθεί στη διδασκαλία για δύο περίπου δεκαετίες (1973-1992) στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αρχικά ως επικουρικός καθηγητής (1972-1976), εν συνεχεία με ανάθεση διδασκαλίας στα μαθήματα της Γενικής Ιστορίας της Τέχνης και της Εισαγωγής στην Ιστορία Πολιτισμού και τέλος (1976-1980) ως τακτικός καθηγητής Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και Προστασίας Μνημείων (1976-1992). Το 1992 μετακλήθηκε για να διδάξει Ιστορία της Τέχνης και Πολιτιστική Κληρονομιά στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μαζικών Μέσων Επικοινωνίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, έως την συνταξιοδότησή του το έτος 2002. Το 2003 εξελέγη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής του δραστηριότητας ο καθηγητής Γιώργος Λάββας εργάστηκε σε μεγάλα ερευνητικά προγράμματα, όπως το «Berg Athos/Kloster Simonos Petra» του Ομοσπονδιακού Πολυτεχνείου της Ζυρίχης (1984) με υπεύθυνο τον καθηγητή Η. Kramel, ή το «Bauforschung» του European University Institute της Φλωρεντίας (1989). Ταξινόμησε το αρχείο του S. Giedion και μελέτησε το υλικό που αφορούσε τα Διεθνή Συνέδρια της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (CIAM). Υπήρξε εμπει-

ρογνώμονας του Ελληνορθοδόξου Πατριαρχείου Ιεροσολύμων στην Παλαιστίνη από το 1984 έως το 2004, υπεύθυνος (Project Leader) του ερευνητικού προγράμματος «Regional Program for Cultural and Natural Heritage in South East Europe 2003-2005. Component B: Intergrated Rehabilitation Project Plan Survey on the Architectural and Archaeological Heritage (IRPP/SAAH)», Council of Europe/Secretariat General Directorate of Culture and Cultural and Natural Heritage, Strasbourg 2003.

Στα χρόνια της θητείας του στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ο καθηγητής Γιώργος Λάββας δημιούργησε «Αρχείο Αρχιτεκτονικής του 19ου-20ού αιώνα» με φωτογραφικό υλικό και σχέδια της πόλης της Θεσσαλονίκης και άλλων πόλεων της Μακεδονίας και Θράκης, διοργάνωσε το Α' Πανελλήνιο συνέδριο με θέμα «Νεοκλασική πόλη και Αρχιτεκτονική» (1983), του ανατέθηκε από την τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα πραγματογνωμοσύνη για την οργάνωση της Προστασίας της Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Αγίου Όρους. Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ο καθηγητής Γιώργος Λάββας δημιούργησε τον «Οδηγό για τη Διαχείριση της ελληνικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς 1950-2000» (ΕΠΙΕΕ, 2001-2003) και ήταν επιστημονικός υπεύθυνος στην τηλεοπτική παραγωγή «Οι σεισμοί του 1953 στα Ιόνια Νησιά: ανασύνθεση προσεισμικού και μετασεισμικού περιβάλλοντος των νησιών» (ΕΠΙΕΕ, 2001-2003).

Μεγάλη δραστηριότητα ανέπτυξε ο καθηγητής Γιώργος Λάββας ως υπεύθυνος των εξής προγραμμάτων: «Corpus Μνημείων της Θεσσαλονίκης» [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (ΑΠΘ)], «Διδυμότειχο: Ιστορική, Πολεοδομική και Αρχιτεκτονική Μελέτη του Ιστορικού Κέντρου» (Υπουργείο Βορείου Ελλάδος), «Μελέτη προβλημάτων του Βαλλιάνειου Μεγάρου» (Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος), «Ηλεκτρονικό Αρχείο Μνημείων Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας» (Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, με συνεργάτη τον καθηγητή Δ. Βλάχο), «Βιβλιογραφική τεκμηρίωση των κτηρίων της Πανεπιστημιακής Λέσχης και της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών» (τα ΕΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών) και «Βιβλιογραφική τεκμηρίωση των κτηρίων της Θεολογικής, Φιλοσοφικής, Φυσικομαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου» (Τμήματα Θεατρικών Σπουδών και ΕΜΜΕ Πανεπιστημίου Αθηνών, σε συνεργασία με την αναπλ. καθηγήτρια Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ), «Έρευνα και αποτίμηση της πολιτιστικής διαχείρισης των μουσείων του Πανεπιστημίου Αθηνών» (Τμήμα ΕΜΜΕ, σε συνεργασία με την αναπλ. καθηγήτρια Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ), «Το ναοδομικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Αθηνών» (Τμήμα ΕΜΜΕ).

Το αρχιτεκτονικό έργο στην αποκατάσταση παραδοσιακών κτηρίων του καθηγητή Γιώργου Λάββα είναι επίσης αξιόλογο. Η εκκλησία του Απ.

Παύλου στο Chambésy της Γενεύης (συνεργασία Spiess και Wegmüller, το «Μπελλώνειον» Καθίδρυμα στα Φηρά Σαντορίνης (συνεργασία Ι. Ρήγου), η εκκλησία στο Μπασίς (Mediterranean Cosmos) στη Θεσσαλονίκη (συνεργασία Μ. Λεφαντζή), η αποκατάσταση της Βίλλας Καπαντζή (συνεργασία Σ. Στεφάνου), η αποκατάσταση παραδοσιακού κτηρίου Εταιρείας Δικαστικών Μελετών στην Πλάκα (συνεργασία Ι. Ρήγου).

Ο καθηγητής Γιώργος Λάββας έλαβε μέρος στις ανασκαφές της Μαρώνειας Θράκης (1978-1982), συνεργασία με Ε. Πεντάζο, του «Φρικτού» Γολγοθά στον Πανίερο Ναό της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα (1988-1989, συνεργασία Θ. Μητρόπουλου) και στην ανασκαφή του «Καθίσματος της Παναγίας» στα Ιεροσόλυμα (1999-2003).

Για το έργο και την προσφορά του στα χριστιανικά μνημεία της Παλαιστίνης το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων αναγόρευσε τον Γεώργιο Π. Λάββα «Σταυροφόρον του Τάγματος των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου Ιεροσολύμων» (Χρυσός Σταυρός μετά Στέμματος) από τα 1977-2004.

Ο καθηγητής Γιώργος Λάββας διετέλεσε Διευθυντής Τομέα και Ινστιτούτου, Πρόεδρος των Τμημάτων στα οποία υπηρέτησε, Κοσμητόρας της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ, Πρόεδρος του Εθνολογικού Λαογραφικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης, Πρόεδρος του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, Πρόεδρος των Επιτροπών Προστασίας της Άνω Πόλης στη Θεσσαλονίκη και της παλιάς πόλης στην Ξάνθη, ενώ διετέλεσε μέλος πολλών επιστημονικών Επιτροπών και Συμβουλίων και εθνικός εκπρόσωπος στο Advisory Committee on Education and Training in the Field of Architecture. Από το πλήθος των συμμετοχών του στις επιστημονικές επιτροπές, συμβούλια και ομάδες εργασίας στην Ελλάδα σημειώνουμε τη συμμετοχή του στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στην Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (ΕΣΜΑ), στην Επιτροπή Συντήρησης του Ναού του Επικουρίου Απόλλωνος στη Φιγάλεια, στις επιτροπές ανάθεσης μελετών στερέωσης, συντήρησης και αποκατάστασης των Μονών Κουτλουμουσιού και Σταυρονικήτα, συντήρησης του Ναού του Πρωτάτου, επισκευής και διαφύλαξης μνημείων και θησαυρών του Αγίου Όρους καθώς και στην Επιτροπή Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού Προσχεδίων Νέου Μουσείου Ακροπόλεως.

Η έντονη δραστηριότητα που ανέπτυξε ο καθηγητής Γιώργος Λάββας στους παραπάνω τομείς τον κατατάσσουν στους πνευματικούς ταγούς της μαχόμενης επιστήμης με ένα ευρύ πνεύμα της θεωρητικής κατάρτισης, η οποία αποτυπώνεται στην πράξη και στο συγγραφικό του έργο. Για το έργο αυτό ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί τώρα τον πλήρη κατάλογο που δημοσιεύεται στον μεταθανάτιο αφιερωματικό

τόμο «Το βέλος του χρόνου, τιμητικός τόμος για τον ακαδημαϊκό καθηγητή Γεώργιο Λάββα», Θεσσαλονίκη 2004, σ. 13-21.

Ο Γιώργος Λάββας έφυγε από τη ζωή στις 4 Νοεμβρίου 2006.

Η μορφή του μένει βαθιά χαραγμένη στη μνήμη των ανθρώπων που τον γνώρισαν, υπήρξαν συνεργάτες και φίλοι του, συνοδοιπόροι στους δρόμους του ανήσυχου εσωτερικού του κόσμου και στοχαστές της εξωτερικής νηφάλιας ηρεμίας του.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΦΩΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Οι εθνικοί στην Αντιόχεια μετά τον Λιβάνιο. Η περίπτωση του Ισοκάσιου	13
Ρ. ΓΚΕΝΑΚΟΥ-ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΥ, Οί έπιμερισμοί κατά στοιχείον γραφικά: παρατηρήσεις στη δομή και στον τρόπο σύνθεσής τους	21
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, Η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη και τα θαύματα των αγίων της. Μικρές και μεγάλες διεκδικήσεις ενός αποκλειστικού προνομίου (9ος-12ος αι.)	51
ΔΗΜΗΤΡΑ Ι. ΜΟΝΙΟΥ, Μιά ανέκδοτη πραγματεία του Γεωργίου Μοσχάμπαρ	69
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, «Ο τών Έλλήνων βασιλεὺς Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδών» μέσα από το έργο των βυζαντινών χρονογράφων (έως τα τέλη του 10ου αι.)	81
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΡΩΣΗΣ, Οι Άβαροι στα Βαλκάνια και την Παννονία (σημ. Ουγγαρία), η παρουσία των Δυτικών Τούρκων στον Εύξεινο και τη Βαλκανική και η βυζαντινή διπλωματία	97
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ, Τα ζώα στα βυζαντινά Ονειροκριτικά	115
ELENI TOUNTA, Westliche politische Kanzleipropaganda und byzantinische höfische Literatur im Dienst der Weltherrschaftsideologie: die feierliche Ankunft Berthas von Sulzbach (1142) und ihr Ableben in Konstantinopel (1160)	137
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, Ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου (Karagedik Kilise) στην κοιλάδα του Περιστρέματος (Belışırma) της Καππαδοκίας	161
TSVETA VÁLEVA, Sur la question sur la soit-dite "École artistique de Kastoria"	181
ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ, Το έργο του ανώνυμου «ζωγράφου του Αγίου Στεφάνου» Μετεώρων στα Μεγάλα Βραγγιανά των Αγράφων	223
ΑΓΓΕΛΟΣ ΑΘ. ΓΟΥΜΑΤΙΑΝΟΣ, Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας της Λήμνου στην έπιστολογραφία του Δημητρίου Κυδώνη	267

ΠΑΡΙΣ ΔΗΜ. ΕΥΤΕΝΙΚΟΣ, Παρατηρήσεις σε εικονιστικά γλυπτά της ύστερης βυζαντινής περιόδου από την περιοχή του Πηλίου	289
ΑΡΧΙΜ. ΣΙΛΑΣ ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ, Τὰ ζεύγη τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων σὲ ομάδα. Μερικὲς παρατηρήσεις	307
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΛΙΑΚΟΣ, Ξυλόγλυπτοι σταυροί με επενδύσεις στην αγιορειτική μονή Ιβήρων (16ος-17ος αιώνας)	331
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ, Ζητήματα της εικονογραφίας του αγίου Δημητρίου	363
Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Η πλαστή κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας	393
ΕΛΙΣΑΒΕΤ Δ. ΠΑΝΕΛΗ, Παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές παραστάσεις της Θυσίας του Αβραάμ: ερμηνευτική προσέγγιση με βάση τις γραπτές πηγές	461
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΧΑΛΚΗΔΟΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΣ, Ἕνα κύκνειο σχεδιαστικό τόρσο τοῦ Γ. Λάββα. Ὁ ναὸς τοῦ Μπασις	487
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ, Στάδια προετοιμασίας του κώδικα σε παραστάσεις ευαγγελιστών της παλαιολόγειας εποχής	511
ΣΥΜΕΩΝ Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Τὸ ἀνώνυμο ἐγκώμιο στὸν ὁσιο Φώτιο τὸν Θεσσαλὸ (ΒΗΓ 1545). Ἕνα ἀκόμη ἔργο τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης;	529
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	549
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ	593

ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΛΙΒΑΝΙΟ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΙΣΟΚΑΣΙΟΥ

Το 468 ο Ισοκάσιος, διακεκριμένο μέλος της αντιοχειανής κοινωνίας, κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους του για την πίστη του στην εθνική θρησκεία και, ύστερα από διαταγή του αυτοκράτορα, κατέληξε στην Κωνσταντινούπολη για να δικαστεί.

Η περιπέτειά του, όπως μας εξιστορείται από τον Ιωάννη Μαλάλα, μας επιτρέπει να δούμε μια πλευρά της στροφής προς τον χριστιανισμό των ανώτερων μορφωτικά τάξεων του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι εθνικοί στα μέσα του 5ου αιώνα, καθώς και τη θέση τους στην κοινωνία και τον διοικητικό μηχανισμό¹.

Ο Ισοκάσιος δεν ήταν Αντιοχεύς². Καταγόταν από την Αιγέα, παραθαλάσσια πόλη της Κιλικίας, η οποία ήταν άλλοτε φημισμένο κέντρο της εθνικής θρησκείας. Μάλιστα εκεί έζησε για ένα διάστημα και ο Απολλώνιος Τυανεύς, ο πυθαγόρειος ασκητής, και πραγματοποίησε μερικά από τα πρώτα του θαύματα³. Στην πόλη υπήρχε φημισμένος ναός του Ασκληπιού που συγκέντρωνε πλήθη πιστών που προσδοκούσαν σε θεραπεία. Η καταστροφή του ναού από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο θεωρήθηκε από τους εκκλησιαστικούς ιστορικούς ως αποφασιστικό βήμα για το ξερίζωμα του παγανισμού και την ενίσχυση της χριστιανικής Εκκλησίας⁴. Ο Ισο-

1. Ιωάννου Μαλάλα, *Χρονογραφία*, XIII, 38, έκδ. I. Thurn, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2000, σ. 292-293· αγγλική μτφρ. *The Chronicle of John Malalas*, μτφρ. Elizabeth Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Μελβούρνη 1986, σ. 203-204. Από τον Μαλάλα αντλούν και οι μεταγενέστερες πηγές που αναφέρονται στον Ισοκάσιο: *Πασχάλιον Χρονικόν*, έκδ. L. Dindorf, Βόννη 1832, σ. 595-596. — Ιωάννης Νικίου, *Χρονικόν*, μτφρ. Robert Henry Charles, Λονδίνο 1919, 88.7-11. — Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τ. Α', Λειψία 1883, σ. 115. — Γ. Κεδρηός, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. I. Bekker, τ. Α', Βόννη 1838, σ. 612-613. — Ιω. Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, έκδ. L. Dindorf, Βόννη 1868-6189, σ. 14. Για τον Μαλάλα και την Αντιόχεια βλ. και Catherine Saliou, *Statues d'Antioche de Syrie dans la Chronographie de Jean Malalas, Recherches sur la Chronique de Jean Malalas*, τ. II, επιμ. Sandrina Augusta-Boulnot, Joëlle Beaucamp, Anne-Marie Bernradi και Emmanuèle Caire, Monographies 24, Παρίσι 2006, σ. 69-95.

2. Για τη σταδιοδρομία του βλ. *PLRE II*, s.v. Isocasius.

3. Φλάβιος Φιλοστράτου, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλωνίων*, έκδ. C. L. Kayzer, Λειψία, 1964, σ. 6-11.

4. Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου βασιλέως*, έκδ. F. Winkelmann,

κάσιος όμως μας δείχνει ότι η εθνική παράδοση στη γενέτειρά του ήταν πολύ βαθιά ριζωμένη και δεν είχε χαθεί παρότι είχαν μεσολαβήσει δύο αιώνες από την καταστροφή του Ασκληπείου. Ο ίδιος φαίνεται ότι ακολουθούσε την πατρώα θρησκεία εν πλήρει συνειδήσει και με μεγάλη επιμονή. Τα Θαύματα της αγίας Θέκλας μας μεταφέρουν στην εποχή κατά την οποία ο Ισοκάσιος έμενε στην Αιγέα, πριν ολοκληρώσει τις σπουδές του και γίνει διδάσκαλος της ρητορικής⁵. Σύμφωνα με τη σύντομη διήγηση του 39ου θαύματος, ο Ισοκάσιος αρρώστησε και χρειαζόταν ησυχία και ανάπαυση· γι' αυτό τον λόγο βρέθηκε στον ναό της αγίας, ο οποίος ήταν έξω από την πόλη. Όταν αποκοιμήθηκε, η αγία τον επισκέφτηκε στον ύπνο του και του υπέδειξε τη θεραπευτική αγωγή που έπρεπε να ακολουθήσει. Εκείνος υπάκουσε και έγινε καλά, δεν θέλησε ωστόσο να ασπαστεί τον χριστιανισμό⁶.

Οι διαφορετικές θρησκευτικές του πεποιθήσεις δεν τον εμπόδισαν πάντως να έχει επαφές και συναλλαγές με χριστιανούς, ακόμα και να αναμειγνύεται στα εκκλησιαστικά πράγματα. Στη ληστρική Σύνοδο της Εφέσου του 449 ο πατριάρχης Αντιοχείας Δόμνος κατηγορείται μεταξύ άλλων ότι κέρδισε τον θρόνο του με την υποστήριξη του παγανιστή Ισοκάσιου⁷. Ο Θεοδώρητος Κύρρου του απευθύνει πέντε επιστολές, οι οποίες φανερώνουν την εκτίμηση που έτρεφε στο πρόσωπό του⁸. Στις τέσσερις από αυτές ο επίσκοπος αναφέρεται με θερμά λόγια στη διδακτική δραστηριότητα του ρήτορα και στους μαθητές που του αποστέλλει⁹. Φυσικά, δεν μας εκπλήσσει που ένας επίσκοπος στέλνει να μαθητεύσουν δίπλα σε έναν εθνικό διδάσκαλο τα πνευματικά του παιδιά. Είναι γνωστό ότι έναν αιώνα πιο πριν οι Καππαδόκες Πατέρες έγραφαν ανάλογες επιστολές και έστελναν μαθητές στον πιο διάσημο διδάσκαλο της ρητορικής στην Αντιόχεια κατά την Ύστερη Αρχαιότητα κι επίσης αμε-

Βερολίνο 1975, III, 56, σ. 110. — Σωζομένος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, II, έκδ. J. Bidez, G. C. Hansen, Βερολίνο 1960, σ. 252. — Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, ό.π., σ. 23-24.

5. Βλ. *Πράξεις της Αγίας Αποστόλου και μάρτυρος του Χριστού Θέκλας και θαύματα*, έκδ.-μτφρ. G. Dagron, Βρυξέλλες 1978, σ. 394: από γραμματιστού σοφιστής γεγονός.

6. S. F. Johnson, *The Life and Miracles of Thekla*, Cambridge 2006, σ. 156-165.

7. Δυστυχώς τα Πρακτικά της συνόδου δεν προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο ενισχύθηκε ο Δόμνος από τον Ισοκάσιο, Akten der Ephesinischen Synode vom Jahre 449, syrisch, mit Georg Hoffmanns deutscher Uebersetzung, έκδ. J. Flemming, Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philol-histor. Kl., NF. 15, I (1917) 115.

8. Πρόκειται για τις επιστολές XXVII, XXVIII, XXXVIII, XLIV, LII, Θεοδώρητου Κύρρου, *Επιστολές*, τ. Α', έκδ. Y. Azéma, Παρίσι 1955. Για τις επιστολές του Θεοδώρητου, βλ. Sister M. Monica Wagner, A Chapter in Byzantine Epistolography. The Letters of Theodoret of Cyrrus, *DOp* 4 (1948) 117-181 και I. G. Tompkins, Problems of Dating and Pertinence in some Letters of Theodoret of Cyrrhus, *Byzantion* 65 (1995) 176-195.

9. Ό.π., επιστ. XXVII, XXVIII, XLIV.

τανόητο εθνικό, τον Λιβάνιο¹⁰. Σημειώνουμε όμως ότι ο Θεοδώρητος επιστεύεται τον Ισοκάσιο να διδάξει τους νέους όχι μόνον την άττικήν εὐ-γλωττίαν, αλλά και την ἡθῶν (...) κοσμιότητα καὶ τὸν βίον πρὸς ἀρετήν. Στα μέσα του 5ου αιώνα, ένας λόγιος επίσκοπος κι ένας εθνικός ρήτορας προσπαθούσαν να εμφορήσουν στους νέους τις ίδιες αξίες και αρχές. Πέρα όμως από αυτό, φαίνεται ότι ο Θεοδώρητος είχε στενή προσωπική σχέση με τον Ισοκάσιο, αφού μερίμνησε προκειμένου να πάει στην Αντιόχεια ο Γερόντιος, ένας άριστος, όπως αναφέρει, ξυλογλύπτης από την Κύρρο, και να βοηθήσει τον Ισοκάσιο στη διακόσμηση της οικίας του¹¹.

Πότε ακριβώς πήγε ο Ισοκάσιος στην Αντιόχεια, αν σπούδασε εκεί τη ρητορική ή αν κατέληξε σε κάποια φάση της σταδιοδρομίας του, δεν το γνωρίζουμε. Το βέβαιο είναι ότι, όταν κατηγορήθηκε για τις δοξασίες του, κατείχε ήδη σημαντική θέση στην πόλη. Οι έξι ιδιότητες που μας παραθέτει ο Μαλάλας για τον Ισοκάσιο, στις περίπου είκοσι αράδες που καλύπτουν τη διήγηση, μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια εικόνα για εκείνον. Ο Ισοκάσιος ήταν κοιαιστώριος, φιλόσοφος¹², κτήτωρ καὶ οἰκῆ-τωρ Ἀντιοχείας, διήνυσεν ἀρχὰς πολλὰς μετὰ δόξης και, τέλος, ήταν σφόδρα λογικός.

Το σφόδρα λογικός αναφέρεται στην υψηλή παιδεία του ρήτορα και τη θαυμαστή φιλοσοφική του κατάρτιση. Η θέση του στην κοινωνία της Αντιόχειας, όλες οι υπόλοιπες ιδιότητες που αναφέρονται, προκύπτουν από εδώ. Εντύπωση ίσως προκαλεί το γεγονός ότι ο Ισοκάσιος δεν αποκαλείται μόνο οἰκῆτωρ, αλλά και κτήτωρ Αντιοχείας, αν και δεν ήταν αυτόχθων. Στη Χρονογραφία του Μαλάλα η έννοια του κτήτορος εμφανίζεται ήδη στην εποχή του Αντίοχου του Επιφανούς και χρησιμοποιείται για επιφανείς πολίτες που αναμειγνύονταν στα κοινά¹³.

Αν και ο ρήτωρ διήνυσεν πολλὰς ἀρχὰς μετὰ δόξης, ο χρονογράφος κατονομάζει μόνο μια ιδιότητα: ήταν κοιαιστώριος. Δεν πρέπει να συγχέουμε αυτόν τον τίτλο με τον κοιαιστωρα. Ο *quaestor sacri palatii* ήταν

10. O. J. H. W. G. Liebeschuetz επισημαίνει την ομοιότητα της θέσης του Ισοκάσιου με εκείνη του Λιβανίου, *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Οξφόρδη 1972, σ. 226. Για τις σχέσεις των Καππαδοκών με τον Λιβάνιο ενδεικτικά βλ. Ph. Rousseau, *Basil of Caesaria*, Berkeley 1994, σ. 57-60. — Ph. M. Beagon, Some Cultural Contacts of St. Basil at Antioch, *Studia Patristica* 32 (1997) 67-219. — N. McLynn, Among the Hellenists: Gregory and the Sophists, *Gregory of Nazianzus. Images and reflections*, επιμ. J. Børtnes και T. Hägg, Κοπεγχάγη 2006, σ. 210-221.

11. Ὁ.π., επιστολή XXXVIII.

12. Για την έννοια του όρου «φιλόσοφος» στον Μαλάλα βλ. E. Jeffreys, Malalas' world view, *Studies in John Malalas*, επιμ. της ίδιας μαζί με τον Br. Croke και τον R. Scott, *Byzantina Australensia* 6, Sydney 1990, σ. 65.

13. Ενδεικτικά, Μαλάλας, ό.π., σ. 155, 185, 188.

ανώτατος κρατικός αξιωματούχος με κάποια δικαστικά καθήκοντα, αλλά είχε ως κύρια αρμοδιότητα την υπαγόρευση και τη σύνταξη των νόμων. Αυτή του η θέση τον έφερνε πολύ κοντά στον εκάστοτε αυτοκράτορα. Μας είναι όμως δύσκολο να φανταστούμε έναν τόσο στενό συνεργάτη του Λέοντα να μην διαμένει στην Κωνσταντινούπολη αλλά σε άλλη πόλη, έστω κι αν αυτή ήταν η Αντιόχεια¹⁴. Φαίνεται ότι εξαιτίας της θέσης του στην Αντιόχεια και της νομικής του εμπειρίας του αποδόθηκε τιμητικά ο τίτλος του *κοιαιστωρα* χωρίς να έχει πραγματικό αντίκρισμα (*quaestor honoratus* ή *vacans*)¹⁵. Πράγματι, ο Μαλάλας στη συνέχεια της διήγησής του μας πληροφορεί ότι ο Ισοκάσιος ασκούσε κάποια δικαστικά καθήκοντα στην πόλη του –συγκεκριμένα λέει στον δικαστή του *δίκασσον ἐπ’ ἐμοί, ὡς δίκαζες σὺν ἐμοί*. Και δεν είναι παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε ότι λόγω της νομικής του κατάρτισης βοήθησε τους τοπικούς άρχοντες στη σύνταξη των διαταγμάτων που αφορούσαν στην πόλη και την περιοχή της Αντιόχειας.

Εφόσον οι πεποιθήσεις του Ισοκάσιου ήταν γνωστές και δεν τον εμπόδισαν να διεκδικήσει και να κερδίσει υψηλή κοινωνική θέση, είναι άξιο απορίας γιατί συλλαμβάνεται το 468, του αφαιρούνται οι τίτλοι και σύρεται δεδεδεμένος όπισθάγκωνα στη Χαλκηδόνα. Οι πηγές δεν αναφέρουν καμιά συγκεκριμένη αιτία. Το προηγούμενο περιστατικό που αναφέρει ο Ιωάννης Μαλάλας είναι ο θάνατος του Συμεών του Στυλίτη και η μεταφορά του λειψάνου του στην Αντιόχεια. Από πολλές πηγές γνωρίζουμε την ανάταση του θρησκευτικού φρονήματος των χριστιανών της πόλης, αλλά και τον φόβο που προκλήθηκε καθώς είχε προηγηθεί ισχυρός σεισμός¹⁶ και η περιοχή έχανε τον προστάτη της¹⁷. Δεν προκύπτει όμως από πουθενά ότι αυτά τα συναισθήματα παρακινούσαν τους χριστιανούς στην αναζήτηση μεγαλύτερης θρησκευτικής ομοιογένειας. Κι επίσης δεν αναφέρονται ταραχές ανάμεσα στις θρησκείες και τα δόγματα που φιλοξενούσε η πόλη, ούτε κάποιος διωγμός εθνικών, Εβραίων ή αιρετικών.

Η απάντησή ίσως βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο πολιτευόταν ο

14. Βλ. γενικά Α. Η. Μ. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Οξφόρδη 1964, σ. 134-135, 482-484, 575-577. — J. Harries, *The Roman Imperial Quaestor from Constantine to Theodosius II*, *Journal of Roman Studies* 78 (1988) 148-172 και Α. Γκουτζουκώστας, *Ο θεσμός του Κοιαιστωρα του Ιερού Παλατίου: Η γένεση, οι αρμοδιότητες, και η εξέλιξή του*, *Θεσσαλονίκη* 2001.

15. Α. Γκουτζουκώστας, ό.π., σσμ. 136 και 256.

16. C. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, σ. 597-603.

17. Ενδεικτικά: H. Lietzmann - H. Hilgenfeld, *Das Leben des Heiligen Symeon Stylites*, Λεωρία 1908, σ. 64-78. Για την επιρροή που ασκούσε ο Συμεών ο Στυλίτης, βλ. C. Downey, ό.π., σ. 459-461.

ίδιος ο ρήτορας. Με την έντονη δράση του και την παρουσία του στα πράγματα της πόλης είναι λογικό κι αναμενόμενο να δημιουργήσει εχθρούς, οι οποίοι προσπάθησαν μέσω αυτής της οδού να τον εξουδετερώσουν. Γι' αυτό ο Ισοκάσιος κατερρέθη ως Έλλην και αποζωσθείς της άξίας αὐτοῦ παραπέμφθηκε πέραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως στη Χαλκηδόνα για να δικαστεί από τον άρχοντα της Βιθυνίας Θεόφιλο έπειτα από διαταγή του αυτοκράτορα.

Το κλίμα δεν ήταν ευνοϊκό για τον Ισοκάσιο. Ο Λέων Α' ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που δεν ακολούθησε το παραδοσιακό ρωμαϊκό τυπικό στην αναγόρευσή του, αλλά στέφθηκε από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, δημιουργώντας μια νέα παράδοση που ακολούθησαν όλοι οι διάδοχοί του. Επιπλέον υιοθέτησε αντιπαγανιστικά μέτρα ακολουθώντας το παράδειγμα αρκετών προκατόχων του¹⁸.

Ακόμα και η επιλογή της πόλης στην οποία θα γινόταν η δίκη δεν φαίνεται να ήταν τυχαία. Η Χαλκηδόνα, όπου πριν από δύο δεκαετίες είχε θριαμβεύσει η Ορθοδοξία, στέλνει διπλό μήνυμα στον κατηγορούμενο: ελέγχεται και για τον παγανισμό του αλλά και για την συνεργασία του με τον αιρετικό πατριάρχη Δόμνο.

Η θέση του ρήτορα είναι δεινή, εκείνη όμως ακριβώς τη στιγμή, σαν από μηχανής θεός, παρεμβαίνει ο άρχιητρός Ιάκωβος ό λεγόμενος ψύχριστος. Με το επιχείρημα ότι ο Ισοκάσιος κοιαίστωρος είχε άξίαν και χρησιμοποιώντας το προσωπικό του κύρος, πετυχαίνει ο κατηγορούμενος να μην δικαστεί στη Χαλκηδόνα, αλλά στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα από τον Έπαρχο των Πραιτωρίων Πουσαίο, συνεργάτη του κατηγορούμενου κατά το παρελθόν.

Αν πρωταγωνιστής της ιστορίας είναι ο Ισοκάσιος, καταλύτης αναμφίβολα είναι ο Ιάκωβος¹⁹. Ήταν ένας ιδιαίτερα γνωστός και επιτυχημένος ιατρός της εποχής του, ο οποίος είχε παλαιότερα θεραπεύσει τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πρόκλο στην Αθήνα και τον ίδιο τον αυτοκράτορα Λέοντα στην Κωνσταντινούπολη. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο είχαν ανεγερθεί αγάλματά του στις δυο αυτές πόλεις, Αθήνα και Κωνσταντινούπολη (στον Ζεύξιππο). Ο Ιάκωβος γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου κι ο πατέρας του Ησύχιος ήταν επίσης ιατρός. Από εκείνον άλλωστε διδάχτηκε την τέχνη του. Το επίθετο ψύχριστος του αποδόθηκε λόγω των ήπιων θεραπευτικών μεθόδων που ακολουθούσε: παγωμένα

18. Codex Justinianus, έκδ. B. Krüger, *Corpus Juris Civilis* II, Βερολίνο 1954, i.11.8.

19. Για τον Ιάκωβο βλ. Polymnia Athanassiadi, *Damascius. The Philosophical History*, Αθήνα 1999, § 84, σ. 212, και Br. Croke, *The Chronicle of Marcellinus. A Translation and Commentary (with a Reproduction of Mommsen's Edition of the Text)*, Sidney 1995, σ. 23. Πρβλ. PLRE II, s.v. Iacobus 3.

λουτρά κι αυστηρές δίαιτες αντί για ακρωτηριασμούς, εγχειρήσεις ή καυτηριασμούς. Ο Ιάκωβος θεράπευε αδιακρίτως πλούσιους και φτωχούς τῷ δημοσίῳ μόνο ἀρκούμενος σιτηρεσίῳ²⁰ και έτσι ήταν πολύ αγαπητός τόσο στον αυτοκράτορα και το παλάτι, όσο και στον απλό λαό²¹. Η πιο κρίσιμη πληροφορία αφορά τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του: Ο Ιάκωβος ήταν εθνικός. Ίσως εδώ κρύβεται η απάντηση στο ερώτημα γιατί ο ψύχριστος άσκησε όλη την προσωπική του επιρροή υπέρ του σοφιστή. Οι πηγές δεν κάνουν λόγο ούτε υπονοούν κάποιο φιλικό ή άλλο πνευματικό δεσμό μεταξύ των δύο ανδρών –μάλιστα δεν αναφέρεται κάποια συνάντησή τους ούτε μετά το πέρας της δίκης. Ποιο άλλο θα μπορούσε να είναι το κίνητρο της παρέμβασης του Ιάκωβου, εκτός από τη συμπάθεια που θα ένωσε για έναν συνεπή εθνικό που κατηγορείται για τα θρησκευτικά του πιστεύω κι ας του ήταν άγνωστος; Στη συμπάθεια μπορεί να συνέβαλε και η καταγωγή του Ισοκάσιου: η Αιγέα ήταν η πόλη του Ασκληπιού, τον οποίο ο Ιάκωβος σεβόταν ιδιαίτερα και ζούσε σύμφωνα με το παράδειγμά του²².

Η δίκη του Ισοκάσιου έγινε τελικά στον Ζεύξιππο, εκεί όπου είχε ανεγερθεί το άγαλμα του προστάτη του. Η απάντηση που έδωσε στον Πουσαίο, πρώην συνεργάτη και νυν κριτή του, όταν τον ρώτησε *ὁρᾷς σαυτόν, Ἰσοκάσιε, ἐν ποίῳ σχήματι καθέστηκας;*, έκανε μεγάλη εντύπωση στο πλήθος που είχε συγκεντρωθεί για να παρακολουθήσει τη δίκη του εθνικού φιλοσόφου και επαναλαμβάνεται από τους ιστορικούς και τους χρονογράφους που διηγήθηκαν την ιστορία του: *ὁρῶ καὶ οὐ ξενίζομαι· ἄνθρωπος γὰρ ὧν ἄνθρωπίναις περιέπεσα συμφοραῖς*²³. Γνησίως κυνική απάντηση, τόσο ταιριαστή με το πνευματικό κλίμα της Ὑστερης Αρχαιότητας, γοήτευσε τους παριστάμενους και επιβεβαίωσε τη φήμη του Ισοκάσιου ως ρήτορα και φιλοσόφου που αποδέχεται το πάθημά του καρτερικά και εντοπίζει την αιτία μέσα στην πορεία της ανθρώπινης ζωής και όχι σε κάποιο υπερβατικό σχήμα. Μια τέτοια απολογία, που απηχεί ολοφάνερα τις κλασικές αντιλήψεις για την πορεία της ζωής, μηδενίζει τον θρίαμβο της πίστης επί του απίστου· ο Ισοκάσιος δεν είναι Ιουλιανός: η παράδοση δεν βάζει στο στόμα του λόγια τύπου *νενίκηκάς με Ναζωραῖε*.

Μας σώζεται μια ακόμα φράση του κατηγορούμενου προς τον δικα-

20. Δαμάσκιος, *ό.π.*, σ. 210.

21. Για την επιρροή των ιατρών στους αυτοκράτορες κατά την Ὑστερη Αρχαιότητα: B. Baldwin, *Beyond the House Call: Doctors in Early Byzantine History and Politics*, *DOP* 38 (1984) 15-19, όπου και ειδικότερη αναφορά στον Ιάκωβο, σ. 18.

22. Δαμάσκιος, *ό.π.*, § 84 σ. 212.

23. Μαλέλλα, *Χρονολογία*, XIII, 13, έκδ. I. Thurn, σ. 293.

στή του: *δίκη καθαρά δίκασον ἐπ' ἐμοί, ὡς ἐδίκαζες σὺν ἐμοί*. Η φράση μαρτυρεί ότι ο ίδιος ο Ισοκάσιος ήταν πεπεισμένος ότι η θρησκεία του ήταν απλώς η αφορμή κι ότι η δίωξή του εξυπηρετούσε άλλες επιδιώξεις.

Η δίκη δεν φαίνεται να ολοκληρώθηκε. Ο *δῆμος τῶν Βυζαντίων*, αφού επευφήμησε τον αυτοκράτορα, *ἀποσπᾶσαντες τὸν αὐτὸν Ἰσοκάσιον ἀπήγαγον ἀπὸ τοῦ Ζευξίππου εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν*, όπου κατηχήθη καὶ ἐφωτίσθη²⁴. Η ιστορία τελειώνει με τη φράση καὶ ἐπέμφθη εἰς τὴν χώραν αὐτοῦ, χωρίς να προσδιορίζεται αν ως πατρίδα του λογίζεται η Κιλικία, η γενέτειρά του, ή η Αντιόχεια, της οποίας ήταν κτήτωρ και οἰκήτωρ.

Τα ίχνη του Ισοκάσιου εδώ χάνονται. Το αποτέλεσμα της δίκης, ο σφόδρα λογικός σοφιστής να σύρεται στην κολυμπήθρα από το ενθουσιασμένο πλήθος έχοντας δηλώσει απλώς την πεποίθησή του στις εναλλαγές της μοίρας, δείχνει με παραστατικό τρόπο τη σύμβαση που ακολούθησαν οι τελευταίοι εθνικοί για να επιβιώσουν σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που με αυξανόμενη ένταση επιθυμούσε να μεταμορφωθεί σε επίγειο παράδεισο.

24. Στο ίδιο. Ο Ιωάννης Νικίου στο *Χρονικόν* του επισημαίνει ότι ο Ισοκάσιος αποφάσισε οικειοθελώς να βαπτισθεί και δεν εξαναγκάστηκε ούτε του ασκήθηκε βία από το πλήθος, ό.π., 88.10.

ΟΙ ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ:
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥΣ*

Γιά τό γραμματειακό είδος τών έπιμερισμών δέν έχουμε μέχρι σήμερα ούτε κάποια έπαρκή περιγραφή ως πρός τή μορφή, ούτε έναν σαφή όρισμό ως πρός τό περιεχόμενο. Τό γεγονός δρᾶ ανασχετικά τόσο στήν αναγνώρισή τους κατά τήν περιγραφή τών χειρογράφων, διότι οί έπιμερισμοί μοιάζουν μέ τά έτυμολογικά λεξικά, συναντᾶται δέ πλήθος τέτοιων κειμένων χωρίς έπικεφαλίδα, όσο και στήν έρευνα τοῦ είδους. Στή διασάφηση και τόν προσδιορισμό τών έπιμεριστικῶν κειμένων επιθυμεί νά συμβάλει τό ἄρθρο αυτό συσχετίζοντας τά πορίσματα τῆς μέχρι σήμερα βιβλιογραφίας μέ ανάλυση τοῦ έργου Έπιμερισμοί κατά στοιχείον γραφικά (= Έπ.)¹.

Οί έπιμερισμοί εμφανίζονται μάλλον από τόν 8^ο αιώνα² και ὅριο post quem θεωρεῖται ὁ βίος Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ³, καθότι εἶναι ὁ συγ-

* Τή μελέτη αὐτή διάβασαν οί καθηγητές Χρ. Θεοδωρίδης και Ἀθ. Μαρχόπουλος, τούς οποίους και ευχαριστῶ θερμά γιά τίς παρατηρήσεις και τίς ὑποδείξεις τους.

1. Ἡ μόνη έκδοση πού ὑπάρχει εἶναι αὐτή τοῦ J. A. Cramer, *Anecdota Graeca e codicibus manuscriptorum bibliothecarum Oxoniensium*, Ὁξφόρδη 1835 (Ἀμστερνταμ 1963), τ. II, σ. 331-426 (στό έξῆς ΑΟ). Συμπλήρωση τῆς χειρόγραφης παράδοσης από τόν J. Schneider, *Les traités orthographiques grecs antiques et byzantins*, (Corpus Christianorum, Lingua Patrum, III), Turnhout 1999, σ. 418. Ἡ έκφραση κατά στοιχείον σημαίνει ὅτι ἔχουν ἀλφαβητική διάταξη, ἐνῶ γιά τό ἐπίθετο ἡ ἐπίρρηση γραφικά παραμένει ἀδιευκρίνιστο ἂν ἀναφέρεται στόν τρόπο γραφῆς τών λέξεων ἡ στήν Ἀγ. Γραφή, βλ. J. Schneider, δ.π., σ. 418.

2. Οί παλαιότεροι τοῦ είδους θεωροῦντο οί Έπιμερισμοί κατά ἀλφάβητον τοῦ Ἡρωδιανοῦ (*Herodiani Partitiones*), ἐκδ. Jo. Fr. Boissonade, Λονδίνο 1819 (Ἀμστερνταμ 1963). Ἐχει γίνει ἀποδεκτό ὅτι δέν ἀνήκουν στόν συγγραφέα Ἀἰῶιο Ἡρωδιανό τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ β' αἰῶνα (βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τών Βυζαντινῶν*, τ. II, Ἀθήνα 1987, σ. 394), ἀλλά πρέπει κατά μέν τόν K. Alpers, *Theognostos. Περὶ Ὁρθογραφίας. Überlieferung, Quellen und Text der Kanones 1-84*, Ἀμβούργο 1964, σ. 38-40, νά τοποθετηθοῦν ἀμέσως μετά τό *Etymologicum Genuinum*, δηλ. στό τέλος τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, κατά δέ τόν J. Schneider, δ.π., σ. 506, στόν δωδέκατο αἰῶνα. Γιά τούς έπιμερισμούς τοῦ Ψευδο-Ἡρωδιανοῦ, βλ. ἐπίσης A. Dyck, *Notes on the Epimerismoi attributed to Herodian, Hermès* 109 (1981) 225-235, καθώς και τοῦ ἰδίου τό σχετικό κεφάλαιο στή συνολική παρουσίαση Aelius Herodian: Recent Studies and Prospects for Future Research, στό *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II 34, 1 (1993) 772-794 και κυρίως 792-794.

3. W. Bühler – Chr. Theodoridis, *Johannes von Damaskos terminus post quem für Choïroboskos*, BZ 69 (1976) 397-401.

γραφέας τῶν τριῶν παλαιότερων ἐκδεδομένων ἐπιμεριστικῶν κειμένων, τὸν Ἐπιμερισμὸν στοὺς Ψαλμούς⁴ καὶ δύο σωμάτων Ἐπιμερισμῶν στὸν Ὅμηρο⁵, ἡ μορφή τῶν ὁποίων ἔχει ὡς ἀκολούθως:

ἐφιεῖς· μετοχὴ χρόνου ἐνεστώτος καὶ παρατατικοῦ ἀπὸ τοῦ ἱημ. *Ep. Hom. Pars prior*, σ. 125. 51C

ἄμα· δασύνεται· ὥσπερ ἐστὶ χάζω, τὸ ὑποχωρῶ, καὶ ἐκβολῇ τοῦ χ ἔμεινεν ἡ ἀναλογουσα τῷ χ δασεία ἐν τῷ ἄζω, οὕτως ἐστὶ καὶ τὸ ἄμα ἐκ τοῦ θάμα *Ep. Hom. Pars altera* α 74

κύριε τί· ὄνομα ἐρωτηματικὸν τὸ τί, ἐνταῦθα ἐπίρρημα ἐπιτάσεως, ἀντὶ τοῦ λίαν. *Ep. Ps.* 97.28.

Πρῶτος⁶ ὁ K. Lehrs (1848)⁷ διατύπωσε θέσεις σέ σχέση μέ τό περιεχόμενο τῶν ἐπιμερισμῶν, λαμβάνοντας ὡς ἀφετηρία τό κείμενο τῶν Ἐπιμερισμῶν τοῦ Ἡρωδιανοῦ. Ἐκτός τῶν ἄλλων διατυπώνει πῶς ὁ κάθε γραμματικός στή βυζαντινὴ ἐποχὴ, μέ δική του μέθοδο, ἔγραφε ἐπιμερισμούς, δηλαδή κατακερμάτιζε τοὺς ὅρους τῆς πρότασης, μέ σκοπὸ νά ὑποβοηθήσει τὴ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς. Οἱ ἐπιμερισμοὶ αὐτοί, κατὰ τὸν K. Lehrs, εἶχαν μορφή ἐρωταποκρίσεων, ἀκολουθοῦσαν τὴ σειρά τοῦ κειμένου καὶ περιεῖχαν ποικίλα σχόλια. Ἀργότερα οἱ ἐπιμερισμοὶ ἐγιναν ἀλφαριθμητικοί⁸.

Μισὸν αἰῶνα ἀργότερα ὁ L. Cohn⁹ (1909) ἐπανελάβε πῶς οἱ ἐπιμερισμοὶ ἦταν ἓνα διδακτικὸ μέσο, τό ὁποῖο προσέφερε τὴν «ἀνάλυση» ἐνός στίχου, δηλαδή τό μέρος τοῦ λόγου στοῦ ὁποῖο ἀνήκει κάθε λέξη μέ τὴ σημασία της, τὴν ἐτυμολογία, τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν προσωδία. Μέ τὴ βοήθεια μιᾶς τέτοιου εἶδους ἀνάλυσης τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου διδασκόταν στοὶ σχολεῖο, κατὰ τὸν L. Cohn, ἡ συνολικὴ ὕλη τῆς Γραμματικῆς καὶ στή συνέχεια οἱ ἐπιμερισμοὶ μεταφέρθηκαν στή Λογοτεχνία.

Ὁ K. Krumbacher¹⁰ ταύτισε τοὺς ἐπιμερισμούς μέ «γραμματικές καὶ

4. Georgii Choerobosci Dictata in Theodosii canones necnon epimerismi in psalmos (στό ἐξῆς: *Ep. Ps.*), ἐκδ. Th. Gaisford, Ὁξφόρδη 1842, τ. III, σ. 1-193.

5. *Epimerismi Homerici. Pars prior*, ἐκδ. A. Dyck, Βερολίνο - Ν. Ὑόρκη 1983 (στό ἐξῆς: *Ep. Hom. Pars prior*), *Epimerismi Homerici - Lexicon AIMΩΔΕΙΝ. Pars altera*, ἐκδ. A. Dyck, Βερολίνο - Ν. Ὑόρκη 1995 (στό ἐξῆς: *Ep. Hom. Pars altera*).

6. Ἡ ἐπιλογή τῆς βιβλιογραφίας, ἡ ὁποία δέν εἶναι ἐξαντλητική, ἔχει σκοπὸ τὴν ἐπισήμανση τῶν προβλημάτων γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν ἐπιμεριστικῶν κειμένων.

7. K. Lehrs, *Herodiani scripta tria emendatiora. Accedunt analecta*, Königsberg 1848, σ. 416-427.

8. Ὁ.π., σ. 424-425.

9. L. Cohn, *Epimerismen*, RE, τ. 6, Stuttgart 1909, στ. 179-181.

10. K. Krumbacher, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. II, Ἀθήνα 1900, σ. 366. Τίς ἴδιες ἀπόψεις διατυπώνει καὶ ὁ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. I, Ἀθήνα 1948, σ. 109-110, ἐντάσσοντας τὴ μελέτη τῶν ἐπιμερισμῶν στή δευτέρη βαθμίδα ἐκπαίδευσης καὶ μάλιστα στή διδασκαλία τῆς ἐντελοῦς γραμματικῆς.

λεξιλογικές ἐξηγήσεις δυσκολωτέρων χωρίων τῶν κλασικῶν» συμπληρώνοντας ὅτι «κατὰ τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου ἐξηγοῦνται οἱ ασυνηθέστεροι τύποι καὶ αἱ σπάνιαι λέξεις». Διατύπωσε δέ ἀκόμη τὴν ἂποψη ὅτι οἱ ἐπιμερισμοὶ «ἐπλήρουν καὶ ὑψηλότερας ἀνάγκας ἐπειδὴ στηρίζονται εἰς τὴν καὶ ἐν νεωτέροις χρόνοις ἀνακαινισθεῖσαν μέθοδον τῆς πρακτικῆς διδασκαλίας τῆς γραμματικῆς δι' ἀναλύσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν τύπων καὶ λέξεων συνεχοῦς κειμένου». Ἀνάλογα σημειώνει καὶ ὁ H. Hunger¹¹.

Τὴν ταυτότητα τοῦ ἐπιμεριστικοῦ κειμένου δὲν προσδιόρισε μέ σαφήνεια οὔτε ὁ ἐκδότης τῶν Ὀμηρικῶν Ἐπιμερισμῶν, A. Dyck¹². Ὑποστήριξε ὅτι ἐπιμερισμὸς σημαίνει διάκριση τοῦ ὁμηρικοῦ στίχου σὲ λέξεις στίς ὁποῖες προστίθενται ὀρθογραφικὲς καὶ ἐτυμολογικὲς παρατηρήσεις, σπανίως δέ σημασιολογικὲς ἢ μετρικὲς, καὶ ὅτι σκοπὸς τῶν ἐπιμερισμῶν ἦταν ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ σχολείου ὥστε νὰ διδασθεῖ ἡ ὕλη τῆς Γραμματικῆς καὶ νὰ σχολιασθεῖ ποικιλοτρόπως τὸ ἔργο τῶν ποιητῶν.

Τίθεται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα, μέ ποιά κριτήρια διαφοροποιεῖται τὸ κείμενο τῶν Σχολίων, ἐν προκειμένῳ γιὰ τὸν Ὅμηρο, ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους Ἐπιμερισμοὺς; Τα ἀποσπάσματα δείχνουν τὸ πρόβλημα¹³:

ἐλώρια: δασύνεται τὸ ἐλώρια· παρὰ γὰρ τὸ ἔλω ἔλωρ ἐγένετο, ὡς παρὰ τὸ πέλω πέλωρ. καὶ κτητικὸν τὸ ἐλώριον, ᾧ ἐχρήσατο ἀντὶ τοῦ ἔλωρ. A4d. sch. I. = Scholia in Homeri Iliadem (scholia vetera), ἐκδ. H. Erbse, τ. 1, Βερολίνο 1968.

ἐλώρια: παρὰ τὸ ἔλωρ· τοῦτο παρὰ τὸ ἔλω, τὸ ἐλκύω· πλεονασμῷ τοῦ ρ ἔλωρ, καὶ ἐλώριον. *Ep. Hom. Pars prior*, σ. 77.4B¹.

ἐλώρια: παρὰ τὸ ἔλω, τὸ σημαῖνον τὸ ἐλκύω, ἐγένετο κατὰ πλεονασμὸν τοῦ ρ ἔλωρ· καὶ ἐκεῖθεν ἐλώριον ὄνομα οὐδέτερον καὶ ἡ εὐθεῖα τῶν πληθυντικῶν ἐλώρια. *Ep. Hom. Pars prior*, σ. 77.4B².

Ἰκανοποιητικὴ περιγραφή καὶ ὁρισμὸς τῶν ἐπιμεριστικῶν κειμένων

11. H. Hunger, Βυζαντινὴ Λογοτεχνία 392-393 καὶ 436. Συγκεκριμένα σημειώνει πὺς μέ τοὺς ἐπιμερισμοὺς παραμένουμε στὸν ὥρο τοῦ σχολείου καὶ μάλιστα στὴ μέση βαθμίδα καὶ ὅτι ὁ ἐπιμερισμὸς ἦταν ἓνα διδακτικὸ μέσο ποὺ μπορούσε νὰ προσφέρει τὰ πάντα γύρω ἀπὸ τὴ λέξη, δηλαδὴ τίς ἀναγκαῖες γραμματικὲς καὶ λεξιλογικὲς διασφαῖσεις. Ἀκολουθεῖ δηλαδὴ τόσο πιστὰ τὸν K. Krumbacher ὥστε, στὸ κεφάλαιο τῆς Γραμματολογίας του γιὰ τὴ Μετρική, ὅταν ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ Γραμματικοῦ Τριχᾶ (12ος αἰ.) Ἐπιμερισμοὶ τῶν ἐννέα μέτρων, στὸ ὁποῖο ἐπιμερίζεται τὸ Ἐγχειρίδιο τοῦ Ἡφαιστίωνα (*Hephestionis enchiridion cum commentariis veteribus*, ἐκδ. M. Consbruch, Λειψία 1906 [Στουτγάρδη 1971], σ. 365-399, οἱ Ἐπιμερισμοὶ τοῦ Τριχᾶ καὶ σ. 1-78 τὸ Ἐγχειρίδιο τοῦ Ἡφαιστίωνα), ἂν καὶ οἱ Ἐπιμερισμοὶ αὐτοὶ τοῦ Τριχᾶ δὲν περιέχουν γραμματικὲς ἢ ἐτυμολογικὲς παρατηρήσεις παρὰ μόνον μετρικὲς, ὁ H. Hunger δὲν σχολιάζει τὴν ὑφιστάμενη διαφοροποίηση καὶ δὲν ἀναφέρει τοὺς Ἐπιμερισμοὺς τοῦ Τριχᾶ ὡς ἑξαίρεση τοῦ εἰδους.

12. A. Dyck, *Ep. Hom. Pars prior*, σ. 3-5 καὶ *Ep. Hom. Pars altera*, σ. 25-27.

13. Βλ. H. Erbse, *Beiträge zur Überlieferung der Iliasscholien*, Μόναχο 1960, σ. 230-250.

δέν συναντᾶται οὔτε στά ἄρθρα τῶν ἐξειδικευμένων Ἑγκυκλοπαιδικῶν Λεξικῶν, ἐάν ἐξαίρεσουμε ὅσα σχολιάζει ὁ R. Browning, ὅτι ὁ ἐπιμερισμός πρέπει νά ὑπῆρξε συγγενής μέ τήν παλαιά σχεδογραφία¹⁴.

Ἰδιαίτερης μνείας χρήζουν ὅσα ἀναφέρουν οἱ M. Glück καί R. Robins. Ὁ M. Glück¹⁵, πρῶτος καί μοναδικός, πραγματοποίησε, ἔστω καί ἐπιγραμματικά, ἀνάλυση τῶν ἐκδεδομένων ἐπιμερισμῶν, ἡ ὁποία τόν ὀδήγησε νά τοποθετήσει τοὺς Ἐπιμερισμούς στοὺς Ψαλμούς χρονικά στίς ἀρχές τοῦ εἴδους, διότι περιεῖχαν πολύ περισσότερες ἐρωταποκρίσεις ἀπό αὐτές τῶν Ὀμηρικῶν. Πιστεύει ὅτι στή βάση τους ὑπάρχει ὁ διδακτικός διάλογος τοῦ σχολείου τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος, κατὰ πεῦσιν καί ἀπόκρισιν¹⁶, τόν ὁποῖο ἀποτύπωσαν οἱ ἐπιμερισμοί σέ διδακτικό κείμενο. Ὑπογράμμισε μάλιστα, ὅπως καί οἱ προηγούμενοι, ὅτι σκοπός τοῦ ἐπιμεριστικοῦ κειμένου ἦταν ἡ ἐκμάθηση τῆς Γραμματικῆς, διότι στοὺς Ἐπιμερισμούς στοὺς Ψαλμούς, τά σπουδαιότερα κεφάλαια τῆς Γραμματικῆς περιέχονται ἐν περιλήψει στοὺς ἐπιμερισμούς τῶν δύο πρώτων Ψαλμῶν καί στή συνέχεια γίνονται ἐπαναλήψεις. Ἐπесήμανε δέ ἰδιαίτερος ὅτι ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα τῆς Βυζαντινῆς Γραμματείας ἔχει παραμελήσει τή μελέτη τῶν ἐπιμερισμῶν καί ὅτι τοὺς ἀντιμετωπίζει ὡς παγωμένο λογοτεχνικό εἶδος καί ὄχι ἐξελικτικά.

Ἀπηχῆσεις τῶν συμπερασμάτων τοῦ M. Glück συναντοῦμε στὸν R. Robins, ὁ ὁποῖος παρουσίασε τοὺς Ἐπιμερισμούς ὡς μιά ἀναλυτική καί περιγραφική μέθοδο γραμματικῆς ἐξήγησης, ἕνα διδακτικό ἐργαλεῖο δηλαδή γιὰ νά διευκολύνεται ἡ μάθηση καί ἡ ἐρμηνεία κειμένων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρατήρησή του ὅτι σέ μιά ἐκπαίδευση, ὅπως ἡ βυζαντινὴ, ἡ ὁποία βασιζόταν στήν ἀπομνημόνευση ἐκτεταμένων κειμενικῶν ἀποσπασμάτων, δεδομένου ὅτι τά βιβλία ἦταν ἀκριβὰ καί δυσπρόσιτα, οἱ ἐπιμερισμοί πιθανόν νά χρησίμευαν στήν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία γιὰ νά ἐντυπώσουν στή μνήμη ἕναν ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἀπαιτουμένων γραμματικῶν πληροφοριῶν¹⁷. Τὴν ἀποψη αὕτη ἐπιβεβαιώνει μᾶλλον καί ἡ

14. R. Browning, «Epimerisms», ODB, τ. 1, σ. 713, καί «Schedographia», ODB, τ. 3, σ. 1849.

15. M. Glück, *Priscians Partitiones und ihre Stellung in der spätantiken Schule*, Hildesheim 1967, σ. 31-45.

16. A. Volgers - C. Zamagni (ἐκδ.), *Erotapokrisis: Early Christian Question-and-Answer Literature in Context. Proceedings of the Utrecht Colloquium. 13-14 October 2003, Leuven 2004* καί ἰδιαίτερος A.-L. Rey, *Les Erotapokriseis dans le monde byzantin: tradition manuscrite des textes anciens et production de nouveaux textes*, σ. 165-180. Τό κείμενο ἀναφέρεται ἰδιαίτερος σέ θεολογικά κείμενα, καθὼς καί Y. Papadouyannakis, *Instruction by question and answer. The case of Late Antique and Byzantine Erotapokriseis*, σὺν S. F. Johnson (ἐκδ.), *Greek literature in late antiquity. Dynamism, didacticism, classicism*, Aldershot - Burlington 2006, σ. 91-105.

17. R. H. Robins, *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*, Βερολίνο - Ν. Υόρκη 1993, σ. 126-7.

ἐπιστολή τοῦ Ἀωνύμου δασκάλου τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ὅπου ἀναφέρεται «ὁ ἀδελφιδοῦς ἀναστρέφεται δις τῆς ἐβδομάδος ἀπὸ στόματος αὐτοῦ ... τῶν ἐπιμερισμῶν ὁ τρίτος ἤρχεται τούτῳ ψαλμός»¹⁸.

Ἀπὸ τὰ παρατεθέντα γίνεται φανερό ὅτι τὸ θέμα χρήζει προσεκτικότερης μελέτης τῶν κειμένων καὶ στή διερεύνηση αὐτὴ ἐπιθυμεῖ νὰ συμβάλει ἢ ἀνάλυση τῶν Ἑπ., ἔργο χρονολογούμενο ἀπὸ τὸ χειρόγραφο πού τοὺς παραδίδει, τὸν *Baroccianus Gr. 50*¹⁹. Ἔπονται δηλαδὴ τῶν ἔργων τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ καὶ ἡ μελέτη τους κρίνεται ἀπαραίτητη διότι, κατὰ τὸν Κ. Krumbacher, «συμβάλλουν στή γνώση τῶν μεταβαλλομένων ὁρων τῆς βυζαντινῆς ἐκπαίδευσης καὶ κυρίως στήν ἱστορία της»²⁰. Παραθέτουμε ἓνα δείγμα συνεχοῦς κειμένου τους²¹:

ἀγαλαμ· ἐκ τοῦ ἀγάλλω· ἐν ᾧ ἀγάλλεται τις, κἂν τε ἱμάτιον, κἂν τε εἰκόνα (336.30).

ἄρθρει· ἐκ τοῦ δρῶ τὸ βλέπω, καὶ μετὰ τοῦ ἐπιτατικοῦ α ἄδρῳ, καὶ τροπῇ τοῦ δ εἰς θ ἄθρῳ τὸ βλέπω, καὶ ἄθρῶν ὁ πλάστης (337.1).

ἀλκμέωνας· τὸ με ψιλόν· ὡς παρὰ Εὐριπίδῃ ἔχει ἡ χρήσις· συστείλας τὸ ε, φυλάττει τὸ ω, ὡς κύριον, ἐν τῇ γενικῇ (337.4).

Στὸ ἐπιμεριστικὸ κείμενο διακρίνεται: ὁ ἐπιμερισμὸς, ἡ ἐλάχιστη αὐτόνομη μονάδα, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ λῆμμα²² (τὴν πρὸς ἀνάλυση λέξη) καὶ ἀπὸ τίς ἐπιμεριστικές ἐπεξηγήσεις, τὸ γλῶσσημα καὶ τὸ ἐρμήνευμα. Γλῶσσημα εἶναι τὸ μονολεκτικὸ σχόλιο πού ἀποδίδει συνήθως τὴ σημασία τῆς λέξης καὶ ἐρμήνευμα τὸ ἀναλυτικὸ σχόλιο. Ἐπιμεριστῆς²³ ὀνομάζεται ὁ συγγραφέας ἐπιμεριστικῶν κειμένων.

18. Ep. 110, 14-17, στὸ *Anonymi professoris epistulae*, rec. A. Markopoulos, (C.F.H.B. 37), Βερολίνο - Ν. Υόρκη 2000, σ. 94.

19. Γιὰ τὴ βιβλιογραφία σχετικά μὲ αὐτὸν τὸν κώδικα βλ. J. Irigoien, Pour un bon usage des abréviations: le cas du Vaticanus graecus 1611 et du Barocci 50, *Scriptorium* 48/1 (1994) 3-17, καθὼς καὶ τὸ πιὸ πρόσφατο ἄρθρο του L'apport de l'Italie méridionale à la transmission des textes classiques, σ. 5-20 καὶ στὸ A. Jakob J. - M. Martin G. Noyé (eds), *Histoire et culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, [Collection de l'École française de Rome, 363], École française de Rome, Ρώμη 2006, εἰδικά τις σ. 12, 13, σημ. 20 καὶ σ. 19. Τὴ διεξοδικότερη συζήτηση γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κώδικα κάνει ὁ F. Ronconi, La miscellanea che non divenne mai silloge: il caso del codice Bodl. Barocci 50, στὸ *Selecta colligere*, ἐπιμ. R. M. Piccione, II, (Testi e strumenti di letteratura greca antica, medievale e umanistica, 18) Ἀλεσάνδρεια 2005, σ. 295-353 καὶ κυρίως στή σ. 297.

20. Κ. Krumbacher, δ.π.

21. Οἱ ἀριθμοὶ χωρὶς καμμιὰ ἄλλη ἔνδειξη παραπέμπουν στὴν ἔκδοση τοῦ J. A. Cramer, AO, ὅταν ὁμως ὑπάρχει ἡ ἔνδειξη φ. τότε ἐννοεῖται τὸ φύλλο τοῦ κώδικα *Baroccianus Gr. 50*.

22. Βλ. Δ. Καλαμάκης, *Λεξικά τῶν ἐπῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μετὰ γενικῆς θεωρήσεως τῆς Πατερικῆς Λεξικογραφίας*, Ἀθήνα 1992, σ. 25.

23. Πρόκειται γιὰ ὁρο πού εἰσάγει ὁ A. Dyck, *Ep. Hom. Pars prior*, σ. 6, τὸν ὁποῖο θεωροῦμε ἐπιτυχή, ἀνάλογο μὲ αὐτὸν τοῦ λεξικογράφου.

Η μελέτη των Έπ. πού ακολουθεί έχει δύο μέρη: τό πρώτο συγκριτικό καί τό δεύτερο αναλυτικό. Στό πρώτο μέρος συγκρίνονται ένδεικτικά οί Έπ. μέ τούς Έπιμερισμούς στούς Ψαλμούς καί τούς Έπιμερισμούς στόν Όμηρο καθώς καί μέ τά λεξικογραφικά κείμενα μέχρι τά τέλη τοῦ ένατο αἰώνα, αφού ἡ ἀλφαβητική δομή τῶν Έπ. εἶναι συγγενής μέ τή Λεξικογραφική Γραμματεία. Τό συγκριτικό μέρος ολοκληρώνεται μέ τή σύγκριση τῶν Έπ. μέ ἄλλα ἔργα τοῦ *Baroccianus Gr. 50*, μέ σκοπό νά ἀναδειχθοῦν οἱ ἰδιαιτερότητες τῶν Έπ. σέ σχέση μέ τά συγκείμενα στό ἴδιο χειρόγραφο. Στό δεύτερο μέρος γίνεται ἀναφορά σέ ἐξωτερικά γνωρίσματα τῶν Έπ., παρουσίαση τῆς γλωσσικῆς ἐπιμεριστικῆς ὁρολογίας καί ἐν τέλει ἀνάλυση τοῦ ἰδίου τοῦ κειμένου τῶν Έπ. Ἡ ἀνάλυση πραγματοποιεῖται σέ δύο στάδια. Τό πρώτο περιλαμβάνει ἔρευνα τῆς δομῆς τῶν Έπ., δηλαδή τῆς ἐκφορᾶς τῶν λημμάτων καί τοῦ περιεχομένου τῶν γλωσσημάτων καί τῶν ἐρμηνευμάτων τους, καί τό δεύτερο μελετᾷ τόν τρόπο τοῦ ἐπιμερίζειν.

Α' ΜΕΡΟΣ

Ἡ σχέση τῶν Έπ. μέ τά ἐπιμεριστικά καί λεξικογραφικά κείμενα πρό τοῦ δεκάτου αἰῶνος

Τρία σώματα ἐπιμερισμῶν χρονολογοῦνται τόν ἕνατο αἰῶνα καί προηγοῦνται τῶν Έπ., ὅπως προαναφέρθηκε. Πρόκειται γιά δύο συλλογές ἐπιμερισμῶν στόν Όμηρο: ἡ μία ἐπιμερίζει τό Α τῆς Ἰλιάδας καί ἡ ἄλλη ἐπιμερίζει ἀλφαβητικά λέξεις τόσο τῆς Ἰλιάδας ὅσο καί τῆς Ὀδύσσειας²⁴. Στή σύγκριση, πού ἀκολουθεῖ, τά λήμματα προέρχονται ἀπό τούς ἀλφαβητικούς ἐπιμερισμούς. Τό τρίτο γνωστό σῶμα ἐπιμερισμῶν εἶναι αὐτοῖ τοῦ Ψαλτηρίου, σέ μετάφραση τῶν Ο΄²⁵, ὅπου ἐπιμερίζονται καί οἱ 150 ψαλμοί πλὴν τοῦ 13ου, 16ου, 42ου, 45ου, 52ου, 58ου, 66ου, 82ου, 121ου καί 141ου. Τά λήμματα τῆς σύγκρισης προέρχονται ἀπό τούς ψαλμούς 41ο, 49ο καί 50ό:

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ
κύκλα· ἐπίζήμα τοπικόν ἀντί τοῦ κυ- κλόθεν (383.30)	κύκλα· χρύσεια δὲ σφ' ὑπὸ κύκλα ἐκά- στω πυθμένι θῆκεν (Σ 375). Τινὲς ὕφ' ἐν ἀναγινώσκουσιν ὑπόκυκλα, ὡς ὑπό- τροχα· ὁμοίως ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἐπὶ τοῦ

24. Βλ. σσμ. 6.

25. Βλ. σσμ. 5.

	ταλάρου· τάλαρον θ' ὑπόκυκλον ὅπασ- σεν (δ 131)· ἀλλ' ἐκεῖ μὲν κατεπεῖγον, ἐνταῦθα δὲ τὸ ἐξῆς ἐστὶν «ὑπέθηκε κύ- κλα». Τὸ δὲ κύκλα μεταπλασμός ἐστιν. ὁ δὲ τοιοῦτος μεταπλασμός τὸν αὐτὸν τόνον φυλάττει· θύρσους θύρσα, λύ- χνους λύχνα, ἐρετμοὺς ἐρετμά· εἰ οὖν κύκλα, καὶ κύκλοι. Καὶ εἷς} τοῦτο ἀλη- θές, πῶς ἀπὸ τοὺς μηροὺς τὰ μῆρα; μήποτ' οὖν τοῦ μῆρία συγκοπῇ; καὶ ἄλλως οὐ τὸ αὐτὸ σημαινόμενον· οἱ μὲν γὰρ μηροὶ ἐπὶ ἀνθρωπείων, καὶ ἐπὶ ἀ- γιοζομένων, μῆρία δὲ ἐπὶ τῶν ἐν ἀγία- ζομένων μόνον. Γίνεται παρὰ τὸ κλῶ, ἄφ' οὗ μονοσύλλαβον κλός· καὶ ἐπεὶ οὐδὲν εἰς -ος λήγει μονοσύλλαβον ὄνο- μα, ἀναδιπλασιασμὸν δεξάμενον ἐγέ- νετο κύκλος, ὡς παρὰ τὸ θῶ, τὸ θη- λάζω, θὸς καὶ κατὰ ἀναδιπλασιασμὸν τιτθός. Οὐκ ἀντιπίπτει τὸ πὸς διὰ τὸ πάθος· ἔνθεν ὁ ποιητὴς οὐδέποτε ἐπὶ τοῦ μονοσυλλάβου ὕφεισιν ἐποιήσατο, ἀλλ' ἐν συνθέτῳ Ἴρις ἀελλόπος (Θ 409, Ω 77 καὶ 159). κ 150
κάρα· ἡ κεφαλὴ· παρὰ τὸ κέρα, ὃ ση- μαίνει τὴν τρίχα, ὡς καὶ παρ' Ὀμήρῳ· κέρα ἀγλαέ (Λ385)· διὰ τὸ τετριχῶ- σθαι αὐτὴν (382.29)	κάρα· παρὰ τὸ κείρω, τὸ κόπτω· ἡ κει- ρομένη διὰ τὸ τετριχῶσθαι (μᾶλλον) τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ σώματος. ἐκ τοῦ κάρα οὖν κάρατος καὶ ἐν συγκοπῇ κράτος. ἐκ τοῦ κράτος κρατύς· κρατύς Ἀργεφόντης (Π 181 alibi)· ἐκ τοῦ κρα- τύς κρατύτερος κρατίων καὶ τὸ ὑπερ- θετικὸν κράτιστος καὶ ἐν ὑπερθέσει τοῦ ρ κάρτιστος. κ 123
παῖς· διφθογγος· διατί; Τρία εἰσὶν εἰς -αῖς μονοσύλλαβα ὀνόματα διὰ τῆς -αι διφθόγγου γραφόμενα· ἀρσενικὸν παῖς, παιδός· σημαίνει δὲ τὸν παῖδα· θηλυκὸν τὸ δαῖς, δαιτός· σημαίνει δὲ τὴν εὐωχίαν· ἅτινα καὶ κλίνονται· οὐ- δέτερον τὸ σταῖς, σημαίνει δὲ τὸ ἄλευ- ρον, ὅπερ ἐστὶν ἄκλιτον. (405.6)	παῖς· τρία εἰσὶ σεσημειωμένα, {παῖς δαῖς σταῖς} ἅτινα κλίσιν μὲν ἐνεδέ- ξαντο, κανόνι δὲ οὐχ ὑπέπεσον· ἀρσε- νικὸν ὁ παῖς, θηλυκὸν ἡ δαῖς, οὐδέ- τερον τὸ σταῖς (σημαίνει τὸ ἄλευρον). π 32

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΨΑΛΜΩΝ
μυχός· σημαίνει δύο· τὸν ἐνδότατον τόπον, καὶ γράφεται διὰ τοῦ υ ψιλοῦ,	μυ^{σι}χος· σημαίνει δύο· τὸν ἐνδότατον τόπον, καὶ γράφεται διὰ τοῦ Υ ψιλοῦ,

καί γίνεται παρὰ τὸ νύξ νυχός, καί κατὰ τροπὴν τοῦ ἀμεταβόλου εἰς ἀμετάβολον μυχός· ἢ παρὰ τὸ μύω τὸ καμ-μύω, οἶονεὶ ὁ ἐνδότητος καὶ σκοτεινὸς τόπος. (391.17) μοιχός· δὲ ὁ πόρνος· τό μοι δίφθογγον· ἐκ τοῦ εἶκω τὸ σημαῖνον τὸ πρέπω· ὁ παρακαίμενος οἶκα, ὄνομα ῥηματικὸν οἶκος, καὶ μετὰ τῆς μὴ ἀπαγορεύσεως μῆοικος, καὶ συγκοπῇ μοῖκος, καὶ τροπῇ τοῦ ψιλοῦ εἰς δασὺ μοιχός· οἶονεὶ, ὁ τὰ μὴ πρέποντα καὶ μὴ εἰκοντα πράτων (391.21)	καί γίνεται παρὰ τὸ νύξ νυκτί, καὶ τροπῇ τοῦ ἀμεταβόλου εἰς ἀμετάβολον μυχός· εἰ δὲ σημαίνει τὸν πόρνον, γράφεται διὰ τῆς Οἱ διφθόγγου, καὶ γίνεται παρὰ τὸ εἶκω τὸ πρέπω, καὶ μετὰ τῆς μὴ ἀπαγορεύσεως μὴ εἰκός, καὶ συγκοπῇ καὶ τροπῇ τοῦ Ε εἰς Ο μοιχός, ὁ τὰ μὴ πρέποντα ποιῶν. Ps 49, Ep. Ps 148.13.
ἡγεμών, ἡγεμόνος· ὁ κανών· τὰ εἰς μων ὀνόματα ὀξύτονα, εἰ μὲν τὸ ε παραλήγονται, τρέπουσι τὸ ω εἰς ο ἐπὶ τῆς γενικῆς· οἶον, ἡγεμών, ἡγεμόνος· κηδεμών, κηδεμόνος· εἰ δὲ τὸ α παραλήγονται, φυλάττουσι τὸ ω· οἶον, πλαταμῶν, πλαταμῶνος· καλαμῶν, καλαμῶνος. (375.14)	ἡγεμών· ἐκ τοῦ ἡγεμών -όνος, τοῦτο ἐκ τοῦ ἄγω. Ps 50, Ep. Ps 149.7.
Ἰορδάνης· τὰ εἰς -νης κύρια, μὴ παρ' οὐδετέρων²⁶ συντιθεμένα, διὰ τοῦ ο κλίνονται· Μηριόνης, Μηριόνου· Ἰορδάνης, Ἰορδάνου. (378.18) Ἰορδάνης· -ω διατι; πᾶν ὄνομα Ἑλληνικόν τε καὶ βάρβαρον ἀπὸ τῆς -ω συλλαβῆς ἀρχόμενον, μὴ ἐπαγομένων δύο συμφώνων, τὴν μὲν πρώτην συλλαβὴν διὰ τοῦ ι ἔχει, τὴν δὲ μετ' αὐτῆς διὰ τοῦ ω· οἶον, Ἰωσήφ· Ἰωήλ· Ἰωακείμ· μὴ ἐπαγομένων δύο συμφώνων εἶπεν, διὰ τὸ Ἰορδάνης καὶ Ἰόπη. (379.22)	Ἰορδάνης· τὸ Ι καὶ τὸ ΟΡ μικρόν, διατι; Πᾶν ὄνομα Ἑλληνικόν τε καὶ βάρβαρον ἀπὸ τῆς ΙΩ συλλαβῆς ἀρχόμενον διὰ τοῦ Ι καὶ Ω μεγάλου γράφεται, πλὴν τοῦ Ἰόβας, Ἰοβιανός, Ἰόλαος, Ἰοκάστη, Ἰορδάνης, Ἰόπη, Ἰούδας, Ἰοφῶν, Ἰόνιος, Ἰορδάνης. Ὁ κανών· τὰ εἰς ΝΗΣ κύρια, μὴ παρ' οὐδετέρου συντιθέμενα, εἰς ΟΥ ἔχει τὴν γενικὴν, Μηριόνης Μηριόνου, Ἰορδάνης Ἰορδάνου. Ps 41, Ep. Ps 144.26.

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ	ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΨΑΛΜΩΝ
λύπη· τῶν ὑποπεπτωκότων τῷ ὀνόματι γενικῶν· διαιρεῖται δὲ εἰς δ· εἰς ἄχος, εἰς ἄχθος, εἰς φθόνον, εἰς ἔλεος· καὶ τί ἐστιν ἄχος; Λύπη ἀφωνίαν	λύπη· διαιρεῖται εἰς τέσσαρα· εἰς ἄχος, εἰς ἄχθος, εἰς φθόνον, εἰς ἔλεον· τί ἐστιν ἄχος; Λύπη ἀφωνίαν ἐμποιοῦσα· τί ἐστιν ἄχθος; Λύπη βα-	λύπη· παρὰ τὸ λύειν τὸ πῖον, ? ἢ παρὰ τὸ λύειν τοὺς ὤπας, ἢ τοὺς ὀφθαλμούς. Διαιρεῖται δὲ λύπη εἰς δ· εἰς ἄχος, εἰς ἔχθος (ἄχθος), εἰς φθόνον,

ἐμποιοῦσα· καὶ τί ἐστὶν ἄχθος; Λύπη ἐπὶ ἀδοκήτοις συμβάσεσιν· καὶ τί ἐστὶν φθόνος; Λύπη ἐπ' ἄλλοτρίοις ἀγαθοῖς· καὶ τί ἐστὶν ἔλεος; Λύπη ἐπ' ἄλλοτρίοις κακοῖς (388. 16)	ροῦσα καὶ ἐνοχλοῦσα ἐπὶ ἀφορήτοις συμβάσεσιν· τί ἐστὶ φθόνος; Λύπη ἐπ' ἄλλοτρίοις ἀγαθοῖς· τί ἐστὶν ἔλεος; Λύπη ἐπ' ἄλλοτρίοις κακοῖς λ 30	καὶ εἰς ἔλεον. Καὶ ἄχος ἐστὶ λύπη βαρύνουσα καὶ ἐνοχλοῦσα ἐπὶ ἀφορήτοις συμβάσεσιν, φθόνος δὲ λύπη ἐπ' ἄλλοτρίοις ἀγαθοῖς, καὶ ἔλεος λύπη ἐπ' ἄλλοτρίοις κακοῖς. Ps 41, Ep. Ps 144.20.
--	--	--

Μολονότι ἡ σύγκριση ἔχει μόνον ἐνδεικτικὸν χαρακτήρα, οἱ Ἐπ. φανερώνουν ἀναλογίαις δομῆς μέ τις ἐπιμεριστικὴς συλλογῆς τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ καθὼς καὶ ταυτόχρονη προσπάθεια πρωτοτυπίας (λήμματα κύκλα καὶ κάρρα). Διαπιστώνεται στενότερη συγγένεια, ὡς πρὸς τὴν ἀλφαριθμητικὴν διάταξιν μέ τοὺς Ὀμηρικοὺς καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐρμηνεύματος μέ αὐτοὺς τοῦ Ψαλτηρίου.

Ἡ σύγκριση μέ Λεξικά πραγματοποιεῖται μέ τὰ τέσσερα μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτά, τὰ ὁποῖα παραδίδονται ὁμοίως ὡς τὰ τέλη τοῦ ἐνάτου αἰῶνος: αὐτό τοῦ Ἡσυχίου (ἔκτου αἰῶνος)²⁷, τοῦ Φωτίου (μέσα ἐνάτου αἰῶνος)²⁸, τῆ Συναγωγῆς (ἀρχῇ ἐνάτου αἰῶνος)²⁹ καὶ τὸ *Etymologicum Genuinum* (τρίτο τέταρτο τοῦ ἐνάτου αἰῶνος)³⁰. Στόν πίνακα πού ἀκολουθεῖ γίνεται φανερό ὅτι τὰ κείμενα αὐτά λειτουργοῦν ὡς συγκοινωνοῦντα δοχεῖα μεταφέροντας τὴν ἀποκτημένη γνῶσιν ἀπὸ αἰῶνα σέ αἰῶνα. Οἱ ἐπιμεριστικὲς ἐξηγήσεις συγγενεύουν μέ αὐτές τῶν Ἑτυμολογικῶν Λεξικῶν καὶ ὄχι μέ τῆ Συναγωγῆς καὶ τὰ λεξικά Ἡσυχίου καὶ Φωτίου. Γιά νά κατασταεῖ πιό φανερὴ ἡ σχέση ἐτυμολογικῶν λεξικῶν καὶ ἐπιμερισμῶν, προσθέτω στή σύγκρισιν καὶ τὰ ἀντίστοιχα λήμματα τῶν κατὰ πολὺ μεταγενεστέρων *Etymologicum Gudianum* (1100 μ.Χ.)³¹ καὶ *Etymologicum Magnum* (πρῶτο μισό τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος)³²:

27. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ἐκδ. K. Latte, Κοπεγχάγη, τ. I (Α-Δ), 1953, τ. II (Ε-Ο), 1966 (= *Hes*).

28. *Photii Patriarchae Lexicon*, ἐκδ. Chr. Theodoridis, Βερολίνο - Ν. Υόρκη, τ. I (Α-Δ), 1982, τ. II (Ε-Μ), 1998.

29. *Synagoge. Συναγωγὴ λέξεων χρησίων. Texts of the Original Version and of MS.B*, ἐκδ. Ian. C. Cunningham, Βερολίνο - Ν. Υόρκη 2003 (= Σ).

30. *Etymologicum Magnum Genuinum. Symeonis Etymologicum una cum Magna Grammatica. Etymologicum magnum Auctum, synoptice* ἐκδ. Fr. Lasserre - Ν. Livadaras, τ. I (α-ἀμωσγέπως), Ρώμη 1976, τ. II (ἀνά-βώτορες), Ἀθήνα 1992.

31. *Etymologicum Gudianum*, ἐκδ. A. De Stefani, τ. I, (α-ζειαί), Λευψία 1909-1920 (Ἀμστερνταμ 1965).

32. *Etymologicum Magnum*, ἐκδ. Th. Gaisford, Ὁξφόρδη 1848 (Ἀμστερνταμ 1967).

[illegible]

Ἡ προηγηθεῖσα σύγκριση τῶν Ἑπ. δείχνει ὅτι, ἐνῶ ὡς τὸν Φώτιο τὰ Λεξικά ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον μονολεκτική ἐρμηνεία τῆς σημασίας κάθε λέξεως, μέ τὸ *Et. Geniivum* καὶ ὕστερα ἐμφανίζεται ἓνα νέο εἶδος, τὰ ὀνομαζόμενα Ἑτυμολογικά Λεξικά, τὰ ὁποῖα προσπαθοῦν νὰ προσδιορίσουν τὰ συνθετικά μέρη κάθε λέξης, καὶ ἀποδεικνύονται συγγενῇ μέ τοὺς Ἐπιμερισμούς. Ἐνδεχομένως θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι Ἑτυμολογικά Λεξικά ὀνομάστηκαν, μέ τὴ συνεπικουρία ὀρισμένων χειρογράφων, οἱ μεγάλες (σε ἀριθμὸ λημμάτων) συλλογές ἐπιμερισμῶν.

Ἡ σχέση τῶν Ἑπ. μέ τὰ ὁμοειδῆ κείμενα τοῦ Baroccianus Gr. 50

Ἐδῶ ἐπιχειρεῖται συσχετισμός τῶν Ἑπ. μέ κείμενα πού παραδίδονται στό ἴδιο χειρόγραφο. Ἡ σύγκριση αὐτὴ κρίνεται ἀναγκαία ἐπειδὴ οἱ Ἑπ. παραδίδονται ἀπὸ ἓναν κώδικα ἰδιαίτερας ἀξίας, τὸν celebrated³³ Baroccianus Gr. 50, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ τὸν παλαιότερο καὶ μοναδικὸ μάρτυρα μιᾶς σειρᾶς κειμένων πλημμελῶς ἐκδεδομένων καὶ ἐλάχιστα μελετημένων μέχρι σήμερα. Ἐκτός τῶν Ἐπιμερισμῶν κατὰ στοιχεῖον γραφικά (φφ. 211³⁴-273v), ὁ Baroccianus εἶναι ὁ παλαιότερος κώδικας γιὰ τοὺς Κανόνες τοῦ Θεογνώστου (φφ. 1-107v)³⁵, τὴν Ὀρθογραφία τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ (φφ. 111-176)³⁶, ἓνα λεξικὸ μέ τίτλο Ἐκλογαὶ διαφορῶν λέξεων συνηλεγμένων ἐκ τε τῆς γραφῆς καὶ τῶν θύραθεν πραγματειῶν (φφ. 292-318v)³⁷, μία πραγματεία μέ ἀλφαβητικὴ διάταξη ἀλλὰ χωρὶς τίτλο (φφ. 202-208)³⁸ καὶ μία πραγματεία Περὶ ποσότητος (φφ. 177-200v)³⁹. Μάλιστα ἡ διάταξη καὶ ὁ τρόπος σύνθεσης τοῦ κειμένου τῶν Ἑπ. καὶ τοῦ λεξικοῦ μέ τίτλο Ἐκλογαὶ διαφορῶν λέξεων ... εἶναι σέ πολλά σημεῖα ἀνάλογη⁴⁰, καθὼς ὁ γραφέας τοῦ ἄφησε πολλὰ κενὰ μεταξύ τῶν γραμμάτων τῆς ἀλφαβήτου, πιθανόν διότι περίμενε κείμενα πού θὰ τοῦ χρησίμευαν ὡς πηγές, τίς ὁποῖες ὁμως δέν κατέγραψε ποτέ.

Γεγονός πού συνεπικουρεῖ τὸ ἀπαραίτητο τοῦ συσχετισμοῦ εἶναι ὁ τρόπος ἐργασίας τοῦ συντάκτη τοῦ Bar. 50, ὁ ὁποῖος ἔδωσε στά προα-

33. Ἔτσι τὸν ἀποκαλεῖ ὁ A. Dyck, *Ep. Hom. Pars altera*, σ. 41.

34. Ὁ κώδικας τὸ ἀριθμεῖ ὡς φ. 110.

35. Τὸ πλήρες κείμενο τῶν Κανόνων ἐν ΑΟ, σ. 1-165. Γιὰ τοὺς κανόνες 1-84 κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν K. Alpers, *Theognostos. ΠΕΡΙ ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑΣ. Überlieferung, Quellen und Text der Kanones 1-84*, Ἀμβούργο 1964. Γιὰ τίς ὀρθογραφικὲς πηγές τοῦ κειμένου βλ. J. Schneider, δ.π., σ. 231-234 καὶ 278-340, καθὼς καὶ τὸ βιβλιοκριτικὸ ἄρθρο K. Alpers, *Die griechischen Orthographien aus spätantiken und byzantinischer Zeit*, BZ 97/1 (2004) 1-50.

36. ΑΟ, σ. 167-281· βλ. ἐπίσης ὅσα λέει ὁ J. Schneider, δ.π., σ. 341-408.

37. ΑΟ, σ. 427-470.

38. ΑΟ, σ. 319-330· βλ. ἐπίσης ὅσα λέει ὁ J. Schneider, δ.π., σ. 257 καὶ 413-417.

39. ΑΟ, σ. 283-318 καὶ J. Schneider, δ.π., σ. 256-7.

40. Βλ. στὴ συνέχεια τὰ σχόλια γιὰ τὴ διάταξη τοῦ κειμένου τῶν Ἑπ.

ναφερθέντα ἔργα τίτλους, καλλιγραφημένους καί μέ κεφαλαῖα γράμματα, δείγμα τῆς ἐπιμέλειάς του. Μάλιστα ἔδωσε ἐπίτιτλο καλλιγραφημένο (φ. 202) ἀκόμη καί στήν πραγματεία, ἡ ὁποία δέν εἶχε τίτλο. Αὐτό δείχνει ἥ ὅτι γνώριζε τήν παράδοση τῶν χειμένων ἡ εἶχε τή δυνατότητα, λόγω τῆς παιδείας του, νά τά διαχωρίζει εἰδολογικά, παρά τή φαινόμενη σέ μᾶς ὁμοιότητα.

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΕΚΛΟΓΑΙ ΛΕΞΕΩΝ	ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΟΙΡΟΒΟΣΚΟΥ
κόμη· παρὰ τὸ κόσμος, ἡ παρὰ τὸ κείρω τὸ κόπτω κόρη, καὶ κόμη· ἡ παρὰ τὸ κομῶ, τὸ μετ' ἐπιμελείας ἀξιώ (384.25)	κόμη· ἀπὸ τοῦ κομῆσθαι, ὅθεν καὶ ἵπποκόμος ὁ τῶν ἵππων ἐπιμελοῦμενος (453.9)	κόμη· ἡ κεφαλὴ μικρόν (234.16)

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΕΚΛΟΓΑΙ ΛΕΞΕΩΝ
ἄρκυς· εἶδος δικτύου παχυσχοίνιον, ὁ ἰστάσιν πρὸς θήραν λεόντων, ἡ ἄρκων (sic), ἡ ἐλάφων· καὶ δασύνεται· γίνεται δὲ ἐκ τοῦ εἶργω τὸ κωλύω· ἡ παρὰ τὸ ἀρπάζω, ἄρπυιον, καὶ ἄρκυον· ἐπιτήδειον γάρ ἐστιν· ἡ παρὰ τὸ ἔλκω, ἔλκυον, καὶ τροπῇ τοῦ λ εἰς ρ, ἄρκυον (336.5)	ἄρκυς· τὸ δίκτυον παρὰ τὸ ἔλκω τροπῇ τοῦ λ. εἰς ρ· ἡ παρὰ τὸ ἀγριεύειν· ἡ παρὰ τὸ εἶργειν τὸ κωλύειν τοὺς ἰχθύς (427.5)
βρέτας· παρὰ τὸ βροτός, βρότας, καὶ βρέτας, τὸ τῷ βροτῷ ὅμοιον, ἡγοῦν ξόανον· τουτέστιν ὅμοιον ἀνθρώπῳ· τοῦτο παρὰ τὸ μείρω τὸ μερίζω (351.9)	βρέτας· ἵνδαλμα (431.29)
ἥλιος· τὸ η πρὸ τοῦ λ φιλοῦται· ἡλιβατος· ἡλιαία· ἡλιτόμηρος· πλήν τοῦ ἥλιος (374.28)	ἥλιος· ἀπὸ τοῦ ἀολλίζεσθαι ἡμᾶς ἐν ταῖς ἡμέραις· καὶ ἐν Ἀθήναις Ἡλιαία δικαστήριον· ἀπὸ τῆς συναγωγῆς τῶν ἀνθρώπων· οἱ δὲ ἀπὸ τοῦ ἐλεαίνειν, ὁ ἐστιν θερμαίνειν καὶ διαχεῖν· τινὲς δὲ ἀπὸ τῆς γινομένης προσπνεύσεως ἐκ τοῦ στόματος ἡμῶν πρὸς τοὺς δακτύλους, ὃ λέγεται αὔειν καὶ ἄζειν κατὰ μίμησιν τῆς φωνῆς τῆς θάλψεως τοῦ στόματος. Ἐμπεδοκλῆς· ἀλλ' ὁ μὲν ἀλείσθαι μέγαν οὐρανὸν ἀμφιπολεῖ, λέγεται δὲ καὶ ἡλέκτωρ, ὅτι ἄληκτός ἐστιν καὶ ἀκάμας ἀλλ' ἡ ἐτυμότης ὅλης σφαιρική ἐστιν· ἔνναι δὲ ἀπὸ τῆς λαμπρότητος τοῦ ἡλέκτρου, ἡ ἀλέκτωρ, ὅτι ἐγείρει ἡμᾶς ἐκ τοῦ ὕπνου (444.24)

θεός· ἐκ τοῦ θεώ τὸ τρέχω· ὁ πανταχοῦ παρών· ἢ ἐκ τοῦ θῶ τὸ κατασκευάζω καὶ ποιῶ γίνεται θεός, καὶ γράφεται τὸ θεός μικρόν· καὶ ἐπειδὴ κανὼν ἐστὶν ὁ λέγων, ὅτι πᾶν ὄνομα μονοσύλλαβον μακροκατάληκτόν ἐστιν φύσει ἢ θέσει, πλὴν τοῦ τις, πλεονάζει τὸ ε, καὶ γίνεται θεός· πλεονάζει δὲ τὸ ε, ἐπειδὴ πᾶσα λέξις βραχυκατάληκτος θέλει εἶναι τῆς ἐνὶ πλεοναζούσης συλλαβῆς· τὸ θε φιλόν· ὁ κανὼν· τὰ ἀπὸ τῆς θε συλλαβῆς ἀρχόμενα διὰ τοῦ ε φιλοῦ γράφεται· πλὴν τοῦ θαιρός, ὃ σημαίνει τὴν θύραν, καὶ θαιμάν· τὸ δὲ θαιρός παρὰ τὸ θαίρω τὸ καίω. (377.13)	θεός· ἀπὸ τοῦ θεῖν, τινὲς δὲ ἀπὸ τῆς θερμότητος· ὁ δὲ Ἀπολλόδωρος ἀπὸ τοῦ αἷτιον εἶναι τοῦ θεᾶσθαι διὰ τὴν αὐτὴν τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης· οἱ δὲ ἀπὸ θερμότητος λέγουσιν ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἄρχοντα τὸν θάνατον ψυχρὸν ὄντα κατὰ ἀντίφρασιν· ὥς καὶ Θερμοῦθεν τὸν Αἰγύπτιον ψυχροποιῶ ὄντα. (446.28)
κάλαθος· κυρίως εἰς ὃν τὰ κάλη ἀποτίθενται· κάλη δὲ τὰ βεβαμμένα ἔρια· καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ τῶν τυρῶν δεκτικοῦ καὶ σταφυλῶν. (380.23)	κάλαθος· γάλαθος εἰς ὃν τὸ γάλα ἀπετίθεντο τυρεῦντες. (456.10)
λόφος· ὁ ὑψηλὸς τόπος παρὰ τὸ λίαν φαίνεσθαι· ἢ παρὰ τὸ λέπος γίνεται λέφος, καὶ λόφος, ὁ γυμνὸς τόπος· βαρύνεται· τὰ εἰς φος λήγοντα δισύλλαβα, κύρια ἢ προσηγορικά, βαρύνονται, εἰ μὴ ἔχῃ τὸ υ πρὸ τοῦ τέλους συνησταμένον σημαίνοντα τοπικὴν ἔννοιαν· ἢ εἰς τὸ λ καταλήγει· οἶον, τάφος· τρόφος· λόφος· (385.15)	λόφος· ὁ ὑψηλὸς τόπος τοῦ ὄρους· εἴρηται δὲ παρὰ τὸ λέπω· σημαίνει δὲ τὸ λεπτόν· λέπω, λόφος (459.17)

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΟΙΡΟΒΟΣΚΟΥ
άνία· σημαίνει τὴν χαλεπωτάτην καὶ δυσίατον λύπην· γίνεται δὲ παρὰ τὸ ἰῶ τὸ θεραπεύω ἰα, καὶ μετὰ τοῦ στερητικοῦ α ἄϊα· καὶ πολλάκις πέφυκεν πλεονάζειν τὸ ν ἐν ταῖς στερήσεσιν· οἶον, ἀαιδῆς καὶ ἀναιδῆς, καὶ ἀαίμων, ἀναίμων· γράφεται δὲ διὰ τοῦ ἰ άνία· τὰ διὰ τοῦ νια θηλυκὰ ἔχοντα μακρὸν τὸ α, μὴ ὄντα ἀπὸ τῶν διὰ τοῦ ευω ῥημάτων, διὰ τοῦ ἰ γράφεται· οἶον, πενία· γονία· ξενία· πρόσκειται μὴ ὄντα ἀπὸ τῶ διὰ τοῦ ευω ῥημάτων, διὰ τὸ ἐρμηνεύω, ἐρμηνεία· πορνεύω, πορ-	άνία· διὰ τοῦ ἰ· ἀπὸ τοῦ αἰνω, τὸ σημαῖνον τὸ θεραπεύω· ἢ γὰρ άνία ἐστέρηται τῆς θεραπείας· καὶ παρὰ τὸ ἰέναι τὸ σημαῖνον τὸ θεραπεύεσθαι· ἢ γὰρ άνία ἐμποδιστικὴ ἐστὶν τοῦ προκόπτειν· καὶ παρὰ τὸ ἄνω, ἀνώ γέγονεν άνία, διανυστικὴ καὶ πρακτικὴ καὶ διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἀντιπαρακείμενον ῥημα διὰ τοῦ ευω διὰ τοῦ ἰ γράφεται, ὥς καὶ τὸ μανία· πενία· γωνία. (169.1)

νεία· ἀλαζονεύω, ἀλαζονεία· μακρὸν ἔχοντα τὸ ε, διὰ τὸ εὐμένεια καὶ δυσγένεια· ἀνία τὸ ι μικρόν, ἐπειδὴ τὰ διὰ τοῦ νια θηλυκὰ τὸ ι παραληγόμενα συστέλλει αὐτό· πενία· ξενία· γονία· σεσημείωται δὲ τὸ ἀνία· τὸ δὲ κονία διαφορεῖται· σεσημείωται δὲ τὸ ἀνία, ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ ἰῷ γέγονεν τὸ θεραπεύω, ὅπερ ἔχει μακρὸν τὸ ι. (339.9)	
βορρά· παρὰ τὸ βορώτατα τὰ σώματα ἡμῶν ποιεῖν· τοῦτο δὲ πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῆς βορῆς τῆς θαλάσσης. (351.33)	βορρά· ἡ τροφή· δύο ρρ κατὰ τὴν παράδοσιν (185.1)
ρίζα· ἡ κάτω τὸ ζῆν ρέουσα τοῖς κλάδοις, ἢ παρὰ τὸ ἴζω τὸ καθέζομαι· ἢ ἐγκαθιμμένη τῇ γῇ, ἐξ οὗ ἔχει τὸ ρι· «ἐκρίζον ἦκεις» (406.31)	ρίζα· ἀπὸ τοῦ ἴζω, ἴζα, καὶ προσθήκη τοῦ ρ ρίζα· ὥσπερ τὸ κνίζω, κνίσω, καὶ κνίσα. (256.19)

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΑΝΩΝΥΜΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ
άνία· σημαίνει τὴν χαλεπωτάτην καὶ δυσίατον λύπην· γίνεται δὲ παρὰ τὸ ἰῷ τὸ θεραπεύω ἴα, καὶ μετὰ τοῦ στερητικοῦ α ἄια· καὶ πολλάκις πέφυκεν πλεονάζειν τὸ ν ἐν ταῖς στερήσεσιν· οἶον, αἰδιῆς καὶ ἀναιδιῆς, καὶ αἰμίων, ἀναίμων· γράφεται δὲ διὰ τοῦ ι ἀνία· τὰ διὰ τοῦ νια θηλυκὰ ἔχοντα μακρὸν τὸ α, μὴ ὄντα ἀπὸ τῶν διὰ τοῦ ευω ῥημάτων, διὰ τοῦ ι γράφεται· οἶον, πενία· γονία· ξενία· πρόσκειται μὴ ὄντα ἀπὸ τῶν διὰ τοῦ ευω ῥημάτων, διὰ τὸ ἐρμηνεύω, ἐρμηνεία· πορνεύω, πορνεία· ἀλαζονεύω, ἀλαζονεία· μακρὸν ἔχοντα τὸ ε, διὰ τὸ εὐμένεια καὶ δυσγένεια· ἀνία τὸ ι μικρόν, ἐπειδὴ τὰ διὰ τοῦ νια θηλυκὰ τὸ ι παραληγόμενα συστέλλει αὐτό· πενία· ξενία· γονία· σεσημείωται δὲ τὸ ἀνία· τὸ δὲ κονία διαφορεῖται· σεσημείωται δὲ τὸ ἀνία, ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ ἰῷ γέγονεν τὸ θεραπεύω, ὅπερ ἔχει μακρὸν τὸ ι. (339.9)	άνία· τὸ νι· τὰ διὰ τοῦ νια θηλυκὰ ἔχοντα μακρὸν τὸ α, μὴ ὄντα ἀπὸ τῶν διὰ τοῦ ευω ῥημάτων, διὰ τοῦ ι γράφεται· οἶον, πενία· γονία· ξενία· πρόσκειται μὴ ὄντα ἀπὸ τῶν διὰ τοῦ ευω ῥημάτων, διὰ τὸ ἐρμηνεύω, ἐρμηνεία· πορνεύω, πορνεία· ἀλαζονεύω, ἀλαζονεία· πρόσκειται μακρὸν ἔχοντα τὸ α, διὰ τὸ εὐμένεια, καὶ δυσγένεια. (320.14)
ἀπειλή· τὰ διὰ τοῦ ἰῷ ὑπὲρ δύο συλλαβὰς μονογενῆ διὰ τοῦ ι γράφεται, πλὴν τοῦ εἴλη· δεῖλη· ἀπειλή· ὠτειλή· ὠφειλή. (347.8)	ἀπειλή· τὰ εἰς ἡ λήγοντα θηλυκὰ παραληγόμενα ἐνὶ τῶν φιλῶν, ἢ ἐνὶ τῶν δασέων, ἢ τὸ χ λ μ ν οὐ θέλουσι τῇ εἰ διφθόγγῃ παραλήγεσθαι· πλὴν τοῦ ἐν-

	δείπνη· πείνη· εἴλη· ὀφειλή· ἀπειλή· ὠτειλή. (321.20)
ἡγεμών, ἡγεμόνος· ὁ κανών· τὰ εἰς μων ὀνόματα ὀξύτονα, εἰ μὲν τὸ ε παραλήγονται, τρέπουσι τὸ ω εἰς ο ἐπὶ τῆς γενικῆς· οἶον, ἡγεμών, ἡγεμόνος· κηδεμών, κηδεμόνος· εἰ δὲ τὸ α παραλήγονται, φυλάττουσι τὸ ω· οἶον, πλαταμών, πλαταμῶνος· καλαμών, καλαμῶνος. (375.14)	ἡγεμών· τὸ γε ψιλόν· τὰ εἰς μων ὀξύτονα ἐνὶ φωνήεντι παραλήγεται· οἶον, ἀκρεμών· δαιτυμών· Τελαμών· ἡγεμών. (323.30)

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΠΟΣΟΤΗΤΟΣ
αἰσχος · παρὰ τὸ ἴσχω· ὅμοιον δέ ἐστιν τὸ ἔχω, καὶ μετὰ τοῦ στερητικοῦ α αἰσχος, καὶ ἐν συναίρεσει αἰσχος, ὃ οὐκ ἂν τις βούλοιοτο ἔχειν. (343.24)	Τὰ παρὰ τὸ αἰσχος διὰ τοῦ αἰ γράφεται· οἶον, αἰσχρός· αἰσχρορήμων· αἰσχροκερδής· αἰσχροτής· Αἰσχύλος· αἰσχιστος· γέγονεν δὲ τὸ αἰσχος παρὰ τὸ στερητικὸν α καὶ ἴσχειν, ὃ σημαίνει τὸ παῦσαι. (317.9)
Ἀνδρομάχη · ποσαχῶς ποικίλονται τὰ εἰς ἡ θηλυκά· Τετραχῶς· ἥ γὰρ φυλάττουσι τὸ τέλος ὅποτε καὶ τὸ γένος, ὥς τὸ μάχη, Ἀνδρομάχη· ἥ προσλαμβάνουσι τὸ σ, ὥς τὸ γυνή, μισογύνης· ἥ τρέπουσι τὸ τέλος εἰς ος, ὥς τὸ φωνή, ἄφωνος καὶ κεφαλῇ, ἀκέφαλος· ἥ τρέπουσι τὸ τέλος εἰς ον· ὥς τὸ πύλη, τρύπυλον, καὶ τετράπυλον. (348.15)	Τὰ εἰς -η λήγοντα ὑπὲρ δύο συλλαβὰς βαρύτερα ἐνὶ φωνήεντι παραλήγεται, καὶ οὐκ ἔχουσι δίφθογγον ἐν τῇ πρὸ τοῦ τέλους συλλαβῇ· οἶον, μελέτη· ἐλάτη· Θεοδότη· Ἀμφιτρίτη, σημαίνει δὲ τὴν θάλασσαν· πρόσκειται ὑπὲρ δύο συλλαβὰς, διὰ τὸ χαίτη ὃ σημαίνει τὴν τρίχα, καὶ τὸ κοίτη· ταῦτα γὰρ δίφθογγον ἔχουσιν, ἀλλ' οὐκ εἰσιν ὑπὲρ δύο συλλαβὰς· πρόσκειται βαρύτερα, διὰ τὸ τελευτή· τοῦτο γὰρ ὑπὲρ δύο συλλαβὰς ὧν ἔχει τὴν εὐ δίφθογγον ἐν τῇ πρὸ τοῦ τέλους συλλαβῇ, ἀλλ' ὀξύτόν ἐστιν. (304.13)
ἀνδρεῖος · Τὰ διὰ τοῦ -ειος ὑπὲρ δύο συλλαβὰς ἔχοντα ἐν τῇ ἀρχῇ τὸ α μεθό ἐστιν δύο σύμφωνα, ἥ καὶ πλείονα, διὰ τῆς εἰ διφθόγγου γράφεται· ἀνδρεῖος· Καδμεῖος· πλὴν τοῦ ἀντίος. (350.26)	Τὰ διὰ τοῦ -ειος τρισύλλαβα βαρύτερα ἔχοντα ἐν τῇ πρώτῃ συλλαβῇ τὸ α, μεθ' ὃ ἐπιφέρεται δύο σύμφωνα ἥ καὶ πλείονα, διὰ τῆς εἰ διφθόγγου γράφεται· οἶον Καδμεῖος· Βακχεῖος· ἄστειος· ἀγρεῖος· σημαίνει δὲ τὸν ἀγροικόν· ἐπὶ γὰρ τοῦ ἀνημέρου, ἄγριος προπαροξύτόνως διὰ τοῦ ι· χωρὶς τοῦ ἀντίος· τοῦτο γὰρ βαρύτερόν ἐστι, καὶ ἔχει ἐν τῇ πρώτῃ συλλαβῇ τὸ α, μεθ' ὃ ἐπιφέρεται δύο σύμφωνα· σημαίνει δὲ τὸν ἐναντίον· τὸ δὲ Ἀμφίος καὶ Ἀγρίος οὐκ ἀντίκεινται ἡμῖν, ἐπεὶ δὴ οὐκ ἔστιν προ-

	περισπώμενα αλλά παροξύτονα. (284.6)
--	--------------------------------------

ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΑ	ΚΑΝΟΝΕΣ ΘΕΟΓΝΩΣΤΟΥ
βέβαιος : τὰ ἀπὸ τῶν εἰς ω περισπώμενων διὰ τοῦ αἰος γινόμενα ὀνόματα διὰ τῆς αἰ διφθόγγου γράφονται· οἶον, πηδῶ, πηδαῖος· τιμῶ, Τιμαῖος· ἐν τῇ πρὸς Τιμαῖον βίβλῳ· βιβῶ βίβαιος, καὶ βέβαιος, τροπή τοῦ ι εἰς ε. (352.19)	Τὰ διὰ τοῦ -αἰος ἀπὸ ρημάτων, εἴτε κύρια, εἴτε προσηγορικά, καὶ προπαροξύνεται, καὶ διὰ τῆς αἰ διφθόγγου γράφονται· οἶον, τιμῶ Τίμαιος· λύω Λύαιος· ὀνόματα κύρια· ματῶ μάταιος· τὸ βέβαιος παρὰ τὸ βιβῶ βίβαιος, καὶ τροπή Αἰολικῇ τοῦ ι εἰς ε ὡς ἀγχίμαχοι ἀγγέμαχοι· ἀδίκαστος ἀδέκαστος, γέγονε βέβαιος. (53.21)
δάκτυλος : τὰ διὰ τοῦ -υλος ὑπὲρ δύο συλλαβὰς προπαροξύτονα διὰ τοῦ υ ψιλοῦ γράφονται· οἶον σφόδρυλος· στρόβυλος· δάκτυλος· πρόσκειται ὑπὲρ δύο συλλαβὰς, διὰ τὸ κοῖλος (356.13)	Καθόλου τὰ διὰ τοῦ -υλος δισύλλαβά τε καὶ ὑπὲρ δύο συλλαβὰς, ὀξύτονά τε καὶ παροξύτονα, πλὴν τοῦ κοῖλος· τοῦτο γὰρ διὰ τῆς οἰ διφθόγγου γράφεται, ὅτι εὗρηται καὶ ἐν διαλύσει κοῖλον· τὰ λοιπὰ πάντα διὰ τοῦ υ ψιλοῦ γράφονται· οἶον, μυλός· τύλος· στύλος· γρύλος· σύλος· θρύλος· χύλος· δάκτυλος· σπόνδυλος· Βάκχυλος· Πάπυλος· Αἰσχύλος· αἰμύλος· Ῥωμύλος· στωμύλος· κήρυλος· ὁ τῶν ἀλκυόνων ἄρῃην· Βετύλος ὁ λίθος ὃν ὁ Κρόνος κατέπιεν· κρώβυλος· δείμυλος· θηβύλος· Σίπυλος· τίτυλος· νικάσυλος· Ὀνήσυλος. (61.14)

Ἡ ἐνδεικτικὴ αὐτὴ συγκριτικὴ παρουσίαση φανερώνει πῶς οἱ Κανόνες τοῦ Θεογνώστου καὶ ἡ πραγματεία *Περὶ ποσότητος συμπλησιάζουν* ἀφοῦ πρόκειται γιὰ συλλογὴ κανόνων ὀρθογραφίας χωρὶς ἀλφαβητικὴ διάταξη ἀλλὰ μέ τὴν τυπικὴ διάταξη τῶν ὀρθογραφικῶν ἐγχειριδίων, τὰ ὅποια περιέχουν κανόνες γιὰ ἀρχικὲς καὶ τελικὲς συλλαβές, γιὰ οὐσιαστικά, ρήματα, ἐπιρρήματα κ.ἄ. Ἡ Ὀρθογραφία τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ, μόνη αὐτὴ μέ ἀλφαβητικὴ διάταξη, μεριμνᾷ κυρίως γιὰ τὴν ὀρθή γραφὴ μιᾶς λέξεως καὶ μόνον στίς δυσνόητες λέξεις δίνει τὴ σημασίαν τους. Τὴν αὐτὴν διάταξιν καὶ περιεχόμενο παρουσιάζει καὶ ἡ *Ἀνώωμη Πραγματεία*. Ἡ Ἐκλογὴ λέξεων συνιστᾷ αὐτὸ πού δηλώνει ὁ τίτλος τῆς: ἐπιλογή λέξεων χωρὶς σύστημα, συμπληματικὸν χαρακτήρα, ὅπου τὸ κάθε λῆμμα ἔχει διαφορετικὸ περιεχόμενο καὶ ἔκτασιν.

Οἱ Ἐπ. συνιστοῦν ἓνα διαφορετικὸν ἔργον. Ἄν καὶ περιέχουν ἀρκετὰς ὀρθογραφικὰς καὶ γραμματικὰς ἐξηγήσεις, μᾶλλον πλεωδοτοῦν τὰ ἔρμη-

νεύματα, στὰ ὁποῖα ἐξηγεῖται ἡ σημασία κάθε λήμματος μέ βάση τήν ἐτυμολογία.

Β' ΜΕΡΟΣ

1. Γενικά περί τοῦ κειμένου τῶν Ἑπ.

Οἱ Ἑπ. ἔχουν τή μορφή λεξικοῦ, μέ λῆμμα καί ἐρμῆνευμα ἢ γλῶσσημα, ἡ δέ διάταξη τῶν λημμάτων τους εἶναι ἀλφαβητική, ἡ ὁποία ὁμως σταματᾷ στό πρῶτο ἀρχικό γράμμα, ὅπως μπορεῖ εὐκολά νά διαπιστωθεῖ π.χ. στὰ συνεχόμενα λήμματα τῶν στοιχείων Α, Κ καί Λ: ἀναβῶ, ἀγριωπόν, ἀμβλυοπία (334.20.28.31) / κορύβαντες, κάλαθος, κοινόν (380.20.23.26) / λάχανα, λύπη, λάας (388.14.16.22), διαταράσσεται δέ ἀπό παρεμβالλομένους ἐπιμερισμούς (φ. 218ν ἀνάμεσα σέ αὐτοῦς τοῦ Α ὑπάρχουν τοῦ Β: βάσανος, βόσωρ, βλάβη καί βρέτας⁴¹) καί ἀπό σύντομα κείμενα, τά ὁποῖα δέν εἶναι ἐπιμερισμοί⁴².

Τό περιεχόμενο τῶν ἐρμηνευμάτων δέν φαίνεται ἐπίσης νά εἶναι ὁμοιογενές: ἄλλοτε ἐνσωματώνονται φιλοσοφικές γνώσεις (360.11-16 καί 360.30-361.8), ἄλλοτε περιέχονται πραγματολογικά σχόλια (361.24, 362.3.12, 380.17, 381.33, 383.21, 384.9, 385.28, 391.4, 408.33), χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης ὡς παραδείγματα στίχοι ποιητῶν, ἐπίσης πηγές μέ ὀρθογραφικό περιεχόμενο (π.χ. τά λήμματα παῖς - 405.6 καί πᾶσι - 405.11), ἢ μέ ἐτυμολογικό (π.χ. τό λῆμμα αἰσθησις-332.19), ἄλλοτε μέ γραμματικό (π.χ. τό λῆμμα τεταγών - 417.1) ἢ καί τονικό περιεχόμενο (π.χ. τό λῆμμα εἶνεκα - 367.27)⁴³. Διαπιστώνονται ἐπίσης χάσματα στὰ ἐρμηνεύματα τῶν Ἑπ. (π.χ. στό ἐρμῆνευμα τοῦ ἀποβουκολῶ - 336.29, τοῦ πᾶς, παντός - 400.24 καί τοῦ συκοφαντία - 410.27), ἐπιμερισμοί χωρίς ἐρμηνεύματα (π.χ. ἀπρόσιτος - 334.19) καί κενά μέσα στήν ἴδια τή σελίδα (π.χ. τό μισό τοῦ φ. 244 καί τοῦ φ. 250) καθὼς καί ὁλόκληρα φύλλα λευκά στή συνέχεια τοῦ κειμένου (π.χ. τά φ. 238ν καί φ. 242ν)⁴⁴.

41. Σέ αὐτό τό σημεῖο μποροῦμε νά ἐπισημάνουμε μιά ἀδυναμία τῆς ἔκδοσης τοῦ J. A. Cramer, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ὑπόσχεται μιά μεταγραφή τοῦ *Baroccianus Gr. 50*, ἐπεμβαίνει στή διάταξη τοῦ χφ, χωρίς νά τό σημειώνει. Τό γεγονός αὐτό δημιουργεῖ ἀσάφεια γιά τή διάταξη τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ ἐκτός τῶν ἄλλων, στή συγκεκριμένη περίπτωση, τυπώνει τά τέσσερα λήμματα ἀπό Β στήν ἀρχή τοῦ γράμματος Β δίνοντας τήν ἐντύπωση ὅτι δέν διαταράσσεται ἡ ἀλφαβητική σειρά.

42. Βλ. στό γράμμα Α, σ. 350.19.21, Ποσαχῶς ἐπιμερίζονται τὰ ἐπιμεριζόμενα: τετραχῶς ... καθὼς καί τά ἀντίστοιχα τῶν σελίδων 360.18-23 καί 416.18-23: Παραδιαζευτικά εἰσι τῶν μὴ μαχομένων ...

43. Πιὺ ἀναλυτικά βλ. στή συνέχεια.

44. Γιά περισσότερη ἀνάλυση βλ. Α. Borovilou-Genakou, *Baroccianus gr. 50: Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραφικά. Terminus ante quem pour le lexique de Théodose le grammairien*

Πιό αναλυτικά, ἡ γενικὴ θεώρηση τοῦ κειμένου τῶν Ἑπ. ἔχει ἐπιπλέον καὶ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά:

Α'. Οἱ Ἑπ. διαφέρουν μεταξύ τους ὡς πρὸς τὸ μέγεθος· ὑπάρχουν ἐπιμερισμοὶ λίγων λέξεων καθὼς καὶ ἰδιαίτερα ἐκτενεῖς, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ: τίς (418.4) = 40 στίχοι, πούς (405.25) = 38 στίχοι, στίμμι (413.1) = 21 στίχοι καὶ δύο φορές εἰς/ένός (364.13) = 25 στίχοι καὶ εἰς καὶ οὐδέτερον ἐν (370.14) = 24 στίχοι. Χαρακτηριστικά παραδείγματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Μύλας παρὰ τὸ λιαίνω. (393.3)	Μελέεσσι · δοτικῆς τῶν πληθυντικῶν, καὶ πλεονάζει τὸ ε ποιητικῶς διὰ τὸ μέτρον, καὶ δύο σς· τὸ μέλος παρὰ τὸ μέρος· τὰ γὰρ μέλη, μέρη εἰσὶ τοῦ σώματος· μεταφορικῶς δὲ λέγεται καὶ ἡ ἐναρμόνιος μελωδία ὡς ᾧδῇ· καὶ κλίνεται μέλος, μέλεος, ὡς τείχος, τείχεος· καὶ ἡ δοτικὴ τῶν πληθυντικῶν μέλεσι, καὶ ποιητικῶς μελέεσσι διὰ δύο σς. (392.10)
Μῖζει · παρὰ τὸ μίγω. (393.23)	

Β'. Ἐπιμερισμοὶ μέ ὁμόηχα ἢ σχεδὸν λήμματα καὶ ταυτόσημα ἐρμηνεύματα. Συνολικὰ πρόκειται γιὰ 28 ἐπιμερισμούς (14 ζεύγη)⁴⁵, (= 3,3%), ὅπως τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα:

Μεῖζον · παρὰ τὸ μέγας, μεγαλύτερος, μεγάλων, μέσων καὶ τροπῇ αἰολικῇ τῶν δύο σς εἰς ζ γίνεται μέζων, καὶ πλεονασμῷ τοῦ ι μεῖζον· οἱ γὰρ Αἰολεῖς τὸ νίσσω νῖζω λέγουσιν. (389.18)	Μεῖζων · παρὰ τὸ μέγας, μεγάλων, μέσων καὶ αἰολικῶς μέζων· ἐκεῖνοι γὰρ τὰ δύο σς εἰς ζ τρέπουσιν, καὶ πλεονασμῷ τοῦ ι μεῖζων. (392.18)
Εἰκοστός · διατὶ ὀξύνεται, ἐπειδὴ τὰ εἰς τος λήγοντα ὑπὲρ δύο συλλαβάς, ἔχοντα πρὸ τοῦ τὰ τὸ σ, τὴν τε παραλήγουσαν εἰς ο περατουμένην, ἐπὶ ποσότητος, τασσόμενα ὀξύνονται· οἷον,	Εἰκοστός · διατὶ ὀξύνεται, τὰ εἰς τος ὀνόματα ἐπ' ἀριθμοῦ ταττόμενα, ἔχοντα πρὸ τοῦ τ τὸ σ, τὴν τε παραλήγουσαν εἰς ο περατουμένην, ἐπὶ ποσότητος τασσόμενα ὀξύνονται· οἷον, πολ-

(ΙΧε σ.), *Byzantion* 72 (2002) 250-269 καὶ κυρίως 255-257, καθὼς καὶ τὴν πρόσφατη λεπτομερὴ περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τόν F. Ronconi, ὁ.π., κυρίως τῆς σ. 301-308.

45. Τὸ σύνολο τῶν λημμάτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἐκτός τῶν ἤδη ἀναφερθέντων, εἶναι: ἄρκυς (336.5) / ἄρκυον (344.12), ἀκεύμενον (343.28) / ἀκεύμενον καὶ ἑξακεύμενον (347.29), εἰς - ἐνός (364.13) / εἰς καὶ οὐδέτερον ἐν (370.14), ἔρημος (368.21) / (369.14), ἐπτῶχεισαν (368.22) / ἐπτῶχευσεν (369.13), ἴος (377.30) / (379.8), ἰόν (379.3) / (379.13), ἱωννῖω (371.31) / (372.22), λίχνος (386.22) / λύχνος (387.26), μεῖζον (389.18) / μεῖζων (392.18), ἰσφίς (396.6) / (397.23), πύργος (401.12) / (405.5), σκάνδαλον (412.28) / (410.22) καὶ ἀνδρὸνμάχη (348.15) / ἀθῶος (350.11) ὅπου ἂν καὶ τὰ λήμματα ἐντελῶς διαφορετικά τὰ ἐξημενείματα ὁμοιάζων.

πολλοστός· εἰκοστός· τριακοστός· πεντηκοστός. (367.1)	λοστός· εἰκοστός· τριακοστός· ἑτυμολογείται δὲ παρὰ τὸ εἰς ἐν ἔχειν τὰς δύο δεκάδας. (369.8)
---	--

Γ'. Ἐπιμερισμοὶ μέ ὁμόγη⁴⁶ ἢ σχεδὸν ὁμόγη⁴⁷ λήμματα ἀλλὰ ἐντελῶς διαφορετικὰ ἐρμηνεύματα, συνολικά 48 ἐπιμερισμοὶ (5,6%) ὅπως τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα:

Εἰρήνη· παρὰ τὸ ἡρεμεῖν τὸν νοῦν· τροπὴ τοῦ ἡ εἰς τὴν εἰ δίφθογγον· ἢ παρὰ τὸ εἰρῶ, εἰρήσω. (368.18)	Εἰρήνη· τὸ ρη ἡ· τὰ διὰ τοῦ ἡ νη θηλυκὰ ὑπὲρ δύο συλλαβάς βαρύτενα διὰ τοῦ ἡ γράφονται· οἶον, εἰρήνη· σελήνη· σαγήνη· πλὴν τοῦ ἀξίνη· τὸ δὲ ὕμην ἀντιβάλλεται. (369.33)
--	---

Δ'. Δύο ἐπιμερισμοί, τῶν ὁποίων μέρος τοῦ ἐρμηνεύματος (σημειώνεται μέ ἔντονους χαρακτήρες) φαίνεται νὰ μὴ ἀναλύει τὸ λῆμμα καὶ ἓνας ἐπιμερισμός, τὸ κερκίς, πού στο ἐρμήνευμά του ἐπαναλαμβάνονται δύο φορές οἱ ἴδιες πληροφορίες:

Ἀνιῶ· ἐκ τῆς ἀνὰ προθέσεως καὶ τοῦ ἰμῶ τοῦ ἀναλέγω· τοῦτο ἐκ τοῦ ἰμάς, ὃ σημαίνει τὸν λῶρον· οἱ γὰρ ἀρχαῖοι πρὸς τὸ μὴ κλᾶσθαι τὰ ἀγγεῖα αὐτῶν ἐκ δέρματος αὐτά, ἤγουν ἀσκούς, κατεσκευάζον. σημαίνει δὲ τὸ ἀντλητήριον. (333.27)	Πλημμέλεια· πλημμελῶ παρὰ τὸ πάλιν, ὃ σημαίνει τὸ μελῶ τὸ φροντίζω, παλιμμελῶ, καὶ κατὰ συγκοπὴν πλημμελῶ· σημαίνει δὲ τὸ ἐκ δευτέρου τὰ αὐτὰ φροντίζειν, τοῦ λέγειν ἢ ἐπαναλαμβάνειν, ἐξ οὗ καὶ φλύαρος. (401.21)	κερκίς· παρὰ τὸ κρέκω τὸ πλήσσω, ἐξ αὐτοῦ κρεκή, καὶ ὑπερβιασμῶ κερκίς , τοῦ λέοντος ἢ οὐρά, πληκτικὸν γὰρ ἐστὶν ἐκ τοῦ κρέκω, κρεκίς, καὶ ὑπερβιασμῶ κερκίς. (379.32)
--	---	---

46. Τὸ σύνολο τῶν λημμάτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἐκτός τῶν ἤδη ἀναφερθέντων, εἶναι: αἷτιος (340.13) / (345.15), ἀνάσω (343.3) / (349.8), βροτήσιος - βροτησίαι - βροτισίων (353.4/24/28), δεδορκῶς (358.1) / δεδορκότες (359.31), δοξούμενοι (358.3) / (359.30), δυσκάθεκτον (359.20) / (360.2), δρόσος (356.17) / (359.22), δίνης (358.7) / διναις (359.28), ἐξοιστρῶ (367.19) / (368.12), ἔτι (365.18) / ἔτι (365.21), ἡλίου (373.6) / ἡλιος (374.28), ἰορδάνης (378.18) / (379.22), κάρα (382.29) / (383.32), κίρειος (384.8) / κირεῖα (384.9), κόσμος (382.25) / (383.31), μυχός (391.17) / μοιχός (391.21), νέος (394.11) / νεανικῶς (394.22), νύμφιος (349.9) / νυμφίος (395.9), παρήπαφεν (403.7) / (403.18), πᾶς-παντός (400.24) / πᾶσι (405.11) καὶ στέργω (408.22) / στέργει (411.34). ὑπάρχει ἐπίσης τὸ δαῖμα μέ ἔξι ἐρμηνεῖς (358.15.17.19.21.22.23) καὶ τὸ δέω μέ τέσσερις (358.24.25.26.27).

47. Τὸ σύνολο τῶν λημμάτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἐκτός τῶν ἤδη ἀναφερθέντων, εἶναι: ἄρκυς (336.5) / ἄρχυον (344.12), ἀκεύμενον (343.28) / ἀκεύμενον καὶ ἐξακεύμενον (347.29), εἰς - ἐνός (364.13) / εἰς καὶ οὐδέτερον ἐν (370.14), ἐρημος (368.21) / (369.14), ἐπτῶχευσαν (368.22) / ἐπτῶχευσεν (369.13), ἴος (377.30) / (379.8), ἰόν (379.3) / (379.13), ζωννύω (371.31) / (372.22), λίχνος (386.22) / λύχνος (387.26), μεῖζον (389.18) / μεῖζων (392.18), ὁσφύς (396.6) / (397.23), πύργος (401.12) / (405.5), σκάνδαλον (412.28) / (410.22) καὶ ἀνδρομάχη (348.15) / ἀθῶος (350.11) ὅπου ἂν καὶ τὰ λήμματα ἐντελῶς διαφορετικὰ τὰ ἐρμηνεύματα ὁμοιάζουν.

2. Πηγές του κειμένου - Έπιμεριστική όρολογία

Ὁ Έπιμεριστής, γιά νά προσθέσει ἀναμφίβολο κύρος στά γραφόμενά του, ἀναφέρει ὡς πηγή του⁴⁸ τόν Ἡρωδιανόν⁴⁹ καί μία φορά τόν πατέρα τοῦ Ἡρωδιανοῦ: οὕτως Ἡρωδιανὸς καί ὁ πατήρ αὐτοῦ ὁ Ἀπολλώνιος (342.30). Ταυτόχρονα μνημονεύει χωρίς νά κατονομάζει καί ἄλλες πηγές: οἱ δὲ λέγουσιν (333.6), ἡ παρὰ τὸ (333.22), διχῶς λέγεται, οἱ μὲν (333.33), οἱ μὲν ... οἱ δὲ ... (336.10), οὐχ ὡς τινες ἐκ τοῦ ... (361.14). Ἐκθέτει δύο φορές τήν προσωπική του θέση: ... ἄμεινον τὸ πρῶτον (366.21), δοκεῖ δὲ παράλογος εἶναι ἡ σύνθεσις (366.6) ὅπως καί τήν ἀδυναμία του νά ἐρμηνεύσει μεταβολές: ἄδηλον γὰρ τὸ πάθος (397.18).

Στή σύνθεση τῶν Ἐπ. χρησιμοποιοῖ γιά μὲν τὸ λήμμα συνήθως μονολεκτικές δομές, ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ λόγου, στό γλώσσημα ὅμως καί στό ἐρμῆνευμα τὸ κείμενο εἶναι συνεχές. Στό ἐρμῆνευμα συναντῶνται κυρίως ρήματα καί προθετικά σύνολα: λέγεται ... (332.29, 358.28), γίνεται⁵⁰ ..., ἐκ τοῦ ... (332.29, 357.31, 358.3, 360.25.26), παρὰ τὸ ... (333.22, 358.10.30, 359.1.2.3.5.7.14.22, 365.31), ἐξ αὐτοῦ ... (357.32), καί μετὰ τοῦ ... (358.11), ἐξ οὗ ... (358.21.23.25.26.27.28), ὅθεν καί ... (358.22), διὰ τοῦ ... γράφονται (365.11.19, 370.1, 372.18, 377.55), σεσημειῶται (= ἐξαιρεῖται) (367.8, 385.11, 388.8, 393.18, 400.13, 415.15, 419.31), ἐτυμολογεῖται ... (332.29, 336.10, 354.34, 355.17.18.24.25.28.29.30, 356.11.17, 360.20, 369.11, 390.30,), σημαίνει ... (339.9, 361.16, 380.26), ἀντὶ τοῦ ... (332.29, 358.3, 361.12), ὥσπερ-οὕτως ... (332.29), καθαρῶσι (405.17), οἱ μὲν λέγουσιν ... - οἱ δὲ λέγουσιν ... (332.29, 333.33, 336.10) κ.ἄ. Σπάνια ὑπάρχουν ἐρωτήσεις: διατί οὐκ ἀνεβίβασεν τὸν τόνον (334.20, 376.22, 377.23); διατί ὀξύνεται (367.1, 369.8); διατί οὐκ ἐγένετο ἄφηκα (349.19); σημαίνει τί τοῦτο (391.4); διατί ἀπέβαλεν τὸ σ (397.28); δίφθογγος διατί (405.6); τὸ α μακρόν διατί (332.1); καί τί διαφέρει ἄμητος καί ἀμητός (331.25); διατί προπαροξύνεται (356.27); διατί παροξύνεται (397.32); καί πόθεν δῆλον ὅτι οὕτως ἐστίν (360.22).

Κανόνες μέ τούς ὁποίους προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει τήν παραγωγή τῶν λέξεων εἶναι κυρίως ἐτυμολογικοί, μετρικῆς (346.16, 350.1), γραμματικῆς, προσωδίας καί ὀρθογραφίας. Κυριότεροι εἶναι: ἡ ἀναγωγή (332.9), ὁ ἀναδιπλασιασμός⁵¹, ἡ ἀντίφρασις (352.24, 356.10, 423.16), ἡ ἀποβολή/ἐχβολή⁵², ἡ ἀποκοπή (366.28, 398.29), ἡ ἀφαίρεσις (407.9), ἡ

48. Μέσα στό κείμενο καί ἔχῃ στά περιθώρια τοῦ χειρογράφου.

49. Βλ. ΑΟ, 338.28, 372.32, 395.29, 396.13.16.

50. Βλ. ΑΟ, 355.15.27, 356.3.11.33, 357.19, 358.1.

51. Βλ. ΑΟ, 337.22, 353.23, 354.28, 367.23, 387.17, 401.16, 402.7, 414.16.

52. Βλ. ΑΟ, 347.12.23, 354.28, 374.2, 380.8, 381.8, 393.6, 395.22, 397.17, 400.33,

διάλυσιν (346.20, 375.5), ἡ διάστασις (396.31), ἡ ἔκθλιψις τοῦ δασέος (332.32), ἡ ἐπέκτασις (392.24), ἡ κρᾶσις⁵³, ἡ μεταγωγή (392.21, 401.16), ἡ μετάθεσις (343.13, 358.8, 407.14, 411.23), ὁ μεταπλασμός (420.10), τὸ πάθος (401.4, 404.31), ἡ παραγωγή⁵⁴, ὁ παρασχηματισμός (409.15), ὁ πλεονασμός⁵⁵, ἡ συγκοπή⁵⁶, ἡ σύλληψις (396.31), ἡ συναίρεση⁵⁷, ἡ συστολή⁵⁸, ἡ τροπή⁵⁹, ὁ ὑπερβιβασμός⁶⁰, ἡ ὑπέρθεσις (400.1, 403.12, 414.15) καὶ ἡ ὕφεσις τοῦ συμφώνου (331.8).

Κανόνες μέ περιφραστική διατύπωση εἶναι οἱ ἑξῆς: τροπή τοῦ δασέος εἰς φιλὸν καὶ τοῦ φιλοῦ εἰς δασύ (392.21, 401.16), οὐδέποτε λέξις Ἑλληνική ἀπὸ δύο δασέων ἀρχομένη εὗρηται ἐν χρήσει, τῆς ἐτέρας συλλαβῆς ἀπὸ δασέος ἀρχομένης (418.2), τὸ ρ μετὰ τῶν φιλῶν φιλὸν ἐστὶ καὶ μετὰ τῶν δασέων δασύ (418.5), καταβιβασμός τοῦ τόνου (421.11), φιλὰ φιλῶν ἡγεῖται (332.24, 367.16, 382.10, 415.27), δασέα δασέων (332.34, 367.17, 382.10), μέσα μέσων (415.27), ἡ δὲ κλίσις αὐτοῦ ἀπέλειπεν/προήγει (411.18/415.27), τροπή τοῦ μακροῦ εἰς μακρόν (341.20), κατὰ ἔκθλιψιν τοῦ δασέος (332.32), ὑφαίρεσιν τοῦ συμφώνου (355.8).

Ἀπὸ τὸ σύνολο οἱ ἐπικρατέστεροι εἶναι ὁ πλεονασμός (75 φορές), ἡ τροπή (63 φορές) καὶ ἡ συγκοπή (40 φορές) μέ τοὺς ὁποίους προσπαθοῦν νά ἐξηγηθοῦν ὅλες οἱ συμφωνικές καὶ φωνηεντικές μεταβολές.

Ὅσακις δὲν εὐρίσκεται κανόνας, δικαιολογεῖται ἡ ἐτυμολογία καὶ ἡ γραφή τῶν λέξεων ἀπὸ τὴν ἱστορία/παράδοση (425.10, 407.4), τὴ χρήση (411.15, 414.5) καὶ τὴ συνήθεια (416.17).

410.33, 421.5 425.13.20.

53. Βλ. ΑΟ, 335.11, 343.29, 354.18, 356.1, 393.8, 395.22.24.

54. Βλ. ΑΟ, 336.24, 341.5, 367.25, 380.8, 393.4, 402.17, 410.30, 414.15, 419.16.18.

55. Βλ. ΑΟ, 332.14.22, 336.3.13, 337.21, 338.22.24.26, 340.4.14, 341.16, 342.28.29, 345.1.9, 346.23, 347.4, 351.27, 352.23, 353.13.30, 356.2.12.18.19, 358.7, 359.18, 360.4.27.28, 361.15, 362.8, 363.6.22.26.27, 365.8, 366.10, 367.7, 368.30, 373.30, 374.6.22, 378.10, 379.30, 380.20.22, 388.25, 389.16.19, 390.19, 391.16, 392.8.19.25, 396.17, 401.15.33, 402.33, 404.7, 409.15, 410.31, 411.1.21.24, 412.1, 414.19, 415.23, 416.7, 419.12, 420.31, 421.7.11.32, 422.7, 424.28.

56. Βλ. ΑΟ, 331.17.20, 332.10.34, 333.22, 337.30, 343.15, 344.1, 347.12, 348.1, 366.31, 373.10, 374.22, 378.10, 380.33, 381.7, 382.15, 383.25, 385.13, 386.10.26, 387.21, 391.1.23.32, 396.14, 397.17.22, 398.26, 401.20, 402.9.24.25, 405.3, 409.30, 415.4, 411.4.6, 421.5, 423.24.

57. Βλ. ΑΟ, 334.1, 336.25, 343.25, 347.32, 357.32, 382.9.

58. Βλ. ΑΟ, 355.9, 359.13, 381.15, 390.14, 401.15, 424.5.

59. Βλ. ΑΟ, 331.9, 332.15, 333.29, 334.16, 336.8, 337.2, 340.10, 341.20, 342.3.29.31, 343.22, 344.14, 346.23, 347.4, 351.12, 352.30, 353.4, 355.1.25, 357.20, 361.23.32, 365.16, 366.10.15, 367.25, 368.18, 372.29, 373.26, 374.4.25, 376.4, 377.9, 378.2, 379.27, 380.28, 385.14, 386.3.17.20, 389.19, 390.21, 391.2.18, 392.8.19.25, 393.9, 395.24, 398.25.31, 402.32, 407.9, 410.33, 411.1.24, 417.17, 419.12.27, 420.14, 421.6, 424.29.

60. Βλ. ΑΟ, 335.9, 351.6.13, 357.18, 366.1, 380.1, 382.14, 390.15, 397.2, 411.24, 414.7, 420.31, 421.32.

3. Ανάλυση του Ἐπιμερισμοῦ

I. ΤΟ ΛΗΜΜΑ

Τά λήμματα μπορούν νά καταταγοῦν:

Α'. σέ μονολεκτικά (788 συνολικά): ἀναρθρα οὐσιαστικά (σέ διάφορες πτώσεις), ἐπίθετα, ἀντωνυμίες, ἐπιρρήματα, ρήματα (διαφόρων ἐγκλίσεων καί χρόνων, ἀπαρέμφατα καί μετοχές), ἀριθμητικά, ἀκόμα καί σύνδεσμοι.

Ἰδιαίτερη περίπτωση ἀποτελεῖ τό λῆμμα πρόσθεν (420.25), τό ὁποῖο μπορεί νά ἐκληφθεῖ εἴτε ὡς πρόθεση εἴτε ὡς ἐπίρρημα. Ἐπειδή μᾶλλον προέρχεται ἀπό τόν Ἰαμβικό Κανόνα τῶν Χριστουγέννων, τόν ἀποδιδόμενο στόν Ἰωάννη Δαμασκηνό, καί μαρτυρεῖται στίς φράσεις: 1.28: ἄυλος ὢν τό πρόσθεν / 1.41: ἔθνη τὰ πρόσθεν πρόκειται μέ βεβαιότητα γιά ἐπίρρημα καί κατά συνέπεια δέν ὑπάρχει πρόθεση πού νά ἀποτελεῖ λῆμμα τῶν Ἐπ.

Υπάρχει ἐπίσης ἓνα γραμματικό μόρφημα, ἡ κατάληξη Α = τά εἰς α οὐδέτερα ... (346.7), γιά τήν ὁποία ὁ ἐπιμεριστής δίνει τίς παρατηρήσεις του.

Β'. Σέ λήμματα δύο λέξεων ποικίλης προέλευσης (11 συνολικά): ἀμαλθείας κέρας (337.7), ξύλον ζωῆς (360.17), ἐσμί-ἐσμαι (368.26), ἐπείδον με (369.6), ἐκίσσησέν με (369.22), ζῶν ἐν πυρὶ σκαῖρον (371.19), κυνικός φιλόσοφος (381.33), νέαν προσωρμίσθημεν (395.13), οὐ μοιχεύσεις (397.24), χρυσέας κίονας (423.4), ποσαπῶς Σοι (404.9).

β'1. Ὑποκατηγορία συνιστοῦν τέσσερα ζεύγη ὁμοήχων, ἓνα ζευγος συνωνύμων καθῶς καί μία ὁμάδα τριῶν συνωνύμων πού τό καθένα συνιστᾷ χωριστό λῆμμα (6 συνολικά): νύμφιος καί νυμφίος (394.9), νύμφιος καί νυμφίως διαφέρει (395.9), πρυκονησίας-πρυκόνησος (400.20), πέδιον καί πεδίον διαφέρει (400.3), αἰδῶ καί αἰσχύνη (344.22), κρημνῶ καί κρεμῶ καί κρεμάζω (385.4).

Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρεῖται σέ ρήματα (36 συνολικά), τά ὁποῖα ἀναφέρονται χωρίς πρόθεση καί ἐμπρόθετα καί μία περίπτωση οὐσιαστικῶν⁶¹:

Ξηρανθήσονται καί ἀποξηρανθήσονται· παρὰ τὸ σκληρὸς καί ἐκβολὴ τοῦ λ, καί κράσει τοῦ κς εἰ ξ. (395.21)

61. Τό σύνολο τῶν ρημάτων εἶναι: δοκῶ καί προσδοκῶ (356.21), ἤμεσαν καί προήμεσαν (373.24), ἰκνούμενον καί ἐξικνούμενον (379.16), ὠρουσεν καί ἐξώρουσεν (425.25) καί ὀλεθρὸς καί πανώλεθρὸς (397.25).

ἀναστεύου καί μεταναστεύου· λέγεται ὁ μέτοικος καί φυγεύς· παρὰ τὸ νάσσω τὸ οἰκῶ, ἔξ οὗ καί μετὰ τῆς μετὰ προθέσεως μετανάστης. (342.5)

β'2. Δεύτερη ὑποκατηγορία συνιστοῦν τὰ λήμματα πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδια λέξη στὴν ὀνομαστική καί γενική (17 συνολικά) καί στή θέση τοῦ ἐρμηνεύματος ὑπάρχει κανόνας γραμματικός, εἴτε ἐτυμολογικός, εἴτε ὀρθογραφικός, εἴτε τονικός, ὅπως⁶²:

ἡγεμών, ἡγεμόνος· ὁ κανὼν τὰ εἰς μων ὀνόματα ὀξύτονα, εἰ μὲν τὸ ε παραλήγονται, τρέπουσι τὸ ω εἰς ο ἐπὶ τῆς γενικῆς οἶον, ἡγεμών, ἡγεμόνος· κηδεμών, κηδεμόνος· εἰ δὲ τὸ α παραλήγονται, φυλάττουσι τὸ ω· οἶον, πλαταμών, πλαταμώνος· καλαμών, καλαμώνος. (375.14)

κυνώπης, κυνώπου· ὁ κανὼν τὰ εἰς ης ὀνόματα εἰς οὐ ἔχει τὴν γενικήν, ὡς τὸ παρθενοπίπης, παρθενοπίπου. (384.30)

Γ'. Υπάρχει καί ἓνα λῆμμα περισσοτέρων λέξεων, τὸ ὅποιο χρησιμοποιεῖται ὑπὸ μορφῇ παροιμίας: ἔως ἔξ οὐρίας πλεῖς φοβήθητι τὸ ναυάγιον (362.27)⁶³.

Σὲ σύνολο 861 λημμάτων τὰ μονολεκτικά λήμματα, μέ τίς ὑποκατηγορίες τους, εἶναι 788 (91,5%) καί συνεπῶς πρὸς αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τείνουν οἱ Ἑπ.

II. ΤΟ ΓΛΩΣΣΗΜΑ

Ἀντιθέτως οἱ μονολεκτικὲς ἐρμηνεῖες, τὰ γλωσσήματα, εἶναι ἐλάχιστα, 32 (1,3%)⁶⁴, γεγονόσ πού μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ εἴτε ὡς ἠθελημένη

62. Τὰ λήμματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, πλὴν τῶν ἥδη ἀναφερθέντων, εἶναι: γεννάδας-γεννάδα (354.30), εἰς-ένος (364.13), ἐλπίς-ἐλπίδος (370.3), ἥρωσ-ἥρωος (375.19), πᾶς-παντός (400.24), Σολόμων-Σολόμωνος (410.25), σάρξ-σαρκός (411.11), τελώνης-τελώνους (414.22), τοξότης-τοξότου (416.27), τέτιξ-τέτιγος (417.24), τρώς-τρώος (417.30), χιτῶν-χιτῶνος (423.27), χειμών-χειμῶνος (424.22). Υπάρχουν καί κάποια τὰ ὅποια ἂν καί καταγράφονται σὲ ὀνομαστική καί γενική δὲν ἀναφέρουν τὸν γραμματικὸ κανόνα στὴν ἐπεξήγηση τοῦ λήματος: ὄρνις-ὄρνιθος (398.3): τὸ ὄρνιθος τὸ ν. μακρόν· οὐδέποτε παραλήγουσα περιττοσυλλάβου γενικῆς μεῖζον εὐρίσκεται χρόνον ἔχουσα τῆς ληγοῦσας τῆς ἰδίας εὐθείας πλὴν τοῦ ὄρνις, ὄρνιθος. Ἀνάλογα τέτοια λήμματα εἶναι τὰ: καρὶς-καρίδος (384.22) καί χέρνυψ-χέρνιβος (424.13).

63. Ἀποτελεῖ πρόταση ἀπὸ λόγου τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ Οἱ. 40, PG 36, 373, 28.

64. Οἱ ἐπιμερισμοί μέ γλῶσσημα εἶναι: ἀποβουκολῶ (336.29), ἀμαρεύματα (345.29-δύο λέξεων), ἔντος (360.18-τριῶν λέξεων), ἐξίτηλα (368.28-τριῶν λέξεων), ἡλίθιος (374.13), κάλος (384.29), μυγμός (392.30), μαμωνάς (392.31), ὄνονται (397.15), παρωϊκαλλεν (403.10). Σὲ αὐτοὺς μποροῦν νά προστεθοῦν ἀκόμα 25, ὅσοι ἀνήκουν σὲ λεξιμογραφικὲς πηγές καί συγκεκριμένα στὸ λεξικό τοῦ Θεοδοσίου καί συνήθως ἔχουν γλῶσσηματα: βροτησίαι, βακχεύσασαν, βορών, βάσει, βρόχων, βρέτας, βροτισίων τῆς σ. 353 τῶν Ἑπ., τὰ γεγῶσα, γενάρχη, γεραίρων τῆς σ. 355 καί τὰ διαρτίας, δορυκλυτον, δορυκλήτους, διῶσαι, διαρθηροῖ, διναίς, δρώσα, δοξοῦμενοι, δεδορκότες, δόμον, δυσκάθαρτον καί δυσκάθεκτον τῶν σ. 359-360 καί ἐπταικότα, ἐπιπνοίας, εὐτελοῦς τῆς σ. 358. Βλ. Α. Borovilou-Genakou, δ.π.

διαφοροποίηση των Έπ. από τη Λεξικογραφική Γραμματεία, των Λεξικών Ήσυχιου, Φωτίου και τη Συναγωγή, τά όποια κατά πλειονότητα περιέχουν μονολεκτικά γλωσσήματα, είτε ως δάνεια πηγών πού ό έπιμεριστής δέν θέλησε νά έπεξεργαστεί⁶⁵.

III. ΤΟ ΕΡΜΗΝΕΥΜΑ

Τά έρμηνεύματα ανάλογα μέ τίς πληροφορίες πού περιέχουν μπορούν νά καταταγοϋν στίς παρακάτω κατηγορίες:

Α'. όσα (συνολικά $17/861 = 1,97\%$) περιέχουν κάποιον κανόνα, χωρίς άλλη έπεξήγηση, τά όποια έχουμε ήδη σχολιάσει, άφοϋ τό λήμμα τους καταγράφεται σέ πτώση όνομαστική και γενική.

Β'. ή δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει έρμηνεύματα (συνολικά $111 = 12,9\%$), τά όποια αποτελοϋνται άποκλειστικά από παρατηρήσεις:

Β'1. τονικές και πνευμάτων: άναβῶ (334.20), άρρωγός (343.4), άφῆκα (349.19), είκοστός (367.1/369.8), εἶνεκα (367.27), εϋεπίης (367.31), ζόφος (372.11), ήλιου (373.6), ήλιος (374.28), θῶνται (376.22), θρόνος (377.23), ἰαρόνυ (378.28), λίαν (385.21), μυρίας (391.26), νεφέλη (394.13), ὅζω (396.32), πρωτότοκος (404.29), πᾶσι (405.11), πρόσχες (405.20), σιγή (412.4), σφόδρα (412.12), τόλμη (417.19), ύφάντης (419.29), ὅπως π.χ.

ἁπαξ· πάντα τά εις αξ επιρρήματα ὀξύνονται, πλην τοϋ ἁπαξ. αἱ ἐκ-θλίψεις και αἱ συγκοπαί αναβιβάζουσι τοϋς τόνους. (346.25)

Β'1.2 τονικές και ὀρθογραφικές: νυμφαγωγός (393.26),

Β'2. μόνον προσωδιακές: ἄλκμεώνας (337.4), γίνω (354.11), γαῖα (354.13), ὅπως π.χ.

ἄγαν = τό γαν μακρόν· τά εις αν λήγοντα επιρρήματα μακρόν ἔχουσι τό α· πέραν· λίαν· ἄγαν· εὐάν· πλην τοϋ δταν και πάν. (340.19)

Β'3. μόνον γραμματικές: αἰσχύνω (350.22), δότε (357.14), δραμεῖν (357.16), ἐξείληφα (361.31), ἔστω (365.7), ἔσμί (368.26), ἐπεῖδον με (369.6), ἰορδάνης (378.18), ὅσος (397.16), ποσαπῶς σοι (404.9), πούς (405.25), στείβει (412.18), σάρξ-κός (411.11), τεταγών (417.1), χθόνιος (424.19),

Β'3.1. γραμματικές και τονικές: ἀπόθωμαι (344.25),

65. Βλ. παρακάτω στήν ύπενότητα: «ή μέθοδος τοϋ έπιμερίζειν».

Β'3.2. γραμματικές καὶ διαλεκτικές: ἀγαπῶης (338.19), δόσαν (359.12), σέσσοστο (sic) (412.22),

Β'3.3. γραμματικές καὶ προσωδιακές: δραμεῖν (357.16),

Β'4. μόνον ὀρθογραφικές: ἀντίστοιχον (338.1), ἀνδρεῖος (350.26), βρέμω (351.20), βραχίων (352.4), βέβαιος (352.19), γηρωκόμων (354.17), δέκιος (356.4), δάκτυλος (356.13), δέ (359.15), εὐωχία (363.11), ἐπιτήδειος (363.30), ἕτερος (365.10), ἔτι (365.21), ἐσθίω (366.23), ἐφύμνια (368.1), ἐταῖρος (369.23), εἰρήνη (369.33), εἶμαι (371.6), ζωννύω (371.31/372.22), ζοφώδης (372.17), ἰορδάνης (379.22), κηδεμών (380.3), κείριος (380.9), κτήνος (381.21), κορώνη (385.7), λεγεών (386.30), λιμώσσω (387.23), μεταμέλεια (390.1), μηλωτή (390.24), μίγω (393.14), μονοκερώτων (393.21), νέφος (394.16), ὀρτυγομήτρα (396.18), ὀρίγανον (398.7), πλήρης (399.16), πεδῶ (400.6), πλήθω (403.29), παῖς (405.6), πρωῒ (405.16), πλήν (405.22), ῥομφαία (407.20), σκαίροντα (408.16), σωρός (408.19), σολομόντειον (409.16), συκέα (410.12), σολόμων (410.25), σχοῖνος (411.7), στρουθίον (412.29), τυφλώττω (414.32), τράχηλος (415.12), τυμβωρύχος (416.25), τρόφιμος (417.15), ὑετός (420.1), φιλαίτατος (420.19), φλόξ (422.17), χαλινός (423.10), χρεώστης (424.7),

Β'4.1. ὀρθογραφικές καὶ διαλεκτικές: πώποτε (398.28),

Β'5. μόνον διαλεκτικές: ἐλθέμεναι (368.15), καλινδούμενος (379.27), πόλοιο (404.16),

Β'6. καὶ μορφολογικές: εἷς καὶ οὐδέτερον ἓν (370.14), ὀξυγράφος (397.28).

Τὰ ὑπόλοιπα 801 μποροῦν νά διαιρεθοῦν στίς ἐξῆς κατηγορίες:

Γ'. Σέ αὐτὴν πού περιλαμβάνει ἐρμηνεύματα (συνολικά 384 = 47,9%) ἀποτελούμενα ἀπὸ ὀρθογραφικά, ἐτυμολογικά καὶ γραμματικά σχόλια στὰ ὁποῖα προστίθενται, δίκην παραδείγματος, στίχοι ποιητῶν, π.χ.

*ἐσθίς· παρὰ τὸ ἔω τὸ ἐνδύω ἐξ αὐτοῦ ἔσθος· Ὅμηρος·
τῷ δ' οὐτὶ μελάντερον ἔπλετο ἔσθος. (Ω 94). (363.16)*

Δ'. Καὶ σέ αὐτὴν πού, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη, τὰ ἐρμηνεύματα (συνολικά 417 = 52%) συντίθεται ἀπὸ ποικίλα σχόλια, καταγράφεται ὁμως καὶ ἡ σημασία τοῦ λήμματος:

*σαθρός· ἐκ τοῦ σαπρός, σημαίνει δὲ τὸν σεσημμένον· ἐτυμολογεῖται παρὰ τὸ σεσημμένα ἔχειν τὰ ἄρθρα. (409.24)
λεοντοκόμος· ὁ τὸν λέοντα ἐπιμελούμενος· ἐκ τοῦ κομῶ τὸ ἐπιμελοῦμαι, καὶ τὸ λέων, λέοντος, λεοντοκόμος. (385.26)*

Ἡ ὕπαρξη τῆς κατηγορίας τῶν ἐρμηνευμάτων μέ ποικίλες «μονοδιάστατες» παρατηρήσεις, μέ σαφές προβάδισμα στίς ὀρθογραφικές καί γραμματικές, δείχνει κατά πρῶτον τά εἶδη τῶν κεμένων πού χρησίμευσαν ὡς πηγές τῶν Ἐπ. Ἡ ὕπαρξη ἐρμηνευμάτων «μέ ἤ χωρίς σημασία» πιθανόν νά φανερώνει ὅτι ὁ ἐπιμεριστής ταλαντευόταν μεταξύ «ἐτυμολογικοῦ λεξικοῦ», τό ὁποῖο θά συνδύαζε σημασία μέ ἐτυμολογία, καί ἐπιμερισμοῦ, ὁ ὁποῖος θά στόχευε στή συλλογή καί κατάταξη τῶν ἐτυμολογικῶν ριζῶν τῶν λέξεων. Μᾶλλον ὁ ἐπιμεριστής ἔκλινε πρὸς τό δεύτερο.

4. Ἡ μέθοδος τοῦ ἐπιμερίζειν

Μέ δεδομένο ὅτι τό Λεξικό τῶν Ἰαμβικῶν Κανόνων Θεοδοσίου μοναχοῦ (= ΛΘ) καί κατ' ἐπέκταση οἱ Ἰαμβικοὶ Κανόνες (= ΙΚ) ὑπῆρξαν πηγὴ τῶν Ἐπ.⁶⁶, ἡ μελέτη τῶν ἔξι πρώτων στοιχείων, Α, Β, Γ, Δ, Ε καί Ζ τῶν Ἐπ. φανερώνει τήν ἀκόλουθη δομή:

Στό στοιχεῖο Α λέξεις τῶν ΙΚ βρίσκονται κατά τό πλεῖστον συγκεντρωμένες σέ δύο ἐνότητες (σ. 343.15-33 μέχρι σ. 344.1-21 καί 347.21-32 μέχρι σ. 348.1-10), ἐνῶ λήμματα τοῦ ΛΘ βρίσκονται στό τέλος του, πρό τῆς πρώτης λέξης τοῦ ἐπομένου στοιχείου. Τό αὐτό συμβαίνει καί στά στοιχεῖα Β, Γ καί Δ. Πρό δέ τῶν ἐνταγμένων λημμάτων τοῦ ΛΘ ὑπάρχουν καί ὀρισμένες λέξεις τῶν ΙΚ μέ ἐρμηνεύματα. Στό στοιχεῖο Ε τά λήμματα τοῦ ΛΘ βρίσκονται περίπου στό μέσον τοῦ (σ. 368.6-8) καί λέξεις τῶν ΙΚ πρό καί μετά αὐτῶν. Ἀπό τό στοιχεῖο Ζ καί ἐξῆς δέν ἐντοπίζονται ἄλλα λήμματα τοῦ ΛΘ, ὁμως λέξεις τῶν ΙΚ, συγκεκριμένα στό Ζ, ἐπισημαίνονται στήν ἀρχή τοῦ (σ. 371-372).

Ἡ μὴ ἀναγνώριση ὅλων τῶν πηγῶν τῶν Ἐπ. δέν ἐπιτρέπει νά περιγράψουμε τόν τρόπο πού ἐνετάχθηκαν καί ἀναλύθηκαν τά λήμματά τους, γεγονός πού ἐμποδίζει τή διατύπωση ὀλοκληρωμένης ὑπόθεσης γιά τή μέθοδο συντάξεως τοῦ κεμένου τους. Ἐστῶ καί ἐνδεικτικά γιά τή σχέση ΙΚ, ΛΘ καί Ἐπ. μπορούμε νά διατυπώσουμε ὅτι ὁ ἐπιμεριστής ἀφοῦ ἐπέλεγε ἀπό τήν πηγὴ τοῦ ΛΘ ἢ ΙΚ τά λήμματα, πού ἤθελε νά ἐντάξει, τὰ ἐπεξεργαζόταν μέ ἐπιπρόσθετες πληροφορίες, ἀπό αὐτές τοῦ ΛΘ. Γιά πῶς λόγῳ διατήρησε στά στοιχεῖα Α, Β, Γ, Δ καί Ε καί τά λήμματα τοῦ ΛΘ⁶⁷ εἶναι δύσκολο νά ἐρμηνευθεῖ.

66. Α. Βουτυλιού-Γκενάκου, ὁ.π.

67. Τί σχέση ΙΚ, ΛΘ καί Ἐπ. προτιθεῖται νά μελετήσω σέ ἐπόμενο ἄρθρο.

ΔΙΑΤΥΠΩΣΕΙΣ

Ἡ προηγηθεῖσα μελέτη ἀνέλυσε, κατὰ τό δυνατόν, τό κείμενο τῶν Ἐπ. Ὑπολείπονται ὅμως ἀρκετά, ὅπως νά ἐλεγχθεῖ ἡ ὀρθότητα τῶν ἐπιμεριστικῶν ἐξηγήσεων σέ σχέση μέ τά δεδομένα τῆς ἱστορικῆς γλωσσολογίας, νά ταυτισθοῦν οἱ ἐπιμεριστικοί κανόνες (τροπή, πλεονασμός ...) μέ τούς γλωσσολογικούς καί, τό σημαντικότερο καί πλέον ἐπείγον, νά εὑρεθοῦν τά κείμενα πού ἐπιμερίσθηκαν. Ἐπίσης γιά τήν ἔκδοση J. A. Cramer πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι, ὅσο πολύτιμη ὡς μοναδική καί νά παραμένει γιά ἐνάμισυ αἰῶνα, ἐμπεριέχει σφάλματα καί παραναγνώσεις τοῦ *Baroccianus* (π.χ. 391.20 = σκοτεννός τόπος), ὅποτε γιά νά καταστοῦν οἱ παρατηρήσεις μας ἀξιόπιστες χρειάζεται ἐπανεκδοση τῶν Ἐπιμερισμῶν κατὰ στοιχεῖον γραφικά, τήν ὁποία καί ἐτοιμάζουμε. Ἐπιπροσθέτως ὁ J. A. Cramer κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια νά προσδιορίσει ὅσο τό δυνατόν περισσότερες πηγές τῶν Ἐπ. Ὅμως σέ πολλά σημεῖα, ἄν καί θέτει ὀλόκληρες φράσεις σέ εἰσαγωγικά, δέν ἔχει ἐντοπίσει τήν προέλευσή τους, καί κατὰ συνέπεια τό θέμα τῶν πηγῶν τῶν Ἐπ. ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευνα. Μποροῦμε ὅμως νά ὑπογραμμίσουμε τά ἑξῆς:

1. Ὡς πρός τή διάταξη τοῦ κειμένου τους οἱ Ἐπ. ἀνήκουν στή δεύτερη κατηγορία τοῦ H. Hunger, αὐτῶν μέ ἀλφαβητική κατάταξη. Διαπιστώνεται ὅμως ἐξέλιξη στό εἶδος τους: ἀποκολλῶνται ἀπό ἕνα συγχεκριμένο κείμενο καί ἐπιμερίζουν περισσότερα, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα δηλώνονται καί ἄλλα ὄχι⁶⁸. Ἡ ἀλφαβητική διάταξη τῶν λημμάτων ἐμπεριέχει σφάλματα, γεγονός πού ὁδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι ἡ κατάταξη τῶν λημμάτων δέν προηγήθηκε ἀλλά πιθανόν συνετέθησαν ὡς κείμενο πάνω στό ἴδιο τό ὑλικό τῆς γραφῆς, τήν περγαμηνή τοῦ *Baroccianus* Gr. 50, ὅποτε τά σφάλματα ἦταν ἀδύνατον νά διορθωθοῦν.
2. Τά λάθη στήν ἀλφαβητική διάταξη τῶν λημμάτων, ἡ ὑπαρξη δύο διαφορετικῶν τρόπων ἔνταξής τους ἀπό τίς πηγές, μέ διαχωριστικό τό στοιχεῖο Z, πιθανόν δείχνει δύο ἐπιμεριστές ἢ διαφορετικό χρόνο σύνταξης ἢ μή σταθεροποιημένη μέθοδο κατάταξης τῶν πρός ἐπιμερισμόν λέξεων, κάτι φυσικό στήν ἀρχή τοῦ εἴδους.
3. Ὁ σκοπός ἐπίσης τῶν Ἐπ. φαίνεται νά ἦταν διαφορετικός ἀπό αὐτόν τῶν Ὀμηρικῶν. Στούς Ἐπ., μέ ἀφορμή τίς λέξεις πολλῶν κειμένων, συγκεντρώνονται πλῆθος φιλολογικῶν γνώσεων γιά τή γραφή, τή σύνθεση καί δευτερευόντως γιά τή σημασία αὐτῶν τῶν λέξεων. Ὁ

68. φ. 292ν: λέξεις τῆς γραμματικῆς καί λέξεις τοῦ φαλτήρος, φ. 293: λέξεις ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀγίου Νικηφόρου, φ. 274: λέξεις ἐκ τοῦ Θεολόγου.

Ἐπιμεριστής τῶν Ἑπ., μή φανερώνοντας πάντα τὰ κείμενα πού ἐπιμερίζει, στοχεύει μᾶλλον νά δημιουργήσει ἕνα σῶμα ἐτυμολογήσεων καί νά κωδικοποιήσει τούς βασικούς νόμους τοῦ παραγωγικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, οἱ ὁποῖοι νά λειτουργοῦν ὡς φορεῖς σημασιῶν καί ὄχι ὡς ἀπλοί μεταπλασμοί. Πιθανόν μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἐπηρεαζόμενος ἀπό τήν Ὀρθογραφία τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ, νά ἤθελε νά δημιουργήσει ἕναν νέο τύπο διδακτικοῦ(;) ἐγχειριδίου, μέ ἐτυμολογικές ρίζες, ὅποτε ἡ σημασία θά στηριζόταν στή γραφή-ἐτυμολογία τῆς κάθε λέξεως, ὅπως⁶⁹ π.χ.

Πιλᾶτος· ἐκ τοῦ σπῖλος, ὃ σημαίνει τὸν ῥύπον, γίνεται σπιλᾶτος, καὶ κατὰ ἀφαίρεσιν τοῦ σ Πιλᾶτος· εἰς τὸ λα περισπωμένην· τὸ γὰρ λα μακρόν ἐστι φύσει· μακρὰ πρὸ βραχείας· τὸ δὲ πι γράφεται ι, ὡς τὸ Τρωῖλος· οὕτως καὶ σπῖλος, σπιλᾶτος, καὶ Πιλᾶτος. (400.15)

4. Ὁ Ἐπιμεριστής, ἔστω καὶ ἂν ἡ σύνθεσή του εἶναι ἀποσπασματική καί μέ ἑλλείψεις, ἀναδεικνύεται κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀπλὸς συμπιλητής. Χρησιμοποίησε λεξικά (391.17, 385.28), ἀνέτρεξε σέ ἄλλες πηγές μέ φιλοσοφικό ἢ πραγματολογικό περιεχόμενο, διασταύρωσε ἐρμηνεῖες, παρέθεσε ἄλλες 395.19, ἐφηῦρε δικές του καί ὑπῆρξε συνεπής (378.3 = 358.7). Οἱ σέ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντικρουόμενες ἐτυμολογήσεις του φανερώνουν πῶς εἶχε ὑπ' ὄψιν του ἕνα ἄφθονο ὕλικό (νέος 394.11/22) τὸ ὁποῖο δέν μπόρεσε ἢ δέν θέλησε νά ὁμογενοποιήσει, ὅποτε τὰ διαφορετικά εἶδη πηγῶν εἶναι εὐδιάκριτα. Μήπως, πέραν τῆς ὑποθέσεως ὅτι πιθανόν οἱ Ἑπ. συνετέθησαν κατευθείαν στὸν *Baroccianus*, ὅποτε καί ἦταν δύσκολο νά διορθωθεῖ ὅποιαδήποτε ἀβλεψία, μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι οἱ Ἑπ. προορίζοντο γιὰ προσωπική χρήση καί δέν ἦταν ἕνα ἔργο γιὰ νά «κυκλοφορήσει»; Μήπως δηλαδή ὁ *Baroccianus Gr. 50*, εἶναι ἕνα βιβλίο δασκάλου⁷⁰, ὅποτε στίς ἀναλύσεις τῶν λημμάτων οἱ Ἑπ. παραλείπουν ὅ,τι ὁ διδάσκων ὠφείλε νά γνωρίζει καί περιλαμβάνουν μόνον τὴν ἔρευνα τοῦ ἐπιμεριστῆ σέ διάφορες μὴ προσιτές πηγές; Μήπως τέλος ἐνδεχομένως ἦταν ἕνα βιβλίο ἀπὸ δάσκαλο γιὰ δάσκαλο;
4. Ἐάν δεχθοῦμε τὸν *Baroccianus Gr. 50* ὡς βιβλίο δασκάλου, τότε ὁ προσδιορισμὸς τῶν πηγῶν του θά μπορούσε νά ἀντικατοπτρίζει τὰ πρὸς διδασκαλία κείμενα τοῦ σχολείου τῆς μέσης βαθμίδας, τοῦ σχολείου τοῦ γραμματικοῦ. Ἦδη ὁ L. Coehn τὸν ὀνομάζει πολὺ σημαντικό

69. *ἥρυμς* (373.25), *λύμα* (387.13), *μαλάσσω* (389.5), *ἄξος* (396.34).

70. H. Hunger, Ὁ κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ Βιβλίου. Γραφή καὶ ἀνάγνωση στὸ Βυζάντιο, Ἀθήνα 1995, σ. 94.

κώδικα γιά τήν ἱστορία τῶν γραμματικῶν σπουδῶν⁷¹. Καί ἐπιπλέον, ἐάν συμφωνήσουμε στήν κατωῖταλιωτική προέλευσή του, τότε ἀναδεικνύεται ὡς χειρόγραφο-μάρτυρας τῆς ἐκπαίδευσης τῆς Κ. Ἰταλίας, ἡ ἔκφραση ὡς ἐμάθομεν (405.28) πιθανόν τό μαρτυρεῖ, ἐπιβεβαιώνοντας γιά ἕναν ἀκόμη λόγο τή μεγάλη του ἀξία.

5. Γιά τόν προσδιορισμό τῆς ταυτότητας τοῦ γραμματειακοῦ εἴδους τῶν ἐπιμερισμῶν, ὁ ὁποῖος εἶναι καί ὁ κύριος σκοπός αὐτῆς τῆς μελέτης, ἐπισημαίνουμε ὅτι οἱ ἐπιμερισμοί εἶναι κείμενα τά ὁποῖα βρίσκονται σέ ἀναφορά μέ κάποιον ἄλλο κείμενο. Οἱ ἐπιμερισμοί, στή μέν ἐξωτερική τους μορφή θυμίζουν ἐτυμολογικό λεξικό μέ τά λήμματα νά εἶναι κατά τό πλεῖστον μονολεκτικά ἐνῶ οἱ ἐπεξηγήσεις τους σπανίως νά εἶναι μονολεκτικές, φέρουν δέ κατά κύριο λόγο ἐτυμολογικές παρατηρήσεις. Ἐξαίρεση στόν προαναφερθέντα ὄρισμό ἀποτελοῦν οἱ Ἐπιμερισμοί τοῦ Τριχᾶ καί τοῦ Ἡρωδιανοῦ⁷². Γιά περισσότερη ἀκρίβεια στόν ἐπιμερισμό, τό μέν λῆμμα, στά ἐκδεδομένα ἐπιμεριστικά κείμενα, προέρχεται ἀπό τό ἀρχικό πρός ἐπιμερισμό κείμενο, δηλαδή τούς Ψαλμούς, τόν Ὅμηρο, τόν Ἡφαιστίωνα, τόν Ἡρωδιανό, τό δέ ἐρμηνεῦμα περιέχει παρατηρήσεις σέ συμφωνία μέ τόν σκοπό τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἢ σέ συμφωνία μέ τόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό τοῦ διδασκάλου πού τά ἐδίδασκε. Ἐν ὀλίγοις, ἐάν οἱ Ψαλμοί καί ὁ Ὅμηρος διαβάζονται μέ σκοπό τήν κατανόηση τοῦ περιεχομένου τους, οἱ ἐπιμερισμοί τους ἔχουν ἐτυμολογικό χαρακτήρα ἢ, ἐάν ὁ διδάσκαλος χρησιμοποιοῦσε τούς Ψαλμούς⁷³ καί τίς ραψωδίες τοῦ Ὀμήρου γιά νά διδάξει τή Γραμματική, τότε στούς ἀντιστοιχοῦς ἐπιμερισμούς βρίσκουμε γραμματικούς κανόνες. Τό κείμενο τοῦ Ἡφαιστίωνα προκαλεῖ ἐπιμερισμούς μέ μετρικό περιεχόμενο, ὅπως καί οἱ ἐπιμερισμοί τοῦ Ἡρωδιανοῦ περιέχουν ὀρθογραφικές παρατηρήσεις.
6. Σέ προέκταση τῶν ἤδη λεχθέντων, μήπως ἡ συγγραφή ἐπιμερισμῶν ἦταν τρόπος μελέτης τοῦ κειμένου, κληρονομιά τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος, ἀπό κείμενα μέ μορφή ἐρωταποκρίσεων; Καί μήπως ἀπό τρόπος μελέτης ἔδωσε μία νέα μέθοδο στή διδασκαλία τοῦ σχολείου τῆς μέσης βαθμίδας στό ὁποῖο ἐδίδασκαν ἐπιμερίζοντας; Μήπως ἀκόμη, λογικό εἶναι νά ὑποθέσουμε, ὅτι οἱ ἐπιμερισμοί ἦταν ἕνα εἶδος

71. L. Cohn, *Epimerismen*, RE τ. 6, Stuttgart 1909, στ. 180.

72. Βλ. ἀν. σημ. 12.

73. Στό πρῶτο μέρος τῶν *Ep.Ps.* συμπλέκονται ἡ Γραμματική καί οἱ ψαλμικές λέξεις. Στό δεύτερο μέρος τοῦ κειμένου τους, τό ὁποῖο πρέπει νά εἶναι καί μεταγενέστερο, ἀκολουθεῖται ἡ ἐτυμολογική ἀνάλυση τῶν λημμάτων. Κατά συνέπεια οἱ Ἐπιμερισμοί στούς Ψαλμούς εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ κείμενο καί ἀπαραίτητο νά ἀναλυθεῖ, διότι ἐμπεριέχει μᾶλλον τήν ἐξέλιξη τοῦ εἴδους.

μαθήματος τό όποιο περιελάμβανε κάθε φορά καί διαφορετική διδασκτέα ύλη; Δέν έχουμε στοιχεΐα γιά νά αποκλείσουμε καμμία από τίς προηγούμενες ύποθέσεις, όποτε καί δέν μπορούμε άκόμα νά αποφανθοΐμε άν ό έπιμερισμός ήταν είδος μαθήματος ή τρόπος κειμενικής ανάλυσης, οΰτε επίσης τήν ακριβή σημασία τοΰ ρήματος έπιμερίζω.

7. Στην προσπάθεια νά αξιολογηθεί ή θέση τών έπιμερισμών στή βυζαντινή εκπαίδευση, μπορούμε νά ύποστηρίξουμε ότι πιθανόν ύπήρξαν ένα βήμα προόδου γιά τή συμπλήρωση καί ανανέωση τής μεθόδου διδασκαλίας τής Γραμματικής καί τής άττικής διαλέκτου. Ή έξοικείωση τών αναγνωστών/μαθητών μέ τά όμηρικά καί ψαλμικά κείμενα καί οί άπαιτήσεις τής εκπαίδευσης, τήν εποχή τοΰ πρώτου ούμανισμού, γιά ανανεωμένες κειμενοκεντρικές διδακτικές μεθόδους, είναι τό σκαλί πού πατοΐν οί έπιμεριστές γιά νά δημιουργήσουν ένα νέο γραμματικό/διδασκτικό είδος, τό όποιο θά διαδοθεί κατόπιν εύρύτερα.

Στέφανος Ευθυμιάδης

Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΘΑΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΕΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΕΝΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΝΟΜΙΟΥ (9ος-12ος αι.)*

Η θέση που κατέχουν το θαύμα και η παρουσία των αγίων στη ζωή και στην πίστη των Βυζαντινών δεν ήταν ποτέ χρονολογικά ομοιόμορφη, γεωγραφικά παγιωμένη ή κοινωνικά προσδιορισμένη. Το θαύμα ως προσωπικό ή κοινωνικό γεγονός υπέστη πάμπολλες διαφοροποιήσεις κατά αιώνες: αφορούσε σε ένα μεμονωμένο πρόσωπο (πρόσωπο του πλήθους ή επώνυμο), μια μικρή ομάδα ανθρώπων, τον πληθυσμό μιας ολόκληρης πόλης. Περιεχόμενό του η θεραπεία, η αποτροπή ή η ανατροπή του «κακού» όπου «κακό» μπορεί να είναι μια ασθένεια, μια επιδημία, η ξηρασία, η παρουσία του εχθρού¹.

Το θαύμα γνωρίζει εντυπωσιακή έξαρση την ύστερη αρχαιότητα, μεταπηδά από τον αρχαίο στον χριστιανικό κόσμο, ταυτίζεται με ορισμένους τόπους και, ανάλογα με το είδος της ασθένειας, με συγκεκριμένους αγίους, συγκεντρώνεται σε λατρευτικά κέντρα τα οποία στην Ανατολή εκτείνονται σε ένα γεωγραφικό τόξο από την Αίγυπτο και τη Συρία μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Πραγματικά, η γεωγραφική διασπορά του θαύματος είναι μεγάλη αν αναλογιστεί κανείς όχι μόνο τους τόπους των ιερών προσκυνημάτων (ύπαιθρος, χωριό, κωμόπολη ή μεγαλούπολη), αλλά και τη διαφορετική προέλευση των προσκυνητών οι οποίοι συχνά κινητοποιούνται σε ένα ταξίδι που ξεκινά από «πολύ μακριά»².

* Η εργασία αυτή αποτελεί ανεπτυγμένη μορφή ανακοίνωσης στο ΙΘ' Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο που πραγματοποιήθηκε στη Μονή Βλατάδων τον Νοέμβριο 2004 με θέμα «Άγιοι της Θεσσαλονίκης».

1. Για μια πρώτη απόπειρα τυπολογίας των θαυμάτων όπως παρουσιάζονται στα αγιολογικά κείμενα βλ. Α. Kazhdan, *Holy and unholy miracle workers, Byzantine Magic*, επιμ. Η. Maguire, Washington, D.C., 1995, σ. 73-76. Πιο διεξοδική η πρόσφατη ανάλυση του Th. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, *Millennium Studies* 6, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2005, σ. 225-297.

2. Για τα ιερά προσκυνηματα και τους προσκυνητές βλ. τις ποικίλες συμβολές στο σχετικό συμπόσιο *Pilgrimage in the Byzantine Empire: 7th-15th Centuries* που πραγματοποιήθηκε στο Dumbarton Oaks τον Μάιο του 2000 και τα πρακτικά του οποίου δημοσιεύτηκαν στο *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002) 59-241.

Κατά την ύστερη αρχαιότητα το θαύμα μπορεί συνήθως να εντάσσεται στον Βίο ενός αγίου ή μιας αγίας, αλλά το είδος όπου αποκτά τη φιλολογική του «αυτονομία» είναι οι λεγόμενες «συλλογές θαυμάτων»³. Κείμενα όπως τα Θαύματα των αγίων Κοσμά και Δαμιανού ή του αγίου Αρτεμίου, τα οποία γράφηκαν με σκοπό να καταξιωθεί η δράση ενός λατρευτικού κέντρου, παράλληλα με τον άγιο αναγορεύουν σε πρωταγωνιστές μια πλειάδα ανθρώπων με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά. Οι εμπειρίες θαυματουργών ιάσεων, οι οποίες καταγράφονται με τρόπο ρεαλιστικό, αναδεικνύουν μια πνευματικότητα που δεν διαχωρίζει το φυσικό από το μεταφυσικό και που φέρνει τον άνθρωπο τόσο κοντά στον άγιο, όσο μας διδάξε στα νεότερα χρόνια ο στρατηγός Μακρυγιάννης⁴.

Αν στα συγκεκριμένα παραδείγματα η θαυματουργή δράση ενός αγίου ταυτίζεται με έναν συγκεκριμένο ναό, με τον άγιο Δημήτριο η δράση αυτή ταυτίστηκε με μια ολόκληρη πόλη⁵. Η Θεσσαλονίκη είναι ο χώρος ο οποίος χάρη στην παρουσία του φιλοπόλιδος, σωσιπάτριδος, σωσιπόλιδος και σωζοπολίτου αγίου της φέρεται να βίωσε το θαύμα όχι μόνο σε προσωπική, αλλά κυρίως σε συλλογική βάση⁶. Η σχέση αυτή καθιστά τον κάθε πιστό τόσο συνδεδεμένο με τον άγιο ώστε από εκείνον να προσμένει αποκλειστικά την ίαση, ακόμα και όταν βρίσκεται μακριά από την πόλη. Ο τυφλός Θεσσαλονικιός που βρέθηκε σε ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη ζητεί τη συνδρομή του καλοῦ τῆς Θεσσαλονίκης οίκοδεσπότη και ανακτά την όρασή του στην ἐκ ψηφίδων συγκειμένην εικόνα του αγίου σε έναν ναό της Θεομήτορος στην πρωτεύουσα⁷. Αυτό και άλλα με-

3. Για μια πρώτη προσέγγιση του θέματος βλ. H. Delehay, *Les recueils antiques de miracles des saints, Analecta Bollandiana* 43 (1925) 1-85. Για μια επισκόπηση των συλλογών καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο βλ. S. Efthymiadis, *Greek Byzantine Collections of Miracles: A Chronological and Bibliographical Survey, Symbolae Osloenses* 74 (1999) 195-211.

4. Βλ. τις «συμφωνίες που έκαμε με τον άγιο» και σχολιάζει στη σχετική μελέτη του ο Γ. Σεφέρης, Ένας Έλληνας – ο Μακρυγιάννης, *Δοκίμies*, τ. Α', Αθήνα 1992, σ. 242-243. Και για τη σχέση του με το «βασίλειο του Θεού» βλ. το δοκίμιο του Ζ. Λορεντζάτου, Το τετράδιο του Μακρυγιάννη, *Μελέτες* τ. Α', εκδ. Δόμος, Αθήνα 1994, σ. 479-562.

5. Για την ταύτιση αυτή βλ. γενικά Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Γιάννενα 1996, σ. 15-43.

6. Τα επιβέβαια τα αντλούμε από τις δύο πρώτες συλλογές βλ. ευρετήριο της έκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. Α', Παρίσι 1981. Νεότερη έκδοση από τον Π. Κ. Χρήστου, *Διηγήσεις περί των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου, Κέντρον Αγιολογικών Μελετών Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη* 1993.

7. Το θαύμα συμπεριλαμβάνεται στην ανώνυμη «τρίτη συλλογή» βλ. PG 116, στ. 1384C.-1385A. Σχολιάστηκε από τον P. Brown, *A Dark Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy, English Historical Review* 88 (1973) 21-23 (ανατύπωση στο *Society and the Holy in Late Antiquity*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 276-278) και από τη Ruth Macrides, *Subversion and loyalty in the cult of St Demetrius, Byzantinoslavica* 51 (1990) 193.

ταγενέστερα παραδείγματα συνηγορούν οπωσδήποτε στην άποψη ότι, χάρη στη διαχρονική της «αφοσίωση» στον προστάτη της άγιο η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας μπορεί, κατά καιρούς, να «ανταγωνίζεται» την πρώτη και να υπερασπίζεται τη δική της ιερή ταυτότητα. Οι «αποσχιστικές τάσεις» που προβάλλει η Θεσσαλονίκη έναντι του συγκεντρωτισμού της Κωνσταντινούπολης, όπως διαφαίνονται ήδη στις δύο περίφημες συλλογές θαυμάτων του 7ου αιώνα, επαναδιατυπώνονται υπό διαφορετικούς όρους και πολιτικές συνθήκες τον 13ο αιώνα⁸.

Δεσμοί αγίου και πόλης παραμένουν ισχυροί σε μια αξιοσημείωτη ιστορική συνέχεια η οποία «διατρανώνεται» με διαφορετικές αφορμές και ευκαιρίες σε όχι λίγα Εγκώμια ή και συλλογές θαυμάτων που γράφονται ή ξαναγράφονται τα μεσαιωνικά χρόνια, όταν τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα είναι πλέον διαφορετικά⁹. Ωστόσο, από τον 9ο αιώνα έως τα χρόνια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, οι σχετικές διηγήσεις, έστω και σποραδικά καταγεγραμμένες, δείχνουν ότι το θαύμα εξακολουθεί να είναι παρόν στη δεύτερη πλέον μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας, χωρίς όμως πλέον να αποτελεί, καθώς φαίνεται, πάντοτε αποκλειστικό προνόμιο του προστάτη-αγίου της. Ένα όχι ευκαταφρόνητο μερίδιο διεκδικούν οι νέοι άγιοι είτε συνέδεσαν τον βίο και την πολιτεία τους αποκλειστικά με την πόλη αυτή είτε όχι.

Πραγματικά, στην ανατολή της νέας εποχής που σηματοδότησε η αναστήλωση των εικόνων (843) η εμφάνιση και η δράση νέων αγίων επαναφέρουν το «θαύμα» στο προσκήνιο. Ιστορικός και πνευματικός απότοκος μιας εποχής γενικότερης κρίσης η εικονομαχία δεν ανέπτυξε μια πολεμική μόνο κατά των εικόνων αλλά και κατά των λειψάνων¹⁰. Αλλά το όλο ζήτημα έχει και προγενέστερες καταβολές. Η κινητικότητα που χαρακτηρίζει τους προσκυνητές που αποζητούν το θαύμα κατά την ύστερη αρχαιότητα φαίνεται να υποχωρεί περί τα μέσα του 7ου αιώνα, αντανακλώντας όχι μόνο τις συνέπειες μιας πολιτικοκοινωνικής μεταβολής αλλά και μια διαφορετική αντιμετώπιση του ίδιου του γεγονότος του θαύματος. Παράλληλα, η συχνή εμφάνιση επιδρομέων, οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις και η δυσχέρεια μετακίνησης εκ των πραγμάτων ανα-

8. Βλ. σχετικά τις διαπιστώσεις της Ruth Macrides, ό.π., σ. 189-197. Ωστόσο στη μέλητη αυτή δεν γίνεται καθόλου λόγος για τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

9. Βλ. και τα Εγκώμια στον άγιο Δημήτριο, κυρίως από την υστεροβυζαντινή περίοδο, που ανθολογούνται και μεταφράζονται στην έκδοση Άγιος Δημήτριος. Εγκωμιαστικοί λόγοι επιφανών λογίων, εισαγωγή, μετάφραση και σχολιασμός Π. Βλαχάκος, Θεσσαλονίκη 2004.

10. Βλ. σχετικά J. Wortley, Iconoclasm and Leipsanoclasm: Leo III, Constantine V and the Relics, *Byzantinsche Forschungen* 8 (1982) 253-279 και M.-Fr. Auzépy, L'évolution de l'attitude face au miracle à Byzance (VIIe-IXe siècle), *Miracles, Prodiges et Merveilles au Moyen Âge*, XXVe Congrès de la S.H.M.E.S (Orléans, juin 1994), Παρίσι 1995, σ. 31-46.

στέλλουν ή αναφούν τη δράση λατρευτικών κέντρων τουλάχιστον για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Ήδη από τις αρχές του 9ου αιώνα η συγγραφή αγιολογικών κειμένων σημειώνει μια νέα ακμή. Ωστόσο, οι μνείες για προσκυνηματικά ταξίδια παραμένουν λιγοστές και οι συλλογές θαυμάτων, αν δεν εκλείπουν τελείως ως αυτόνομο γραμματειακό είδος, επανεμφανίζονται κυρίως ως «παραρτήματα» στο τέλος Βίων αγίων. Χώρος των θαυματουργών ιάσεων καθίσταται αποκλειστικά το μοναστήρι. Το γεγονός αυτό μπορεί εύλογα να αποδοθεί στο γεγονός ότι η πρόταξη της μοναστικής αγιότητας έναντι εκείνης που αναδεικνύεται μέσω μιας ζωής στον κόσμο μοιραία περιόρισε την, αν όχι αθρόα, πλούσια πάντως σε αριθμούς πιστών, προσέλευση σε προσκυνήματα που βρίσκονταν μέσα ή κοντά στην πόλη. Εκτός αυτού, παράλληλα με τα θαύματα ιάσεων μοιραία πρόβαλε και ένας άλλος τύπος θαύματος. Έστω και λιγοστά, τα παραδείγματα θαυμάτων αποτροπής ή απελευθέρωσης από αιχμαλωσία που προήλθε από επιδρομή ή πειρατεία είναι ενδεικτικά μιας εποχής διαφορετικής σε καθημερινές αγωνίες και νοοτροπίες. Συνδεδεμένα είτε με παραδοσιακούς αγίους όπως οι άγιοι Γεώργιος και Νικόλαος είτε με νέους αγίους όπως ο άγιος Πέτρος ο έν Άτρώα, τα θαύματα αυτά που αφορούν σε θύματα αραβικών ή και βουλγαρικών επιδρομών πληθαίνουν από τα μέσα του 9ου αιώνα και μετά¹¹.

Αλλά και γενικότερα στις δεκαετίες που προηγούνται ή έπονται του τέλους της Δεύτερης Εικονομαχίας (843), εξίσου διαφορετική παρουσιάζεται και η πολιτεία των αγίων. Οι νέοι άγιοι είναι αφενός όσοι προσβέουν την ασκητική αναχώρηση στα ιερά όρη της Μικράς Ασίας όπως ο Όλυμπος της Βιθυνίας, αφετέρου όσοι ιδρύουν νέα ή αναδεικνύουν παλαιά μοναστήρια στην Κωνσταντινούπολη ή τα προάστια της¹². Τρανή εξαίρεση αποτελούν οι περιπλανώμενοι άγιοι-μοναχοί που εκκινούν από την Ανατολή και κατευθύνονται προς τη Δύση¹³. Μια πρώτη ένδειξη ότι

11. Για μια διεξοδικότερη ανάλυση βλ. S. Efthymiadis, *Le miracle et les saints durant et après le Second Iconoclasme, Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance*, επιμ. M. Kaplan, *Byzantina Sorbonensia* 23, Παρίσι 2006, σ. 153-182.

12. Για τα μοναστήρια της Βιθυνίας η πιο πρόσφατη μελέτη υπογράφεται από τη M. Fr. Auzéry, *Les monastères, La Bithynie au Moyen Âge*, επιμ. B. Geyer και J. Lefort, *Réalités Byzantines* 9, Παρίσι 2004, σ. 431-458. Βλ. επίσης A.-M. Talbot, *Les saintes montagnes à Byzance, Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et à l'Occident*, *Byzantina Sorbonensia* 18, επιμ. M. Kaplan, Παρίσι 2001, σ. 263-275.

13. Για αυτή τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την Ανατολή προς τη Δύση βλ. S. Efthymiadis, *The Function of the Holy Man in Asia Minor in the Middle Byzantine Period, Η Βυζαντινή Μικρά Ασία, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια* 6, Αθήνα 1998, σ. 158.

το Ιλλυρικόν αποκτά το ενδιαφέρον που δεν απολάμβανε παλαιότερα, τα ταξίδια αυτά συναντούν συχνά προσκόμματα που δεν προκύπτουν μόνο από τις δυσκολίες των καιρών αλλά και από τη φροντίδα των αγίων να κρατηθούν στην αφάνεια και στην ταπεινότητα. Και όσο και αν φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράξενο, τουλάχιστον κατά τον 9ο αιώνα, η Θεσσαλονίκη είναι σε αυτή την περιπλάνηση ένας σταθμός πολύ πιο ελκυστικός και συχνός από ό,τι η Κωνσταντινούπολη¹⁴.

Δύο από αυτούς τους περιπλανώμενους αγίους, ο Γρηγόριος Δεκαπολίτης και ο Ιλαρίων, μοναχοί από την Ισαυρία και την Ιβηρία αντίστοιχα, επισκέπτονται τη Θεσσαλονίκη επιζητώντας καταρχάς την περιθωριοποίηση και όχι τη φήμη ενός θαυματουργού αγίου. Αν και επιθυμία τους είναι να περάσουν απαρατήρητοι, τα θαύματα δεν λείπουν από την παρουσία τους στην πόλη. Ένας τρίτος, ο Ευθύμιος ο Νέος (+ 898), και αυτός με προέλευση από την Ανατολή, δηλαδή τη Μικρά Ασία, διαβιώνει σε δύο διαφορετικές περιόδους της ασκητικής του πολιτείας στην πόλη: στην πρώτη (864) ως στυλίτης λίγο έξω από την πόλη, στη δεύτερη ως οργανωτής ενός κοινοβίου στην τοποθεσία Περιστεραί (870-871)¹⁵. Έστω και κάνοντας ελάχιστα αισθητή την παρουσία του μέσα στην πόλη, ο Ευθύμιος συγκεντρώνει πλήθος πιστών γύρω του, αλλά, όπως και αρκετών άλλων αγίων της υπό εξέταση περιόδου, ο μαθητής και βιογράφος του Βασίλειος είναι μάλλον φειδωλός σε αναφορές σε θαύματα.

Απόν είναι το θαύμα και από την πρώτη και σύντομη, ως φαίνεται,

14. Για τα τοπογραφικά, το διοικητικό καθεστώς και τον πληθυσμό της πόλης κατά την περίοδο αυτή βλ. E. Malamut, *Thessalonique 843-904, Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Festschrift zu Günther Prinzing), επιμ. L. Hoffmann, Mainzer Veröffentlichungen für Byzantinistik, Wiesbaden 2005, σ. 159-190. Για μια γενικότερη επισκόπηση της ιστορίας της βυζαντινής Θεσσαλονίκης βλ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Θεσσαλονίκη «πόλις μεγάλη και πολυάνθρωπος»*. Η οργάνωση της πόλης και η επιρροή της κατά τη βυζαντινή περίοδο, *Πανελλήνιο συνέδριο Η Θεσσαλονίκη και ο ευρύτερος χώρος. Παρελθόν-παρόν-μέλλον*, 28 Φεβρουαρίου - 2 Μαρτίου 2003, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 97, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 43-61. Περιλήψεις των αγιολογικών και άλλων κειμένων που αφορούν στη Θεσσαλονίκη της μεσοβυζαντινής περιόδου από τις Ε. Καλτσογιάννη, Σ. Κοτζάμπαση, Η. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 102-142.

15. Βλ. έκδ. L. Petit, Vie et office de Saint-Euthyme le Jeune, *Revue de l'Orient Chrétien* 8 (1903) 187-188 (§§ 23-24) και 192-202 (§§ 27-37). Για τα ιστορικά στοιχεία του βίου βλ. D. Papachrysanthou, La vie de saint Euthyme le Jeune et la métropole de Thessalonique à la fin du IXe et au début du Xe siècle, *Revue des Études Byzantines* 32 (1974) 225-245 και *Το Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, επιμ. Π. Κ. Χρήστου κ.ά., Θεσσαλονίκη 1996, σ. 242-248 (Γ. Τσορμπιτζίου). Βλ. επίσης *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, τ. Γ', επιμ. R.-J. Lilie κ.ά., Βερολίνο 1999, αρ. 1851 (εφεξής *PmbZ*). Για τη δυσπιστία που εξέφραζε πλέον η βυζαντινή κοινωνία απέναντι σε αρχαιότερα πρότυπα και μορφές άσκησης βλ. A. Kazhdan, *Hermitic, Cenobitic, and Secular Ideals in Byzantine Hagiography of the Ninth and Tenth Centuries*, *Greek Orthodox Theological Review* 30 (1985) 473-487.

παραμονή στη Θεσσαλονίκη του αγίου Γρηγορίου Δεκαπολίτη. Αντίθετα, οι περιγραφές θαυμάτων, αν και μάλλον επιγραμματικές, δεν λείπουν καθόλου από τη δεύτερη και μεγαλύτερη σε διάρκεια παρουσία του αγίου στην πόλη¹⁶. Η εγκαταβίωσή του στη μονή του Αγίου Μηνά, που πρέπει να τοποθετήσουμε κοντά στο λιμάνι του Κωνσταντίνου, είναι η κατάληξη μιας περιπλάνησης που, μεταξύ άλλων, σκοπό είχε ένα προσκύνημα στη Ρώμη¹⁷. Ο Γρηγόριος επιστρέφει μέσω Σικελίας και Κάτω Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιώντας ένα ταξίδι που θα βρει αρκετούς μιμητές αγίους στη συνέχεια. Η παραμονή του στην πόλη πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στο 830/831 ή και αργότερα, οπωσδήποτε όμως στα χρόνια του αυτοκράτορα Θεοφίλου (829-842). Μόνο και μόνο το στοιχείο αυτό είναι ίσως αρκετό να εξηγήσει την απουσία οιασδήποτε μνείας στον άγιο Δημήτριο, ο ναός του οποίου πρέπει να βρίσκεται στα χέρια των εικονομάχων¹⁸. Στη Θεσσαλονίκη γνωρίζεται και με τον Ιωσήφ Υμνογράφο (816-886), ο οποίος γίνεται μαθητής του και τον ακολουθεί στα κατοπινά βήματα της ζωής του¹⁹. Όπως αποτυπώνονται στον Βίο που συνέγραψε ο Ιγνάτιος Διάκονος, τα θαύματα του αγίου Γρηγορίου Δεκαπολίτη σχετίζονται μάλλον με το προορατικό-διορατικό παρά με το ιατρικό του χάρισμα (§§ 36-51). Η παρουσία του γίνεται περισσότερο εμφανής μόνο όταν προσέρχεται σε εκείνον που εξουσιάζει τον τόπο και μεσολαβεί προκειμένου να σωθεί από την εκτέλεση της ποινής του ένας κόμης καταδικασμένος σε θάνατο (§ 48)²⁰.

Τα χρόνια που έζησε ο άγιος Γρηγόριος στη Θεσσαλονίκη ταυτίζο-

16. Βλ. κεφ. 22, έκδ. G. Makris, *Ignatios Diakonos und die Vita des hl. Gregorios Dekapolites*, mit einer Übersetzung der Vita von Michael Chronz, *Byzantinisches Archiv* 17, Στουτγκάρδη - Λειψία 1997, σ. 86-88. Η βιβλιογραφία για τον άγ. Γρηγόριο είναι αρκετά πλούσια. Η πιο πρόσφατη ανάλυση του Βίου υπογράφεται από την Elizabeth Malamut, *Les iunéraires sacrés de Grégoire le Décapolite, Cristianità d'Occidente e Cristianità d'Oriente (secoli VI-XI)*, τ. Β', *Settimane di studio della Fondazione Centro italiano di studi sull'alto Medioevo* 51, Spoleto 2004, σ. 1191-1220. Βλ. επίσης *PmbZ* 2486. Καθώς και *Το Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, σ. 144-148 (Γ. Τσορπατζόγλου).

17. Για τη μονή του Αγίου Μηνά βλ. Thalia S. Mantopoulou-Panagiotopoulou, *The Monastery of Aghios Menas in Thessaloniki*, *Dumbarton Oaks Papers* 50 (1996) 239-262 (ειδικά για τον Βίο του αγ. Γρηγορίου, σ. 258-259).

18. Βλ. κεφ. 36-54, έκδ. G. Makris, σ. 100-118.

19. Είναι κάτι το οποίο αποσιωπά ο Βίος του και το πληροφορούμαστε από τον Βίο του αγ. Ιωσήφ που συνέγραψε ο μοναχός Θεοφάνης (BHG 944). Βλ. έκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Monumenta graeca et latina ad historiam Photii patriarchae pertinentia II*, *Αγία Πετρούπολη* 1901, σ. 5. Βιογραφικά στοιχεία στο *PmbZ* 3454 και *Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, σ. 358-365 (Π. Χρήστου).

20. Έκδ. G. Makris, σ. 108. Το ίδιο το κείμενο δεν προσδιορίζει για ποιον κόμης πρόκειται π.χ. «τῶν τειχῶν» ή άλλο. Πρβλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991, τ. Β', σ. 1139-1140. Για το πρόσωπο αυτό βλ. και *PmbZ* 11791.

νται, εν όλω ή εν μέρει, με την περίοδο κατά την οποία τον θρόνο του αρχιεπισκόπου κατείχε ο περίφημος Λέων ο Μαθηματικός, μορφή που ο Paul Lemerle συνέδεσε στενά με την αναγέννηση των γραμμάτων τον 9ο αιώνα²¹. Με το όνομά του παραδίδεται μια Ομιλία εις τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου που, σύμφωνα με τον εκδότῃ της, πρέπει να εκφωνήθηκε την 25η Μαρτίου του 842²². Εδώ αναφορά γίνεται στη θαυματουργή θεραπεία μιας εβραίας κόρης η οποία έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη την εορτή του Ευαγγελισμού στα χρόνια του αυτοκράτορα Αναστασίου Α' (491-518) χάρις στην άνωθεν μεσολάβηση της «αγίας Θεοτόκου και του πανένδοξου μάρτυρα Δημητρίου»²³. Τι οδήγησε τον Λέοντα να ανατρέξει σε ένα αρχαίο θαύμα; Μια ορισμένη επέτειος ή κάποιες άλλες συγκυρίες; Είναι μια εποχή σκοτεινή που δυσχεραίνει την οποιαδήποτε εικασία. Έχει ωστόσο σημασία να τονίσουμε την «κοινή δράση» του προστάτη-αγίου με τη Θεοτόκο που ασφαλώς καθιστά το θαύμα απόλυτα ταυτόσημο με τη Θεσσαλονίκη.

Αν κρίνουμε από τη γεωργιανή εκδοχή του Βίου του, πολύ περισσότερο προβεβλημένη από εκείνη του Γρηγορίου Δεκαπολίτη υπήρξε η παρουσία στην πόλη και η θαυματουργή δράση του οσίου Ιλαρίωνα του Ίβηρα. Ύστερα από πολλά χρόνια άσκησης στην έρημο της Garedža στην πατρίδα του, στην Παλαιστίνη, στον Όλυμπο της Βιθυνίας και από εκεί στη Ρώμη, περιπλανώμενος και αυτός επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη επί βασιλείας Βασιλείου Α' (867-886). Αφού δώσει πρωτεύουσα θέση στην προσκύνηση του ναού του ενδόξου μάρτυρα Δημητρίου, ο βιογράφος του παραθέτει στη συνέχεια το πρώτο θαύμα του αγίου²⁴. Ο Ιλαρίων εγκαθίσταται στην αυλή του επάρχου της πόλης όπου συναντά την υπηρέτριά του και το τετράχρονο αγόρι της που ήταν παράλυτο. Το θαύμα συντελείται κρυφά εν απουσία της μητέρας και χωρίς ο άγιος να επιζητεί την

21. Βλ. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σ. 148-176. Ελλ. μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, Αθήνα 1981, σ. 129-153.

22. Βλ. έκδ. V. Laurent, Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique Léon le Philosophe sur l'Annonciation, 25 mars 842, *Mélanges E. Tisserant*, τ. Β', Studi e Testi 232, Πόλη του Βατικανού 1964, σ. 281-302.

23. Έκδ. V. Laurent, ό.π., σ. 301.

24. Η κριτική έκδοση του εκτενούς γεωργιανού Βίου του αγ. Ιλαρίωνα περιλαμβάνεται στα *Μνημεία της αρχαίας γεωργιανής αγιολογικής γραμματείας* (στα γεωργιανά), τ. Β', Τυφλίδα 1971, σ. 9-37. Το κείμενο αυτό η κρατούσα σήμερα άποψη φέρει ως «πρωτότυπο» και όχι ως μετάφραση από κάποιο χαμένο ελληνικό πρότυπο. Μεταφράστηκε στα λατινικά από τον P. Peeters, S. Hilarion d'Ibérie, *Analecta Bollandiana* 32 (1913) 243-269. Γαλλική μετάφραση και ιστορικός σχολιασμός του Βίου από την Bernadette Martin-Hisard, *La pérégrination du moine géorgien Hilarion au IXe siècle, Bedi Kartlisa* 39 (1981) 101-138. Βλ. και Eka Tchkoizde, *Το Βυζάντιο μέσα από τις γεωργιανές πηγές (Χρονικά και Βίοι Αγίων 9ος-11ος αι.)*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2006, σ. 13-118.

περαιτέρω κοινοποίησή του. Από τη στιγμή όμως που το παιδί λυτρωμένο από το κακό συναντά τη μητέρα του και εκείνη μεταφέρει το χαρμόσυνο νέο στην κυρία της, ο Ιλαρίων που έχει ήδη αναχωρήσει από τον τόπο του θαύματος γίνεται γνωστός σε ολόκληρη την πόλη. Πολλοί προσέρχονται στον αγγελικό βίο και τον ασκητικό αγώνα και δέχονται τη μοναχική κουρά από τα χέρια του. Κάποιος Θεσσαλονικιός διάκονος, καθώς βγαίνει από την πόλη για να επιθεωρήσει το αμπέλι του, συλλαμβάνεται από κάποιους απίστους και μεταφέρεται στη χώρα τους. Στις επίμονες εκκλήσεις του αιχμαλώτου ο άγιος Ιλαρίων ανταποκρίνεται με μια επίσκεψη στο όνειρό του. Τον ελευθερώνει από τα δεσμά του και του υπαγορεύει να ακολουθήσει άφοβα τον δρόμο της επιστροφής. Το όνειρο εκπληρώνεται στην πραγματικότητα όταν εκείνος διαβαίνοντας απαρτήρητος από το στρατόπεδο της αιχμαλωσίας του βρίσκεται ελεύθερος στο σπίτι του²⁵.

Μέχρις ότου ο άγιος Ιλαρίων αφήσει εκεί την τελευταία του πνοή λίγο πριν ή λίγο μετά το 870, η Θεσσαλονίκη εξακολουθεί να αποτελεί θέατρο της άσκησης και των θαυμάτων του. Συνεχίζονται μάλιστα και μετά την εκδημία του στον τάφο του έως ότου το λείψανό του μετοικήσει τελικά στις 19 Νοεμβρίου του 875 στην Κωνσταντινούπολη. Η βυζαντινή πρωτεύουσα «οικειοποιείται» τον Ίβηρα άγιο όταν ο αυτοκράτωρ ζητεί τη μετακομιδή των λειψάνων του στη μονή του Αγίου Ρωμανού. Είχε προηγουμένως συγκαλέσει συμβούλιο όλων των αρχιμανδριτών του Ολύμπου της Βιθυνίας. Ακολούθησαν τρεις γέροντες οι οποίοι είχαν γνωρίσει τη θαυματουργή πολιτεία του αγίου και ήρθαν στην πρωτεύουσα με δρόμωνα βασιλικό για να καταθέσουν τη μαρτυρία τους. Παρά τους ισχυρούς δεσμούς μαζί της, η φήμη του αγίου Ιλαρίωνα έπαψε να συνδέεται με τη Θεσσαλονίκη. Στην παρουσία του πάντως στον βυζαντινό χώρο αποδόθηκαν αργότερα ευρύτερες διαστάσεις: είτε με την αναφορά στη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας είτε με την αναφορά στην Κωνσταντινούπολη, η σύνταξη του εκτενούς Βίου του τον 10ο αιώνα σηματοδότησε ένα άνοιγμα του γεωργιανού κόσμου προς τη «βυζαντινή Δύση»²⁶.

Μια ξένη, θύμα των δυσχερειών του καιρού της, είναι και η αγία Θεοδώρα (812-892). Μια επιδρομή των Σαρακηνών στην Αίγινα, το νησί

25. Για τα θαύματα αυτά βλ. κεφ. 24-27, P. Peeters, ό.π., σ. 257-260 και B. Martin-Hisard, ό.π., σ. 130-132. Για την παρουσία του αγίου Ιλαρίωνα στην πόλη βλ. Π. Γ. Τσορμπατζή(γλυκ), Η «των Θεσσαλονικέων μεγαλόπολις» και οι οπλαβικές εγκαταστάσεις στα μεσοβυζαντινά αγωνιολογικά κείμενα, *Θεολογία* 71 (2000) 476-478. Σκιαγράφηση της βιογραφίας του στο *Patriz* 2583 και στο *Αγωνιολόγιον της Θεσσαλονίκης*, τ. Α', σ. 242-248 (Γ. Τσορμπατζή(γλυκ)).

26. Βλ. B. Martin-Hisard, ό.π., σ. 103-104.

της, και η απώλεια του αδελφού της φέρνουν την οικογένειά της στη Θεσσαλονίκη, την πόλη που χάρη στην προστασία του πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου ανάλωτος δείκνυται²⁷. Όταν πεθαίνουν ο σύζυγός της και δύο από τα παιδιά της, η Θεοδώρα ασπάζεται τον μοναχικό βίο στη μονή του Αγίου Στεφάνου (837). Εκείνη, σε αντιδιαστολή με τους αγίους που προαναφέραμε, εγκαθίσταται στην πόλη όχι μόνο διά βίου αλλά και «μετά θάνατον». Η θαυματουργή της δράση αρχίζει λίγες ώρες μετά την κοίμησή της: ο Δημήτριος διάκονος στον ναό του ομωνύμου αγίου, παλαιός της γνώριμος και ταλαιπωρημένος επί εννέα μήνες από ασθένεια του στομάχου και του εγκεφάλου, χρειάστηκε να διανύσει μια μεγάλη απόσταση και να αναπαυθεί σε τρία καταλύματα προκειμένου να προλάβει την εξόδιο ακολουθία. Ωστόσο, μόλις ασπάστηκε το σκήνωμα της αγίας, έτυχε της ποθούμενης θεραπείας²⁸.

Οπωσδήποτε δεν είναι καθόλου συμπτωματικό το γεγονός ότι το έναυσμα της θαυματουργής μεσιτείας της αγίας Θεοδώρας συνδέεται με τον προστάτη-άγιο της πόλης. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως το πρόσωπο αυτό βρήκε εκεί την ίαση που είχε προηγουμένως μάταια αναζητήσει στον μυροβλήτη άγιο Δημήτριο. Μολονότι κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται στο κείμενο, είναι λογικό να το υποθέσουμε²⁹. Γεγονός είναι πάντως ότι και οι θαυματουργικές ιάσεις που περιγράφονται στη συνέχεια δείχνουν ότι μια νέα λατρεία θέλει να βρει τη θέση της μέσα στην πόλη. Τον διάκονο Δημήτριο ακολουθούν δύο νεανίες που και αυτοί θεραπεύονται όταν ασπάζονται το λείψανο της αγίας. Ωστόσο το θαύμα βρίσκει την κανονική του τάξη και συνδέεται άρρηκτα με τη μονή της αγίας Θεοδώρας όταν την ένατη ημέρα από την κανδήλα του τάφου της αρχίζει να ρέει *ἐπὶ τὴν γῆν τὸ μυρίπνοον ἔλαιον*. Η αγία που εν ζωή ελεούσε τους πένητες, τώρα ελεεί, με τη θαυματουργή μυροβλυσία της, ανθρώπους μάλλον απλούς και καθημερινούς. Και η μυροβλυσία αυτή γίνεται διττή, όταν ἔλαιον μυρίπνοον αναβλύζει από την εικόνα της, έργο ενός ζωγράφου ο οποίος αναγνώρισε την αγία σε θείο όραμα.

Πώς μπορεί να επιτελεί θαύματα μία αγία που έζησε στην πόλη και

27. Έκδ. Σ. Α. Πασχαλίδης, *Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκη. Διήγηση περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας*, Κέντρον ἀγολογικῶν Μελετῶν 1, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 78 (§ 74-7). Βλ. και αγγλική μετάφραση και σχόλια του Βίου και της Διήγησης από την Α.-Μ. Talbot, *Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation*, Washington, D.C., 1996, σ. 164-237. Βλ. και PmbZ 7285 και στο Αγιολόγιον της Θεσσαλονίκης, τ. Α', σ. 272-290 (Σ. Α. Πασχαλίδης).

28. Βλ. έκδ. Σ. Α. Πασχαλίδης, *ό.π.*, σ. 154-156 (§ 44).

29. Βλ. Α.-Μ. Talbot, *Family Cults in Byzantium: the Case of St Theodora of Thessalonike*, ΛΕΙΜΩΝ. *Studies Presented to Lennart Rydén on his Sixty-fifth Birthday*, επιμ. J. O. Rosenqvist, Uppsala 1996, σ. 55-56 και 61 και της ίδιας, *Holy Women* 202, σημ. 217.

γνώρισε τον γάμο; Η απορία αυτή έρχεται στο στόμα κάποιων ασκητών μοναχών από τα γειτονικά όρη οι οποίοι βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη και άκουσαν για τη φήμη της Θεοδώρας (§ 59⁹⁻¹¹). Μπορεί ωστόσο να την εκφράσει και ο σημερινός ερευνητής αν λάβει υπόψη όχι μόνο ότι τον 9ο αιώνα η αγιότητα συνδέεται στενά με το μοναστικό ιδεώδες και την αγάμια αλλά και ότι εστίες θαυματουργικών θεραπειών, ακόμα και για την ίδια την Κωνσταντινούπολη, είναι κυρίως μοναστήρια που βρίσκονται έξω από και όχι μέσα στα όρια της πόλης. Η αγία Θεοδώρα αποτελεί πράγματι εξαίρεση³⁰.

Η φήμη της φτάνει μέχρι τις επτάπυλες Θήβες και τη σύζυγο του στρατηγού Ευθυμίου η οποία αιτείται και λαμβάνει το θαυματουργό έλαιο για τη θεραπεία της τυφλής θεραπαινίδας της. Και η ίδια η μυρίπνοη εικόνα της συνεργεί ώστε να απαρνηθεί τις αιρετικές του ιδέες ένας Ηλίας από τη γειτονική Μυριόφυτο, τη των εικονοκαυστών αίρέσει *ἐκ προγόνων προσηλωμένος*³¹. Είναι αναμφίβολα μια αναφορά που έχει διπλό ενδιαφέρον, καθώς αφενός μαρτυρεί την επιβίωση εικονομαχικών αντιλήψεων στη βυζαντινή περιφέρεια αρκετές δεκαετίες μετά την αναστήλωση των εικόνων, αφετέρου συνδέει την εικόνα με το θαύμα, στοιχείο που, όπως έχουμε δείξει αλλού, δεν αποτυπώνεται στους Βίους των αγίων της Δευτέρας Εικονομαχίας³².

Ο βιογράφος της αγίας Θεοδώρας ολοκληρώνει τον Βίο της και μαζί την πρώτη συλλογή των θαυμάτων της με τις θεραπείες μιας μοναχής θυγατέρας του Κοσμά, πρεσβυτέρου του αγίου και πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου, και της Αυξεντίας, γυναίκας *ἐκ τῆς καθ' ἡμᾶς ... πόλεως*³³. Θα ακολουθήσει μια δεύτερη συλλογή όπου θα εξιστορηθούν τα θαύματα

30. Πρβλ. και Ev. Patlagean, Théodora de Thessalonique. Une sainte moniale et un culte citadin (IXe-XXe siècle), *Culto dei santi, istituzioni e classi sociali in età preindustriale*, επιμ. Sofia Boesch Gajano και Lucia Sebastiani, Ρώμη 1984, σ. 39-67 και A.-M. Talbot, *Family Cults* 57.

31. Βλ. έκδ. Σ. Α. Πασχαλίδης, *ό.π.*, σ. 178-180 (§ 57). Ο Ηλίας αναφέρεται ως *ἐκ τοῦ τῶν Ἀμαλχητῶν ὑπάρχων αἵματος*, χαρακτηρισμός που πρέπει να συνδεθεί με το φιλοεικονομαχικό του παρελθόν και όχι με κάποια αραβική καταγωγή, όπως θεωρεί η A.-M. Talbot, *ό.π.*, σ. 212, σημ. 260. Σε κείμενα της εικονόφιλης γραμματείας η προσωνυμία Ἀμαλῆχ αποδίδεται στον αυτοκράτορα Λέοντα Ε' Αρμένιο (813-820): π.χ. Θεοδώρου Στουδίτου, επ. 406,51, έκδ. G. Fatouros, *Theodori Studitae epistulae, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis, XXXI/1-2*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1992, σ. 564. Ιωσήφ Γενεσίου, *Βασιλείαι*, 1. και 4.2.3, έκδ. A. Leimweller-Werner και I. Thurn, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae XIV*, Βερολίνο 1978, σ. 3, και Σάβα μοναχού, Βίος του αγ. Ιωαννικίου (BHG 935), AASS Nov. IV, σ. 347 και 355. Δεν είναι τυχαίο που ο θεραπευθείς Ηλίας ευχαριστεί τον Θεό *επειδή τον αφήρησε ἐκ τῶν ψυχοφθάρων τοῦ λέοντος μυλῶν* (έκδ. Σ. Α. Πασχαλίδης, σ. 180).

32. Βλ. *Le miracle et les saints ...* (ό.π., σημ. 11), σ. 169-173.

33. Βλ. έκδ. Σ. Α. Πασχαλίδης, σ. 184-186 (§ 60).

που επιτελέστηκαν ύστερα από τη μετάθεση του λειψάνου της αγίας. Οι ευεργετούμενοι είναι κυρίως νέοι άνθρωποι και παιδιά: ένα θυγάτριον γαλακτοτροφούμενον, το οποίο με το που ήπια νερό άρχισε να σπαράσσει, μία νεάνις εκ Βεροίας η οποία απελπισμένη από τους γιατρούς δεν προσήλθε στον άγιο Δημήτριο αλλά στην αγία Θεοδώρα, η ενός έτους κόρη του Θεοδότου ο οποίος, λόγω των πολλαπλών απωλειών σε απογόνους, εύστοχα χαρακτηρίζεται πολύπαις και ἄπαις. Θαύματα με ήρωες σε ηλικία που μπορεί να προστατεύει ο Θεός αλλά και είναι πάντοτε ευάλωτη στον πολέμιό του³⁴. Η καταληκτήρια αναφορά είναι για τη Μάρθα, θύμα του λοιμού που τον καιρό εκείνο ενέσκηψε στην πόλη. Η ίασή της στάθηκε η αφορμή ώστε ο αδελφός της, ο κληρικός Γρηγόριος, να συγγράφει τον Βίο της αγίας Θεοδώρας δύο χρόνια μετά την εκδημία της. Μια άλλη βυζαντινή συλλογή θαυμάτων περατώνεται με την «αυτοβιογραφική» διήγηση του συγγραφέα της³⁵.

Βρισκόμαστε στα χρόνια της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ' (886-912) που είτε ως αυτοκράτορας είτε ως συγγραφέας τίμησε σε μεγάλο βαθμό τον πολιούχο άγιο της Θεσσαλονίκης. Οι πηγές τον καταγράφουν ως τον μοναδικό αυτοκράτορα που έκτισε και αφιέρωσε ναό στο όνομά του στην Κωνσταντινούπολη και που, πιθανώς από αναγνώριση της χάρης του, μετέφερε το μονοπώλιο του εμπορίου με τους Βουλγάρους από την πρωτεύουσα στη σημερινή συμπρωτεύουσα (893). Πέραν όλων αυτών, συνέγραψε και τρεις Ομιλίες αφιερωμένες στη μνήμη του³⁶. Εν μέσω λοιπόν της βασιλείας του, το έτος 894, ο Γρηγόριος κληρικός συγγράφει την εκτενέστερη σωζόμενη βιογραφία βυζαντινής αγίας με βασικό στόχο να προβάλλει τη δυνατότητα μιας συμβίωσης. Η λατρεία μιας νέας αγίας κάνει έντονη την εμφάνισή της στη Θεσσαλονίκη, εκτός των άλλων, χάρη στη μυροβλυσία της, η οποία βέβαια δεν μπορεί παρά να φέρνει αυτώματα στον νου την αντίστοιχη του αγίου Δημητρίου. Η εμφάνιση της παράδοσης αυτής που τόσο στενά σχετίστηκε με τη λατρεία του προστάτη-αγίου της Θεσσαλονίκης είναι βέβαια ένα σύνθετο πρόβλημα που δεν είναι δυνατό να μας απασχολήσει ευρύτερα εδώ. Εύλογα, ωστόσο, από την παράλληλη περίπτωση της αγίας Θεοδώρας μπορούμε να οδηγή-

34. Πρβλ. D. Lett, *L'enfant des miracles. Enfant et société au Moyen Âge (XIIe-XIIIe siècle)*, Παρίσι 1997, σ. 63-66.

35. Σχετικά τα παραδείγματα που εξετάζει ο M. Hinterberger, *Autobiography and hagiography in Byzantium, Symbolae Osloenses* 75 (2000) 139-164. Βλ. και του ίδιου, *Η αυτοβιογραφική αφήγηση στις διηγήσεις θαυμάτων, Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας - Οι Νέοι Άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, επιμ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνής Συμπόσια 15, Αθήνα 2004, σ. 251-263.

36. Σχετική ανάλυση από τον P. Magdalino, *St Demetrios and Leo VI, Byzantinoslavica* 51 (1990) 198-201.

θούμε στη βάσιμη υποψία ότι η μυροβλυσία του αγίου Δημητρίου πρέπει χρονολογικά να ανάγεται αρκετές δεκαετίες πριν από το τέλος του 9ου αιώνα, δηλαδή απέχει αρκετά από την πρώτη σωζόμενη μνεία του Ιωάννη Καμινιάτη ή, αν υιοθετηθεί η άποψη του Α. Ρ. Kazhdan και το κείμενό του θεωρηθεί μεταγενέστερο, από τη μαρτυρία του 1040 που μας παραδίδει η Χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτζη³⁷. Κάτι τέτοιο έμμεσα συνάγεται και από σχετική μνεία της Συνόψεως των Θαυμάτων του αγίου Ευγενίου Τραπεζούντος περί μύρου που αντλήθηκε από το προσκύνημα του μάρτυρος Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη περίπου την ίδια εποχή, στο πέραςμα από τον 9ο στον 10ο αιώνα³⁸. Με άλλα λόγια, η μυροβλυσία της αγίας Θεοδώρας, την οποία μαρτυρεί και τονίζει ο βιογράφος της, είναι λογικό αφενός να προϋποθέτει, να ακολουθεί, εκείνη του αγίου Δημητρίου, αφετέρου να «αμφισβητεί» την αποκλειστικότητά της³⁹.

Σχεδόν μια δεκαετία χωρίζει την κοίμηση της αγίας Θεοδώρας και την εξάπλωση της λατρείας της από την άλωση της Θεσσαλονίκης του 904. Έναν χρόνο πριν από το σημαντικό αυτό γεγονός, που πολλοί βίωσαν και ως απουσία του πολιούχου αγίου, έρχεται στην πόλη για να τελειώσει μια πλούσια σε άσκηση και περιπλάνηση ζωή ένας άγιος της Κάτω Ιταλίας, ο Ηλίας ο Νέος. Αφού κατέλυσε στον ναό των Αγίων Απο-

37. Για την αναφορά του Καμινιάτη στον Δημήτριον τὸν μυροβλήτην βλ. *Iohannis Caminiatae, De expugnatione Thessalonicae*, έκδ. Gertrud Böhlig, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 4, Βερολίνο 1973, σ. 3 (§ 3). Η αναφορά του Σκυλίτζη στο *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, σ. 413. Η αμφισβήτηση της χρονολόγησης του Καμινιάτη τον 10ο αιώνα προήλθε από τον Α. Ρ. Kazhdan, Some questions addressed to the scholars who believe in the authenticity of Kaminiate's «Capture of Thessalonica», *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978) 301-314. Ανακεφαλαίωση της σχετικής συζήτησης και πιο πρόσφατη αντίκρουση των επιχειρημάτων του Α. Ρ. Kazhdan από τον J. D. C. Frendo, The Miracles of St. Demetrius and the Capture of Thessalonike. An Examination of the Purpose, Significance and Authenticity of John Kaminiate's *De Expugnatione Thessalonicae*, *Byzantinoslavica* 58 (1997) 205-224. Για το όλο ζήτημα της μυροβλυσίας του αγ. Δημητρίου συνοπτικά παραπέμπουμε στις πιο πρόσφατες αναφορές των R. Macrides, Subversion 193-194. — Α. Μέντζου, Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια, Αθήνα 1994, σ. 120-165. — Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, Βυζαντινή Θεσσαλονίκη 92-94. — Ch. Bakirtzis, Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St Demetrios, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002) 175-192, ιδίως 179-185.

38. Βλ. σχετικά *The Hagiographical Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Dionysiou 154*, έκδ. J. O. Rosenqvist, Uppsala 1996, σ. 300-304 (κείμενο) και 431 (σχόλια).

39. Αντίθετα, η Α.-Μ. Talbot, *Family Cults* 61-62, φαίνεται να υποστηρίζει ότι η μυροβλυσία του αγίου Δημητρίου ακολουθεί εκείνη της αγίας Θεοδώρας. Ομοίως μεταγενέστερη θεωρεί την εμφάνιση της μυροβλυσίας του αγίου Δημητρίου και η Béatrice Caseau, *Parfum et guérison au christianisme ancien: des huiles parfumées des médecins au myron des saints byzantins*, *Les peres de l'église face à la science médicale de leur temps*, Actes du troisième colloque d'études patristiques, Paris, 9-11 septembre 2004, επιμ. Véronique Boudon-Millot και B. Pouderon, Παρίσι 2005, σ. 175-185.

στόλων που βρισκόταν έξω δὲ περὶ τὰ προπόλεα, ζήτησε ἀπὸ κάποιου μοναχὸ νὰ τον οδηγήσει στον ναὸ τοῦ καλλινίκου μάρτυρος Δημητρίου. Στον δρόμο ἦταν ποὺ ἀντίκρισε τὴν πόλη καὶ ἀναφώνησε ὡς μάρτυς τοῦ Θεοῦ, ποῦ εἶ νῦν,· λόγια ποὺ σκανδάλισαν τὸν μοναχὸ καὶ ποὺ δὲν ἦταν παρὰ πρόρρηση τῆς πτώσης τῆς πόλης στους Σαρακηνούς⁴⁰. Παρόμοιο παράπονο γιὰ τὸ πὼς μπόρεσε καὶ ἀφήσε ἀπροστάτευτη τὴν ἀβατὴ στους ἐχθροὺς πόλη ἐκφράζει πρὸς τὸν ἅγιό Δημήτριον λίγο καιρὸ ἀργότερα στὴν Ομιλία τοῦ εἰς τὴν ἄλωσιν καὶ ὁ πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός, ἐστὼ καὶ ἀν θεωρεῖ, ὅπως καὶ ὁ Ἰωάννης Καμινιάτης, ὅτι ἡ αἰτία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὶς δικές μας ἀμαρτίες⁴¹.

Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν πρὸς στιγμὴν κλονισμένη ταύτιση Θεσσαλονίκης καὶ ἁγίου Δημητρίου τὴν ὁποία ἐρχεται νὰ ἐπαναβεβαιώσει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πλωτίνος στὸ Εγκώμιο ποὺ ἐκφωνεῖ πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου πιθανότατα στὶς 26 Οκτωβρίου τοῦ 904. Στὶς ρητορικὲς ἀποστροφές ποὺ κλείνουν τὸ κείμενό του δὲν ζητάει μόνον νὰ μὴ ζήσει ξανά ἡ πόλη τέτοια συμφορά, ἀλλὰ καὶ νὰ φέρεי πίσω ὁ ἅγιος τοὺς ἐπ' ἄλλοδαπῆς χώρας ἀπαχθέντας καὶ τῷ τῆς δουλείας ζυγῷ ταλαιπωρουμένους⁴². Ἡ πόλη ἀναζητεῖ καὶ πάλι ἀπὸ τὸν προστάτη τῆς ἁγίο το θαῦμα.

Βρισκόμαστε πλέον στὸν 10ο αἰῶνα καὶ ξανά ἓνα φυσικὸ καὶ πνευματικὸ τέκνο τῆς Καλαβρίας, ὁ ἅγιος Φαντίνος ὁ Νέος, ἐγκαταλείπει σὲ προχωρημένη ἡλικία τὴν πατρώα γῆ καὶ τὸ μοναστήρι τοῦ καὶ ἐρχεται νὰ περάσει τοὺς τελευταίους τέσσερις μῆνες —ἢ καὶ λιγότερο— τῆς ζωῆς του στὴ Θεσσαλονίκη. Δὲν εἶναι ἓνας περιπλανώμενος ἢ περιθωριακὸς ἀσκητῆς ἀλλὰ ἓνας ἅγιος ποὺ θέλει καὶ μετὰ θάνατον νὰ συνδεθεῖ στενά με τὴν πόλη. Ἐνας ἅγιος ποὺ μάλλον δικαίως ἡ ἐκδότρια τοῦ Βίου τοῦ Enrica Follieri δὲν θεωροῦσε Ἰταλιώτῃ⁴³.

Ὅπως καὶ ὁ Γρηγόριος Δεκαπολίτης, ὁ Φαντίνος ἐγκαταβιώνει ταπει-

40. Βλ. ἐκδ. G. Rossi-Taibbi, *Vita di sant'Elia il Giovane*, Palermo 1962, σ. 110-112 (§ 69).

41. Βλ. *Nicholas I Patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings*, ἐκδ. L. G. Westerink, Dumbarton Oaks Texts 6, Washington, D.C., 1981, σ. 10-12 καὶ *Iohannis Caminiae*, ὁ.π., σ. 14-15 (§§ 13-15).

42. Βλ. Πλωτίνου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ἐγκώμιον εἰς τὸν πανένδοξον τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα Δημήτριον, ἐκδ. Θ. Ἰωάννου, *Μνημεῖα ἀγιολογικά*, Βενετία 1884, ἀνατ. Λευφία 1973, σ. 53. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν συγγραφέα καὶ κειμένου, ὁ ὁποῖος υπῆρξε καὶ ἀποδέκτης ἐπιστολῶν τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, βλ. P. Karlin-Hayter, *La date de Plotin, archevêque de Thessalonique*, *Byzantion* 32 (1962) 129-131 καὶ τῆς ἰδίας, *New Arethas Documents V*, *Byzantion* 34 (1964) 55-56 καὶ 59-67. Βλ. καὶ *Arethae archiepiscopi Caesariensis scripta minora*, ἐκδ. L. G. Westerink, τ. Α', Λευφία 1968, σ. 192-196.

43. Ἐκδ. E. Follieri, *La vita di san Fantino il Giovane*, *Subsidia Hagiographica* 77, Βρυξέλλες 1993, σ. 400-470. Βλ. καὶ τῆς ἰδίας, *Un santo Monaco calabrese a Tessalonica: Fantino il Giovane*, *Calabria Cristiana. Società Religione Cultura nel territorio della Diocesi di Oppido Mamertina-Palmi*, ἐπιμ. S. Leanza, Soveria Manelli 1999, σ. 463-475.

νά στη μονή του Αγίου Μηνά. Παρ' όλα αυτά, η φήμη του θαυματουργού, η οποία τον ακολουθεί από τότε που διέβη την Αδριατική, δεν αργεί να επιβεβαιωθεί με μεγάλο αριθμό θαυμάτων, τόσο εν ζωή, όσο και μετά την ταφή του. Με τις ιάσεις και τις προρρήσεις που καταγράφονται στο καταληκτικό τμήμα του Βίου του που συνέγραψε σε λόγιο ύφος κάποιος Θεσσαλονικιός μοναχός και μαθητής του, ο άγιος Φαντίνος θυμίζει περισσότερο άγιο της ύστερης αρχαιότητας παρά του Μεσαίωνα. Πραγματικά, ο εκ Καλαβρίας ορμώμενος άγιος μεσιτεύει όχι μόνο ενώπιον Θεού αλλά και ανθρώπων: φροντίζει ώστε κάποιος κριτής που μετερχόταν την εξουσία προς ίδιον όφελος να μετανοήσει για τις άδικες πράξεις του (§ 40), προστατεύει κάποιον φτωχό, θύμα διαβολής προς τον άρχοντα (§ 41), παίρνει από το χέρι μια ηλικιωμένη βιοπαλαίστρια και αναγκάζει τον δούκα της Θεσσαλονίκης να την απαλλάξει από τα άδικα χρέη που φορτικά τη βάρυναν (§ 46). Βλέπουμε δηλαδή τον άγιο να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην άρση κοινωνικών αδικιών, αφού έρχεται επανειλημμένα αντιμέτωπος με τους τοπικούς φορείς της εξουσίας. Επιπλέον, για να θυμηθούμε τον Peter Brown, η ιδιότητα του «ξένου» του δίνει στις συγκεκριμένες περιπτώσεις τη δυνατότητα να αναδειχτεί σε παράγοντα αμεροληψίας⁴⁴.

Μη στερούμενος το ιατικό χάρισμα ο Φαντίνος εμφανίζεται συχνά καθ' ύπαρ και όχι κατ' όναρ. Μεταξύ εκείνων που θεράπευσε εν ζωή συγκαταλέγεται και η δούλη (παιδίσκη) ενός άρχοντα αφοσιωμένου αυτή τη φορά στον άγιο. Στην κοπέλα που έπασχε από κάποια αρρώστια των ματιών ο Φαντίνος ζήτησε να επανέλθει την άλλη ημέρα οπότε εκείνος θα είχε εν τω μεταξύ προμηθευτεί το θαυματουργό μύρο του αγίου Δημητρίου. Ωστόσο, την επαύριο, μην τηρώντας την υπόσχεσή του, πήρε ο ίδιος χώμα από τη γη και της χάρισε την ίαση αλείφοντας τα μάτια της με πηλό. Κάποιος άλλος που έπασχε από κεφαλαλγίες και δεν είχε βρει τη γιατρεία στους γιατρούς συναντήθηκε με τον άγιο στην Κασσανδρωτική πύλη στα ανατολικά της πόλης. Στην επιθυμία του να γονατίσει εμπρός στον άγιο δεν βρήκε παρά ως βίαιη ανταπόκριση το ράπισμα και την εγκατάλειψη. Στην πραγματικότητα όμως η ενέργεια αυτή έφερε τη λύτρωση από το χρόνιο πρόβλημα⁴⁵.

Είναι θαύματα που γίνονται σε ιδιωτική βάση τα θαύματα του αγίου Φαντίνου. Και όταν θεραπεύει εκείνος αντί του αγίου Δημητρίου δεν

44. Βλ. The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity, *Journal of Roman Studies* 61 (1971) 92-93, ανατ. *Society and the Holy in Late Antiquity*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 132-135 (= Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα, μτφρ. Αλεξάνδρας Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 2000, σ. 139-140).

45. Εκδ. E. Folliet, σ. 450-452 (§ 44).

γίνεται για να διεκδικήσει κάποιο μεγαλύτερο χώρο ή ρόλο μέσα στην πόλη, αλλά μόνο για να θεμελιώσει μια προσωπική αγιότητα σε ένα συγκεκριμένο περιορισμένο πλαίσιο. Είναι προς τούτο απόλυτα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι όταν προ του βουλγαρικού κινδύνου ο δούξ Πεδιάσιμος θελήσει να οχυρώσει την πόλη παραδίδοντας στην πυρά ό,τι βρίσκεται έξω από τα τείχη και μαζί ίσως και τη μονή του Φαντίνου που βρισκόταν εκεί κοντά, ο άγιος απλώς τον καθησυχάζει προλέγοντας τη συντριβή του εχθρού. Η περίπτωση μπορεί να συγκριθεί με ανάλογες παρεμβάσεις του αγίου Δημητρίου, αλλά η απλή πρόρρηση είναι ασφαλώς κάτι διαφορετικό από τη θαυματουργή αποτροπή του κακού⁴⁶.

Όπως και για την αγία Θεοδώρα, η μετά θάνατον λατρεία του αγίου ενισχύεται με την εικονογράφησή του. Ο ζωγράφος αναζητείται στην Κωνσταντινούπολη και ο προς τούτο επιφορτισμένος πιστός καταλήγει σε κάποιο καλλιτέχνη που έπασχε από υδρωπικία. Όταν του κάνει λόγο για τον άγιο και του εκφράζει το αίτημά του, ο άρρωστος ζωγράφος αναρωτιέται και μαζί «εν αγνοία» του υπαινίσσεται το όνομα του Φαντίνου: καὶ ἔφανε τις ἐν τῷ καιρῷ καὶ μάλιστα τούτῳ ἐκεῖσε ἅγιος; ⁴⁷.

Είναι ένα ερώτημα που θα επαναλάβει πολλές φορές μέχρι τον αιώνα του ησυχασμού η βυζαντινή κοινωνία, είτε άξονας αναφοράς είναι η Κωνσταντινούπολη, είτε η Θεσσαλονίκη. Το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα ένας μόνο νέος άγιος καταγράφεται ως απλός προσκυνητής της Θεσσαλονίκης και κοινωνός τῆς τοῦ μύρου χάριτος του αγίου Δημητρίου, ο άγιος Μελέτιος ο Νέος. Αμφιταλαντεύεται αν πρέπει στη συνέχεια να κατευθυνθεί στη Ρώμη ή στα Ιεροσόλυμα, αλλά τελικά καταλήγει στη νότια Ελλάδα, στο όρος της Μυουπόλεως, ανάμεσα στην Αθήνα και στη Θήβα⁴⁸. Η αναφορά στη Θεσσαλονίκη είναι βέβαια ισχνή, ενδεικτική όμως του γεγονότος ότι η πόλη αντιμετωπίζεται τουλάχιστον σε ένα αγιολογικό κείμενο ως πόλη ιερή. Μπορεί να μη διαθέτει τα λείψανα των αγίων της Κωνσταντινούπολης, αλλά ελκύει το ενδιαφέρον του κάθε χριστιανού προσκυνητή.

46. Για το επεισόδιο του Πεδιάσιμου βλ. έκδ. E. Follieri, σ. 456 (§ 49)· ιστορικός σχολιασμός στις σ. 89-94.

47. Έκδ. E. Follieri, σ. 466-468 (§ 60).

48. Βλ. και τις δύο εκδοχές του βίου του από τον Νικόλαο Μεθώνης και τον Θεόδωρο Πρόδρομο, έκδ. V. Vasil'evskij, *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 6/2 (1886) 5 και 43 αντίστοιχα. Νεότερη έκδοση από τον Χρυσόστομο Α. Παπαδόπουλο, *Συμβολαί εις τήν Ιστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι. Ὁ δσιος Μελέτιος «ὁ νέος»* (περ. 1035-1105), Αθήνα 1935, σ. 37 και 70. Για τους δύο βίους βλ. την πρόσφατη μελέτη του Ch. Messis, *Deux versions de la même vérité: les deux Vies d'hosios Méletios au XIIe siècle, Les Vies des saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique? Actes du colloque international philologique, Paris, 6-7-8 juin 2002*, επιμ. P. Odorico και P. A. Agapitos, *Dossiers byzantins* 4, Παρίσι 2004, σ. 303-345.

Μπορούσε όμως η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας στα χρόνια πριν ή μετά τη δεύτερη άλωση του 1185 να αναδείξει, όπως και στους περασμένους αιώνες, έναν δεύτερο θαυματουργό άγιο πέραν του προστάτη-αγίου της; Αν κρίνουμε από το σύνολο έργο του ανθρώπου που τόσο γλαφυρά περιέγραψε αυτή την άλωση, η απάντηση είναι μάλλον αρνητική. Είτε τοποθετήσουμε τις κριτικές του νύξεις κατά των στυλιτών ή άλλων εκπροσώπων του ασκητικού μοναχισμού στα κοινωνικά συμφραζόμενα της Κωνσταντινούπολης είτε της Θεσσαλονίκης, ο Ευστάθιος φαίνεται να αποστρέφεται μιαν αγιότητα που ουσιαστικά δεν είναι ούτε μέσα στον κόσμο ούτε έξω από αυτόν. Ουσιαστικά ο κορυφαίος λόγιος του 12ου αιώνα, όπως και άλλοι σύγχρονοί του, στρέφει τα βέλη της κριτικής του τόσο κατά των ακραίων μορφών ασκητισμού, όσο και κατά της πνευματικής ερήμωσης του μοναχισμού της εποχής του, τον οποίο αντιπαράβλλει προς τις μεγάλες μορφές του παρελθόντος⁴⁹.

Ο Ευστάθιος δεν είναι βέβαια ένα πρόσωπο της Αναγέννησης που, για να θυμηθούμε τον Γιώργο Σεφέρη, «κοίταζε το θαύμα σα να το μύριζε»⁵⁰. Απεναντίας, κάνει λόγο και ο ίδιος για θαύμα όταν αντιμετωπίζει τη σωτηρία του προς τὰ πολλὰ καὶ μύρια κακὰ που είδε και έπαθε τις φοβερές εκείνες ώρες που χρειάστηκε να βρει πρώτα καταφύγιο στον οίκο δς περιάδεται ζώντα έκθεραπεύειν τὸν ἅγιον και στη συνέχεια να καταστήσει μαζί με τους συμπολίτες του τὸν ἅγιον τάφον τοῦ Μυροβλήτου εστία προστασίας και ἀρὰ που με τη μυστική φαρέτρα του Θεού συνεχ-πολεμεί ... τοῖς ἀνεπιστρόφως κακοτρόποις⁵¹.

49. Βλ. κυρίως τους λόγους του «εἰς τὸν ὑπερλίαν σπουδάζοντα διὰ στόλου ἐν Θεσσαλονικῇ ἀναφανῆναι περὶ που τὸ ἐῶον παραθαλάσσιον» και «ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει περὶ αὐτόν», ἐκδ. Th. L. Fr. Tafel, *Eustathii Thessalonicensis Opuscula*, Φρανκφούρτη 1832, ανατ. Amsterdam 1964, σ. 182-196 και 214-267. Νέα ἐκδοση του δεύτερου έργου από την Karin Metzler, *Eustathii Thessalonicensis. De emendanda vita monachica*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae – Series Berolinensis 45, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2006. Σχόλια από την ίδια στο *Eustathios von Thessalonike und das Mönchtum*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2006. Για το ἴδιο έργο βλ. και τη νεοελληνική απόδοση και σχόλια του Φ. Καλαϊτζάκη, «Τι φιλοαρει ο μέγας παπᾶς;», *Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, Επίσκεψις βίου μοναχικοῦ*, Αθήνα 2003. Ο Ευστάθιος σαρκάζει τους στυλίτες του καιρού του και στην πραγματεία του «περὶ ἀποκρίσεων», ἐκδ. Th. L. Fr. Tafel, σ. 97-98 (§ 38). Πρβλ. A. P. Kazhdan, *Hermitic 483-487*. Για τις γενικότερες απόψεις που εκφράζει ο λόγιος ιεράρχης περὶ ασκητῶν και μοναχῶν βλ. του ίδιου (με τη συνεργασία του S. Franklin), *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, σ. 151-154. Για το ὅλο πνευματικό κλίμα του 12ου αιώνα που δεν ευνοούσε την εμφάνιση νέων αγίων βλ. P. Magdalino, *The Byzantine holy man in the twelfth century*, *The Byzantine Saint*, επιμ. S. Hackel, Λονδίνο 1981, σ. 51-66 (ανατ. *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Variorum Reprints, Aldershot 1991, VII).

50. Στίχος από το ποίημα «Ἄντρας» της συλλογῆς Ο χ. Στρατῆς *Θαλασσινός περιγράφει έναν άνθρωπο*.

51. Βλ. ἐκδ. St. Kyriakidis, *Eustazio di Thessalonica, La espugnazione di Tessalonica*. Testi e Monumenti Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici, Testi 5, Palermo 1961, σ. 106 και

Σε αντιστάθμισμα της δυσπιστίας του απέναντι στους νέους «αγίους» και τα μάλλον περιστασιακά τους κατορθώματα, τόσο στον λόγο τῆς αλώσεως, όσο και στο Εγκώμιό του στον άγιο Δημήτριο, ο Ευστάθιος υπερασπίζεται και αυτός τον άγιο που όχι μόνο άρρηκτα συνδέθηκε με την πόλη και τους κατοίκους της, αυτούς που φτάνει να κατονομάζει ως παιδιά του (παιῖδες τοῦ Μυροβλύτου), αλλά και συνέβαλε μοναδικά στην καλλιέργεια μιας συλλογικής μνήμης τόσο ισχυρής ώστε να ταυτίζεται με τη φιλοπατρία⁵².

158. Βλ. επίσης σ. 140, 15-25, όπου η εκπόρθηση της Θεσσαλονίκης ερμηνεύεται ως «προς στιγμήν» απουσία του πολιούχου της η οποία είχε μάλιστα «διαμνηυθεί» στα όνειρα πολλών Θεσσαλονικέων. Η απουσία αυτή γίνεται αφορμή για να ιδιοποιηθούν τον άγιο τα γύρω «έθνη». Βλ. και *Nicetae Choniatae Historia*, έκδ. I. L. van Dieten, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* XI/1, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1975, σ. 371 και σχετικά P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2000, σ. 290-294.

52. Για το πρόβλημα ερμηνείας της έκφρασης αυτής που απαντάται στον Λόγο «τῆς αλώσεως», έκδ. St. Kyriakidis, σ. 94,23, βλ. Β. Κατσαρός, «Παῖδες τοῦ Μυροβλύτου»: Παρατηρήσεις σ' ένα χωρίο από την «άλωση» του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, Δ' *Επιστημονικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από της εποχής των Κομνηνών μέχρι και της αλώσεως της Θεσσαλονίκης υπό των Οθωμανών (1430) (11ος-15ος αι. μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 98-110· και Ευ. Τσολάκη, *Παῖδες του Μυροβλύτου*, στο *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 35-39. Για τον «λόγον εγκωμιαστικόν εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον» (BHG 539) βλ. έκδ. Th. L. Fr. Tafel, *Eustathii Thessalonicensis Opuscula*, σ. 167-182. Σχολιασμός του Εγκωμίου από την Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη* 20-22. Ο Ευστάθιος συνέθεσε και ύμνο προς τιμήν του αγίου: βλ. P. Wirth, Ein bisher unbekannter Demetrios-hymnus des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike, *Byzantinische Zeitschrift* 52 (1959) 320.

ΜΙΑ ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΣΧΑΜΠΑΡ

Ὁ 13ος αἰώνας, ἓνας αἰώνας δύσκολος γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα, ἀνέδειξε μεταξύ ἄλλων ἓναν ἀξιόλογο ἐκκλησιαστικό συγγραφέα, τὸν Γεώργιο Μοσχάμπαρ¹, ὁ ὁποῖος ἔζησε καὶ ἔδρασε στὴν Κωνσταντινούπολη δίπλα σὲ μεγάλες πνευματικὲς φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς.

Τὸ 1281 ὡς διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου² καὶ Καθηγητῆς τῆς Ἑξηγητικῆς ἐπὶ Μιχαήλ Η' (1258-1282) ξεκίνησε τὸν ἀγώνα του κατὰ τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀρχικά, ἡ ἀνθενωτικὴ δράση τοῦ Μοσχάμπαρ θὰ πρέπει νὰ ἦταν διακριτικὴ καὶ τὰ ἔργα του νὰ κυκλοφοροῦσαν ἀνώνυμα, ἂν λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι κατεῖχε ὑψηλὰ ἀξιώματα, τὰ ὁποῖα διατήρησε ἕως τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282)³, χωρὶς νὰ ἔχει τὴν ἴδια τύχη μὲ τὸν ὁμοῖδεάτη του Ὀλόβολο

1. Γιὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ βλ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἦτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, Λειψία 1872, σ. 60-63. — K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 1897, σ. 94 καὶ 97. — V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle. La vie et les oeuvres de Georges Moschampar, *Échos d'Orient* 28 (1929) 129-158 (στὸ ἔξης: V. Laurent, Un polémiste grec). — Th. Bolides, Die Schriften des Georgios Moschampar und der Codex Alexandrinus 285, *Istvtija Bulgarisches Archeologisches Institut* 9 (1935) 259-268 (βιβλιοκρισία Χρ. Παπαδόπουλου: *Θεολογία* 14 (1936) 175-184). — V. Laurent, À propos de Georges Moschampar, polémiste antilatin. Notes et rectifications, *Échos d'Orient* 35 (1936) 336-347. — H.-G. Beck, *Kirchen und theologische Literatur im Byzantinischen reich*, München 1959, σ. 677-678. — V. Laurent - J. Darrouzès, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976, σ. 20-24. — E. Trapp - R. Walther - H.-V. Beyer, *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit*, no 19.344. — Wolfgang Buchwald - Armin Hohlweg - Otto Prinz, *Tusculum-Lexicon griechischer und lateinischer autoren des Altertums und des Mittelalters*, München 1982 (ἑλλην. μτφρ. Ἀθ. Φούρλας, τ. Α', Ἀθήνα 1993, σ. 348-349). ODB 2 (σ. 1414). — C. N. Constantinides, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*, Nicosia 1982, σ. 60-64. — A. Papadakis, *Crisis in Byzantium, The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, New York 1997, σ. 144-148. — Χρ. Σαββάτος, *Γεωργίου Μοσχάμπαρ, Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου τὸ ἐπιγεγραμμένον περὶ θείων ὀνομάτων*, Ἀθήνα 1998. — Luigi Silvano, Massimo Planude o Giorgio Moschampar? Sull'attribuzione di un libello antilantino contenuto nel ms. Vindobonense theol. gr. 245, *Medievo Greco* 6 (2006) 199-203.

2. Μὲ τὴν ιδιότητα αὐτὴ ὁ Μοσχάμπαρ συνέγραψε τριάντα τρία ἀντιρρητικά κεφάλαια κατ' ἐντολὴν τοῦ πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Γρηγορίου κατὰ τοῦ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννῃ Βέκκου. Στὸ f. 186ν τοῦ Marc. grec. 153 ἀναφέρεται σχετικῶς: Ἐξεδόθη τὸ παρὸν κατὰ μῆνα Αὐγουστον τῆς Θ' Ἰνδκτ. ἔτους ςψβθ, εἶχε δὲ δι' οἰκιοχείρου ὑπογραφῆς τὸ Ὁ ταπεινὸς Γρηγόριος ἐλέω Θεοῦ πατριάρχῃς Ἱεροσολύμων. Γιὰ τὴν ιδιότητα τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ ὡς διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου βλ. C. N. Constantinides, *Higher education*, δ.π., σ. 60-64. — V. Laurent, Un polémiste grec 133.

3. Βλ. V. Laurent, Un polémiste grec 134.

καὶ τοὺς μαθητὲς τοῦ Μελέτιο καὶ Ἱερόθεο⁴.

Ἀπὸ τὸ ἔτος 1283 μὲ τὴν πτώση τοῦ Ἰωάννη Βέκκου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ κατάσταση στὴν Ἐκκλησία ἄλλαξε καὶ ὁ Μοσχάμπαρ ξεκάθαρα πλέον τάχθηκε κατὰ τῆς Ἑνώσεως καὶ ἀναγνώρισε τὰ γραπτὰ του. Τὸ 1285 ὡς μέγας χαρτοφύλαξ ὑπέγραψε τὸν Τόμο τῆς Συνόδου τῶν Βλαχερνῶν⁵, ἐνῶ λίγο ἀργότερα, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1289, ὡδήγησε σὲ παραίτηση τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον Β' Κύπριον θεωρώντας τὸν ὄχι λιγότερο αἵρετικὸ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Βέκκο⁶. Ὁ Μοσχάμπαρ πεπεισμένος γιὰ τὴν πλάνη τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἄρχισε νὰ συσπειρῶναι γύρω του ἀρκετοὺς ὁμοϊδεάτες του καὶ νὰ δημιουργεῖ ἕναν κύκλο θεολόγων, οἱ ὅποιοι θεωροῦσαν ἀδύνατη τὴ γεφύρωση τοῦ χάσματος μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν.

Ὡς βαθὺς γνώστης τῶν δογματικῶν ζητημάτων καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας ἐπιδόθηκε στὴ συγγραφὴ θεολογικῶν ἀνθενωτικῶν πραγματειῶν, διαλόγων μεταξὺ λατίνων καὶ ὀρθοδόξων καὶ ἀντιρρητικῶν κεφαλαίων. Τὸ ἔργο του⁷, πλούσιο καὶ ἀξιόλογο, περιλαμβάνει μεταξὺ ἄλλων ἑξι διαφορετικὰ συγγράμματα περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁸ καὶ παραδίδεται σὲ 17 τουλάχιστον χειρόγραφα ἀπὸ 8 διαφορετικὲς Βιβλιοθήκες.

Ξεχωριστὴ θέση στὸ ἔργο τοῦ ἀνθενωτικοῦ θεολόγου κατέχει ἕνα

4. Ὁ.π., σ. 135, ὑποσημ. 4. — Ν. Χ. Ἰωαννίδης, Ὁ ἱερομόναχος Ἱερόθεος (ΙΓ' αἰ.) καὶ τὸ ἀνέκδοτο συγγραφικὸ ἔργο του, Ἀθήνα 2003.

5. Βλ. V. Laurent, Les signataires du second synode des Blachernes, *Échos d'Orient* 26 (1927) 127-149. Μὲ τὸν τόμο αὐτὸ καταδικάστηκαν ὁ Ἰωάννης Βέκκος, ὁ Κωνσταντῖνος Μελητινιώτης καὶ ὁ Γεώργιος Μετοχίτης.

6. Μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Μιχαὴλ Ἑσκαμματισμένου καὶ τοῦ Ἰωάννη Πεντεκκλησιώτη ὁ ἀνθενωτικὸς Μοσχάμπαρ ἠγήθηκε τοῦ κινήματος κατὰ τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1289 ὡδήγησε σὲ παραίτηση τὸν πρῶν δάσκαλό του, ἀφοῦ συνέταξε ὁμολογία πίστεως μέσω τῆς ὁποίας ἐπιβεβαίωνε τὴν ὀρθή πίστη τοῦ Γρηγορίου ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν παραίτησή του.

7. Ἀνάμεσα στοὺς βυζαντινολόγους ποὺ ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ μὲ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ ξεχωριστὴ θέση κατέχουν ὁ V. Laurent καὶ ὁ Θ. Βολίδης, οἱ ὁποῖοι διαφωνοῦν τόσο γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος τοῦ θεολόγου, ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἔργων του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ παρουσίαση καὶ ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν θεμάτων αὐτῶν ἐπιχειρεῖται στὸ πλαίσιο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς ποὺ ἐκπονῶ στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν μὲ θέμα: Γεώργιος Μοσχάμπαρ, Ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀντιρρητικὸς θεολόγος τοῦ 15' αἰῶνος, Βίος καὶ Ἔργον.

8. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς πραγματείες περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος, τὸ ἔργο τοῦ ἀνθενωτικοῦ θεολόγου περιλαμβάνει μία πραγματεία περὶ τῆς γνησιότητος ἐνὸς ῥητιῶ τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ καὶ μία ἐπιστολὴ ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς Ὀρθοδοξίας τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Κυπρίου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο τελευταῖα (βλ. Χρ. Λαββάρης, Γεωργίου Μοσχάμπαρ, Ἀπόδειξις ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τοιοῦτον βλάσφημον κεφάλαιον τοῦ μεγάλου πατρὸς Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου τὸ ἐπιγεγραμμένον περὶ θείων ὀνομάτων, Ἀθήνα 1998 καὶ ΠΚ, 142, 125) τὰ ὑπόλοιπα ἔργα παραμένουν ἀνέκδοτα.

ἀντιρρητικὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο: *Περὶ τοῦ πότε καὶ πῶς καὶ διὰ τίνων ἡ Ρώμης ἐξέπεσεν Ἐκκλησία*, ἓνα κεφάλαιο τὸ ὁποῖο ἐντοπίζεται σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Μοσχάμπαρ εἴτε ὡς ἀντιρρητικὸ, εἴτε ὡς τμῆμα διαλόγου μεταξὺ ὀρθοδόξου καὶ λατίνου.

Ὡς ἀντιρρητικὸ κεφάλαιο: α) ἐμφανίζεται *τελευταῖο* στὴ σειρὰ σὲ σύνολο 33 κεφαλαίων, ἐνσωματωμένο σὲ μία πραγματεία ἡ ὁποία παραδίδεται σὲ τρία χειρόγραφα, δύο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰώνα)⁹ καὶ ἓνα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Cambridge (τοῦ 14ου αἰώνα)¹⁰ καὶ περιλαμβάνει ἀντιρρητικὰ κεφάλαια κατὰ τοῦ Ἰωάννη Βέκκου μὲ τίτλο: *Κεφάλαια ἀντιρρητικὰ κατὰ τῶν τοῦ Βέκκου δογμάτων τε καὶ γραμμάτων σταλέντα καθολικῶς πρὸς πᾶσαν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίαν* παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυροῦ Γρηγορίου, γραφέντα δὲ τῇ προστάξει τοῦδε τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἀπὸ φωνῆς τοῦ διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου κυροῦ Γεωργίου τοῦ Μοσχάμπαρ καὶ β) ἀντιγράφεται *αὐτόνομα* σὲ δύο παρισινὰ χειρόγραφα (τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα)¹¹ μὲ τὸν τίτλο: *Ἐκ τῶν ἀντιρρητικῶν κεφαλαίων τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυροῦ Γρηγορίου κατὰ τῶν τοῦ Βέκκου δογμάτων τε καὶ γραμμάτων, κεφάλαιον λγ', Πῶς καὶ διὰ τίνων ἡ τῆς παλαιᾶς Ρώμης ἐξέπεσεν ἐκκλησία*. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι εἶναι τὸ μόνον ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ Μοσχάμπαρ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα καὶ κυκλοφορεῖ στοὺς ἀθηνεωτικοὺς κύκλους τουλάχιστον ἕως τὸν 17ο αἰώνα.

Ὡς μέρος διαλόγου τὸ κεφάλαιο ἐντοπίζεται σὲ περισσότερα ἔργα καὶ ἔχει νὰ ἐπιδείξει πιδ πλούσια χειρόγραφη παράδοση. Συνολικὰ ὀκτὼ εἶναι τὰ χειρόγραφα (ἀπὸ τὸν 14ο ἕως τὸν 16ο αἰώνα καὶ ἀπὸ ἑξι διαφορετικῆς Βιβλιοθήκης)¹², στὰ ὁποῖα παραδίδονται οἱ τέσσερις διάλογοι μεταξὺ ὀρθοδόξου καὶ λατίνου, ὅπου ἐνσωματώνεται ὡς τμῆμα τοὺς καὶ τὸ ἐξεταζόμενο κεφάλαιο: 1) Στὰ χειρόγραφα Βατικανοῦ (τοῦ 14ου αἰώνα) καὶ Ἀλεξανδρείας (τοῦ 16ου αἰώνα)¹³ παραδίδεται μαζί μὲ τὸν τίτλο τοῦ *δεύτερο* στὴ σειρὰ σὲ σύνολο 53 κεφαλαίων ὡς τμῆμα τοῦ ἔργου: *Τοῦ αὐτοῦ Γεωργίου χαρτοφύλακος τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Μοσχάμπαρ, διάλεξις μετὰ τινος βεκκιανοῦ λατινόφρονος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος*, 2) ἐντοπίζεται *δεύ-*

9. Marc. gr. 154 ff. 68r-149v καὶ Marc. gr. 153 ff. 113r-186v.

10. Cambridge Univ. Library ms Additional 3049 ff. 49r-78r.

11. Paris grec. 583 (ff. 183r-185r), Paris grec. 2551 (ff. 23v-26v).

12. Alex. 182 ff. 32r-105v, Vatic. Chis. gr. 54 ff. 1r-88v, Oxford Baroc. 101 ff. 7r-86v, Oxford Canon gr. 21 ff. 1r-96v, Marc. gr. 150 [coll. 490] ff. 255r-287v, Vindob. gr. 245 ff. 9v-77r, Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας 11 ff. 1-102, Vatic. grec. 1892 ff. 128v-133r.

13. Vatic. Chis. gr. 54 ff. 2v-4r καὶ Alex. 182 ff. 33v-35r.

τερο σὲ δύο χειρόγραφα, ἓνα τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης¹⁴ καὶ ἓνα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης¹⁵, ὅπου σώζεται ἀκέφαλη πραγματεία σὲ μορφὴ διαλόγου μὲ τὴν ἑνδειξὴ Γραικός-Λατίνος. Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ ἓνα ἐνιαῖο τμήμα κειμένου στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται καὶ τὸ κεφάλαιο περὶ ἐκπτώσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀκολουθοῦν 15 ἀντιρρητικὰ κεφάλαια, τὰ ὁποῖα ὁ Μοσχάμπαρ ἀπαριθμεῖ καὶ καταγράφει τὸν πλήρη τίτλο τους, 3) σὲ τρία ἀκόμη χειρόγραφα, δύο τῆς Ὁξφόρδης (τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνα ἀντίστοιχα)¹⁶ καὶ ἓνα τοῦ Βατικανοῦ (τοῦ 16ου αἰῶνα)¹⁷ τὸ ἐξεταζόμενο κεφάλαιο κατέχει καὶ πάλι τὴ δεύτερὴ θέση. Στὰ χειρόγραφα αὐτὰ σώζεται διάλογος μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Λατίνων περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος καὶ περὶ τῶν ἀζύμων, χωρὶς νὰ διαιρεῖται σὲ κεφάλαια. Τὸ κεφάλαιο περὶ ἐκπτώσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐντοπίζεται ξανὰ στὰ πρῶτα φύλλα καὶ ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἀλεξανδρείας, στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀρίθμηση κεφαλαίων καὶ τὰ πρῶτα τοῦ φύλλα ταυτίζονται μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν τριῶν αὐτῶν χειρογράφων, ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ ἐξεταζόμενο κεφάλαιο εἶναι δεύτερο στὴ σειρὰ καὶ 4) ἐντοπίζεται ἀκριβῶς στὴ μέση ἐνὸς ἀκέφαλου διαλόγου, ὁ ὁποῖος μᾶς παραδίδεται στὸ χειρόγραφο 11 τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν (16ου αἰῶνα)¹⁸, ὅπου περιλαμβάνονται 20 ἀντιρρητικὰ κεφάλαια μὲ τὸν πλήρη τίτλο τους. Ἀνάμεσά τους τὸ κεφάλαιο περὶ ἐκπτώσεως τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει. Ἐντούτοις, ἀπὸ μία προσεκτικὴ ἐξέταση τοῦ χειρογράφου ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ ἐξεταζόμενο κεφάλαιο ἐμφανίζεται χωρὶς τίτλο, ἐμβόλιμο στὸ ἕκτο ἀπὸ τὰ 12 κεφάλαια, ἀκριβῶς στὴ μέση τοῦ διαλόγου.

Ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα καθίσταται σαφές ὅτι ὁ Μοσχάμπαρ ἐπέλεξε νὰ διαχωρίσει τὸ συγκεκριμένο κεφάλαιο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο του καὶ τὸ τοποθέτησε σὲ νευραλγικὴ κάθε φορὰ θέση λόγῳ τοῦ σημαντικοῦ περιεχομένου του. Ἐπιχείρησε νὰ σκιαγραφήσει συνοπτικὰ τὴν πορεία πρὸς τὸ ὁριστικὸ Σχίσμα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ τὸ σύντομο αὐτὸ κεφάλαιο τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ καταγράψει τοὺς πρωτεργάτες τοῦ Σχίσματος καὶ νὰ παρουσιάσει τὴν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοὺς πρῶτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνες ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου.

Ὁ σκοπὸς τῆς σύνταξης τοῦ συγκεκριμένου κεφαλαίου ἀποτυπώνεται στὸν ἐπίλογό του. Στὰ τρία ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιλαμβάνουν

14. Marc. gr. 150 [coll. 490] ff. 256r-258v.

15. Vindob. gr. 245 ff. 12r-17r.

16. Oxford Baroc. 101 ff. 8r-10r, Oxford Canon gr. 21 ff. 2v-6v.

17. Vatic. grec. 1892 ff. 130r-132v.

18. Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 11 ff. 17v-20v.

τὸ ἐξεταζόμενο κεφάλαιο μεταξύ τῶν 33 ἀντιρρητικῶν κατὰ Βέκκου κεφαλαίων ἀκολουθεῖ ἕνας ἐκτενὴς ἐπίλογος μὲ μορφὴ διακήρυξης πρὸς ὅλα τὰ ὀρθόδοξα Πατριαρχεῖα¹⁹. Ὁ Μοσχάμπαρ προσπαθώντας νὰ ἀφυπνίσει τοὺς Ὀρθοδόξους γράφει ἐξ ὀνόματος τοῦ πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων τὰ ἑξῆς: Ταῦτα μὲν οὖν ἡμεῖς πρὸς πᾶσαν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίαν γεγραφηκότες καθολικῶς, διελέγχομεν τὰ κίβδηλα καὶ διεφθορότα τῶν νῦν αἵρετιζόντων δόγματά τε καὶ γράμματα, ὅπως μὴ διὰ τῶν τοιούτων διεστραμμένων δογμάτων τε καὶ γραμμάτων αἱ τῶν ἀκεραιότερων ἐξαπατῶνται ψυχαὶ καὶ πρὸς δυσσέβειαν παρασύρωνται ... καὶ κλείνει ἀναφέροντας μεταξύ ἄλλων: Ἡμεῖς μὲν οὖν, ὧς πᾶσα ἡ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία, ἡ τὸν λόγον τῆς εὐσεβείας ὀρθοτομοῦσα καὶ τῇ Ὀρθοδοξίᾳ κεκοσμημένη, γεγραφηκότες ἀντιρρητικῶς πρὸς τὰ τῶν αἵρετιζόντων προβλήματα τὰ τοιαῦτα τριάκοντα τρία κεφάλαια, οἷς κεφαλαιοὺς ἡ βίβλος δήλωσός ἐστι τῶν τε προβλημάτων τῆς δυσσεβείας καὶ τῶν δογμάτων ἅμα τῆς εὐσεβείας, ἐπιστέλλομεν πρὸς ὑμᾶς τὸ ἀσφαλὲς ὑμῶν προνοοῦμενοι. Ὅφειλετε δὲ καὶ αὐτοί, ὅσοι τῶν ἄλλων θερμότεροι τὴν εὐσέβειαν, μεταδιδόναι τοῖς λοιποῖς ἀδελφοῖς τὴν τοιαύτην βίβλον γεγραφηκότες, τὸ ἀσφαλὲς προνοοῦμενος ἕκαστος τοῦ ἑτέρου ...

Ἀπὸ τῆ συνολικῆ, λοιπόν, θεώρηση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἐξέταση τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ συνόλου τῶν ἔργων τοῦ ἀνθενωτικοῦ Μοσχάμπαρ ἀποδεικνύεται ἡ ἀξία καὶ ἡ διαχρονικότητα τοῦ ἐξεταζομένου κεφαλαίου. Ἀπὸ τῆ διασταύρωση τῶν 126 ἐν συνόλῳ κεφαλαίων, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται στὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Μοσχάμπαρ, τὸ κεφάλαιο περὶ ἐκπτώσεως τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας, εἴτε αὐτόνομο, εἴτε ὡς τελευταῖο ἀπὸ 33 ἀντιρρητικὰ κεφάλαια, εἴτε ὡς δεῦτερο σὲ σύνολο 53 ἢ 20 κεφαλαίων, εἶναι τὸ μόνο ποὺ ὁ συγγραφέας ἀλλὰ καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἀντιγραφεῖς²⁰ ἐπιλέγουν νὰ τὸ περιλάβουν σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς πραγματεῖες, διαλέξεις καὶ τὰ ἀντιρρητικὰ κεφάλαια, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ τοποθετήσουν σὲ σημαίνουσα κάθε φορὰ θέση²¹. Ἄν καὶ

19. Cambridge Univ. Library ms Additional 3049 ff. 77v-78r, Marc. grec. 154 ff. 148v-149v, Marc. grec. 153 ff. 185v-186v.

20. Υπάρχουν χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα παραδίδουν μερικὰ ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ Μοσχάμπαρ (Vatic. 1892 ff. 128v-133r // Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 11 ff. 1-102 // Paris grec. 583 ff. 183r-185r // Paris grec. 2551 ff. 23v-26v). Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ εἶναι μεταγενέστερα τοῦ Μοσχάμπαρ καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἐπιλογὴ τῶν κεφαλαίων ποὺ ἀντιγράφονται ὀφείλεται στοὺς ἀντιγραφεῖς.

21. Ἀεῖζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ ἐξεταζόμενο κεφάλαιο ἀπουσιάζει μόνο ἀπὸ τρεῖς πραγματεῖες τοῦ Μοσχάμπαρ, οἱ ὁποῖες εἶναι πῶς ἐξειδικευμένες καὶ ἀναφέρονται μόνο σὲ δογματικὰ θέματα: α) Γεωργίου τοῦ χαρτοφύλακος τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Μοσχάμπαρ διάλεξις μετὰ τινος περδικατουρίου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος (Alex. 182 ff. 1r-32r // Vatic. Chis. gr. 54 f. 1r). Στὴν πραγματεία αὕτῃ περιλαμβάνονται 21 ἀντιρρητικὰ κεφάλαια μὲ τοὺς τίτλους τους. Τὸ εἰκοστὸ κεφάλαιο ἔχει

είναι δύσκολο να διατυπώσουμε με βεβαιότητα κάποια συμπεράσματα για την αρχική μορφή του, πριν αυτό αντιγραφεί σε πολλαπλά χειρόγραφα, το σίγουρο είναι ότι διασώζονται τουλάχιστον τρεις διαφορετικές εκδοχές του κειμένου: η πρώτη και πιο πλήρης παραδίδεται στο χειρόγραφο Cambridge Univ. Library Additional 3049 (ff. 76r-78r) του 14ου αιώνα, η δεύτερη εκδοχή με το κείμενο πιο συνοπτικό –ίσως λόγω της διαλογικής του μορφής– παραδίδεται στα χειρόγραφα Oxford Baroc. 101 (ff. 8r-10r) και Vatic. Chis. gr. 54 (ff. 2v-4r) του 14ου αιώνα και η τρίτη εκδοχή παραδίδεται στο χειρόγραφο Marc. grec. 153 (ff. 182v-186v) του 15ου αιώνα, όπου έντοπιζονται αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με όλα τα υπόλοιπα χειρόγραφα.

Κατόπιν, ακολουθεί βάσει 13 χειρογράφων ή κριτική έκδοση του κειμένου²², το οποίο φαίνεται ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αντιρρητική θεολογία της εποχής, καθώς ήταν αδήριτη ή ανάγκη συγγραφής και κυκλοφορίας τέτοιου είδους κειμένων για την ένισχυση του ανθενωτικού αγώνος σε μία περίοδο κρίσης για την Ορθόδοξη Εκκλησία.

παρόμοιο περιεχόμενο με το εξεταζόμενο και αναφέρεται εκτενέστατα στα περί της εκπτώσεως της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, β) Του αυτού Γεωργίου χαρτοφύλακος της άγιωτάτης του Θεού μεγάλης Εκκλησίας του Μοσχάμπαρ, έτερος λόγος κατά πνευματομάχων περί της εκπαρείσεως του Παναγίου Πνεύματος (Vatic. Chis. gr. 54 ff. 86r-117r // Alex. 182 ff. 105v-133v). Στο έργο αυτό αναπτύσσονται μόνο δογματικά ζητήματα, γ) Γεωργίου χαρτοφύλακος της αγίας του Θεού μεγάλης Εκκλησίας του Μοσχάμπαρ, απόδειξις ότι ούκ έστι το τούτου βλάσφημον κεφάλαιον του μεγάλου πατρός Δαμασκηνού Ίωάννου το έπιγεγραμμένον περί θεών ονομάτων ακριβέστερον (Vatic. Chis. gr. 54 ff. 126v-133v // Alex. 182 ff. 142v-148r).

22. Η κριτική έκδοση του κεφαλαίου γίνεται βάσει του παλαιότερου και πιο πλήρους χειρογράφου Cambridge Univ. Library Additional 3049 (ff. 76r-78r) και για λόγους συνομίας ακολουθούνται στο υπόμνημα οι εξής συμβολισμοί: Alex. 182 = A, Cambridge Univ. Library Additional 3049 = C, Marc. gr. 154 = M1, Marc. gr. 150 = M2, Marc. gr. 153 = M3, Oxford Baroc. 101 = OB1, Oxford Canon gr. 21 = OB2, Paris grec. 2551 = P1, Paris grec. 583 = P2, Vatic. Chis. gr. 54 = V1, Vatic. gr. 1892 = V2, Vindob. gr. 245 = Vind. 245, Ιστορικής και Εθνολογικής Έταιρείας Αθηνών 11 = IE11.

Ἐν γὰρ τοῖς χρόνοις αὐτοῦ τοῦ ἁγίου Μαξίμου Λεύκιος τις ὀνόματι τὴν δι' ἀστρονομίας γοητευτικὴν εἰς ἄκρον ἐξησχημένος καὶ τὴν Ἀπολιναρίου αἵρεσιν ὅλην ἐκπεπωκώς, ὥς δὲ καὶ τὴν τοῦ Μάνεντος, Οὐαλεντίνου τε καὶ Μαρκιῶνος. Αὕτη γὰρ ἡ αἵρεσις τὴν μὲν τοῦ Κυρίου ἐνανθρώπησιν ἀπαρνεῖται, οὐράνιον καταγγέλλουσα προσειληφέναι τὸν Κύριον σῶμα ἄψυχόν τε καὶ ἄνουν, ἀρκεῖν ἀντὶ νοῦ καὶ ψυχῆς τοῦ Μονογενοῦς τὴν θεότητα φάσκοντες, διὸ καὶ τὴν ἄζυμον ἐκτελοῦσι θυσίαν κατάλληλον τῷ προσληφθέντι ἀψύχῳ τε καὶ ἀλόγῳ, ὡς φασί, σῶματι. Ὡς δὲ καὶ τὴν πνευματομαχικὴν οὗτος ὅλην ἐκπεπωκώς αἵρεσιν μετὰ τὴν πέμπτην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, ἥτις τὰς τοιαύτας αἱρέσεις τῷ ἀναθέματι καθυπέβαλε μετὰ τῶν αἱρεσιάρχων τούτων, εἰς ὅψιν ἦλθε τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ, τῷ τῆς Ἀκραγαντίνων ὕστερον Ἐκκλησίας ἀρχιερατεύσαντι καὶ πλείστα ἄμφω συγκροτήσαντες διαλέξεις, κατὰ κράτος ὁ θεῖος Γρηγόριος τοῦτον κατήσχυνεν.

Εἶτα ἐκ Παλαιστίνης ἐκδιωχθεὶς κατήντησεν εἰς Ἀκράγαντα μετὰ τὴν τοῦ θεοῦ Γρηγορίου κατάσχεσιν. Διὸ καὶ τῆς τῶν Ἀκραγαντίνων ἐκκλησίας ἐπέβη καὶ πλείστα μιὰρὰ ἐκείσε κατεργασάμενος, ὡς καὶ τὴν ἱερὰν τράπεζαν καταστρέψας διὰ τὸ τῶν ἁγίων μαρτύρων τὰ λείψανα ἐξελεῖν

στ. 7 τὴν ἄζυμον ἐκτελοῦσι θυσίαν: cf. Ex. 12,8-20

Titulus: Περὶ τοῦ πότε καὶ πῶς καὶ διὰ τίνων ἡ τῆς παλαιᾶς Ῥώμης ἐξέπεσεν Ἐκκλησία C· Περὶ τοῦ πότε καὶ πῶς καὶ διὰ τίνων ἡ Ῥώμης ἐξέπεσεν Ἐκκλησία M1· Ἐκ τῶν ἀντιρρητικῶν κεφαλαίων τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυροῦ Γρηγορίου, κεφάλαιον γ'· κατὰ τῶν τοῦ Βέκκου δογμάτων τε καὶ γραμμάτων, πῶς καὶ διὰ τίνων ἡ τῆς παλαιᾶς Ῥώμης ἐξέπεσεν Ἐκκλησία P1, P2· Περὶ τοῦ πότε καὶ πῶς καὶ διὰ τίνων ἡ τῆς Ῥώμης ἐξέπεσεν Ἐκκλησία A. **στ. 1** Ἐν γὰρ τοῖς χρόνοις αὐτοῦ τοῦ ἁγίου Μαξίμου om. A, M2, M3, OB1, OB2, V1, V2, Vind. 245· Ἐν γὰρ τοῖς χρόνοις αὐτοῦ C· Ἐν γὰρ τοῖς χρόνοις ἐκείνοις P1, P2 **στ. 2** γοητευτικὴν: γοητείαν M3· εἰς ἄκρον: καὶ εἰς ἄκρον P2 **στ. 3** ὅλην om. M1· ἐκπεπωκώς: ἐκπεπτωκώς P2, Vind. 245 **στ. 5** καταγγέλλουσα: καταγγέλουσα A, C, M2, OB1, OB2, P2, V2, Vind. 245, IE11 **στ. 5-6** τὸν Κύριον σῶμα: σῶμα τὸν Κύριον M3 **στ. 6** ἀρκεῖν: καὶ ἀρκεῖν M3 **στ. 7** φάσκοντες: λέγουσι M3· διὸ: διὰ τοῦτο M3 **στ. 8** φασί: λέγουσι M3 **στ. 9** ὅλην om. M1· ἐκπεπωκώς: ἐκπεπτωκώς P2· οὗτος ὅλην ἐκπεπωκώς αἵρεσιν: αἵρεσιν ἐκπεπωκώς M3· ἐκπεπωκώς αἵρεσιν: ἐκπεπωκώς ἦν αἵρεσιν IE11 **στ. 11** καθυπέβαλε: καθυπέβαλλε καὶ V1· παρέπεμψε M3· τούτων om. M3 **στ. 11-14** εἰς ὅψιν-κατήσχυνεν: ἦλθε εἰς ὅψιν τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ τῷ Ἀκραγαντίνων γεγονότι ἀρχιερεῖ ὕστερον καὶ πλείστον συγκροτηθεῖσιν συνελεύσεων ἡττᾷ τοῦτον κατὰ κράτος ὁ θεῖος Γρηγόριος καὶ καταισχύνει M3 **στ. 16** τῶν om. M3, OB2 **στ. 17** κατεργασάμενος: κατειργάσατο M3 **στ. 18** καταστρέψας διὰ τὸ: καταστρέψαι καὶ τὰ M3· καταστρέψαι διὰ τὸ OB1, OB2, V2, Vind. 245· τὰ om. M3, P2· ἐξελεῖν ἐξ αὐτῆς: ἐχβαλεῖν M3· ἐξελεῖν ἐξ αὐτῆς IE11

ἐξ αὐτῆς. Ἦγεῖτο γὰρ βδελυκτὰ ταῦτα ὁ βέβηλος κάκειθεν πάλιν ἀποδιώκεται διὰ τὰς ἀνοσιουργίας αὐτοῦ, ὅθεν καὶ τὴν Φραγγίαν κατέλαβε κάκεισε διὰ τῆς ἀστρολογίας καὶ γοητείας αὐτοῦ πλείστον λαὸν ἀπατήσας, τὸν τῶν αἱρέσεων τούτοις ἐξήμεσε βόρβορον.

- 5 Ὑστερον δὲ μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ ἀγιωτάτου Ἀδριανοῦ πάπα, ὁ Λέων τοὺς τῆς παλαιᾶς Ῥώμης Ἐκκλησίας ἀναδεξάμενος οἶακας | καὶ παρὰ τῶν προσγεγῶν Ἀδριανοῦ φθονηθεὶς καὶ πολλὰ παθὼν, προσέδραμε πρὸς Κάρουλον, τὸν τῆς Φραγγίας ῥήγα, καὶ τοῦτον εἰς Ῥώμην ἀναγαγὼν ἔστεφε βασιλέα. Τῷ γοῦν Καρούλῳ τούτῳ συνείποντο καὶ οἱ τῶν
- 10 αἱρέσεων τούτων ἐργάται καὶ μῦστοι Λευκίου κάκεισε γοῦν διατρίβοντες καὶ τοὺς περὶ τὴν Ῥώμην ἀπατῶντες, ἀφελεστέρους εἰς ἑαυτοὺς μεθεῖλκον καὶ τὴν τῶν τοιούτων αἱρέσεων λύμην μετέδιδον. Ὅθεν καὶ τοῦ χρόνου παραρρυσθέντος, πλείστον τῆς κακίας μετελάμβανον ταύτης καὶ τὸ κακὸν ἐπλατύνετο. Καὶ γὰρ θάττον ἂν τις ὀλίγης κακίας μεταλάβοι πλου-
- 15 σίως ἢ ἀρετῆς βαθείας, κατὰ μικρὸν φησὶν ἢ θεολόγος φωνή.

- Τῷ τοι καὶ μεθ' ἱκανοὺς χρόνους ἀπὸ τῆς τελευτῆς τοῦδε τοῦ Λέοντος πάπα πλείστων ἀρχιερέων κατὰ διαδοχὴν χρηματισάντων ἐν Ῥώμῃ, Στεφάνου, φημί, Πασχαλίου, Εὐγενείου, Βαλεντίνου, Γρηγορίου, Σεργίου τε καὶ Πελαγίου, ἕτερος Λέων ὁ ἀγιώτατος τοὺς τῆς Ἐκκλησίας ταύτης
- 20 ἀναδεξάμενος οἶακας καὶ τὴν ἑαυτοῦ ποιμνὴν θεασάμενος λυμαιομένην ὑπὸ τῆς τοιαύτης αἱρέσεως, στέλλει πρὸς Θωμᾶν τὸν ἀγιώτατον πατριάρχην Ἱεροσολύμων, παραδηλῶν αὐτῷ τὴν περὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ λύμην ἅμα καὶ ἐξαιτῶν ἄνδρας λόγου καὶ ἀρετῆς ἐπιστήμονας πεμφθῆναι

στ. 14-15 θάττον ἂν τις ὀλίγης κακίας μεταλάβοι πλουσίως ἢ ἀρετῆς βαθείας: Greg. Naz., *Apologetica* 35,421.18-19

στ. 1 ταῦτα: εἶναι ταῦτα M3 στ. 1-2 ἀποδιώκεται: ἐκδιωχθεὶς Vind. 245, IE11 στ. 2 ὅθεν καὶ om. Vind. 245, IE11 στ. 3 γοητείας αὐτοῦ: γοητείας C, P1, P2 στ. 4 ἐξήμεσε: ἐξέμεσε A, M1, M2, M3, P1, P2, V1 στ. 5-6 ὁ Λέων-οἶακας: τοὺς τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ὁ Λέων ἀναδεξάμενος οἶακας A, M2, OB1, V1, V2, Vind. 245, IE11 στ. 12 μετέδιδον: μετεδίδουν V2, Vind. 245, IE11 στ. 13 πλείστον: πλείστοι M2, P2, OB1, V1, V2, Vind. 245· μετελάμβανον: μετέδιδον C, M2, OB2, P1, P2 στ. 14 μεταλάβοι post corr.: μεταλάβῃ ante corr. στ. 15 βαθείας: βραχείας C, M3, P1, P2· ἢ θεολόγος φωνή: ἢ θεολογικὴ φωνή P2 στ. 16-19 ἀπὸ τῆς τελευτῆς - Πελαγίου del. A, M2, OB1, OB2, V1, V2, Vind. 245, IE11 στ. 18 Βαλεντίνου: Βαλεντίου M3, P1, P2 στ. 20-21 καὶ τὴν ἑαυτοῦ-αἱρέσεως del. A, M2, OB1, OB2, V1, V2, Vind. 245, IE11 στ. 22 τὴν περὶ τὴν Ἐκκλησίαν: τὴν τῆς Ἐκκλησίας C, P1, P2· τὴν περὶ τῆς Ἐκκλησίας M1· αὐτοῦ: αὐτῷ Vind. 245

αὐτῷ εἰς βοήθειαν καὶ ἀποσόβησιν τῶν τοιούτων αἰρέσεων. Οὐδὲ γὰρ ἦν δυνατὸν εἰς Κωνσταντινούπολιν πέμψαι διὰ τὸ τὴν δευτέραν ἐκεῖσε κατάρχειν εἰκονομαχίαν καὶ τὸν θηριώνημον κατατυραννεῖν τύραννον. Στέλλονται τοίνυν παρὰ τοῦ ἱεράρχου Θωμᾶ ἐξ Ἱεροσολύμων ἄνδρες λόγῳ καὶ ἀρετῇ ἐπιστήμονες, ὃ τε σύγγελος Μιχαὴλ ἅμα τοῖς δυσὶν αὐταδέλφοις, Θεοδώρῳ τε καὶ Θεοφάνῃ τοῖς Γραπτοῖς, τὰ πρόσωπα ὕστερον διὰ τὰς θείας εἰκόνας στιχθεῖσι, σὺν τούτοις δὲ καὶ Ἰῶβ ὁ θαυμάσιος. Ἐπεὶ δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει χριστιανοὺς ἐμελλόν κομίζειν ἐπιστολὰς κατηχητικὰς ἐξ Ἱεροσολύμων τοῦ πατριάρχου. Τοῦτο γὰρ καὶ παρ' αὐτοῦ ἀπηγγέλλθησαν. Κατάδηλοι γίνονται τῷ τυράννῳ καὶ τῆς πρὸς Ῥώμην πορείας ἐξείργονται, ὥς καὶ ὁ βίος διαγορεύει τοῦ ἁγίου τοῦδε Μιχαὴλ τοῦ Συγγέλου. Μανθάνει ταῦτα ὁ τῆς Ῥώμης ἁγιώτατος πάπας ὁ Λέων, λυπεῖται, ἀδημονεῖ. Εἶτα τι ἐξάγει μὲν ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου τὰς ἱερᾶς τοῦ θείου συμβόλου ἀσπίδας, ἃς ὁ ἁγιώτατος Λέων ὁ τὴν στήλην τῆς Ὁρθοδοξίας συγγράψας ἀπὸ τῆς τετάρτης Συνόδου προεναποτεθησαύρισε θείῳ κινούμενος Πνεύματι καὶ ἀναθέματι καθυπέβαλε τοὺς μέλλοντας μετακινήσαι ἐκ τοῦ ἁγίου συμβόλου τὸ οἶονοῦν, καὶ κατὰ πρόσωπον ταύτης τῆς Ἐκκλησίας ἀναστηλοῖ πρὸς τὸ ἀναγινώσκεισθαι ὑπὸ πάντων.

Ὁ δὲ γὰρ μετ' αὐτὸν ἀρχιερατεύσας θεῖος Βενέδικτος καὶ οὗτος τὴν τοιαύτην λύμην τῆς αἰρέσεως θεασάμενος καὶ ἑλληνιστὶ κελεύει ἀναγινώσκεισθαι τὸ ἅγιον σύμβολον καὶ μετὰ μέλους εἰς ἅπασαν Ἐκκλησίαν τελοῦσαν ὑπὸ τὴν Ῥώμην, ὥς δὲ καὶ εἰς πάντα τὰ πατριαρχεῖα ἐπιστέλλει μὴ δέξασθαι πάπαν τῆς Ῥώμης εἰς κοινωνίαν πρὶν ἂν τὴν ἑαυτοῦ ὁμολογίαν ὀρθόδοξον κομίσῃ πρὸς πᾶσαν τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν.

στ. 13 ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου: cf. Num. 10,33

στ. 4 ἱεράρχου: ἁγιωτάτου πατριάρχου P2 στ. 5 ἀρετῇ: ἀρετῆς C, P1, P2 στ. 7 στιχθεῖσι Vind. 245 στ. 9-10 Τοῦτο γὰρ καὶ παρ' αὐτοῦ ἀπηγγέλλθησαν del. OB2· ἀπηγγέλλθησαν: παρηγγέλλθησαν M3 στ. 13 ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου: ἀπὸ τοῦ σκευοφυλακίου C, P1, P2 στ. 18 ταύτης: ταύτας M1, M2, P1, V1, Vind. 245, IE11 στ. 18-19 post ὑπὸ πάντων expl. ἀλλὰ δὴ καὶ ἑλληνιστὶ εἰς ἅπασαν Ἐκκλησίαν τελοῦσαν ὑπὸ τὴν Ῥώμην κελεύει ἀναγινώσκεισθαι καὶ μετὰ μέλους τὸ ἄγιον σύμβολον A, OB1, OB2, V1, V2, Vind. 245, IE11 στ. 20-23 οὗτος τὴν - ὥς δὲ καὶ del. A, M2, OB1, V1, V2, Vind. 245, IE11 στ. 23 εἰς πάντα τὰ πατριαρχεῖα ἐπιστέλλει: στέλλει εἰς πάντα τὰ πατριαρχεῖα M2

- Εἶτα μετὰ τὸν θεῖον τοῦτον Βενέδικτον κατὰ διαδοχὴν ἐπισκοπησά-
ντων ἐν τῇ αὐτῇ Ἐκκλησίᾳ, | Παύλου, Στεφάνου, Νικολάου καὶ Ἀδριανοῦ,
ὁ θεῖος μετ' αὐτοὺς Ἰωάννης ὁ πάπας ἀρχιερεῖς τε καὶ κληρικοὺς λόγῳ
κεκοσμημένους καὶ ἀρετῇ ἐκπέμπει πρὸς τὸν ἀγιώτατον Κωνσταντι-
5 νουπόλεως Φώτιον Σύνοδον ἐξαίτων κατὰ τῶν τοιούτων αἱρέσεων συγ-
κροτῆσαι, ὅθεν καὶ γέγονε. Καὶ ἀναθέματι καθυπέβαλον τοὺς δογμα-
τίσαντάς τε καὶ δογματίζοντας καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα
τὸ Ἅγιον καὶ τοὺς ἄζυμα εἰς θυσίαν προσφέροντας καὶ τοὺς τὰς λοιπὰς
10 τούτων αἱρέσεις κρατύνοντας. Καὶ λαβόντες τὰ πρακτικὰ τῆς ἀγίας ταύ-
της Συνόδου, ἀπεκόμισαν πρὸς τὸν ἀείδημον Ἰωάννην τὸν πάπαν κάκεϊ-
νος εἰς πᾶσαν τὴν ἑαυτοῦ ἐπικράτειαν ἀνεγίνωσκε ταῦτα καὶ ἀπῆλαινε
τοὺς τοιούτους αἱρετικούς. Καὶ γὰρ περιφανῆς καὶ μεγίστη ἡ τοιαύτη
ἀγία Σύνοδος γέγονεν, ἐνδημησάντων καὶ τῶν ἐτέρων τριῶν πατριαρχῶν,
ὅθεν καὶ τὰ πρακτικὰ ταύτης σῶζονται καὶ κατέχονται ὑπὸ τῶν Χρι-
15 στιανῶν.

- Τῷ τοι καὶ ἐκ Ρώμης τῶν τοιούτων αἱρέσεων οἱ ἐργάται ἐκδιωχθέντες
ῶχοντο πρὸς Βουλγάρους καὶ διεσπᾶσαντο ἂν τούτους τῆς εὐσεβείας
νεοπαγεῖς ὄντας ἔτι τῇ πίστει, εἰ μὴ ὁ τῆς εὐσεβείας βωότης, ὁ θειώτατος
Φώτιος, δύο καθολικὰς ἐπιστολὰς πρὸς πᾶσαν πέπομφε τὴν ὑφήλιον
20 στηλιτεύων ἅμα καὶ διελέγχων τὴν τούτων ἄθεον αἵρεσιν, αἱ καὶ τοῖς
Βουλγαροῖς ἀπεκομίσθησαν καὶ τούτων διέπτυσαν τὰς φθοροποιούς καὶ
θεοῦ ἀφιστῶσας τούτων αἱρέσεις καὶ τῶν ἑαυτῶν ὁρίων τοὺς τῆς ἀνο-
μίας ἐργάτας καὶ τοῦ Ἀντιχρίστου προδρόμους ἀπῆλασαν. Ἄλλ' οὐ τὴν
Ἐκκλησίαν ἀφ' ἡμῶν τῆς Ρώμης διὰ τῶν ἐπιστολῶν τούτων διέτεμεν ὁ
25 θειώτατος Φώτιος, ὡς οἱ τῆς δυσσεβείας συνήγοροι διατείνονται, εὐσεβε-

στ. 18-19 ὁ θειώτατος Φώτιος δύο καθολικὰς ἐπιστολὰς πρὸς πᾶσαν πέπομφε
τὴν ὑφήλιον: cf. Photius, *Epistulae et Amphilochia* I,2 et III,284

στ. 1-3 Εἶτα μετὰ τὸν θεῖον - Ἰωάννης ὁ πάπας: Ὁ δὲ γὰρ Ἰωάννης ὁ ἀγιώτατος
πάπας ὕστερον μετὰ χρόνους τριάκοντα καὶ Α, Μ2, ΟΒ1, ΟΒ2, V1, V2, Vind. 245,
IE11 στ. 6 ὅθεν: ὁ P1· ὁ δὲ P2 στ. 6-7 δογματίσαντάς τε καὶ expl. Α, Μ1,
Μ2, Μ3, ΟΒ1, ΟΒ2, V1, V2, Vind. 245, IE11 στ. 8 ἄζυμα: ἄζυμον Α στ. 12-13
ἡ τοιαύτη ἀγία Σύνοδος: ἡ τοιαύτη Σύνοδος C, Μ3, ΟΒ2, P1, P2 στ. 14 καὶ
κατέχονται om. Μ3 στ. 16 Τῷ τοι: Ὅθεν Α, Μ2, ΟΒ1, ΟΒ2, V1, V2, Vind. 245,
IE11· οἱ om Α στ. 16-17 τῶν τοιούτων - ῶχοντο: τῶν τοιούτων αἱρέσεων ἀπελα-
θέντων ῶχοντο οἱ τούτων ἐργάται V2 στ. 17 πρὸς Βουλγάρους: πρὸς τοὺς
Βουλγαροὺς Vind. 245, IE11· τούτους: τοὺς C, P1, P2 στ. 18 ὄντας: ὄντες V2·
ἔτι om. V2· ἄρτι Α, ΟΒ1, V1· ἐν ΟΒ2, P1, P2· ἔτι ἄρτι Μ2, IE11 στ. 19 κα-
θολικὰς ἐπιστολὰς: ἐπιστολὰς καθολικὰς Μ3 στ. 21 καὶ: καὶ τούτων Μ3 στ.
25 διατείνονται: διατείνοντες C, P1, P2

στάτης οὔσης τῷ τότε καὶ τῆς θειοτάτης Συνόδου συγκροτηθείσης σπουδῇ τε καὶ συναινέσει τοῦ θειοτάτου Ἰωάννου τοῦ πάπα, ἀλλ' οὐν γε καὶ ἐπὶ πλέον μᾶλλον συνέστησε καὶ ἐστήριξε καὶ τοὺς κακοὺς προσέχειν ἐργάτας παρῆνει καὶν ὕστερον μετὰ παραδρομὴν πλείστων ἐτῶν ἐκκλήπη δολίως καὶ κατετυραννήθη ὑπὸ τῆς τοιαύτης αἱρέσεως.

Μετὰ γὰρ τὴν Ἰωάννου τοῦ θειοτάτου πάπα κοίμησιν κατὰ διαδοχὴν διελθόντων τοῦ τε Μαρίνου πάπα καὶ Ἀδριανοῦ καὶ Στεφάνου, Φορμῶσος τις τὴν ἐπωθυμίαν, μαίευμα τῆς τοιαύτης αἱρέσεως, δόλιος ὢν τὸν τρόπον, δολίως ὑποκρινόμενος τὴν εὐσέβειαν, δολίως καὶ τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἐπέβη. Καὶ γοῦν τῇ συνήθει ὑποκρίσει καὶ δολιότητι οὗτος αἰεὶ χρώμενος, οὐδαμῶς ἀκμὴν ὅλως ἡγάπα τί τῶν τῆς εὐσεβείας μετακινήσαι δογμάτων ἢ τὴν ἑαυτοῦ δόξαν εἰς τοῦμφανὲς ἀγαγεῖν ὑφορῶμενος κίνδυνον. Μόνον δὲ τοὺς τῆς αἱρέσεως ταύτης ἐργάτας παρῆνει τὴν εὐσέβειαν ὑποκρίνεσθαι καὶ τούτους τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔσπευδεν ἐμφυτεύειν καὶ τὰ μεῖζονα τούτοις ἀξιώματα ἐγχειρίζειν. Ἐκ τότε γοῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς αἵρεσιῶται κατὰ διαδοχὴν εἰς τὸν τοιοῦτον θρόνον ἀνήγοντο καὶ τῇ ὑποκρίσει τῆς εὐσεβείας αἰεὶ χρώμενοι, κρυφίως τὴν ἑαυτῶν ἐδίδασκον αἵρεσιν, οὐδαμῶς ὅλως τολμῶντες μετακινήσαι τί τῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων τε καὶ πραγμάτων μέχρι καὶ ὀγδόου κατὰ διαδοχὴν ἀπὸ Φορμώσου αἵρεσιάρχου.

Τοῦ γὰρ καταράτου Φορμώσου τούτου τὴν ψυχὴν ἀπορρίψαντος, διέρχονται κατὰ διαδοχὴν τοῦ τε θρόνου | καὶ τῆς αἱρέσεως πάπαι, Βομφάτιος, Στέφανος, Ρωμανός, Θεόδωρος, Ἰωάννης, Βενέδικτος, Λέων καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ δαιμονοφόριτος Χριστοφόρος καὶ Σέργιος ὁ τοῦ διαβόλου ἐργάτης, οἱ καὶ ἐν τοῖς χρόνοις ὑπῆρξαν κυροῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, τοῦ τὴν βασιλείαν καλῶς ἰθύναντος, τοὺς δ' ἀρχιερατικούς οἶακας Σεργίου τοῦ θειοτάτου πατράρχου τοῦ καὶ κατὰ διάμετρον φερόμενου εὐσεβείᾳ καὶ ἀγιότητι τοῦ προρρηθέντος Σεργίου τοῦ αἵρεσιάρχου. Οὗτος οὖν ὁ κατάρατος Χριστοφόρος εἰδὼς καὶ μετ' αὐτὸν ὁ συνεργάτης

στ. 3 συνέστησε καὶ ἐστήριξε: συνέδησε καὶ ἐπεστήριξε Vind. 245 στ. 6-7 τὴν Ἰωάννου - Στεφάνου: παραδρομὴν ὡς ἐτῶν π ἀπὸ τῆς κοιμήσεως Ἰωάννου τοῦ θειοτάτου πάπα A, V1· παραδρομὴν ὡς ἐτῶν π ἀπὸ τῆς Ἰωάννου τοῦ θειοτάτου πάπα κοιμήσεως M2, OB1, OB2, V2, Vind. 245, IE11 στ. 8 τὴν ἐπωθυμίαν expl. M1 στ. 11 εὐσεβείας: Ἐκκλησίας C, P1, P2 στ. 12-13 κίνδυνον: θάνατον Vind. 245 στ. 17 αἰεὶ om. Vind. 245 στ. 18 τολμῶντες om. A στ. 19-20 post αἵρεσιάρχου add. ἕτεροι M2, Vind. 245 στ. 21-25 Τοῦ γὰρ καταράτου - ἐργάτης: Χριστοφόρου φημί καὶ Σεργίου A, M2, OB1, OB2, V1, V2, Vind. 245, IE11 στ. 26 post ἰθύναντος add. ἐν Κωνσταντινουπόλει M2, V2, Vind. 245 στ. 27 καὶ om. Vind. 245 στ. 28 Σεργίου τοῦ αἵρεσιάρχου: Σεργίου φημί τε καὶ Χριστοφόρου ἔτους δὲ τῷ τότε ἀπὸ κτίσεως ἑξακισχιλιοστοῦ V2, Vind. 245, IE11

- αὐτῷ Σέργιος, τὴν τοιαύτην τῆς αἱρέσεως λύμην περικρατήσασαν ἅπαν
 τῆς κατ' αὐτοὺς Ἐκκλησίας τὸ πλήρωμα καὶ μηδένα κίνδυνον ὑφορώμε-
 νοι, καταστρέφουσι καὶ πρακτικῶς τὴν εὐσέβειαν, τὸ θεῖον φημί τῆς ὀρ-
 5 θοδόξου πίστεως σύμβολον τὴν ἀγίαν καὶ ἱερὰν θυσίαν καὶ τὰς λοιπὰς
 τῆς ὀρθοδόξου πίστεως παραδόσεις. Ἐκτίθενται δὲ τὴν κατ' αὐτοὺς ἅπα-
 σαν αἵρεσιν ἐμφανῶς μηδὲν δεδιότες. Εἷτα μανθάνει ταῦτα ὁ ἀγιώτατος
 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σέργιος, στέλλει γραφάς, στέλλει πρέ-
 σβεις, ἀνακαλούμενος αὐτοὺς εἰς τὴν προτέραν ὡς δῆθεν εὐσέβειαν. Οἱ
 10 δὲ ἀποκρούονται, ἀποστρέφονται, μυκτηρίζουσι, κενοὺς ἀποπέμπουσι
 τοὺς σταλέντας. Εἷτα πάλιν μανθάνει ταῦτα ὁ πατριάρχης καὶ τῆς τῶν
 ἱερῶν καὶ θεῶν διπτύχων ἐξωθεῖται τούτους ἀναφορὰς διὰ τὸ ἀνακε-
 καλυμμένως αὐτοὺς ἀνακηρύττειν τὴν ἑαυτῶν αἵρεσιν καὶ μὴ θέλοντας
 ἀπαντῆσαι εἰς Σύνοδον.

- Καὶ οὕτως ἐν συντόμῳ παρεδηλώσαμεν καὶ παρὰ τίνος καὶ πότε καὶ
 15 πῶς ἡ τῆς ἐν Ρώμῃ Ἐκκλησίας γέγονεν ἔκπτωσις.

στ. 1 περικρατήσασαν: ἐπικρατήσασαν A στ. 3-15 εὐσέβειαν - ἔκπτωσις om.
 P1 στ. 9 ἀποκρούονται: ἀποκρούοντες P2, 1E11· ἀποστρέφονται: ἀποστρέφου-
 σι καὶ P2· μυκτηρίζουσι om. C, 0B2, P1, P2 στ. 14 Καὶ οὕτως: Οὕτως σοι Vind.
 245· τίνος: τίνων C., M1, M3, P1, P2

Γεώργιος Χαριζάνης

«Ο ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ο ΜΑΚΕΔΩΝ»* ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΩΝ (ΕΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 10ου ΑΙ.)

Η Χρονογραφία (Παγκόσμιο Χρονικό) αποτελεί κλάδο της βυζαντινής ιστοριογραφίας. Διαφέρει όμως από την κυρίως ιστορία, καθώς ο χρονογράφος άρχιζε την εξιστόρηση των γεγονότων από κτίσεως κόσμου, δηλ. από το 5508 ή 5492 π.Χ. και έγραφε συνήθως σε δημώδη γλώσσα. Στο αρχικό μέρος του το Παγκόσμιο Χρονικό βασιζόταν ως επί το πλείστον στην Παλαιά Διαθήκη, αλλά και σε αρχαίους συγγραφείς. Παρά τις ασάφειες και τα σκοτεινά σημεία που περιείχε γνώρισε ευρύτατη διάδοση και κυκλοφορία στη Βυζαντινή εποχή. Όταν ο Βυζαντινός επιθυμούσε να πληροφορηθεί την ιστορία του παρελθόντος ή την ιστορία ολόκληρου του τότε γνωστού κόσμου στρεφόταν σε αυτό το ιστοριογραφικό είδος¹.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει την αντίληψη που είχαν οι Βυζαντινοί χρονογράφοι (ο Ιωάννης Μαλάλας 6ος αι., ο Ιωάννης Αντιοχέας 7ος αι., το Χρονικόν Πασχάλιον 7ος αι., ο Γεώργιος Σύγκελλος 9ος αι., ο Γεώργιος Μοναχός 9ος αι. κ.ά.) για τον Μέγα Αλέξανδρο και την καταγωγή του, καθώς και τις απόψεις τους για τη δράση και το έργο του: πώς ξεκίνησε ο Αλέξανδρος μετά τον θάνατο του πατέρα του Φιλίππου την εκστρατεία εναντίον του Δαρείου και των Περσών, ποιες περιοχές κατέκτησε, πώς έφθασε στην Παλαιστίνη και πώς τον αντιμετώπισαν

* Γεώργιος Μοναχός, Χρονικόν σύντομον, έκδ. C. de Boor, corr. P. Wirth, *Georgii monachi Chronicon*, τ. 1-2, Stuttgart 1978, σ. 408. 4-8: εἴσεσθε δὲ σαφέστερον ἀκούσαντες αὐτῆς τῆς ὁράσεως, ἣν διὰ παραβολῆς ἡμῖν ὁ προφήτης (Δανιὴλ) ἀνήγγειλεν, κριὸν μὲν καλῶν τῶν Περσῶν βασιλέα Δαρεῖον, τράγον δὲ τὸν τῶν Ἑλλήνων βασιλέα Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα. Ὅσον αφορά την ερμηνεία της ὁράσεως του προφήτη Δανιὴλ σχετικά με τον Μ. Αλέξανδρο και τον Δαρείο, θα αναφερθούμε αναλυτικά στη συνέχεια αὐτῆς τῆς εργασίας. Ας σημειωθεί επίσης ὅτι το παρὸν ἄρθρο αποτέλεσε ἀνακοίνωση που ἐκφωνήθηκε στη Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, ἡ οποία πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνὴ (20-23 Σεπτεμβρίου 2007). Θα ήθελα ἐπιπλέον και ἀπὸ τη θέση αὐτὴ να ἐκφράσω τις ευχαριστίες μου πρὸς το Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τῆς Θεσσαλονίκης για τη συνδρομὴ και βοήθεια που μου προσέφερε κατὰ την ἀνεύρεση και συγκέντρωση τῆς βιβλιογραφίας τῆς ἐν λόγω μελέτης.

1. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία των Βυζαντινῶν*, τ. 2, Ἀθῆνα 1992, σ. 33-60 (μτφρ. Τ. Κόλιας). — C. Mango, *Βυζάντιο. Ἡ αυτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθῆνα 1988, σ. 224-237.

οι Ιουδαίοι, ποιες μεταρρυθμίσεις έκανε όταν κατέλυσε το Περσικό κράτος, πώς έφθασε μέχρι την Ινδία υποτάσσοντας τον Πώρο, το περιστατικό με τη βασίλισσα Κανδάκη, πώς βρήκε τον θάνατο στη Βαβυλώνα. Μέσα από το έργο των Βυζαντινών χρονογράφων σκοπός μας λοιπόν είναι να σκιαγραφήσουμε την προσωπικότητα και τη δράση του ένδοξου αυτού Μακεδόνα στρατηλάτη.

Ο Αλέξανδρος (356-323 π.Χ.) ό Φιλίππου ή ό Μακεδών², όπως συνήθως αναφέρεται από τους περισσότερους χρονογράφους, είχε μητέρα την Ολυμπιάδα, που ήταν –κατά τον Ιωάννη Μαλάλα (491-578)– κόρη του Μολοσσού (γιου του Πύρρου) και της Ανδρομάχης³. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Σύγκελλο (+810/811) η Ολυμπιάδα καταγόταν εκ Πύρρου του καί Νεοπτολέμου παιδός 'Αχιλλέως⁴. Και σε άλλο σημείο της Χρονογραφίας του ο Γεώργιος Σύγκελλος σημειώνει ότι το γένος της Ολυμπιάδας κρατούσε, όπως έλεγαν οι Έλληνες, εξ 'Αχιλλέως του Θέτιδος⁵. Στην πραγματικότητα η Ολυμπιάδα ήταν κόρη του Νεοπτολέμου Α', βασιλιά των Μολοσσών της Ηπείρου. Κατά μία μυθολογική παράδοση το βασί-

2. Ενδεικτικά βλ. Ιωάννης Μαλάλας, Χρονογραφία, έκδ. L. Dindorf, *Ioannis Malalae Chronographia*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (= CB), Bonnae 1831, σ. 190.20-191.1: *Καί μετά Φίλιππον έβασίλευσε τής Μακεδονίας 'Αλέξανδρος ό Φιλίππου, σ. 193.23-194.1: Γίνεται ούν από 'Αδάμ έως και τής 'Αλεξάνδρου του Μακεδόνας νίκης έτη εφνζ'. — Ιωάννου 'Αντιοχέως Ιστορία Χρονική, έκδ. C. Müller, Ioannis Antiocheni Fragmenta, Fragmenta Historicorum Graecorum (= FHG) IV, Paris 1860, σ. 555: "Ότι 'Αλέξανδρος ό Μακεδών ... — Χρονικόν Πασχάλιον, έκδ. L. Dindorf, τ. 1 (κείμενο) - τ. 2 (σχόλια), CB, Bonnae 1832, σ. 403.23: 'Από 'Αλεξάνδρου Μακεδόνας έως του παρόντος ιε' έτους ..., σ. 495.13: ... όπερ (Στρατήγιον) ήν πρώην κτισθέν υπό 'Αλεξάνδρου του Μακεδόνας ... — Έκλογή χρονογραφίας συνταγείσα υπό Γεωργίου Μοναχού Συγκέλλου ..., έκδ. A. A. Mosshammer, *Georgii Syncelli ecloga chronographica*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (= BT), Leipzig 1984, σ. 306.23-24: Τῷ λβ' (32ο) έτει 'Αρταξέρξου υιού Δαρείου Νόθου 'Αλέξανδρος ό Φιλίππου Μακεδώνων βασιλείς εξ 'Ολυμπιάδος έγεννήθη, σ. 317.19: ... ού (του Αριστοτέλη) καί άκρωστής γέγονεν 'Αλέξανδρος ό Φιλίππου τούτου παίς ... — Γεώργιος Μοναχός 25.13: Περί του Μακεδόνας 'Αλεξάνδρου, σ. 286.14-15: ... καί έγένετο μετά τό πατάζει 'Αλέξανδρον τόν Φιλίππου Δαρείον τόν βασιλέα ... — Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης [Λέων Γραμματικός], Έπιτομή, έκδ. I. Bekker, *Leonis Grammatici Chronographia*, CB, Bonnae 1842, σ. 48.24: ... 'Αλεξάνδρου δέ του Μακεδόνας Πέρσαις έπικεμένου, σ. 49.12: 'Αλέξανδρος ό Μακεδών τήν Περσών καταλίσας άρχήν ... — Θεοδόσιος Μελιτηνός, Χρονογραφία, έκδ. Th. F. Tafel, *Theodosii Meliteni qui fertur Chronographia* (Monumenta saecularia hng. von der Königl. Bayer. Akad. der Wiss. III.1), Monachii 1859, σ. 41.16: 'Αλεξάνδρου του Μακεδόνας Πέρσαις έπικεμένου ...*

3. Μαλάλας 193.9-11: ... εκ του γάρ Μολοσσού του υιού Πύρρου και τής 'Ανδρομάχης κατήχητή ή Ολυμπίας τή μητέρα του αυτού 'Αλεξάνδρου του Μακεδόνας.

4. Γεώργιος Σύγκελλος 321.5-6. Σχόλια και μετάφραση στην αγγλική της Χρονογραφίας του Γεωργίου Συγκέλλου βλ. W. Adler - P. Tuffin, *The Chronography of George Synkellos. A Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation. Translated with Introduction and Notes*, Oxford - New York 2002.

5. Γεώργιος Σύγκελλος 317.19-21.

λειο των Μολοσσών είχε ιδρυτὴ τον Νεοπτόλεμο, τον γιο του Αχιλλέα. Σε ηλικία δεκαεπτὰ ετών η Ολυμπιάδα γνωρίσθηκε με τον Φίλιππο στη Σαμοθράκη, όταν είχαν πάει για να μυηθούν στα μυστήρια των Καβείρων. Το 357 π.Χ. παντρεύτηκαν και το 356 π.Χ. απέκτησαν τον Αλέξανδρο⁶.

Ο Φίλιππος, ο πατέρας του Αλεξάνδρου, είχε δοθεί σε εφηβική ηλικία πρὸς ὁμηρεϊὰν εἰς Θήβας και εἶχε γίνει ζηλωτὴς ... τῆς ... ἀρετῆς του Θηβαίου στρατηγού Επαμεινώνδα⁷. Μεταξὺ των ἄλλων πολιορκήσε το Βυζάντιο (περί το 340 π.Χ.), ἀλλὰ δεν κατόρθωσε να το καταλάβει και βιάδι-σε ἐναντίον της θρακικῆς Χερρονήσου⁸. Εἶχε χάσει το δεξι μάτι του στον πόλεμο κατὰ των Ἀθηναίων⁹, ἐνῶ ἐκτίσε και μία πόλη ἣν ἐκάλεσε Θεσσαλονίκην, τὴν πρώην λεγομένην κώμην Θέρμας¹⁰. Στην πραγματικότη-τα ο Φίλιππος Β' ἔχασε το ἓνα μάτι του στη διάρκεια της πολιορκίας της Μεθώνης, συμμάχου των Ἀθηναίων, το 355-354 π.Χ.¹¹. Ὅσον αφορά τη Θεσσαλονίκη, δεν ιδρύθηκε ἀπὸ τον Φίλιππο, ὅπως ἀναφέρουν ο Ἰωάν-νης Μαλάλας (6ος αἰ.) και ο Γεώργιος Μοναχός (9ος αἰ.), ἀλλὰ περί το 316 π.Χ. ἀπὸ τον Κάσσανδρο, ἐπίσης βασιλιά της Μακεδονίας, που ἔδω-σε στην πόλη το ὄνομα της γυναίκας του Θεσσαλονίκης, ἐτεροθαλοῦς ἀδελφῆς του Μεγάλου Αλεξάνδρου, κόρης του Φιλίππου και μιας Θεσ-σαλῆς, της Φεραίας Νικησιπόλεως¹². Ο Φίλιππος βασίλευσε στη Μακε-δονία εἴκοσι, κατ' ἄλλους χρονογράφους εικοσιένα ἢ εικοσιτρία χρό-νια (στην πραγματικότη-τα περίπου εικοσιτρία, ἀπὸ το 359 π.Χ. ἕως τη δολοφονία του το 336 π.Χ.)¹³, τὴν Μακεδόνων ἀρχὴν μεγάλως ἡῤῃξη-

6. Βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Η εποποιία του Μ. Αλεξάνδρου και η εξάπλωση του Ἑλλη-νισμού. Η προσωπικότης του Μ. Αλεξάνδρου, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, (= Ι.Ε.Ε.), Ἀθῆνα 1970 κ.ε., τ. 4, σ. 10. — H. Bengtson, *Ἱστορία της Αρχαίας Ἑλλά-δος (ἀπὸ τις ἀπαρχές μέχρι τη Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατορία)*, μτφρ. ἀπὸ τα γερμανικά Α. Γαβρί-λη, Ἀθῆνα 1979, σ. 301. — J. G. Droysen, *Ἱστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Μετάφραση, εἰσαγωγή, σχόλια: Ρένος Ηρακλὴ Αποστολίδης*, Ἀθῆνα 1988, τ. 1, σ. 92-93.*

7. Γεώργιος Σύγκελλος 313.30-31.

8. Γεώργιος Σύγκελλος 317.22-24. — G. W. Botsford & Ch. A. Robinson, *Αρχαία Ἑλλη-νικὴ Ἱστορία*², μτφρ. Σ. Ε. Τσιτσώνη, Ἀθῆνα 1979, σ. 349. — J. G. Droysen, *Ἱστορία Μ. Αλε-ξάνδρου* I.35-37.

9. Ἰωάννης Ἀντιοχεύς, σ. 555.

10. Μαλάλας 190.12-15. — Γεώργιος Μοναχός 25.9-12.

11. Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Πρὸς την πανελλήνια ἐνότη-τα. Ο Φίλιππος γίνεται «ἡγεμὼν τῶν Ἑλλήνων»*, Ι.Ε.Ε., τ. 32, σ. 42.

12. Βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Το κράτος του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Ι.Ε.Ε., τ. 4, σ. 224. — G. W. Botsford & Ch. A. Robinson, *Αρχαία Ἱστορία* 446. — Ἐκτός ἀπὸ την Ολυμπιάδα, ο Φί-λιππος νυμφεύθηκε και ἄλλες γυναῖκες: την Αὐδάτα ἀπὸ την Ἰλλυρία, τη Φίλα ἀπὸ την Ελυ-μῳτίδα, τη Φεραία Νικησίπολη, τη Ἰαρισαία Φιλίνα, τη Μήδα ἀπὸ τη Θράκη και την Κλε-οπάτρα, ἀνεψιά του Ἀττάλου βλ. J. G. Droysen, *Ἱστορία Μ. Αλεξάνδρου* I. 99-100, συμμ. 131.

13. Μαλάλας 190.12: *Τῆς δὲ Μακεδονίας ἐβασίλευσε Φίλιππος ἔτη κ' (20) ...* — Γεώρ-γιος Μοναχός 25.10: *Τῆς δὲ Μακεδονίας βασιλεύσαντος Φιλίππου ἔτη κ' (20) ...* — Ἰωάννης Ἀντιοχεύς, σ. 555: *Ὅτι ἐπὶ Δαρείου τοῦ βασιλέως Περσῶν, Φιλίππου τῆς Μακεδονίας βασι-*

σε¹⁴, ενώ βρήκε θάνατο ἐν θεάτρῳ ἀπὸ τοῦ υπασπιστῆ τοῦ Πausανία¹⁵.

Σύμφωνα με μία ἄλλη εκδοχή, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἢ Ἀμαρτωλὸς (9ος αἰ.), πραγματικὸς πατέρας τοῦ Ἀλεξάνδρου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ φαράῳ τῆς Αἰγύπτου Νεκταναβῶ (ὁ Β', 359-341 π.Χ.). Ὅταν ὁ Ἀρταξέρξης Γ' ὁ Ὠχος (359/358-338 π.Χ.), βασιλιάς τῶν Περσῶν, κυρίευσεν τὴν Αἴγυπτον, τότε ὁ Νεκταναβῶ ἐγκατέλειπε τὸ βασίλειό του, ἄλλαξε τὰ πολυτελῆ ἐνδύματά του καὶ βρήκε καταφύγιον στὴ Μακεδονία. Ἐκεῖ ἐπεδείκνυε φαντασίας τινὰς καὶ μαγγανείας Αἰγυπτιακάς, προέβλεπε τὰ μέλλοντα καὶ με αὐτὸν τὸν τρόπο κέρδισε τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ Φιλίππου καὶ τῆς συζύγου τοῦ Ολυμπιάδας, ποὺ τὸν ἐγκατέστησαν στὴν οἰκία τους. Διὰ μαγγανείας ὁμως, χρησιμοποιώντας μαγικά τεχνάσματα, ὁ Νεκταναβῶ ἤλθε σὲ ἐρωτικὴ ἐπαφή με τὴν Ολυμπιάδα, ἡ ὁποία γέννησε τὸν Ἀλέξανδρον¹⁶. Τὴν εκδοχὴ αὐτή, ὅτι πατέρας τοῦ Ἀλεξάνδρου ἦταν ὁ Νεκταναβῶ, ποὺ ταυτιζόταν με τὸν θεὸ Ἄμμωνα, δηλ. τὸν θεὸ Ἥλιον, καὶ ἄρα ὁ Ἀλέξανδρος ἐθεωρεῖτο γιὸς τοῦ Ἄμμωνα, σημειώνει –χωρὶς ὁμως νὰ ἐπιμένει σὲ αὐτήν– καὶ ὁ Γεώργιος Σύγκελλος (9ος αἰ.)¹⁷. Ἡ παραπάνω εκδοχὴ μνημονεύεται στὸ μυθιστόρημα τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη, στὶς διάφορες μεσαιωνικὲς διασκευές του, καθὼς καὶ στὴ μεταγενέστερη νεότερη «Διήγησιν Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα», τὴ γνωστὴ «Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου», ἡ ὁποία γνώρισε μεγάλη διάδοση στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Πιθανότατα ἀπὸ τὸν Ψευδο-Καλλισθένη νὰ ἀντλήσαν τὶς σχετικὲς με τὸ ζήτημα αὐτὸ πληροφορίες, τόσο ὁ Γεώργιος

λεόντος χρόνους α' καὶ κ' (21) ... — Γεώργιος Σύγκελλος 313.28: ... ἐβασίλευσε Φίλιππος ἔτη κγ' (23) ..., σ. 317.25: βασιλεύσας (ὁ Φίλιππος), ὡς προέλεκται, ἔτη κγ' (23) ... Ὁ Φίλιππος Β', βασιλιάς τῆς Μακεδονίας, γεννήθηκε περὶ τὸ 383 π.Χ. Ἀνέβηκε στὸν θρόνον τὸ 359 π.Χ. μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Περδίκκα Γ' (365-359 π.Χ.) καὶ διατήρησεν τὴν ἐξουσίαν γιὰ 23 περίπου χρόνια ἕως τὴν δολοφονία του τὸ 336 π.Χ. βλ. Μ. Σακελλαρίου, Παρακμή τῶν ηγεμονίδων πόλεων. Ἡ κυρίως Ἑλλάς καὶ τὸ Αἰγαίον ἀπὸ τὸ 404 ὡς τὸ 355 π.Χ., Ι.Ε.Ε., τ. 31, σ. 449-452. — G. W. Botsford & Ch. A. Robinson, Αρχαία Ἱστορία 343. — H. Beier, Ιστορία 283 κ.ε. — J. G. Droysen, Ἱστορία Μ. Ἀλεξάνδρου I. 83 κ.ε.

14. Γεώργιος Σύγκελλος 314.1-2.

15. Ἰωάννης Ἀντιχεις, σ. 555: ... ὑπὸ Πausανίου τοῦ υπασπιστοῦ διαφθείρεται (ὁ Φίλιππος) ἐν θεάτρῳ. — Γεώργιος Σύγκελλος 314.2: ταύτου δὲ (τοῦ Φιλίππου) ἀναφρεθέντος ὑπὸ Πausανίου ..., σ. 317.26: ... ἀναφρεθείς (ὁ Φίλιππος) ὑπὸ Πausανίου κατὰ τὴν ρί' (110η) Ὀλυμπιάδα ἀρχομένην ... — Για τὸ τέλος τοῦ Φιλίππου καὶ γιὰ τὶς διάφορες εκδοχές ποὺ ἀναπτύχθηκαν γύρω ἀπὸ τὰ αἰτία τῆς δολοφονίας του βλ. Μ. Σακελλαρίου, Φίλιππος ἡγεμὼν τῶν Ἑλλήνων 95. — G. W. Botsford & Ch. A. Robinson, Αρχαία Ἱστορία 351-352. — J. G. Droysen, Ἱστορία Μ. Ἀλεξάνδρου I. 102-108.

16. Γεώργιος Μοναχὸς 25.3-8. — Τὴ φυγὴν τοῦ Νεκταναβῶ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ συγκεκμημένα μετὰ τοῦ Πηλοπύτου, ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὶς ἀνατολικὰς ἐκβολές τοῦ Νείλου, στὴν Πέλλα τῆς Μακεδονίας, μνημονεῖ καὶ τὸ Χρονικὸν Πασχάλιον βλ. Χρονικὸν Πασχάλιον 319.10-18.

17. Γεώργιος Σύγκελλος 307.24.28: ... ἦν καὶ τὴν Ὀλυμπιάδιν μισθεὶς διὰ γοητείας (ὁ Νεκταναβῶ) ὡς ἔσχεν Ἀλεξάνδρον Ἀμμωνος εἶναι θεῷ ὡς ἐν κηρύγματι.

Μοναχός, ὅσο και ὁ Γεώργιος Σύγκελλος, ἀν και ὁ τελευταῖος —ὅπως ἀναφέραμε— δὲν δίνει ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν ἐν λόγῳ ἐκδοχή¹⁸.

Τὸν Ἀλέξανδρου δεχόταν ὡς μόνον ἀναβάτη τὸ ἀλόγῳ τοῦ Ὀ Βουκεφάλας ἢ Βουκέφαλος, ὅπως τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συνέβαινε και με τὸν Γάιο Ιούλιο Καίσαρα (102/100-44 π.Χ.) και τὸ ἀλόγῳ τοῦ, τὸ ὁποῖο ἀντὶ γιὰ σπλές ἐφέρε χηλές σαν τοῦ βοδιού¹⁹. Ἐπιπλέον ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε δάσκαλό τοῦ τὸν κορυφαῖο ἀρχαῖο Ἕλληνα φιλόσοφο Ἀριστοτέλη τὸν Σταγειρίτη (384-322 π.Χ.), κοντά στον ὁποῖο πᾶσαν λογικὴν ἐπιστήμην εἰς ἄκρον ἐπαιδεύθη²⁰.

Ὅταν μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ πατέρα τοῦ Φιλίππου, τὸ 336 π.Χ., ἀνέλαβε ὁ Ἀλέξανδρος τὴν ἐξουσία και ξεκίνησε στὴ συνέχεια τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Περσῶν και τοῦ μεγάλου βασιλέα Δαρείου Γ' τοῦ Κοδομανοῦ (336-330 π.Χ.) ἐφθασε εἰς Βυζούπολιν τῆς Εὐρώπης, δηλ. στὸ Βυζάντιο, και ἔκτισε ἐκεῖ τόπον, ὄνπερ ἐκάλεσε τὸ Στρατήγιον. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο συγκέντρωσε τὰ στρατεύματά τοῦ και ἔκανε τὶς ἀπαραίτητες προετοιμασίες προκειμένου νὰ ἐξορμήσει στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Περσῶν²¹. Στὴν πραγματικὴ βέβαια ὁ Ἀλέξανδρος και τὸ ἐκστρατευτικὸ τοῦ σῶμα πέρασε ἀπέναντι στὴ Μ. Ἀσία ἀπὸ τὰ στενά τοῦ Ἑλλησπόντου και ὅχι ἀπὸ τὸν Βόσπορο και τὸ Βυζάντιο²². Τὸ Στρατήγιον ἀργότερα ἐπισκευάσθηκε και ἀνακαινίσθηκε ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο αυτοκράτορα Σεπτίμιο

18. Διεξοδικὰ βλ. Διήγησις ἐξαιρετος καὶ ὄντως θαυμασία τοῦ κοσμοκράτορος Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως, ἐκδ. U. von Lauenstein, *Der griechische Alexanderroman. Rezension* Γ, Buch I, Meisenheim am Glan 1962, σ. 2-32. — Διήγησις πανεξαιρετος περὶ τοῦ θαυμαστοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου, ἐκδ. A. Lolos, *Ps.-Kallisthenes: Zwei mittelgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans*, Teil I, Königstein/ Ts. 1983, σ. 86-108. — Ἡ Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου. Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα (Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη ΔΠ 39), ἐπιμ. Γ. Βελουδῆς, Ἀθήνα 1989, σ. 5-11. Σχετικὰ με τὰ ὅσα ἀναφέρουν οἱ ἀραβικὲς πηγές γιὰ τὴν καταγωγὴ και τὴν προσωπικότητα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου βλ. Χ. Μπαντάου, Ἀναφορές στὶς ἀραβικὲς πηγές γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Μακεδόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου και τὸ θρόνο τοῦ Δικέρτου, Ἑλληνικὴ Ἱστορικὴ Εἰταιρεία. Θ' Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο (Μάιος 1988). Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 7-20. — Θ. Ζαμπάκη, *Μέγας Ἀλέξανδρος. Ἡ εἰκόνα τοῦ στὴν πρῶμῃ ἀραβικῇ ιστοριογραφίᾳ*, Θεσσαλονίκη 2006.

19. Ἰωάννης Ἀντιοχεύς, σ. 567. — Συμεὼν Μάγιστρος [Λέων Γραμματικὸς] 54.9-11. — Θεοδόσιος Μελιτηνός 45.9-10. — Γιὰ τὸν Βουκεφάλα, τὸ πολεμικὸ ἀλόγο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, βλ. J. G. Droysen, *Ἱστορία Μ. Ἀλεξάνδρου* I. 97. — Σχετικὰ με τὸν Γάιο Ιούλιο Καίσαρα, τὶς σχέσεις τοῦ με τὸν Πομπήιο και τὴ δικτατορία τοῦ βλ. M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, μτφρ. Β. Κάλφαρος, Ἀθήνα 1984, σ. 146-163.

20. Γεώργιος Μοναχός 34.14-15. — Γεώργιος Σύγκελλος 312.29-313.1-3, 317.18-19, 318.7-9. — H. Bengtson, *Ἱστορία* 301.

21. Μαλάλας 192.9-12, 193.1, 292.15-19. — Χρονικὸν Πασχάλιον 495.10-16. — Γεώργιος Μοναχός 25.13-21, 26.1.

22. Βλ. Α. Καλογεροπούλου, *Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου*, I.E.E., τ. 4, σ. 44-45. — G. W. Botsford & Ch. A. Robinson, *Ἀρχαία Ἱστορία* 366. — J. G. Droysen, *Ἱστορία Μ. Ἀλεξάνδρου* I. 187-188.

Σεβήρο (Septimius Severus, 192-211)²³. Αναφέρεται επίσης ότι ένα άγαλμα του Μ. Αλεξάνδρου μεταφέρθηκε από την απέναντι ασιατική ακτή, από τη Χρυσόπολη, και τοποθετήθηκε εκεί από τον Μ. Κωνσταντίνο (324-337)²⁴.

Ο Αλέξανδρος παρουσιάζεται από τον Ιωάννη Μαλάλα (6ος αι.) ως ελευθερωτής. Μάχεται υπέρ των Ρωμαίων (Βυζαντινών) και εξορμά με τους στρατηγούς του ως πάρδαλις εναντίον των Περσών του Δαρείου, τον οποίο και νικά. Απελευθερώνει πόλεις και χώρες και *πάσαν τήν γῆν τῶν Ῥωμαίων καὶ Ἑλλήνων καὶ Αἰγυπτίων καὶ Ἀσσυρίων καὶ Περσῶν καὶ Πάρθων καὶ Μήδων αποδίδοντας στους Ρωμαίους (Βυζαντινούς) όλα τα εδάφη που έχασαν (ἀποδοὺς Ῥωμαίοις πάντα ἃ ἀπώλεσαν)*²⁵.

Αφού εξασφάλισε ο Μακεδόνας στρατηλάτης τα νώτα του, έχοντας επικρατήσει πλήρως Θράκης και Ελλάδος άπάσης πλην Λακεδαιμόνος μόνης ... εἰς τὴν μεγάλην Ἀσίαν διὰ τὸν Περσικὸν περαιοῦται πόλεμον, ἐν Γρανικῷ τε ποταμῷ πρότερον καταγωνισάμενος τῶν Περσικῶν στρατευμάτων (το 334 π.Χ.), ἔπειτα καὶ ἐν Ἰσσω τῆς Κιλικίας αὐτῷ πολεμεῖ Δαρείῳ ...²⁶. Ο Δαρείος ηττήθηκε ἐν Ἰσοπόλει τῆς Κιλικίας (στη μάχη της Ισσοῦ, το 333 π.Χ.), όπου πολλοί Πέρσες κατεσφάγησαν²⁷, ενώ αιχμαλωτίσθηκαν η σύζυγος, η μητέρα και τα τέκνα του μεγάλου βασιλέα²⁸.

Ο Αλέξανδρος προχώρησε έπειτα μετὰ κόπου στην εκπόρθηση της Τύρου και της Γάζας (το 332 π.Χ.). Μάλιστα κατά την πολιορκία της Τύρου είδε στον ύπνο του —όπως αναφέρουν ο Συμεών Μάγιστρος και ο Θεοδόσιος Μελιτηνός— έναν σάτυρο και ο ονειροκρίτης ερμήνευσε το όνειρο λέγοντάς του πως η Τύρος θα έπεφτε τελικά στα χέρια του: *σὰ Τύρος Ἀλέξανδρε*²⁹.

23. Μαλάλας 292.15. — Χρονικόν Πασχάλιον 495.10-12. — R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*², Paris 1964, σ. 16-17. — Για τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Λεύκιο Σεπτίμιο Σεβήρο και την πολιτική του βλ. Μ. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 302-304.

24. Γεωργίου τοῦ Κωδινού παρεκβολαὶ ἐκ τῆς βίβλου τοῦ Χρονικοῦ περὶ τῶν Πατρῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. *Περὶ ἀγαλμάτων στηλῶν καὶ θεαμάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. I. Bekkeri, *Georgii Codini excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis*, CB, Bon-pae 1843, σ. 48.7-16. — R. Janin, *Constantinople byzantine* 13, 431-432.

25. Μαλάλας 193.12-22.

26. Γεώργιος Σύγκελλος 318.9-13. — Για τις μάχες στον Γρανικό ποταμό και την πεδιάδα της Ισσοῦ βλ. H. Bengtson, *Ιστορία* 304, 306. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* I. 189-196, 249-263.

27. Γεώργιος Μοναχός 33.6-9. — Γεώργιος Σύγκελλος 308.5-6.

28. Γεώργιος Σύγκελλος 318.15-16.

29. Συμεών Μάγιστρος [Λέων Γραμματικός] 49.4-8. — Θεοδόσιος Μελιτηνός 41.19-23. — Α. Καλογεροπούλου, *Μετά τη μάχη της Ισσοῦ*, I.E.E., τ. 4, σ. 91. — G. W. Botsford & Ch. A. Robinson, *Αρχαία Ιστορία* 375-376. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* I. 274-289, 290-292.

Κατὰ την παραμονή του στην Παλαιστίνη ο Μακεδὼνας στρατηλάτης ζήτησε ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους νὰ συμμαχήσουν μαζί του ἐναντίον τῶν Περσῶν. Οἱ Ἰουδαῖοι φοβούμενοι τὸν Δαρεῖο, καθὼς εἶχαν συμφωνήσει μαζί του συνθήκη περὶ τοῦ μὴ πολεμεῖν αὐτῷ, ἀρνήθηκαν. Θυμωθείς ὁ Ἀλέξανδρος βάδισε ἐναντίον τοὺς. Τότε ὁ ἀρχιερέας Ἰαδδοὺς φορώντας τὴν ἐπίσημη ιεραικὴ στολὴ τοῦ πρὸς ἔκπληξιν καὶ πίστωσιν Ἀλεξάνδρου ἐξῆλθεν εἰς ἀπάντησιν αὐτοῦ³⁰. Ὅλα ὅσα παραθέτει ὁ Γεώργιος Μοναχὸς (9ος αἰ.) εἶναι ἀποκαλυπτικά γιὰ τὴν στάση τοῦ Μακεδὼνα στρατηλάτη ἀπέναντι στοὺς Ἰουδαίους καὶ τὸν ἀρχιερέα τοὺς. Βλέποντας ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ μακριὰ τὸ πλῆθος τῶν Ἰουδαίων με λευκὰ ἐνδύματα καὶ τοὺς ἐπικεφαλῆς ἱερεῖς ἐν βυσσίναις (νὰ φοροῦν δηλ. στολὲς ἀπὸ λεπτοῦ φασμῆνο λινὸ ὕφασμα), με μεγάλη εὐταξία καὶ σεμνότητα, καὶ τὸν ἀρχιερέα ἐν ὑακίνθῳ καὶ διαχρύσῳ κόσμῳ ἔχοντας στὸ κεφάλι τοῦ τὴν κίδαριν (τὴν τιάρρα) καὶ τὸ χρυσοῦν ἐπ' αὐτῆς ἔλασμα, ᾧ τὸ τοῦ θεοῦ ὄνομα ἐπεγέγραπτο, θαύμασε τὸ παράξενο αὐτὸ θέαμα καὶ ἀμέσως πήδηξε κάτω ἀπὸ τὸ ἄρμα τοῦ καὶ προσελθὼν μόνος προσεκύνησε τὸ θεῖον ὄνομα καὶ τὸν ἀρχιερέα ἡσπάσατο· ὃν πάντες οἱ Ἰουδαῖοι μὲν φωνῇ σὺν τῷ ἀρχιερεὶ γνησίως ἀντησπάσαντο. Οἱ ἐπιτελεῖς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκπληκτοὶ καὶ αὐτοὶ γιὰ ὅλα ὅσα συνέβαιναν μπροστὰ τοὺς, θεώρησαν πῶς ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε χάσει τὸν νοῦ καὶ τὰ λογικὰ τοῦ, ἐνῶ ὁ ἐμπιστος στρατηγὸς τοῦ Παρμενίωνος κατὰπληκτος καὶ αὐτός, ἀγανάκτησε πῶς ὁ βασιλιάς τοὺς σάν τὸν τελευταῖο ὑπῆκοο εἶχε πέσει καὶ εἶχε προσκυνήσει τὸν ἀρχιερέα τῶν Ἰουδαίων. Τότε ὁ Ἀλέξανδρος ἔδωσε τὴν ἀποστομωτικὴ ἀπάντησι· οὐ τὸν ἀρχιερέα προσεκύνησα, ἀλλὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ θεὸν τιμώμενον κάμοι τὴν βοήθειαν κατὰ τῶν ἐναντίων ὑποσχόμενον³¹.

Στὰ Ἱεροσόλυμα ὁ Μακεδὼνας στρατηλάτης τιμώντας τὸν ἀρχιερέα Ἰαδδοῦ θυσίασε στὸν ναὸ τοῦ θεοῦ ὡς παρ' αὐτοῦ τὴν οἰκουμένην ὁμολογῶν προσειληφέναι³². Οἱ γραμματεῖς τῶν Ἰουδαίων τοῦ ἔφεραν τὴ βίβλο τοῦ προφήτη Δανιήλ (τέλη 7ου-6ος αἰ. π.Χ.) καὶ ἐρμήνευσαν σὲ αὐτὸν τὴν προφητεία, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἓνας Μακεδὼνας θὰ υπέτασσε τὴν βασιλεία τῶν Περσῶν³³. Ὁ Πέρσης βασιλιάς Δαρεῖος παρομοιάζοταν, ὅπως ἀνέφερε ἡ προφητεία, με κριὸν, ἐνῶ με τράγο ὁ βασιλιάς τῶν Ἑλλήνων –κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ– Ἀλεξάνδρος ὁ Μακε-

30. Γεώργιος Μοναχὸς 26.6-10.

31. Διεξοδικὰ βλ. Γεώργιος Μοναχὸς 31.5-22.

32. Γεώργιος Σύγκελλος 314.8-10: Ἰουδαίαν προσελάβετο (ὁ Ἀλέξανδρος), καὶ τὸν ἀρχιερέα Ἰαδδοὺς ἐτίμησε θύσας τῷ θεῷ, ὡς παρ' αὐτοῦ τὴν οἰκουμένην ὁμολογῶν προσειληφέναι.

33. Γεώργιος Μοναχὸς 32.3-6. — Γιὰ τὸν προφήτη Δανιήλ, τὴ δράση καὶ τὸ ἔργο τοῦ βλ. Ν. Κουλόμζιν, Δανιήλ ὁ προφήτης, Ὁρησκειτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εἰςκωλοπαιδεία (= ΘΗΕ) 4 (1964) 945-951.

δών. Από τη συμπλοκή του κριού (Δαρειού) με τον τράγο (Αλέξανδρο) θα συντριβόταν ο κριός και θα νικούσε κατά κράτος ο τράγος (Αλέξανδρος)³⁴. Όπως όμως η βασιλεία των Ασσυρίων είχε καταλυθεί στο παρελθόν από τους Βαβυλώνιους και η βασιλεία των Βαβυλωνίων από τους Πέρσες, έτσι και η βασιλεία των Μακεδόνων θα γνώριζε τη συντριβή από τους Ρωμαίους³⁵. Όλες αυτές οι παραπάνω πληροφορίες που μας παρέχουν οι Βυζαντινοί χρονογράφοι και κυρίως ο Γεώργιος Μοναχός, σχετικά με τους Ιουδαίους, τον Αλέξανδρο και την έλευσή του στα Ιεροσόλυμα, περιέχονται κάπως παραλλαγμένες και στις διάφορες διασκευές του Ψευδο-Καλλισθένη³⁶. Δεν φαίνεται όμως να είναι ασφαλείς και ιστορικά εξακριβωμένες³⁷. Πρόκειται μάλλον για ιουδαϊκές παραδόσεις που διασώζει ο Ιουδαίος ιστορικός Ιώσηπος (1ος αι. μ.Χ.)³⁸, τις οποίες ακολουθούν –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό– τόσο οι διάφορες διασκευές του Ψευδο-Καλλισθένη, όσο και οι Βυζαντινοί χρονογράφοι, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Γεώργιος Μοναχός και δευτερευόντως ο Γεώργιος Σύγκελλος.

Συνεχίζοντας την πορεία του ο Μακεδόνας στρατηλάτης έφθασε στην Αίγυπτο το 332 π.Χ. Εκεί έκτισε την πόλη Αλεξάνδρεια την κατ' Αίγυπτον³⁹ και –εκτός των άλλων– επισκέφθηκε και τον τάφο του προ-

34. Γεώργιος Μοναχός 408.4-9, 17-26. — Αναλυτικά για την προφητεία (δρασιν) του Δανιήλ, σύμφωνα με την οποία ο κριός, που ήταν ο βασιλιάς των Μήδων και των Περσών, θα γνώριζε τη συντριβή από τον τράγο, δηλαδή τον βασιλιά των Ελλήνων, βλ. Δανιήλ, Κεφ. Η'. 1-27.

35. Γεώργιος Μοναχός 432.17-20.

36. Ενδεικτικά σημειώνουμε πως στην έκδοση Rezension Γ του H. Engelmann μολονότι αναφέρεται ότι οι ιερείς και το πλήθος των Ιουδαίων προϋπάντησαν τον Αλέξανδρο και ότι αυτός αποδέχθηκε τον έναν και μοναδικό Θεό που λάτρευαν, κάνοντας πλούσιες δωρεές, ωστόσο δεν μνημονεύεται διόλου το όνομα του αρχιερέα των Ιουδαίων, ούτε γίνεται λόγος για προσκύνηση του Αλεξάνδρου στον ναό του Θεού στα Ιεροσόλυμα, βλ. Διήγησις 'Αλεξάνδρου τοῦ βασιλέως, έκδ. H. Engelmann, *Der griechische Alexanderroman. Rezension Γ*, Buch II, Meisenheim am Glan 1963, σ. 216-218. — Αντίθετα στις μεταγενέστερες εκδόσεις (παραλλαγές) –μεταξύ των άλλων– αναφέρεται ως αρχιερέας των Ιουδαίων ο προφήτης Ιερεμίας, καθώς και ότι ο Αλέξανδρος προσκύνησε στον ναό του Σολομώντος, στην Αγία Σιών, την Ιερουσαλήμ, βλ. Διήγησις βασιλέως 'Αλεξάνδρου, έκδ. A. Lolos, σ. 220-230. — Διήγησις 'Αλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα (Ἡ Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου), επιμ. Γ. Βελουδής, σ. 44-47.

37. Βλ. Α. Καλογεροπούλου, Ο Αλέξανδρος στον Αντίλιβανο, Ι.Ε.Ε., τ. 4, σ. 104. — H. Bengtson, *Ιστορία* 307.

38. Λεπτομερειακά βλ. Ίωσήπου 'Ιουδαϊκή 'Αρχαιολογία, έκδ. B. Niese, *Flavii Josephi Opera*², Berolini 1955, τ. 3, σ. 66.8-24, 67.1-22, 68.1-23. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* I. 292-294.

39. Γεώργιος Σύγκελλος 314.17: 'Αλεξάνδρεια ἡ κατ' Αἴγυπτον ζ' ἔτει 'Αλεξάνδρου ἐκτίσθη, σ. 318.24-25: ἦν (Αλεξάνδρεια) μετὰ τὴν ἐν Ἰσῶ μάχην αὐτὸς (Αλέξανδρος) ὠκοδόμησατο. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* I. 296-299.

φήτη της Παλαιάς Διαθήκης Ιερεμία (650-570 π.Χ.), που βρισκόταν ἐν *Τάφναις* (Δάφνες) της Αιγύπτου, κοντά στο Πηλούσιο, στο ανατολικό δέλτα του Νείλου. Ο ἐν λόγω προφήτης, ὅταν τα Ιεροσόλυμα ἐπέσαν στα χέρια των Βαβυλωνίων το 587 π.Χ., διώχθηκε ἀπὸ την Ιουδαία καὶ βρήκε καταφύγιο στην Αίγυπτο, ὅπου καὶ πέθανε. Ο Αλέξανδρος ἐπιστὰς τῷ τάφῳ τοῦ προφήτου καὶ ἐπιγνοὺς τὰ εἰς αὐτὸν μυστήρια μετέφερε τα λείψανά του στην Αλεξάνδρεια καὶ τα τοποθέτησε ἐνδόξως σε νέο τάφο⁴⁰.

Αναχωρώντας ἀπὸ την Αίγυπτο, ο Αλέξανδρος σταμάτησε στη Σαμάρεια καὶ τιμώρησε τους κατοίκους της γιὰ τη δολοφονία του στρατηγού του Ανδρομάχου, που εἶχε ἀφήσει ἐκεῖ ὡς διοικητὴ. Στην πόλη ἐγκατέστησε Μακεδόνες⁴¹. Ακολούθησε ἡ ἐν Ἀρβήλοις τῆς Μηδικῆς ... μάχη (μάχη των Γαυγαμήλων, 331 π.Χ.) κατὰ την ὁποία ο Μακεδόνας στρατηλάτης τὴν Περσικὴν βασιλείαν σὺν τῇ Βαβυλῶνι καὶ Σουσᾶν προσηγάγετο⁴².

Το χωρίον Δοράς ἢ Δόρας στη Μεσοποταμία ἔλαβε αὐτό το ὄνομα ἐπειδὴ ἐκεῖ ο Αλέξανδρος δόρατι ἔκρουσεν τον βασιλιά των Περσῶν Δαρεῖο. Ἀργότερα βέβαια, ο βυζαντινὸς αυτοκράτορας Αναστάσιος Α' (491-518), μετὰ την εἰρήνην που συμφώνησε με τους Πέρσες, τείχισε το συγκεκριμένο χωρίον, του ἔδωσε δίκαιον πόλεως καὶ το ὠνόμασε Αναστασιούπολη⁴³.

Οι κάτοικοι της Βαβυλώνας γιὰ νὰ τιμήσουν τον Αλέξανδρο, τον ὁποῖο υποδέχθηκαν ὡς ἐλευθερωτὴ στην πόλη τους το 331 π.Χ., ἤγειραν αὐτῷ ... στήλην ἔφιππον χαλκὴν, ἡ ὁποία, κατὰ τη μαρτυρία του Ἰωάννη Μαλάλα, σωζόταν ἀκόμη στην ἐποχὴ του τον 6ο αἰ.⁴⁴

Ὑστερα καὶ ἀπὸ τη δολοφονία του Δαρείου το 330 π.Χ. ἐν Βάκτροις ἀπὸ τους περὶ τὸν Βῆσσον, τον σατράπη των Βακτριῶν καὶ των Ἰνδῶν,

40. Χρονικόν Πασχάλιον 293.11-18, 294.1-2. — Σχετικὰ με τον προφήτη Ιερεμία, τη δράση καὶ το ἔργο του βλ. Ι. Μουτζούρης, *Ιερεμίας*, ΘΗΕ 6 (1965) 774-779.

41. Γεώργιος Σύγκελλος 314.10-13, 18-20. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* Ι. 317-318.

42. Γεώργιος Σύγκελλος 314.21-23. — Τα Ἀρβηλα ἀπέχουν ἀπὸ τα Γαυγάμηλα γύρω στα ἐνενήντα πέντα χιλιόμετρα. Αναλυτικὰ γιὰ τη μάχη των Γαυγαμήλων βλ. G. W. Botsford & Ch. A. Robinson, *Αρχαία Ιστορία* 381-385. — H. Bengtson, *Ιστορία* 308. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* Ι. 318-333.

43. Μαλάλας 399. 17-21. — Χρονικόν Πασχάλιον 609.4-7. — Γιὰ τον αυτοκράτορα Αναστάσιον Α' καὶ την πολιτικὴ του βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινοῦ κράτους*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 127-131. — Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινοῦ κράτους*⁵, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 328-367.

44. Μαλάλας 194.3-10. — Οι Βαβυλώνιοι ἀνοῖξαν τις πύλες της πόλης τους καὶ υποδέχθηκαν με στεφάνια καὶ πλούσια δῶρα τον Αλέξανδρο, βλ. J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* Ι. 334-335.

επισφραγίσθηκε η κατάλυση της μεγάλης περσικής αυτοκρατορίας⁴⁵. Ο Αλέξανδρος πλέον ήταν ο απόλυτος κύριος της Ελλάδας και της Ασίας. Είχε κατακτήσει πολλές χώρες και είχε συγκεντρώσει άπειρο πλούτο. Το γεγονός αυτό είχε άμεση επίδραση στον ψυχισμό του. Όπως σημειώνει ο Γεώργιος Μοναχός (9ος αι.) *ὕψωθῃ ἡ καρδιά αὐτοῦ σφόδρα*⁴⁶. Ο Ιωάννης Αντιοχείας (7ος αι.) από την πλευρά του τονίζει πως *διεφθάρη τὸν νοῦν, καὶ πρὸς τὰς τοῦ σώματος ἡδονὰς διωλίσθησε*. Ενδύθηκε περσική στολή, είχε ως σωματοφυλακή χιλιάδες νέους, χρησιμοποιοῦσε τριακόσιες παλλακίδες, *ἄλλαξε τις συνήθειες των Μακεδόνων βασιλέων και υιοθέτησε αυτές των Περσών, ενώ δολοφόνησε κατόπιν διαβολής ορισμένους από τους οικείους στρατηγούς του*⁴⁷.

Ο Μακεδόνας στρατηλάτης, που δεν επέτρεπε στον εαυτό του –κατά τον Γεώργιο Μοναχό– ούτε να αντικρίσει τις κόρες του Δαρείου *εὐειδεῖς ἄγαν καὶ παρθένους οὔσας, καθὼς θεωροῦσε παντελῶς αἰσχρὸν ... καὶ λίαν ἄτοπον τὸ(ν) ἄνδρα ἐλόντα ὑπὸ γυναικῶν ἡττηθῆναι*⁴⁸, εντούτοις νυμφεύθηκε την κόρη του Δαρείου Ρωξάνη *παρθένον οὔσαν*⁴⁹. Στην πραγματικότητα η Ρωξάνη ήταν η πρώτη σύζυγος του Αλεξάνδρου, κόρη του Οξυάρτου, ενός φυλάρχου της Σογδιανής. Δεύτερη σύζυγός του ήταν η κόρη του Δαρείου Στάτειρα ή Βαρσίνη, ενώ δεν αποκλείεται να πήρε και τρίτη σύζυγο, την Παρύσατι, τη θυγατέρα του Αρταξέρξη Γ' του Ωχου, προκατόχου του Δαρείου⁵⁰.

45. Συμεών Μάγιστρος [Λέων Γραμματικός] 48.24, 49.1-4. — Θεοδόσιος Μελιτηνός 41.16-19. — Γεώργιος Σύγκελλος 314.21-22, 318.14-15. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* I.356-364.

46. Γεώργιος Μοναχός 286.14-22. — Η παραπάνω έκφραση του Γεωργίου Μοναχού για τον Μ. Αλέξανδρο πιθανόν να προέρχεται από την Παλαιά Διαθήκη και συγκεκριμένα από το μοναδικό βιβλίο στο οποίο γίνεται λόγος για τον Μακεδόνα στρατηλάτη, το βιβλίο των Μακκαβαίων Α'. Εκεί, αφού αναφέρονται οι κατακτήσεις του, καθώς και το γεγονός ότι *έφθασε ἕως ἄκρων τῆς γῆς*, σημειώνεται ότι *ὕψωθῃ καὶ ἐπήρθη ἡ καρδιά αὐτοῦ*, βλ. Μακκαβαίων Α', Κεφ. Α' 1-3.

47. Ιωάννης Αντιοχείας, σ. 555. — Πρβλ. και Γεώργιος Σύγκελλος 318.17: *βασιλεύει δὲ (Ἀλέξανδρος) βασιλείαν Περσικὴν ἅμα τῇ βαρβάρῳ διαίτῃ*.

48. Γεώργιος Μοναχός 360.15-18.

49. Μαλάλας 194.11-13. — Ο Γεώργιος Σύγκελλος αναφέρει τη Ρωξάνη ως κόρη του Δαρείου, αλλά και ως κόρη του Οξυάρτου, βλ. Γεώργιος Σύγκελλος 319.2-3: *Ῥωξάνης τῆς Δαρείου, σ. 320.7: Ῥωξάνης τῆς θυγατρὸς Ὀξυάρτου Βακτρῶν βασιλέως*. — Στις διάφορες διασκευές του Ψευδο-Καλλισθένη, από όπου πιθανόν στην εν λόγω περίπτωση αντλεί ο Μαλάλας, η Ρωξάνη ή Ρωξάνδρα, γυναίκα του Αλεξάνδρου, αναφέρεται ως κόρη του Δαρείου και όχι ως κόρη του Οξυάρτου, βλ. Δηγήσις Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως, ἐκδ. Η. Engelmann, σ. 210-212. — Δηγήσις βασιλέως Ἀλεξάνδρου, ἐκδ. Α. Loios, σ. 302-304. — Δηγήσις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος (Ἡ Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου), επιμ. Γ. Βελουδής, σ. 68.

50. Βλ. Α. Καλογεροπούλου, *Επιστροφή και θάνατος του Αλεξάνδρου*, I.E.E., τ. 4, σ. 204. — Η. Bengtson, *Ιστορία* 310, 314.

Ο Αλέξανδρος ἐφθασε ἕως τον Καύκασο και τη Μαιώτιδα λίμνη (Αζοφική θάλασσα) και μέχρι τον Ινδό ποταμό και την Ινδία⁵¹, όπου και αιχμαλώτισε τον βασιλιά των Ινδῶν Πώρο⁵². Εκεί στη νήσο των Βραχμάνων, στην οποία κατοικούσαν οἱ λεγόμενοι Μακρόβιοι ἐστήσε μία στήλη που ἐγράφει: ἐγὼ μέγας Ἀλέξανδρος βασιλεὺς ἐφθασα μέχρι τούτου (του τόπου)⁵³. Εἶχε υποτάξει ὅλα τα βασίλεια των ἐθνῶν, ἐκτός ἀπὸ το βασίλειο της χήρας Κανδάκης, τῆς βασιλευούσης τῶν ἐνδοτέρων Ινδῶν, η οποία κατὰφερε να συλλάβει τον Αλέξανδρο κατὰ τον ἀκόλουθο τρόπο⁵⁴:

Ο Μακεδὼνας στρατηλάτης συνήθιζε με τους πρεσβευτὲς που ἐστέλνε προς τους ἀντιπάλους του βασιλεῖς να πηγαίνει και ο ἴδιος ἐν σχήματι στρατιῶτου και να βλέπει και να παρακολουθεῖ αὐτοπροσώπως τί εἶδους ἐχθρό εἶχε να ἀντιμετωπίσει⁵⁵. Η βασιλίσσα Κανδάκη, ὅταν το πληροφορήθηκε αὐτό, προσπάθησε να μάθει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματά του. Της μετέφεραν λοιπὸν οἱ πληροφοριοδότες της πως ο Αλέξανδρος ἦταν κοντός, ὅτι εἶχε μεγάλα δόντια που φαίνονταν και ὅτι εἶχε ἓνα μάτι γαλανό και ἓνα μαύρο⁵⁶. Ο πραγματικὸς βέβαια Αλέξανδρος, δίχως να εἶναι Ἀπόλλων, πρέπει να ἦταν αρκετὰ ωραῖος. Το ἀνάστημά του ἦταν μέτριο, τα μάτια του μεγάλα και γοητευτικά και η ἐκφρασή του αῥώα ἐφηβική και συγχρόνως πολὺ σοβαρή⁵⁷. Ὅταν λοιπὸν ἐφθασε ο Αλέξανδρος μαζί με τους πρεσβευτὲς που εἶχε ἀποστείλει στην Κανδάκη, ἐκείνη τον ἀναγνώρισε, τον συνέλαβε και του εἶπε: Ἀλέξανδρε βασιλεῦ, τὸν κόσμον ὅλον παρέλαβες· καὶ γυνὴ σὲ μία παρέλαβεν. Και η ἀπάντηση του Αλεξάνδρου προς την Κανδάκη: Διὰ τὸ σπουδαῖον καὶ περίγοργον (περίεργον) τῆς φρονήσεώς σου ἀβλαβῆ σὲ φυλάξω καὶ τὴν σὴν γῆν καὶ τοὺς σοὺς υἱεῖς, ἄγομαι δὲ σὲ εἰς γυναῖκα. Η Κανδάκη δεν ἔφερε καμία ἀντίρρηση στην πρόταση του Αλεξάνδρου, ο οποίος την πήρε μαζί του και στη συνέχεια εἰσῆλθε στην Αἰθιοπία και σε ἄλλες χώρες⁵⁸. Το παραπάνω περιστατικὸ δεν μνημονεύεται διόλου ἀπὸ την ἀρχαία ἐπίσημη ιστοριογραφία. Περιέχεται ὁμως με διάφορες παραλλαγές στις διασκευές του Ψευδο-Καλλισθένη, ὅπου η Κανδάκη ἀναγνωρίζει τον Αλέξανδρο και ἐκφράζει την

51. Γεώργιος Σύγκελλος 318.17-22.

52. Μαλάλας 194.13-15. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* II. 472-535.

53. Γεώργιος Μοναχός 35.12-14. — Πρβλ. και Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως, ἐκδ. Η. Engelmann, σ. 248-296, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ο Αλέξανδρος στη νήσο των σοφῶν Βραχμάνων συνόμιλησε μαζί τους, ἐνῶ συναντήθηκε και με τον βασιλιά καὶ μέγα διδάσκαλό τους Δανδάμιο ἢ Δάνδαμι.

54. Μαλάλας 194.15-18. — Γεώργιος Μοναχός 33.10-12.

55. Μαλάλας 194.19-21. — Γεώργιος Μοναχός 33.13-16.

56. Μαλάλας 194.22-23, 195.1-3.

57. Ἀναλυτικὰ βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Προσωπικότης Μ. Αλεξάνδρου* 22-25.

58. Μαλάλας 195.3-11. — Ιωάννης Ἀντιοχεύς, σ. 555. — Γεώργιος Μοναχός 33.20-26.

επιθυμία πραγματικά να τον είχε γιο της⁵⁹.

Ο θάνατος ήλθε για τον Αλέξανδρο στη Βαβυλώνα (13 Ιουνίου του 323 π.Χ.). Σύμφωνα με το Χρονικόν Πασχάλιον δηλητηριάστηκε⁶⁰. Ο Ιωάννης Αντιοχέας προχωρεί ακόμη περισσότερο λέγοντας ότι δηλητηριάστηκε υπό Κασσάνδρου τοῦ ἰδίου στρατηγοῦ⁶¹. Ο Κάσσανδρος ήταν γιος του Αντιπάτρου, του συνετού και πεπειραμένου στρατηγού του Φιλίππου Β' και του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Από την πλευρά του ο Γεώργιος Σύγκελλος αναφέρει ότι τον Αλέξανδρο τον κατέβαλε κάποια ασθένεια (νόσω καμῶν) και ότι το σώμα του έπειτα από μικρό χρονικό διάστημα μεταφέρθηκε και τάφηκε εἰς τὴν κατ' Αἴγυπτον Ἀλεξάνδρειαν⁶². Αυτές είναι ορισμένες από τις πολλές εκδοχές που διατυπώθηκαν για τον ξαφνικό θάνατο του στρατηλάτη. Φαίνεται ότι ο βασιλεύς, ταλαιπωρημένος από τις εκστρατείες και την αδιάκοπη πνευματική και σωματική δραστηριότητα, υπέκυψε από ελώδεις πυρετούς ή από τύφο⁶³. Η αχανής αυτοκρατορία του διαμοιράστηκε ανάμεσα στους στρατηγούς-διαδόχους του⁶⁴.

Από όλα όσα αναφέραμε παραπάνω προκύπτει ότι οι Βυζαντινοί χρονογράφοι αντιμετώπιζαν με θαυμασμό τον Αλέξανδρο και τα επιτεύγματά του. Όπως σημειώνει ο Ιωάννης Αντιοχέας οὐδὲ γὰρ ἔστιν εὐρεῖν ἐν

59. Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως, ἐκδ. Fr. Parthe, *Der griechische Alexanderroman. Rezension* Γ, Buch III, Meisenheim am Glan 1969, σ. 350-386. — Διήγησις βασιλέως Ἀλεξάνδρου, ἐκδ. V. L. Konstantinopoulos, *Ps.-Kallisthenes: Zwei mittellgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans*, Teil II, Königstein/ Ts. 1983, σ. 134-142, όπου η Κανδόκη είναι η βασίλισσα Κανταρκία. — H. van Thiel, *Die Rezension λ des Pseudo-Kallisthenes*, Bonn 1959, σ. 41-50. — Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνο (Ἡ Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου), ἐπιμ. Γ. Βελουδῆς, σ. 98-102.

60. Χρονικόν Πασχάλιον 322.2-3: Ἀλέξανδρος λβ' (320) ἔτος ἄγων ἀναιρεθείς φαρμάκῳ τελευτᾷ ἐν Βαβυλῶνι. — Γεώργιος Μοναχός 284.20 (Αλέξανδρος) ἐν Βαβυλῶνι τελευτῆσας.

61. Ιωάννης Αντιοχέας, σ. 555. — Οι διάφορες διασκευές του Ψευδο-Καλλισθένη συμφωνοῦν στο ότι ο θάνατος του Αλεξάνδρου ἐπὶ ἧλθε ἐξαιτίας δηλητηριάσεως. Στην έκδοση του Fr. Parthe σημειώνεται ότι τον Αλέξανδρο δηλητηρίασε κατὰ τὴ διάρκεια δειπνῶν ο οἰνοχόος του Ίουλλος, ο οποίος ἐκτελοῦσε ἐντολές του Αντιπάτρου και ἄλλων συνωμοτῶν στρατηγῶν, βλ. Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως, ἐκδ. Fr. Parthe, σ. 434-438. — Στις μεταγενέστερες ἐκδόσεις ἀναφέρεται ότι ο Βρυονούσης ἦταν ἐκεῖνος που προσέφερε το δηλητήριο μαζί με κρασί στον Αλέξανδρο, βλ. Διήγησις βασιλέως Ἀλεξάνδρου, ἐκδ. V. L. Konstantinopoulos, σ. 192-194. — Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνο (Ἡ Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου), ἐπιμ. Γ. Βελουδῆς, σ. 111-112.

62. Γεώργιος Σύγκελλος 318.22-24: τελευτᾷ δὲ (ο Αλέξανδρος) τὸν βίον ἐκεῖ (στὴ Βαβυλώνα) νόσω καμῶν. Θάπτεται δὲ μετὰ βραχὺ τὸ σῶμα εἰς τὴν κατ' Αἴγυπτον Ἀλεξάνδρειαν.

63. Λεπτομερειακά βλ. Α. Καλογεροπούλου, Θάνατος Αλεξάνδρου 211-213. — G. W. Botsford & Ch. A. Robinson, *Αρχαία Ιστορία* 405. — H. Bengtson, *Ιστορία* 315. — J. G. Droysen, *Ιστορία Μ. Αλεξάνδρου* II. 694-697.

64. Γεώργιος Σύγκελλος 319.10-22. — Γεώργιος Μοναχός 39.11-20.

παντὶ τῷ τοῦ κόσμου κύκλῳ ἓνα ἄνδρα τοσούτοις κατορθώμασι πλεονεκτοῦντα⁶⁵. Οι πληροφορίες ωστόσο που παρέχουν οι χρονογραφίες για αυτόν είναι αποσπασματικές και περιέχουν σε ορισμένα σημεία ιστορικές ανακρίβειες. Σε αρκετές όμως περιπτώσεις είναι βάσιμες και αληθινές και δείχνουν ότι οι Βυζαντινοὶ χρονογράφοι εἶχαν γνώση του ιστορικοῦ παρελθόντος. Ορισμένοι μάλιστα ἀπὸ αὐτούς, ὅπως ο Ἰωάννης Μαλάλας (491-578) ἢ ο Γεώργιος Σύγκελλος (+810/811) ξεχωρίζουν για το ιστορικό κριτήριο που διαθέτουν και για τις χρήσιμες πληροφορίες που μας προσφέρουν σχετικά με τον Ἀλέξανδρο. Ἄλλοι βέβαια ἀντλούν στοιχεῖα ἢ ἀντιγράφουν ο ἓνας ἀπὸ τον ἄλλον, ὅπως ο Θεοδόσιος Μελιτηνός (10ος αἰ.), που σε αρκετές περιπτώσεις στη Χρονογραφία του ἀντλεῖ πληροφορίες και ἀντιγράφει πιστὰ τον Συμεῶνα Μάγιστρο (β' μισό του 10ου αἰ.), για παράδειγμα σε ὅσα ἀναφέρει για τον Ἀλέξανδρο και το ἄλογό του τον Βουκεφάλα ἢ για το ὄνειρο που εἶδε στον ὕπνο του ο Μακεδὼνας στρατηλάτης κατὰ την ἐκπόρθηση της Τύρου⁶⁶. Το Χρονικὸν Πασχάλιον (7ος αἰ.) ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τον Ἰωάννη Μαλάλα σε ὅσα μνημονεύει για το Στρατήγιον και την ἰδρυσὴ του ἀπὸ τον Ἀλέξανδρο (ὅπου συγκέντρωσε τα στρατεύματά του πριν ἐξορμήσει ἐναντίον των Περσῶν) ἢ στα σχετικά με το χωρίον Δόρας ἢ Δοράς της Μεσοποταμίας (μετέπειτα Ἀναστασιούπολη), ὅπου ο Μακεδὼνας στρατηλάτης δόρατι ἔκρουσεν τον βασιλιά των Περσῶν Δαρεῖο. Τέλος και ο Γεώργιος Μοναχός (9ος αἰ.) ἀρύεται πληροφορίες ἀπὸ τον Ἰωάννη Μαλάλα σε ὅσα ἀναφέρει για τη Βυζούπολη (Βυζάντιο/Κωνσταντινούπολη) και το Στρατήγιον, καθὼς και σε ὅσα μνημονεύει σχετικά με το περιστατικό της υποτιθέμενης σύλληψης του Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τη βασίλισσα Κανδάκη.

Εκτὸς ἀπὸ τις ιστορικές πηγές που πιθανότατα ἔχουν υπόψη τους οι Βυζαντινοὶ χρονογράφοι σχετικά με τον Μακεδὼνα στρατηλάτη, ἀντλούν στοιχεῖα και μαρτυρίες και ἀπὸ τις διάφορες διασκευές του μυθιστορήματος του Ψευδο-Καλλισθένη, ὅπως για παράδειγμα στην ἐκδοχή της γέννησης του Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τον φαράω της Αἰγύπτου Νεκταναβώ ἢ του περιστατικοῦ με τη βασίλισσα Κανδάκη. Σε ἄλλες περιπτώσεις ἀντλούν στοιχεῖα και πληροφορίες ἀπὸ την Παλαιὰ Διαθήκη, ὅπως στην ἐρμηνεία της ὁράσεως του προφήτη Δανιὴλ σχετικά με τη σύγκρουση του κριοῦ (βασιλιά των Περσῶν) με τον τράγο (βασιλιά των Ἑλλήνων) ἢ δίνουν σημασία στις ιουδαϊκές παραδόσεις, ὅπως στο περιστατικό που

65. Ἰωάννης Ἀντιοχεύς, σ. 555.

66. Η Χρονογραφία του Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐπεξεργασία και ουσιαστικά διασκευή του ἔργου του Συμεῶν Μάγιστρον και Λογοθέτη, βλ. Ι. Καραγιαννῶπουλος, *Πηγαὶ της Βυζαντινῆς Ἱστορίας*⁵, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 274-275.

αναφέρουν της έλευσης του Αλεξάνδρου στα Ιεροσόλυμα και της προσκύνησής του στον ναό του Θεού.

Το μυθιστορηματικό στοιχείο γενικότερα τονίζεται. Ο Αλέξανδρος παρουσιάζεται ως ήρωας που συνδέεται με τον Αχιλλέα, αφού η μητέρα του, η Ολυμπιάδα, προερχόταν από τον οίκο των Μολοσσών της Ηπείρου, που γενάρχης του, κατά την παράδοση, ήταν ο Αχιλλέας. Επιπλέον ο Αλέξανδρος παρουσιάζεται ως θεός, γιος του Άμμωνα, αφού γεννήθηκε κατά μία εκδοχή από τον φαράώ Νεκταναβώ της Αιγύπτου, που ταυτιζόταν με τον θεό Άμμωνα-Ήλιο. Τέλος ο Αλέξανδρος είναι ο ελευθερωτής. Δεν είναι ξένος, αλλά οικείος των Βυζαντινών. Μάχεται για αυτούς απελευθερώνοντας και αποδίδοντάς τους εδάφη και εκτάσεις που είχαν χάσει. Οι αναφορές των Βυζαντινών χρονογράφων και συγγραφέων στον Αλέξανδρο και τον πατέρα του Φίλιππο συνεχίζονται και κατά τους επόμενους (μετά τον 10ο) αιώνες και ιδιαίτερα την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Στους δύσκολους εκείνους χρόνους για την αυτοκρατορία, βασιλείς, πρίγκηπες και λόγιοι ανατρέχουν σε αυτόν προκειμένου να ενθαρρυνθούν και να αντλήσουν δύναμη για την αντιμετώπιση των ποικίλων εχθρών της⁶⁷.

67. Διεξοδικά βλ. Α. Καραθανάσης, *Οι Μακεδόνες βασιλείς Φίλιππος και Αλέξανδρος στη γραμματεία της εποχής των Παλαιολόγων, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία. Β' Συμπόσιο. Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων (Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου 1992)*, Θεσσαλονίκη, σ. 99-104.

SUMMARY

George Harizanis

ALEXANDER THE GREAT THROUGH THE WORK OF BYZANTINE CHRONICLE-WRITERS (UNTIL THE END OF THE 10TH CENTURY)

The purpose of this article is to examine the opinion the writers of the Byzantine chronicles (such as John Malalas 6th c., John Antiocheus 7th c., the anonymous of the Paschalion chronicle 7th c., George Syncellus 9th c., George the Monk 9th c. etc.) had about Alexander the Great and his origin. Also their ideas about his activity and work are investigated –how Alexander namely, started his campaign against Dareius and the Persians after the death of his father Philippe, the regions he conquered, how he reached Palestine and the way the Jews reacted, the reforms he made when he abolished the Persian empire, his reaching India submitting Poros, the incident with the queen Kandake, and his death in Babylon. Through the Byzantine chronicles our aim, therefore, is to sketch the personality and activity of this great King.

The Byzantine chronicle-writers face Alexander and his achievements with admiration. Nevertheless, the information they provide is not in detail and at some points is historically inaccurate. On the other hand, in a lot of cases they are reliable, which indicates that they had knowledge of the historic past.

The Byzantine chronicle-writers know the historical sources and also use facts and evidence from the various versions of the novel of Pseudo-Kallisthenes, such as the case of Alexander's birth from pharaoh Nectanavo or the incident with the queen Kandake. In other cases they draw information from the Old Testament, as in the interpretation of prophet Daniel's vision about the fight of the ram (king of Persians) with the billy-goat (king of Greeks) or they take into account the Jewish traditions, for example Alexander's arrival to Jerusalem and his worship to the temple of God.

Generally, the legendary element is emphasized. Alexander is presented as a hero, who is connected with Achilles, since his mother Olympias was descended from the Kingdom of Molossoi of Epirus, in which, according to the tradition, the ancestor was Achilles. Additionally, Alexander is presented as a God, son of Ammon, since he was born, according to a version, from the

pharaoh Nectanavo of Egypt, who was identified with God Ammon-Sun. Finally, Byzantine chronicle-writers consider Alexander as a familiar and not a stranger, who fights for Byzantines and liberates territories which were lost. The references of the Byzantine chronicle-writers and other intellectuals about Alexander and his father Philippe have been continued during the following (after the 10th) centuries and especially during the Late Byzantine period. In these crucial times for the Byzantine empire, kings, princes and scholars refer to Alexander in order to take courage and strength to confront the various enemies of the empire.

Στέφανος Κορδώσης

ΟΙ ΑΒΑΡΟΙ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΝΝΟΝΙΑ (ΣΗΜ. ΟΥΓΓΑΡΙΑ), Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΟΝ ΕΥΞΕΙΝΟ ΚΑΙ ΤΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ

Όπως είναι γνωστό, στο τέλος του 567 (ή αρχές του 568) ο ηγεμόνας των Δυτικών Τούρκων (οι οποίοι ζούσαν στην Κεντρική Ασία και είχαν από το 552 ιδρύσει μεγάλη αυτοκρατορία), Σιλζίβουλος ή Σιζάβουλος (İstemi) έστειλε στην Κωνσταντινούπολη πρεσβεία υπό τον Μανιάχ, με σκοπό τη σύμπληξη βυζαντινοτουρκικής συμμαχίας κατά των Περσών και την πώληση μεταξιού απευθείας στους Βυζαντινούς και όχι μέσω των Περσών. Οι Βυζαντινοί ανταποκρίθηκαν στέλνοντας προς το τέλος του 568 στους δυτικούς Τούρκους τον Ζήμαρχο, ο οποίος στερέωσε τη Βυζαντινοτουρκική συμμαχία¹. Η ανταλλαγή αυτή των πρεσβειών ήταν η πρώτη μιας σειράς από έντονες διπλωματικές επαφές που κράτησαν έως το 576, με πρέσβεις, τα ονόματα των οποίων μας δίνει ο Μένανδρος: Αναγκάστης, Ευτύχιος, Ουαλεντίνος (ο ίδιος που συμμετείχε και στην τελευταία πρεσβεία), Ηρωδιανός και Παύλος ο Κίλιξ. Από αυτούς ο πρώτος, ο Αναγκάστης, εξαιτίας του ονόματός του, πιθανόν να ήταν απεσταλμένος του χαγάνου στη Κωνσταντινούπολη². Τελευταία διπλωματική αποστολή ήταν αυτή του Ουαλλεντίνου (επισκεπτόταν για δεύτερη φορά τους δυτικούς Τούρκους) το 576, ο οποίος έτυχε εχθρικής υποδοχής

1. Σύμφωνα με τον Μένανδρο Προτήκτωρα, οι κάτοικοι της Σογδιανής, οι οποίοι ήταν πιο πριν υπήκοοι των Εφθαλιτών και τώρα των Τούρκων, έπεισαν τον χαγάνο να στείλει πρεσβεία στην Περσία, με σκοπό την πώληση μεταξιού. Επικεφαλής της πρεσβείας τέθηκε ο Σόγδιος Μανιάχ. Ο Πέρσης βασιλιάς απέρριψε την πρόταση συνεργασίας των Τούρκων, φοβούμενος την περαιτέρω ενδυνάμωση αυτών και την απώλεια των περσικού μονοπωλίου στο εμπόριο της μετάξης. Ο Σόγδιος διαπραγματευτής έπεισε τον ηγεμόνα των Δυτικών Τούρκων να αποστείλει πρεσβεία στους Ρωμαίους με προτάσεις εμπορικής και πολιτικής συμμαχίας, βλ. R. Blockley, *The history of Menander the Guardsman*. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes, Francis Cairns Ltd., Liverpool 1985, σ. 114 (στο εξής: Μένανδρος Προτήκτωρ). Ο Ιωάννης της Εφέσου αναφέρει ότι ήταν η πρώτη φορά που βυζαντινή πρεσβεία έφθανε «σε αυτές τις πολυπληθείς και ισχυρές φυλές», βλ. S. Payne, *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, Oxford, at the University Press, 1860, τ. VI, σ. 23 (στο εξής: Ιωάννης Εφέσου), όμως, σε τουρκική επιγραφή του Όρχον καταγράφεται ότι το 553 οι Βυζαντινοί είχαν στείλει εκπροσώπους για να συμμετάσχουν στην κηδεα του Boumin, πρώτου χαγάνου των Τούρκων, βλ. T. Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, 1968, σ. 264 (στην επιγραφή Kül Tegin, E4).

2. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 170 καθώς και σημείωση 217 του μεταφραστή.

από τον Τούρκο ηγεμόνα Τούρξανθο (υποτελής του Τάρδου που στο μεταξύ είχε διαδεχθεί τον Istemi), κατηγορώντας τους Βυζαντινούς ότι είχαν συνάψει συμφωνία με τους Ουαρχωνίτες (γνωστοί στις βυζαντινές πηγές ως Άβαροι), οι οποίοι για να αποφύγουν την τουρκική κυριαρχία κατέφυγαν σταδιακά στη Βαλκανική.

Είναι πιθανό η πρεσβεία του 567 ή του 568 που οι Τούρκοι έστειλαν στην Κωνσταντινούπολη να μην ήταν η πρώτη. Δύο χρόνια πριν από τον θάνατο του Ιουστινιανού, το 563, έφθαναν στην Κωνσταντινούπολη πρέσβεις από τα βάθη της Ανατολής. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη (Ομολογητή), ήρθαν στη Βυζαντινή πρωτεύουσα πρέσβεις του Ασκήλ, βασιλιά των Ερμιχιόνων του έσωθεν κειμένου του τών βαρβάρων έθνους πλησίον του ώκεανού³. Το ζήτημα της ταύτισης των (Κ)Ερμιχιόνων είναι ιδιαίτερα σύνθετο. Αρχετοί ερευνητές συμφωνούν με τον Θεοφάνη τον Βυζάντιο (βλ. παρακάτω), πιστεύοντας ότι πρόκειται για τουρκική πρεσβεία⁴. Άλλοι διαφωνούν ταυτίζοντάς τους με τους Εφθαλίτες, τους Ογώρ, τους Χιονίτες, τους Αβάρους κ.λπ.⁵ Όμως ο Θεοφάνης ο Βυζάντιος αναφέρει καθαρά ότι Κερμιχιόνες ονομάζονται οι Τούρκοι από τους Πέρσες⁶. Ότι πρόκειται για τους Τούρκους στο κείμενο του Θεοφάνη γίνεται φανερό από τη συνέχεια: και αυτοί δὲ ἐν τῷ τότε δῶρα πρὸς βασιλέα Ἰουστίνον ἔστειλαν, δεόμενοι μὴ ὑποδέξασθαι αὐτὸν τοὺς Ἀβάρους (το γεγονός χρονολογείται ἐπὶ Ἰουστίνου και ὄχι ἐπὶ Ἰουστινιανού). Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική, καθώς δείχνει ότι οι Τούρκοι είχαν πράγματι

3. Theophanis, *Chronographia*, εκδ. Βόννης [και C. de Boor, I, Leipzig 1883] (στο εξής: Θεοφάνης Ομολογητής), σ. 239.

4. E. H. Parker, *The Origin of the Turks*, *English Historical Review* 11 (1896) 439. — R. Frye, *The Heritage of Central Asia. From Antiquity to the Turkish Expansion*, εκδ. Markus Wiener, Princeton 2001 (στο εξής: R. Frye, *The Heritage*), σ. 179. — G. V. Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven 1952 (στο εξής: G. V. Vernadsky, *Ancient Russia*), σ. 183. — Γ. Καρδαράς, *Το Βυζάντιο και οι Άβαροι*, Στ'-Θ' αι., αδημ. διδ. διατρ., Ιωάννινα, 2007 (στο εξής: Γ. Καρδαράς, *Βυζάντιο-Άβαροι*), σ. 30-31, όπου μάλιστα συνδέεται με τον ηγεμόνα των Δυτικών Τούρκων Σιζάβουλο.

5. C. A. Macartney, *On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 11₂ (1944) (στο εξής: C. A. Macartney, *On the Greek Sources*) 273-274. — E. Chavannes, *Document sur les Tou - Kiue (Turcs) occidentaux, recueillis et commentés, suivis des notes additionnelles*, Paris 1900, (επανέκδ. 1969) (στο εξής: E. Chavannes, *Documents*), σ. 232. Βλ. και Σ. Κορδώσης, *Διπλωματία και στρατηγική στον Ευρασιατικό χώρο, από τα μέσα του 6ου ως τα μέσα του 7ου αιώνα μ.Χ. (552-657)*, *Δυτικοί Τούρκοι, Χάζαροι και Πέρσες από την Κίνα ως τη Μεσόγειο*, Ρόδος 2007, διατριβή, υπό έκδοση, σ. 47-50.

6. Theophanis Byzantius: *Fragmenta*, FHG, IV, Paris 1868, σ. 270-271 (στο εξής: Θεοφάνης Βυζάντιος), σ. 270: "Ότι τὰ πρὸς εὐρον ἄνεμον τοῦ Τανάϊδος Τούρκοι νέμονται οἱ πάλοι Μασσαγέται καλούμενοι, οὓς Πέρσαι οἰκεία γλῶσση Κερμιχιώνας φασι. H. W. Haussig, *Theophylaktis Exkurs über die Skythischen Völker*, *Byzantion* 23 (1953) 335. — B. Baldwin, *Menander Protector*, *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978) 109.

στείλει πρεσβεία, ώστε οι Βυζαντινοί να μην δεχτούν τους Αβάρους (τους Ουαρχωνίτες των Τούρκων) και ότι ο Τούρξανθος είχε τους λόγους του να κατηγορεί τους Βυζαντινούς στην πρεσβεία του Ουαλλεντίνου. Άλλωστε, πρέπει να αποκλείσουμε τους Αβάρους, γιατί (αφού οι περισσότεροι Βυζαντινοί πίστευαν ότι οι Ουαρχωνίτες ήταν οι πραγματικοί Άβαροι) ο Θεοφάνης (Ομολογητής) έπρεπε να συνέδεε την πρεσβεία αυτή του 563 με εκείνη του 558-559, όταν για πρώτη φορά πρεσβεία από τους γνωστούς στις βυζαντινές πηγές ως Αβάρους (ή Ψευδαβάρους) ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη από την περιοχή βόρεια του Καυκάσου, όπου είχαν φτάσει το 567, ερχόμενοι από την Κεντρική Ασία, με σκοπό να ζητήσουν γη προς εγκατάσταση. Με βάση τα παραπάνω, εξάγουμε το συμπέρασμα ότι είναι πιθανότερο η πρεσβεία του 563 να ήταν τουρκική. Προφανώς λοιπόν η τουρκική πρεσβεία του 567, υπό τον Μανιάχ, στην Κωνσταντινούπολη δεν ήταν η πρώτη.

Όταν το 567 η πρεσβεία αυτή των Τούρκων (με επικεφαλής τον Μανιάχ) έφθανε στην Κωνσταντινούπολη, γνωρίζουμε ότι η τουρκική εξουσία είχε ήδη επεκταθεί δυτικά της Κασπίας, αφού ο Μένανδρος αναφέρει ότι οι μετά τον Βόλγα Ουγούροι ανήκαν στην επικράτεια του Σιζάβουλου (Istemi)⁷. Θα ήταν λοιπόν πιο λογικό να είχαν στείλει οι Τούρκοι μια αναγνωριστική πρεσβεία στο Βυζάντιο, τη μεγαλύτερη οργανωμένη δύναμη την εποχή αυτή, μετά τη διαίρεση της Κίνας, ή ακόμη και να συζητήσουν με τους Βυζαντινούς για υποθέσεις κοινού συμφέροντος, όπως ήταν η φυγή των Αβάρων από την τουρκική επικράτεια στα σύνορα του Βυζαντίου. Βέβαια υπάρχουν πολλά προβλήματα ακόμη, σχετικά με την πρεσβεία των Ερμιχιόνων, δεδομένου ότι, όπως αναφέρθηκε, ο Θεοφάνης ο Βυζάντιος τη χρονολογεί επί Ιουστίνου και όχι επί Ιουστινιανού.

Η τελευταία πρεσβεία των Βυζαντινών προς τους Τούρκους έτυχε, όπως σημειώθηκε, κακής υποδοχής από τους τελευταίους. Κι ενώ ο Ουαλλεντίνος έφευγε για το Εκτέλ όρος, για να συναντήσει τον Τάρδο, ο Τούρξανθος απείλησε ότι θα πολιορκούσε αμέσως τη Βόσπορο (στην είσοδο του Κιμμέριου Βοσπόρου, σημερ. Kertch, η αρχαία Ποντικάπεια). Πράγματι, έστειλε τον Βώχανο με μεγάλη δύναμη να την καταλάβει, ενώ ήδη ο Αναγαίος (ηγεμόνας των Ουτιγούρων) είχε στρατοπεδεύσει στην πόλη με άλλη τουρκική δύναμη⁸. Έως να επιστρέψει η βυζαντινή πρεσβεία από την Κεντρική Ασία, όπως θα δούμε, η απειλή του Τούρξανθου είχε πραγματοποιηθεί. Οι Τούρκοι τώρα όχι απλώς δεν ήταν φίλοι με τους Βυζα-

7. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 124: ... και διά λιμνῶν ἐτέρων αὐθις ἐς τὸν Ἀττὶλαν· πάλιν ὡς Οὐγούρους ... ταύτη τοι ὁ τῶν Οὐγούρων ἡγούμενος, ὃς διέσωζεν ἐκέισε τοῦ Σιζαβούλου τὸ κράτος ...

8. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 178.

ντινούς αλλά εμπόλεμοι αντίπαλοι. Θα μείνουν στην περιοχή έως το 581, με την εμφάνισή τους μπροστά στα τείχη της Χερσώνας⁹, και ακόμη αργότερα.

Μερικοί μελετητές προσπαθούν να εξηγήσουν τα αίτια της τουρκικής άσχημης συμπεριφοράς προς τους Βυζαντινούς πρέσβεις. Εκφράσθηκε η άποψη ότι η βυζαντινοτουρκική συμμαχία δεν ωφέλησε τους Τούρκους, γιατί οι Βυζαντινοί επί Ιουστίνου νικήθηκαν από Πέρσες και Αβάρους, με τους οποίους όμως Αβάρους είχαν σχέσεις, μην κρατώντας έτσι τον λόγο τους¹⁰. Πράγματι, συνεννοήσεις με φυγάδες ήταν κάτι που επέφερε τον θυμό της άλλης πλευράς (ο Αττίλας για παράδειγμα ζητούσε επίμονα τους φυγάδες¹¹) όμως οι Άβαροι λειτουργούσαν στη Δύση ως κρατική οντότητα που επέβαλλε πολλές φορές με τα όπλα τους όρους της. Έτσι μολονότι υπήρξε, πράγματι, όπως θα δούμε παρακάτω, συμφωνία, να μην δεχτούν τους Αβάρους, κάτι τέτοιο δεν εξαρτιόταν αποκλειστικά από τους Βυζαντινούς. Από την άλλη πλευρά άλλωστε οι Βυζαντινοί είχαν

9. D. Sinor, *Réflexions sur la présence Turco-Mongole dans le monde Méditerranéen et Pontique à l'époque pré-Ottomane*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest) 36 (1982) (στο εξής: D. Sinor, *Reflexions*) 490. — Του ιδίου, *The Establishment and Disolution of the Türk Empire, History of Civilizations of Central Asia*, τ. 3, εκδ. UNESCO, 1996 (στο εξής: D. Sinor, *The Establishment*), σ. 304. — P. Golden, *The Turkic Peoples and Caucasia, Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs (Variorum Collected Studies)*, 2003 (στο εξής: P. Golden, *The Turkic Peoples*), σ. 49, 261: «According to Arab sources (Tabari) the Türkic conquests also included the Abxaz (Artamonov suggests «Khazar»), Banjar and Balanjai. The Turks continued their war against Byzantium by raiding Lazica, Byzantine holding in Transcaucasia. This rather one-sided Türk-Byzantine war came to an end with the outbreak of civil war (582) amongst the Gök Türks which lasted on until 593». G. V. Vernadsky, *Ancient Russia* 183, 184. — H. Erdemir, *The Nature of the Turko-Byzantine Relations in the Sixth Century AD*, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, τομ. 68, αρ. 252 (2004) 425. — E. Vaissière (de la), *Histoire des Marchands Sogdiens*, Bibliothèque de l'Institut des Hautes Études Chinoises, Paris 2002 (στο εξής: E. Vaissière, *Histoire*), σ. 232, 237. — H. B. Пигулевская, *Византизм на пунях в Индию* (Το Βυζάντιο στον δρόμο προς την Ινδία), Москва - Ленинград 1951, σ. 209.

10. S. Vailhé, *Projet d'Alliance Turco-Byzantine au VIe Siècle*, *Échos d'Orient* 12 (1909) (στο εξής: S. Vailhé, *Projet*) 213.

11. Πρίσκοι, *Ιστορία Βυζαντινική*, FHG, IV, Paris 1868, (στο εξής: Πρίσκοι), σ. 77, (Constantinus Porphyrogenitus, *Excerpta de legationibus*, εκδ. C. de Boor, σ. 123), όπου αναφέρεται ότι ο Βυζαντινός αυτοκράτορας του έστειλε 17 φυγάδες, γιατί άλλοι δεν υπήρχαν. Επίσης, σ. 81 (Excerpta, σ. 128), όπου αναφέρεται ότι ο Αττίλας παραπονέθηκε στους Βυζαντινούς πρέσβεις ότι έφεραν λιγότερους φυγάδες και όταν αυτοί του είπαν ότι από το σκυθικό γένος δεν υπήρχαν περισσότεροι φυγάδες στο Ρωμαϊκό κράτος, ο Αττίλας απείλησε τον ακόλουθο Βιγίλα καλώντας τον *θνητόν άνθρωπον* και παρουσιάζοντας λίστα με ονόματα φυγάδων από το κράτος του στο Βυζάντιο! Ο Αττίλας είχε στείλει στο Βυζάντιο τέσσερις πρεσβείες για να ζητήσουν φυγάδες! (Βλ. Excerpta, σ. 579). Το ίδιο επίμονα ζητούσαν τους φυγάδες από τους Βυζαντινούς και οι Άβαροι (Γ. Καρδαράς, *Βυζάντιο-Άβαροι* 54). Επίσης, σ. 35, όπου ζητούν τον Γεπίδα διοικητή του Σιρμού Ουσδιβαδο, μόνο και μόνο επειδή οι Γεπίδες νικήθηκαν από αυτούς και η περιοχή τους κατελήφθη.

ανταποκριθεί στην αίτηση των Τούρκων να επιτεθούν εναντίον των Περσών, τακτική στην οποία μάλιστα ο Ιουστίνος είχε στηρίξει πολλά κηρύσσοντας τον πόλεμο εναντίον τους¹². Ίσως, με τις κατηγορίες του, ο Τούρξανθος να εννοούσε τη βυζαντινοαβαρική συνθήκη του 574, που συνήφθη κατόπιν ήττας των Βυζαντινών, η πρώτη που προέβλεπε καταβολή χρηματικού ποσού ανά έτος¹³. Αποτέλεσμα της συνθήκης αυτής ήταν η παύση των εχθροπραξιών έως το 579. Μάλιστα το 578 Άβαροι και Βυζαντινοί συνεργάστηκαν εναντίον των Σλάβων¹⁴. Πρόκειται για συνθήκη που ήταν δυνατό να προκαλέσει το μένος των Τούρκων και να θεωρηθεί καταπάτηση της συμφωνίας από μέρους των Βυζαντινών¹⁵.

Η κατηγορία του Τούρξανθου (δίπλα σε όσες προαναφέρθηκαν) ότι οι Βυζαντινοί οδηγούσαν τους Τούρκους πρέσβεις από τον Καύκασο, για να αποθαρρύνουν τουρκική επιδρομή κατά του Βυζαντίου, γεννά πολλά ερωτηματικά. Πρώτα-πρώτα δεν μπορεί ο Τούρκος ηγεμόνας να το έμαθε από τους Τούρκους που έφθασαν μαζί με τον Ουαλεντίνο, γιατί ο τελευταίος δεν ήρθε μέσω Καυκάσου. Μιλά λοιπόν εδώ ο Τούρξανθος για βυζαντινές πρεσβείες που ήρθαν επί Σιζάβουλου, αξιοποιώντας τη γενική τουρκική γνώση της περιοχής ύστερα από τις κατακτήσεις. Δεν αποκλείεται όμως, σε ορισμένες από αυτές, να ήταν αυτός που τις δέχτηκε πρώτος και στη συνέχεια να τις έστειλε στο Εκτέλ, όπου έδρευε ο πατέρας του. Πάντως η οδήγηση των Τούρκων πρέσβων από τους Βυζαντινούς ή μάλλον το πέραςμα των Βυζαντινών πρέσβων μαζί με τους Τούρκους πρέσβεις, που επέστρεφαν μέσω Καυκάσου, δεν ήταν βυζαντινή απάτη¹⁶, ανεξάρτητα αν οι Βυζαντινοί έλεγαν στους Τούρκους ότι δεν υπήρχε άλλος δρόμος και μολοντί στον μεσαίωνα υπάρχουν παραδείγματα πρεσβειών εχθρών, όπως των Μογγόλων, που αξιοποιούσαν τις τοπογραφικές γνώσεις που αποκτούσαν από συνοδεία ντόπιων πρέ-

12. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 146: "Ότι ἄλλα τε πολλὰ αἷτια ἐγένοντο τοῦ πολέμου Ῥωμαίων τε καὶ Περσῶν, τὸ δέ γε μᾶλλον ἀναπτέρωσαν Ἰουστίνον ὅπλα κινήσαι κατὰ Περσῶν τὸ ἔθνος οἱ Τοῦρκοι ἐγένοντο.

13. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 150, 216. — Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Συμβολή εις την χρονολόγηση των αβαρικών και σλαβικών επιδρομών επί Μαυρικίου (582-602), *Σύμμεικτα* 2 (1970) 147-148. — Γ. Καρδαράς, Βυζάντιο-Άβαροι 40.

14. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 192. — Γ. Καρδαράς, ό.π., σ. 39, 44-46.

15. Πρέπει πάντως να αποκλειστεί η πιθανότητα οι Άβαροι να ήταν υπόσπονδοι των Βυζαντινών (Γ. Καρδαράς, ό.π., σ. 44).

16. Β. Π. Ποτέμκιν, *Ιστορία της Διπλωματίας*, μτφρ. Σ. Πρωτόπαπα, Γκοβόστis, σ. 102: «Μερικές φορές πηγαίνανε τους πρέσβεις από τον μακρύτερο και τον πιο άβολο δρόμο, λέγοντάς τους πως αυτός ο δρόμος ήταν ο μοναδικός. Αυτό γινόταν για να υποβάλουν στους βαρβάρους τη σκέψη ότι είναι πολύ δύσκολο να φτάσει κανείς στην πρωτεύουσα και να τους κάνει να χάσουν τη διάθεση να την κατακτήσουν».

σβειών, ώστε να επιτεθούν εναντίον των χωρών τους¹⁷.

Το τελευταίο απόσπασμα από το κείμενο του Μενάνδρου αποτελεί και τον άσχημο επίλογο της σύντομης βυζαντινοτουρκικής συμμαχίας. Ενώ η πρεσβεία του Ουαλεντίνου επέστρεφε από την αποστολή της στην Κεντρική Ασία μέσω της ίδιας διαδρομής, τους περίμενε στην Κριμαία η οδυνηρή πραγματικότητα· η πόλη Βόσπορος μόλις είχε καταληφθεί¹⁸. Ύστερα από αυτή την εξέλιξη, ο Ουαλεντίνος, μαζί με τη συνοδεία του, κρατήθηκε από τους Τούρκους για κάποιο χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου υπέστη βαριές ταπεινώσεις¹⁹.

Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε στην πρεσβεία των Δυτικών Τούρκων στο Βυζάντιο, που μνημονεύει ο Θεοφάνης ο Βυζάντιος. Στην περίπτωση που μας δίνει ο Φώτιος για το έργο του Θεοφάνη Βυζαντίου αναφέρεται, όπως ήδη μνημονεύσαμε, πρεσβεία των Τούρκων (που οι Πέρσες ονόμαζαν Κερμιχόνες) στον αυτοκράτορα Ιουστίνo (και όχι στον Ιουστινιανό, το 563, όπως μνημονεύει ο Θεοφάνης Ομολογητής), με δώρα και με σκοπό να τον πείσουν, ώστε να μην δεχτεί τους Αβάρους (Ουαρχωνίτες). Ο Ιουστίνος, αφού δέχτηκε τους πρέσβεις και ανταπέδωσε με δικά του δώρα, τους άφησε να γυρίσουν στην πατρίδα τους²⁰. Από όσα έχουμε αναφέρει έως εδώ για τις βυζαντινοτουρκικές σχέσεις, ο Μένανδρος δεν έκανε λόγο για τουρκική πρεσβεία που είχε ως κύριο στόχο να εμποδίσει τους Βυζαντινούς να συνάψουν επαφές με τους Αβάρους, αν και στην πρεσβεία του Ουαλεντίνου γίνεται φανερό ότι συμφωνία τέτοιου είδους υπήρξε, που, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Τούρξανθου, οι Βυζαντινοί παρεβίασαν. Παρά τις διαφορετικές απόψεις για την ταύτιση των Ερμιχόνων, είδαμε ότι αυτοί πρέπει να ταυτιστούν πράγματι με τους Τούρ-

17. Γουλιέλμος ντε Ρουμπρούκ, Ταξίδι στην Αυτοκρατορία των Μογγόλων (1235-1255), μτφρ. Μ. Μαυρονικόλα, Αθήνα, 1991, σ. 124, 160. Πρβλ. E. Vaissière, Histoire 225: «Le marchand est aussi messenger, ambassade et espion. Il faut tenter de limiter et de contrôler ses déplacements, ne pas le laisser pénétrer au cœur de l'empire. Les traités byzantino-sassanides témoignent aussi, par leur répétition, de l'échec de cette politique. Procope cite de faux marchands espionnant pour le compte de Byzance jusqu'au palais de Ctésiphon, cœur de l'empire».

18. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 178. O R. Blockley, σ. 277, σημ. 235, πιστεύει ότι οι Τούρκοι διάβηκαν το στενό του Βοσπόρου, χωρίς δυσκολία, γιατί πιθανώς ήταν παγωμένο. E. Chavannes, Documents 241. — S. Vailhé, Projet 213. O Л. Н. Гумилев, Дребние Тюрки (Αρχαίοι Τούρκοι), НАУКА, Москва 1967, σ. 57, αναφέρει ότι οι Τούρκοι προσπάθησαν να φτάσουν στο Βυζάντιο μέσω του Δυτικού Καυκάσου αλλά ήρθαν αντιμέτωποι με την αντίδραση του βασιλείου της Εγκρίσης (πρόκειται για άλλο όνομα της Γεωργίας), τα βόρεια σύνορα του οποίου διασχίζουν τον Καύκασο: «Затем тюркюти попытались достичь Византии через западный Кавказ, но натолкнулись на сопротивление царства Эгриси, северная граница которого проходила по Кавказскому хребту».

19. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 178: ... ἐφυβρίζων τε ἐς αὐτοὺς καὶ ἀποφεναιχίζων καὶ τὰ ἄλλα κακῶς χρώμενος εἶτα οὕτως ἀφῆκεν.

20. Θεοφάνης Βυζαντίως, σ. 270.

κους. Ποια ήταν αυτή η τουρκική πρεσβεία, σε σύγκριση με το κείμενο του Μενάνδρου; Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι πρόκειται για την πρεσβεία του Μανιάχ, όμως παρ' ότι ο Μένανδρος ασχολείται πολύ με αυτήν, δεν αναφέρει παρά μόνο δύο λόγους για την πραγματοποίησή της: την προώθηση του μεταξιού απ' ευθείας στους Βυζαντινούς και τη σύναψη βυζαντινοτουρκικής συμμαχίας κατά των Περσών²¹. Δεν αναφέρει τίποτε για τους φυγάδες Αβάρους (Ουαρχωνίτες).

Ο Θεοφάνης ο Βυζάντιος στη συνέχεια αναφέρει, ότι, όταν αργότερα ήρθαν οι Άβαροι «και ζήτησαν να εγκατασταθούν στην Παννονία και να κλείσουν με το Βυζάντιο συνθήκη, ο Ιουστίνος, εξαιτίας της συμφωνίας με τους Τούρκους, δεν edέχθη». Εδώ για άλλη μια φορά γίνεται φανερό ότι οι Τούρκοι είχαν πράγματι στείλει πρεσβεία στους Βυζαντινούς να μην δεχτούν τους Αβάρους (Ουαρχωνίτες) και ότι ο Ιουστίνος παρουσιάζεται να κρατά τον λόγο του, ενώ, από την άλλη πλευρά, η πρεσβεία των Τούρκων ορίζεται χρονικά πριν από την εγκατάσταση των Αβάρων στην Παννονία.

Όπως γνωρίζουμε, ένα τμήμα των Αβάρων (ή, καλύτερα Ψευδαβάρων - Ουαρχωνιτών)²² απέδρασε προς τη Δύση για να αποφύγει το ξίφος των Τούρκων. Φθάνοντας οι Άβαροι στην περιοχή βόρεια του Καυκάσου το 558²³, ήρθαν σε επαφή με τους Βυζαντινούς και έστειλαν πρεσβεία στον Ιουστινιανό²⁴. Οι Βυζαντινοί, συμφωνώντας, θέλησαν, κατά την προ-

21. Πρβλ. R. Frye, *The Heritage* 179.

22. Οι γνωστοί ως Άβαροι στις βυζαντινές πηγές, συνήθως ταυτίζονται με τους Ουαρχωνίτες του Μενάνδρου Προτήκτορος και Θεοφύλακτου Σιμοκάττη αλλά και με τους ίδιους του Αβάρους (Juan-juan), τους Χιονίτες κ.λπ. Βλ. D. Sinor, *The Establishment* 303. — R. Frye, *The Heritage* 179. — W. Samolin, *Some Notes on the Avar Problem*, *Central Asiatic Journal* III (1957-1958) 62. — P. Golden, *Khazar Studies: A Historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars* (*Bibliotheca Orientalis Hungarica*), Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, σ. 36. — Του ίδιου, *The Turkic Peoples* 48. — D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, τ. 1, *Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, Blackwell, Oxford 1998 (στο εξής: D. Christian, *A History*), σ. 253. — L. R. Kyzlacov, *Northern Nomads, History of Civilizations of Central Asia*, τ. 3, εκδ. UNESCO, 1996, σ. 322, 323. — C. A. Macartney, *On the Greek Sources* 266: «The Greek references to the Avars begin with a passage from Priscus, quoted in excerpt by Suidas (s.v. Ἀβαρις) and by Constantine Porphyrogenetos (Exc. de Leg. Gent., ed. De Boor I. 586), according to which the Saraguri, Urogi, and Onoguri were ejected from their homes between A.D. 461 and 465 by an attack from the Savirs, who were fleeing before the Avars, who had themselves been driven from their homes by nations inhabiting the shores of the Ocean, and emigrated on account of excessive mists from the Ocean, and a great plague of gryphons». Βλ. και Γ. Καρδαράς, *Βυζάντιο-Άβαροι* 21.

23. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 253, σημ. 19. — Γ. Καρδαράς, ό.π., σ. 24.

24. Ζητώντας μέσω του στρατιωτικού διοικητή της Λαζικής γη για εγκατάσταση και επιχορήγηση για να γίνουν «φοιδεράτοι», βλ. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 48-50: «Οτι δημηγορήσας ό βασιλεύς, τού τε ιερού ξυλλόγου τὸ άγχίνουν τε και βουλευτικόν τού βασιλέως επαιέσαντος, παραχρήμα τά τε δῶρα έστελλεν σειράς τε χρυσῶ διαπεποικιλμένας και

σφιλή τους τακτική, να τους χρησιμοποιήσουν εναντίον των βαρβαρικών φύλων βορείως του Ευξείνου Πόντου²⁵ και οι Άβαροι, νικώντας τους Σαβείρους, Ονιγούρους και Ζάλους, έφθασαν το 561 στον κάτω Δούναβη και από εκεί επανέλαβαν (έτος 562), στέλνοντας πρεσβεία, το αίτημα για εγκατάσταση. Ήθελαν να μείνουν στη μικρή Σκυθία, αλλά ο Ιουστινιανός λόγω του φόβου επιδρομών, επειδή η μικρή Σκυθία βρισκόταν κοντά στη Θράκη, τους υπέδειξε την ανατολική Παννονία²⁶.

Στην αρχή της βασιλείας του Ιουστίνου (τέλος του 565) οι Άβαροι έστειλαν πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, με αυξημένες απαιτήσεις για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στη φρούρηση των συνόρων της αυτοκρατορίας, αλλά ο Ιουστίνος δεν υποχώρησε²⁷. Το 567 Λογγοβάρδοι και Άβαροι γίνονται κύριοι της Παννονίας, αφού εξουδετέρωσαν τους Γεπίδες, και οι Λογγοβάρδοι στη συνέχεια εισβάλλουν στην Ιταλία²⁸. Έτσι οι

κλίνας έσθητάς τε σηρικὰς καὶ ἕτερα πλεῖστα ἐκμαλθακῶσαι οἷά τε ὄντα ἀλαζονείας ἀνάπλεα φρονήματα, πρὸς τοῖς καὶ πρεσβευσόμενον Βαλεντῖνον (εἰς δὲ οὗτος τῶν βασιλικῶν μαχαφοφύρων), προὔτρεπέ τε τὸ φύλον ὁμαιχμία ἐσάγειν Ῥωμαίοις καὶ κατὰ τῶν ἀντιπάλων ὁπλίζεσθαι, ἐμφρονέστατα, οἷμα, προμηθευσάμενος τὸν βασιλεῦς, ὥς ἡ νικῶντες οἱ Ἄβαροι ἡ καὶ ἡσώμενοι ἐξ ἁμφοῖν πορίσωσι Ῥωμαίοις τὸ συνοῖσιν.

25. Γ. Καρδαράς, Βυζάντιο-Άβαροι 25: «Από τις σχέσεις του Βυζαντίου με τους λαούς που ζούσαν στις νοτιορωσικές στέπες εξαρτιώταν αν θα προστατεύονταν ο λεγόμενος “ανοιχτός διάδρομος”, τα πολιτικά, στρατιωτικά και οικονομικά συμφέροντα της αυτοκρατορίας και κατ’ επέκταση αν θα διατηρούνταν η ισορροπία δυνάμεων κατά μήκος του βορείου μετώπου της».

26. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 52, 253, σημ. 26, σ. 192. Ο Ιουστινιανός, επειδή φοβόταν επιδρομή στη Θράκη, καθυστέρησε την επάνοδο των πρέσβειων, παραγγέλλοντας στον στρατηγό Ιουστίνo, που τώρα βρισκόταν στη Θράκη, να τους αφαιρέσει τα όπλα που έφεραν από την Κωνσταντινούπολη, πράγμα που προκάλεσε την εχθρότητα των Αβάρων. Βλ. και G. V. Vernadsky, *Ancient Russia* 180: «The Sabiri in the eastern section of the North Caucasian area were the first Hunnic tribe to be attacked (559). Having crushed the Sabiri, the Avars raided the country of the Utiguri, on the eastern shores of the Sea of Azov (560). The Utiguri were forced to recognize Avar suzerainty over them. Thereupon the Avars crossed the Don river, breaking into the land of Kutriguri. The latter, as it seems, asked their western neighbors the Antes to help them, but the latter refused to move. The Kutriguri were then defeated and the Kutrigur khan—probably the same Zabergan who threatened Constantinople in 558—became Khan Bayan’s vassal. It is probably at this time that Bayan assumed the title of kagan by which he was later known. Having disposed of the Kutriguri the Avars now approached the Dniester River (561). Bessarabia, home of the Antes, was now their next objective. The Antes at first offered a furious resistance but later entered into negotiations with the invaders». Γ. Καρδαράς, Βυζάντιο-Άβαροι 27.

27. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 92-94. — Γ. Καρδαράς, ό.π., σ. 29.

28. R. Browning, Ο αιώνας του Ιουστινιανού, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. Ζ' (στο εξής: R. Browning, Ο αιώνας), σ. 207. Βλ. και R. Frye, *The Heritage* 179. — D. Christian, *A History* 280. — P. Golden, *The Peoples of the Russian forest belt*, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, επιμ. D. Sinor, Cambridge University Press, 1990, σ. 260. — I. Bona, *Die Geschichte der Awaren im Lichte der Archaeologischen Quellen*, *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi Sull'alto Medioevo: Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari*, 23-29 aprile 1987, τ. 2, 1988, σ. 438, 443. — Α. Σαββίδης, *Οι Αλανοί του Καυκάσου και οι μεταναστεύσεις τους στην ύστερη*

Άβαροι μένουν μόνοι κυρίαρχοι της Παννονίας, ελέγχοντας την περιοχή του μέσου Δούναβη, και συνεχίζουν να ενοχλούν το Βυζάντιο. Οι συσχετισμοί δυνάμεων στην Κεντρική Ευρώπη άλλαξαν έως τις αρχές του 9ου αιώνα, οπότε οι Άβαροι θα νικηθούν από τους Φράγκους και θα εξαφανιστούν. Στο μεταξύ είχαν δημιουργήσει ένα μεγάλο κράτος στον μέσο Δούναβη, όπως παλαιότερα οι Ούννοι. Σταδιακά επεκτάθηκαν δυτικότερα και πιθανότατα η Μοραβία, η Βοημία και τμήμα της κάτω Αυστρίας τέθηκαν υπό την εξουσία τους²⁹.

Όπως ήδη σημειώσαμε, ο Θεοφάνης ο Βυζάντιος ορίζει την πρεσβεία των Τούρκων πριν από την εγκατάσταση των Αβάρων στην Παννονία, (που πραγματοποιήθηκε το 567, μετά την καταστροφή των Γεπίδων). Αυτό γίνεται φανερό από τα λεγόμενά του ότι ο Ιουστίνος αρνήθηκε στους Αβάρους την εγκατάσταση στην Παννονία καθώς και τη σύναψη βυζαντινοαβαρικής συνθήκης, λόγω της συμφωνίας τους με τους Τούρκους. Η πρεσβεία αυτή των Αβάρων προς τον Ιουστίνο πρέπει να ήταν εκείνη του έτους 565. Επομένως, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι η πρεσβεία των Ερμιχιόνων ταυτίζεται με την πρεσβεία του Μανιάχ (τέλος 567 - αρχές 568) ή με οποιαδήποτε άλλη τουρκική πρεσβεία που έφθασε αργότερα στην Κωνσταντινούπολη (του Αναγκάστη ή άλλου Τούρκου πρέσβη). Άρα ή πρόκειται για την πρώτη πρεσβεία των Κερμιχιόνων επί της βασιλείας του Ιουστινιανού και όχι του Ιουστίνου ή η σύνδεση της πρεσβείας με την άφιξη των Αβάρων (νωρίτερα από το 567) δεν είναι σωστή.

Εκπληξη προξενεί η εποχή αποστολής τουρκικής πρεσβείας με κύριο αίτημα την εμπόδιση βυζαντινοαβαρικών συνεννοήσεων και την τήρηση της συμφωνίας με τους Τούρκους από μέρους του βυζαντινού αυτοκράτορα, αφού αυτή πραγματοποιήθηκε νωρίτερα από το ταξίδι του Ζημάρχου, όπου υποτίθεται ότι παγιώθηκε η βυζαντινοτουρκική φιλία. Το ότι η φυγή των Αβάρων (Ουαρχωνιτών) στη Δύση ενόχλησε πολύ τους Τούρκους, γίνεται φανερό και από άλλο απόσπασμα του Μενάνδρου, όπου μας λέει ότι και ο Σιζάβουλος, όταν έμαθε για τη φυγή των Αβάρων (οι οποίοι μάλιστα φεύγοντας λεηλάτησαν περιοχές των Τούρκων) διακήρυξε με αλαζονικό τρόπο ότι (επειδή δεν ήταν πουλιά ή ψάρια για να γλιτώσουν) θα τους χτυπούσε μόλις τελείωνε τον πόλεμο κατά των Εφθαλιτών³⁰. Δεν αποκλείεται, επομένως, ο Σιζάβουλος, όταν έμαθε ότι οι Άβαροι έφθασαν βόρεια του Δούναβη, να έστειλε πρεσβεία το 563 (την πρεσβεία των Ερμιχιόνων του Θεοφάνη Ομολογητή), για να πείσουν τους

Αρχαιότητα και στο Μεσσαίωνα, Ίδρ. Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 2003, σ. 43. — Γ. Καρδαράς, Βυζάντιο-Άβαροι 32, 33.

29. Γ. Καρδαράς, ό.π., σ. 34.

30. Μενάνδρος Προτήκτωρ, σ. 46. — C. A. Macartney, On the Greek Sources 267.

Βυζαντινούς να μην τους δεχτούν. Αν έχουν έτσι τα πράγματα, η συμφωνία με τους Τούρκους είχε γίνει νωρίτερα από τις πρεσβείες του Μανιάχ και του Ζημάρχου και οι Τούρκοι είχαν δίκιο να παραπονιούνται.

Μήπως πρέπει να υποθέσουμε ότι με το να μην δέχονται οι Βυζαντινοί τους Αβάρους στη μικρή Σκυθία, οι Τούρκοι θεωρούσαν ότι δεν παραβιάστηκαν οι συνθήκες, ενώ αργότερα (567), την εγκατάσταση των Αβάρων στην Παννονία τη θεώρησαν ως παραβίαση της συμφωνίας, όταν πληροφορήθηκαν το γεγονός, ενώ αντίθετα η μη επίτευξη συμφωνίας κατά την αβαρική πρεσβεία στον Ιουστίνο το 565, μεταξύ Βυζαντινών και Αβάρων, θεωρήθηκε από τους Τούρκους σωστή ενέργεια εκ μέρους των Βυζαντινών κι έτσι δεν θεωρήθηκε σκόπιμο να τεθεί θέμα παραβίασης των συνθηκών κατά την πρεσβεία του Μανιάχ; Όπως είπαμε παραπάνω, ο Σιζάβουλος ενδιαφερόταν για την απόδραση των Αβάρων στη Δύση και επομένως θα έθετε το θέμα στην πρεσβεία του έτους 567. Φαίνεται ότι ή δεν υπήρξε θέμα ή ότι αυτός ενδιαφερόταν περισσότερο για τη βυζαντινοτουρκική φιλία και τη συνεργασία εναντίον των Περσών, σε αντίθεση με τον Τούρξανθο ή, πιθανότερα, ότι η συμφωνία έγινε αργότερα. Επομένως, πρόκειται μάλλον για τη συνθήκη του 571, ή καλύτερα, όπως αναφέραμε, του 574, που πραγματοποιήθηκε ύστερα από ήττα των Βυζαντινών στρατευμάτων, μεταξύ Αβάρων και Βυζαντινών³¹, την οποία ο Τούρξανθος είχε πληροφορηθεί. Πράγματι, μια τέτοια συνθήκη με τους εχθρούς των Τούρκων Ουαρχωνίτες θα ήταν δυνατό να αποτελέσει λόγο δυσφορίας για τους συμμάχους των Βυζαντινών Τούρκους. Πρέπει όμως να δεχτούμε ότι ο Σιζάβουλος δεν την γνώριζε; Κάτι τέτοιο είναι πιθανό, αφού η βυζαντινοαβαρική συνθήκη του 574 έγινε προς το τέλος της βασιλείας του, δεν αποκλείεται όμως να ήταν και προσωπική επιλογή κάθε Τούρκου ηγεμόνα. Εξάλλου και πριν από το 570 οι βυζαντινοαβαρικές σχέσεις ήταν καλές. Οι Άβαροι είχαν στείλει στην Κωνσταντινούπολη πρεσβείες το 568, 569 και 570 και υπήρξε μεταξύ τους ειρήνη³². Όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, ο Τούρξανθος ήταν αποφασισμένος να τραβήξει τα πράγματα έως τα άκρα. Πάντως, όπως κι αν έχει το πράγμα, από τη μνεία του Θεοφάνη του Βυζάντιου γίνεται φανερό ότι οι σχέσεις του Βυζαντίου με τους Αβάρους, εχθρούς των Τούρκων, βάραιναν ιδιαίτερα στη διατήρηση της βυζαντινοτουρκικής συνεργασίας.

Καταλήγουμε, επομένως, στο συμπέρασμα ότι η πρεσβεία που αναφέρει ο Θεοφάνης ο Βυζάντιος δεν είναι διαφορετική από την πρεσβεία

31. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 150. Επίσης σ. 270, σημ. 176, σ. 276, σημ. 223. Ο D. Sinor, *Reflexions* 490, κάνει λόγο για αβαροβυζαντινή συνθήκη του 574. Αν έχει δίκιο, εξηγούνται καλύτερα τα πράγματα.

32. Γ. Καρδαράς, *Βυζάντιο-Άβαροι* 36, 37.

των Ερμιχιόνων του 563 στον Ιουστινιανό. Φαίνεται πως οι Τούρκοι έστειλαν την πρεσβεία αυτή με αίτημα να μην δεχθούν οι Βυζαντινοί τους Αβάρους, όταν έμαθαν ότι οι Άβαροι (Ουαρχωνίται) έφθασαν στον Κάτω Δούναβη κι άρχισαν τις διαπραγματεύσεις με τους Βυζαντινούς (561-562). Στο μεταξύ, οι Τούρκοι μόλις είχαν τελειώσει από τον αγώνα τους με τους Εφθαλίτες νικηφόρα και τώρα, όπως είχε προαναγγείλει ο Σιζάβουλος, άρχισαν τις ενέργειες για να τιμωρήσουν τους Ουαρχωνίτες (Αβάρους). Ίσως αυτή η πρεσβεία αποτέλεσε και το έναυσμα για την τουρκική πρεσβεία του 567. Είναι πιθανό η τουρκική πρεσβεία του 563 να είχε σταλεί από κάποιον μικρότερο Τούρκο ηγεμόνα κατόπιν εντολής του Σιζάβουλου (Istemi), ο οποίος να κατοικούσε με τη φυλή του στην περιοχή των αρχαίων Μασαγετών, αφού ο Θεοφάνης Βυζάντιος συνδυάζει τους τελευταίους με τους Τούρκους. Αν έχουν έτσι τα πράγματα, οι πρεσβείες βέβαια των (Κ)Ερμιχιόνων του Θεοφάνη Ομολογητή και του Θεοφάνη Βυζαντίου, όπως είχαμε ήδη υποθέσει παραπάνω, πράγματι, ταυτίζονται, παρότι υπάρχει ασυμφωνία ως προς τη χρονολογία άφιξης στην Κωνσταντινούπολη, ενώ η πρεσβεία του Μανιάχ στο Βυζάντιο το 567-568 δεν ήταν η πρώτη που έστειλαν οι Δυτικοί Τούρκοι.

Παρά το γεγονός ότι η πολιτική του Τιβερίου απέναντι στους Αβάρους ήταν περισσότερο διαλλακτική από την πολιτική του Ιουστίνου, οι Άβαροι άρχισαν να διεκδικούν περισσότερα από την αυτοκρατορία, καθώς γίνονταν ισχυρότεροι. Το έτος 579 άρχισαν να κατασκευάζουν γέφυρα μεταξύ Σίρμιου και Σιγγιδόνας, ενώ αβαρικός στόλος εμφανίστηκε στον ποταμό Σάο³³. Όταν ο Ρωμαίος στρατηγός της Σιγγιδόνας τους κατήγγειλε ότι παραβιάζουν τη συνθήκη που έκλεισαν με το Βυζάντιο και τους κάλεσε να αποχωρήσουν, εκείνοι δικαιολογήθηκαν ότι ετοίμαζαν εκστρατεία εναντίον των Σλάβων που βρίσκονταν σε βυζαντινό έδαφος³⁴. Έγινε προσπάθεια να λυθεί το ζήτημα με διπλωματικά μέσα, οπότε οι Βυζαντινοί θεώρησαν καλό να εκμεταλλευτούν, έστω και με τα λόγια, την παρουσία των Τούρκων στην Κριμαία.

Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, γνωρίζοντας ότι δεν μπορεί να αντιμετωπίσει τους Αβάρους, δεδομένου ότι όλα τα στρατεύματα απασχολούνταν στο περσικό μέτωπο, προσποιήθηκε ότι και ο ίδιος ήθελε να εκστρατεύσει εναντίον των Σλάβων που λεηλατούσαν τη βυζαντινή επικράτεια, όμως εκείνη η στιγμή, τους είπε, δεν ήταν η κατάλληλη για τους Αβάρους να επιχειρήσουν εκστρατεία, γιατί οι Τούρκοι είχαν ήδη

33. Γ. Καρδάρας, ό.π., σ. 48.

34. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 222: ... *διέγνω σαφώς ό αυτοκράτωρ, ως την πόλιν τόν Σίρμιον εξέλειν βουλόμενος έργάζοιτο την γέφυραν άποκωλόνσαι βουλόμενος την τών άναγκαίων είσκομιδήν, όπως λιμψ παραστήσοιτο την πόλιν...*

στρατοπεδεύσει στη Χερσώνα και θα μάθαιναν αμέσως ότι οι Άβαροι πέρασαν τον Δούναβη. Έτσι, θα ήταν καλό η επιχείρηση να αναβληθεί. Στο μεταξύ ο Βυζαντινός αυτοκράτορας θα μάθαινε τις προθέσεις των Τούρκων και πού σχεδιάζουν να επιτεθούν, ώστε να ειδοποιήσει τον χαγάνο³⁵.

Οι Τούρκοι, αμέσως μόλις πέρασε από το έδαφός τους η πρεσβεία του Ουαλλεντίνου, έσπευσαν να καταλάβουν τη Βόσπορο. Γυρνώντας ο Ουαλλεντίνος βρήκε την πόλη σε τουρκικά χέρια. Στη συνέχεια οι Τούρκοι προωθήθηκαν, καθώς φαίνεται αργά, στις υπόλοιπες βυζαντινές κτήσεις της Κριμαίας και το 579-580 βρίσκονταν στην πόλη της Χερσώνας. Δεν είναι γνωστό αν οι Τούρκοι σχεδίαζαν να προχωρήσουν ακόμη δυτικότερα και να πραγματοποιήσουν την επίθεση εναντίον των πρώην εχθρών τους Αβάρων (Ουαρχουνιτών), κάτι τέτοιο όμως θα ήταν δύσκολο γιατί δεν είχαν πλοία³⁶ και ο δρόμος προς τον Δούναβη και τον Έβρο, στον οποίο αναφέρεται ο Τούρξανθος κατά τη συνομιλία του με τον Ουαλλεντίνο, βρισκόταν αρκετά μακριά από τις τουρκικές θέσεις (δηλαδή από το νοτιότερο σημείο της Κριμαίας). Όσο για τους Βυζαντινούς, τη στιγμή αυτή προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν το γεγονός της παρουσίας των Τούρκων στην περιοχή, παρ' ότι τώρα βρίσκονταν ως εχθροί στα εδάφη τους, γνωρίζοντας τον φόβο των Αβάρων, οι οποίοι είχαν υποστεί τα πάνδεινα από αυτούς και είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τη χώρα τους.

Τα λεγόμενα του Βυζαντινού αυτοκράτορα δεν έπεισαν τον Άβαρο πρέσβη, ο οποίος κατάλαβε ότι ήταν πρόσχημα για να αποτραπεί η υλοποίηση των σχεδίων των Αβάρων, φέρνοντάς τους αντιμέτωπους με τον φόβο των Τούρκων. Εξ άλλου ο απεσταλμένος του Αβάρου χαγάνου στο Βυζάντιο ήταν αυτός που τον παρότρυνε σε πόλεμο με τους Ρωμαίους. Παρόλα αυτά, συμφώνησε να αναφέρει στον χαγάνο όλα όσα ειπώθηκαν στη βυζαντινή αυλή, αναχώρησε γεμάτος δώρα, αλλά στον δρόμο σκοτώθηκε από Σλάβους που λεηλατούσαν την περιοχή³⁷. Τελικά το Σίρμιο πολιορκήθηκε για δύο χρόνια από τους Αβάρους και το 582 οι Βυζαντινοί αναγκάστηκαν να το παραδώσουν, αφού επιτράπηκε στη φρουρά και στους πολίτες να αποχωρήσουν³⁸.

35. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 223-224.

36. Ο R. Blockley, Μένανδρος Προτήκτωρ σ. 277, σημ. 235, πιστεύει, όπως είδαμε, ότι πέρασαν τον Κιμμέριο Βόσπορο χειμώνα, όταν ήταν παγωμένος. Έτσι, δεν χρειάστηκαν πλοία.

37. Μένανδρος Προτήκτωρ, σ. 224.

38. R. Browning, Ο αιώνας 213. (Προσπάθεια των Βυζαντινών να εμπλέξουν τους Λογγοβάρδους απέτυχε). Γ. Καρδαράς, Βυζάντιο-Άβαροι 50, 51.

Ήταν μια ασυνήθιστη κατάσταση. Η βυζαντινή εξουσία στην Κριμαία είχε καταλυθεί από τους πρώην συμμάχους Τούρκους, αλλά ο Βυζαντινός αυτοκράτορας προτιμούσε να εφαρμόζει τὸ μὴ χεῖρον, βέλτιον. Οι Άβαροι γνώριζαν ότι οι Τούρκοι δεν ήταν τόσο κοντά και οπωσδήποτε όχι τόσο φοβεροί, δεδομένου μάλιστα ότι βρίσκονταν μακριά από τις βάσεις τους και δεν είχαν στην περιοχή βορείως του Δούναβη υποταγμένα φύλα για να τους βοηθήσουν. Όσο για τους ίδιους τους Τούρκους και ιδιαίτερα τον Τούρξανθο, πρέπει να κατάλαβαν ότι η εκστρατεία προς τον Δούναβη δεν ήταν τόσο εύκολη υπόθεση και ότι η βυζαντινοαβαρική αντίθεση ή συνεργασία δεν εξαρτιόταν απόλυτα από τους Βυζαντινούς, αφού οι Άβαροι ήταν υπολογίσιμη δύναμη στην περιοχή. Τέλος, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα λεγόμενα του Βυζαντινού αυτοκράτορα για τους Τούρκους, δείχνουν ότι η παρουσία τους και μόνο ήταν ένα γεγονός που δεν μπορούσε να μην υπολογίζεται, όχι μόνο στην περιοχή βόρεια του Ευξείνου αλλά και δυτικότερα, βόρεια του Δούναβη.

Η νέα αυτή κατάσταση φαίνεται ότι έφερε πιο κοντά τους Τούρκους και Βυζαντινούς επί Μαυρικίου, παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος έκανε συνθήκη με τους Αβάρους αμέσως μόλις ανήλθε στον θρόνο³⁹. Έτσι, όταν το 584 οι Άβαροι λεηλάτησαν την Αγχίαλο και ο αυτοκράτορας ετοιμαζόταν για πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τον Ιωάννη της Εφέσου, οι Άβαροι αναγκάστηκαν να αποσυρθούν στο Σίρμιο, λόγω επιθέσεων των Τούρκων, φοβούμενοι για τις οικογένειές τους και τα υπάρχοντά τους και κατορθώνοντας να εξαγοράσουν την αποχώρηση των Τούρκων με οκτώ κεντηνάρια χρυσού⁴⁰. Η πληροφορία αυτή είναι εξαιρετικής σημασίας, αν και δεν μπορούμε να τη δεχτούμε χωρίς επιφυλάξεις. Αν, πάντως, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι Τούρκοι είχαν έρθει σε δύσκολη θέση από οικονομικής πλευράς, αφού προτίμησαν να έλθουν σε συνεννόηση με τους πρώην άσπονδους εχθρούς τους και όχι να «τους συντρίβουν με τις οπλές των αλόγων τους σαν μυρμήγκια», όπως κόμπαζε ο Τούρξανθος μπροστά στον Ουαλλεντίνο. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η απειλή των Τούρκων να βρεθούν στον Δούναβη, αποδεικνύεται ότι δεν ήταν κάτι το ανέφικτο και ο Βυζαντινός αυτοκράτορας φαίνεται πως γνώριζε τι έλεγε, όταν υπενθύμιζε στους Αβάρους την τουρκική παρουσία στην περιοχή.

Πόσο έμειναν οι Δυτικοί Τούρκοι στην Κριμαία και γενικότερα στην περιοχή βόρεια του Ευξείνου Πόντου δεν είναι με ακρίβεια γνωστό. Τελευταία, ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι η εξέγερση του ηγεμόνα

39. Γ. Καρδαράς, ό.π., σ. 52.

40. Ό.π., σ. 53 (Από τον Ιωάννη της Εφέσου).

των Ονογούρων Βουλγάρων Κοβράτου, δεν έγινε εναντίον των Αβάρων, όπως μνημονεύει ο πατριάρχης Νικηφόρος, διώχνοντάς τους από τη γη του, αλλά εναντίον των Δυτικών Τούρκων⁴¹. Η εξέγερση που οδήγησε στην ίδρυση της «Μεγάλης Βουλγαρίας» γύρω από την Αζοφική, χρονολογείται από το 630 έως το 641⁴². Είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι την παραπάνω χρονική περίοδο, ύστερα από τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν στις στέπες της Κεντρικής Ασίας, οι Δυτικοί Τούρκοι ήταν σε θέση να ελέγχουν άμεσα τις περιοχές βόρεια του Ευξείνου. Πιθανότατα ο έλεγχος αυτός γινόταν μέσω των Χαζάρων, που έως τα μέσα του 7ου αιώνα πρέπει να βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Δυτικών Τούρκων. Νομίζω ότι η άποψη που θέλει τους Χαζάρους να έρχονται αργότερα στην περιοχή βόρεια του Ευξείνου, θεωρώντας τις πληροφορίες μεταγενέστερων Βυζαντινών συγγραφέων (Θεοφάνης κ.λπ.) ως αναχρονισμό, δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Άμεση συνεχής παρουσία των Δυτικών Τούρκων στην παραπάνω περιοχή σήμαινε ένα τεράστιο δυτικό χανάτο με τρομερή δύναμη και συνεχή έλεγχο, κάτι που δεν μας επιτρέπεται να θεωρήσουμε ως σωστό, παίρνοντας υπόψη την ισορροπία δυνάμεων, τη σύγχρονη εποχή, στην Κεντρική Ασία, μεταξύ δυτικού και ανατολικού χανάτου, Περσίας και Κίνας. Ακόμη και την εποχή της ακμής τους, πριν οι Τούρκοι διαιρεθούν σε ανατολικούς και δυτικούς, στηρίζονται σε ντόπια φύλα (τουρκικά και άλλα) που διέμεναν βόρεια του Ευξείνου.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, είναι πολύ πιθανό η πληροφορία του Νικηφόρου να είναι σωστή και η εξέγερση του Κοβράτου να έγινε εναντίον των Αβάρων. Μπορεί δηλαδή οι Άβαροι να είχαν επεκτείνει την κυριαρχία τους έως την Αζοφική μετά την αναχώρηση των Δυτικών Τούρκων και η εξέγερση του Κοβράτου να ήταν αποτέλεσμα της εξασθένησής τους μετά την αποτυχία του 626 μπρος στα τείχη της Κωνσταντινούπολης και πιθανής συνεννόησης με τον Ηράκλειο⁴³. Ύστερα από τη διάλυση του κράτους της Μεγάλης Βουλγαρίας επί Κώσταντος Β' (641-668), οι Χαζάροι κατέλαβαν την περιοχή της Αζοφικής, ως νέα ανερχόμενη δύναμη.

Έπειτα από όσα αναφέρθηκαν, μπορεί κανείς να καταλήξει στο

41. W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, Μόναχο 1988 (στο εξής: W. Pohl, *Awaren*), σ. 273. — Γ. Καρδαράς, *Βυζάντιο-Άβαροι 172 κ.ε. και σ. 175, όπου λεπτομερής βιβλιογραφία.*

42. Βλ. και W. Pohl, *Awaren* 271-272. — Ε. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.) Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου*, Αθήνα 1993, σ. 47-48.

43. Για τις πιθανές αυτές συνεννοήσεις και τις καλές σχέσεις του Βούλγαρου ηγεμόνα με τον Ηράκλειο, βλ. Γ. Καρδαράς, *Βυζάντιο-Άβαροι 172 κ.ε.*

συμπέρασμα ότι είναι πιθανότερο η πρώτη πρεσβεία της ανερχόμενης τότε δύναμης των Τούρκων να εστάλη το 563, επί Ιουστινιανού, όταν έμαθαν ότι οι μισητοί τους Ουαρχωνίτες (Άβαροι) είχαν εγκατασταθεί στη βόρεια Βαλκανική και είχαν έρθει σε επαφή με τους Βυζαντινούς. Το 565 η άρνηση του Ιουστίνου Β' να υποχωρήσει στις απαιτήσεις των Αβάρων θεωρήθηκε από τους Τούρκους ευνοϊκή γι' αυτούς ενέργεια και αυτό ίσως ήταν ένας από τους λόγους που στο τέλος του 567 στάλθηκε πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη υπό τον Μανιάχ για συνεργασία με ένα φιλικό κράτος σε όλους τους τομείς, στρατηγικούς (όχι μόνο για τους Πέρσες αλλά και για τους Αβάρους) και εμπορικούς (εμπόριο μεταξιού). Φαίνεται πως η φιλική αυτή συνεργασία σταμάτησε ύστερα από τη βυζαντινοαβαρική συνθήκη του 574, με αποτέλεσμα την κακή υποδοχή του Ουαλλεντίνου από τον Τούρξανθο και την κατάληψη της Κριμαίας από τους Δυτικούς Τούρκους. Φαίνεται ότι οι Τούρκοι έδιναν μεγάλη σημασία και στην ύπαρξη των Αβάρων, όχι μόνο γιατί ήταν παραδοσιακοί τους εχθροί αλλά ίσως και γιατί τους έβλεπαν ως ανταγωνιστική τους δύναμη στο δυτικότερο τμήμα των αχανών κτήσεών τους. Παρ' όλα αυτά, η παρουσία των Τούρκων στην περιοχή του Ευξείνου ήταν ευεργετική για το Βυζάντιο, γιατί μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως αντίρροπη δύναμη για τις επιδιώξεις των Αβάρων, είτε επρόκειτο απλώς για εκφοβισμό είτε για πραγματοποίηση τουρκικής εκστρατείας στη Βαλκανική εναντίον των Αβάρων.

SUMMARY

Stephanos Kordossis

THE AVARS IN THE BALKANS AND PANNONIA (HUNGARY), THE PRESENCE OF THE WESTERN TURKS IN THE BLACK SEA AND THE BALKANS AND THE BYZANTINE DIPLOMACY

This paper suggests that the first delegation sent by the Turks took place in 563 and that the turco-byzantine alliance extended not only in Central Asia (against Persia) but also in the Balkans (against the Avars). According to Theophanes Confessor during that year (two years before the death of Justinian, in 565), a delegation sent by (K)Ermichions reached the court of the Byzantine Emperor. There is a lot of disagreement among scholars concerning the identity of the Ermichions. Theophanes Byzantius states that the Persians were naming the Turks as Ermichions, but places the visit of the delegation within Justin's II reign (after 565). Moreover, according to Theophanes Byzantius, Justin denied the Avars access to Roman lands, in 565, because of his previous agreement with the Turks.

The identity of the 563 delegation may be indirectly deducted from the study of the diplomatic activity and of the political developments in the years that followed it. In 565, as stated, Justin denied the Avars access to the roman lands in Pannonia. Two years later, Menander records the arrival of a Turkic delegation, in 567, with proposals for a Turco-byzantine alliance, against Persia. Up until 576 a series of delegations was exchanged between the Turks and Byzantines.

In 571, or, more possibly in 574, the Byzantines are forced to sign a treaty with the Avars resulting in their being accepted within Roman lands and in the payment of an annual tribute to them by the Byzantines. It was after this treaty that the Turco-Byzantine relations worsened. Turxanthus' accusations against the Byzantines during Wallentine's last delegation in 576, that they failed to keep their promises and were deceitful against their allies, which are mentioned by Menander, together with his hostile actions (occupation of the city of Bosphorus in Crimea) may originate in the acceptance of the Avars.

One, though, has to ask why the Turks reacted like that, since, according

to Menander, the aims of the Byzantino-turkic alliance were commercial and strategic only against Persia and were still honoured by the Romans (there was an ongoing war with Persia). It can only be understood if one accepts that the Byzantino-turkic alliance had two brunches. One regarding Persia (Central Asia and Caucasus) and the other the Avars (northern coasts of Black Sea, Eastern and Central Europe). The accord, regarding the Avars (War-Chunni), who were fleeing away from the Turkic yoke and towards the roman lands, is not recorded by Menander but has been saved by Theophanes Byzantius (although he places it in Justin's II reign).

Despite the deterioration of the turko-byzantine relations, which resulted in the occupation of the roman territories in Crimea by the Turks, the Byzantine diplomacy still had in mind the use of their presence in the Northern coasts of Black Sea against the Avar aggression in the Balkans. The fact that Constantinople tried to intimidate the Avar ambassador by telling him that the Turks were ready to launch a punitive raid against them from the north, following the coasts of the sea of Pontus into the northern Balkan peninsula, is indicative of this. Moreover, if, as John of Ephesus mentions, in 584 the Avars had to fall back to Sirmium due to Turkic raids in their territories, one may have to admit that the Byzantine diplomacy succeeded in its aim. This important piece of information, if accepted, may prove that the turko-byzantine alliance had practical results not only in Central Asia (against Persia) but also in the Balkans (against the Avars).

ΤΑ ΖΩΑ ΣΤΑ BYZANTINA ONEIROKRITIKA*

Η παρούσα μελέτη εντάσσεται στις ερευνητικές προσπάθειες των τελευταίων χρόνων, οι οποίες έχουν ως θέμα τα ζώα και ευρύτερα το φυσικό περιβάλλον και τη σημασία τους για τον άνθρωπο στη βυζαντινή εποχή¹. Τα κείμενα, από τα οποία αντλήθηκαν πληροφορίες για τις αντιλήψεις των ανθρώπων και την καθημερινή τους ζωή, είναι καταρχήν το Ονειροκριτικό του Αχμέτ, ένα βιβλίο που κατά πάσα πιθανότητα γράφηκε στα τέλη του 9ου και τις αρχές του 10ου αι. και για το οποίο υπάρχει η άποψη ότι συντάχθηκε για έναν αυτοκράτορα, ίσως τον Λέοντα Στ' (886-912)². Η απόδοση του έργου σε κάποιον με το όνομα Αχμέτ οφεί-

* Η παρούσα δημοσίευση εντάσσεται στο ευρύτερο πρόγραμμα «ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ-ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ» το οποίο χρηματοδοτείται κατά 75% από ευρωπαϊκούς πόρους και κατά 25% από εθνικούς πόρους. Είναι προϊόν του ερευνητικού προγράμματος «Ο άνθρωπος και τα ζώα στο Βυζάντιο (8ος-11ος αι.): Καθημερινή ζωή - Υλικός πολιτισμός - Κοινωνία/Οικονομία» (Κ.Α. 70/3/8005), επιστημονικός υπεύθυνος του οποίου είναι ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ταξιάρχης Γ. Κόλιας. Το κείμενο είναι η επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσης του συγγραφέα στην 27^η Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, η οποία πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2005 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Βλ. ανάμεσα στα άλλα Ν. Α. Κουτράκου, Φύση και Άνθρωπος στο Βυζάντιο. Αντιλήψεις και ιδεολογήματα. Άνθρωπος και Φύση (Διεθνές Κέντρο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας. Σειρά: «Διεπιστημονικές εκδηλώσεις», Νο 2), Αθήνα 1992, σ. 130-141. — Α. Kazhdan, El mundo vegetal en la Historia de Nicetas Choniates, *Erytheia* 16 (1995) 63-72. — Ν. Nicholas, A Conundrum of Cats: Pards and their Relatives in Byzantium, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 40/4 (1999) 253-298. — Τ. G. Kolias, Alltagsleben und materielle Kultur in Byzanz, στο: *XXe Congrès international des études byzantines*, Collège de France - Sorbonne, 19-25 août 2001, *Pré-Actes*, I. *Séances plénières*, σ. 335-344. — Ν. Ševčenko, Wild Animals in the Byzantine Park στο: *Byzantine Garden Culture* (εκδ.: Α. Littlewood, H. Maguire, J. Wolschke-Bulmahn), Washington, D.C. 2002, σ. 69-86. — Α. Κ. Σινάκος, Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος-6ος αι.) [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], Θεσσαλονίκη 2003.

2. Άχμέτ, Όνειροκριτικόν, έκδ.: F. Drexl, *Achmetis Oneirocriticon*, Leipzig 1925. — Γρβλ. St. Oberhelman, The Oneirocritic Literature of the Late Roman and Byzantine Eras of Greece: Manuscript Studies, Translations and Commentaries to the Dream-Books of Greece during the First Millennium A.D., with Greek and English Catalogues of the Dream-Symbols and with a Discussion of Greek Oneiromancy from Homer to Manuel the Palaeologian. Ph.D. Diss., University of Minnesota, 1981, (στο εξής: *Oneirocritic Literature*), σ. 63-64. — G. Dagron, *Rêver de Dieu et parler de soi. Le rêve et son interprétation d'après les sources byzantines. I sogni nel medioevo* (Seminario internazionale Roma, 2-4 ottobre), (εκδ. Tullio Gregory), *Lessico Intelletuale Europeo* 35, Rome: Edizioni dell'Ateneo, 1985, (στο εξής: *Rêver de Dieu et parler de soi*), σ. 38, 48. — Μ. Mavroudi, *A Byzantine Book on Dream Interpretation: The Oneirocriticon of Achmet and Its Arabic Sources* [The Medieval Mediterranean 36], Leiden - Boston - Köln

λεται σε αναφορά του ονόματος στο 19ο κεφάλαιο· κατά τη Μ. Μαυρουδή πρόκειται μάλλον για μεταγενέστερη προσθήκη³. Άλλα κείμενα, τα οποία μελετήθηκαν, είναι το Ονειροκριτικό, που αποδίδεται στον προφήτη Δανιήλ, ίσως του 4ου αι. μ.Χ.⁴, το Ονειροκριτικό, που μας παραδίδεται με το όνομα του πατριάρχη Νικηφόρου (7ος-9ος αι.)⁵, το Ονειροκριτικό που αποδίδεται στον πατριάρχη Γερμανό και χρονολογείται μεταξύ 813-1300⁶, το Ονειροκριτικό του Αστράμφυχου, ένα βυζαντινό κείμενο, που παραδίδεται με το όνομα του Πέρση μάγου της αρχαιότητας (6ος-9ος αι.)⁷, το Ονειροκριτικό ενός ανωνύμου, που σώζεται στον κώδικα Paris. gr. 2511 (μεταξύ 813-1400)⁸ και το Ονειροκριτικό του Μανουήλ Παλαιολόγου (15ος αι.)⁹. Επειδή όμως υπάρχει συνέχεια στις

2002, (στο εξής: *Oneirocriticon of Achmet*), σ. 2-5, 61-62. Σύμφωνα με τη Μ. Μαυρουδή, ό.π., σ. 25, 41-59, 392, 421 και 428-429, το Ονειροκριτικό αυτό είναι βασισμένο σε αντίστοιχα αραβικά κείμενα και μοιάζει με αυτά τόσο ως προς τη δομή όσο και ως προς το περιεχόμενο.

3. *Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικόν* 15.18 κ.ε.: *Ἐλθὼν τις ἄνθρωπος ἠρώτησέ μοι τῷ Ἀχμέτ τῷ υἱῷ Σηρεΐμ, τῷ ὀνειροκρίτῃ τοῦ πρωτοσυμβούλου Μαμούν*. — Βλ. Μ. Mavroudi, *Oneirocriticon of Achmet* 32-38.

4. *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ προφήτου Δανιήλ*, έκδ.: F. Drexl, *Das Traumbuch des Propheten Daniel nach dem cod. Vatic. Palat. gr. 319, BZ 26 (1926) 290-314*. Για τη χρονολόγησή του βλ. Μ. Förster, *Das älteste Kymrische Traumbuch, Zeitschrift für celtische Philologie XIII (1921) 58*. — G. Guidorizzi, *Pseudo-Niceforo: Libro dei Sogni [KOINONIA 5]*, Napoli 1980, σ. 14. — St. Oberhelman, *Oneirocritic Literature* 53-54. Ο St. Oberhelman υποστηρίζει ότι το Ονειροκριτικό που αποδίδεται στον προφήτη Δανιήλ είναι το πιο πρώιμο της βυζαντινής εποχής και το τοποθετεί μεταξύ 2ου-7ου αι.

5. *Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ὀνειροκριτικό*, έκδ.: G. Guidorizzi, *Pseudo-Niceforo: Libro dei Sogni [KOINONIA 5]*, Napoli 1980, σ. 7-129. Για τη χρονολόγηση του κειμένου βλ. στην εισαγωγή της έκδοσης σ. 14-15. — St. Oberhelman, *Oneirocritic Literature* 58.

6. *Ὀνειροκριτικὸν Πατριάρχου Γερμανοῦ*, έκδ.: F. Drexl, *Das Traumbuch des Patriarchen Germanos, Λαογραφία 7 (1923) 428-448*. — Πρβλ. St. Oberhelman, *Oneirocritic Literature* 62-63. Ο St. Oberhelman τοποθετεί το Ονειροκριτικό αυτό στο χρονικό διάστημα μεταξύ 813-1300.

7. *Ἀστράμφυχος, Ὀνειροκριτικόν*, έκδ.: Artemidori Daldiani et Achmetis Sereimi F. *Oneirocritica, Astrampsychi et Nicephori versus etiam Oneirocritici, Nicolai Rigaltii ad Artemidorum Notae*, Paris 1603, σ. 1-9. — Πρβλ. St. Oberhelman, *Oneirocritic Literature* 54-55. — H.-G. Beck, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Δημόσιας Λογοτεχνίας*, München 1971 (ελλην. μτφρ. Νίκη Ειδενειέρ), Ἀθήνα 1988, σ. 314-315.

8. *Ἀνώνυμον Ὀνειροκριτικόν*, έκδ.: F. Drexl, *Das anonyme Traumbuch des cod. Paris. gr. 2511, Λαογραφία 8 (1921) 347-375*. — Πρβλ. St. Oberhelman, *Oneirocritic Literature* 67-68. Ο St. Oberhelman τοποθετεί το Ονειροκριτικό αυτό στο χρονικό διάστημα μεταξύ 813-1400.

9. *Ὀνειροκριτικὸν Μανουήλ Παλαιολόγου*, έκδ.: A. Delatte, *Anecdota Atheniensia. Vol. 1. Liège: Vaillant-Carmanne et Paris: Champion, 1927*, σ. 511-524. — Πρβλ. St. Oberhelman, *Oneirocritic Literature* 68-69. Εκτός από αυτά τα κείμενα υπάρχει ένα ακόμη Ονειροκριτικό γραμμένο στα ελληνικά που παραμένει ανέκδοτο και περιλαμβάνεται στον κώδικα Marc. gr. 608. Βλ. Μ. Μανουίδι, *Oneirocriticon of Achmet* 2, σημ. 7. Ο Θ. Δετοράκης, *Τὰ βυζαντινὰ ὀνειροκριτικά: δύο νέα χειρόγραφα, Παλλήνηστον 16 (1996) 65-74* (στο εξής: *Βυζαντινὰ*

αντιλήψεις των ανθρώπων, εξετάζεται και το έργο του Αρτεμίδωρου (2ος μ.Χ. αι.), το αρχαιότερο ονειροκριτικό κείμενο γραμμένο στα ελληνικά¹⁰. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι τα τελευταία χρόνια τα Ονειροκριτικά έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών και υπάρχει ενδιαφέρουσα βιβλιογραφία πάνω σε αυτό το θέμα.

Τα παραπάνω κείμενα απευθύνονταν σε ανθρώπους όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Από την αρχαιότητα τα όνειρα θεωρούνταν θεόσταλτα, εφόσον μέσω αυτών το θείο αποκάλυπτε στους ανθρώπους τη βούλησή του ή τους προέλεγε τι θα συμβεί στο μέλλον. Το θείκό αυτό προγνωστικό σημάδι, το όνειρο, απαιτούσε όμως την κατάλληλη αποκρυπτογράφηση¹¹. Η ονειρομαντεία ήταν διαδεδομένη ευρέως και στο Βυζάντιο παρά τις αντίθετες απόψεις για την αξία των ονείρων και τη στάση της Εκκλησίας απέναντί τους¹².

όνειροκριτικά), κυρίως σ. 70, αναφέρει κι άλλο ένα ανώνυμο που βρίσκεται στον κώδικα Paris. Suppl. gr. 690 και έχει εκδοθεί από τον D. Gigli, *Gli onirocritici del cod. Paris. Suppl. gr. 690, Prometheus* 4 (1978) 65-78, 173-188.

10. Άρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά*, έκδ.: R. Pack, *Artemidori Daldiani Onirocriticon libri V*, Leipzig 1963. Ο Άρτεμίδωρος καταγόταν από την Έφεσο, υπογράφει όμως ως «Δαλδιανός», για να καταστήσει γνωστή και την άσημη πατρίδα της μητέρας του, την Δάλδιν της Λυδίας. Βλ. ακόμη R. Pack, *Artemidori Daldiani Onirocriticon libri V*, ό.π., σ. XXIV. — A. H. M. Kessels, *Ancient Systems of Dream-Classification, Mnemosyne, Series IV*, 22 (1969) 389-424, (στο εξής: *Dream-Classification*), κυρίως σ. 391-392. — S. R. F. Price, *The Future of Dreams: From Freud to Artemidorus, Past and Present* 113 (1986) 3-37, (στο εξής: *Future of Dreams*), κυρίως σ. 3 και 9-10. — Β. Κάλφας, *Διάγνωση και Πρόγνωση. Ο Άρτεμίδωρος και η αρχαία ερμηνευτική των ονείρων στο: Όψις ένυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Ηράκλειο 1993, σ. 231-258, (στο εξής: *Διάγνωση και Πρόγνωση*), κυρίως σ. 233.

11. G. Calofonos, *Dream Interpretation: A Byzantinist Superstition? Byzantine and Modern Greek Studies* 9 (1984-1985) 215-220, (στο εξής: *Dream Interpretation*), κυρίως σ. 218-219. — St. Oberhelman, *The Interpretation of Dream-Symbols in Byzantine Oneirocritic Literature, Byzantinoslavica* 47 (1986) 8-24, (στο εξής: *Interpretation of Dream-Symbols*), κυρίως σ. 9-10. — Α. Μίχα-Λαμπάκη, *Οι τροφές και ο συμβολισμός τους στα βυζαντινά όνειροκριτικά κείμενα, Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988) 161-181, (στο εξής: *Τροφές και ο συμβολισμός τους*), κυρίως σ. 161. — H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', München 1978 (ελλην. μτφρ. Γ. Χ. Μακρής, 'Ι. Οικονόμου-Άγοραστῆς κ.ά.) Αθήνα 1994, σ. 13-15, 16-17. — Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινά όνειροκριτικά* 65. — Α. Μίχα-Λαμπάκη, *Περί βροντολογίων. Μία μορφή άσκησις φυσικής μαντείας (πρώτη προσέγγιση), Βυζαντινός Δόμος* 10-11 (1999-2000) 111-118, (στο εξής: *Περί βροντολογίων*), κυρίως σ. 111 και 117. Εκτός από τα πρακτικά ονειροκριτικά βιβλία, υπήρχαν από την αρχαιότητα καθαρά θεωρητικά κείμενα γύρω από τα όνειρα. Βλ. τις πραγματείες του Αριστοτέλη *Περί ένυπνίων* (458b-462b) και *Περί τής καθ' ύπνον μαντικής* (462b-464b) που είναι ενταγμένες στο έργο *Μικρά Φυσικά*, όπως και τα έργα του Ιπποκράτη *Περί Διάτης Δ'* ή *Περί ένυπνίων* και του Συνέσιου *Περί ένυπνίων*.

12. G. Calofonos, *Dream Interpretation* 218-219, όπου αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι τη νομική απαγόρευση του Ιουστινιανού κατά της ονειρομαντείας ήρε ο Λέων Στ'. Βλ. *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, έκδ.: Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, τ. 6, Αθήνησι 1852-1859, τ. Α', σ. 192. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. και M. Mavroudi, *Oneirocriticon of Achmet* 61. —

Όσον αφορά τα ίδια τα Ονειροκριτικά που αναφέρθηκαν υπάρχουν επιφυλάξεις ως προς την παράλληλη χρήση των κειμένων του Αρτεμίδωρου και του Αχμέτ, επειδή ο πρώτος περιλαμβάνει αναφορές σε μορφές ζωής της αρχαιότητας¹³, οι οποίες ως δάνεια εμφανίζονται και στον δεύτερο¹⁴. Από την άλλη πλευρά όμως προβάλλει το επιχείρημα ότι δεν μπορεί να μη ληφθεί υπόψη η ύπαρξη συνέχειας στις αντιλήψεις των ανθρώπων, όπως ήδη αναφέρθηκε¹⁵. Εξάλλου ο P. Schreiner, ο οποίος έχει δημοσιεύσει ένα ενδιαφέρον άρθρο, στο οποίο εκφράζει επιφυλάξεις ως προς τη χρήση του Αρτεμίδωρου και του Αχμέτ, διατυπώνει την άποψη ότι ενδιαφέρουν, ιδίως όταν πρόκειται για βυζαντινά κείμενα, όχι οι θεωρίες της ερμηνείας των ονείρων της σύγχρονης ψυχανάλυσης, οι οποίες δεν δίνουν σε καμία περίπτωση μία πλήρη εικόνα, αλλά οι απόψεις που ίσχυαν στην αρχαιότητα, κατά τις οποίες στα όνειρα γίνεται επεξεργασία συμβάντων της καθημερινής ζωής¹⁶. Και βέβαια όλα τα κείμενα, στα οποία στηριζόμαστε, έχουν σχέση με την πραγματικότητα. Το όνειρο κατά τον Αρτεμίδωρο δεν φανερώνει μυστικά στον άνθρωπο· είναι η ίδια η πραγματικότητα, κρυπτογραφημένη, και στη μελλοντική μορφή της. Έτσι, ό,τι ισχύει για την πραγματικότητα, ισχύει και για το όνειρο¹⁷.

Όσον αφορά το Ονειροκριτικό του Αχμέτ η ευρεία διάδοσή του στη

¹³ Α. Μίχα-Λαμπάκη, Τροφές και ό συμβολισμός τους 161. — Δ. Ι. Κυρτάτας, Η μετάδοση της απόκρυφης γνώσης στον κόσμο των πρώτων χριστιανών. Η μετάδοση της γνώσης στην αρχαιότητα, *Τοπικά 5* (Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου) 1999, σ. 59-77, κυρίως σ. 61-62 και 71, όπου ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι: «Η μόνη μορφή μαντείας που δεν καταδικάστηκε ευθέως και απόλυτα από τους ηγέτες του χριστιανισμού και τους χριστιανούς αυτοκράτορες ήταν η ονειρομαντεία - αλλά και αυτή αντιμετωπιζόταν κάποτε με καχυποψία». — Α. Μίχα-Λαμπάκη, *Περί βροντολογίων* 111. — G. Dagron, *Rêver de Dieu et parler de soi* 38-40.

¹⁴ P. Schreiner, *Traumbücher und Alltagsleben in Byzanz* στο: *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία (Μνήμη Νίκου Οικονομίδη)*, Επιστημονική επιμέλεια Α. Αβραμέα - Α. Λαΐου - Ε. Χρυσός, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 2003, σ. 451-458, (στο εξής: *Traumbücher und Alltagsleben*), κυρίως σ. 452 και σημ. 8.

¹⁵ St. M. Oberhelman, *The Oneirocriticon of Achmet: A Medieval Greek and Arabic Treatise on the Interpretation of Dreams*, Lubbock, Texas: Texas Tech University Press, 1991, (στο εξής: *Treatise on the Interpretation of Dreams*), σ. 18-19. — M. Mavroudi, *Oneirocriticon of Achmet* 169, 423-424, όπου η συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο Αρτεμίδωρος επέδρασε στο κείμενο του Ονειροκριτικού του Αχμέτ μέσω της μετάφρασής του στα αραβικά.

¹⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 2.

¹⁷ P. Schreiner, *Traumbücher und Alltagsleben* 453: «Es interessieren, wenn es um antike oder mittelalterliche, besonders byzantinische Texte geht, jedoch nicht die Traumdeutungstheorien der modernen Psychoanalyse (die durchaus kein einheitliches Bild ergibt), sondern die aus der Antike übernommenen Anschauungen, denen zu Folge im Traum Vorgänge des täglichen Lebens verarbeitet werden». — A. H. M. Kessels, *Dream-Classification* 423. — Β. Κάλφας, *Διάγνωση και Πρώγνωση* 234, 240, 242, 252.

¹⁸ St. M. Oberhelman, *Treatise on the Interpretation of Dreams* 39. — Β. Κάλφας, *Διάγνωση και Πρώγνωση* 240-241.

βυζαντινή εποχή συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι το συγκεκριμένο κείμενο αντανάκλασε τις πραγματικές συνθήκες της ζωής εκείνης της εποχής και γι' αυτό ενδιέφερε τη βυζαντινή κοινωνία. Ότι στο κείμενο αντικατοπτρίζονταν σε μεγάλο βαθμό οι πραγματικές συνθήκες της ζωής φαίνεται π.χ. και από την αναφορά σε αυτό των χοίρων με θετικό τρόπο. Έτσι στο κεφάλαιο 279 εκτός από τα πολλά άλλα που λέγονται για τους χοίρους αναφέρονται και τα εξής: *Εἰ δὲ ἴδῃ (τις), ὅτι τρώγει χοίρειον κρέας, εὐρήσει χρυσίον καὶ πλοῦτον ἀνάλογον τῆς βρώσεως*. Με ανάλογο θετικό τρόπο αναφέρεται ο συγγραφέας του συγκεκριμένου Ονειροκριτικού και στον οἶνο. Τα ανωτέρω σχετικά με το Ονειροκριτικό του Αχμέτ έχουν επισημανθεί ήδη από τη Μ. Μαυρουδή, η οποία έχει τονίσει ότι αυτό βασίζεται σε αντίστοιχα αραβικά κείμενα¹⁸. Δεν είναι δυνατό λοιπόν να δεχθούμε τα άλλα και να απορρίψουμε τον Αχμέτ και τον Αρτεμίδωρο, από τον οποίο αντλεί ο Αχμέτ, εφόσον μάλιστα μέσω της μελέτης και της καταγραφής των ζώων γνωρίζουμε ότι η πανίδα, που αναδύεται μέσα από το έργο του Αρτεμίδωρου, είναι λίγο-πολύ η ίδια με εκείνη στο βιβλίο το αποδιδόμενο στον Αχμέτ και στα άλλα Ονειροκριτικά, τα οποία εξετάζει και ο P. Schreiner¹⁹.

Τα ονειροκριτικά βιβλία, όπως τονίστηκε, αναφέρονται σε όψεις του καθημερινού βίου και του υλικού πολιτισμού των Βυζαντινών²⁰. Είναι μία

18. 'Αχμέτ, 'Ονειροκριτικόν 227.3-4. — Πρβλ. Μ. Mavroudi, *Oneirocriticon of Achmet* 344-345. Το έργο γνώρισε μεγάλη διάδοση ήδη από τον 11ο αι. και υπήρξε το πιο εκτενές βυζαντινό Ονειροκριτικό, όπως η ίδια η Μ. Μαυρουδή σημειώνει. Βλ. Μ. Mavroudi, *Oneirocriticon of Achmet* 3, 4-5, 14-15. Σχετικά με την αποχή των Αράβων από τη βρώση χοιρινού κρέατος και από την πόση οίνου για θρησκευτικούς λόγους, βλ. Μ. Rodinson, *Ghidhā. The Encyclopaedia of Islam (new edition)*, τ. II, (φωτομηχανική ανατύπ. Leiden 1970), σ. 1057-1072 και J. Sadan, *Khamr. The Encyclopaedia of Islam (new edition)*, τ. IV, (φωτομηχανική ανατύπ. Leiden 1978), σ. 994-998, αλλά και τις αναφορές του Στράβωνα, *Γεωγραφικά*, έκδ.: Ν. Biffi, *Il Medio Oriente di Strabone. Libro XVI della Geografia* (Introduzione, traduzione e commento), Bari 2002, XVI.4.2 = 768, ο οποίος μεταφέρει τι είπε ο Ερατοσθένης, και του Πλίνιου του Πρεσβύτερου, *Naturalis Historia Libri XXXVII*, έκδ.: L. Ian C. Mayhoff (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*), v. II, Stuttgart 1967, viii, 78 = 52, παρ. 212: *at in Arabia suillum genus non vivit*, οι οποίοι γράφουν για την απουσία χοίρων από την αραβική χερσόνησο. Η Μ. Μαυρουδή υποστηρίζει ότι ο συγγραφέας του Ονειροκριτικού κατά την αντιγραφή από τα αραβικά αντίστοιχα κειμένων των ερμηνειών πάνω στο θέμα *χοίρος* παρέλειψε τα αρνητικά χαρακτηριστικά και κατ' αυτόν τον τρόπο «απο-ισλαμοποίησε» το κεφάλαιο για τον χοίρο. Κάτι ανάλογο δείχνει ότι έκανε και στο κεφάλαιο το σχετικό με τη μέθη και τον οἶνο. Βλ. 'Αχμέτ, 'Ονειροκριτικόν 66.21-67.12 και 150.11-151.2. — Πρβλ. Μ. Mavroudi, *Oneirocriticon of Achmet* 340-352.

19. P. Schreiner, *Traumbücher und Alltagsleben* 452.

20. Β. Κάλφας, *Διάγνωση και Πρόγνωση* 252. — P. Schreiner, *Traumbücher und Alltagsleben* 454. — Η. Αναγνωστάκης - Τ. Παπαμαστοράκης, «... και ραπανάκια για την όρεξη». *Περί τραπεζών, ραφανίδων και οίνου, Σύμμεικτα ΕΙΕ/ΙΒΕ* 16 (2003-2004) 283-314, κυρίως σ. 297-298.

ανεκτίμητη πηγή για τη μελέτη των αντιλήψεων και της ζωής των ανθρώπων όλων των κοινωνικών στρωμάτων και όλων των επαγγελμάτων²¹. Η καθημερινή ζωή και ο υλικός πολιτισμός αυτών των ανθρώπων συνδέονταν άμεσα με τα ζώα: τα οικόσιτα, που τους προμήθευαν την τροφή, όπως και την πρώτη ύλη για την κατασκευή άλλων προϊόντων και εκτελούσαν διάφορες εργασίες –καλλιέργεια των αγρών, μεταφορές κ.λπ.–, αλλά και ορισμένα άγρια²², που επίσης χρησιμοποιούσαν στη διατροφή τους.

Στα κείμενα που μας απασχολούν εδώ εμφανίζονται πάρα πολλά ζώα, τα οποία ανήκουν σε διάφορες κατηγορίες του ζωικού βασιλείου. Έτσι παρελαύνουν στις σελίδες των Ονειροκριτικών από θηλαστικά, πτηνά και ψάρια μέχρι ερπετά, αμφίβια, έντομα και σκουλήκια. Σύμφωνα με τα σημερινά επιστημονικά δεδομένα υπάρχουν ορισμένα λάθη στην κατάταξή τους: π.χ. ο Αρτεμίδωρος τη νυχτερίδα την κατατάσσει στα πτηνά, ενώ γνωρίζει ότι είναι θηλαστικό²³. Πάντως γίνεται –με μικρές μόνο διαφορές– ίδια σχεδόν αναφορά στην πανίδα σε όλα τα Ονειροκριτικά από τον Αρτεμίδωρο έως τον Μανουήλ Παλαιολόγο. Βέβαια υφίστανται αμφιβολίες αν κάποια από τα ζώα, που εμφανίζονται, υπήρχαν στις περιοχές, στις οποίες οι συγγραφείς των Ονειροκριτικών ζούσαν²⁴. Αν εξαιρέσει όμως κάποιος μερικά από τα ζώα, όπως π.χ. τον ελέφαντα, την τίγρη, το λιοντάρι, την ύαινα και τον πάνθηρα, που πιθανόν να μην υπήρχαν σε κάποιες τουλάχιστον από τις περιοχές, όλα τα άλλα εξακολουθούσαν να υπάρχουν σε ολόκληρη τη διάρκεια των χιλιών τριακοσίων χρόνων, από τα μέσα δηλαδή του 2ου αι. μ.Χ. που έγραφε ο Αρτεμίδωρος έως τον 15ο αιώνα. Είναι βέβαια πιθανόν οι ομοιότητες των κειμένων ως προς την αναφορά των ζώων να οφείλονται σε φιλολογικές επαναλήψεις, φαίνεται όμως ότι το περιβάλλον, εδώ συγκεκριμένα η πανίδα,

21. Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά* 21.12-22.18, 24.10-17, 280.13-16. — Βλ. Β. Κάλφας, *Διάγνωση και Πρόγνωση* 237-239. — P. Schreiner, *Traumbücher und Alltagsleben* 454.

22. Για τα άγρια ζώα βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη της N. Ševčenko, *Wild Animals in the Byzantine Park* στο: *Byzantine Garden Culture* (εκδ.: A. Littlewood, H. Maguire, J. Wolshke-Bulmahn), Washington, D.C. 2002, σ. 69-86.

23. Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά* 232.20-3.

24. Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά* 126.3-7. Στο χωρίο αυτό ο Αρτεμίδωρος λέει ότι, αν δεν έχει αναφέρει κάποιον σπάνιο ζώο, που ζει στην Αφρική ή στη σημερινή Δυτική Ευρώπη, μπορεί κάποιος να υποθέσει την παρουσία του σε αυτές τις απομακρυσμένες περιοχές συγκρίνοντας το με κάποιον από αυτά που του μοιάζουν και αυτός το αναφέρει. Αυτό σημαίνει ότι τα ζώα, που αναφέρει, κατά τον 2ο μ.Χ. αι. ζούσαν μάλλον εκεί, όπου ο ίδιος κατοικούσε. Κατά τη δική του εκφραση: *Εἰ δέ τι τῶν μὴ ἐπιπολαζόντων ἀλλὰ σπανίων ἢ ἐν Λιβύῃ ἢ παρ' Ἰλκεανῶ (ἢ ἐν τῇ θύσει) γεννᾶται ζῶον, ὃ μὴ ἐν τῷδε τῷ λόγῳ κατηριθμῆται, ἀπὸ τῶν εἰρημένων ἐπὶ τοῖς ὁμοίων αἰεὶ καὶ μὴ πολὺ τὴν φύσιν διεστὸς μετάγοντας δεῖ τὰς κρίσεις περικεῖσθαι.*

παρέμενε αναλλοίωτο για αιώνες ολόκληρους, η βιοποικιλότητα δεν καταστρεφόταν και τα μικρά της τραύματα μπορούσαν εύκολα να επουλωθούν²⁵.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τρεις πτυχές της καθημερινής ζωής και του υλικού πολιτισμού που συνδέονται με τα ζώα: τη διατροφή, το κυνήγι και την άμεση σύνδεση της ζωής των ανθρώπων με τα ζώα. Αυτή η σύνδεση, η κατοχή δηλαδή και εκμετάλλευση των ζώων και η επίδραση που αυτά ασκούσαν στον άνθρωπο, καθόριζε σε ένα βαθμό τη θέση του στην κοινωνία.

Αν και τα στοιχεία που μας παρέχουν τα κείμενα συχνά χαρακτηρίζονται από δόση υπερβολής εξαιτίας του θέματός τους –π.χ. γίνεται λόγος για κατανάλωση κρέατος λιονταριού ή γάλακτος αρκούδας–, από τις αναφορές, που γίνονται στα ζωικά προϊόντα, μπορούμε να πληροφορηθούμε τα είδη των τροφών και τον τρόπο, με τον οποίο τα μαγειρεύαν και τα έτρωγαν. Τα κείμενα λοιπόν αυτά αναφέρουν τις εξής τροφές ζωικής προέλευσης: το κρέας, τα ψάρια και τα οστρακόδερμα, το γάλα και τα παράγωγά του, τα αβγά και το μέλι.

Στο κρέας γίνονται οι πιο πολλές αναφορές. Έτρωγαν το κρέας οικόσιτων ζώων, δηλαδή του προβάτου, του βοδιού, της κατσίκας, του χοίρου, της κότας, της χήνας, του παγωνιού, του περιστεριού, αλλά και αγρίων, δηλαδή του ελαφιού, του ζαρκαδιού, του λαγού, της πέρδικας, της τρυγόνας και της φάσσας, ακόμη και του γερανού.

Από τα φρέσκα κρέατα οικόσιτων ζώων περισσότερο αναφέρεται στα Ονειροκριτικά το κρέας των αιγοπροβάτων· έτρωγαν αρνιά και κατσίκια, αλλά και τράγους και κριάρια. Έτρωγαν όλα τα μέρη του ζώου, δηλαδή και τα εντόσθια, το κεφάλι και τα άκρα· τα τελευταία φαίνεται στα Ονειροκριτικά ότι τα έτρωγαν κυρίως οι φτωχοί. Τα κρέατα αυτά μαγειρεύονταν βραστά ή ψητά· μία παράδοση αναφορά παρασκευής τροφής βρίσκουμε στον Αχμέτ: κρέας τράγου με πηγμένο γάλα²⁶. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην ουρά του προβάτου, το *δουμάκιν*, που τη θεω-

25. Η σημερινή κατάσταση –πληροφορίες από τον ημερήσιο Τύπο μιλούν για απώλεια κάθε χρόνο 27.000 ειδών– γεννά δυσόιωνες προβλέψεις για το μέλλον του ανθρώπου. Βλ. Εφημερίδα *Καθημερινή*, 27-8-2005, σ. 3.

26. Άρτεμιδωρος, *Όνειροκριτικά* 76.2-3. — Αχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 25.16-19 και 194.25: *εἰ δὲ* (εν. ἴδῃ τις, ὅτι ἐσθίει κρέας) *τράγειον μετὰ γάλακτος πεπηγότος, εὐρήσει ...* — *Όνειροκριτικόν* Μανουήλ Παλαιολόγου 520.19. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὴν Βίαν καὶ Πολιτισμόν*, τ. 6, Ἀθήναι 1947-1957, (στο ἐξῆς: Βίος), τ. Ε', σ. 48-49 καὶ 55. — Ἀ. Μίχα-Λαμπάκη, *Τροφὴ καὶ ὁ συμβολισμὸς* τους 172. — J. Koder, *Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές* στο: *Βυζαντινὴν διατροφή καὶ μαγειρεία. Πρακτικὰ ἡμερίδας «Περὶ τῆς διατροφῆς στο Βυζάντιο»* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή), Ἀθήνα 2005, σ. 17-30, (στο ἐξῆς: *Καθημερινή διατροφή*), κυρίως σ. 21-22.

ρούσαν εκλεκτό έδεσμα και την προτιμούσαν²⁷. Ξεχωριστή προτίμηση έδειχναν στο χοιρινό κρέας, το οποίο θεωρούσαν πιο νόστιμο και πιο εύπεπτο και το έτρωγαν βραστό ή ψητό. Ο Αχμέτ κάνει αναφορά σε κεφαλή χοίρου, από την οποία παρασκεύαζαν τη λεγόμενη και σήμερα πηκτή. Αναφορά επίσης γίνεται στο λάρδο, το λαρδί, δηλαδή στο λίπος του χοίρου μεταξύ του δέρματος και του κρέατος. Το πάστωναν και το συντηρούσαν σε πιθάρια· το χρησιμοποιούσαν κυρίως ως μαγειρικό λίπος· ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο στις εκστρατείες, διότι δεν αλλοιωνόταν· το έτρωγε στον πόλεμο ακόμη και ο αυτοκράτορας²⁸. Οι Βυζαντινοί φαίνεται ότι δεν έτρωγαν συχνά μοσχάρι²⁹· στα Ονειροκριτικά όμως

27. Αχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 196.6.

28. Άρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά* 78.1. — *Όνειροκριτικόν* του προφήτου Δανιήλ 307.328-329. — Άχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 227.12-13. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 52-54 και 63-64. — Ά. Μίχα-Λαμπάκη, Τροφές και ό συμβολισμός τους 171. Στη σελίδα αυτή η Α. Λαμπάκη λέει ότι το βραστό κρέας λεγόταν όπτόν και το ψητό έφθόν· μάλλον αβλεψία. — Τ. Koliás, Essgewohnheiten und Verpflegung im byzantinischen Heer στον τόμο: *Βυζάντιο (Festschrift für HERBERT HUNGER zum 70. Geburtstag)*, (επιμ. W. Hörandner, J. Koder, O. Kresten, E. Trapp), Wien 1984, σ. 193-202, (στο εξής: Essgewohnheiten), κυρίως σ. 197, 199-200. — J. Koder, Καθημερινή διατροφή 21, όπου αναφέρεται ότι πάστωναν τα κρέατα, όπως και τα φάρια, για να τα συντηρήσουν. Αυτά τα παστωμένα κρέατα, κυρίως το λαρδί, και τα φάρια έπαιρνε μαζί του ο στρατός στις εκστρατείες. — Η. Αναγνωστάκης, Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο. Διατροφικές αντιλήψεις και συμπεριφορές (6ος-11ος αι.) στο: *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή), Αθήνα 2005, σ. 61-109, (στο εξής: Τροφικές δηλητηριάσεις), κυρίως σ. 88-89. — Ε. Kislinger, Τρώγοντας και πίνοντας εκτός σπιτιού στο: *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή), Αθήνα 2005, σ. 47-59, (στο εξής: Τρώγοντας και πίνοντας), κυρίως σ. 54. — Τ. G. Koliás, Versorgung des byzantinischen Marktes mit Tieren und Tierprodukten στα Πρακτικά του: *Internationales Symposium Handelswege und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)*, Wien 19-22. Oktober 2005, (υπό εκτύπωση), (στο εξής: Versorgung), σ. 15. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι η προτίμηση των Βυζαντινών στο χοιρινό κρέας οφείλεται στο ότι η εκτροφή των χοίρων κόστιζε γενικά λιγότερο.

29. Ε. Kislinger, *Gastgewerbe und Beherbergung in frühbyzantinischer Zeit. Eine realienkundliche Studie aufgrund hagiographischer und historischer Quellen* (διδ. διατριβή), Βιέννη 1982, σ. 94-98, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι το βοδινό κρέας απαντά σπάνια στις γραπτές πηγές. — J. Koder, Επαγγέλματα σχετικά με τον επισιτισμό στο Επαρχικό Βιβλίο. στον τόμο: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο* [K.B.E./E.I.E.], Αθήνα 1989, σ. 363-371, (στο εξής: Επισιτισμός στο Επαρχικό Βιβλίο), κυρίως σ. 367. — Μ. Kaplan, *Les hommes et la terre a Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Paris 1992, σ. 39. — Βλ. και Α. Powell (= Dimira Mylona), *The Faunal Remains* στο: R. Hodges - W. Bowden - K. Lako, *Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-1999*, σ. 306-326, όπου αναφέρεται ότι κατά τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στο Βουθριώτο βρέθηκαν κυρίως υπολείμματα προβάτων, κατσικιών και χοίρων και ελάχιστα βοδινών. — J. Koder, Καθημερινή διατροφή 22. — Τ. G. Koliás, Versorgung 15-16. Ο Τ. Κόλιας πιστεύει ότι οι λόγοι που οι Βυζαντινοί σπάνια έτρωγαν βόειο κρέας ήταν οικονομικοί: τα βόδια χρησιμοποιαν κυρίως ως ζώα εργασίας και επιπλέον η διατροφή τους, κυρίως για τους αγρότες με μικρή οικονομική δυνατότητα, ήταν

γίνεται αναφορά σε βρώση βόειου κρέατος³⁰. Και ο όρος *ἀγελαῖος* βοῦς, που απαντάται, δήλωνε τα βόδια που προορίζονταν αποκλειστικά για πάχυνση και κατανάλωση³¹. Και το κρέας των πτηνών χρησιμοποιούνταν στη μαγειρική· έτρωγαν αυτά που τρώγονται και σήμερα, δηλαδή την κότα, τη χήνα, το περιστέρι, αλλά και το παγώνι, το οποίο σήμερα δεν χρησιμεύει ως τροφή. Τα πτηνά αυτά τα έτρωγαν βραστά ή ψητά³².

Από τα άγρια ζώα τα Ονειροκριτικά αναφέρουν τον λαγό, το ελάφι, το ζαρκάδι και από τα πτηνά τον γερανό, την πέρδικα, το τρυγόνι και τη φάσσα. Όλα τρώγονταν βραστά ή ψητά, θεωρούνταν όμως δύσπεπτα. Ο Φ. Κουκουλές εντάσσει την πέρδικα και τον γερανό στα οικόσιτα πτηνά³³.

Τα ψάρια και τα οστρακόδερμα ήταν συνηθισμένη τροφή για τους Βυζαντινούς, πλούσιους και φτωχούς, σε αντίθεση προς το κρέας που ήταν σπανιότερο, διότι ήταν ακριβό, αλλά και για άλλους λόγους, όπως ήταν η νηστεία, που κατά κανόνα το απαγορεύει³⁴. Αναφορά σε ψάρια πρώτης και δεύτερης κατηγορίας δεν γίνεται. Τα ψάρια τρώγονταν βραστά, ψητά ή τηγανιτά. Οι Βυζαντινοί έτρωγαν βεβαίως τα ψάρια επίσης παστά, όπως κι ο στρατός στις εκστρατείες³⁵.

οικονομικά ασύμφορη λόγω των μεγάλων απαιτήσεων των ζώων αυτών σε τροφή.

30. Άρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά* 76.4-6. — *Όνειροκριτικόν Πατριάρχου Γερμανού* 434.26. — Άχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 190.18. — *Όνειροκριτικόν Μανουήλ Παλαιολόγου* 520.21-22. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος, τ. Ε'*, σ. 55, όπου σημειώνει: *Τέλος έτρωγον οί Βυζαντινοί και βόειον κρέας και δὴ και βραστόν*. — Α. Μίχα-Λαμπάκη, *Τροφές και ό συμβολισμός τους* 171.

31. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι, τ. Α'*, Θεσσαλονίκη 2000, (στο εξής: *Λεξικό*), σ. 59.

32. Άρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά* 77.14-15. — Άχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 234.1, 4-5, 21-22 και 237.7. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος, τ. Ε'*, σ. 68-70, 73-74 και 408. — Β. Κατσαρός, *Άπό την καθημερινή ζωή στο «Δεσποτάτο» τῆς Ἡπείρου. Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου στο: Ἡ καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση (Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου. ΚΒΕ/ΕΙΕ), Ἀθήνα 1989, σ. 631-674, (στο εξής: *Καθημερινή ζωή*), κυρίως σ. 649. — J. Koder, *Καθημερινή διατροφή* 22.*

33. *Όνειροκριτικόν τοῦ προφήτου Δανιὴλ* 299.145. — *Όνειροκριτικόν Πατριάρχου Γερμανοῦ* 436.63. — Άχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 194.20-23, 225.5-6, 236.13-14, 237.22-23 και 27. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος, τ. Ε'*, σ. 51-52, 70-72 και 408. — Β. Κατσαρός, *Καθημερινή ζωή* 649. — T. G. Kolias, *Versorgung* 15.

34. Φ. Κουκουλές, *Βίος, τ. Ε'*, σ. 79. — Β. Κατσαρός, *Καθημερινή ζωή* 649. — E. Kislinger, *Τρώγοντας και πίνοντας* 52. — J. Koder, *Καθημερινή διατροφή* 22. — T. G. Kolias, *Versorgung* 15.

35. Άρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά* 77.22-23, 78.1, 129.3-7. — *Όνειροκριτικόν τοῦ προφήτου Δανιὴλ* 299.148, 300.178, 310.409. — *Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Όνειροκριτικόν* 56.48. — *Όνειροκριτικόν Πατριάρχου Γερμανοῦ* 439.98, 445.209. — Άχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 240.1-2 και 4-5. — *Όνειροκριτικόν Μανουήλ Παλαιολόγου* 511.4-6. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος, τ. Ε'*, σ. 79, 84, 87-88. — Α. Μίχα-Λαμπάκη, *Τροφές και ό*

Για το γάλα έχουμε αρκετές αναφορές στα Ονειροκριτικά. Επειδή όμως ήταν ένα αγαθό που εύκολα αλλοιώνεται, φαίνεται ότι ως εμπορεύσιμο είδος μεγαλύτερη σημασία είχε το τυρί, αν και κάποιοι ερευνητές πιστεύουν ότι υπήρχαν δυσκολίες στην προσφορά αυτού του είδους λόγω έλλειψης επαγγελματιών για τη διακίνησή του³⁶. Πάντως το τυρί φαίνεται ότι είχε μεγάλη σημασία για τη διατροφή των Βυζαντινών. Αποτελούσε το κύριο προσφάγι³⁷. Κατά τα Ονειροκριτικά το τυρί παρασκευαζόταν από γάλα προβάτου, κατσίκας, αγελάδας και βουβαλιού και τρωγόταν σύμφωνα με το Ονειροκριτικό του Πατριάρχη Γερμανού νεαρόν, δηλαδή φρέσκο ή ξηρό· το τελευταίο είχε παρασκευαστεί με αλάτι μέσα σε πήλινα δοχεία. Το Ονειροκριτικό του Μανουήλ Παλαιολόγου αναφέρει και οξύγαλα, ξυνόγαλα δηλαδή, και άνθη του γάλακτος, δηλαδή αφρόγαλα, καθώς και ανθότυρο. Ο Αχμέτ παραδίδει ένα έδεσμα ενδιαφέρον: τυρί ξηρό με καρύδια καθαρισμένα. Για το βούτυρο οι αναφορές είναι λίγες, ίσως γιατί τόσο η παραγωγή του όσο και η συντήρηση και διακίνησή του ήταν δύσκολη³⁸.

Τα αβγά ήταν μια συνηθισμένη τροφή. Σύμφωνα με τον Αχμέτ οι Βυζαντινοί έτρωγαν αβγά κότας, χήνας και πέρδικας είτε βραστά ή και ωμά. Συνήθιζαν επίσης να κάνουν ομελέτα, που την ονόμαζαν σφουγγάτο· η λέξη σφουγγάτο κατέληξε να δηλώνει ένα πολυτελές φαγητό, κάτι που οδηγεί στη σκέψη ότι τα αβγά ήταν μια σχετικά ακριβή τροφή. Ο Αρτεμίδωρος αναφέρει αβγά ψητά, κάτι που δεν συνηθίζεται σήμερα, συνήθιζαν όμως οι πρόσφυγες ορισμένων περιοχών της Μ. Ασίας, όταν ήρθαν στην Ελλάδα³⁹.

συμβολισμός τους 167, 169. — Η. Αναγνωστάκης, Τροφικές δηλητηριάσεις 92. — J. Koder, Καθημερινή διατροφή 21-23. — Τ. Kolias, Essgewohnheiten 200.

36. J. Koder, Επισιτισμός στο Επαρχικό Βιβλίο 366. — Η. Αναγνωστάκης, Τροφικές δηλητηριάσεις 90.

37. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 32-33. Προσφάγι βέβαια ήταν ό,τι συνόδευε το ψωμί, κατά τον Φ. Κουκουλέ όμως «επειδή ... οι Βυζαντινοί ως προσόψημα συνήθως έχρησιμπούουν τόν τυρόν, διά τούτο αὐτόν ἐκάλουν κατ' ἐξοχήν προσφάγιον ἢ προσφάν». — J. Koder, Καθημερινή διατροφή 20.

38. 'Ονειροκριτικὸν τοῦ προφήτου Δανιὴλ 295.75 καὶ 296.92. — Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, 'Ονειροκριτικὸν 52.18 καὶ 53.19-20. — 'Ονειροκριτικὸν Πατριάρχου Γερμανοῦ 434.28 καὶ 435.38 καὶ 446.228-229. — 'Αχμέτ, 'Ονειροκριτικὸν 190.18-22, 27-28 καὶ 196.20-23 καὶ 207.6-12. — 'Ονειροκριτικὸν Μανουὴλ Παλαιολόγου 520.23-28. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 31-34. — Α. Μίχα-Λαμπάκη, Τροφὲς καὶ ὁ συμβολισμὸς τοὺς 166 καὶ 179. — Β. Κατσαρός, Καθημερινή ζωὴ 649.

39. Αρτεμίδωρος, 'Ονειροκριτικά 323.1-2. — Αστράμφυκος, 'Ονειροκριτικὸν 9. — Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, 'Ονειροκριτικὸν 73.82. — Αχμέτ, 'Ονειροκριτικὸν 206.22-26 καὶ 207.1-4. — 'Ονειροκριτικὸν Μανουὴλ Παλαιολόγου 523.22-23. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 66-68. — Α. Μίχα-Λαμπάκη, Τροφὲς καὶ ὁ συμβολισμὸς τοὺς 180. — Β. Κατσαρός, Καθημερινή ζωὴ 649. — J. Koder, Καθημερινή διατροφή 22.

Για το μέλι ως τροφή οι αναφορές στα Ονειροκριτικά είναι πολύ λίγες. Ο Αχμέτ αναφέρεται στη βρώση κηρίου μέλιτος, της κηρήθρας δηλαδή, πάνω στην οποία οι μέλισσες εναπέθεταν τη γύρη από τα λουλούδια, που οι ίδιες χρησιμοποιούσαν ως τροφή. Είναι ένα εξαιρετικό προϊόν, το οποίο τρώγεται και σήμερα. Ο Αρτεμίδωρος λέει ότι έτρωγαν και ψωμί βουτηγμένο στο μέλι⁴⁰.

Λίγες αναφορές υπάρχουν στα Ονειροκριτικά για το κυνήγι. Ο Αρτεμίδωρος περιγράφει μόνο κάποια από τα σύνεργα, με τα οποία κυνηγούσαν, και βέβαια αναφέρεται στον απαραίτητο βοηθό του κυνηγού, τον σκύλο και τα διάφορα είδη των κυνηγόσκυλων. Από τα σύνεργα απαριθμεί τα ποικίλα δίκτυα, τους βρόχους δηλαδή, τα λίνια, τις νεφέλες κ.λπ. Τα σκυλιά τα διαχωρίζει σε ιχνευτές και σε εκείνα που επιτίθενται στο θήραμα. Εντύπωση προκαλεί ότι μέσα από το κείμενό του προβάλλει μία πρώιμη, στοιχειώδης έστω οικολογική συνείδηση: για τον Αρτεμίδωρο όλα τα σύνεργα είναι κακά και επί βλάβη τῶν ζώων ταῦτα κατασκευάζεται⁴¹.

Στον Αχμέτ υπάρχουν περισσότερες αναφορές στα θηράματα και στα σύνεργα κυνηγιού. Αναφέρεται στο κυνήγι ελαφιού, ζαρκαδιού, λύκου, αλεπούς, λαγού, αγριόχοιρου και πέρδικας· ενώ αναφέρεται σε κυνήγι ελέφαντα, ξεκαθαρίζει ότι δεν θηράται πανταχοῦ πλὴν ἐν Ἰνδία. Απαριθμεί επίσης πολύ περισσότερα κυνηγετικά σύνεργα· το βέλος, τον λίθο, το δόρυ, τη ράβδο. Ακόμη ζώα εκτός από τον σκύλο, που βοηθούσαν τον κυνηγό: τον εξημερωμένο αετό και διάφορα είδη γερακιών. Είναι γνωστό ότι στο Βυζάντιο το κυνήγι αποτελούσε μία πολύ δημοφιλή ενασχόληση για όλα τα στρώματα της κοινωνίας⁴², ενώ το εν λόγω Ονει-

40. 'Αρτεμίδωρος, 'Ονειροκριτικά 322.10. — 'Ονειροκριτικὸν τοῦ προφήτου Δανιὴλ 307.340. — 'Αχμέτ, 'Ονειροκριτικὸν 196.25. — Για τη μελισσοκομία πληροφορίες παρέχουν και τα Γεωπονικά, ἐκδ.: H. Beckh, *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*, Leipzig 1895, σ. 437.1-450.17. — Πρὸβλ. Φ. Κουκουλές, 'Ἡ μελισσοκομία παρὰ Βυζαντινοῖς, BZ 44 (1951) 347-357. — Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 301-302. — Για την ιστορία του μελιού βλ. E. Crane, *Honey: a comprehensive survey*, London 1975, ἐνὸς ὅσον ἀφορᾷ ἀρχαιο-λογικὰ τεκμήρια γιὰ τὴ μελισσοκομία στο Βυζάντιο βλ. E. Crane, *The Archaeology of Beekeeping*, Duckworth 1983, σ. 45-47, 196-202. — A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire (900-1200)*, Cambridge 1989, σ. 157-158. — A. Cutler, A. Kazhdan κ.ά., *Apiculture* στο: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1, New York - Oxford 1991, σ. 130, (στο ἐξῆς: *Apiculture*), κυρίως σ. 130. — B. Λιάκος, *Ἡ μελισσοκομία στον Ἑλλαδικὸν ὄρειον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ Μεταβυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἡ συμβολὴ τῆς στὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης μελισσοκομίας*, Πρακτικά 18^{ου} Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου, 29-31 Μαΐου 1998 (1999) 45-61, (στο ἐξῆς: *Μελισσοκομία*).

41. 'Αρτεμίδωρος, 'Ονειροκριτικά 117.4-22.

42. Για το κυνήγι, τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ του σημασία, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἰδιω-τικὴ καὶ δημόσια οικονομικὴ του διάσταση βλ. A. K. Σινάκος, *Το κυνήγι κατὰ τὴ μέση βυ-ζαντινὴ ἐποχὴ (7ος-12ος αἰ.)* [υπὸ δημοσίευσιν στὰ Πρακτικά τοῦ Διεθνούς Συμποσίου που

ροκριτικό, όπως αναφέρθηκε⁴³, ήταν ένα κείμενο το οποίο φαίνεται ότι απευθυνόταν σε έναν αυτοκράτορα. Γι' αυτόν τον λόγο εξάλλου υπάρχει αναφορά σε κυνήγι μεγάλων ζώων και μάλιστα με τη βοήθεια εκπαιδευμένων άγριων πτηνών, κάτι που επιχειρούσαν σχεδόν αποκλειστικά οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες και μεγιστάνες⁴⁴. Από τα άλλα Ονειροκριτικά μόνο σε εκείνο του Μανουήλ Παλαιολόγου γίνεται αναφορά στο κυνήγι και συγχερσμένα του λαγού⁴⁵.

Περνώντας στην εξέταση της τρίτης πτυχής της καθημερινής ζωής που αναφέραμε, δηλαδή την εκμετάλλευση των ζώων και τη σημασία τους για τους ανθρώπους, διαπιστώνουμε ότι στα Ονειροκριτικά πιο συχνά απαντούν τα πρόβατα (μαζί και τα κριάρια), τα άλογα, τα βόδια, τα ψάρια, οι μέλισσες, οι όνοι, οι κατσίκες και οι τράγοι, οι ημίονοι, οι κότες, οι χοίροι, οι χήνες, οι σκύλοι, οι καμήλες, τα βουβάλια λίγο-πολύ με τη σειρά, που αναφέρθηκαν.

Ιδιαίτερη σημασία για τη ζωή του ανθρώπου εκείνης της εποχής είχαν τα πρόβατα. Ο Αρτεμίδωρος ετυμολογώντας τη λέξη σημειώνει ότι, όπως δείχνει και το όνομά τους, έφερναν τον προβιβασμό και την προκοπή⁴⁶. Σε όλα τα Ονειροκριτικά επισημαίνεται ότι το πρόβατο είναι πολυτιμότερο· κατά την έκφραση μάλιστα του Αχμέτ οτιδήποτε έδιναν στους ανθρώπους τα πρόβατα ήταν χρυσάφι καθαρό: το μαλλί τους σήμαινε πλούτο πιστό και ισχυρό, το γάλα σήμαινε πλούτο μέγιστο, χαρά και μακροζωία, το κρέας ενός καλοθρεμμένου προβάτου πλούτο και

διοργάνωσε τον Ιούνιο του 2008 το IBE/EIE με θέμα «Ζωά και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)»].

43. Βλ. ανωτ. σημ. 1.

44. Άχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 94.11-13 και 22-23, 221.5-6, 223.12-15 και 21-23, 224.21-24, 225.7-9, 226.23-25, 231.19-20, 232.16-18, 235.4-5 και 237.25-26. Για το κυνήγι του αυτοκράτορα και γενικότερα των ανώτερων στρωμάτων βλ. E. Parlagean, *De la Chasse et du Souverain*, DOP 46 (1992) 257-263 (στο εξής: Chasse). Για τα αρπακτικά πτηνά τα οποία οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν στο κυνήγι βλ. ανάμεσα στα άλλα και τη μελέτη των E. Dauterman-Maguire και H. Maguire, *Other icons: art and power in Byzantine secular culture*, Princeton-Oxford 2007, σ. 88-89, όπου γίνεται αναφορά στις δοξασίες των ανθρώπων της εποχής για τους αετούς και τα διάφορα είδη γερακιών για το κυνήγι. Επισημαίνεται ότι, όπως φαίνεται από τις αναφορές των Ονειροκριτικών, αλλά και τις παραστάσεις αυτών των πτηνών στην κεραμική, αυτά συμβόλιζαν την καλή τύχη και την προστασία από το κακό.

45. *Όνειροκριτικόν* Μανουήλ Παλαιολόγου 522.28-30 και 523.1-2. — Πρβλ. Φ. Κουκουλιές, *Βίος*, τ. Ε', σ. 392-396 και 404-405 και 411-417. — Β. Κατσαρός, *Καθημερινή ζωή* 649.

46. *Άρτεμίδωρος*, *Όνειροκριτικά* 119.7-9: *ἔοικε δὲ τὰ πρόβατα ἀνθρώποις διὰ τὸ πέλθῃσι τῷ ποιμένι καὶ συναγέζεσθαι καὶ προβιβασμῷ καὶ τῇ ἐπὶ τὸ βέλτιον προκοπῇ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος*. — Πρβλ. Ν. Π. Ἀνδρῶτης, *Ετυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς*, (φωτ. έκδ. τῆς 2ης έκδ.), Θεσσαλονίκη 1971, (στο εξής: *Ετυμολογικὸ Λεξικὸ*), σ. 296, όπου ἡ λέξη πρόβατο, στα Αρχαία Ἑλληνικά «πρόβατον», εἶναι παράγωγο του ρήματος «προβαίνει».

δόξα⁴⁷. Η μεγάλη σημασία του προβάτου για τον Βυζαντινό προκύπτει και από την πληροφορία ότι στις εκστρατείες, που πραγματοποιούσε ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, προβλεπόταν να υπάρχουν στην εφοδιοπομπή πρόβατα, ανάμεσά τους και κριάρια, σε αριθμούς που ξεπερνούσαν τις προμήθειες σε κάθε άλλο ζώο⁴⁸. Ακόμη η σπουδαιότητα των προβάτων, αλλά και των άλλων θρεμμάτων γενικότερα προκύπτει και από διατάξεις του Νόμου Γεωργικού, όπου προβλέπονται μέτρα για την προστασία τους. Έτσι αν κάποιος δούλος θέλοντας να κλέψει τα πρόβατα τα έβγαζε το βράδυ από το μαντρί και τα έτρωγαν τα θηρία ή χάνονταν, αυτός απαγχονιζόταν, διότι κατά τον νόμο θεωρούνταν φονιάς⁴⁹. Όταν πάλι κάποιος έκλεβε τα κουδούνια των προβάτων (και των βοδιών), τιμωρούνταν με μαστίγωση, αφού με την αφαίρεσή τους τα ζώα μπορούσαν εύκολα να κλαπούν ή να χαθούν κατά τη βοσκή⁵⁰.

Τα άλογα, όπως και τα πρόβατα, αναφέρονται περισσότερο συχνά από ό,τι τα άλλα ζώα στα Ονειροκριτικά. Αποτελούν και αυτά, σύμφωνα με τις ερμηνείες που δίνονται, πηγή πλούτου, ο οποίος όμως κυρίως φέρνει αξιώματα, νίκη, δόξα, φήμη και χαρά⁵¹. Τα άλογα συνήθως δεν χρησιμοποιούνταν στην άρση, όπως συνέβαινε συχνά στην Ελλάδα μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες· με την εργασία αυτή, όπως και με το αλώ-

47. Άχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 172.2-7: *εἰ δὲ ἐδῆ τις ἔριον τὸ ἀπὸ κουρᾶς προβάτων, εὐρήσει πλοῦτον πιστὸν καὶ ἰσχυρὸν ... εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι εὗρε βάμβακος, εὐρήσει πλοῦτον ἐλάττωνα ... ἐλάττων γὰρ ὁ βάμβαξ τοῦ ἐρίου. τὸ ἔριον καθ' ὅλου εἰς χρυσίον καθαρὸν κρίνεται καὶ 190.22-28: εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι ἀμέλγει βοῦν καὶ πίνει τοῦ γάλακτος ... εὐρήσει χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν μεῖζονα ἀλλὰ καὶ τοῦ προβάτου ... τὸ γάλα ἐν τῇ αὐτῇ κρίσει ἐστὶν καὶ 194.23-5: εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι προβάτου πίονος ἐσθίει κρέας, εὐρήσει χαρὰν καὶ πλοῦτον καὶ δόξαν. — Ἀνώνυμον *Όνειροκριτικόν* 368.321: *προβάτων γάλα πίνειν χαρὰν σημαίνει*. — Βλ. E. Kislinger, *Ernährung* (Byz. Reich) στο: *Lexikon des Mittelalters* 3/10 (1986) 2171-2174 (στο εἶδος: *Ernährung*), κυρίως σ. 2172-2173. — Ἄ. Μίχα-Λαμπάκη, *Τροφὴς καὶ ὁ συμβολισμὸς* τους 171-172.*

48. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Introduction, text, translation, commentary by J. Haldon (CFHB 28), Vienna 1990, (στο εἶδος: *Three Treatises*), Text (C) 128.532-535: *Εἰς δὲ τὴν ἀποκίνησιν τοῦ τοῦλδου ὀφείλει ὁ τῆς τραπέζης φορτώσαι τὰ π' βασιλικὰ σαγμαρία πᾶσαν χρεῖαν βασιλικήν· καὶ ὀφείλει λαβεῖν ἐκ τοῦ πρωτονοταρίου εἰς χρεῖαν τῆς βασιλικῆς τραπέζης καὶ εἰς τοὺς μαϊουμάδας πρόβατα ὑπάρνα ρ', κριάρια φ', ἀγελάδια ν', ὄρνιθας σ', χηνάρια ρ'.* — Πρβλ. B. Κουταβᾶ-Δεληβοριά, *Ὁ Γεωγραφικὸς Κόσμος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Α' Τὰ Γεωγραφικά*, Ἀθήνα 1993, (στο εἶδος: *Γεωγραφικὸς Κόσμος*), σ. 162.

49. Νόμος Γεωργικὸς παρ. 46. — Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Ε', σ. 319.

50. Νόμος Γεωργικὸς παρ. 30.

51. Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Όνειροκριτικόν* 68.33: *Ίππους ὁρῶν τις ἀγγέλων δηλοῖ φάσιν.* — Ἀχμέτ, *Όνειροκριτικόν* 110.23-25: *ἐάν τις ἴδῃ, ὅτι ἐποχούμενος φάρας τάξει διήρχετο ὑπεκόντος τοῦ ἵππου, εὐρήσει ἀξίωμα καὶ φήμην μεγίστην ... καὶ 111.15-16: εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι ὁ τοιοῦτος ἀνυπότακτος καὶ σκληροχάλινος ἵππος ἦν ἀλλότριος, γνωρίμου δέ, εὐρήσει δόξαν καὶ χαρὰν ... καὶ 149.21-23: εἰ δὲ ἴδῃ, ὅτι διὰ ... ἵππου ἡγήθει, ἀνδράσι πολεμικοῖς μαχήσεται ... καὶ νικήσει ...*

νισμα, επιφορτίζονταν τα ζεύγη των βοδιών· εκείνα τα χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί στον πόλεμο, στο ταχυδρομείο, στις μετακινήσεις και για την αναψυχή των ισχυρών⁵². Στον πόλεμο δεν αξιοποιούνταν μόνο στο πιο ισχυρό όπλο κρούσης, στο ιππικό, αλλά και για τις μεταφορές· αυτά κυρίως μετέφεραν την εξάρτηση και τις προμήθειες των στρατιωτών⁵³. Για αναψυχή οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τα άλογα σε ιππικούς αγώνες, όταν γιόρταζαν μεγάλα γεγονότα, όπως π.χ. τα γενέθλια της Πόλης την 11η Μαΐου⁵⁴. επίσης μέλη ισχυρών οικονομικά οικογενειών τα χρησιμοποιούσαν στο κυνήγι, γιατί οι αποστάσεις, που έπρεπε να διανύσουν, ήταν μεγάλες, έπρεπε να μπορούν να αναπτύξουν ταχύτητα ανάλογη με εκείνη των ζώων, που κυνηγούσαν, και τέλος να τοξεύουν ή ακοντίζουν από θέση υπεροχής⁵⁵.

Εξέχουσα θέση στα Ονεφοκριτικά κατέχουν επίσης τα βόδια, διότι πρόσφεραν προϊόντα χρήσιμα για την επιβίωση των ανθρώπων και διότι με την εργασία τους στους αγρούς συντελούσαν έμμεσα στην παραγωγή άλλων προϊόντων. Γι' αυτόν τον λόγο μάλιστα οι Βυζαντινοί από ευγνωμοσύνη, σύμφωνα με τον Φ. Κουκουλέ, δεν έσφαζαν τα βόδια, με τα οποία όργωναν τους αγρούς, αλλά τα άφηναν να πεθάνουν λόγω γήρατος⁵⁶. Στα Ονεφοκριτικά το βοδινό κρέας σήμαινε πλούτο μέγιστο, το βούτυρο της αγελάδας σήμαινε γλυκό πλούτο χρόνιο, το γάλα δήλωνε χαρά και αγαλλίαση για βασιλιά και λαό, η κοπριά των βοδιών πλούτο, όπως και το δέρμα τους. Τα βόδια, που εργάζονταν ή απλώς εκτρέφονταν, αποτελούσαν σημαντικό κεφάλαιο, γιατί συντηρούσαν τις οικογένειες και μπορούσαν να αποφέρουν κέρδη⁵⁷.

Η κατοχή ενός ή δύο βοδιών εργασίας ήταν το κριτήριο για την κατάταξη των παρόικων εκ μέρους του δημοσίου σε φορολογική κατηγορία,

52. Φ. Κουκουλέ, *Βίος*, τ. Ε', σ. 254-255 και 263-264. — Τ. Κόλιας, Το άλογο στον βυζαντινό κόσμο στο: Το άλογο στη φύση, τον μύθο, την τέχνη, *Η Καθημερινή*. Επτά Ημέρες, 8 Φεβρουαρίου 2004, σ. 26-28, κυρίως σ. 26-27.

53. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises Text (C)* 118.395-401 και 120.411-414. — Πρβλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, Γεωγραφικός Κόσμος 158-161.

54. Φ. Κουκουλέ, *Βίος*, τ. Ε', σ. 219.

55. Φ. Κουκουλέ, *Βίος*, τ. Ε', σ. 398. — E. Parlagean, *Chasse* 259.

56. Φ. Κουκουλέ, *Βίος*, τ. Ε', σ. 255. — T. G. Kolias, *Versorgung* 15.

57. Ἀρτεμίδωρος, Ὀνεφοκριτικά 121.18: βόες ἐργάται πάνιν ἀγαθοί. — Ἀνώνυμον Ὀνεφοκριτικόν 352.27: βόας βοσκομένους ἰδεῖν χαρὰν καὶ κέρδος δηλοῖ. — Ἀχμέτ, Ὀνεφοκριτικόν 190.18-19: ἐάν ἴῃ τις, ὅτι τρώγει βόειον κρέας, εὐρήσει πλοῦτον ἀπὸ μεγίστου ... εἰ δὲ ἴῃ, ὅτι τρώγει βούτυρον βοῦς θηλείας, εὐρήσει πλοῦτον ἢ δὴν χρόνιον ... εἰ δὲ ἴῃ, ὅτι ἀμέλει κρῖν καὶ πίνει τοῦ γάλακτος, εἰ μὲν ἐστὶ δοῦλος, ἐλευθεροῦται ... εἰ δὲ τοῦ κοινοῦ λαοῦ, εὐρήσει χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν μελῶνα· ὁ βασιλεὺς ἐάν ἴῃ τοῦτο, εἰς χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν αὐτοῦ ἔσται τοῦτο ... ἐάν ἴῃ τις, ὅτι συνάγει κόπριν βοείαν, εὐρήσει πλοῦτον. — Γερβλ. E. Kishinger, *Ernährung* 2172. — Ἀ. Μίχα-Λαμπάκη, Τροφές καὶ ὁ συμβολισμός τους 171-172.

εφόσον αντίστοιχη ήταν προφανώς και η γη την οποία διέθεταν και με τη βοήθεια των βοδιών όργωναν⁵⁸. Τη σημασία των βοδιών για τους ανθρώπους της εποχής υποδηλώνουν και πολλές διατάξεις του Νόμου Γεωργικού, που είναι αφιερωμένες στους *ἀγελαρίους*, τους βοσκούς δηλαδή βοδιών. Βαριές ήταν οι ποινές σε βάρος εκείνων που με δόλιο τρόπο εξαφάνιζαν βόδια ή από αμέλεια τα τραυμάτιζαν και τα καθιστούσαν ανίκανα για εργασία και παραγωγή. Ο *ἀγελάριος* τιμωρούνταν με κοπή της γλώσσας ή, αν τα βόδια έπεφταν θύματα θηρίων, υφίστατο την ποινή της τύφλωσης· μαστίγωση ήταν η ποινή για τον κλέφτη του κουδουνιού από τον λαιμό των βοδιών⁵⁹.

Την ιδιαίτερη σημασία, που είχαν για τους Βυζαντινούς τα ψάρια, τη δείχνει η απαρίθμηση των ειδών των ψαριών, που γίνεται στα Ονειροκριτικά· και η ίδια η ονομασία εξάλλου αυτό δείχνει: αποτελούσαν ένα από τα συνηθέστερα προσφάγια, τὸ ὄψον, από όπου βγήκε και η λέξη *ψάρι*⁶⁰. Στα κείμενα αυτά έχουμε εκτενή αναφορά της μεγάλης ποικιλίας των ψαριών, όπως και άλλων οργανισμών, που ζουν στη θάλασσα⁶¹. Η μεγάλη σημασία των ψαριών στην οικονομία καταφαίνεται και από τη νομοθεσία, που στη διάρκεια των αιώνων ρύθμιζε ποικίλα θέματα σχετικά με την αλιεία, την τιμή των αλιευμάτων και τη φορολογία των αλιέων⁶². Έτσι οι νόμοι προέβλεπαν ότι οι έμποροι δεν μπορούσαν να πηγαίνουν στις περιοχές, στις οποίες γινόταν το ψάρεμα⁶³, και να αγοράζουν εκεί τα

58. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* (Fondation Nationale de la Recherche Scientifique/Institut de Recherches Byzantines. Monographies 2), Athènes 1996, (στο εξής: *Fiscalité*), σ. 68-70. — I. E. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό* 59, 196 και 198.

59. Νόμος Γεωργικός παρ. 27, 28, 30 και παρ. 42: *Ἐάν τις κλέψαι θέλων ἓνα βοῦν ἐξ ἀγέλης, ἀπελασθεῖσα ἢ ἀγέλη θηριόβρωτος γένηται, τυφλοῦσθω*. — Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Ε', σ. 311-312. — T. G. Kolias, *Versorgung* 16-17.

60. N. Π. Ἀνδριώτης, *Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ* 434. — Διάφορες πληροφορίες για τα ψάρια, για την αλιεία τους, αλλά και για την παρασκευή του γάρου περιέχουν και τα Γεωπονικά 511.1-529.21. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Ε', σ. 79. — E. Kislinger, *Ernährung* 2172-2173. — B. Κουταβᾶ-Δεληβοριά, *Γεωγραφικὸς Κόσμος* 164-166. — T. G. Kolias, *Versorgung* 15. Για τον συμβολισμό των ψαριών στα βυζαντινά Ονειροκριτικά βλ. Ἀ. Μίχα-Λαμπάκη, *Τροφές καὶ ὁ συμβολισμὸς* τους 169. Βλ. και τη μελέτη του F. J. Dölger, *Der Heilige Fisch in den Antiken Religionen und im Christentum*, τ. 2, Münster 1922, όπου υπάρχουν πληροφορίες για τη σημασία των ψαριών στις θρησκείες της αρχαιότητας και τον Χριστιανισμό.

61. Ἀρτεμίδωρος, *Ονειροκριτικά* 129.6-18 και 130.1-16, 131.1-14 και 132.1-16.

62. Βασιλικά, έκδ.: H. J. Scheltema - N. van der Wal (κείμενο), Groningen 1955 x.ε. και H. J. Scheltema - D. Holwerda (σχόλια), Groningen 1953 x.ε., series A, τ. III, σ. 19.8.15. — Ἐπαρχικὸν βιβλίον, έκδ.: J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* (CFHB 33), Wien 1991, σ. 17.1-2. — Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, έκδ.: K. Γ. Πιτσάκης [Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικὰ κείμενα 1] Ἀθήνα 1971, σ. 333.11.42.

63. Νεαρά Λέοντος Στ' Σοφοῦ, έκδ.: P. Noailles - A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, Νεαρά 57: *Ἐπειδὴ πλείστων νόμων περὶ ἰχθύων διοριζόντων θήρας ἐκεῖνο τὸ μέρος ἀδιόριστον ὁράται νόμῳ, ὃ ἐποχὴν ὀνομάζειν ἐγνώκασιν, ὥς ἔοικεν οὕτῳ τούτου*

προς πώληση ψάρια· έπρεπε πρώτα να δηλωθούν οι ποσότητές τους στον Έπαρχο της Πόλης, ο οποίος όριζε την τιμή⁶⁴. Στους ασχολούμενους τέλος με την αλιεία επιβαλλόταν φόρος⁶⁵.

Οι μέλισσες αναφέρονται συχνά στα Ονειροκριτικά, καθότι πρόσφεραν προϊόντα απαραίτητα για τη ζωή του ανθρώπου. Κατά τον Αχμέτ μάλιστα εί δέ (εν. τις) έφαγε κηρίον μέλιτος από μελισσώνος, εύρήσει, ά ούδεις ήλιπζε, και σοφός έσται διά τó σοφόν του έργου της μελίσσης⁶⁶. Πέρα από τα προϊόντα λοιπόν, η χρήση των οποίων έφερνε ανέλπιστα αποτελέσματα, εντύπωση προκαλούσε στους ανθρώπους, όπως προκύ-

του έπιτηδεύματος γνωρίμου τυγχάνοντος καθ' όν καιρόν εις γένεσιν οί νόμοι προήρχοντο, βουλόμεθα και τούτο νόμου διάταξιν άποφέρεισθαι. 'Ηνπερ ούν άντι νομικού ψηφίσματος γνώμην ούκ έξω του πρέποντος φερομένην έδοξεν έν τούτω της θήρας τώ έπιτηδεύματι διαιτάν τη συνηθεία, φαμέν δη τó μέχρι τριακοσίων έξήκοντα και πέντε όργυιόν παρατεινόμενον μέτρον τών άποστάσεων, τούτο ήμεις νόμου τιμώντες άξιώματα από του παρόντος νόον είναι θεσπίζομεν. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 342. — E. Trapp, Die gesetzlichen Bestimmungen über die Errichtung einer έποχή, *Byzantinische Forschungen* (Polychordia. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag) (1966) 329-333, όπου και πληροφορίες για τις «έποχές». — G. Dagron, Poissons, pêcheurs et poissonniers de Constantinople, στο: *Constantinople and Its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford, April 1993 (Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 3), Variorum Reprints 1995, σ. 57-73, (στο εξής: Poissons, pêcheurs et poissonniers), κυρίως σ. 60-64.

64. Βασιλικά 53.6.7: Οί γεωργοί και οί άλιείς ούκ αναγκάζονται τά είδη φέρειν εις τας πόλεις και δι' έαυτών πιπράσκειν, άλλ' άδειαν έχουσιν έτέροις αυτά μεταδιδόναι και ύποστρέφειν εις τά ίδια έργα. — Έπαρχικόν βιβλίον 17.3: Οί ιχθυοπράται την έξώνησιν ποιείτωσαν έν τοίς αίγιαλοις και έν ταις σκάλαις από τών καταϊρόντων πλοίων, μη άνερχόμενοι αύτοι έν ταις έποχαίς και έν ταις λοιπαίς άγραις διά τών αναπλεόντων, άλλ' έκείνων καταϊρόντων πρός αύτούς, ως άν μη κατακερματίζοιτο ή διάπρασις, άποκερδαίνοντες καθ' έν νόμισμα ανά κεράτια δύο και οί τούτων προστάται ανά φόλεις δύο και 17.4: Οί τών ιχθυοπρατών προστατεύοντες καθεκάστην έωθεν έρχέσθωσαν πρός τόν έπαρχον αναγγέλλοντες την άγραν, δση γέγονε τη νυκτι τών λευκών ιχθύων, ίνα κατά τόν τούτου προσδιορισμόν ή άπεμπόλησις πρός τοίς έν τη πόλει γίνηται. Οί δέ παρά ταύτα τολμώντες διαπρατέσθαι τυπτόμενοι και κουρευόμενοι έκδιωκέσθωσαν τού συστήματος. — Πρβλ. 'Α. Χριστοφύλοπουλος, Τό Έπαρχικόν βιβλίον Λέντοτος τού Σοφού και αι συντεχνίαι έν Βυζαντίω, 'Αθήναι 1935, ανατύπ., σ. 46-49, 89, σημ. 1. — Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 343. — Ελ. Παπαγιάννη, Μοναχοί και μαύρη αγορά στο 12ο αι. Παρατηρήσεις σε προβλήματα του επαρχικού βιβλίου, *Βυζαντινά* 8 (1988) 59-76, κυρίως σ. 64, 66-73, όπου και ενδιαφέρουσες απόψεις για τα ποσοστά κέρδους των μελών της συντεχνίας των ιχθυοπρατών και των επικεφαλής τους. — G. Dagron, Poissons, pêcheurs et poissonniers 70-72.

65. Θεόδωρος Στουδίτης, Έπιστολαί, έκδ.: G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae* (C.F.H.B. 31/1-2), Berlin - New York 1992, Έπιστολή 7, σ. 25.54-26.59: άφείθησαν οί την άγρευτικήν μέθοδον μετερχόμενοι, κούφως ταύτην διαλαμβάνοντες, Ειρήνην ιερόψυχε. ό άλιείς τυχόν τρεις ιχθύας άνελκύσας και τούτο πάντως πολλά κεκοπιακώς δι' όλης ήμέρας τόν ένα ούκ άποτίνησιν. — Βλ. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 343. — G. Dagron, Poissons, pêcheurs et poissonniers 67-68. — I. E. Καραγιαννόπουλος, Λεξικό 94. — T. G. Kolias, *Verzorgung* 17.

66. 'Αχμέτ, 'Ονειροκριτικών 196.24-6. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 308. — 'Α. Μίχα-Λαμπάκη, Τρυφές και ύ συμβόλισμός τους 173.

πτει από τις αντιλήψεις τους που εκτίθενται στα Ονειροκριτικά, η σοφή οργάνωση της κοινωνικής ζωής και της εργασίας των μελισσών, εφόσον θεωρούσαν ότι, αν κανείς την παρακολουθούσε, γινόταν και αυτός σοφός.

Ακριβώς, επειδή τα μελίσσια αποτελούσαν σημαντικό περιουσιακό στοιχείο, η νομοθεσία περιλάμβανε διατάξεις, με τις οποίες καθοριζόταν σε ποιον ανήκαν τα μελίσσια, που βρίσκονταν εκτός της κυψέλης⁶⁷. επίσης προβλεπόταν η τιμωρία εκείνου, που μηχανευόταν τρόπους, για να κλέψει τα μελίσσια: αναγκαζόταν να επιστρέψει τις μέλισσες που είχε κλέψει και να καταβάλει την ανάλογη αποζημίωση⁶⁸. Επειδή τα μελίσσια αποτελούσαν ένα σημαντικό κεφάλαιο και η φορολογητέα ύλη ήταν σημαντική, οι ιδιοκτήτες τους κατέβαλλαν στο κράτος φόρο για τη νομή των μελισσών, που λεγόταν μελισσοεννόμιον ή δόσις μελισσών⁶⁹.

Τα ζώα, που αναφέραμε, και άλλα, στα οποία δεν έγινε αναφορά, όπως οι κατσίκες, οι ημίονοι, οι χοίροι, τα βουβάλια κ.λπ., μπορούσαν με την κατάλληλη εκμετάλλευση να εξασφαλίσουν στους ανθρώπους τα προς το ζην, ίσως μάλιστα και οικονομική ευρωστία καθορίζοντας τη θέση τους στην κοινωνία. Πολλά βέβαια από τα άγρια ζώα κατέστρεφαν τις σοδειές ή εξόντωναν τα κοπάδια, αλλά η βλάβη ήταν περιορισμένη τοπικά και ποσοτικά⁷⁰.

Υπήρχαν όμως ζώα, έντομα κυρίως, αλλά και τετράποδα, που κατέστρεφαν τη χλωρίδα ολόκληρων περιοχών και οδηγούσαν στον θάνατο τα ζώα και τους ανθρώπους. Οι λιμοί, που στη διάρκεια της ζωής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αλλά και γενικότερα ήταν μία διαρκής απειλή, κατά ένα μέρος τους οφείλονται στις επιδρομές των ακρίδων. Ο

67. *Digesta* 41.1.5, 2, 4 και *Institutiones* 2.1.14. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Ε', σ. 306. — Β. Λιάκος, *Μελισσοκομία* 50.

68. Φ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Ε', σ. 307.

69. G. Ostrogorsky, *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert*, Stuttgart 1927 (ανατ. Amsterdam 1969), σ. 57. — Φ. Κουκουλές, *Βίος*, τ. Ε', σ. 307. — A. Cutler, A. Kazhdan κ.ά., *Apiculture* 130. — N. Oikonomidès, *Fiscalité* 74. — Β. Λιάκος, *Μελισσοκομία* 50.

70. Ονειροκριτικὸν τοῦ προφήτου Δανιὴλ 293.27, 307.323: Ἄρκτος ἄχρωμος προσερχόμενος λύπην καὶ αἰσχύνην σημαίνει καὶ Λύκον αὐστηρὸν ἐρχόμενον ἰδεῖν ἐχθρόν σοι προσάγειν δηλοῖ. — Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ὀνειροκριτικὸν 74.12: Ἄρκτος φανεῖσα ἐχθρόν ἰσχυρόν δόκα. — Ὀνειροκριτικὸν Πατριάρχου Γερμανοῦ 434.16: Ἄρκτος αὐστηρὰ προσερχομένη σοι λύπην σημαίνει. — Ἀνώνυμον Ὀνειροκριτικὸν 351.22, 362.215: Ἄρκτος ἐν χρήμασι τινος ἐρχομένη μάχας σημαίνει καὶ Λύκον φαγόντα ἰδεῖν λύτρωσιν μεγάλης ὀχλήσεως δηλοῖ. — Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν 222.24-25: Ἡ ἄρκτος εἰς ἐχθρόν πλοῦσιον καὶ δυνατὸν καὶ ἄνου κρίνεται καὶ τολμηρόν. — Πρβλ. M.-E. Wittmer-Butsch, *Zur Bedeutung von Schlaf und Traum im Mittelalter* [Medium Aevum Quotidianum, Sonderband I], Krems 1990 (στο ἐξῆς: *Schlaf und Traum*), σ. 333, ὅπου η συγγραφέας ἀναφέρει μιλώντας γιὰ τὸν Μεσαίωνα στὴ Δ. Εὐρώπῃ ὅτι ἡ ἀρκοῦδα ἐμφανίζεται συχνά ὡς σὺμβολο τοῦ ἐχθροῦ.

Αχμέτ μάλιστα σημειώνει: οὕτως γέγραπται, ὅτι θείῳ κελεύσματι ἐκστρατεύονται (εν. αἱ ἀκρίδες) εἰς ἀπώλειαν τοῦ τόπου⁷¹. Τα μυρμηγκία ἐπίσης, τα ποντίκια, οἱ ἀσπάλακες (τυφλοπόντικες) κατέστρεφαν τὶς σοδεῖες καὶ ἔφερναν σύμφωνα με τὰ Ονειροκριτικά θλίψη, ἀρρώστια, φτώχεια, θάνατο⁷². Ἡ ζωὴ λοιπὸν τῶν γεωργῶν δὲν ἦταν εὐκόλη καὶ ἡ δικὴ τους δυσπραγία ἐμμεσα ἐπηρέαζε καὶ τὴ ζωὴ τῶν ἄλλων. Ἀν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὰ Ονειροκριτικά ἀναφέρουν καὶ τὰ ἐντομα, ποὺ παρασιτοῦν στὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν τὸν ενοχλοῦν ἀπλῶς, ἀλλὰ τὸν οδηγοῦν καὶ στὸν θάνατο, γίνονται ἀντιληπτές οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς καὶ παράλληλα κατανοητοὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν Ονειροκριτικῶν. Τὰ κουνούπια εἶναι συνδεδεμένα με τὴ θλίψη, τὴ μέρμνα, τὸν θάνατο καὶ τὸν θρήνο, οἱ ψείρες με μακρόχρονη ἀρρώστια καὶ με δεσμά, οἱ ψύλλοι με βλάβη καὶ οἱ κοριοὶ με δυσθυμία καὶ φροντίδες⁷³.

Σε ὅλα βέβαια τὰ Ονειροκριτικά, ποὺ ἀναφέραμε καὶ ἐξετάσαμε, τὰ ζῶα ἔχουν συμβολικὴ σημασία. Σε κάθε ὄνειρο τὸ ζῶο-σύμβολο κρύβει ἓνα σημάδι· αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποκρυπτογραφηθεῖ, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τι μας ἐπιφυλάσσει τὸ μέλλον. Ἡ ἀποκρυπτογράφηση γίνεται με ἀντιπαροβολὴ ὁμοιοτήτων (ἀρχὴ τῆς ὁμοιότητος ἢ ἀναλογίας)· συνδέει δηλαδὴ ὁ ονειροκρίτης τὶς παραστάσεις τῶν ονείρων με τὸν πραγματικὸ κόσμο

71. Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν 238.25-26. — Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκριτικά 139.16-18: Ἀκρίδες δὲ ... γεωργοῖς ... ἀφορίαν ἢ φθορὰν τῶν καρπῶν προαγορεύουσι. — Γιὰ τρόπους ἀντιμετώπισης τῶν ακρίδων βλ. Γεωπονικά 385.16-386.21. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 272-273. — Γιὰ τὶς ἐπιδρομές τῶν ακρίδων καὶ τὶς συνέπειες ποὺ εἶχαν βλ. τὶς ἀκόλουθες δύο μελέτες: H. Graßl, Heuschreckenplagen in der Antike στο: *Naturkatastrophen in der antiken Welt. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums* 6, 1996, ἐπιμ. E. Oishausen/H. Sonnabend [Geographica historica 10], Stuttgart 1998, σ. 439-447. — J.-M. Beyer, Sie legten lediglich eine nicht unbeträchtliche Menge Eier in unser Land, Heuschreckenplagen in der Spätantike und die Chronik des Josua Stylites, *Βυζαντινά* 21 (2000) 57-83.

72. Ὀνειροκριτικὸν Πατριάρχου Γερμανοῦ 441.135: Μῦς δ' αὖ φανέλς σοι μηνυτὴς κακῶν πέλει. — Ἀνώνυμον Ὀνειροκριτικὸν 364.237-238: Μύρμηκας ἐν οἴκῳ ἰδεῖν ταχὺν θάνατον δηλοῖ. Μύρμηκας ἰδεῖν εἰς τὸν σὸν οἶκον ἀπερχομένους νόσον δηλοῖ ... — Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν 238.21-22: εἰ δὲ ἴδῃ τις ἐν ἄλῳ ἢ ἐν ὠρεῖ αὐτοῦ μύρμηκας, εὐρήσει θλίψιν καὶ πτωχείαν. — Γιὰ μεθόδους ἐκδιώξεως τῶν ποντικῶν, τῶν ἀρουραίων, τῶν τυφλοποντικῶν καὶ τῶν μυρμηγκιῶν βλ. Γεωπονικά 387.13-388.19, 389.2-390.3, 390.8-391.3 καὶ 395.2-396.19. — Πρβλ. Φ. Κουκουλές, Βίος, τ. Ε', σ. 272-273.

73. Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκριτικά 207.11-13: πολλοὺς δὲ φθειρας ἔχειν καὶ ὑπερβάλλοντας πλῆθει πονηρῶν καὶ σημαίνει νόσον μακρὰν ἢ δεσμά ἢ πολλήν γε ἀφορίαν καὶ 207.25: Κόρες δυσθυμῶν καὶ φροντίδων εἰσι σημαντικοί. — Ὀνειροκριτικὸν τοῦ προφήτου Δανιῆλ 314.484: ψύλλας φανίσαι ἐχθρικήν δηλοῖ βλάβην. — Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν 238.3-5: ἐὰν ἴδῃ ὁ βασιλεὺς, ὅτι μύια ἢ κύνες, ὅπου δ' ἂν αὐτὸς ἦ, παρῆγοντο πλείστοι, εὐρήσει θλίψιν καὶ μέρμναν καὶ παραπικρασμόν... καὶ 238.6-8: πτωχὸς ἢ τοῦ κοινοῦ λαοῦ ἐὰν ἴδῃ ταῦτα, εὐρήσει θλίψιν καὶ νόσον καὶ θρήνον θανάτου. Γιὰ τρόπους ἐκδιώξεως τῶν κουνουπιῶν, τῶν κοριῶν καὶ τῶν ψύλλων βλ. Γεωπονικά 396.21-397.21, 399.5-400.20 καὶ 401.3-402.20.

και χρησιμοποιώντας διάφορες μορφές αναλογίας, μία από τις οποίες είναι το να αντιπαραβάλλει τη συμπεριφορά των ζώων με κάποια ανθρωπινή συμπεριφορά, τις ερμηνεύει. Ο Αρτεμίδωρος το λέει χαρακτηριστικά: *χρὴ ποιεῖσθαι τὰς κρίσεις παραλαμβάνοντας αἰεὶ τὰ ὅμοια ταῖς ἀποβάσει. καὶ γὰρ οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ὀνειροκρισία ἢ ὁμοίου παρὰθεσις. Καὶ σε ἄλλο σημεῖο: χρὴ δέ σε καὶ τὰ ἦθη τῶν ζώων ἀντιπαραβάλλειν τοῖς ἡθεσι τοῖς ἀνθρωπίνους καὶ τὴν γνώμην καὶ τὴν προαίρεσιν ἐκάστου κατὰ τὸ ὅμοιον σκοπεῖν*⁷⁴. Ποια μορφή αναλογίας πρέπει να χρησιμοποιηθεί κάθε φορά είναι κάτι που επαφίεται στην εμπειρία του ονειροκρίτη, αφού η ονειροκριτική δεν έχει θεωρία. Είναι μία «επιστήμη» εμπειρική. Για τον λόγο αυτόν και η εμπειρία του ονειροκρίτη τονίζεται εμφαντικά ως κάτι σπουδαιότερο από τη μόρφωσή του και τη γενικότερη καλλιέργεια⁷⁵. Αν και δίδεται ένας γενικός κανόνας για την ερμηνεία των ονείρων που έχουν σχέση με ζῶα, ὅτι δηλαδή, ὅ,τι εἶχε σχέση με τα ἡμέρα ζῶα, ἔπρεπε να αποδίδεται στους οικίους και, ὅ,τι εἶχε σχέση με τα ἄγρια, ἔπρεπε να συσχετίζεται με ἐχθροὺς, αρρώστια και κακοπραγία⁷⁶, ὁμως ἀπὸ το ἴδιο ὄνειρο, που χρησιμοποιούσε το ἴδιο ζῶο ως σύμβολο, μπορούσαν να προκύψουν εντελῶς διαφορετικές προγνώσεις, κατὰ πρῶτον ἀνάλογα με το ζῶο⁷⁷ και κατὰ δεύτερον ἀνάλογα με τα πρόσωπα που εἶχαν δει τα ὄνειρα και τη θέση αὐτῶν των προσώπων μέσα στην κοινωνία, ἀλλὰ ἀκόμη και με την ὥρα, στην οποία κάποιος εἶδε το ὄνειρο⁷⁸. Ο Αχμέτ προσπαθώντας να δικαιολογήσει τις ποικίλες ερμηνείες, που ἔδωσε στο ἴδιο ὄνειρο, λέει: *Τὰ ὀνείρατα ... εἰς διάφορα κρίνονται πρόσωπα διαφόρως ... καὶ ταῦτα, καθὼς ἤδη προείπομεν, προεκρίθη ἐν*

74. Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκριτικά 145.10-12 και 278.18-20. — Πρβλ. St. Oberhelman, Interpretation of Dream-Symbols 13. — S. R. F. Price, Future of Dreams 12-13. — G. Dagron, Image de bête ou image de Dieu. La physionomie animale dans la tradition grecque et ses avatars byzantins, *Poikilia* (Études offertes à Jean-Pierre Vernant) EHESS (1987) 69-80, κυρίως σ. 69-74. — M.-E. Wittmer-Butsch, Schlaf und Traum 333: «Auch heute noch kann ein Tier im Traum eine bestimmte charakterliche Eigenheit des Schlafers selbst oder auch eines anderen Menschen verkörpern, und im Mittelalter war die Neigung, menschliche Eigenschaften auf Tiere zu projizieren, noch stärker verbreitet». — Β. Κάλφας, Διάγνωση και Πρόγνωση 240-241.

75. Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκριτικά 1.8-13, 190.3-15, 247.17-21. — Πρβλ. Β. Κάλφας, Διάγνωση και Πρόγνωση 234-236, 242.

76. Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκριτικά 281.4-7: *κοινῇ δὲ πάντα, τὰ μὲν ἡμέρα καὶ σύντροφα πρὸς τοὺς οἰκίους λάμβανε, τὰ δὲ ἄγρια πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἢ πρὸς νόσον ἢ πρὸς καιρὸν ἀγῆ καὶ κακοπραγίαν.*

77. Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκριτικά 280.16-19: *μέμνησο δὲ (ὅτι) ὅποσα τῶν ζώων ταῦτα εἰς πολλὰ δύνανται κρίνεσθαι, ταῦτα κριτέον. οἷον πάρδαλις καὶ μεγαλόφρονα σημαίνει διὰ τὰ ἦθη καὶ ποικίλον διὰ τὸ χρῶα ...*

78. Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκριτικά 11.7-9. — Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικόν 240.6-20 και 241.1-14. — Πρβλ. St. Oberhelman, Interpretation of Dream-Symbols 9. — Β. Κάλφας, Διάγνωση και Πρόγνωση 242-243.

ἐκάστῳ προσώπῳ, ἥτοι βασιλέως καὶ πένητος, μεγιστάνου καὶ κοινοῦ λαοῦ, γυναικὸς καὶ ἀνδρός, γεωργοῦ καὶ στρατιώτου ... ἐφ' ἐκάστη γὰρ κρίσει προσηρμηνεύθη ἕκαστον⁷⁹. Για τον λόγο αυτόν ἔπρεπε ὁ ονειροκρίτης νὰ γνωρίζει καλὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ζητοῦσε τὴν πρόγνωση με βάση τὸ ὄνειρο, ποὺ εἶχε δεῖ. Κατὰ τὸν G. Dagron ὁ ονειροσχόπος, ὅπως ὁ σύγχρονος ἀστρολόγος, ξεκινᾷ ἀναζητώντας τὴν ἀπόλυτη ατομικότητα⁸⁰.

Ἡ μελέτη ἐπικεντρώθηκε στὴν πανίδα, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στα οκτὼ ονειροκριτικὰ κείμενα, ποὺ μελετήθηκαν. Ἐπισημάνθηκε πρῶτα ἡ σημασία τῶν ζώων γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων· πόσο δηλαδὴ σημαντικὴ ἦταν γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἡ χρησιμοποίηση τῶν ζώων καὶ τῶν προϊόντων, ποὺ παράγονταν ἀπὸ αὐτὰ⁸¹, καὶ πόσο ἐπηρεαζόταν ἡ οἰκονομία τοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς φόρους ποὺ ἐπιβάλλονταν γιὰ τὴν κατοχὴ τους καὶ γιὰ τὴ διακίνηση τῶν ἀπὸ αὐτὰ παραγομένων προϊόντων. Θίχθηκαν οἱ ἀρνητικὲς γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων συνέπειες ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν ἀκριδῶν καὶ τὰ παράσιτα· οἱ ἀκριδὲς οδήγησαν με τὶς ἐπιδρομὲς τους στὸν θάνατο χιλιάδες ἀνθρώπους καὶ πολλὲς φορὲς ἐρήμωσαν ολόκληρες περιοχὲς. Τέλος ἐπισημάνθηκε ἀκόμη καὶ ἡ σχέση τοῦ ζώου ὡς συμβόλου με τὴν ἐρμηνεία τῶν ονείρων. Τὸ ζῶο-σύμβολο ἔδινε τὸ υλικὸ γιὰ τὴν πρόγνωση τοῦ μέλλοντος, ἡ ὁποία ὅμως καθοριζόταν καὶ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ζητοῦσε τὴν πρόγνωση.

Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι τὰ ονειροκριτικὰ κείμενα εἶναι μιὰ πηγὴ με πολλὲς χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν πραγματικὴ ζωὴ, γιὰ τὶς ἀντιλήψεις δηλαδὴ τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ὅπως καὶ γιὰ τὴν κοινωνία, τὴν οἰκονομία καὶ τὸν πολιτισμὸ γενικότερα τοῦ Βυζαντίου. Τὸ υλικὸ, ποὺ μας παρέχουν τὰ Ονειροκριτικὰ, εἶναι πολὺτιμο καὶ, παρὰ τὶς ἐπιρροὲς ἀπὸ ἄλλους πολιτισμοὺς⁸², εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ χρῆση τῶν

79. Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικόν 240.8-9 καὶ 16-18 καὶ 19-20. — Πρβλ. St. Oberhelman, *Oneirocritic Literature* 15-16. — St. Oberhelman, *Interpretation of Dream-Symbols* 9-11. — S. R. F. Price, *Future of Dreams* 15. — B. Κάλφας, *Διάγνωση καὶ Πρόγνωση* 239. — G. Dagron, *Rêver de Dieu et parler de soi* 53. — M. Mavroudi, *Oneirocriticon of Achmet* 151.

80. Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκριτικὰ 18.16-20: *Λυσιτελὲς δ' ἂν εἴη, οὐ μόνον δὲ λυσιτελὲς ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖον τῷ τ' ἰδόντι τὸν ὄνειρον καὶ τῷ ὑποκρινομένῳ, ἐπίστασθαι τὸν ὄνειροκρίτην τίς τέ ἐστιν ὁ ἰδὼν τὸν ὄνειρον καὶ ὃ τι πράσσει καὶ ὅπως γέγονε καὶ ὃ τι ἔχει κτῆμα καὶ ὅπως ἔχει σώματος καὶ ἥστινος ἡλικίας γέγονε.* — Πρβλ. St. Oberhelman, *Interpretation of Dream-Symbols* 9-11. — S. R. F. Price, *Future of Dreams* 14-15. — St. Oberhelman, *Treatise on the Interpretation of Dreams* 40. — G. Dagron, *Rêver de Dieu et parler de soi* 53.

81. P. Schreiner, *Traumbücher und Alltagsleben* 458.

82. St. Oberhelman, *Treatise on the Interpretation of Dreams* 80. — B. Κάλφας, *Διάγνωση καὶ Πρόγνωση* 252. — M. Mavroudi, *Oneirocriticon of Achmet* 25, 41-59 καὶ 392. — P. Schreiner, *Traumbücher und Alltagsleben* 452.

κειμένων αυτών από τους Βυζαντινούς για την πρακτική αντιμετώπιση θεμάτων της καθημερινής τους ζωής φανερώνει ότι αυτά τους ενδιέφεραν και ανταποκρίνονταν στις αντιλήψεις τους, τα ενδιαφέροντά τους και ευρύτερα τον τρόπο σκέψης τους. Όλα αυτά επίσης δείχνουν ότι η σχέση ανθρώπου - ζώων, όπως παρουσιάζεται σε πλήθος βυζαντινών κειμένων της περιόδου και όχι μόνο στα Ονειροκριτικά, είναι ένα ευρύ πεδίο προς μελέτη.

Eleni Tounta

WESTLICHE POLITISCHE KANZLEIPROPAGANDA
UND BYZANTINISCHE HÖFISCHE LITERATUR IM DIENST
DER WELTHERRSCHAFTSIDEOLOGIE: DIE FEIERLICHE ANKUNFT
BERTHAS VON SULZBACH (1142) UND IHR ABLEBEN
IN KONSTANTINOPEL (1160)

Das 12. Jahrhundert stellte für die Beziehungen zwischen dem byzantinischen und dem westlichen Kaiserreich einen bedeutenden Zeitabschnitt dar. Die Existenz eines gemeinsamen Feindes König Rogers II. von Sizilien (1105-1154), der der byzantinischen wie auch der westlichen Kaiserideologie gemäß süditalienisches Territorium willkürlich besetzt und sich den Königstitel zu Lasten der Hoheitsrechte der beiden Imperia angemacht hatte, war die Antriebskraft, die die zwei mittelalterlichen Kaiserreiche zur Pflege von Freundschafts- und Verteidigungsbündnissen führte. Aufgrund ihrer universellen Machtansprüche waren die beiden Kaiser tief davon überzeugt, dass Süditalien und Sizilien zu ihrem jeweiligen Herrschaftsbereich gehöre, und sie betrachteten die normannischen Eroberer dieser Region als Usurpatoren. Schon im August 1135 hatte der byzantinische Kaiser, Johannes II. Komnenos (1118-1143) dem westlichen Kaiser Lothar III. (1135-1137) militärische und finanzielle Hilfe zur Verfügung gestellt, damit er Roger II. beseitigte¹.

1. *Annales Magdeburgenses* (ed. G. H. Pertz), MGH SS XVI, S. 185³⁶⁻⁴³: Anno Domini 1135. *Imperator commemorationem sancti Petri ad vincula Nuenburch, et festivitatem sancti Laurentii et assumptionem sanctae Marie in Merseburch celebrat. Illuc confluebant cum primariis regni Bozislavus atque Othelricus duces, et legati Grecorum imperatoris, honorifica secum munera ferentes, pacem ab imperatore et amicitiam ac auxilium contra Ruokerum tyrannum poscentes, qui partem Romani imperii et eciam terram Grecorum nimis vexaverat. Quibus decenter remuneratis, cum suis legatis Havelbergensi episcopo Anshelmo et ceteris eis remisit in propria.* — *Annales Erphesfurdenses* (ed. G. H. Pertz), MGH SS VI, S. 540²⁶⁻³⁸: Anno Domini 1135. *Venerunt quoque ad imperatorem eodem tempore dux unus et episcopus a rege missi Gretiae, cum legatis ducis Venetiae, conquerentes atque iudicium postulantes adversus Ruoggerum quendam comitem Siciliae, qui et regi Gretiae Affricam, quae tertia pars mundi esse dinoscitur, armis expugnando cum paganis abstulit suoque dominio subdidit, ibique diadema regni sibi imponens, regium nomen usurpavit, Veneticos vero despolians, diversarum mercium quadraginta milium talentorum abstulit pecuniam. Set et de imperio Romano totam Apuliam atque Calabriam subtraxit, aliaque perplura contra ius fasque perpetravit. Contra hunc igitur promittuntur a legatis ad supplementum exercitus imperatoris naves copiosae, militum legiones innumerae, auri et argenti ad omnem huiusmodi rerum sufficientiam pecuniae. Quantis ac qualibus donis eo tempore Dominus honoraverit impe-*

Obwohl diese Hilfe, den Quellen nach, im Westen nie ankam, versäumte es der östliche Kaiser nicht, Lothar zum Erfolg seines Feldzuges gegen Roger II. (1135-1136) zu gratulieren².

Lothars Tod im Dezember 1137 setzte den Kontakten der beiden Reiche kein Ende, zumal Johannes Komnenos sich dem Nachfolger Lothars, Konrad III. (1138-1152) zum Abschluss eines Bündnisses näherte. Anfang 1140 sandte er zum Zwecke der Erneuerung der Allianz Gesandte an den westlichen Hof. Schwerpunkt des Bündnisses war das *fedus* gegen Roger II., dessen politische Stellung nach der Anerkennung seines königlichen Titels 1139 durch Papst Innozenz II. (1130-1143) gestärkt worden war³. Im Rahmen dieser Koalition hielt der byzantinische Kaiser für seinen nachgeborenen Sohn Manuel (Ks. 1143-1180) um die Hand einer deutschen *regalis sanguinis puella* an, um durch die verwandtschaftlichen Bindungen die Kontakte der beiden Reiche zu konsolidieren⁴. Es soll nur kurz erwähnt werden, dass die Festigung einer Allianz durch Heirat ein wesentlicher Zug der byzantinischen Diplomatie war. Sowohl die "Ausfuhr" als auch die "Einfuhr" kaiserlicher Bräute und Bräutigame hatte die Schaffung starker Bündnisse zum Zweck, durch die eventuelle Angriffe gegen Byzanz abgewendet und andere Mächte in den politischen Einflussbereich von Byzanz gebracht werden sollten⁵. Da

ratorem, quis explicare possit? Aurum, lapides preciosos legati attulerunt Grecia, cum diversorum colorum purpura, aromata multa nimis et in hac terra hactenus incognita. Vgl. Ferdinand Chalandon, Les Comnènes, Vol. II, 1: Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris, Picard, 1912, S. 167-169.

2. Petri Diaconi, Chronicon (ed. W. Wattenbach), MGH SS, VII, S. 83³²⁻³⁴: *Anno Domini 1137. His porro diebus legati Iohannis Constantinopolitani imperatoris ad augustum Lotharium pervenerunt, congratulantes, et munera magna deferentes, propter victoriam contra Rogerium a Deo sibi collatam.*

3. Herbert Houben, *Roger II. von Sizilien. Herrscher zwischen Orient und Okzident*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997, S. 74-75.

4. Otto von Freising, *Gesta Friderici*, [Ottonis episcopi Frisingensis et Rahewini, *Gesta Friderici seu rectius Cronica*, ed. F. J. Schmale und übersetzt von A. Schmidt (Ausgewählte Quellen zur staufischen Geschichte des Mittelalters 17), Darmstadt 1965], I, 25, S. 168: *Circa idem tempus Iohannis regie urbis imperatoris apocrisiarii, viri clarissimi Romanorum principem adeunt, tam confederationis vinculum ob Rogerii Siculi insolentiam inter duo imperia, Hesperia videlicet et Orientis, renovare cupientes quam in huius rei argumentum aliquam regalis sanguinis puellam filio suo in uxorem dandam postulantes. Princeps comparis sue sororem potius illo destinavit, in huiusque rei confirmationem venerabilem Herbipolensem episcopum Embriconem, virum prudentem et litteratum, in Greciam misit, Iohanne iam mortuo sedenteque in urbe filio suo predicto Manuel.*

5. Routh Makrides, *Dynastic marriages and political kinship*, in J. Shepard - S. Franklin (Hrsg.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the 24th Spring Symposium of Byzantine Studies* (Cambridge, March 1980), Aldershot, Variorum Reprints, 1992, S. 263-280. Zur Zeit Johannes' und Manuel Komnenos', S. 272-279. Zu einer kurzen Vorstellung der Heiratsprojekte zwischen den beiden Kaiserreichen vom 8ten bis 13ten Jahrhundert siehe Gunther Wolf, *Die byzantinisch-abendländischen Heirats- und Verlobungspläne zwischen 750 und 1250*, in *Archiv für Diplomatik* 37 (1991) 15-32.

diese Heiratspolitik auch im Westen nicht ungebräuchlich war, ging Konrad III. auf Johannes II. Vorschlag ein und entschloss sich, Manuel mit Bertha von Sulzbach, der Schwester seiner Gemahlin, zu vermählen. Die deutsche Braut kam im Sommer 1142 in Konstantinopel an, und nach der Heirat, die im Januar 1146 gefeiert wurde, führte sie als byzantinische Kaiserin den griechischen Namen Eirene⁶.

Die Ereignisse der Jahre 1140-1142 sind weitgehend untersucht worden, so dass die politische Grundlage des Bündnisses der beiden Kaiserreiche klargestellt worden ist⁷. Vom Zweikaiserproblem ausgehend hat die Forschung sowohl die Schwierigkeiten der gegenseitigen Annäherung, die die Weltherrschaftsideologie den beiden Herrschern bereitete, als auch die Einflüsse, die die byzantinische Ideologie auf die staufischen Herrschaftsvorstellungen nahm, ausdrücklich festgestellt. Was die hier vorliegende Untersuchung, die eine ähnliche Perspektive hat, von der bisherigen Forschung unterscheidet, ist die Gattung der untersuchten Quellen, die sich nicht auf historische Werke beschränken, sondern zum großen Teil zur hofliterarischen Produktion gehören. Es werden im Folgenden drei verschiedene Quellen einander gegenübergestellt, die sich direkt oder indirekt auf Berthas Heirat mit dem östlichen Kaiser Manuel Komnenos beziehen. Auf der byzantinischen Seite stehen uns zwei wichtige Quellen zur Verfügung, nämlich ein aus Anlass von Berthas Ankunft in Konstantinopel verfasstes Gedicht⁸ und der Nachruf zu ihrem Ableben⁹. Diese Werke sollen mit einem von der westlichen Kanzlei für den byzantinischen Hof ausgefertigten Brief in Zusammen-

6. Zu Berthas Herkunft, Leben am Hof und Tätigkeiten, siehe Klaus-Peter Todt, Bertha von Sulzbach. Eine Deutsche auf dem byzantinischen Kaiserthron, in *Hellenika* (1988) 113-147. Zu ihrer Herkunft vgl. Jürgen Dendorfer, *Adelige Gruppenbildung und Königsherrschaft. Die Grafen von Sulzbach und ihr Beziehungsgeflecht im 12. Jahrhundert*, [Studien zur bayerischen Verfassungs- und Sozialgeschichte, 23], München, Kommission für bayerische Landesgeschichte, 2004. Zu Bertha, S. 98-102.

7. Siehe vor allem Werner Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa*, Hildesheim, August Lax-Verlag, 1947, S. 88-90; Id.: "Kaiser" Konrad III. Zur Geschichte des staufischen Staatsgedanken, in Id.: *Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums*, Darmstadt, H. Gentner Verlag, 1958, S. 364-386. — Hanna Vollrath, Konrad III. und Byzanz, in *Archiv für Kulturgeschichte* 59 (1977) 336-342.

8. Theodoros Prodromos, Historisches Gedicht XX (hrsg. W. Hörandner, Wiener Byzantinische Studien, Band XI, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1974), S. 319-321.

9. Basillii Achridensis Laudatio Irenae Augustae (hrsg. V. E. Regel - N. I. Novosadskij) in *Fontes Rerum Byzantinarum. Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, T. I, 1-2, Leipzig 1982, S. 311-330.

hang gebracht werden¹⁰. Dieser Brief stellt zwar kein literarisches Werk an sich dar, zeichnet sich aber durch einen literarisch metaphorischen Sprachstil aus, der meiner Meinung nach sowohl bezüglich seiner Ausdrucksform als auch seines Inhalts von historischer Bedeutung ist.

Durch die Analyse dieser Quellen unter historisch politischer Perspektive beabsichtige ich neben einer Untersuchung der Erscheinungsformen des Zweikaiserproblems zwei weitere Forschungsbereiche mit neuen Elementen zu speisen. Zunächst ist zu hinterfragen, inwieweit die literarische Produktion in Dienst der Politik, oder besser der politischen Propaganda, gestellt wird – unter Berücksichtigung aller Gefahren, die bei der Hinzuziehung einer literarischen Quelle als historisches Zeugnis auftreten können. Obwohl die Dichter, die Lobreden zu verschiedenen Gelegenheiten oder auf kaiserliche Personen verfassten, nicht die Absicht hatten, der Nachwelt ein historisches Werk zu hinterlassen, haben die Gedichte den Wert, dass sie in unmittelbarer zeitlicher Nähe von den in ihnen geschilderten Ereignissen verfasst worden sind und uns aus diesem Grund die Möglichkeit bieten, detaillierte Informationen über ihren zeitgenössischen historischen Hintergrund zu erlangen. Darüber hinaus ist davon auszugehen, dass die auf den Kaiser verfassten Lobreden die kaiserlichen Ansprüche und infolgedessen das auf diesen ruhende politische System widerspiegelt¹¹.

Eng verbunden mit der oben erwähnten Problematik ist die Frage nach den Personen, die am Hofleben teilnahmen und sich für die Politik des Herrschers direkt oder indirekt einsetzten. Über die Untersuchung der Identität jeder Person hinaus, ist die Erforschung nach dem am Hof existierenden politischen Bewusstsein von großem Interesse. Die Feststellung seines Inhalts, seiner Ausdrucksformen und vor allem seiner Nicht- bzw. seiner Übereinstimmung mit der überwiegenden politischen Herrschaftsideologie könnte ein genaueres Bild der politischen Verhältnisse und des Machtgleichgewichts geben, die zu einem bestimmten Zeitpunkt am Hof herrschten.

Nach dieser notwendigen Einführung wollen wir uns Berthas Ankunft im Sommer 1142 in Konstantinopel aus der Nähe besehen. “Wie besonders glücklich waren diese Tage, als dich die kaiserliche Triere vom jenseitigen Festland durch das Ionische Meer an das der Meerenge gegenüber gelegene

10. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, S. 170-174.

11. George T. Dennis, *Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality*, in H. Maguire (hrsg.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington, Dumbarton Oaks, 1997, S. 131-140, zur oben erwähnten Problematik, vor allem S. 137-140. Vgl. Sabine G. MacCormack, *Art and Ceremony in late Antiquity*, Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, 1981, S. 1-14. Obwohl diese Studie sich auf die spätrömische Zeit bezieht, stellt das oben erwähnte Kapitel eine gute Einführung zu unserer Problematik dar.

Land führte, eine glückselige Ladung mit sich führend, dem ganzen glücklichen Kaisertum zum Gewinn. Ich glaube, als das Meer und die großen Meerestiere damals diese gute Ladung spürten, zerstreute das Meer den Hauch der Gegenwinde und bot der Triere seine Oberfläche eben und unbewegt dar, während die aus dem Meeresgrund auftauchenden Tiere heraus-sprangen und sich darüber freuten, und Delphin und Pompilos¹² begleiteten dich an die illyrischen Küsten. Als sie dich aus den Wellen empfingen, bereiteten sie am Festland den lieblichsten und den schönsten Anblick. Das ganze Volk, Männer und Frauen, strömte zusammen, und dein Aussehen blendete sie, doch ohne Argwohn gegen das, was sie genau anschauten, sondern wie sie etwas Göttliches und Übernatürliches in menschlicher Gestalt ansehen würden. Die engen Verwandten des Kaisers und die Vornehmen holten dich ab und, sehr fröhlich, mit Freude und Beifall, brachten sie dich vom einen Aufenthaltsort an den anderen und erhofften, für sich selbst Vorteil zu schaffen, weil sie glaubten, dass sie, da es ihnen vergönnt war, einer solchen Braut Leiter und Ehevermittler zu werden, davon größeres Glück empfangen, als derjenige Diener, der dem guten Isaak Rebekka aus Mesopotamien gebracht hatte. Die Reise vollzog sich wie ein Tanz. Die dazwischen liegenden Dörfer und Städte reichten sich untereinander die Hände wie beim Tanz. Die eine Stadt empfing (dich) und ehrgeizig bereitete sie (dir) den Aufenthalt und die angemessene Begrüßung; die andere brachte (dich) mit Ehrengarden in die nächste Stadt, und diese (führte dich) zu ihrer nächsten Stadt, bis du den Weg aus Illyrien bis nach Byzanz vollzogen hattest und den Palast bezogst, wie der gute Mond seine hohe Stelle und der Stern des Morgengrauens sein eigenes Haus beziehen¹³.

12. Delphinartiger Meeresfisch.

13. Basilii Achridensis Laudatio (wie Anm. 9), S. 315-316: Ὡς ἡμερῶν εὐδαιμόνων ἐκεῖνων, ὅτε ἐκ τῆς ἀντιπέραν ἡπείρου πρὸς τὴν ἀντίπορθμον ἢ βασιλικὴν σε τριήρης μετῆγε τὸν Ἰόνιον διαβαίνουσα, φόρτον εὐδαιμονίας τῇ πανευδαίμονι βασιλείᾳ καὶ προσθήκην οὐκ ἐλαχίστην κομίζουσα. οἶμαι, τότε τοῦ καλοῦ τούτου φόρτου καὶ θάλασσα συνεπαισθανομένη καὶ τὰ ὑποβρύχια κήτη, ἡ μὲν ταῖς ἀντιπνοαῖς τῶν ἀνέμων ἐσπένδeto καὶ τὰ νῦτα τῇ τριήρει παρέχεν ὑπὲρ τε καὶ λειοκύμονα, τὰ δὲ βυσσόθεν ἀνανηχόμενα ἐσκίρτα καὶ συνηγάλλeto, καὶ δελφίς καὶ πομπίλος προέπεμπόν σε πρὸς τὰς Ἰλλυριάδας ἀκτὰς· αἱ δὲ πάλιν ἐκ τῶν ῥοθίων ὑποδεχόμεναι τῇ γῇ ἐγκαθίστων ἡδιστον θεαμάτων καὶ κάλλιστον. συνέρρει δὲ πανδημεὶ ὁ λαός, ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, καὶ πρὸς τὴν ὄψιν ἐξεθαμβοῦντό σου οὐχ ὅπερ ἦν ὁρᾶν ὑποπτεύοντες, ἀλλὰ θεῖόν τι καὶ τεράστιον ἐν ἀνθρωπίνῃ μορφῇ καθαρῶμενον. παραλαβόντες δὲ σε καὶ τῶν τοῦ βασιλείως συγγενῶν οἱ ἐγγυτάτω καὶ προύχοντες εἰς ἐτέραν ἐξ ἐτέρας καταγωγῆς ἐν εὐθυμίας καὶ κρότοις εὐθυμότατοι μετεβίβαζον πολλὰς ἐαυτοῖς ἀγαθῶν ἐλπίδων προμνήσθαι πιστεύοντες, ὅτι τοιαύτης νύμφης νυμφαγωγὸν καὶ προμνήστορες γίνεσθαι κατηξίωντο, καὶ οὐχ ἥττον εὐτυχεῖν ἢ ὁ οἰκέτης ἐκεῖνος ὁ ἐκ Μεσοποταμίας ἄγων τὴν Ῥεβέκκαν τῷ καλῷ Ἰσαάκ. πορεία δὲ πᾶσα ὡς χορεία ἡνύeto· αἱ γὰρ μεταξὺ πᾶσαι κῶμαι καὶ πόλεις ὡς ἐν χορῷ χεῖρας ἀλλήλαις συμπλέξασαι, ἡ μὲν ὑπεδέχετο καταγωγῆς φιλοτιμουμένη καὶ ταῖς ὡς ὁλόν τε δεξιώσεσιν, ἡ δὲ τῇ ἐφεξῆς δορυφοροῦσα

So wird Berthas Ankunft vom künftigen Erzbischof von Thessaloniki, Basileios von Ochrid, geschildert. Aus Mangel an entsprechenden Quellenstellen kann die Frage nach seiner Anwesenheit bei diesem Ereignis nicht mit Sicherheit beantwortet werden. Berücksichtigt man aber, dass Basileios vor seiner Einsetzung zum Erzbischof (c. 1145) als Protonotar des Patriarchen von Konstantinopel engagiert worden war, dann kann er Berthas Ankunft aus der Nähe verfolgt haben¹⁴. Mit einer größeren Sicherheit können wir die damalige Anwesenheit Theodoros Prodromos', des berühmten byzantinischen Hofdichters des 12. Jahrhunderts vermuten, der in Konstantinopel wohnte und sich mit Auftragsarbeiten für den Kaiserhof seinen Lebensunterhalt verdiente¹⁵. In seinem enkomiasistischen Gedicht zu Berthas Ankunft schildert er ausführlicher den Anblick der königlichen Stadt an diesem Tag und den Empfang, den die Byzantiner der deutschen Braut bereitet hatten. Konstantinopel sei prunkvoll zur Ankunftszeremonie geschmückt worden¹⁶; die Straßen, an denen die Braut vorbeikam, seien von Leuten überschwemmt gewesen; das Gold der Dekorationen habe überall gestrahlt; Musikanten, die verschiedene Instrumente gespielt haben, haben die Atmosphäre mit Jubel ausgefüllt; alles habe geduft nach arabischem Holz und Aromaöl, das wie Regen vergossen worden sei¹⁷.

Als Bertha den kaiserlichen Palast betrat, sollen byzantinische Edelfrauen ihr entgegengegangen sein, die sie umarmt haben sollen¹⁸, allem Anschein nach hätten sie die Rolle gehabt, Bertha bis in den Saal zu begleiten, wo Manuel Komnenos, die Braut zu treffen, warten würde. Berthas Empfang durch Edelfrauen, und zwar ranghöchste Damen der Kaiserfamilie, wie die

παρέπεμπεν, καὶ ἐκείνῃ τῇ μετ' ἐκείνην, ἕως ἂν τὴν ἀπὸ Ἰλλυριῶδος μέχρι καὶ Βυζαντίδος ὁδὸν ἐξανύσασα, ὡς ἐν ἰδίῳ ὑψώματι ἡ καλὴ σελήνη ἢ ὡς ἑωσφόρος ἐν οἴκῳ οἰκείῳ, τοῖς ἀνακτόροις ἐγκαταχίσθης.

14. Basileios von Ochrid war c. 1145-1169 Erzbischof von Thessaloniki. Siehe Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Band 2, München, Beck Verlag, 1978, S. 62.

15. Theodoros Prodromos (c. 1100-1156/1158) hatte aber keinen direkten Zutritt zum Kaiser, und oft musste er auf seine Honorare warten. Zu Prodromos' Leben siehe Wolfram Hörandner (wie Anm. 8), S. 21-32. Vgl. Herbert Hunger (wie Anm. 14), S. 113-114.

16. Theodoros Prodromos (wie Anm. 8), Z. 31-32: καὶ θέασαι τὴν Βύζαντος λαμπρῶς ἐστολισμένην / ἐπὶ τῇ νέᾳ τελετῇ τῶν ἐπιβατηρίων: "Und schaue die herrlich geschmückte (Stadt) des Byzanz bei der neuen Feier der Ankunft". Übersetzung nach Klaus-Peter Todt (wie Anm. 6), S. 121.

17. Theodoros Prodromos (wie Anm. 8), Z. 48-52: "Ἰδε, βελτίστη γυναικῶν, ἐκ τῆς παρυσίας δόξης / τῶν προπεμπόντων σοι λαῶν καὶ τῶν δορυφορούντων / καὶ τῆς λαμπρᾶς παρασκευῆς καὶ τῆς χρυσοφορίας, / τῆς συμμιγῆος ἀλαλαγῆς τῶν μουσικῶν ὀργάνων, / τῶν ἐρίλων τῶν Ἀραβικῶν, τῆς μυροβρυχυσίας.

18. Theodoros Prodromos (wie Anm. 8), Z. 55: τὰς μὲν ἀνάσσας πρόσπτυσε τὰς σοὶ περιστυπαινώσας.

Gemahlin des damaligen Thronfolgers und Mitkaisers Alexios, Johannes' II. ältester Sohn, ist uns auch vom zeitgenössischen Geschichtsschreiber Kinnamos überliefert¹⁹. Zu dieser Zeit aber waren weder Manuel noch sein Vater in Konstantinopel, weil der gegen den Fürst von Antiocheia geführte Krieg sie weit von der Hauptstadt fernhielt²⁰. Wenn Manuel im Palast gewesen wäre, hätte Bertha vor ihm die Knie beugen sollen, um ihrem künftigen Gemahl die Ehre der kaiserlichen Würde zu erweisen²¹.

Die feierliche Atmosphäre, die bei Berthas Ankunft in Konstantinopel herrschte, kann nicht als Beweis ungetrübter Kontakte zwischen den beiden Reichen angesehen werden. Die verwandtschaftliche Bindung der beiden Kaiserfamilien vermochte nicht die politischen und ideologischen Auseinandersetzungen, die die Beziehungen der beiden Imperia kennzeichneten, beiseite zu schieben. Es ist nicht zu übersehen, dass jedes ihrer Bündnisse, jede ihre Beziehungen sich zwangsläufig im Rahmen des Zweikaiserproblems bewegt. Unter diesen Umständen überrascht die Tatsache nicht, dass Konrad III., der kein gekrönter Kaiser war, sich bei den Verhandlungen mit dem östlichen Kaiser den römischen Kaisertitel anmaßte, um seine Ebenbürtigkeit zur Geltung zu bringen²².

In diesem Kontext ist wohl das Bündnis der beiden Reiche gegen das Königreich Sizilien zu sehen zumal beide die gleichen "universellen" Hoheitsansprüche auf dieses Territorium erhoben, das sie als untrennbaren Teil ihres jeweiligen Hoheitsgebiets betrachteten. Diese ideologischen Auseinandersetzungen werden von Theodoros Prodromos klar zum Ausdruck ge-

19. Kinnamos, II, 4, S. 36 [Joannes Cinnamus, *Epitome Rerum ab Johanne et Alexio Comnenis*, ed. A. Meineke (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 15), Bonn 1836]: Ὑπὸ τοῦτον τὸν χρόνον καὶ Εἰρήνην τὴν αὐτῷ οὐκ βασιλεῖ μνηστευθεῖσαν βασιλεὺς ἡγάγετο, κόρην ἐς ῥῆγας μὲν ἀναφέρουσαν ἡθῶν δὲ κοσμιότητι καὶ ψυχικαῖς ἀρεταῖς οὐδεμιᾶς ἐλάσσω τῶν τότε γεγεννημένην. λέγεται δὴ τι περὶ ταύτης τοιοῦτον. ὀπηνίκα ἐς Βυζάντιον ἄρτι παρῆι, ἄλλαι τε τῶν ἐπ' εὐγενεῖα διαφερουσῶν ὑπὴντων αὐτῇ καὶ ἡ Ἀλεξίω βασιλεῖ ἤρμοστο.

20. Ferdinand Chalandon (wie Anm. 1), S. 183-193.

21. Theodoros Prodromos (wie Anm. 8), Z. 56: προσκύνει δέ, κἂν ἄπεστι, τὸν κράτιστον δεσπότην: "Beuge dich vor dem mächtigsten Herrscher, auch wenn er abwesend ist". Das Verb "proskynō" bedeutet nicht nur "verehren", wie Klaus-Peter Todt (wie Anm. 6), S. 122 übersetzt, sondern weist auch auf den Gestus "jemandem zu Füßen fallen" oder "auf die Knie fallen" oder einfach auf "sich verbeugen" hin. Zum byzantinischen Ritual der "proskynesis", siehe Otto Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1956² (1938), S. 84-90.

22. Werner Ohnsorge, "Kaiser" Konrad III. (wie Anm. 7), S. 371-379. Es fällt uns jedoch schwer, seiner Behauptung zuzustimmen, dass diese Initiative die Billigung des Papstes hatte: siehe Werner Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem* (wie Anm. 7), S. 98. Vgl. Jörg Schwarz, *Herrscher- und Reichstitel bei Kaisertum und Papsttum im 12. und 13. Jahrhundert*, [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.-F. Böhmer, *Regesta Imperii*, 22], Köln - Weimar - Wien, Böhlau Verlag, 2003, S. 82-83.

bracht. Nach einer Kaiser Johannes II. ausgesprochenen Lobrede²³, wendet sich der Dichter an die personifizierte Hauptstadt des östlichen Reiches: "Freue dich mit mir, Neues Rom, an dem heutigen Ankunfts fest, / durch das du dich als Haupt des älteren Rom erwiesen hast; / denn jenes stellt die Braut und du den Bräutigam, / wir wissen aber sicher, dass der Mann überhaupt das Haupt der Frau ist"²⁴. Konstantinopel, das neue Rom, taucht als das Haupt des alten Rom auf, da es den Bräutigam stellte, der das Haupt der Frau ist. Dieser organologischen Auffassung, die von der Lehre des Paulus geprägt ist²⁵, entspricht eine politische Rolle. Prodromos' Lobrede beschränkt sich nicht auf eine feierliche Begrüßung der königlichen Stadt, die die deutsche Braut empfängt. Im Gegenteil, sie nimmt politische Ausmaße an, die darauf abzielen, die –theoretische– Universalität des östlichen Reiches und seine Legitimität als ausschließlicher Nachfolger des Imperium Romanum hervorzuheben.

Der für Konstantinopel erfundene Begriff "Nova Roma" hatte für die Byzantiner einen hohen politischen Wert, zumal er die Stadt als die neue Residenz des römischen Reiches definierte, die von Konstantin dem Großen im Jahre 330 ausgeführte *translatio imperii* bestätigte und letztlich die Byzantiner zu ihren Vorrangansprüchen des neuen Rom, nämlich des byzantinischen Reiches, gegenüber dem alten Rom, d.h. dem westlichen Reich, berechtigte²⁶. Das alte Rom, jenes im Westen, hatte der byzantinischen Ideologie gemäß seine römische kaiserliche Identität verloren und demzufolge stand keinem westlichen Herrscher das Recht zu, die römische Kaiserwürde zu beanspruchen. Das byzantinische Reich ist das Haupt der Ökumene, wie der Mann das Haupt der Frau ist. Die politische Propaganda, die diese Verse beinhalten, ist deutlich: der deutsche König, Konrad III., der sich den Kaisertitel widerrechtlich aneignet, ist dem byzantinischen Kaiser, dessen Macht universell ist, untergeordnet. Die Weltherrschaftsidee wurde in den nächsten Versen des Gedichtes deutlich ausgedrückt, wo der Kaiser Johannes II. Komnenos mit der Sonne verglichen wird: "Möge der Lauf deines Lebens,

23. Theodoros Prodromos (wie Anm. 8), Z. 1-12.

24. Theodoros Prodromos (wie Anm. 8), Z. 13-16: Χαίρε μοι, Ῥώμη νεαρά, τοῖς νῦν εἰσπηρίαις, / δὲ ὧν ἐδείχθης κεφαλὴ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης· / εἰ γὰρ ἐκεῖνη δίδωσι νόμφην καὶ σὺ νυμφίον, / ἴσμεν δὲ πάντως κεφαλὴν τῆς γυναίκος τὸν ἄνδρα. Übersetzung nach Klaus-Peter Todt (wie Anm. 6), S. 121 mit einer kleinen Überarbeitung.

25. Ephemer, 5, 23.

26. Zum Begriff "Nova Roma" und seiner Entwicklung im Laufe der Jahrhunderte, siehe Franz Dölger, *Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner*, in Id., *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, Speyer, Ettal, 1953, S. 83-101. Vgl. Erwin Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9], München, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie, 1968, S. 55-96.

Kaiser, die ähnlichen Bahnen wie die Läufe der riesigen Sonne haben"²⁷. Ich nehme an, dass durch diesen Vergleich der byzantinische Machtanspruch zu Tage tritt, sich auf die ganze Ökumene zu erstrecken, genau wie die leuchtende und wärmende Macht der Sonne auf die ganze Erde wirkt²⁸.

Wird die politische Konstellation, unter der die Ehe zwischen Bertha von Sulzbach und Manuel Komnenos vereinbart worden war, unter die Lupe genommen, wird die Zielsetzung dieser literarischen Propaganda deutlich. Zwar hatte das Heiratsprojekt die Aufgabe, das Freundschaftsbündnis der beiden Kaiserreiche gegen Rogers II. Königtum zu stärken²⁹, diese Allianz wurde aber von einer unverkennbaren Besonderheit bestimmt, nämlich den von den beiden Kaisern erhobenen Ansprüchen auf das Territorium, das Roger II. ihrer Auffassung gemäß usurpiert habe. Soweit die Quellen uns zu erkennen geben, war die Frage, welchem Reich das süditalienische Territorium gehörte, zwischen Johannes II. und Konrad III. nicht erörtert worden³⁰. Der byzantinische Kaiser war aber dazu verpflichtet, allen seinen Gegnern die Universalität seiner Macht einzuschärfen und dadurch das unbestreitbare Recht seines Reiches auf das süditalienische Gebiet durchzusetzen. Dieser Pflicht entsprechend wird das Heiratsprojekt seines Sohnes mit der deutschen Braut als Gelegenheit benutzt, die Grundlinien der byzantinischen Politik zu propagieren.

Es genügt, die dem deutschen König gewidmeten Verse des Gedichtes zu lesen, um das ideologische Gewicht dieses literarischen Werkes zu begreifen: "Oh großer König des alten und älteren Rom / sehr tief an Einsicht, furchtbar in der Feldherrnkunst, / von überaus vornehmem Geschlecht, berühmter Konrad, / und herrlichster Verwandter derer, die von Ehrengarden geleitet wird, / jetzt ragst du durch Ehre empor, jetzt wurde deine Vornehmheit noch

27. Theodoros Prodromos (wie Anm. 16), Z. 23-24: ὡς γένοιτό σοι, βασιλεῦ, τὸ δρόμημα τοῦ βίου / σύνδρομον τοῖς δρομήμασι τοῦ γίγαντος ἡλίου.

28. Der auf die hellenistische Zeit zurückgehende Vergleich des Kaisers mit der Sonne, der den Herrscher in eine überirdische Sphäre emporhob, wurde auch von den byzantinischen Kaisern aufgenommen, und zwar durch die christliche Identifizierung von Christus mit der Sonne (Christus *Oriens* oder Christus *Sol iustitiae*). Infolgedessen war bei den Byzantinern der Sonnenvergleich ein Christusvergleich. Dieses Element der Kaiserideologie, das dem Kaiser einen sakralen Charakter verlieh, wurde sehr oft im Rahmen des Zeremoniells und der höfischen Rhetorik zum Ausdruck gebracht. Es ist von Bedeutung, dass diese Symbolik kein literarisches Motiv war, sondern eine Anschauung, die im Volk verwurzelt war. Dazu siehe Herbert Hunger, *Proimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* [Wiener Byzantinische Studien, Band 1], Wien, Böhlau Nachf., 1964, S. 75-80. — Id., *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz - Wien - Köln, Verlag Styria, 1965, S. 99-103. — Ernst Kantorowicz, *Oriens Augusti - Lever du Roi*, DOP 17 (1963) 149-162. Vgl. Wolfram Hörandner (wie Anm. 8), S. 103-104.

29. Siehe S. 2-3.

30. Hanna Vollrath (wie Anm. 7), S. 339-340.

vermehrt, / weil auch du mit dem Komnenengeschlecht vereinigt wurdest / und weil du als Blutverwandter eines so großen Kaisers erblickt wurdest"³¹. Es fällt deutlich auf, dass dem deutschen König, der sein kaiserliches Ansehen sorgfältig durch die Aneignung des römischen Kaisertitels pflegte, genau diese Würde von den Byzantinern entzogen wurde. Während Johannes als βασιλεύς, *basileus*, nämlich Kaiser, bezeichnet wird³², wird dem deutschen Herrscher nur die Titulatur ῥήξ, *rex*, nämlich König, verliehen³³. Zwar bleibt Konrad der unbestreitbare König von Rom, bzw. der römische König, genießt aber keine Macht universellen Ausmaßes. Die Weltherrschaft ist nur dem Kaiser vom neuen Rom vorbehalten. Abgesehen davon kommt Konrads Unterlegenheit dem östlichen Kaiser gegenüber deutlich zum Ausdruck, zumal die Vermehrung seiner Ehre und seiner Vornehmheit auf die Verwandtschaft mit dem byzantinischen Kaiserhaus angewiesen gewesen sei.

Der andersartigen Auslegung dieser Verse, die von P. Lamma vorgeschlagen worden ist, stimme ich nicht zu³⁴. Zwar wurde Konrad als König vom alten Rom genannt, was ihm und seinem Königtum ein bestimmtes Recht auf die römische Würde zusprach, dadurch lindert aber die förmliche Propaganda die ideologischen Auseinandersetzungen zwischen den Kaiserreichen überhaupt nicht. Der dem deutschen Herrscher verliehene Titel muss unserer Ansicht nach als Versuch angesehen werden, die bedeutsame politische Herkunft der Braut zu betonen und folglich den politischen Status des kaiserlichen Sohnes emporzuheben. Dazu ist es sinnvoll Lilie's Ergebnisse im Auge zu behalten, dass nämlich Kaiser Johannes II. eine Erweiterung der Kreuzfahrerstaaten um Teile Kleinasiens und um Zypern zu einer neuen Herrschaft beabsichtigt habe, die zwar von seinem Sohn, Manuel, geführt

31. Theodoros Prodromos (wie Anm. 8), Z. 37-43: "Ὁ μέγα ῥήξ τῆς παλαιᾶς καὶ προσβυτέρως Ῥώμης, / βαθύτατε τὴν φρόνησιν, δεινὲ τὴν στρατηγίαν, / τὸ γένος εὐγενέστατε, περιδοξε Κονράδε, / καὶ κηδεστὰ λαμπρότατε τῶν δορυφορουμένων, / νῦν ὑπερῆρας τῇ τιμῇ, νῦν ῥηγευσθῆς πλέον, / ὅτι καὶ τῷ Κομνηνικῷ συνεκεντρίσθης γένει / καὶ καθωράσθης ἀρχιστεῦς τοσούτου βασιλέως. Übersetzung nach Klaus-Peter Todt (wie Anm. 6), S. 121-122.

32. Oben, Z. 43.

33. Siehe Anm. 31, Z. 37.

34. Paolo Lamma, *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'occidente nel secolo XII*, Vol. I, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1955, S. 55: "Lo spirito della poesia rivela, oltre al senso vivo dei bizantini per la famiglia e per le feste dei sovrani, il valore dell' alleanza tra le due Rome. Per la prima volta il rex occidentale è detto rex di Roma antica. Basta confrontare con Cinnamo e con altri testi latini per avere l'idea di come di fronte a interessi concreti anche la propaganda ufficiale attenuasse i motivi della polemica teorica". Wenn wir Wibald, dem Abt von Stablo, vertrauen können, verlieh die byzantinische Kanzlei dem westlichem Herrscher den Titel *Rex Romae*: Wibald von Stablo, *Monumenta Corbeiensia*, ed. P. Jaffé (*Bibliotheca Kerum Germanicarum* 1), Berlin 1864, ep. 325, S. 454 (März 1151): *Preciosissime abbas munitissimi Stablu. Imperium meum, cum didicisset a multis in te florentem virtutem, quomodoque in honorem certas prenobilissimi Regis Rome predilectissimique fratris et cognate imperii mei ...*

werden solle, der zusätzlich durch die Heirat mit Bertha aber auch an das westliche Europa gebunden werden würde³⁵. Die Unstimmigkeit und die negativen Reaktionen, auf die ein solches Projekt bei den westlichen Herrschern, den Papst eingerechnet, stoßen könnte, könnten bis zu einem gewissen Grad durch Manuels Verwandtschaft mit dem deutschen Königshaus beseitigt werden, das als einziges im Westen das Attribut *Romanorum* tragen und wegen der römischen Würde einen Ehrenvorrang gegenüber den anderen Herrschern beanspruchen konnte. Daraus erkläre ich Konrads Titulatur als König des alten Rom.

Als scharfsinnig jedoch stellt sich Lammass Bemerkung heraus, dass Prodromos' Gedicht der beste Kommentar zum Brief gewesen sei, den der deutsche König im Februar 1142 an Johannes II. Komnenos geschickt hatte, um auf den Heiratsvorschlag zu antworten³⁶. Der Brief, auf den die bisherige Forschung keinen besonderen Nachdruck gelegt hat, beinhaltet eine hervorragende Darstellung des ideologischen Rahmens, in dem das Bündnis der beiden Reiche gemäß den Prinzipien der westlichen kaiserlichen Außenpolitik durchgeführt werden könnte. Darüber hinaus trägt die Untersuchung dieses Briefes auf entscheidende Weise zum Verständnis der westlichen politischen Gedankenwelt bei.

Von der intitulatio und der inscriptio des Briefes an sind die aus dem Zweikaiserproblem entstehenden ideologischen Reibungen zwischen den beiden Kaiserreichen zu erkennen³⁷. Konrad, obwohl er kein gekrönter Kaiser war, trug die Titulatur *imperator Romanorum*, genau wie seine gekrönten *antecessores*. Johannes wurde mit dem Titel *imperator Constantinopolitanus* begrüßt, der ihm zwar die kaiserliche Würde anerkannte, ihr aber das universelle Ausmaß entzog³⁸. Deutlich wird die Anstrengung der deutschen Kanzlei, Konrads Herrschaft die legalen römischen kaiserlichen Attribute zu gewähren, damit er aus einer –zumindest– gleichrangigen Stellung mit dem byzantinischen Kaiser verhandelte³⁹. Unter diesen Bedingungen sei der

35. Ralph-Johannes Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam, A. Hakker, 1984, S. 387-389.

36. Paolo Lamma (wie Anm. 34).

37. Vgl. Paolo Lamma (wie Anm. 34), S. 37.

38. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, S. 170: *Conradus Dei gratia Romanorum imperator augustus Iohanni eadem gratia Constantinopolitano imperatori salutem et fraternam dilectionem. Amicitiam, honorem et gloriam, ut parentes nostri, videlicet Romanorum imperatores, antecessores nostri, ad antecessores vestros, scilicet regnum et populum Grecorum, constituerunt, constituo et, sicut servaverunt, conservabo.*

39. Zur Aneignung des römischen Kaisertitels durch Konrad, siehe Anm. 22.

deutsche König bereit gewesen, wie er selbst versprach⁴⁰, das Freundschaftsbündnis zwischen den beiden Reichen aufrechtzuerhalten.

Im folgenden Text des Briefes versäumte Konrad III. nicht, die politische und ideologische Grundlage zu verdeutlichen, auf der seine Bereitschaft, die Freundschaft mit dem byzantinischen Kaiser zu pflegen, basierte: "Es gibt kein Geschlecht, Reich oder Volk, das nicht wüsste, dass euer neues Rom die Tochter unseres römischen Reiches genannt wird und ist, dass seine Zweige und Früchte aus der Wurzel unseres Reiches hervorgesprosst sind"⁴¹. Der literarischen Formulierung der königlichen Kanzlei gemäß versprach Konrad die Fortsetzung der einträchtigen politischen Beziehungen der beiden *Imperia*, weil, *nova Roma*, nämlich das byzantinische Reich, Tochter der *romana rei publica*, nämlich des westlichen Reiches, gewesen sei. Durch die scharfsinnige Formulierung *ex huius radice ramos et fructus eius processisse* ließ die Kanzlei keinen Zweifel daran aufkommen, dass das westliche Reich als einziges das Recht auf die römische Kaiserwürde habe. Auf diese Weise wurden die Universalitätsansprüche des östlichen Kaiserreiches hintertrieben, zumal die *Tochter der Mutter* den Vorrang nicht streitig machen kann.

Bei näherer Betrachtung, fällt uns die Unstimmigkeit dieses Arguments zu der historischen Entwicklung auf. Obwohl seit der Kaiserkrönung Karls des Großen (800) das westliche Reich seine Beziehungen zu den Byzantinern nach der Theorie der *translatio imperii*, d.h. der Verlegung der Residenz des römischen Reiches von Byzanz wieder nach Westen regelte⁴², führte die westliche Kanzlei in diesem Brief ein anderes Argument an, um den Vorrang des westlichen Reiches zu unterstreichen. Es scheint, als ob die *translatio imperii* ignoriert würde, und zwar sowohl diese von 330, als Konstantin der Große die Residenz von Rom nach Konstantinopel übertrug, als auch diese von 800, als die Wiederverlegung nach Rom stattfand: das römische Reich sei nie nach Osten verlegt worden. Während das Zentrum immer im Westen geblieben sei, sei im Osten seine Tochter, die *Nova Roma*, angesiedelt worden, die aufgrund der Verwandtschaft mit dem Reich das Recht auf das

40. Siehe Anm. 38.

41. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, S. 170: *Non est gens, regnum aut populus, qui non noverit nostre Romane rei publice vestram novam Romam et dici et fore filiam, ex huius radice ramos et fructus eius processisse*. Übersetzung nach A. Schmidt (wie Anm. 4).

42. Werner Goetz, *Translatio Imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Tübingen, J. C. B. Mohr (P. Siebeck), 1958, S. 62-137. Zu der byzantinischen Weltherrschaftsideologie, die die *translatio imperii* von 800 ablehnte, siehe u.a. Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris, Presses Universitaires de France, 1975, S. 37-59. — Donald M. Nicol, *Byzantine political thought*, in J. H. Burns (hrsg.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997³ (1988), S. 58-60.

Führen des kaiserlichen Titels gehabt habe, ohne aber dass dieses Recht ihr die universelle Macht zugesprochen habe.

Die Formulierung des Briefes lässt vermuten, dass das westliche Kaisertum versuchte, die Universalitätsansprüche des Reiches und infolgedessen seine Beziehungen zum östlichen Reich durch die Entstehung eines Systems politischer Verwandtschaften zu interpretieren. Berücksichtigt man, dass dieselbe Anstrengung auch von der byzantinischen Seite unternommen wurde, gewinnt unsere Feststellung eine größere Bedeutung. Wie F. Dölger argumentiert hatte, haben die Byzantiner die Herrscher der Welt nach ihren Verwandtschaftsgraden zum byzantinischen Kaiser eingeteilt, um dadurch ihre Beziehungen zu den anderen Staaten zu regeln. Obwohl diese Vorstellung bei den Byzantinern keine systematisch theoretische Ausarbeitung gefunden habe, trete sie aber im protokollarischen Gebrauch der Verwandtschaftsbezeichnung in den Briefen der Herrscher auf. Nach diesem System fiktiver Weltbeherrschungsorganisation, nämlich "der Familie der Könige", habe sich der östliche Kaiser, der *Vater* aller Herrscher, an der Spitze der Ökumene befunden. Ihm am nächsten seien einige christliche Herrscher der benachbarten Staaten gestanden, die als *Kinder* (τέκνα) bezeichnet wurden und dem Kaiser zum Gehorsam verpflichtet worden seien. Danach in einem weniger herzlichen Verhältnis zum Kaiser seien die *Brüder-Könige* (ἀδελφοί) abgestuft worden. Letzteren seien die *Freunde-Herrscher* (φίλοι) gefolgt⁴³.

Obwohl die byzantinisch ideologische Erfindung der "Familie der Könige" schon seit der Zeit der Ottonen im Westen bekannt war, und dieses Kaiserhaus im Rahmen seiner Kontakte zu den anderen Herrschern eine ähnliche verwandtschaftliche Terminologie aufgenommen hatte⁴⁴, drängt sich die Frage auf, warum Konrads Kanzlei sich dieser Metapher der verwandtschaftlichen politischen Beziehungen bediente anstatt der im Westen weithin bekannten und politisch korrekten Translatiotheorie. Der Grund liegt meines Erachtens darin, dass Konrad kein gekrönter Kaiser war. Zwar widersprach diese Tatsache auf keinem Fall der *translatio imperii* von 800, die den Eckpfeiler der Entstehung des westlichen Kaisertums darstellte, Konrad war sich aber bewusst, dass ohne Kaiserkrönung in Rom seine Gleichrangigkeit mit dem byzantinischen Kaiser schwer durchgesetzt werden konnte. Die

43. Franz Dölger, *Die «Familie der Könige» im Mittelalter*, in Id., *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, Speyer, Buch-Kunstverlag Ettal, 1953, S. 34-69. Dölgers Theorie wurde von der griechischen Historikerin Jasmine Moysidou in Zweifel gezogen, siehe Γιασμίνα Μωυσιδίου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλος, 1995 (Jasmine Moysidou, *Byzantium and its Northern Neighbours during the 10th Century*). Meiner Meinung nach diene diese Vorstellung der Vereinbarung der byzantinischen Ideologie mit der geschichtlichen politischen Realität.

44. Werner Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem* (wie Anm. 7), S. 69.

deutsche Diplomatie zielte jedoch darauf, die byzantinische Unterlegenheit gegenüber dem westlichen, im Laufe der Jahrhunderte einzigen römischen Reich aufzuzeigen, um die Byzantiner auf diese Weise davon abzubringen, anspruchsvolle Bedingungen für das Abschließen der Allianz zu stellen.

Über die Bedeutung hinaus, die der oben analysierte Brief für die Beziehungen zwischen den beiden Reichen hat, besitzt er zugleich einen Stellenwert als Quelle für die politische und die Geistesgeschichte des westlichen Hofes zu dieser Zeit. Die Entscheidung für eine konkrete Argumentation, um die Hoheitsrechte des Reiches durchzusetzen, ist von der verherrschenden Ideologie abhängig, die jedoch der Überarbeitung durch die einflussreichsten Amtsträger des Hofes unterliegt. In dieser Beziehung ist es überflüssig auf die Bedeutung der Kanzlei als wichtige Institution für die Reichspolitik hinzuweisen. Infolgedessen kann der Rückgriff auf die "Mutter/Tochter" Metapher anstatt auf die *translatio imperii* Theorie auf die Geisteshaltung des Briefverfassers und auf die ideologischen Bilder hinweisen, die zu dieser Zeit am Reichshof herrschten⁴⁵.

Aus dem Inhalt dieser Formulierung kann man auf den Bildungsgrad des Verfassers schließen, der höchstwahrscheinlich mit der römisch-kirchlichen Auffassung des Verhältnisses zwischen Ost und West vertraut war. Während die Byzantiner die Antithese "Neues Rom/Altes Rom" in einem politischen Kontext verwendeten, hatte im Westen die römische Kirche die Metapher "Mutter/Tochter" entwickelt, und zwar in Anlehnung an die Lehre von Augustinus, um ihren Vorrang gegenüber der Kirche von Konstantinopel durchzusetzen⁴⁶. Das Anführen eines Arguments, das vor allem im Rahmen der Auseinandersetzungen zwischen der östlichen und westlichen Kirche verwendet wurde, um die Gültigkeit der päpstlichen Universalitätsansprüche zu untermauern, deutet auf die ideologische Identität des Verfassers hin, der eine mehr kirchliche als weltliche Geisteshaltung innehatte. Keineswegs aber

45. Der Brief ist mit Wahrscheinlichkeit dem Diktat des königlichen Notars Albert zuzuweisen. Siehe Friedrich Hausmann (hrsg.), *Die Urkunden Konrads III. und seines Sohnes Heinrich*, in MGH *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, Band IX, Wien - Köln - Graz, Böhlau, 1969, S. 121-122; Vorbemerkungen zu D K III 69. Der Notar Albert erfreute sich beim König einer hohen Wertschätzung und deswegen wurden ihm die Verhandlungen mit Byzanz anvertraut. Er war nicht nur mit der Verfassung dieses Briefes beauftragt, sondern wurde auch nach Konstantinopel abgeordnet, um die politischen Besprechungen zu führen. Zum Notar Albert siehe Friedrich Hausmann, *Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III.*, [Monumenta Germaniae Historica Schriften, 14], Stuttgart, A. Hiersemann, 1956, S. 279-292; zur Verfassung des Briefes und zur Gesandtschaft nach Byzanz S. 281-283.

46. Franz Dölger, *Rom* (wie Anm. 26), S. 98. Zur Lehre des Augustinus: Augustinus, *De civitate Dei* (*Corpus Christianorum Series Latina*, XIV, 1, Turnholt, Brepols, 1955), I. V, c. XXV, S. 161: *cui* (w. Konstantin dem Großen) *etiam condere civitatem Romano imperii sociam, velut ipsius Romae filiam ...*

fehlten ihm das realpolitische Bewusstsein und die Erfahrung in den politischen Verhältnissen seiner Zeit. Das ergibt sich deutlich aus der Titulatur des Briefes⁴⁷, die den ideologischen Auseinandersetzungen der beiden Reiche Rechnung trägt und den Verfasser als Verteidiger der westlichen Kaiserwürde erweist. Die Frage, ob die oben erwähnte römisch-kirchliche Auffassung über die Beziehungen der beiden Imperii zu dieser Zeit die überwiegende ideologische Ausrichtung am Hof darstellte, kann nicht durch ein einziges Beispiel mit Sicherheit beantwortet werden. Dazu erscheinen die Untersuchung derartiger Formulierungen in mehreren Urkunden und ihre Verbindung mit dem politischen Handeln notwendig. In diesem Zusammenhang ist es erwähnenswert, dass die kaiserliche Vorstellung der *translatio imperii* zu dieser Zeit schon sehr weit entwickelt worden war. Dies schließt man aus dem Werk "Chronica sive Historia de duabus civitatibus" von Otto von Freising, worin er auf der "translatio imperii a Graecis ad Francos" beharrte⁴⁸.

Kehren wir zum Brief zurück. Im nachfolgenden Text wird die Herrschaftsideologie des westlichen Reiches deutlich aufgezeigt: "Deshalb haben wir das Erbe, das die Mutter der Tochter schuldet, festgelegt und wollen, dass es ewig gelte, und zwar um so mehr, als wir sehen, dass die Tochter will, was der Mutter gebührt, nämlich dass die mütterliche Autorität vorangeht mit Rat und Hilfe und dass die töchterliche Liebe antwortet mit Hochachtung und Ehrung"⁴⁹. Zum Schluss setzte der deutsche König das byzantinische Reich unter den Schutz des westlichen: "So mögen also für beide die Interessen die gleichen, für beide der Freund derselbe und der Feind derselbe sein, sei es zu Lande, sei es zur See, und wer die Tochter nicht ehrt, möge die Tapferkeit und Stärke der Mutter kennen lernen und fürchten, sei es der Normanne oder der Sizilianer, sei es ein anderer, wer und wo immer"⁵⁰. Behält man im Auge, dass im Mittelalter die Begriffe "Schutz" und "Macht" die zwei Seiten der gleichen Medaille waren, kann man daraus schließen, dass mit dieser Formulierung das byzantinische Reich nie als paritätisches Mitglied der Allianz betrachtet wurde, zumal der von Konrad III. angebotene Schutz, in dem die Tochter angeblich auf die Mutter angewiesen ist, deutlich die

47. Siehe Anm. 38.

48. Werner Goetz (wie Anm. 42), S. 112-128.

49. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, S. 170: *Propter quod hereditatem, quae a matre debetur filie, constituimus eternamque volumus, et eo amplius, quod quæ matri debetur, filiam velle cernimus, scilicet ut auctoritas materna precinet consilio, auxilio respondeat autem gloria et honore filiastina dilectio*. Übersetzung nach A. Schmidt (wie Anm. 4).

50. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, S. 170: *Sint ergo res utriusque communes, utriusque amicus idem, idem inimicus, sive in terra sive in mari, et cognoscat ac timeat matris virtutem et valentiam, qui non honoraverit filiam, sive Normannus sive Siculus sive quis alter quicumque ubicumque*. Übersetzung nach A. Schmidt (wie Anm. 4).

Macht und Überlegenheit des westlichen Reiches betont.

Nach der Bestimmung der ideologischen Prinzipien, die gemäß der westlichen Kaiserideologie das Bündnis der beiden Kaiserreiche regeln sollten, bezog sich Konrad III. auf die praktischen Fragen der Allianz. Die Feinde der beiden Reiche, nämlich die normannischen Könige, in unserem Fall Roger II., wurden als Räuber (*latrones*) und Rebellen (*qui insurrexerunt in utriusque imperii nostri monarchiam*) angesehen, deren Frechheit aus ihrem Herz zu reißen ist⁵¹. Darüber hinaus ging Konrad auf Johannes' Vorschlag, ihr Bündnis durch eine Heirat zu stärken, ein und zeigte sich bereit, Johannes' Sohn, Manuel, die Schwester seiner Gemahlin als Braut zu geben⁵². Wenige Monate später, im April 1142, schickte der byzantinische Kaiser seine Gesandtschaft an den deutschen Hof. Wenn wir der vom Bischof von Freising überlieferten Form des Briefes vertrauen können, stellen wir fest, dass die deutschen ideologischen Vorstellungen bei der byzantinischen Diplomatie keine starke Reaktion hervorriefen. Nur die Titulatur des Briefes offenbart die byzantinischen Ansprüche auf die "universelle" Macht und den Vorrang gegenüber allen Herrschern. Jetzt ist es der byzantinische Herrscher, der den römischen Kaisertitel trägt, während dem deutschen Herrscher nur der minderwertige Titel *rex* zugebilligt wird⁵³. Der Brief unterrichtet uns nicht über das Bündnis der beiden Herrscher gegen Roger II. von Sizilien. Allem Anschein nach mussten jedoch die byzantinischen Gesandten mit der Führung derartiger Gespräche beauftragt worden sein, und über diesen Auftrag hinaus die Mission gehabt haben, Bertha von Sulzbach, Manuels künftige Gemahlin, nach Konstantinopel zu geleiten⁵⁴.

Bertha ist im Sommer des gleichen Jahres (1142) in Konstantinopel angekommen und, Prodromos' Gedicht stellt, wie P. Lamma mit vollem Recht

51. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, S. 170: *Videbit ergo et audiet universa regnorum latitudo, quam facili manu prosternentur latrones, qui insurrexerunt in utriusque imperii nostri monarchiam, quia cooperante Deo, si alas excutiemus, hostem modo volitantem capiemus et cordis eius eviscerabimus audaciam, que modo extollitur contra utriusque imperii nostri honorem et gloriam.*

52. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, S. 170: *Conservamus igitur que iusta et amabilia sunt ad vos, eadem vos ad nos, et tanto studiosius, quanto per coniugium sororis dilectissime coniugis nostre, imperatricis videlicet nobilissime, et filii tui confederati sumus propinquius.*

53. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, p. 174: *Iohannes in Christo fidelis rex porphyrogenitus, sublimis, fortis, augustus, Cominus et imperator Romanorum, ad nobilissimum fratrem et amicum imperii mei. Nobilissime et dilecte amice imperii mei, rex.* Vgl. Werner Ohnaworke, "Kaiser" Konrad III. (wie Anm. 7), S. 351-352.

54. Otto von Freising, *Gesta Friderici* (wie Anm. 4), I, 26, p. 176: *De causa Apulie et Longobardie prudentissimis apocrisiariis nostris, que a nobis visa sunt, iussimus. Nam etsi quidam horum ad susceptionem magis nobilissime cum Deo future nurus imperii mei missi sunt, tamen etiam communiter eis notum est imperii mei velle.*

bemerkt hatte⁵⁵, die geschickte Antwort auf Konrads oben erwähnten Brief dar. Die Übereinstimmungen von Ideen und Ausdrucksformen fällt deutlich auf. Die organologische "Haupt/Körper" Metapher, die die Überlegenheit des neuen Rom gegenüber dem alten betonte⁵⁶, ist die Reaktion auf die Formulierung der westlichen Kanzlei, die im alten Rom die Wurzeln sah, aus denen das neue Rom hervorgesprosst sei⁵⁷, verstärkt durch die Tatsache, dass die Wurzeln eines Pflanzenorganismus dem Haupt des menschlichen Körpers entsprechen. Im Widerspruch zu Konrads III. Auffassung, dass die mütterliche Autorität mit Rat und Hilfe vorangehe, und die Liebe der Tochter mit Hochachtung und Ehrerbietung antworte⁵⁸, argumentierte Prodromos, dass der deutsche König derjenige gewesen sei, dessen Ehre und Vornehmheit durch die verwandtschaftliche Verbindung mit den Byzantinern vermehrt worden sei⁵⁹. Es erübrigt sich zu wiederholen, dass Prodromos dem westlichen Herrscher den römischen Kaisertitel aberkannte, obwohl er ihn König des alten Rom nannte⁶⁰.

Diesen auffälligen Entsprechungen zum Trotz berechtigt nichts zu der Annahme, dass Theodoros Prodromos den Brief des deutschen Königs gekannt hatte. Er hatte keinen direkten Zutritt zum Kaiser und war für seine Honorare auf Freunde und Gönner angewiesen⁶¹. Demnach ist Prodromos' Gedicht bei der Untersuchung der byzantinischen Ideologie von Bedeutung. Die Genauigkeit, mit der er den kaiserlichen Gedanken äußerte, beweist, außer seiner hohen Bildung⁶², seine Erfahrung in den ideologischen Auseinandersetzungen und den politischen Vorgehensweisen seiner Zeit⁶³. Die Einordnung von Manuels Heirat in den Rahmen des Zweikaiserproblems und die Propagierung der byzantinischen Ansprüche lassen uns nicht nur den enkomiasisch-schmeichelhaften Charakter des Gedichtes sondern auch seinen Wert als Verfechter der kaiserlichen Politik ahnen. Von besonderer Tragweite ist hierbei die bewusste Betrachtung des westlichen Herrschers als

55. Paolo Lamma (wie Anm. 34), S. 55, hatte diese Entsprechung hervorgehoben, ohne eine ausführliche Interpretation vorzunehmen. Von Klaus-Peter Todt (wie Anm. 6), S. 120, wird Prodromos' Gedicht als eine ironische Erwiderung angesehen.

56. Siehe S. 9-10, Anm. 24.

57. Siehe S. 14-15, Anm. 41.

58. Siehe S. 19, Anm. 49.

59. Siehe S. 11-12, Anm. 31.

60. Siehe S. 12, Anm. 33.

61. Trotzdem erfreute er sich bei seinen Zeitgenossen und bei der Kaiserfamilie eines hohen Ansehens. Dazu siehe Wolfram Hörandner (wie Anm. 8), S. 26. Vgl. Herbert Hunger (wie Anm. 14), S. 113.

62. Zu seiner Bildung siehe Wolfram Hörandner (wie Anm. 8), S. 24-26.

63. W. Hörandner zeigte, auf welche Elemente der Kaiseridee Prodromos den Hauptakzent legte: Wolfram Hörandner (wie Anm. 8), S. 89-109; zu den Weltherrschaftsansprüchen, S. 96.

König des alten Rom, was zu dieser Zeit die politische Stellung Manuel Komnenos' verstärkte⁶⁴. Prodromos' Gedicht deutet meiner Ansicht nach auf den Grad der Verbreitung und der konkreten politischen Funktion der Reichsideologie hin. Weit davon entfernt, Element einer geschwächten Tradition zu sein, war die Idee der Weltherrschaft, wenn auch nur theoretisch, im Gegenteil eine lebendige Komponente der Reichsideologie und spielte eine wichtige Rolle in der Entwicklung des politischen Handelns.

Im Gegensatz zu Prodromos' Gedicht enthält Berthas' Nachruf keine besondere ideologische Polemik gegenüber dem westlichen Reich. "Dies (tat) die Fremde und von auswärts Stammende, die Ausländerin und Ansiedlerin und die, die, wie es schien, erst spät die Zustände unseres Staates verstand, die aus einem Stolzen und prahlerischen Volk (stammte), das die Augenbrauen über die Stirn erhebt, dessen Nacken, um es mit der göttlichen Stimme zu sagen, auch eine eiserne Sehne nicht zu beugen versteht [Jesaja 48,4], - (sie), die aus dem vornehmsten und allerersten Geschlecht von den Geschlechtern in (diesem) Volk kam. Wer weiß nicht, dass von vielen tausend Völkern, die sowohl das (Land) von Italien bis zum Ozean bewohnen, als auch nach Umfang und Größe durch sehr viele Flüsse und sehr hohe Berge getrennt sind, das Volk der Alemannen zwar über die anderen herrscht, beherrscht zu werden aber nicht duldet? Aus einem solchen Volk, das das stärkste und zum Herrschen am meisten geeignete ist, (stammte sie), und (ihr) Geschlecht (war das) allererste unter diesen und zum Herrschen am meisten befähigt, und deshalb wurden die Verschwägerungen von den Stammvätern herbeigeführt. Und es ist klar: der, der vor kurzer Zeit über das Volk herrschte (sc. Konrad III.), vermählte sich mit der älteren der Schwestern, unserem damaligen Kaiser aber und dem Vater des Kaisers (sc. Johannes II. Komnenos) sandte er diese, damit sie mit dem herrlichsten (von seinen) Söhnen verbunden werde und zusammenlebe"⁶⁵.

64. Siehe S. 12.

65. Basilii Achridensis Laudatio (wie Anm. 9), S. 324: Ταῦτα ἡ ξένη καὶ ἔπηλος, ἡ ἀλλοδαπή τε καὶ μέτοικος καὶ τῶν τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας, ὡς ἐδόκει, ὀφθαθαῆς, ἡ ἐξ ἔθνους γαυῆρος καὶ ἀλαζόνους καὶ τὰς ὀφρῦς ὑπὲρ τὸ μέτωπον αἰροντος, οὐ καὶ νεῦρον σιδηροῦν ὁ τράχηλος, κατὰ τὴν θείαν φωνήν, κάμπτεσθαι οὐκ εἰδώς, ἡ ἐκ γένους τοῦ σεμνοτάτου καὶ πρωτίστου τῶν ἐν τῷ ἔθνει. Μυρίων γὰρ ὄσων ἔθνων τὴν ἐξ Ἰταλίας μέχρι καὶ ὠκεανοῦ νεμομένους κατὰ τε πλάτους καὶ μήκος ποταμοῖς τε πλείστοις καὶ ὄρεσι τοῖς μεγίστοις διειρημένους, τίς οὐκ οἶδεν, ὅτι τὸ Ἀλαμανῶν ἔθνος ἄρχει μὲν τῶν ἄλλων ἄρχεσθαι δὲ οὐκ ἀνέχεται. Τοιοῦτου δὲ ὄντος τοῦ ἔθνους κρατίστου τε καὶ ἡγεμονικωτάτου, καὶ τὸ γένος πρωτίστου ἐν ταῦτοις καὶ ἀρχικωτάτου, καὶ τὰ κήδη ἐντεῦθεν τοῖς γενάρχαις προσάγονται. Καὶ διὰ τοῦτο ὁ πρὶν μικροῦ τοῦ ἔθνους κρατῶν, ἑαυτῷ μὲν τὴν πρεσβυτέραν τῶν ἀδελφῶν ἡγεμονίαν, τῷ δὲ ἡμετέρῳ τότε βασιλεῖ καὶ τοῦ βασιλέως πατρὶ ταύτην ἐκπέμφας τῷ καλλίστῳ τῶν υἱῶν συνομμνησθησμένην καὶ συνοικήσουσαν. Übersetzung nach Klaus-Peter Todt (wie Anm. 6), S. 120.

Der Erzbischof von Thessaloniki scheint kein Anhänger der absoluten Universalitätsidee gewesen zu sein. Aus seiner Formulierung heraus taucht das Bild einer Ökumene auf, die unter den beiden Reichen geteilt ist. Das westliche Reich herrscht über die Völker, die das Land von Italien bis zum Ozean bewohnen, während sich der byzantinische Herrschaftsraum sich nur auf den Orient beschränkt. Diese Auffassung entspricht der byzantinischen Weltherrschaftsidee nicht. Noch weniger entspricht sie der politischen Realität, wie sie zu Zeit von Berthas Tod herrschte, zumal Kaiser Manuel II. Komnenos, der auf der Universalität des byzantinischen Reiches beharrte, die *restauratio* des Reiches im Westen, nämlich im süditalienischen Gebiet, anstrebte⁶⁶. Seine Heirat mit Bertha von Sulzbach war wohl mit diesem Zweck sehr eng verbunden gewesen, zumal Konrad III., sein Schwiegervater, versprochen hatte, ihm süditalienisches Territorium als Mitgift für seine Adoptivtochter zu geben. Dieses durch einen Eid bestätigte Versprechen, das erstmals im Winter 1146/1147 in Konstantinopel gegeben und im Winter 1148 in Thessaloniki wiederholt wurde, sah den gemeinsamen Feldzug der beiden Kaiserreiche gegen das Königreich Sizilien vor. Nach dem erhofften Sieg wäre es vermutlich zu einer Teilung des süditalienischen Territoriums unter den beiden Herrschern gekommen⁶⁷. Nach Konrads III. Tod (1152) und nach der nicht vorhandenen Bereitschaft seines Nachfolgers Friedrichs I. (1152-1190) zusammen mit dem byzantinischen Kaiser gegen das Königreich Sizilien zu marschieren, übernahm Manuel I. 1155 mit seinen eigenen Kräften und dem Einsatz von normannischen Baronen, die sich gegen König Wilhelm I. (1154-1166) erhoben hatten, den Krieg in Süditalien, wobei es zunächst den Byzantinern gelang, eine große Zahl von süditalienischen Städten unter ihren Einflussbereich zu bringen. Der Feldzug endete aber im Mai 1156 mit der Vernichtung des byzantinischen Heeres durch die normannischen Kräfte in Bari⁶⁸.

Zu dieser Zeit, um zum Verfasser von Berthas Nachruf zurückzukom-

66. Paul Magdalino, *The Empire of Manuel Comnenos, 1143-1180*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, S. 56-61, meint, dass Manuel durch seine Expansionspolitik auf die Sicherung der östlichen Grenzen des Reiches gegen eventuelle Angriffe der Normannen zielte. Meiner Meinung nach spielte dabei die Weltherrschaftsideologie eine größere Rolle.

67. Zu diesem Eid, dem so genannten Vertrag von Thessaloniki, siehe Hanna Vollrath (wie Anm. 7), S. 321-365; Jan Paul Niederkorn, Die Mitgift der Kaiserin Irene. Anmerkungen zur byzantinischen Politik König Konrads III., *Römische Historische Mitteilungen* 28 (1986) 125-139. — Id., Thessalonike-Konstanz-Ancona. Kontinuität und Wandel in der staufischen Aussenpolitik 1148 bis 1155, *Römische Historische Mitteilungen* 42 (2000) 213-244. — Rudolf Hiestand, Neptis tua und fastus Graecorum. Zu den deutsch-byzantinischen Verhandlungen um 1150, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 49 (1993) 501-555.

68. Zum byzantinischen Feldzug in Süditalien siehe Ferdinand Chalandon (wie Anm. 1), S. 348-381. — Paul Magdalino (wie Anm. 66), S. 56-61.

men, setzte sich der Erzbischof von Thessaloniki allem Anschein nach für die kaiserliche Politik ein. Ende 1155, als es schien, dass die byzantinische Armee die süditalienische Situation im Griff habe, kam es zu einem Briefwechsel zwischen Papst Hadrian IV. (1154-1159) und dem Erzbischof von Thessaloniki, dessen Inhalt sich um eine potenzielle Union der östlichen und der westlichen Kirche drehte⁶⁹. Allem Anschein nach fühlte sich der Papst von einer möglichen Rückkehr der Byzantiner, die zu dieser Zeit als der bedeutendste Machtfaktor in Süditalien schienen, nach Westen bedroht. Aus diesem Grund beschloss der Papst, Verhandlungen mit dem byzantinischen Kaiser aufzunehmen, um Manuels Absichten zu sondieren und den kirchlichen sowie politischen Status der Römischen Kirche in Süditalien im Falle einer byzantinischen Machtexpansion abzusichern.

Anders als P. Lamma und F. Chalandon argumentiert hatten, gibt es keinen Beleg dafür, dass Manuel, um die Anerkennung der byzantinischen Herrschaft in Süditalien zu erlangen, bereit gewesen wäre, die Union der Kirchen zu fördern⁷⁰. Im Gegenteil behaupte ich, dass der Papst als erster dem byzantinischen Kaiser die Anerkennung seiner Herrschaft im Westen in Aussicht stellte, um die freundschaftlichen Beziehungen aufrechtzuerhalten. Ich nehme an, dass Hadrian IV., um Zeit zu gewinnen ohne die byzantinischen Ansprüche offen abzulehnen, die umstrittene Frage nach den dogmatischen Unterschieden und der Union der Kirche anführte, die zunächst beigelegt werden müsste, bevor der Heilige Stuhl der Expansion der byzantinischen Macht in das süditalienische Territorium zustimmte. In diesem Briefwechsel antwortete der Erzbischof von Thessaloniki mit geschickten diplomatischen Formulierungen, dass die östliche Kirche der Lehre Gottes und Petri gefolgt sei; er hob die dogmatischen Ähnlichkeiten der beiden Kirchen hervor und wälzte letztlich die Verantwortung für die Union der Kirche auf den Papst ab⁷¹. Nach dem Scheitern des Feldzugs im Mai 1156 hörten die

69. Die Briefe in PG 119, col. 927-933. Zur Datierung der Korrespondenz, siehe Jean Dartouzes, *Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primauté romaine, Revue d'études byzantines* 23 (1965) 68.

70. Paolo Lamma (wie Anm. 34), Vol. 2, S. 165-172; Ferdinand Chalandon (wie Anm. 1), S. 360.

71. PG 119, col. 932-933: Ἡμεῖς γὰρ οὔτε ἐκπεσόντας ἑαυτοὺς τῶν σῶν κόλπων φαμέν, οὔτε τὴν υἰότητα ἢ τὴν ποιμαντικὴν ἀποφεύγομεν, ἵνα καὶ οὕτως ὀνειδιζώμεθα· ἐστήκαμεν δέ, Θεοῦ χάριτι, ἐπὶ τῆς τοῦ μακαρίου Πέτρου ὁμολογίας ἀσφαλῶς τε καὶ ἀκλινῶς· καὶ ὃν ἐκεῖνος ὡμολόγησε καὶ ἐκήρυξεν, ὁμολογοῦμεν καὶ κηρύσσομεν μὴ καίνιζοντές τι τῶν τοῖς ἁγίαις Πατράσι συνοδικῶς δεδουγμένων, μὴ προστιθέντες τοῖς εὐαγγελικαῖς καὶ ἀποστολικαῖς λόγοις, ὅχι καὶ μίας κεφαλῆς, ἡ ἰῶτα ἐνός. ... Εἰ τοιοῦτοί σοι ἦμεν, ἀγώτατε Πάτερ, πῶς ἂν ἄλλως εἶχες ἰσχυρίζεσθαι ἡμᾶς ἢ πρόβατα πλανηθέντα καὶ δραχμὴν ἀφανισθεῖσαν, καὶ νεκρὸν ἐν τάφῳ κείμενον πολυήμερον; Ἀλλὰ μὴ οὕτως οὐοῦν περὶ ἡμῶν. (Ὅτε γὰρ θεμέλιον ἄλλον οἶδαμεν παρὰ τὸν κείμενον, καὶ τὰ αὐτὰ σοι πρεσβεύομεν καὶ

Anstrengungen des östlichen Kaisers zur *restauratio* des Reiches im Westen nicht auf. Sogar das Schisma der Römischen Kirche 1159 und die Auseinandersetzungen des westlichen Kaisers, Friedrichs I., mit Papst Alexander III. (1159-1181) und den norditalienischen Städten nutzte er als Möglichkeit, sich in die westlichen Angelegenheiten einzumischen, um die byzantinische Macht im Westen durchzusetzen⁷².

Betrachtet man Manuels Expansionspolitik, kann man nicht nachvollziehen, weshalb Basileios von Ochrid, der Erzbischof von Thessaloniki, sich bewusst von der byzantinischen Ideologie abgewendet haben und auf die Machtansprüche des westlichen Reiches eingegangen sein sollte⁷³. Es liegt näher davon auszugehen, dass er durch die Auffassung der Teilung der Ökumene unter den beiden Reichen die Absicht gehabt hatte, die Kaiserin emporzuheben und ihre Herkunft entsprechend der Würde des byzantinischen Throns darzustellen. Abgesehen davon ist es nicht zu übersehen, dass der Erzbischof von Thessaloniki weder dem westlichen Herrscher einen Titel noch dem Volk einen "staatlichen" Begriff verleiht. Konrad wurde nur als Herrscher betrachtet, der über sein Volk, das Volk der Alemannen (*ethnos tôn Alamanôn*), herrschte, während die byzantinischen Herrscher *basilei*, nämlich Kaiser, genannt wurden⁷⁴.

Abschließend kann man sagen, dass sich die höfische Literatur als ein bedeutender ideologischer Träger der kaiserlichen Politik erweist. Die am Leben des kaiserlichen Hofes Teilnehmenden brachten in ihren Werken die Hoheitsansprüche ihrer Herrscher zum Ausdruck, nicht immer um dem Kaiser zu schmeicheln, sondern auch um ihn bei seinen politischen Handlungen zu unterstützen. Wie durch die Analyse von Prodromos' Gedicht klar gemacht wurde, waren die Verfasser solcher Werke durchaus erfahren in den ideologischen Grundlinien des Kaisertums und hatten Kenntnisse von deren Auswirkungen auf die politische Realität. Besonders im Falle Prodromos', sind die Ausdrucksanalogien zwischen seinem Gedicht und dem Brief der westlichen Kaiserkanzlei augenscheinlich⁷⁵. Darüber hinaus ist die Behand-

διδάσκομεν ... καὶ εἰς ἐν ἀμφοτέραις ταῖς Ἐκκλησίαις ὁ καλούμενος λόγος τῆς πίστεως· καὶ ὁ αὐτὸς ἀμνὸς θύεται ... "Α (προσκόμματα) πάντως ἐξελεῖν ἐκ τοῦ μέσου, καὶ ὡς λίθους τινὰς ἐκ τῆς ὁδοῦ διαβρῦσαι, κατὰ τὸν προφητικὸν λόγον, καὶ ἀπρόσκοπτον τὴν ἐνότητα τῶν Ἐκκλησιῶν καταστήσαι, τῆς σῆς ἔσται ἀγῶσύνης, τῆς χριστομιμήτως ὡς ἐξ οὐρανοῦ διακυπτούσης, καὶ τὰ διεστῶτα συνάγειν καὶ βουλομένης καὶ δυναμένης εἰς ἐν.

72. Zu der byzantinischen Politik der Jahre 1159-1174, siehe u.a. Ferdinand Chalandon (wie Anm. 1), S. 555-598. — Paolo Lamma (wie Anm. 34), Vol. 2, S. 1-292. — Paul Magdalino (wie Anm. 66), S. 83-98.

73. Siehe S. 22-23, Anm. 65.

74. Wie oben.

75. Siehe, S. 21.

ung derartiger Quellen aus einem weiteren Grund von größter Bedeutung: dadurch kann festgestellt werden, ob ein ideologischer Grundsatz, wie z.B. die Weltherrschaftsidee, nur einen theoretischen Charakter hatte, oder ob sie im Gegenteil die politischen Kämpfe des Reiches auch ideologisch speiste und dessen Beziehungen zu den anderen Mächten weitaus determinierte. Die Übereinstimmungen von literarischen Motiven und politischer Realität kann als Maßstab dienen, an dem die Ideologie des Hofes und ihre reale Funktion gemessen werden kann⁷⁶.

Trotz allem können derartige Quellen nur mit Vorsicht als historische Zeugnisse angeführt werden, da die in ihnen enthaltenen Ideen nicht immer der historischen Realität entsprechen. Berthas' Nachruf ist dafür ein eloquentes Beispiel. Nähme man die Lobrede des Basileios von Ochrid auf das westliche Reich ernst⁷⁷, müsste man daraus schließen, dass das östliche Reich zu dieser Zeit seine Universalitätsansprüche preisgegeben habe, was auf die zeitgenössische Politik jedoch nicht zutraf. Die Kanzlei formulierungen, vor allem diejenigen, die sich durch einen literarischen Sprachstil auszeichnen, können bis zu einem gewissen Ausmaß in die gleiche Quellenkategorie eingeordnet werden, zumal sie nicht immer der geschichtlichen Realität entsprechen, wie sie von bestimmten Ereignisse geprägt worden ist. In diesem Fall spielte die eigene Geisteshaltung der Personen, die in der Kanzlei beschäftigt waren, eine größere Rolle. Die Auswahl des von der römischen Kirche erfundenen "Mutter/Tochter" Arguments, das angesichts des politischen Kontexts den Verdacht erweckt, als würde die *translatio imperii* ignoriert⁷⁸, lässt nicht nur auf die Identität der Personen schließen, sondern bringt fast noch mehr Licht in die politischen Verhältnisse, die am Hof herrschten. Darüber hinaus hilft sie uns den Stand des damaligen ideologischen Bewusstseins zu begreifen, und das zu einer Zeit, aus der uns kein theoretisches Werk bezüglich der Idee des Kaisertums und seiner Hoheitsrechte gegenüber den anderen Mächten überliefert ist.

76. Die gleiche Problematik in jedoch anderem Kontext ist auch von H.-G. Beck ausgedrückt worden: Hans-Georg Beck, *Res Publica Romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner* [Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil-hist. Klasse, Jahrgang 1970], München 1970.

77. Siehe S. 22-23, Anm. 65.

78. Siehe oben, S. 14-15, Anm. 41.

Ελένη Τούντα

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ
ΚΑΓΚΕΛΛΑΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΛΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΙΔΕΑΣ:
Η ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΑΦΙΞΗ ΤΗΣ BERTHA ΤΟΥ SULZBACH (1142)
ΚΑΙ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ (1160) ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Η σύναψη του γάμου του Μανουήλ Κομνηνού (Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, 1143-1180) και της Bertha von Sulzbach (1140/1141) εντάχθηκε στο πλαίσιο της συμμαχίας του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143) με τον Γερμανό βασιλέα Κορράδο Γ΄ (1138-1152), η οποία στόχευε στην από κοινού αντιμετώπιση του βασιλέως της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας Ρογήρου Β΄ (1105-1154). Η συμμαχία αυτή χαρακτηριζόταν από τις ιδεολογικές τριβές που προκαλούσαν οι αξιώσεις και των δύο Αυτοκρατοριών για τη –θεωρητική βέβαια– οικουμενική διάσταση της εξουσίας τους. Η παρούσα εργασία διερευνά αυτές τις τριβές, όπως αντανακλώνονται σε σύγχρονες των γεγονότων λογοτεχνικές πηγές. Συγκεκριμένα αναλύονται το ποίημα του Θεόδωρου Πρόδρομου για την άφιξη της Bertha στην Κωνσταντινούπολη (1142) και ο επιτάφιος για τον θάνατό της (1160) που συνέθεσε ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Βασίλειος Αχριδηνός. Τα κείμενα αυτά συσχετίζονται ερμηνευτικά με την επιστολή που η καγκελλαρία της Δυτικής Αυτοκρατορίας απέστειλε στη Βυζαντινή, με την οποία ο Κορράδος Γ΄ αποδέχτηκε τη στερέρωση της συμμαχίας μέσω του προαναφερθέντος γάμου. Αν και πρόκειται για επίσημο έγγραφο, η επιστολή χαρακτηρίζεται από λογοτεχνικό-μεταφορικό ύφος που προδίδει όμως συγκεκριμένο ιδεολογικό προσανατολισμό. Η ανάλυση τέτοιου είδους πηγών, η οποία οφείλει να γίνεται με τη δέουσα μεθοδολογική προσοχή, δύναται να εμπλουτίσει και να ενισχύσει τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη των ιστορικών πηγών. Η αυλική λογοτεχνική παραγωγή παρουσιάζεται ως σημαντικός φορέας της αυτοκρατορικής πολιτικής. Τίθεται στην υπηρεσία της πολιτικής προπαγάνδας και αντανακλά τις αυτοκρατορικές αξιώσεις, στις οποίες βασίζεται η πολιτική πράξη. Από την ταύτιση άλλωστε λογοτεχνικών μοτίβων

και πολιτικής πραγματικότητας εξάγονται σημαντικά συμπεράσματα για την αυτοκρατορική ιδεολογία και τη λειτουργία της στο πλαίσιο των πραγματικών πολιτικών συνθηκών. Επιπλέον, και αυτό αφορά κυρίως στην επιστολή της καγκελλαρίας της Δυτικής Αυτοκρατορίας, οι διατυπώσεις στα επίσημα έγγραφα μπορούν να αποκαλύψουν την πολιτική συνείδηση των συντακτών τους, των μετεχόντων δηλαδή στην πολιτική ζωή της αυλής, και να ρίξουν επομένως φως στις πολιτικές σχέσεις και ισορροπίες που επικρατούσαν σε αυτήν.

Πασχάλης Ανδρούδης

Ο ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (KARAGEDİK KİLİSE) ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΡΕΜΜΑΤΟΣ (BELİŞİRMA) ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ*

Στη μνήμη του καθηγητή μου
Γεωργίου Δημητροκάλλη

Κατά μήκος του ποταμού Melendiz Su, που κυλά σε ελικοειδείς στροφές, ανάμεσα στους μεγάλους βράχους της γραφικής κοιλάδας του Περιστρέμματος (Belışırma) της Καππαδοκίας, στα ερείπια του ομώνυμου χωριού και σε απόσταση 7 χιλιομέτρων Δ-ΝΔ του Γκέλβερι, σώζονται ακόμη, αναρίθμητες λαξευτές στον βράχο, οικίες εκκλησίες και ασκηταριά της βυζαντινής περιόδου.

Σε μια γραφική πλαγιά, στη δεξιά όχθη του ποταμού, ορθώνεται μέχρι σήμερα, σε προχωρημένη κατάσταση ερείπωσης, ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου, γνωστός σήμερα ως «Karagedik Kilise» (εικ. 1). Από τις κατολισθήσεις των απότομων βράχων που υψώνονται προς Ν του ναού, σώθηκαν μόνο ο βόρειος τοίχος, τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα του κυρίως ναού, οι κόγχες του ιερού και λιγοστά κατάλοιπα από τον τοιχογραφικό του διάκοσμο.

Όπως ήταν φυσικό, το σπουδαίο αυτό για τα δεδομένα της περιοχής βυζαντινό μνημείο δεν διέλαθε της προσοχής των ερευνητών. Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τους Βρετανούς ερευνητές W. M. Ramsay και G. L. Bell¹ και λίγο αργότερα από τον Γερμανό αρχαιολόγο H. Rott². Με τον

* Η μελέτη παρουσιάστηκε υπό μορφή ανακοίνωσης στο 27ο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Αθήνα (Π. Ανδρούδης, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου [Karagedik Kilise] στην κοιλάδα του Περιστρέμματος [Belışırma] της Καππαδοκίας, Εικοστό Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2007, σ. 15-16). Ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Γιώργο Βελή για τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε γύρω από κάποιες πτυχές του θέματος, όπως και στους συναδέλφους αρχαιολόγους Γιώργο Φουστέρη και Φλώρα Καραγιάννη για την παροχή πρόσθετου φωτογραφικού υλικού για το υπό εξέταση μνημείο.

1. W. M. Ramsay - G. L. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909, σ. 418-421, εικ. 341-345.

2. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, σ. 274-276.

ναό ασχολήθηκε επίσης ο M. Restle³ και δευτερευόντως οι N. και M. Thierry⁴, J. Lafontaine-Dosogne⁵, Γ. Δημητροκάλλης⁶, E. Καρατζά⁷, C. Jolivet⁸, Y. Ötügen⁹ και R. Ousterhout¹⁰. Απουσιάζει, ωστόσο, μια πιο διεξοδική πραγμάτευση της οικοδομικής του ιστορίας· την έλλειψη αυτή θα προσπαθήσουμε να καλύψουμε –στον βαθμό που αυτό είναι δυνατό, εξαιτίας των λιγοστών αρχιτεκτονικών καταλοίπων που διατηρούνται από τον ναό– στην παρούσα εργασία.

Για τον ναό δεν διαθέτουμε ιστορικά στοιχεία ή κάποια επιγραφή που να μαρτυρά τον ακριβή χρόνο ανέγερσης ή τον κτήτορά του.

Τον 19ο αιώνα οι ντόπιοι Έλληνες της Καππαδοκίας διατηρούσαν την ανάμνηση της αφιέρωσης του παλαιού αυτού ναού στον άγιο Γεώργιο. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι W. M. Ramsay και G. L. Bell αναφέρουν –με επιφυλάξη– τον ναό ως «İlanlı Kilise» (δηλ. φιδωτή εκκλησία)¹¹· την ίδια εποχή ο σύγχρονός τους H. Rott υποστήριξε ότι η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στον άγιο Ερμόλαο¹². Με τον ναό του Αγίου Γεωργίου συνδέεται και ένας λαϊκός θρύλος της περιοχής¹³.

Ο ναός, από τους ελάχιστους βυζαντινούς κτιστούς ναούς της Καπ-

3. M. Restle, *Studien zur frühchristlichen Architektur Kappadokiens*, Wien 1979, τ. 1, σ. 151-152 και τ. 2, εκ. 154.

4. N. Thierry, *Voyage archéologique en Cappadoce dans le massif volcanique de Hassan Dağ*, *Revue des Études byzantines* XIX (1961) 429-430· N. και M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région de Hasan Dağı*, Paris 1963, σ. 34-35.

5. J. Lafontaine-Dosogne, *Nouvelles notes cappadociennes*, *Byzantion* 33 (1963) 155-157.

6. Γ. Δημητροκάλλης, *Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1976, σ. 75-76, εκ. 58-59.

7. E. Καρατζά, *Καππαδοκία, ο τελευταίος ελληνισμός της περιφέρειας Ακσεράι Γκέλβερι (Καρβάλης)*, Αθήνα 1985, σ. 95.

8. C. Jolivet, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses absides*, Paris 1991, σ. 314.

9. Y. Ötügen, «Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözüm», *Vakıflar Dergisi* 21 (1990) 395-410.

10. R. Ousterhout, *Master builders of Byzantium*, Princeton University Press, 1999, σ. 192.

11. W. M. Ramsay - G. L. Bell, *ο.π.*, σ. 418-421, εκ. 341-345.

12. M. Restle, *ο.π.*, τ. 1, σ. 151-152, τ. 2, εκ. 154.

13. ... Ζώσε στο Γκέλβερι πριν από 150 χρόνια περίπου ευλαβική γριά. Κάθε τόσο πήγαινε στην τοπική Λαϊκή, στην συνοικία Κουρούτοζ, και προσευχόταν στον Άι Γιώργη. Ήρχιταν τότε ο Άγος, όμορφος, καθαλόφης, την κάθιζε πισωκάπουλα στ' αλόγο του, και καλπάζοντας την οδηγούσε στην εκκλησία του, στο Περίστρεμμα. Αναβε η ταπεινή γριά το καντήλι του Άγγιου, ξαναβέβαινε στ' αλόγο και γύριζε στο Γκέλβερι. Κάποτε, από τις πολλές φορές που προσευχόταν, άγγιξε να έρθει ο Άγος. Του παραπονέθηκε η γριά, όταν ήρθε αργότερα. «Άγος της απάντησε, ότι στο δρόμο του αντάμωσε τον Καραχατζή, που γύριζε από την Πούη με τ' αλόγο του. Υστερα από δυό μέρες έφτασε στο Γκέλβερι ο Καραχατζής και διχόταν ότι στο δρόμο του σφηνώθηκε το πόδι του αλόγου του σε βράχο κι έσπασε. Ένας δυνατωμένος καθαλόφης σταμάτησε και το έκανε καλά ... Βλ. Δ. Πετρόπουλος - E. Ανδριελής, *Η ημισηκκωτή ζωή στην περιφέρεια Ακσεράι-Γκέλβερι*, Αθήνα 1971, σ. 88-89.

παδοκίας, έχει οικοδομηθεί εξ ολοκλήρου, τόσο εξωτερικά, όσο και εσωτερικά, με ορθογώνια πελεκημένους λίθους. Το εσωτερικό της τοιχοποιίας είναι μια χυτή κατασκευή από αργούς λίθους πολύ μικρών διαστάσεων, κτισμένους με άφθονο υπόλευκο κονίαμα.

Με σωζόμενες εξωτερικές διαστάσεις 15,50×12,40 μ. περίπου (δίχως να υπολογίσουμε τις προεξέχουσες αψίδες του ιερού), ο Άγιος Γεώργιος ανήκει στην κατηγορία των σύνθετων σταυροειδών εγγεγραμμένων με τρούλο ναών (εικ. 2)¹⁴ και έχει δύο σειρές πεσσών που χωρίζουν την αψίδα του ιερού από τον τρούλο¹⁵. Από τις τρεις αψίδες του Ιερού, η επτάπλευρη κεντρική εξέχει περισσότερο από τις ημικυκλικές των παραβημάτων. Όλες οι αψίδες είναι εσωτερικά ημικυκλικές και όχι πεταλόμορφες, όπως παρουσιάζονται σε κάποια σχέδια¹⁶. Η ημικυλινδρική καμάρα που καλύπτει τον χώρο του Ιερού Βήματος και αυτόν στα Δ του, διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα με μια βαθμίδα. Τόσο τα σκέλη του σταυρού, όσο και οι χώροι που αντιστοιχούν στα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονταν με ημικυλινδρικούς θόλους. Από τους τελευταίους διατηρούνται μόνο οι στενοί διαμήκεις λιθόκτιστοι θόλοι των γωνιακών διαμερισμάτων (εικ. 3)· τα δυτικά διαμερίσματα του ναού είχαν και όροφο, ο οποίος προφανώς επικοινωνούσε με τα υπερώα του νάρθηκα. Με ημικυλινδρικούς θόλους καλύπτονται και τα παραβήματα του ναού. Στον βόρειο τοίχο του διαμερίσματος της πρόθεσης υπάρχει μια κόγχη. Με την κατάρρευση των μεγάλων βράχων που υψώνονται επάνω από τον ναό (πριν από τον 20ό αι.) καταστράφηκε η ανωδομή και η θολοδομία του ναού. Η μορφή του τρούλου του ναού μας δεν θα πρέπει ασφαλώς να απείχε πολύ από αυτή του τοπικού καππαδοκικού ιδιώματος (όπως παρουσιαζόταν στην περίπτωση του επίσης βυζαντινού ναού του Çanlı Kilise), καθότι στην περιοχή σπάνιζαν οι περιπτώσεις πιο σύνθετων αναζητήσεων. Η σφενδόνη του τρούλου εδραζόταν σε τετράγωνη βάση, η οποία αντιστοιχούσε στα σφαιρικά τρίγωνα (εικ. 4)· θα πρέπει να ήταν πολυγωνική, πιθανότατα οκταγωνική, με ισάριθμα μονόλοβα τοξωτά παράθυρα (τέσσερα από αυτά ήταν διατεταγμένα κατά τους κύριους άξονες) που εγγράφονταν σε αβαθή τοξωτά αψιδώματα. Το είδος αυτό των παραθύρων και η ένταξή τους στον τρούλο απαντά σε πολλούς άλλους βυζαντινούς ναούς της

14. Για τους σύνθετους και ημισύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους της «Ελλαδικής Σχολής» βλ. πρόχειρα Α. Ορλάνδος, *Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη*, ABME 5 (1939-1940) 3-16, όπου κατάλογος των σημαντικότερων μνημείων· βλ. και Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία* (600-1204), Αθήνα ²1992, σ. 132-142 και 142-146.

15. Στον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό της Καππαδοκίας που είναι γνωστός ως Çanlı Kilise υπάρχει μια μόνο σειρά πεσσών.

16. M. Restle, *ό.π.*, τ. 1, σ. 151-152 και τ. 2, εικ. 154.

Καππαδοκίας. Τη στεφάνη του τρούλου θα πρέπει να περιέτρεχε εσωτερικά ένας λιθοκτιστος κοσμήτης. Κτιστός επίπεδος κοσμήτης διαθέει την εσωτερική επιφάνεια του ιερού στη στάθμη γένεσης του τεταρτοσφαίριου της αφίδας (εικ. 5). Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονταν με αμφικλινείς στέγες, ενώ τα γωνιακά διαμερίσματα με μονόρριχτες στέγες, με κλίση προς τις μακρές πλευρές.

Σε φωτογραφία των W. M. Ramsay και G. L. Bell (εικ. 6), διακρίνεται το κατάλοιπο (προς Β) του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, με μια κεντρική μεγάλη είσοδο (από την οποία είχε καταρρεύσει το υπέρθυρό της) και από επάνω της, στον ίδιο άξονα, ο σωζόμενος εκείνη την εποχή βόρειος σταθμός ενός παραθύρου. Οι είσοδοι για τα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα του κυρίως ναού ήταν επίσης τοξωτές και οπωσδήποτε χαμηλότερες από την κεντρική. Ο ναός φωτιζόταν από τα παράθυρα του τρούλου, όπως και από τα τρία μονόλοβα τοξωτά και σε υποχώρηση παράθυρα, με ψηλότερο το μεσαίο, που ανοίγονται αξονικά στο τύμπανο του αψιδώματος της βόρειας εγκάρσιας κεραίας του σταυρού (εικ. 7). ανάλογα ανοίγματα θα πρέπει να είχαν διαμορφωθεί και στο αντίστοιχο τύμπανο της νότιας κεραίας (ο τοίχος αυτός καταστράφηκε από τις κατολισθήσεις των μεγάλων βράχων). Στην πεντάπλευρη κεντρική αψίδα του ιερού, κάθε πλευρά παρουσιάζει βαθμιδωτά αψιδώματα με τόξα από λίθινους θολίτες (εικ. 8, 9): στα τρία κεντρικά ανοίγεται από ένα μικρό παράθυρο (εικ. 10), ενώ οι κόγχες των παραβημάτων έχουν από ένα μονόλοβο παράθυρο, το οποίο σήμερα είναι κλειστό από την επίχωση που έχει σχηματιστεί από τα χαλάσματα του ναού. Εδώ στα τόξα των παραθύρων γίνεται χρήση λίθινων θολιτών αντί πλίνθων.

Οι σχετικά λιτές εξωτερικές επιφάνειες του ναού διαρθρώνονται με διπλά βαθμιδωτά αψιδώματα στις μακρές πλευρές των παραβημάτων και στα –σε επαφή– δυτικά τους διαμερίσματα, στις εγκάρσιες κεραίες του σταυρού, στο βορειοδυτικό γωνιαίο διαμέρισμα του κυρίως ναού, αλλά και στον νάρθηκα, από τον οποίο σώζεται ένα μικρό μόνο τμήμα τοίχου (εικ. 11). Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι τοιχοποιίες του ναού, από ορθογώνια πελεκημένους λίθους, με ευκρινείς αρμούς, είναι στο εσωτερικό τους χυτές. Στις γωνίες χρησιμοποιήθηκαν ορθογώνιοι λίθοι ισομεγέθεις με τους υπολοίπους του ναού και όχι μεγάλα αγκωνάρια. Με ορθογώνια σκαλισμένους λίθους και με ξυλότυπους κατασκευάστηκαν όλοι οι θόλοι, ενώ τα τόξα μετώπου των κατασκευών των θόλων σχηματίστηκαν από καλὰ αρμωσμένους θολίτες. Με θολίτες κατασκευάστηκαν και τα μικρότερα τόξα, όπως και το τεταρτοσφαίριο της αψίδας. Τα διπλά τόξα των παραθύρων οικοδομήθηκαν με λαξευμένους θολίτες, με εξαίρεση αυτά στα παράθυρα και στο δυτικότερο αψιδώμα της βόρειας πλευράς,

όπου γίνεται και χρήση πλίνθων (μικτή δομή), με εναλλαγή δύο πλίνθων και ενός θολίτη (εικ. 12). Χρήση πλίνθων στα βαθμιδωτά αψιδώματα των πλαγίων πλευρών υπάρχει και σε έναν άλλο καππαδοκικό ναό, αυτόν του Çanlı Kilise¹⁷.

Στα αψιδώματα της βόρειας πλευράς, γίνεται χρήση, κάτω από τα τόξα, ορθογωνίων, σχεδόν τετράγωνων ανάγλυφων πλακών με ρόδακες (εικ. 13), στοιχείο βέβαια που απαντά και σε παλαιότερους ναούς της Καππαδοκίας¹⁸. Οι πλάκες αυτές διατηρούν ίχνη ερυθρού χρώματος.

Οι W. M. Ramsay και G. L. Bell κατέγραψαν και σχεδίασαν στο βορειοδυτικό γωνιαίο διαμέρισμα του κυρίως ναού, και προφανώς σε όροφο, ένα μικρό παρεκκλήσι το οποίο δεν σώζεται πια (εικ. 14). Από την κατασκευή αυτή διατηρείται μόνο ο ανατολικός τοίχος της, με ένα μικρό τμήμα του ημικυλίνδρου της αψίδας και στον βόρειο τοίχο ένας σταθμός παραστάδας που ορίζει την είσοδό του. Η ύπαρξη ενός μικρού τμήματος τοιχοποιίας πέρα από αυτή την παραστάδα και μια παρειά ανοίγματος (εικ. 15)¹⁹ μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο ναός είχε διώροφο νάρθηκα με τοξωτό παράθυρο στη βόρεια πλευρά. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία οδηγηθήκαμε στην πρόταση γραφικής αποκατάστασης της κάτοψης του ναού, με νάρθηκα στα δυτικά και υπερώα, όπου επάνω από τα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα διαμορφώνονταν αντίστοιχα μονόχωρα παρεκκλήσια, χωρίς προεξέχουσα αψίδα ιερού (εικ. 16). Ο νάρθηκας θα πρέπει να ήταν τριμερής στο ισόγειο· άγνωστη είναι βέβαια η μορφή της στέγασής του στον όροφο, όπου υπήρχαν τα «Κατηχούμενα»²⁰. Η αρχική μορφή του ναού θα πρέπει να πλησίαζε αρκετά την αντίστοιχη του ναού του Αγίου Γρηγορίου στο Gelvere, με έναν ψηλό πολυγωνικό τρούλο (βλ. παρακάτω).

Η προσπέλαση στον νάρθηκα θα πρέπει να γινόταν από τρεις –κατά πάσα πιθανότητα– θύρες στον δυτικό και ανά μια στον βόρειο και τον νότιο τοίχο και στον κυρίως ναό από τρεις θύρες στον δυτικό τοίχο. Είναι

17. Ο ναός αυτός έχει κτιστεί στον τύπο του απλού τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Ο R. Krautheimer ισχυρίστηκε ότι τόσο το σχέδιο, όσο και ορισμένα τουλάχιστον μέλη του οικοδομικού συνεργείου θα πρέπει να σχετίζονταν άμεσα με την ίδια την Κωνσταντινούπολη και για τον λόγο αυτό πρότεινε μια χρονολόγηση περί τα μέσα του 11ου αιώνα. Οι N. και M. Thierry τοποθέτησαν το κτίσμα στο δεύτερο τέταρτο του 11ου αιώνα. Στον ναό αυτό υπάρχουν από τέσσερα βαθμιδωτά αψιδώματα στις πλάγιες πλευρές, τα οποία δεν ανταποκρίνονται στην εσωτερική αρχιτεκτονική οργάνωση.

18. Όπως στον ναό του Yağdebas. Βλ. M. Restle, *ό.π.*, τ. 2, εικ. 178.

19. Τη φωτογραφία αυτή οφείλω στη συνάδελφο Φλώρα Καραγιάννη.

20. Για τα Κατηχούμενα σε βυζαντινούς ναούς της Μέσης και Ύστερης περιόδου βλ. Σ. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, τ. Α', Αθήνα 2001, σ. 154-155, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

άγνωστη η πρόσβαση στον χώρο των υπερώνων, αλλά θα πρέπει να γινόνταν, όπως και σε ανάλογες περιπτώσεις μεσοβυζαντινών ναών²¹, από εξωτερική κλίμακα του ανοίγματος της βόρειας ή της νότιας πλευράς των Κατηχούμενων.

Από τον λειτουργικό εξοπλισμό του ναού δεν σώζεται τίποτε. Η αγία τράπεζα θα πρέπει να ήταν κτιστή και όχι σε επαφή με το κατώτερο τμήμα του ημικυλινδρικού της αψίδας. Για το δάπεδο του ναού δεν γνωρίζουμε τίποτε, καθώς είναι καλυμμένο από τις υψηλές επιχώσεις.

Ο τρόπος κάλυψης των γωνιαίων διαμερισμάτων του κυρίως ναού με διαμήκεις ημικυλινδρικές καμάρες, ο οποίος αποτελεί επιβίωση του συστήματος θολοδομίας των μεταβατικών ναών, συνεχίζει να εφαρμόζεται και στις εξελιγμένες τυπολογικά εκδοχές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, ακόμη και στην «Ελλαδική Σχολή». Τα φορτία του τρούλου μεταφέρονται προς τον βόρειο και τον νότιο τοίχο με τόξα. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου Περιστρέμματος τα τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων του κυρίως ναού με την εγκάρσια κεραία του σταυρού είναι αρκετά ψηλά και αντιστοιχούν στα τόξα μετώπου των ημικυλινδρικών τους καμαρών²². Τα αντίστοιχα των δυτικών γωνιαίων διαμερισμάτων του ναού σχετίζονται, με τη σειρά τους, με τα τόξα μετώπου των καμαρών τους και είναι χαμηλότερα, γιατί επάνω από αυτά διαμορφωνόταν όροφος.

Η επιμήκυνση του χώρου του Ιερού Βήματος σε σχέση με τα παραβήματα, η οποία παρατηρείται στον ναό του Αγίου Γεωργίου, έχει ως συνέπεια την προεξοχή του εξωτερικά, προς ανατολάς²³. Πρόκειται για μια πρακτική με μεγάλη χρονική και τοπική διάδοση σε ναούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους²⁴, η οποία θεωρείται χαρακτηριστικό στοιχείο

21. Όπως στο καθολικό της Μ. Βατοπεδίου Αγίου Όρους, στον ναό της Παναγίας Χαλκίων στη Θεσσαλονίκη, στον ναό του Χριστού Παντεπόπητη στην Κωνσταντινούπολη, κ.α.

22. Στον ναό Çanlı Kilise της Καππαδοκίας τα ανοίγματα επικοινωνίας των γωνιαίων διαμερισμάτων με την εγκάρσια κεραία του σταυρού δεν αντιστοιχούν στα τόξα μετώπου των ημικυλινδρικών τους καμαρών, όπως συμβαίνει συνήθως, αλλά είναι χαμηλότερα, ισούφει σχεδόν με τα ανοίγματα επικοινωνίας των γωνιαίων διαμερισμάτων, με την κατά μήκος κεραία του σταυρού. Η λύση αυτή είναι ιδιαίτερα σπάνια στη βυζαντινή αρχιτεκτονική.

23. Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του 10ου αιώνος*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 134-135 και G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 60-62.

24. Ναοί στους οποίους καταγράψαμε την επιμήκυνση της κόγχης του Αγίου Βήματος σε σχέση με τις αντίστοιχες των παραβημάτων είναι ο ναός του Αγίου Ιωάννου εν Τρούλλω, ο γνωστός ως «Yafa Kilise Camii» ναός στην Κωνσταντινούπολη, ένας ανώνυμος ναός στη Νίκαια της Βιθυνίας (S. Fyice, *Iznik'de bir Bizans Kilisesi, Belleten* 13 [1949] 37-51, pl. XVI-XXI), ο ανώνυμος ναός στο Ισπρί (İspiri) του Πόντου (Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., σ. 51, εικ. 20), ο ναός της Χριστοκεφάλου, του Αγίου Βασίλειου και Αγίου Ευγενίου στην Τραπεζούντα (S.

της αρχιτεκτονικής της «Σχολής της Κωνσταντινούπολης». Η επέκταση γίνεται είτε με την επιμήκυνση προς ανατολάς της ίδιας της καμάρας που καλύπτει το Ι. Βήμα, είτε —όπως συμβαίνει στην περίπτωση μας— με την προσθήκη ενός άλλου ημικυλινδρικού θόλου, μικρότερου πλάτους.

Η ανυπαρξία κεραμικού διακόσμου στο καππαδοκικό μνημείο συνάδει επίσης με το ντόπιο αρχιτεκτονικό ιδίωμα, όπου σπανίζει οποιαδήποτε εκζήτηση στον συγκεκριμένο τομέα.

Οι περισσότεροι ερευνητές χρονολόγησαν τον ναό του Αγίου Γεωργίου σε μια ευρεία χρονική περίοδο, που καλύπτει το διάστημα από τα τέλη του 10ου μέχρι τα μέσα του 11ου αιώνα²⁵.

Η απουσία ωστόσο ειδικών μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων στον ναό, που θα μπορούσαν να ορίσουν πιο κλειστά χρονολογικά σχήματα, εμποδίζει οποιαδήποτε προσπάθεια ακριβέστερης χρονολόγησής του. Οι ενδείξεις για τη χρονική ένταξή του διαγράφουν ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο, ανάμεσα στα τέλη του 10ου αι. και βέβαια πριν από το 1071 (μάχη του Μαντζικέρτ). Χρονολογικό όριο για την ίδρυση του ναού μπορούν να θεωρηθούν και οι λιγοστές αποσπασματικά σωζόμενες παραστάσεις (εικ. 17) από το άλλοτε πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμά του: πρόκειται για το μαρτύριο του τροχού του αγίου Γεωργίου (τμήμα ενός ανεπτυγμένου κύκλου αφιερωμένου στον άγιο)²⁶, την καταδίωξη της Ελισάβετ²⁷, μεμονωμένους αγίους και διακοσμητικά στοιχεία, γραπτές μμήσεις ορθομαρμάρωσης στα εσωράχια των τόξων των παραθύρων της βόρειας κεραίας του σταυρού (εικ. 18)²⁸. Ο διάκοσμος

Ballance, *The Byzantine churches of Trebizond*, *Anatolian Studies* 10 [1960] 146-151, εικ. 4 και σ. 155-156 και 156-159, εικ. 11, αντίστοιχα), της Αγίας Σοφίας στην ίδια πόλη (D. Talbot-Rice [ed.], *The Church of Haghia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968, εικ. 1. — S. Ballance, ό.π., σ. 161-163, εικ. 15) και ο λεγόμενος ναός C επίσης στην Τραπεζούντα (S. Ballance, ό.π., σ. 145-146, εικ. 11. — Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., σ. 37-41, εικ. 28), ένας ανώνυμος ναός στην Χερσώνα της Κριμαίας (A. L. Jakobson, Krim, *RbK* 5 (Stuttgart 1995) 375-439, εικ. 10b), ο ναός των Αγίων Αποστόλων στην Θεσσαλονίκη, τα καθολικά των αγιορειτικών μονών Βατοπεδίου, Ιβήρων και Χελανδαρίου, ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Ελαιώνα Σερρών (Ε. Τσιγαρίδας, *Περί του ναού του Αγίου Νικολάου Ελαιώνας Σερρών*, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4 [1971] 54-57), το καθολικό της Μ. Οσίου Μελετίου Κιθαιρώνα (Α. Ορλάνδος, *Η Μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής*, *ABME* Ε' [1939-1940] 34-118, εικ. 12), ο ναός του Αγ. Ιωάννου στο Σχηματάρι (Ι. Κουμανούδης - Ν. Μουτσόπουλος, *Μελέτη της αρχιτεκτονικής ναών τινών Αττικής και Βοιωτίας*, *Τεχνικά Χρονικά* 401-402 (1957) εικ. 15) και πολλοί άλλοι ναοί τόσο στον ελλαδικό, όπως και στον υπόλοιπο βαλκανικό χώρο.

25. R. Ousterhout, *Master builders of Byzantium* 192.

26. C. Jolivet, *Églises byzantines de Cappadoce* 314.

27. Στο ΒΑ γωνιαίο διαμέρισμα. Βλ. C. Jolivet, ό.π., σ. 314.

28. M. Restle, *Studien zur frühchristlichen Architektur Kappadokiens*, τ. 1, σ. 151-152, τ. 2, εικ. 154.

της κεντρικής αψίδας και των παραβημάτων έχει απωλεσθεί²⁹. Οι σωζόμενες παραστάσεις χρονολογήθηκαν από το ζεύγος Thierry στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, άποψη με την οποία συμφωνεί και η C. Jolivet. Ο M. Restle τοποθετεί την αγιογράφιση του ναού στον 11ο αιώνα.

Η μαρτυρία του λόγιου Καππαδόκη Αναστασίου Λεβίδη (1899) για την ύπαρξη, επάνω από την είσοδο του ναού, της επιγραφής: Οὗτος ὁ πάνσεπτος ναὸς τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ἐπεσκευάσθη, καθὼς ὁράται, διὰ συνδρομῆς Βασιλείου καὶ ... Ῥωμαίων βασιλευόντων καὶ Κυρίλλου ἀρχιερατεύοντος ἐπὶ ἡγουμενείᾳ Ἰωάννου, ἔτει Θεογονίας ανβ' [= 1052]³⁰, περιπλέκει τα όσα αφορούν στην ακριβή χρονολόγηση του ναού και σίγουρα χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η επιγραφή ήταν βυζαντινή ή μεταγενέστερη και αν αυτό ήταν όντως το ακριβές περιεχόμενό της. Δεν αποκλείεται αυτή να είναι πολύ μεταγενέστερη και να απηχεί το πραγματικό έτος «επισκευής» (έπεσκευάσθη) του ναού, δηλαδή το 1052. Βέβαια, η θέση της δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, καθώς μόλις λίγα χρόνια μετά τη μαρτυρία του Λεβίδη, οι W. M. Ramsay και G. L. Bell δημοσίευσαν μια φωτογραφία του Αγίου Γεωργίου, στην οποία διακρίνεται το όρθιο ακόμη βόρειο μισό του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, όπου δεν φαίνεται να υπήρχε χώρος για επιγραφή.

Ο Άγιος Γεώργιος στο Περίστρεμμα, δημιουργία με ιδιότυπα «καππαδοκικά» στοιχεία (λαξευτές τοιχοποιίες και θολοδομίες, σκαλότρυπες με τετράγωνο ή ορθογώνιο σκάλισμα στον λίθο, μικρά και αυτόνομα παράθυρα, απουσία κεραμικού διακόσμου, πλάκες με ρόδακες στα αψιδώματα της βόρειας πλευράς), εντάσσεται στα έργα της σφαίρας επιρροής της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης (κάτοψη και γενική μορφή ναού, υψίκορμα αψιδώματα, χρήση πλίνθων και λίθων στα τόξα). Οι σκαλότρυπες της σκαλωσιάς αποτελούν χρήσιμους δείκτες των διακρίσεων σε οικοδομικά εργαστήρια. Στον ναό μας, κάποιες από αυτές εμφανίζονται στις ζώνες των λίθων με ένα βαθύ ορθογώνιο σκάλισμα στον λίθο, μια λεπτομέρεια που δεν απαντά στις οικοδομικές τεχνικές που εφαρμόζονταν στην Κωνσταντινούπολη³¹. Παρόμοιες σκαλότρυπες εμφανίζονται σε μια απλή σειρά στη νότια όψη του περίπου σύγχρονου του Αγίου Γεωργίου και με περισσότερες φάσεις ναού του Çanlı Kilise, στον οποίο

29. Οι W. M. Ramsay και G. L. Bell είχαν καταγράψει στην πρόθεση παράσταση της Παναγίας Βρεφονυκτησίας, η οποία δεν υφίσταται πια. Στον νότιο τοίχο του διαμερίσματος του διακονικού σώζεται απιστομαστικά η παράσταση του Ελχόμενου Χριστού.

30. Α. Λεβίδης, *Αι εν μοναίσιθις μοναί της Καππαδοκίας και Λυκαονίας*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 117.

31. R. Ousterhout, *Master builders of Byzantium* 192.

αναφερθήκαμε παραπάνω και του οποίου ο νάρθηκας θα μπορούσε να παρουσιάζει ομοιότητες με τον αντίστοιχο του Αγίου Γεωργίου. Στο Çanlı Kilise οι επιδράσεις της αρχιτεκτονικής της Πρωτεύουσας είναι ακόμη πιο έντονες³². Βέβαια ο Άγιος Γεώργιος στο Περίστρεμμα είναι σχεδόν πανομοιότυπος με τον ανοικοδομημένο στα 1839 (τρούλος, νάρθηκας) βυζαντινό σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αγίου Γρηγορίου στη γειτονική Καρβάλη (εικ. 19, 20), ομοιότητα που έχουν άλλωστε επισημάνει και οι περισσότεροι ερευνητές. Ο Άγιος Γρηγόριος, κτισμένος με ορθογώνια λαξευμένους λίθους, διατηρεί το βυζαντινό σχέδιο της κάτοψης και των όψεών του, με ελάχιστες προσθήκες, οι οποίες έγιναν κατά τη μετατροπή του σε μουσουλμανικό τέμενος, μετά τη φυγή των Ελλήνων της πόλης. Οι μόνες ευδιάκριτες επεμβάσεις του 1839 είναι κάποια στοιχεία στην εξωτερική διαμόρφωση του τρούλου του, το μεγάλο ορθογώνιο παράθυρο στο τύμπανο της νότιας εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, όπως και ο νάρθηκας, στον οποίο διακρίνεται με σαφήνεια ο αρμός ανάμεσα στην παλαιά και τη νεώτερη τοιχοποιία. Κατά τα άλλα, η διάρθρωση των όψεων με υψίκορμα αψιδώματα είναι πανομοιότυπη με αυτή στον Άγιο Γεώργιο, με τη μόνη διαφορά ότι εδώ τα τόξα σχηματίζονται αποκλειστικά με λίθινους θολίτες, δίχως τη χρήση πλίνθων και διακοσμητικών πλακών. Στο εσωτερικό του Αγίου Γρηγορίου (εικ. 21) οι τοίχοι καλύπτονται με σοβά και από όσο γνωρίζουμε μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει έρευνα για ανεύρεση τοιχογραφιών. Δεν υπάρχουν επίσης τα τρία μονόλοβα τοξωτά και σε υποχώρηση παράθυρα (με ψηλότερο το μεσαίο) στα τύμπανα των αψιδωμάτων της βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού, όπως στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου. Επιπλέον τα τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας με τα γωνιαία διαμερίσματα είναι ψηλότερα από αυτά του Αγίου Γεωργίου. Ο Άγιος Γρηγόριος δεν φαίνεται να διέθετε υπερώα, ενώ είναι άγνωστο αν αρχικά είχε και νάρθηκα.

Ο Άγιος Γεώργιος Περιστρέμματος, ένα από τα πλέον αξιόλογα μεσοβυζαντινά μνημεία της Καππαδοκίας, αποτελεί, όπως και οι κοντινοί του Çanlı Kilise και Άγιος Γρηγόριος, προϊόν του γόνιμου παντρέματος της αρχιτεκτονικής της Σχολής της Κωνσταντινούπολης με τις ντόπιες παραδόσεις. Η αρχιτεκτονική αυτή τάση έλαβε χώρα κατά την περίοδο της μεγάλης ακμής στην περιοχή και ιδιαίτερα κατά τον 11ο αιώνα, στο πρώτο μισό του οποίου θα μπορούσε να αποδοθεί, με αρκετή ασφάλεια, η κατασκευή του ναού μας.

Επιτακτική παραμένει η περαιτέρω έρευνα των σταυροειδών εγγε-

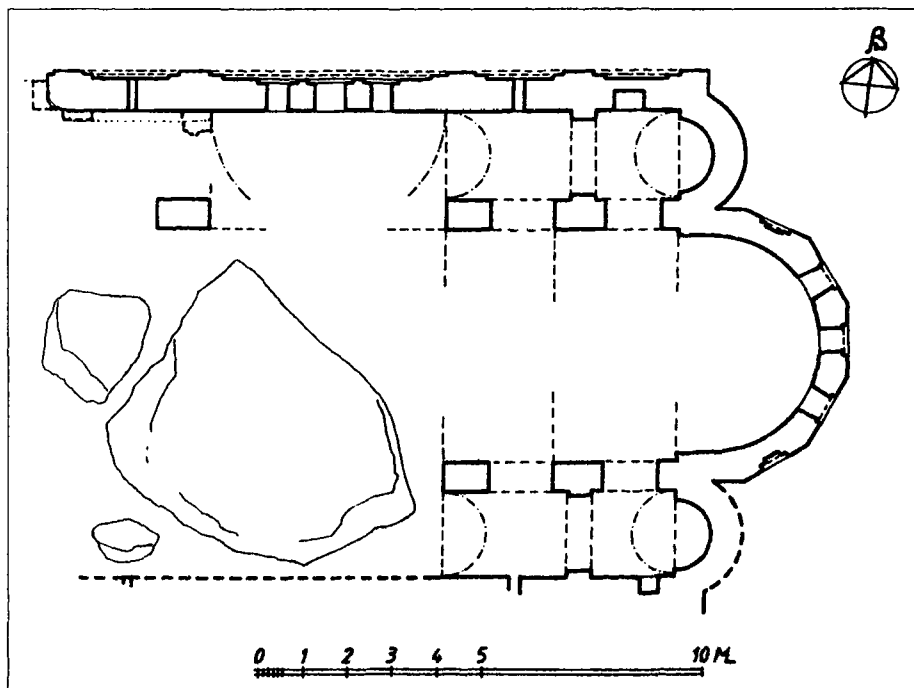
32. Στον τελευταίο υπάρχουν από τέσσερα βαθμιδωτά αψιδώματα στις πλάγιες πλευρές, τα οποία δεν ανταποκρίνονται στην εσωτερική αρχιτεκτονική οργάνωση.

γγραμμένων της ευρύτερης περιοχής και ιδιαίτερα του αδημοσίευτου βυζαντινού ναού του Αγίου Γρηγορίου στην Καρβάλη, που πιθανότατα θα διευκρινίσει τη δυσανάγνωστη σε πολλά σημεία οικοδομική ιστορία τους, συμβάλλοντας στην καλύτερη κατανόηση της ναοδομίας στον χώρο της Καππαδοκίας κατά τους τελευταίους χρόνους της Μέσης Βυζαντινής περιόδου.

Με δεδομένη τη σπουδαιότητα του ναού, κλείνουμε με την ευχή να ληφθεί πρόνοια για τη στερέωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των σπαραγμάτων του σωζόμενου τοιχογραφικού του διακόσμου.

Εικ. 1. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου (Karagedik Kilise) στην κοιλάδα του Περιστρέμματος της Καππαδοκίας (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2002).

Εικ. 2. Κάτοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου (Π. Ανδρούδης).

SUR LA QUESTION SUR LA SOIT-DITE
“ÉCOLE ARTISTIQUE DE KASTORIA”*

Introduction dans le thème. État des recherches

L'ouverture de l'artiste (ou des artistes) à différentes sources d'inspiration est parmi les principaux traits caractéristiques de l'art orthodoxe balkanique du XVe s., fondé sur les traditions de la période des Paléologues mais dans un nouveau contexte. Sa position délimitative, générée par les nouvelles conditions historiques après la conquête des anciens États balkaniques par l'Empire ottoman, peut être trouvée dans les différentes directions de l'évolution de l'art dans les territoires balkaniques à partir de la seconde moitié du XVe s. Parmi les centres d'importance locale du XVe s., Kastoria est l'un des rares à avoir eu une influence globale sur l'art balkanique post-byzantin. Malgré ça les équipes qui gravitent autour ce centre et une grande partie de leurs œuvres, restent encore un peu étudiés. Parmi toutes les fresques entièrement conservées du groupe examiné, de vastes études monographiques ont été consacrées uniquement au Vieux Catholikon du Grand Météore¹ et à l'église de Saint-Georges du monastère de Kremikovtsi². Nombre de monuments ne sont mentionnés que dans les publications générales. Exemples de ce genre sont non pas seulement les œuvres macédoniennes un peu connues comme les églises de Sainte-Paraskevi à Poboujie, de Sainte-Paraskevi à Brajčino et de l'Ascension près de monastère de Čebren, mais encore les plus renommés comme les églises de Saint-Nicolas de la nonne Eupraxie et de Saint-Nikita près de Skopje. L'insuffisance d'études monographiques sur les différents monuments est indiscutablement la principale raison pour le manque de conclusions sur les questions que ces œuvres soulèvent. Les chercheurs sont

* La notion d' "École artistique de Kastoria" est introduite de G. Subotić, voir G. Subotić, Kosturska slikarska škola. Nasledje i obrazovanije domaćih radionica, *Glas SANU* (Académie serbe des sciences et de l'art), CCCLXXXIV, Odeljenje istorijskih nauka 10 (1998) 109-139. L'étude présente fait partie de ma thèse de doctorat. Je voudrais remercier premièrement prof. Biserka Penkova et aussi l'Institut d'histoire de l'art (Académie bulgare des sciences).

1. E. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux catholikon du Monastère de la Transfiguration aux Météores* (1483), Athènes 1993.

2. K. Paskaleva, *Čarkvata "Sv. Georgi" v Kremikovskija manastir*, Sofia 1980.

également dressés devant le problème de l'état des monuments, une partie desquels sont partiellement conservés et/ou ne sont pas restaurés. En raison de tous ces facteurs il manque dans la littérature une étude généralisée sur ces monuments³. Cela est fait dans une certaine mesure dans l'étude de G. Subotić mais son objectif principal est de retracer la continuité des ateliers de Kastoria dans un vaste période, elle ne porte pas sur les questions concrètes et ne fait qu'en mentionner certaines.

La principale orientation de l'article présente est une tentative de généraliser l'état des recherches et de cerner les principaux problèmes relatifs aux monuments balkaniques du dernier quart du XVe s. jusqu'au premier tiers du XVIe s., liés à Kastoria en tant que centre artistique. Elle souligne l'absence de clarté sur nombre de problèmes, y compris ceux de la différenciation entre maîtres, disciples et imitateurs; celle de l'apparition, des limites chronologiques et des frontières territoriales de cette "tendance" majeure dans les Balkans pendant le XVe s.; celle de ses relations avec l'école artistique d'Ohrid etc.

Les monuments qui nous intéressent forment un groupe assez important comprenant 54 œuvres de la peinture monumentale et de la peinture d'icônes ayant des particularités thématiques, iconographiques et stylistiques communes. Leur définition en tant qu'entité fondée sur le style commun et/ou sur les solutions iconographiques et compositionnelles communes, pose un grand problème qui contient le préalable à la concrétisation de la terminologie. Voilà pourquoi l'étude présente pose l'accent sur ce problème-clé terminologique demeuré irrésolu: les notions d'"École artistique de Kastoria", d'"atelier/ateliers de Kastoria" et de "style international balkanique"⁴.

Le grand savant serbe Sv. Radojčić est le premier à cerner certaines particularités dans ces œuvres, mais il faut noter une contradiction terminologique dans son étude. Bien que le terme d'"école" figure dans le titre de son étude⁵, Sv. Radojčić analyse en fait un "atelier". Ce terme est également adopté dans les recherches des auteurs grecs M. Hatzidakis, E. Tsigaridas, E. Georgitso-

3. L'article d'E. Georgitsoyanni fait l'exception mais il doit noter qu'aujourd'hui, vingtaine années après la publication de cet article, nous avons beaucoup de nouvelles données sur les monuments qui nous intéressent. Ils n'existent pas, beaucoup de ces monuments, dans l'étude citée parce qu'ils sont publiés après [E. Γεωργιτισογιάννη, Ένα εργαστήριο ανωνύμων ζωγράφων του δευτέρου μισού του 15ου αιώνα στα Βαλκάνια και η επίδρασή του στη μεταβυζαντινή τέχνη, *Ηπειρωτικά χρονικά* 29 (1988-1989) 145-172].

4. La notion de "style international balkanique" est introduite de Sv. Radojčić, voir Sv. Radojčić, *Problem celine u istoriji stare srpske umetnosti*, dans Idem, *Odabrani članci i studije* (1933-1978), Beograd 1982, p. 80.

5. Idem, *Jedna slikarska škola iz druge polovine XV veka*, dans Idem, *Odabrani članci i studije*, p. 258-279.

yanni, F. Karayanni etc. Ils posent l'accent sur un groupe de monuments qu'ils interprètent comme étant l'oeuvre d'un atelier (1483-1510) originaire de la Grèce du Nord et ignorent la plupart des oeuvres en dehors de ce territoire. Sans définir le terme d'"atelier", ils l'utilisent dans son sens littéral. Dans ce sens, "atelier" est l'unique notion dont l'usage peut être rejeté comme étant inapproprié au groupe des monuments en question chez lesquels on distingue la facture de nombreux maîtres. L'impossibilité pour un atelier de travailler sur tant d'ouvrages si éloignés les uns des autres et ceci dans le cadre parfois d'une seule année est plus qu'évidente.

Mais dans son étude sur les zographes Kondaris, A. Stavropoulou-Makri propose un concept différent du terme d'atelier, applicable également aux monuments qui nous intéressent. "Il est important de définir ce que nous concevons par la notion d'"atelier". Il s'agit pour nous d'un ensemble d'artistes que l'on peut rattacher les uns aux autres, selon les principes stylistiques très proches, ou bien de leurs disciples ou encore de leurs imitateurs"⁶.

Seul G. Subotić s'arrête sur le problème relatif aux monuments de Kastoria et à leurs analogues dans les autres pays balkaniques. C'est sa contribution à l'affirmation, dans la littérature, de Kastoria en tant que centre autour duquel gravitent les équipes de zographes en question. La thèse de G. Subotić relative à "l'École artistique de Kastoria" se fonde sur la continuité des ateliers de cette ville dès le XIe s. Pour le moment, elle semble la plus convaincante, mais il faudrait quand même concrétiser le terme d'"école" (σχολή). Parmi les monuments les plus célèbres et les renseignements sur eux, il est applicable dans sa signification littérale au cercle artistique décrit, à condition d'être utilisé au sens de centre artistique commun, de point de départ pour le développement des tendances qui nous intéressent. Si nous admettons la thèse de G. Subotić, il faudrait examiner nombre d'oeuvres en tant que réminiscences et non en tant qu'oeuvres des maîtres de "l'École artistique de Kastoria". Dans ce cas, la place, par exemple, des monuments moldaves mentionnés par G. Subotić ne devraient pas faire partie des oeuvres de "l'École artistique de Kastoria", mais de ses dérivés. En outre, la définition d'un groupe d'oeuvres comme étant créées par un atelier ou une école suppose l'existence de caractéristiques stylistiques et iconographiques communes, mais aussi de données historiques concrètes. Tels sont, par exemple, les cas de l'atelier du métropolite Jean⁷ ou de celui des zographes Kondaris. Il faut mentionner ici l'école d'Ohrid du XVe s. Mais elle n'est pas uniquement liée à

6. A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Joanina 2001, p. 135, n. 1.

7. V. Djurić, *Radionica mitropolita Jovana zografa, Zograf* 3 (1969) 18-33.

un centre artistique aux traditions séculaires tel que Kastoria. Ses œuvres sont localisées surtout dans la région d'Ohrid et exclusivement sur le territoire du diocèse de l'archevêché d'Ohrid. Il est probable qu'une école ait existé à Ohrid où les zographes auraient été formés.

Il faut poser un accent spécial sur l'impossibilité de trouver une solution au problème-clé "école-atelier/ateliers" avant que les monuments n'aient été étudiés à fond. Voilà pourquoi l'étude présente introduit la notion de "production artistique de Kastoria", qui est descriptif et conditionnel, mais qui correspond à l'état actuel des recherches sur les monuments décrits.

La notion de "production artistique de Kastoria" relie ce groupe varié de monuments des deux dernières décennies du XVe s. et des trois premières du XVIe s. qui ont des *particularités iconographiques et stylistiques communes et sont liés directement ou indirectement à Kastoria en tant que centre artistique*. Ce terme n'essaie pas de définir les formations des zographes (les équipes, les ateliers ou l'école), mais plutôt de les cerner en tant que phénomène à large diffusion. Ce terme se délimite des termes cités plus haut, étant donné qu'il tente de souligner l'absence de clarté sur d'importantes questions relatives aux liens entre les différentes œuvres, entre les différents groupes de monuments et d'équipes de zographes et sur l'absence de différenciation entre maîtres, disciples et imitateurs.

Dans la littérature, les monuments de la production artistique de Kastoria sont examinés en tant que groupe depuis une soixantaine d'années. C'est A. Xyngopoulos qui est le premier à attirer l'attention sur certaines particularités communes dans les fresques de trois monuments: le Vieux Catholicon du Grand Météore, Saint-Nicolas de la nonne Eupraxie à Kastoria et l'église du monastère de Poganovo⁸.

Un peu plus tard l'article de Sv. Radojčić est publié. Sauf les œuvres mentionnés d'A. Xyngopoulos, il analyse une partie des peintures du Saint-Nikita près de Skopje, du monastère Treskavec et de la chapelle des Saints-Apôtres dans Saint-Nicolas-Bolnički à Ohrid, les restes de l'église de la Vierge dite Rassiotissa à Kastoria ainsi que ceux de Saint-Nicolas de la nonne Théologina dans la même ville⁹.

C'est M. Hatzidakis qui est le premier à étudier les monuments de la production artistique de Kastoria dans un plus large contexte¹⁰. Sauf les œuvres mentionnés plus haut, il range en leur nombre aussi le monastère de

8. A. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιασμός ιστορίας της θρησκευτικής μετὰ τὴν ἄλωσην*, Αθήνα 1957, p. 380.

9. Sv. Radojčić, *Jedna slikarska škola*, op.cit.

10. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300-1550)*, dans *Idem, Études sur la peinture postbyzantine. Variorum reprints*, London 1976, p. 177-197.

Kremikovtsi, les fragments de l'église de la Vièrge Koubélidiki à Kastoria, la peinture de Saint-Nicolas Magaliou à Kastoria, des Saints-Anargyres à Servia, cinq églises moldaves, la chapelle de Saint-Jean-le Précurseur à Protaton, les icônes de l'iconostase du Krušedol à la Fruška Gora (Serbie) et une icône de Kastoria de Saint-Nicolas avec les scènes de son vie¹¹.

Le principal mérite pour la publication et le rattachement à ce cercle de nombre de monuments en Grèce du Nord, surtout de la région de Kastoria et Véria revient à E. Tsigaridas¹² et Th. Papazotos¹³, tandis que G. Subotić¹⁴ et G. Gerov¹⁵ s'occupent des monuments des terres bulgares. V. Popovska-Korobar rajoute aux œuvres qui nous intéressent quelques monuments en FYROM qui datent de la fin du XVe s¹⁶.

En général, l'intérêt envers les monuments de la production artistique de Kastoria se manifeste surtout depuis une dizaine d'années, pendant lesquelles nombre de produits jusque là inconnus à la science sont publiés et d'autres sont étudiés en rapport avec les monuments de Kastoria. Il doit noter aussi les études d'A. Tourta¹⁷, M. Paisidou¹⁸, F. Karayanni¹⁹, G. Kakavas²⁰. Le nombre

11. Idem, Η χρονολόγηση μίας εικόνας της Καστορίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε', 1969, p. 303-308.

12. Ε. Τσιγαρίδας, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, Αρχαιολογικόν Δελτίον 28 (1973) Β2: Χρονικά, p. 489-491, pl. 449α, 449γ. — Idem, Η μνημειακή ζωγραφική στη Μακεδονία του 15ου αιώνα, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1988, p. 16. — Idem, Monumental Painting in Greek Macedonia during the Fifteenth Century, dans *Holy image. Holy space. Icons and frescoes from Greece*, Αθήνες 1988, p. 57. — Idem, Οι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας Γοργοπηγκού Βέροιας, Μακεδονικά 28 (1991-1992) 93-100. — Idem, Kastoria Byzantine Museum. Byzantine and Post-byzantine Icons, Αθήνες 2002, p. 18-23, fig. 7.

13. Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.), Αθήνα 1994. — Idem, Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας, Αθήνα 1995.

14. B. Živković, Poganovo. Crteži fresaka (préface G. Subotić), Srpskog slikarstva srednjeg veka V, Beograd 1986, p. 4. — G. Subotić, Kosturska slikarska škola, p. 125-126.

15. G. Gerov, Stenopisite ot carkvata "Sv. Arhangel Mihail" kraj selo Saparevo, Izkustvo 14 (1994) 10-14. — Idem, Une icône de Saint Georges du XVe siècle, Niš and Byzantium III, Niš 2005, p. 299-308.

16. V. Popovska-Korobar, The Icone of Jesus Christ The Savior and the Question of Continuity of Ohrid painting school from the XVth c., Izkustvo / Art in Bulgaria 33-34 (1996) 34-38.

17. Α. Τούρτα, Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Αιγίνιο, ΑΔ 43 (1988) Β2: Χρονικά, 376, pl. 223α-β, 224α. — Eadem, Η θρησκευτική ζωγραφική στην Περία τους πρώτους μετά την άλωση αιώνες, dans Η Περία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια. Πρακτικά του επιστημονικού συνεδρίου, Κατερίνη 1997, p. 308-315, pl. 1-12.

18. Μ. Παϊσίδου, Οι παλαιότερες φάσεις τοιχογράφησης της Παναγίας συνοικίας Μουζεβίχη στην Καστορία και η εξέλιξη της τοπικής εικονογραφικής παράδοσης, Μακεδονικά (1997-1998) 135-170, fig. 9-23.

19. Φ. Καραγιάννη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του αγίου Αθανασίου Κουστοχωρίου Ημαθίας και η σχέση του με το καστοριανό εργαστήρι, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΚΔ' (2003) 257-266.

20. Γ. Κακαβάς, Βυζαντινό μουσείο Καστορίας, Αθήνα 1996, p. 22, 25-26.

des œuvres de ce groupe va être corrigé à l'avenir.

Cadre géographique et chronologique. Apparition et racines

La période trouble de la fin du XIVe s. à la moitié du XVe s. dans les Balkans est prédestinée du rythme lent du développement de l'art de cette époque. À son tour le calme dans la situation historique pendant la deuxième moitié du XVe s. est le principal préalable à l'animation dans la vie artistique. Dans ce sens l'apparition soudaine et le développement dynamique des tendances qui font l'objet de cette étude ne semblent pas aussi inhabituels que le surprenant déclin définitif seulement 40-50 ans après.

Soulignant le fait que les monuments conservés de ce cercle se rapportent à une génération de zographes, M. Hatzidakis fait l'unique tentative de fixer avec précision les limites chronologiques de la production artistique de Kastoria. Il détermine comme début et fin de l'activité de ces "ateliers" les années de la création des fresques du Grand Météore (1483/1484) et de la chapelle Saint-Jean-le Précurseur à Protaton au Mont Athos (1525/1526)²¹. Cette thèse est adoptée par les experts grecs de l'histoire de l'art, mais elle ne semble plus aussi convaincante à la lumière des publications qui ont suivi. De nos jours, on ne peut plus affirmer que le Grand Météore est la première œuvre qui a servi de modèle à la production artistique de Kastoria. Beaucoup d'entre elles ne sont pas datées avec précision, ainsi que à la même année (1483/1484) sont créés les peintures du monastère Treskavec et de l'église de Saint-Nikita près de Skopje. Ils sont connues encore deux monuments plus anciennes: l'église de la Dormition de la Vierge au monastère Tornikion à Grevena (1481/1482)²² et une partie de la peinture de la chapelle des Saints-Apôtres dans l'église de Saint-Nicolas-Bolnički à Ohrid (1467-1481)²³.

La première manifestation du célèbre zographe crétois Théophanes Stre-

21. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture* 193.

22. Σ. Βογιατζής, *Η Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. F' (1989-1990) 241-256. — Σ. Κίσσας, *Η χρονολόγηση των παλαιότερων τοιχογραφιών της Παναχίας Τορνικίου*, *Δωτικομακεδονικά Γράμματα* Δ' (1993).

23. Ces peintures sont datées différemment: à la fin du XVIe s., à la deuxième moitié du XVe ou XVIe s. et aussi en 1480/1481, voir F. Messesnel, *Srednevekovni spomenici u Ohridu*, I. Crákva Sv. Nikole Bolničkog i njene portretne freske, *Glasnik Skopskog naučnog društva* XII (1933) 157-178. — K. Balabanov, *Novi podatoci za crkvata Sv. Nikola Bolnički v Ohrid*, *Kulturno nasledstvo* VII (1961) II, 31-44. — P. Milković-Pepel, *O datiranju fresaka Ohridske crkve Sv. Nikole Bolničkog*, dans *Zbornik Svetozara Radojčića*, Beograd 1969, p. 197-201. Aujourd'hui la datation entre 1467-1481 est acceptée, voir G. Subotić, *Dva spomenika zidnog slikarstva XV veka*, dans *Zbornik Svetozara Radojčića* 315-333. — Idem, *Ohridska slikarska škola*, p. 104-110.

litzas date de 1525/1526²⁴. M. Hatzidakis explique par ce fait l'adoption de l'année 1525/1526 à laquelle sont créées les fresques de la chapelle de Saint-Jean-le Précurseur pour date terminale de l'activité du cercle artistique étudié. Mais d'après G. Subotić, les peintures de la chapelle appartiennent à un autre cercle²⁵. En outre à la production artistique de Kastoria ont récemment été rajoutées les fresques de la chapelle des Saint-Pierre-et-Saint-Paul du monastère Vlatadon à Thessalonique (vers 1525)²⁶, ainsi que celles de l'autel de Panaghia Mouzeviki à Kastoria (des années 30 du XVIe s.)²⁷.

Cadre géographique de la diffusion des tendances qui nous intéressent devrait correspondre à l'emplacement des monuments. Mais ici encore apparaît le problème d'"école-atelier/ateliers", étant donné que les rapports entre nombre d'oeuvres du XVIe s. et la peinture monumentale moldave avec les monuments de Kastoria du XVe s. n'ont pas été éclaircis. La proximité géographique de l'Albanie et l'existence d'oeuvres albanaises²⁸ de la production artistique de Kastoria supposent un futur élargissement de ses limites dans cette direction.

Ainsi les limites chronologiques conditionnelles de la production artistique de Kastoria englobent les années 1480-1530. Les monuments de ce groupe se trouvent sur le vaste territoire de l'archevêché d'Ohrid et ont eu un impact direct sur son diocèse, ainsi que sur les régions qui ont entretenu des liens étroits avec l'archevêché. Dans les pays balkaniques contemporaines ce sont les territoires de Grèce du Nord, FYROM, Albanie du Sud-est, Bulgarie occidentale, Serbie orientale, Moldavie et Valachie, en Roumanie. La circulation des équipes de zographes dans le temps à travers ces régions suit en général la direction sud-nord et correspond à l'ordre des régions énumérées.

L'apparition et le fonctionnement, pendant les deux dernières décennies du XVe s., d'ateliers liés à Kastoria, sont le résultat du conglomerat complexe

24. M. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, *DOP XXIII-XXIV* (1970) 340. — Idem, *Aspects de la peinture* 193.

25. G. Subotić examine les peintures murales de la chapelle comme un œuvre du peintre de Kratovo qui travaille au Mont Athos pendant les années 30 du XVIème s., voir G. Subotić, *Η καλλιτεχνική ζωή στο Άγιον Όρος πριν την εμφάνιση του Θεοφάνη του Κρητός*, dans *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής, στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2002, p. 73-88.

26. E. Georgitsoyanni, Les peintures murales 433-438. — A. Semoglou, Notes sur les peintures murales de la chapelle sud (Saint Paul) du catholicon du monastère des Vlattades à Thessalonique, *Βυζαντιακά* 20 (2000) 349-360, fig. 1, 3.

27. M. Παϊσιόδου, op.cit., p. 141-156, fig. 9-23.

28. V. Popovska-Korobar, The Icon of Jesus Christ 35. — *Icons from the Orthodox Communities of Albania Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë (catalogue)*, Thessaloniki 2006, p. 34-35, cat. No 3, p. 40-42, cat. No 5.

entre situation géographique, conditions historiques après la conquête des pays balkaniques et traditions culturelles de Kastoria. De par sa situation, la ville s'avère être le lien entre les régions de Macédoine et de Thessalie et le site-clé dans les échanges entre la Macédoine et les grands centres orthodoxes Thessalonique et Constantinople. La conquête définitive des pays balkaniques a un impact positif sur Kastoria en tant que centre commercial. La reprise au XVe s. des fonctions habituelles des routes qui avaient longtemps servi à des fins militaires, transforme la ville en une ville balkanique importante²⁹. La place économique stratégique de Kastoria et le fait qu'il est le centre de la première de par son importance métropole dans les confins de l'archevêché d'Ohrid, prédestinent Kastoria à préserver ses traditions et à développer presque sans interruption sa vie artistique tout au long du XVe s. Il est parmi les rares villes balkaniques à ne pas être directement touchées par les pillages des conquérants et à ne pas avoir pratiquement eu de population musulmane.

Ces faits conditionnent l'activité des ateliers de Kastoria comme une entité au XVe s., mais n'expliquent pas l'apparition des tendances survenues à partir des années 80 du siècle. Leur apparition soudaine est la principale raison pour laquelle cette apparition est attribuée à une personnalité déterminée: soit au premier patriarche de Constantinople après la chute de la ville – Gennadios Scholarios³⁰, à Mara Branković (1418 /1420-1487) – la fille de George Branković, épouse de Mourad II et mère de Mehmed II le Conquérant³¹, soit à une autre personnalité hors du commun autour de laquelle un atelier se serait formé³².

D'autre part, cet art a hérité certains traits inhérents à quelques ensembles picturaux du XIVe s. dont les créateurs ont été formés à Kastoria³³: les églises de la Vierge à Mali Grad (1338/1339), de Saint-Athanasios Mouzaki à Kastoria (1383), du Christ Source de la Vie à Borje (1390)³⁴. L'une des premières œuvres de ce groupe de monuments est probablement la peinture de l'église de Saint-Georges de Pološko (1343-1345)³⁵. L'important problème de la con-

29. E. Δρακοπούλου, *Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος-16ος αι.). Ιστορία – Τέχνη – Επιγραφές*, Αθήνα 1997, p. 179-182.

30. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture* 183-184.

31. Sv. Radojčić, *Jedna slikarska škola* 261-262. Il n'y a pas les preuves de cette thèse mais beaucoup de données mettent en évidence la relation entre Mara Branković et l'atelier de Kratovo, voir B. Ivančić, *Mara Branković i monumentalno slikarstvo druge polovine XV veka, Niš and Byzantium II* (2004) 335-342.

32. G. Subotić, *Kosturska slikarska škola* 122.

33. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture* 193.

34. V. Djurić, *Mali grad – Sv. Atanasije u Kosturu - Borije*, *Zograf* 6 (1975) 31-50.

35. G. Subotić, *Kosturska slikarska škola* 118-119.

tinuité, le hiatus de presque un siècle dans ces tendances et tout ce qui est relatif à "l'École de Kastoria" demeurent encore irrésolus.

L'opinion communément adoptée est que la formation des tendances novatrices, souvent définies comme "anticlassiques" qui sont typiques pour la production artistique de Kastoria, est le résultat de la combinaison entre les traditions de l'art byzantin du XVe s. et les influences de l'art européen occidental de la période gothique basse en Italie³⁶. Ce problème exige une étude plus approfondie. Il faut toutefois noter que d'autres hypothèses sont également probables. L'art éclectique de la production artistique de Kastoria, basé sur la peinture paléologue classique, mais à la fois bien plus réaliste et décoratif, répond aux nouveaux besoins des donateurs et est en harmonie avec la nouvelle réalité historique. Sa vitalité pourrait être le principal préalable à sa diffusion dans une vaste région géographique et pour qu'elle soit préférée par des donateurs ayant de possibilités financières, une éducation, un statut social et une appartenance ethnique différents.

Donateurs et zographes

Au XVe - début du XVIe s., les derniers représentants de l'ancienne aristocratie finançaient encore la construction ou la rénovation des églises orthodoxes. Malheureusement, peu de sources sûres nous sont parvenues de donations faites par ces personnalités pour les monuments étudiés³⁷.

Les équipes de zographes ambulants liés à Kastoria ont peint le plus souvent de petits églises monastiques ou de modestes églises paroissiales dont les fondateurs ne sont connus que grâce aux inscriptions de donation³⁸. Un intérêt particulier représente l'église de Sainte-Paraskevi à Poboujie (près de Sko-

36. Voir M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture* 193. — Sv. Radojčić, *Jedna slikarska škola* 268-269. — M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous la domination étrangère*, Athènes 1989, p. 57. — E. Georgitsoyanni, *Les peintures murales* 360-415.

37. Tels sont Kalevithe le métropolite de Sofia et ses fils qui sont les donateurs de l'église de Kremikovtsi, et Maxime (George Branković) le métropolite de Srem et sa mère Angéline qui sont les donateurs de l'iconostase de l'église du monastère de Krušedol, voir L. Mirković, *Deisis Krušedolskog ikonostasa, Starinar III-IV (1952-1953)* 1955, p. 93-106. — V. Djurić, *Icônes en Yougoslavie*, Beograd 1961, p. 63-64, pl. LXXXVIII.

38. Une inscription au-dessus de l'entrée de la Vierge Koubélidiki à Kastoria nous donne le nom du donateur des fresques du 1495/1496 - Andronik, voir A. Ὁρλάνδος, *Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστορίας. Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος IV*, Αθήναι 1938, p. 2, 135. Sur l'icône de Saint Georges de l'église de Boyana le nom Stoyan est soulevé, voir G. Gerov, *Une icône de Saint Georges* 306-307; les donateurs de Panaghia Gorgoépikoos à Véria sont Démétrios et Nicolas, voir Θ. Παπαζώτος, *Η Βέρουα και οι ναοί της* 110; ainsi que dans l'église de Saint-Nicolas Magaliou à Kastoria ceux-ci sont Aktasis et sa mère Vladislava, voir A. Ὁρλάνδος, *op.cit.*, p. 165-166.

pje), où les fonds des donateurs n'ont suffi qu'à commander quelques images³⁹.

Aux XVe-XVIe s., ainsi que durant toute la période post-byzantine, la vie religieuse de la population orthodoxe au sein de l'Empire ottoman était concentrée dans les monastères. C'est pour cette raison que le plus souvent les donateurs étaient originaires des milieux monastiques⁴⁰. Nombre de monuments de la production artistique de Kastoria se trouvent dans des centres monastiques de traditions séculaires, mais leurs donateurs ne sont d'habitude pas parmi les personnalités les plus haut placées dans la hiérarchie sociale. Ce n'est qu'en Moldavie pendant la règne d'Étienne le Grand (1457-1504) qu'on observe cette pratique et l'art orthodoxe se développe dans un environnement naturel. Une place importante parmi les monuments moldaves revient à l'église de Saint-Georges à Hârlau, étant donné qu'elle est située dans la cour de l'une des résidences du roi moldave. Il était également le fondateur des églises de Patrauș, Botoșani et Dorohoi. La préférence qu'Étienne le Grand donnait aux ateliers de Kastoria et/ou à leur disciples est une affirmation de leur prestige et des relations que le célèbre souverain entretenait avec ce centre artistique.

Les princes valaques finançaient souvent l'art dans les terres conquises des Balkans. Un fait est particulièrement important pour nous, à savoir qu'outre les moines du monastère, mentionnés dans l'inscription de donation du Météore, un prince valaque a pris part au financement de ses fresques⁴¹. L'iconostase de Krouședol est également considérée comme un témoignage des liens des voévodes valaques avec les monastères orthodoxes qui ont conservé des œuvres de la production artistique de Kastoria⁴².

39. Ici les donateurs ont souligné la fonction commémorative d'inscriptions avec leurs noms accompagnants les images. Ce fait est en contradiction avec la conception traditionnelle pour la donation collective au Moyen âge, voir Z. Rasolkoska-Nikolovska, *Crkvata Sveta Petka vo Pobouje, Zbornik Arheološki muzei na Makedonija X* (1983) 40-48, pl. 4, 5, 7.

40. Tels sont la fraternité monastique du Grand Météore, voir M. Χατζηδάκης, A. Σαφρανίς, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα 1990, p. 34; les nonnes Eupraxie et Théologina - les donatrices des deux églises à Kastoria, dédiées à saint Nicolas, voir A. Ορλιάνδης, *Τὰ βυζαντινά μνημεία* 167. — Ibidem, p. 158-159; les moines Antimios, Papakiris et Samuil, qui financent les fresques de Saint-Démétrios à Aiani, voir Σ. Πελεκανίδης, *Ἐρευναὶ ἐν ἁνω Μακεδονίᾳ, Μακεδονικά* 5 (1961-1963) 1963, 389.

41. Sans doute Ioasaph, le prieur du monastère, est parmi les donateurs des fresques, qu'il décide de renouveler en 1483 à l'occasion du centième anniversaire de la mort du saint Athanasios le Météorite. Il est évident d'une lettre du début du XVIe s., que les princes de Valachie ont financés le monastère chaque année avant le règne de Njagoë Basarab (1512-1521), voir E. Georgijewski, *Les peintures murales* 25-26, n. 83.

42. Il est discutable si les icônes sont apportées du voévode valaque Njagoë Basarab au monastère de Krouședol si le zographe est arrivé de Valachie pour peindre l'iconostase, voir V. Djuric, *Icônes en Yougoslavie* 63-64. — M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture* 187-188.

De nos jours, il est difficile de reconstituer l'image des personnalités concrètes qui ont donné la préférence aux équipes de zographes qui gravitaient autour de Kastoria dans la période envisagée. Mais ces peintres étaient indiscutablement parmi les plus célèbres et préférés des donateurs de toutes les couches de la population orthodoxe. Leurs œuvres peuvent être trouvées dans les petites localités telles que Aiginio et Koustohori en Grèce, Poboujje et Brajčino en FYROM, Saparevo en Bulgarie, mais également dans les principaux centres chrétiens tels que le Mont Athos et les Météores, et même dans la résidence d'Étienne le Grand.

Bien que les zographes de ces ateliers avaient un rôle prédominant dans l'art post-byzantin de l'époque, nous ne disposons aujourd'hui que de vagues données sur eux: seules les signatures de deux de ces maîtres nous sont parvenues. La première d'entre elles, celle du moine Georges, se trouve dans la chapelle de Saint-Jean-le Précurseur au Protaton (1525/1526)⁴³. La deuxième est d'une pierre funéraire avec une inscription en cyrillique dans la cour de l'église de Hārlau et témoigne du fait que ci-gît le *stolnik* et zographe Georges de Trikala (en Thessalie). L'année de sa mort, ainsi que la datation de fresques de l'église, ont été situées par les différents auteurs entre la fin du XVe s. et les années 1530, mais relèvent probablement des années 1520⁴⁴. Il n'y a pas d'information exacte si ce zographe a peint l'église de Hārlau ou un autre monument⁴⁵. Mais l'inscription témoigne formellement du lien entre la région de Trikala (où se trouve le Grand Météore) et les monuments moldaves de ce cercle.

Les seules sources d'après lesquelles on pourrait bâtir une hypothèse générale sur les zographes du cercle envisagé sont les inscriptions murales. S. Radojčić souligne l'existence conjointe d'inscriptions grecques et cyrilliques

43. G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont-Athos*, Paris 1904, p. 3, n. 8. — M. Χατζηδάκης - E. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830)*, τόμος 2, Αθήνα 1997, p. 215, fig. 73. — G. Subotić, *Η καλλιτεχνική ζωή* 63, plan 2.

44. N. Iorga, *Inscripții din bisericele Românei*, vol. I, București 1905, p. 6. — N. Iorga - G. Baș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris 1921, p. 119. — M. Garidis, *op.cit.*, p. 74. — M. Χατζηδάκης - E. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι* 215. — S. Cheptea, *Hārlău. Biserica "Sfântul Gheorghe" și Curtea Domnească*, Iași 2004, p. 20.

45. Selon certains chercheurs ce peintre a travaillé aussi dans Saint-Croix à Patrauș, dans l'église détruit de Saint-Procopios à Milișauș (tout deux édifiés en 1487 et avec inscriptions grecques) et dans le narthex extérieur du monastère Probota (1532), voir M. Charzidakis, *Aspects de la peinture* 192. — M. Χατζηδάκης - E. Δρακοπούλου, *op.cit.*, p. 215. L'église à Milișauș est détruit en temps de la première guerre mondiale, mais d'après les photographies sauvées leur fresques sont absolument identiques à la peinture de Patrauș, voir P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Paris 1930, p. 57, fig. 12. — V. Draguș, *Dictionar enciclopedic de artă medievală românească*, București 1976, p. 152, 204.

sur les différentes œuvres de la production artistique de Kastoria⁴⁶. Néanmoins, aucune inscription cyrillique n'est visible sur les monuments grecs, tandis que les inscriptions mixtes figurent uniquement sur quelques monuments de la production artistique de Kastoria. Outre l'église de Saint-Nikita près de Čučer et celles des monastères de Poganovo et de Hărlau, tous les autres exemples proviennent des terres bulgares: l'église de Kremikovtsi, Saint-Théodore près de Boboševo et l'église de l'Archange Michel près de Saparevo. Cet important témoignage, bien que contradictoire, peut confirmer l'hypothèse de la composition mixte des équipes de zographes des monuments décrits, des changements qui sont survenus après les années 1480 et de leur circulation dans les limites de l'Empire ottoman.

Monuments de la production artistique de Kastoria d'après la littérature spécialisée. Principales caractéristiques stylistiques

Le rattachement d'un monument quelconque à la production artistique de Kastoria ainsi que le nombre de ces œuvres varient dans la littérature. Et puisque le commentaire sur les différents points de vue (convaincants ou non) ne fait pas l'objet de cette étude, ils sont notés comme indispensables à la reconstruction d'un tableau aussi complet que possible.

La division des monuments en groupes n'a pas pour objectif de cerner les caractéristiques communes de certains ateliers et/ou leurs réminiscences. Les monuments sont divisés en quelques groupes en fonction de la chronologie de leur création et des différences stylistiques existant entre eux. Dans la littérature il est convenu de rattacher les monuments à la production artistique de Kastoria en fonction de leur style. Sans sous-estimer cette méthode, il faut noter que dans le cadre du style qui leur est commun, des différences considérables ressortent et quatre tendances générales peuvent être définies. Il est probable que leur correspondance avec la répartition chronologique et territoriale des monuments est motivée par la circulation, le développement et les changements dans les équipes de zographes et c'est pourquoi ces caractéristiques stylistiques seront définies de pair avec les différents groupes d'œuvres.

Les principales particularités stylistiques, et peut-être bien les seules à être également valables pour les monuments de la production artistique de Kastoria sont l'intérêt envers les détails et la recherche de l'expression et de réalisme. Cette dernière caractéristique est à la base de la théorie sur la formation du style en résultat de la combinaison entre la tradition byzantine

46. Sv. Radojčić, *Jedna slikarska škola* 261.

et des éléments de l'art d'Europe occidentale. Elle est réalisée de deux manières. La première se fait par l'insertion d'éléments réels. La deuxième est par l'utilisation des principes de la perspective pour créer l'illusion de profondeur et de tridimensionnalité. Mais ce "réalisme" ou "naturalisme" ne représente pas une tentative de recréer la nature comme dans l'art occidental. Il est présent dans l'élaboration de la forme et du relief des visages, mais pas dans les silhouettes en général. Il est présent dans l'architecture de fond, mais il a l'air plutôt illusoire que réel, étant donné qu'on le retrouve surtout dans les détails: par exemple, dans les arcs gothiques triangulaires d'arrière-plan et dans les sols imitant le marbre et même dans les décors. Dans certains ornements tels que la "bande brisée" le coloris passe d'une manière égale d'un ton à l'autre⁴⁷, tandis que dans d'autres l'essai de représenter la perspective se fait par l'opposition de couleurs vives. La frise d'ornements est également caractéristique: deux frises aux mêmes motifs floraux alternent régulièrement avec une seule frise⁴⁸.

Une autre technique significative mais de moindre importance utilisée par les zographes est la juxtaposition sur les encadrements des compositions de parties des silhouettes des personnages, de leurs attributs ou vêtements. Cette solution est sciemment atteinte, elle exprime l'intérêt envers le détail et un élément de jeu⁴⁹.

Monuments des années 1480-1490

D'après les monuments conservés de la production artistique de Kastoria, ses œuvres les plus remarquables sont les premières. Prenant en considération la grande activité artistique à Kastoria, il est possible que les premières manifestations des ateliers qui nous intéressent aient été dans la ville-même, mais dans la période à partir des années 40 jusqu'aux années 80 aucun monument de ce centre n'est connu.

Les caractéristiques stylistiques inhérentes à la production artistique de Kastoria sont le mieux exprimées dans les premières œuvres: une forme pure et fermée, une facture rapide mais précise, des personnages bien proportion-

47. Par exemple dans les églises de Kremikovtsi et de la Vierge Rassistissa à Kastoria, voir A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, p. 326-327. — Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, pl. 229α, β.

48. On peut voir cette frise par exemple dans le Grand Météore, Saint-Nicolas de la nonne Eupraxie à Kastoria et l'église de Kremikovtsi, voir E. Georgitsoyanni, *Les peintures murales*, pl. 12-13. — Σ. Πελεκανίδης, op.cit., pl. 188α. — A. Grabar, op.cit., p. 326-327.

49. Voir les exemples de Saint-Nicolas de la nonne Eupraxie à Kastoria, Poganovo, Saints-Anargyres à Servia, voir Σ. Πελεκανίδης, op.cit., pl. 183α, 184α. — B. Živković, op.cit., pl. 20, 25, 26, 27. — A. Ξυγγόπουλος, *Τά βυζαντινά μνημεία*, pl. 18.1.

nés, monumentaux, mais en même temps élégants et émanant une froideur aristocratique. L'une des plus grandes acquisitions et innovations de ces maîtres zographes est qu'ils parviennent à atteindre le parfait équilibre entre ces caractéristiques et la vitalité des personnages qui sont réels et pleins de couleurs.

Parmi les premières œuvres attribuées à la production artistique de Kastoria est une partie des fresques de la chapelle sud des Saints-Apôtres de l'église de Saint-Nicolas-Bolnički à Ohrid (fig. 1, 4). Je m'y arrêterai plus loin. De par la période de leur création et de par l'iconographie de la composition Déésis avec les apôtres Pierre et Paul, une partie des fresques de l'église de Sainte-Paraskevi à Poboujie, dans la Skopska Crna Gora (dernier quart du XVe s.)⁵⁰ ressemble aux fresques d'Ohrid. Malheureusement, on ne peut juger du style de cette peinture encore non restaurée et non étudiée.

Les monuments exemplaires de ce cercle sont créés dans les années 1480 et sont probablement l'œuvre d'un atelier⁵¹. Le premier d'entre eux, récemment inconnu à la science et encore insuffisamment étudié, sont les fresques du Catholikon du monastère de la Dormition de la Vierge (1481/1482) situé près de la rivière Aliakmon (Bistritsa) à Grevena, en Grèce⁵². La plupart des œuvres de ces brillants maîtres: le Vieux Catholikon du monastère de la Transfiguration aux Météores⁵³, une partie de fresques de l'église de la Dormition de la Vierge au monastère de Treskavec⁵⁴ et de l'église de Saint-Nikita près de Skopje (les trois du 1483/1484)⁵⁵, se trouvent également en dehors

50. Z. Rasolkoska-Nikolovska, Crkvata Sveta Petka 33-57, fig. 2-4, 7. — V. Popovska-Korobar, The Icone of Jesus Christ 34-38.

51. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture 192. — G. Subotić, Kosturska slikarska škola 122-123.

52. Σ. Βογιατζής, Η Μονή Κοιμήσεως 248-250, fig. 12-15. — Σ. Κίσσας, Η χρονο-λόγησις, op.cit.

53. Γ. Α. Σωτηρίου, Αι μοναὶ τῶν Μετεώρων, ΕΕΒΕ IX (1932) 383-415. — Μ. Χατζη-δάκης - Δ. Σοφριανός, op.cit. — E. Georgitsoyanni, Les peintures murales, op.cit.

54. K. Balabanov - A. Nikolovski - D. Kornakov, Spomenici na kulturata na Makedonija, Skopje 1980, p. 183-186. — B. Babić, Manastir ot Treskavec so crkvata Sv. Uspenie Bogorodično, Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija IV (1981) 37-55. — Cv. Grozdakov, Hristos tsar, Bogoroditza tsaritzta, nebesnite sili i Svetite voini vo živopisot od XIV i XV vek vo Treskavec, dans Idem, Studii za ohranskiot živopis, Skopje 1990, p. 132-150. — Sv. Radojičić, Je slikarska škola 271-274.

55. F. Mewesnel, Živopis crkve Sv. Nikite u Skopskoj Crnoj Gori, Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta I, 1930, p. 139-154. — G. Millet - A. Frolow, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie, Belgrade 1930, pl. 50.1-2, 51.1, 3-4, 53.2-4. — R. Hamann Mac Lean - H. Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von II. bis zum frühen 14. I. Jahrhundert, Gießen 1963, fig. 223, 234-235, plan 26-28. — Ž. Tatić, Arhitektonski spomenici u Skopskoj Crnoj Gori III. Sv. Nikita, Glasnik Skopskog naučnog društva XII (1933) 127-134. — V. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, Beograd 1934, p. 35-37. — P. Milković-Pepček, Crkvata Sv. Nikita vo Skopska Crna Gora kako istorisko-umetnički spomenik, Spomenici za

des confins de Kastoria.

La première œuvre exactement datée de cet atelier dans la ville-même qui nous soit parvenue est la peinture dans l'église de Saint-Nicolas de la nonne Eupraxie (1485)⁵⁶ (fig. 5, 6, 10). Il est probable qu'un des zographes qui y ont travaillé, ait peint également une autre église auparavant. De ces fresques, seuls des fragments de l'espace d'autel de l'église de Saint-Pierre-et-Saint-Paul à Aiginio, dans la région Pieria en Grèce sont conservés (1485)⁵⁷. La dernière œuvre connue de cet atelier sont les fragments de fresques et les portes de l'autel (fig. 3) de l'église démolie de Kastoria, Saint-Spyridon (1490-1500)⁵⁸.

D'après les renseignements dont nous disposons, dans les années 1480, l'activité des équipes de zographes se développait dans une seule direction. Ils travaillaient surtout en Grèce du Nord et en FYROM. Les différents monuments sont faits d'après le même stéréotype, ils n'ont pas de considérables différences iconographiques et stylistiques et l'on peut affirmer qu'ils sont l'œuvre d'un seul atelier de zographes ayant eu une très bonne éducation artistique et théologique.

Alors que dans les années 80, ces œuvres sont concentrées uniquement dans quelques régions, dans les années 1490, elles englobent déjà une région géographique bien plus vaste couvrant la Bulgarie occidentale, la Serbie orientale, et l'Albanie du sud-est. Le nombre de monuments, la distance en eux, les différences de style et de qualité témoignent de ramifications et/ou de l'apparition d'imitateurs des équipes de zographes des années 80. Le tableau des monuments des années 1490, à la différence de celui de la décennie précédente, est bien plus varié, chaotique et complexe et il serait difficile d'en faire ressortir une seule ligne de développement.

srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija I (1975) 379-386. — Sv. Radojčić, *Jedna slikarska škola* 264-266. — B. Todić, *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998, p. 343-346.

56. A. Ορλάνδος, op.cit., p. 167-168. — Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά*, pl. 179-188. — Sv. Radojčić, *Jedna slikarska škola* 267-268.

57. A. Τούρτα, *Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου* 376, pl. 223α-β, 224. — Eadem, *Η θρησκευτική ζωγραφική* 308-311, pl. 1-7.

58. La plupart de fragments sont au musée de Kastoria. Ils sont connus de long temps dans la littérature ceux de Déésis, les figures des deux Theodores et les images des saintes, voir A. Ορλάνδος, op.cit., p. 182, 190-191, plan 123, 127. — M. Garidis, op.cit., p. 75. — Γ. Σιάτου, *Καστοριανὰ μνημεία*, *Καστοριά* 1995, p. 87; mais au musée se trouvent aussi les fragments de la scène du Mélisme et de l'image de saint Paul. Au musée Kanelopoulos à Athènes sont les fragments de la Vision de Pierre d'Alexandrie (Inv. No 164 et 165), voir E. Τσιγαρίδας, *Σχετικά με την προέλευση και τη χρονολόγηση δυο τοιχογραφιών του Μουσείου Κανελλοπούλου, Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, *Θεσσαλονίκη* 1992, p. 441-450, fig. 1-9. Pour l'origine de portes d'autel du musée de Kastoria (Inv. No 128 A-B/72) de la même église voir E. Τσιγαρίδας, *Φορητές εικόνες του 15ου αι. του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς*, *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, *Θεσσαλονίκη* 1995, p. 351-352, fig. 15.

La peinture dans certains monuments proches les uns des autres et qui marque l'apogée du développement de la production artistique de Kastoria des années 1490 est la plus rapprochée des œuvres classiques de la production artistique de Kastoria et est probablement créée avec la participation de zographes qui y auraient travaillé dans les années 80 ou de leurs disciples. Ce sont l'église de Saint-Georges au monastère de Kremikovtsi (1493)⁵⁹ (fig. 2, 7), les restes de ceux de Saint-Nicolas de la nonne Théologina à Kastoria (fin du XVe s)⁶⁰, les peintures murales des églises de Saint-Jean-l'Evangéliste au monastère près de Poganovo (1499)⁶¹ (fig. 8-9, 14), de la Vierge Koubélidiki à Kastoria (1495/1496)⁶² (fig. 18) et de Sainte-Paraskevi à Brajcino (la deuxième moitié du XVe s.)⁶³ (fig. 16). Les icônes du Christ Pantocrator du monastère de Kremikovtsi⁶⁴ et du Christ le Prêtre (aujourd'hui au Musée de Macédoine à Skopje)⁶⁵ aussi appartiennent à ce groupe.

L'opinion qu'il ne reste pratiquement pas d'œuvres de l'iconographie du cercle qui nous intéresse, peut aujourd'hui être réfutée. Dès la fin du XVe s., outre les monuments cités ci-dessus, il existe encore nombre d'icônes, une partie desquelles proviennent de Kastoria. Parmi eux les plus représentatives sont les icônes de Saint-Nicolas avec les scènes de son vie (de Kastoria)⁶⁶ et de

59. K. Paskaleva, op.cit. — A. Kirin, Ktitorskijat nadpis ot 1493 g. v Kremikovskija manastir, *Palaeobulgaria* 13 (1989) 87-100. — G. Gerov, La peinture monumentale en Bulgarie pendant la deuxième moitié du XVe - début de XVIe siècle. Nouvelles données, *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής, στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2002, p. 141-157. — Cv. Văleva, *Stenopisite v crkvata v Kremikovskija manastir v konteksta na kosturskata hudožestvena produkcija*, Sofia 2006 (thèse de doctorat).

60. A. Ορλιάνδος, op.cit., p. 158-159. — Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, pl. 249α. — Γ. Σίσσιου, *Καστοριανά μνημεία* 68.

61. A. Grabar, Poganovskija manastir, *Izvesija na bālgarskija arheologičeski institut* IV, 172-209. — B. Živković, op.cit. — Sv. Radojčić, Jedna slikarska škola 275-278. — Dj. Sp. Radojčić - G. Subotić, *Iz prošlosti manastira Svetog Iovana Bogoslova*, Niš 2002.

62. A. Ορλιάνδος, op.cit., p. 134-135, fig. 94. — Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, pl. 102-117. — Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελιδίκη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973, p. 37, pl. 55-58. — S. Pelekanidis - M. Chatzidakis, *Kastoria*, Athènes 1985, p. 84-91, fig. 3. — L. Hadermann-Misguish, Une longue tradition Byzantine. La décoration extérieure des églises, *Zograf* VII (1977) 5-10.

63. J. Petrov, Iztraživački radovi na živopisot vo crkvata Sv. Petka vo selo Brajcino, *Kulturno nasledstvo* (1975) 71-76, fig. 1, 2. — K. Balabanov - A. Nikolovski - D. Kornakov, op.cit., p. 272-273. — V. Popovska-Korobar, The Icons of Jesus Christ 34-38. — Eadem, Zidno slikarstvo s kraja XV veka u manastirskoj crkvi svete Petke kod Brajcina, *Zbornik radova vizantolozhskog instituta* XLIV (2007) 549-573.

64. Inv. No 8, voir K. Paskaleva, *24 ikoni ot Kriptata*, Sofia 1987, p. 7. — B. Živković, op.cit., p. 4. — V. Popovska-Korobar, op.cit., p. 34-38.

65. Inv. No 139, voir Ibidem. — Eadem, *Ikoni od Muzejot na Makedonija*, Skopje 2004, p. 221. — P. Milković-Pepel, Redok ikonografski element vo predstavata na Isus Hristos Pantokrator, *Pelagolitisa*, Bitola 1999, p. 107-108, fig. 2.

66. M. Χατζηδάκης, *Η χρονολόγηση μιας εικόνας* 303-307, pl. 115α. — N. Ζίας, *Εικό-*

Saint-Nicolas de la collection du Musée de Macédoine⁶⁷ (fig. 19). Au Musée Byzantin de Kastoria se trouvent aussi l'icône de Sainte-Paraskevi Kephaphoros⁶⁸ ainsi que deux portes d'autel avec la scène de l'Annonciation⁶⁹. À part l'icône du monastère de Kremikovtsi, l'autre qui est originaire des terres bulgares est celle de Saint-Georges du monastère des Saint-Nicolas-et-Saint-Panteleïmon à Boyana (les années 1490)⁷⁰ (fig. 17). Vers la fin du siècle, encore trois icônes ont été peintes qui sont aujourd'hui conservées dans le musée d'art médiéval à Korça, Albanie: les icônes d'Archange Michel de l'église de la Vierge à Borije⁷¹ et de la Vierge Odighitria de l'église de la Nativité, de la Vierge à Mali Grad sur les boards du lac de Prespa⁷² ainsi que les portes d'autel de l'église rupestre de la Vierge à Blaštojne aussi dans la même région⁷³.

Les fresques de la production artistique de Kastoria en Grèce du Nord, créées juste à la fin du XVe s., sont l'oeuvre de maîtres grecs, mais de par leur qualité elles laissent le pas aux oeuvres peintes avant. Ce sont les fresques dans les églises de Saint-Démètre à Aiani (fin du XVe s.)⁷⁴ et des Saints-Théodores à Servia (1497)⁷⁵. Leurs caractéristiques –personnages aux proportions irrégulières, facture sèche et formes grossières– touchent à la naïveté dans l'église de Saint-Athanasios à Koustohori (Imathie, fin du XVe - début du XVIe s.)⁷⁶.

En raison de l'existence d'une brève étude "descriptive" de l'église de l'Ascension près du monastère de Čebren (fin du XVe - début du XVIe s.)⁷⁷,

νες τοῦ βίου καί τῆς κοιμήσεως τοῦ ἁγίου Νικολάου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969) 277-291, pl. 104α-110. — N. Ševčenko, *The Life of Saint Nicolas in Byzantine Art*, Torino 1983, p. 59, 61, pl. 44.0-44.7.

67. Inv. No 225. L'icône a été dans l'église de Saint-Démètre à Ohrid, mais probablement elle provienne de l'église de Leskoec ou de la chapelle des Saints-Apôtres au Saint-Nicolas-Bolnicki à Ohrid, voir V. Popovska-Korobar, op.cit., p. 37. — Eadem, *Ikoni ot Muzejot*, 219-220, fig.13.

68. Inv. No 17, Γ. Κακαβάς, *Βυζαντινό μουσείο Καστοριάς* 22, 25-26.

69. Inv. No 18 et Inv. No 20, Γ. Κακαβάς, op.cit., p. 25-26. — E. Tsigaridas, *Kastoria Byzantium*, p. 18-23, fig. 7.

70. Inv. No 650, Galerie Nationale de l'art, Sofia, G. Gerov, *Une icône de Saint Georges*, op.cit.

71. T. Popa, *Icones et miniatures du Moyen âge en Albanie*, Tirane 1974, p. 46-49. — V. Popovska-Korobar, *The Icone of Jesus Christ* 35.

72. Inv. No KO228, *Icons from the Orthodox Communities*, p. 40-42, cat. No 5.

73. Inv. No KO2281, 2282. Ibidem, p. 34-35, cat. No 3.

74. Σ. Πελεκανίδης, *Έρευναι έν άνω Μακεδονία*, p. 386-396, pl. 12-21.

75. Α. Ξυγγόπουλος, *Τά βυζαντινά μνημεία τών Σερβίων*, p. 102-110, 75-89, pl. 13.1-15.2, 21.1.

76. Θ. Παπαζώτος, *Η ζωγραφική των αρχών* 196, pl. 21, 22. — Φ. Καραγιάννη, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος* 257-266, fig. 1-6.

77. P. Milković-Pepok, *Crkvata Sv. Spas pri Žebrenskiot manastir*, *Glasnik na Institutot za*

elle ne peut être affiliée à quelque tendance que ce soit.

Monuments de Véria

Le fait que Véria est parmi les centres grecs ayant des traditions séculaires dans l'art byzantin, est l'une des principales conditions à la formation d'un atelier dans la ville durant le dernier quart du XVe s. Il est le lien le plus direct avec la production artistique de Kastoria, mais en même temps il possède sa propre caractéristique. Son lien avec les maîtres de Kastoria est mentionné dans nombre d'études sans jamais être clairement cerné.

L'unique monument de ce cercle exactement daté à Véria est un fragment de fresque de l'église de Panaghia Haviara (1497/1498)⁷⁸. Il ressort par rapport aux autres exemples à Véria étant donné que de par son style il est beaucoup plus proche des œuvres les plus représentatives de la production artistique de Kastoria des années 1490 qui se trouvent en dehors des confins de la ville.

Les autres monuments de Véria sont le plus probablement l'oeuvre d'un atelier local, dont les zographes ont été formés sous l'influence des monuments classiques de la production artistique de Kastoria, étant donné qu'ils suivent à la lettre leur iconographie. Mais les monuments de Véria ont un style spécifique qui se distingue par l'élégance, mais aussi par la composition graphique soulignée de la forme avec les contours égaux, surtout dans le relief des visages atteint par des lignes parallèles claires. Ces œuvres datent du dernier quart du XVe s. Ce sont deux monuments de la peinture monumentale – Panaghia Gorgoépikoos⁷⁹ et les fresques plus anciennes de Panaghia Paliophoritissa (Pantanassa)⁸⁰, ainsi que quatre icônes du Musée Byzantin à Véria: Saint-Jean-le Précurseur⁸¹, Saint-Mercourios⁸², Sainte-Barbara-et-Sain-

nacionalna istorija I, 1957, vol. 2, p. 139-146.

78. E. Τσιγαρίδας, Η μνημειακή ζωγραφική 18. — Idem, *Monumental Painting in Greek Macedonia*, p. 57. — Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της 112-113, 197-198, 270-271, pl. 29, fig. 25, 75. — Idem, Η ζωγραφική των αρχών 196, pl. 1-2. — Idem, *Οιδοπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί – Τέχνη – Ιστορία*, Αθήναι 2003, p. 102-107, fig. 115, 118-119, 121.

79. Idem, Οι τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας Γοργοεπηκόου 93-100. — Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της 110, 189, plan 22, pl. 67β, 68, 275-277.

80. Ibidem, p. 193-194, 275-277, plan 26, pl. 69α, 70. — Θ. Παπαζώτος, *Οιδοπορικό* 43-45, fig. 36-38.

81. Inv. No 38, Σ. Κίσσας - Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Έκθεση βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων Βέροιας, Βέροια 1991. — Θ. Παπαζώτος, Βυζαντινές εικόνες 71, pl. 114. — *Saints de Byzance. Icones Grecques de Verolia XIII-XVIIe siècle*, Athènes 2004, p. 92-93.

82. Inv. No 92, Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες. Κατάλογος έκθεσης ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, Αθήναι 1976, p. 46. — Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της 111-112. — Θ. Παπαζώτος, Βυζαντινές εικόνες 71, pl. 112-113. — *Saints de Byzance*, p. 156-157.

te-Paraskevi⁸³, Saint-Basile-et-Saint-Nicolas⁸⁴. Une icône des Quatre saints⁸⁵, récemment publiée, représente un autre œuvre du même atelier.

Les monuments de Véria –centre situé pas loin de Kastoria– sont parmi les rares œuvres en dehors des exemples typiques de la production artistique de Kastoria, qui peuvent catégoriquement être attribués à un ou plusieurs très proches zographes.

Monuments moldaves

Au XVe s. et pendant les années 1530, la Principauté de Moldavie, fondée vers la fin du XIVe s., avait besoin de zographes professionnellement formés dans les grands centres artistiques tels que Kastoria. D'autre part, la migration des zographes vers les territoires libres est un processus naturel. Ces facteurs expliquent l'existence de monuments de la production artistique de Kastoria dans une région assez éloignée, mais également leur apparition en Moldavie, tardive par rapport à la majeure partie des Balkans.

Les monuments moldaves de ce groupe sont les peintures murales de cinq églises: Saint-Croix à Patrauț (1487, peinture de la fin du XVe - le début du XVIe s.)⁸⁶, Saint-Nicolas à Balinești (1499)⁸⁷ (fig. 15), Saint-Georges à Hârlau (1492, peinture de la fin du XVe - le début du XVIe s.)⁸⁸ (fig. 13), Saint-

83. Inv. No 35, Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες 47. — Θ. Παπαζώτος, Βυζαντινές εικόνες 71-72, pl. 115-116. — *Saints de Byzance*, p. 186-187.

84. Inv. No 36, Θ. Παπαζώτος, Βυζαντινές εικόνες 72, pl. 118.

85. Cette icône fait partie de la collection Andreadis - A. Drandaki, *Greek icon 14th-18th century. The Rena Andreadis Collection*, Milano 2002, p. 164-165, cat. No 36.

86. I. Stefanescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, *Orient et Byzance II* Paris 1928, p. 143-144. — Eadem, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Album, *Orient et Byzance IV*, Paris 1929, pl. LXXII, fig. 2, 4. — P. Henry, op.cit., p. 73, 197-200, pl. III, 1.

87. I. Stefanescu, L'évolution 97-101. — Eadem, L'évolution. Album, pl. XXXII, fig. 2, pl. XXXIII, fig. 1, 2, pl. XXXIV, fig. 1, pl. XXXVII. — P. Henry, op.cit., p. 127, 177-179, 212, 236-239, pl. VII, 1, 2, 3; 197-200, pl. III, 1. — T. Voinescu - M. Musicescu, *Pictura. Mănăstiri și biserici, Repertoriul monumentelor și obiectelor de arta din timpul lui Ștefan cel Mare*, București 1958, p. 167-181, fig. 122-134. — C. Popa, *Bălinești*, București 1981.

88. Du XVe-XVIe s. sont probablement seulement les peintures murales dans le naos et les fresques détruites sur les façades de sud et d'est. Selon les recherches récentes la peinture de la fin du XVe s. est celle de l'autel et des parties du naos, voir S. Cheptea, op.cit., p. 19-20. Voir aussi N. Iorga, *Inscripții din bisericile Române*, p. 4-7. — N. Iorga - G. Balș, *Histoire de l'art roumain*, 119. — G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, *Buletinul comisiei monumentelor istorice XVIII*, 1925, p. 43-46. — I. Stefanescu, L'évolution 138-139. — Eadem, L'évolution. Album, pl. LXIX, fig. 3, pl. LXX, fig. 1, 2, pl. LXIX, fig. 1. — Eadem, *L'art byzantin et l'art Lombard en Transilvanie. Peintures murales en Valachie et la Moldavie*, Paris 1938, p. 84-96. — P. Henry, op.cit., p. 110, 197-200, pl. IV, 1. — T. Voinescu - M. Musicescu, op.cit., p. 94-104, fig. 63-66. — S. Ulea, La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue, *Revue*

Nicolas-Popauți à Botoșani (1496, peinture de la fin du XVe s.)⁸⁹ et Saint-Nicolas à Dorohoi (1495, peinture de 1522-1525)⁹⁰.

Il faut noter que nulle part dans les études roumaines, où ces monuments (ou "l'École moldave"⁹¹ du XVe-XVIe s.) sont considéré comme un phénomène original, un tel lien n'est fait. "Moldavian art is not an epigonic variant of the Byzantine-Balkan art; it is a singular synthesis whose originality derives from the appropriation of certain Eastern Orthodox and Western models, as well as from the integration of Oriental and Russian elements"⁹². En réalité les œuvres moldaves font preuve non seulement d'une multitude d'analogies avec les autres monuments de la production artistique de Kastoria, mais aussi de différences que nous ne trouvons nulle part ailleurs. Ce sont, par exemple, le St Agneau du Mélismos (Hărlau, Popauți, Dorohoi) et la disposition de la Cène sur le mur est de l'autel (Patrauț, Balinești, Hărlau, Dorohoi), spécifiques à l'art roumain. D'autres éléments de l'iconographie et certains thèmes, tels que les Conciles Oecuméniques (Balinești, Popauț) sont connus de l'art byzantin, mais ne peuvent être trouvés dans les monuments de la production artistique de Kastoria. Plus riches en thèmes et en compositions avec de nombreux personnages, les fresques moldaves, dans une grande mesure, peuvent être expliquées par les plus grandes dimensions des églises. L'adaptation des zographes à des espaces vastes et anguleux pourrait entraîner des changements dans le volume et la forme des images. Le fait que les personnages sont monumentaux avec une expression classique, officielle, mais avec de proportions irrégulières et ayant des visages allongés peut mener à cette conclusion. La présence constante de détails spécifiques à l'art roumain post-byzantin ne peut toutefois être expliquée par l'adaptation des fresques à l'architecture. Il n'est toujours pas éclairci par quelles voies les monuments de la production artistique de Kastoria ont concouru à la création de l'apparence spécifique de cette peinture monumentale, mais il est probable qu'elle ait été l'une de leurs réminiscences tardives.

Roumaine d'histoire 4 (1984) 286-292.

89. I. Stefanescu, L'évolution 93-95. — Eadem, L'évolution. Album pl. XXX, fig. 1, pl. XXXVIII, fig. 1. — P. Henry, op.cit., p. 113, 221-225, pl. IV, 3, pl. XXXIV, 1 – XXXVII, 2. — T. Voinescu - M. Musicescu, op.cit., p. 124-139, fig. 85-98.

90. I. Stefanescu, L'évolution 91-93. — Eadem, L'évolution. Album pl. XXXI, fig. 2, pl. XXIX, fig. 1. — P. Henry, op.cit., p. 106, 160-164, pl. III, 4. — T. Voinescu, M. Musicescu, op.cit., p. 114-121, fig. 75-82.

91. S. Ulca, op.cit., p. 285-287.

92. C. Popa, Cultural and Artistic Landmarks, dans *Arta din Moldova de la Ștefan cel Mare la Monlești*, București 1999, p. 18.

Monuments des années 1530

Les derniers monuments représentatifs de la production artistique de Kastoria sont les peintures des Saints-Anargyres à Servia (1510)⁹³, un fragment avec l'image de saint Étienne du Saint-Athanasios à Aiginio (Pièria, début du XVIe s.)⁹⁴ et la plupart de la peinture de l'autel de l'église de Panaghia Mouzeviki à Kastoria (les années 30 du XVIe s.)⁹⁵.

Proches, mais ayant leur propre apparence spécifique, ce sont trois monuments, probablement sortis d'un même atelier⁹⁶. Ce sont Saint-Nicolas-Magaliou à Kastoria (environ 1505)⁹⁷ (fig. 11-12), l'église de Saint-Théodore près de Boboševo (début du XVIe s.)⁹⁸ et l'Archange Michel près du village de Saparevo, en Bulgarie (début du XVIe s.)⁹⁹. Ici l'iconographie répète celle des monuments plus anciens, mais l'emplacement sur les registres, illustrant les Grandes Fêtes et la Passion du Christ dans une frise infinie sans encadrement, ce qui est une méthode archaïque, différencie cet atelier. Le style qui est beaucoup plus crû, est également un élément unificateur pour ces monuments.

Chez les monuments les plus tardifs du cercle étudié, les limites des ateliers/équipes de zographes sont assez vagues. On peut dire que leurs belles œuvres sont fort éclectiques et marquent déjà une étape transitoire. C'est la raison pour laquelle, dans la littérature plus ancienne, ces produits sont liés à des tendances radicalement différentes. Les neuf icônes de l'iconostase du monastère de Kroušedol (1509-1512) sont considérées outre comme ayant rapport avec la production artistique de Kastoria¹⁰⁰, mais aussi comme l'œu-

93. A. Ξυγγόπουλος, Τά βυζαντινά μνημεία 102-110, pl. 17-20.

94. A. Τούρτα, Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου 376, pl. 224α. — Eadem, Οι τοιχογραφίες του πρώτου μισού 16ου αι. στο ναό του Αγίου Αθανασίου Αιγινίου, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, p. 83.

95. A. Ορλάνδος, Τά βυζαντινά μνημεία 160. — Μ. Παϊσίδου, Οι παλαιότερες φάσεις 135-170, plan 1-2, fig. 9-23.

96. G. Subotić, Kosturska slikarska škola 125-126. — G. Gerov, Stenopisite.

97. A. Ορλάνδος, Τά βυζαντινά μνημεία 165-166, fig. 114. — Σ. Πελεκανίδης, Καστορία, pl. 168-177. — M. Chatzidakis, Aspects de la peinture 192. — M. Garidis, op.cit., p. 70-75, fig. 86-89. — Γ. Σισιου, Καστοριανά μνημεία 93-94, fig. 187-192.

98. P. Lecaque, Nouvelles données sur l'église S. Theodore près de Boboshevo, *Byzantion* LVI (1986) 171-179. — D. Piquet-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas Moyen âge*, Paris 1987, p. 26-33, fig. 1-26. — L. Mavrodinova, Za po-kāsnoto datirane na njakoi kāsnosrednovekovni stenopisi, dans *Bǎlgarskijat šestnadeseti vek*, Sofia 1996, p. 601-619.

99. G. Gerov, Stenopisite 12.

100. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture 187-188.

vre de zographes crétois¹⁰¹ ou valaques¹⁰², tandis que les fresques de la chapelle des Saint-Pierre-et-Saint-Paul du monastère Vlatadon à Thessalonique (environ 1525) ont été datées soit du XIVe s., soit du début du XVe s.¹⁰³.

Monuments discutables

En dernier lieu, il faut cerner un groupe de monuments dont l'appartenance à la production artistique de Kastoria est fort discutable selon les opinions opposées des chercheurs en ce qui concerne leur style. La plus grande difficulté s'est avéré être l'attribution d'un important monument situé à Ohrid –centre principal artistique dans les Balkans dans la deuxième moitié du XVe s. Ce sont les fresques de l'autel et sur le mur nord de la chapelle des Saints-Apôtres dans l'église de Saint-Nicolas-Bolnički à Ohrid¹⁰⁴. Leur ressemblance avec les peintures de l'église de l'Ascension du Christ à Lescovec (1461)¹⁰⁵ et les personnages mal structurés, supposent leur rôle de maillon délimitatif dans le développement du cercle artistique étudié. Cette peinture ne peut être interprétée comme une œuvre typique de la production artistique de Kastoria.

On doit mentionner ici encore trois monuments problématiques qu'on lui attribue. Il s'agit d'abord de la très belle peinture de la façade de la Vierge dite Rassiotissa à Kastoria (fin du XVe s.)¹⁰⁶. Certains auteurs la relient à d'autres tendances¹⁰⁷ et effectivement on ne découvre aucun parallèle sty-

101. L. Mirković, Deisis Krušedolskog ikonostasa 93-106.

102. V. Djurić, Icones en Yougoslavie 63-64.

103. Pour la datation entre 1360-1380 voir Chr. Mavropoulou-Tsioumi, *Vlatadon Monastery*, Thessaloniki 1987, p. 41-45. — Eadem, *Byzantine Thessaloniki*, Thessaloniki 1992, p. 167; pour la datation à la fin du XIVe - début du XVe s., voir A. Xyngopoulos, *Thessalonique et la peinture macédonienne*, Athènes 1955, p. 71-72. Pour la datation environ 1525, qui concerne seulement l'image du saint Grégoire le Palamas, la composition de la Vision de diacre Proclo et l'illustration de la première ode du canon "En haut sur le Trône en bas dans le Tombeau" voir M. Marković, «Prilog proučavanju utisaja kanona Velike subote na ikonografiju srednjevekovnog slikarstva», *Zbornik radova vizantološkog instituta* 37 (1998) 170-171. — A. Semoglou, op.cit., p. 349-360, fig. 1, 3. Pour le monument voir aussi Π. Παπαγεωργίου, Η εν Θεσσαλονίκη Μονή των Βλατάδων και τα μετόχια αυτής, *BZ* 8 (1899) 423. — Γ. Στογιόγλου, Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων, *Θεσσαλονίκη* 1971, p. 110-124, fig. 37-49.

104. Voir plus haut, n. 24.

105. Les peintures murales de Leskoec ne font pas partie de cet examen parce dans la littérature elles ne sont pas rangées au nombre de la production artistique de Kastoria. Mais selon G. Subotić ces fresques sont peintes de l'auteur de la peinture de la chapelle sud du Saint-Nicolas-Bolnicki à Ochrid, voir G. Subotić, *Dva spomenika* 315-333.

106. A. Ορλιάνδος, *Τά βυζαντινά μνημεία* 159-160. — Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, pl. 229α, β.

107. Selon G. Subotić elle est créée d'un peintre qui travaille aussi à la chapelle Orlitza (1491) près de Rila, en Bulgarie, et dans l'église de Saint-Prohoros à Pčinja, voir G. Subotić,

listique avec les autres monuments de la production artistique de Kastoria. De par leur style grossier, les peintures de la nef de l'église de la Dormition de la Vierge à Kountariotissa (Pieria, en Grèce, 1485 ou la fin du XVe - début du XVIe s.)¹⁰⁸, bien que peu étudiées, ne peuvent guère être comparées aux autres œuvres du cercle qui nous intéressent. L'appartenance des peintures de la chapelle de Saint-Jean-le Précurseur au Protaton (1525/1526)¹⁰⁹ sont également discutables, étant donnée qu'elles sont attribuées de manière fort convaincante à un zographe de Kratovo.

Répartition des scènes et des personnages. Thèmes

La plupart des fresques de la production artistique de Kastoria sont réparties dans de petites églises avec une seule nef et avec une abside, pour la plupart sans narthex. C'est la raison pour laquelle les fresques qui tiennent compte de l'architecture et la répartition des scènes et des personnages dans ces monuments semblent à première vue monotones.

La conque de l'abside représente la Vierge, le plus souvent de type "Oranta", mais parfois aussi sur un trône. Sur le mur sont également représentées les compositions la Communion des Apôtres, le Mélismos, les scènes de l'Annonciation, l'Ascension, la Pentecôte, mais souvent aussi des images des saints-ascètes.

D'habitude, les scènes des Grandes Fêtes et de la Passion du Christ sont représentées combinées, dans un registre, dans lequel la dernière domine. Ainsi les fresques sont divisées en trois registres, et dans les deux qui restent sont dépeints les saints en médaillon et les saints en pied. Devant l'iconostase du premier registre (d'ordinaire le mur nord) est peinte la composition du Déésis avec le Christ Roi et les saints Guerriers.

On ne connaît guère de monuments de la production artistique de Kastoria où les narthex aient gardé leurs fresques presque intactes. De tels

Kosturska slikarska škola 124. Certains auteurs datent la peinture au début du XVe s. et pensent qu'elle est très proche de fresques de l'église de Saint-Alipios à Kastoria.

108. Θ. Παπαζώτος, Η ζωγραφική των αρχών του 16ου αιώνα στην Πιερία και Ημαθία. Μια πρώτη προσέγγιση, dans *Επιστημονικό Συνέδριο Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα*, Κατερίνη 1997, p. 193. — E. Τσιγαρίδας, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία 490-491. La question sur leur appartenance à la production artistique de Kastoria est très discutée, voir M. Garidis, op.cit., p. 81. — E. Georgitsoyanni, Les peintures murales 439-440, n. 25.

109. G. Subotić, Η καλλιτεχνική ζωή 61-100, fig. 1-12, plan 1-10. Pour ce monument voir aussi G. Millet, *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Paris 1927, pl. 57.2. — M. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Théophane 340, fig. 131. — Idem, Aspects de la peinture 193. — E. Georgitsoyanni, Les peintures murales 433. — M. Χατζηδάκης - E. Δρακοπούλου, Έλληνες ζωγράφοι 215, fig. 73.

exemples sont certains monuments moldaves, dans lesquels sont reproduites des scènes de l'Ancien Testament, des scènes de la vie du patron de l'église, les Conciles Oecuméniques. En outre, on peut y trouver les scènes de la vie de saint Georges, l'Akathiste de la Vierge, le cycle de la Vierge dans l'église de Kremikovtsi et le Jugement Dernier dans le narthex de la Panaghia Haviara à Véria.

Les thèmes dans les monuments de la production artistique de Kastoria sont en général les mêmes. Une place spéciale est attribuée au thème de la Passion du Christ et celle de l'intercession expimée par le Déésis. Mais outre les scènes et les personnages obligatoires, dans les fresques de ces monuments sont incluses des solutions moins traditionnelles qui réfutent la thèse qu'ils sont stéréotypés.

Dans le choix des saints la préférence est donnée à ceux de culte local, concentré dans les territoires de l'archevêché d'Ohrid et ses principaux centres – Ohrid et Kastoria. Le plus souvent l'espace d'autel représente les images de saint Achillios de Larissa et saint Clément d'Ohrid (le Grand Météore, Kremikovtsi, Poganovo, Saints Théodores à Servia, la chapelle de Saint-Jean-le Précurseur à Protaton, Panaghia Mouzeviki à Kastoria). On peut en outre mentionner les images des saint Jean de Rila (Poganovo, Saparevo), saint Gabriel de Lesnovo (Saparevo), saint Prochore de Pšinja (la chapelle de Saint-Jean-le Précurseur, Saparevo) et saint Joachim d'Osogovo (Poganovo, Saparevo). Dans le premier registre, les zographes représentent également certaines images moins populaires de saints moines et hermites tels que saint David de Thessalonique (le Grand Météore, Balinešti), saint Barbarus (Kremikovtsi), saint Antoine le Nouveau et sainte Solomona (l'église de Saint-Arhanasios à Koustohori).

Une autre particularité thématique des monuments de la production artistique de Kastoria peut être décelée dans les images ayant une composition et un symbolisme complexes, tels que ceux exécutés d'après des Hymnes liturgiques. Au XVe s. ces compositions se trouvent uniquement dans les monuments les plus représentatifs. Telles sont les illustrations de l'Akathiste de la Vierge et le Kontakion de la Nativité, appelé aussi Stichère de Noël, dans l'église de Kremikovtsi¹¹⁰ et la Source de la Sagesse de saint Jean Chrysostome et de saint Grégoire le Théologien dans le monastère de Poganovo¹¹¹. Mais une autre composition suscite un intérêt particulier étant donné qu'elle semble être une innovation des zographes étudiés. C'est l'illustration

110. C.v. Văleva, *Fragmentite ot Bogorodičnija Akatist v pritvora na carkvata v Kremikovskija manastir, dans Izkustvo i kontekst*, Sofia 2004, p. 133-142. — Pour l'illustration du Kontakion de la Nativité, voir K. Paskaleva, *op.cit.*, p. 110-112, fig. 66.

111. B. Živković, *op.cit.*, p. 23, 27.

de la première ode du canon du Samedi Saint "En haut sur le Trône en bas dans le Tombeau" ("Ανω σε ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ), créée à la fin du IXe-le début du Xe s. de Marko de Otranto comme une addition de l'œuvre de saint Côme du VIIIe s.¹¹². Le premier exemple de cette composition se trouve parmi les fresques de l'église de Saint-Nikita près de Čučer¹¹³. Environ 40 ans plus tard, elle est peinte dans la chapelle de Saint-Pierre-et-Saint-Paul dans le Catholikon du monastère Vlatadon¹¹⁴ –autre monument attribué à la production artistique de Kastoria. Au XVIe et XVIIe s., cette composition se retrouve dans les monuments du Mont Athos¹¹⁵ et elle est probablement parvenue dans l'art des zographes crétois à partir des maîtres liés à Kastoria.

En tant qu'images à symbolisme et composition complexes, les illustrations d'œuvres hymnographiques sont un témoignage de la connaissance de nombreuses sources littéraires et de la bonne formation théologique que les zographes avaient eu. Ce savoir transperce également dans le contenu des inscriptions relatives aux scènes et dans l'utilisation de vers de psaumes de signification apotropeïque¹¹⁶.

Principales caractéristiques iconographiques

Comme d'habitude, l'iconographie caractéristique de ce cercle artistique est plus stable que leur style. Les conclusions qui peuvent être tirées sur l'iconographie sont applicables à la production artistique de Kastoria. Malgré cela, ces caractéristiques n'ont été étudiées que dans la mesure où certaines d'entre elles sont mentionnées dans les recherches sur les différentes œuvres. Etant donné que dans la littérature il n'existe pas d'études généralisées sur ces problèmes, ils demandent une analyse comparative approfondie et ici certains d'entre eux ne seront que marqués.

L'important problème de l'origine des particularités iconographiques du cercle étudié, lié aux traditions locales de Kastoria, n'a pas non plus jusqu'à présent été l'objet d'une étude détaillée. Il se complique du fait de l'existence de caractéristiques inhérentes aussi bien à ce cercle artistique qu'aux œuvres de l'École d'Ohrid du Xe s. Certains auteurs interprètent ces traits communs

112. M. Marković, *Prilog proučavanju utisaja* 168-169.

113. La composition est située au-dessus de l'entrée qui mène à la prothèse de l'église, voir *Ibidem*, p. 171-172, fig. 2. Selon M. Marković le premier exemple de la composition examinée se trouve dans la chapelle sud du monastère Vlatadon et elle date de 1360-1380 [*Ibidem*, p. 170]. Cette datation est corrigée d'A. Semoglou, voir A. Semoglou, *op.cit.*, p. 349-360.

114. Ici la composition se trouve sur le mur occidental, voir plus haut n. 104.

115. Pour les exemples du Mont Athos voir M. Marković, *Prilog proučavanju utisaja* 173-174, fig. 3. — A. Semoglou, *op.cit.*, p. 353-354, fig. 2.

116. Sv. Radojčić, *Jedna slikarska škola* 263.

comme le résultat de différentes manifestations de l'activité d'une seule école ayant Ohrid pour centre principal¹¹⁷, tandis que selon d'autres, ces similitudes sont dûes à leurs racines communes dans un sens plus large¹¹⁸.

En soutien de cette dernière assertion et comme preuve de l'échange bilatéral d'idées artistiques entre ces deux centres, on peut citer comme exemple l'image de la Vierge de la conque de l'autel ayant épithète H Μεγάλη Παναγία (fig. 1-2). Cette épithète souligne l'aspect liturgique de l'image et est liée à la deuxième partie de la *prosphore* qui est consacrée à la mémoire et en l'honneur de la Vierge et porte le sceau avec le nom de la Très Sainte Vierge¹¹⁹. Cette épithète est un exemple significatif étant donné que d'après les monuments conservés, il n'est présent que dans les œuvres d'Ohrid et de Kastoria, mais est parvenu à Kastoria et dans la région dès la fin du XIVe s.¹²⁰. Tandis que dans les monuments d'Ohrid, la Vierge est souvent représentée en pied, flanquée des Archanges, dans ceux de Kastoria, quand elle est représentée avec l'épithète de la Grande Très Sainte Vierge, elle est peinte jusqu'à la taille et comme personnage unique.

Dans l'espace des sanctuaires des monuments de la production artistique de Kastoria, il existe d'autres éléments iconographiques constants. Une part inhérente de la scène de l'Annonciation est le trône en bois au dossier en forme d'éventail devant lequel est peinte la figure de la Vierge¹²¹ (fig. 2-3). La scène de la Vision de saint Pierre d'Alexandrie est également très spécifique de par son iconographie¹²² (fig. 4-5). Des éléments iconographiques im-

117. V. Popovska-Korobar, *The Icone of Jesus Christ*, op.cit.

118. G. Subotić, *Ohridska slikarska škola* 185. — Idem, *Kosturska slikarska škola* 117, 119.

119. L. Mirković, *Pravoslavna liturgika ili nauka o bogosluženju Pravoslavne Istočne Crkve*, vol. II, Beograd 1982, p. 59-60, n. 1.

120. Nous nous voyons cette épithète de la Vierge dans certains monuments de l'École d'Ohrid du XVe s., voir G. Subotić, *Sv. Konstantin i Jelena u Ohridu*, Beograd 1971, p. 51-53. — Idem, *Ohridska slikarska škola* 42, 72, 90, 105, 174-175; on se voit souvent dans les monuments à Kastoria du même siècle, mais aussi dans les œuvres de Kastoria du XIVe s. — par exemple dans les églises d'Archange Michel, Saint-Nicolas Kiritsi, Saint-Nicolas Dragota, Saint-Jean-le Précurseur, voir aussi Cv. Văleva, *Stenopisite v oltarnoto prostranstvo na carkvata v Kremikovskija manastir sled tahnata restavracija*, *Problemi na izkustvoto* 3 (2005) 3, 41-45.

121. Voir les exemples du Vieux catholicon au Météore [E. Georgitsoyanni, *Les peintures murales*, pl. 34], Saint-Nicolas de la nonne Eupraxie à Kastoria [Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, pl. 182]. — Saint-Pierre-et-Saint-Paul à Aiginio [A. Τούρτα, *Η θρησκευτική ζωγραφική*, pl. 5]; les portes d'autel de l'église de Saint-Spyridon à Kastoria du dernier quart du XVe s. [E. Τσιγαρίδας, *Φωρητές εικόνες του 15ου αι.*, p. 351-352, fig. 15-16]; les deux portes d'autel du Musée byzantin à Kastoria [Inv. No 18 et 20, Γ. Κακαβάς, op.cit., p. 25-26. — E. Tsigaridas, *Kastoria Byzantine Museum* 18-23, fig. 7], l'église de Kremikovtsi [Cv. Văleva, *Stenopisite* 42] etc.

122. Pour cette composition voir G. Millet, *La Vision de Pierre d'Alexandrie*, *Mélanges Charles Diehl II*, Paris 1930, p. 99-115. — A. Grabar, *Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures*, dans Idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge I*, Paris 1968, p. 479,

portants et rares dans une composition sont le manuscrit déroulé portant un texte, Arius dans la gueule du dragon et la nimbe de forme géométrique compliquée autour du Christ. Dans les monuments de la production artistique de Kastoria, saint Pierre d'Alexandrie est représenté avec un rouleau portant un texte liturgique comme les autres archevêques de l'autel, mais non avec la question habituelle que saint Pierre pose au Christ. De cette manière, la scène souligne l'image du saint en tant que sacrificateur et participant au Mélismos, et s'inscrit au concept de la composition du Mélismos tout en conservant son principal sens symbolique. L'image analogique de l'église de Saint-Athanasios Mouzaki à Kastoria est probablement le précurseur de cette iconographie¹²³.

Le principal trait de l'iconographie des monuments de la production artistique de Kastoria, leur "marque déposée" est la grande composition Déésis avec le Christ Roi, la Vierge, saint Jean le Précurseur et les saints guerriers (fig. 10-13). Probablement la source littéraire pour l'iconographie du "Déésis Royal" est un des Psaumes du roi David (Ps. 45(44).9)¹²⁴. Dans la version typique pour la production artistique de Kastoria, où sont également peintes des images des saints Guerriers, elle apparaît pour la première fois un peu avant la moitié du XIVe s.¹²⁵.

Au XVe s., le Déésis avec le Christ Roi et la Vierge Reine ou la Vierge Paraklissis peut être vu dans un grand nombre d'œuvres du diocèse de l'archevêché d'Ohrid. Mais l'iconographie de la composition dans les monuments de la production artistique de Kastoria diffère par quelques particula-

488. — Cv. Grozdanov, Vizijata na Petar Alexandriiski vo jivopisot na Bogoroditsa Perivlepta (Sv. Kliment) vo Ohrid, dans Idem, *Studii za ohridskiot živopis*, Skopje 1990, p. 102-107.

123. La conclusion pour Saint-Athanasios Mouzakis à Kastoria est fait *in situ*.

Pour cette schéma iconographique de la scène de la Vision de Pierre d'Alexandrie dans les monuments de la production artistique de Kastoria voir Cv. Văleva, Stenopisite 42, 45.

124. L. Grigoriadou, L'image de la Déésis Royale dans une fresque du XIVe siècle à Kastoria, *Actes du XIV Congrès international des études byzantines II*, 1975, p. 47-52. — Cv. Grozdanov, Hristos Tsar 132-150. Dans la littérature cette iconographie est liée aussi au saint Grégoire le Palamas [G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe-XVIe siècles*, Paris 1960, p. 230-231] et à l'autre des Psaumes du roi David (Ps. 93 (92.1) [Cv. Grozdanov, Isus Hristos Tsar nad tsarevima u živopisu Ohridske arhiepiskopije od XV do XVII veka, *Zograf* 27 (1998-1999) 151-160].

125. Nous nous voyons les exemples plus anciens dans le Psalter de Munich [1340, J. Strzygowski, *Die Miniaturen des Serbischen Psalters der Königlichen Hof- und Staatsbibliothek in München*, Wien, 1906, p. 30, tabl. XIV], le monastère Treskavec [1342/1343, Cv. Grozdanov, Hristos Tsar. — Sv. Smolnić-Makulević, Tsarski Deisis ili Nebeski dvor u slikarstvu XIV veka manastira Treskavec. Ikonografski program severne kupole priprata crkve Bogorodičnog Uspenja, *Tredja jugoslovenska konferencija vizantologa, Krouševats 2000*, Beograd - Krouševats 2002, p. 463-472], le monastère de Marko [1381, Cv. Grozdanov, Iz ikonografije Markovog manastira, *Zograf* 11 (1980) 83-93] et l'église de Saint-Athanasios Mouzakis à Kastoria [1383/1384, L. Grigoriadou, L'image de la Déésis 47-52]. Voir aussi Cv. Grozdanov, Isus Hristos Tsar 151-160.

rités constantes. Le Christ est représenté exclusivement en habit impérial, les saints Guerriers sous des arcs et en habits de courtisans avec de hauts chapeaux au lieu des vêtements militaires et ils tiennent des sceptres dans leurs mains au lieu d'armes— iconographie liée à la cour impériale de Constantinople et qui n'est pas une nouveauté pour le cercle artistique byzantin¹²⁶. Une importante particularité est la représentation de saints Théodore Tyron et Théodore Stratilate en trois-quarts, tournés l'un vers l'autre dans une composition commune jumelle dont le centre conceptuel est le Christ donnant sa bénédiction représenté jusqu'à la taille¹²⁷ (fig. 14-15).

Il est probable que le modèle de ce schéma iconographique du "Déésis Royal" avec les saints Guerriers est de nouveau une composition analogique de l'église de Saint-Athanasios Mouzakis à Kastoria. Parmi les exemples du XIVe s. les saints Guerriers sont disposés juste à côté de la Vierge, tout comme dans presque tous les monuments de la production artistique de Kastoria, et non séparés par l'autres personnages (comme le roi David) et ici seulement les deux Théodores sont représentés dans le schéma iconographique décrit plus haut.

Nombre de particularités dans les monuments de la production artistique de Kastoria peuvent être trouvés dans les détails des motifs secondaires. Ces innovations durables du XVe s. introduites par les ateliers qui nous intéressent représentent souvent des éléments de la vie quotidienne, typiques pour l'époque —comme les vêtements, les armes, les objets, l'architecture (fig. 6, 9, 16). D'autres détails complètent et développent les anciens schémas iconographiques sans les changer de par le fond, mais en leur conférant un aspect amusant, émotionnel ou humain. Ils ont une fonction narrative, éducative ou autre, mais en général, ils rapprochent l'image de la réalité. Un exemple-clé sous ce rapport sont les scènes du cycle évangéliste et surtout celles qui illustrent la Passion du Christ. Beaucoup d'entre elles s'éloignent des schémas iconographiques traditionnels ou bien ressuscitent des versions archaïques. Ainsi dans la Cène, tous les personnages sont d'habitude représentés de même taille, le Christ a mis la main sur l'épaule de Jean, les apôtres sont représentés

126. Pour les images plus anciens et leur liaison aux différents postes haut placés en Byzance, voir M. Marković, *O ikonografu svetih ratnika u istočnokršćanskoj umetnosti i o predstavima ovih svetitelja u Dečanima, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Gradja i studje, SANU DCCXXXII, Odeljenje Istoriskih Nauka, 22, Beograd 1995, p. 571. — Sv. Smolnić-Makulević, Tsarski Denis 470-471.*

127. Cette iconographie on peut rencontrer même dans la peinture d'icônes du XVe s. — par exemple sur l'icône des Saints-Théodores de l'église de Sainte-Barbara à la village de Dragoš (près de Bitola, Inv. No 324. Musée de Macédoine), voir P. Milković-Peppek, *Proučvanjata na nekolku novootkriti ikoni koj značitelno ja z bogatuvat makedonskata kolekcija, Kulturno nasledstvo IV (1971) vol. 2, 9, fig. 14-15. — V. Popovska-Korobar, Ikoni ot Muzeiot 224, fig. 17.*

en train de manger¹²⁸ (fig. 7). Dans la scène de la Crucifixion, l'une des saintes femmes soutient la Vierge, tandis que Jean cache son visage entre ses deux mains¹²⁹. Dans nombre de scènes, les personnages secondaires sont représentés avec beaucoup de détails – dans la scène de la Nativité, ce sont les motifs de l'Adoration des bergers et dans le bain de l'Enfant– les deux femmes aux coiffes caractéristiques¹³⁰ (fig. 6), dans le Thrène –le personnage de Nicodème qui creuse le Tombeau¹³¹ (fig. 8) et dans les Saintes Femmes au Tombeau– c'est le groupe des soldats¹³² (fig. 9). Les éléments apportant des détails du réel de l'époque et ceux, apportant un aspect émotionnel dans les illustrations, sont la principale raison pour laquelle les monuments de la production artistique de Kastoria sont définis comme "anticlassiques" et "naturalistes". Mais le "réalisme" auquel aspirent les zographes reste dans la sphère de l'illusoire et se limite aux motifs, aux détails et aux gestes.

La principale orientation du style et de l'iconographie de ces œuvres est la conservation des modèles du XIVE s., non en tant qu'imitation mais en tant que concept lié au nouveau contexte historique et artistique et exprimé par de nouveaux moyens artistiques. Ces qualités leur confèrent une place délimitative et transitoire dans l'art balkanique post-byzantin. D'autre part, les maîtres de Kastoria et leurs disciples sont ouverts aux nouvelles quêtes et à l'enrichissement de la gamme iconographique et thématique. C'est pour cette raison qu'ils sont à la fois traditionalistes et novateurs dans les différents aspects de leur art.

128. Voir les exemples du Vieux catholicon du Météore [E. Georgitsoyanni, Les peintures murales 124-128, pl. 42], Kremikovtsi, Poganovo [B. Živković, op.cit., p. 22], Saint-Nicolas à Balinești [C. Popa, *Bălinești*, fig. 24], Saint-Georges à Hărlau [S. Cheptea, op.cit., fig. 65]. Pour cette iconographie voir aussi M. Garidis, op.cit., p. 61.

129. Voir la composition du Vieux catholicon au Météore [M. Garidis, op.cit., p. 61. — E. Georgitsoyanni, Les peintures murales 150-156, pl. 49, 50], Saint-Nikitas près de Skopje [G. Millet, A. Frolow, *La peinture du Moyen âge*, pl. 52.3], monastère Treskavec [Sv. Radojčić, *Jedna slikarska škola 271-273*], les églises de Kastoria: Saint-Nicolas de la nonne Eupraxia, Saint-Nicolas de la nonne Théologina et Saint-Nicolas Magaliou [les observations qui j'ai fait *in situ*], les églises de Kremikovtsi et de Poganovo [B. Živković, op.cit., p. 26], Hărlau [I. Stefanescu, *L'évolution*. Album, pl. 47.1].

130. Pour cette iconographie dans les monuments de la production artistique de Kastoria voir Cv. Văleva, *Scenata Roždestvo Hristovo v Kremikovskija i Poganovskija manastiri v konteksta na kosturskata hudožestvena produkcija*, *Niš and Byzantium IV*, Niš 2006, p. 297-306.

131. Voir les exemples du Vieux catholicon au Météore [E. Georgitsoyanni, Les peintures murales 159-161, pl. 52.1], Kremikovtsi, Poganovo [B. Živković, op.cit., p. 27], Panaghia Mouzeviki à Kastoria [M. Παϊσιδου, *Οι παλαιότερες φάσεις*, fig. 13]. Voir aussi Cv. Valeva, *Za edin ikonografski variant na scenata Oplakvane ot XV vek*, *Niš and Byzantium VI*, Niš 2008, p. 263-272.

132. Voir cette composition du Vieux catholicon du Météore [E. Georgitsoyanni, Les peintures murales 162-164, pl. 54-57], Saint-Nicolas de la nonne Théologina à Kastoria [les observations qui j'ai fait *in situ*], monastère de Poganovo [B. Živković, op.cit., p. 30] etc.

SUMMARY

Tsveta Văleva

TOWARDS THE ISSUE OF THE SO-CALLED "KASTORIA ART SCHOOL"

The article represents an attempt of summarizing the current state of the researches and delineating the main problems of the Balkan monuments, dating from the last quarter of XV to the first third of XVI century, connected to Kastoria as an art center. They form rather big group, including 54 works of monumental painting and icon painting, having common thematic, iconographic and stylistic peculiarities. Some of them, as for example The Old Catholicon of the Monastery of the Great Meteoron and the nun Eupraksia's church of St. Nicolas in Kastoria, are present in the scientific literature for a long time. Others like the Church of St. Paraskevi in Braychino village (FYROM), the Church of Saints Peter and Paul and the Church of St. Athanasios (both in Aiginio, Pieria), are almost unexplored.

The current research poses on the first place the key unsolved terminological problem "Kastoria art school" - "Kastoria atelier/ateliers" - "international Balkan style". The research offers a new sight towards this question and emphasizes the lack of clearness on a number of problems, amongst which those for the delimitation between masters, apprentices and imitators; the problem for the origination, the time and territorial borderlines of this leading for XV century on the Balkans "trend"; for its connections with the Ochrid art school. In the research the concept of "Kastoria art production" is introduced, which is descriptive and conditional, but it corresponds to the current state of researches on the monuments in hand.

Since there is no thorough, generalizing research on this art circle, the article includes the monuments, which are up to now incorporated in it by different Balkan authors. The monuments are represented in a few groups according to the chronology of their creation and the style differences between them. These are mural paintings and icons dating from the 80-es and 90-es of XV century, from Veria, from Moldavia and from the first three decades of the XVI century. In a separate group a few "disputable" monuments are represented, for which the researchers express irreconcilably controversial opinions.

Undoubtedly the authors of all these works were members of itinerant ateliers, and were working in a vast geographical area: Northern Greece, FYROM, South-East Albania, Western Bulgaria, Eastern Serbia, Moldavia in Romania. Amongst a number of centers of regional importance in XV century, Kastoria is one of the few, which exercised global influence on Balkan post-Byzantine art.

Thematic peculiarities of Kastoria art production are detailed development of the cycle of The Passion of The Christ; preference for saints with a cult, concentrated in the territory of the Ochrid archbishopric; representations of images on hymnographic works. Main thematic emphasis and basic iconographic peculiarity is the composition of The Deesis with the crowned Christ and the warrior –saints in court dressing. Other iconographic signs of the monuments in hand can be discovered in the image of the Virgin Mary, named Μεγάλη Παναγία, in the composition of The Vision of St. Peter of Alexandria, in a number of details in the scenes from the Gospel cycle, etc. These characteristics are more stable than the style of the works of Kastoria art production, in which at least four more common lines can be distinguished.

The main trend in the style and iconography of these works is the preservation of the models from XIV century, not as an imitation, but interpreted in connection with the new historical and artistic context and expressed by new artistic means. These qualities assign them a boundary and mediation place in post-Byzantine Balkan art. On the other hand the Kastoria masters and their followers are open to new searches and enrichment of the iconographic and thematic repertoire. That is why they are traditionalists as well as innovators in the different aspects of their art.

Ιωάννης Σ. Βιταλιώτης

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΝΩΝΥΜΟΥ «ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ»
ΜΕΤΕΩΡΩΝ ΣΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΒΡΑΓΓΙΑΝΑ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ

Εἰς μνήμην Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ

Στη διατριβή μας σχετικά με την πρώτη φάση των τοιχογραφιών στο παλαιό καθολικό της μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων, τις οποίες είχαμε τοποθετήσει μέσα στις τρεις ή τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα, είχαμε επισημάνει ότι μέχρι τότε (1999) δεν ήταν γνωστό άλλο σύνολο τοιχογραφιών που θα μπορούσε να αποδοθεί στον ανώνυμο «ζωγράφο του Αγίου Στεφάνου»¹. Λίγο αργότερα, η Σταυρούλα Σδρόλια, στη διδακτορική διατριβή της σχετικά με τη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική στα Άγραφα, επισήμανε εύστοχα τη στενή ομοιότητα της πρώτης φάσης του διακόσμου του Αγίου Στεφάνου με τις τοιχογραφίες δύο μνημείων στα Μεγάλα Βραγγιανά της Ευρυτανίας, την Αγία Παρασκευή και, κυρίως, τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο. Ειδικά για τον Θεολόγο, υποστηρίχθηκε ότι εργάστηκε εκεί το συνεργείο που δούλεψε και στον Άγιο Στέφανο, όχι όμως ο κύριος ζωγράφος του μετεωρίτικου μνημείου². Η παρατήρηση αυτή στάθηκε αφορμή για την περαιτέρω διερεύνηση του θέματος από μέρους μας, με επανειλημμένες επισκέψεις στον δυσπρόσιτο, ακόμη και σήμερα, οικισμό των Μεγάλων Βραγγιανών.

Τα Βρανιανά, όπως είναι η αρχική ονομασία του χωριού³, βρίσκονται σε μία κλειστή κοιλάδα, τη Γούβα, στην καρδιά των Αγραφών. Σήμερα έχουν ελάχιστους κατοίκους, ήδη όμως τον 15ο αιώνα, όπως μαρτυρούν οι γραπτές πηγές, τα Βραγγιανά αποτελούσαν κεφαλοχώρι⁴. Αυτό άλλω-

1. I. Vitaliotis, *Saint-Étienne du monastère Saint-Étienne aux Météores, la première phase des peintures murales*, Paris (1998) 2001, σ. 469-470 (στο εξής: Saint-Étienne).

2. Σ. Σδρόλια, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγραφών του 17ου αιώνα*, Ιωάννινα 2000 (αδημ. διδ. διατριβή), τ. Α', σ. 354-358 και ιδίως σ. 357 (στο εξής: Μονή Πέτρας).

3. Ονομάζονται σήμερα Μεγάλα Βραγγιανά σε αντιδιαστολή με τον νεότερο οικισμό των Μικρών Βραγγιανών, που ανήκει διοικητικά στον νομό Καρδίτσας.

4. Σε οθωμανικό κατάστιχο του 1454/1455, τα Μεγάλα Βραγγιανά (Viranyana) εμφανίζονται να έχουν 228 οικογένειες και να καταβάλλουν φόρο 5.110 άσπρα. Για να δοθεί ένα μέτρο σύγκρισης, αναφέρουμε ότι στο ίδιο κατάστιχο το Κεράσοβο Ευρυτανίας (Kerasova),

στε μπορεί πρόχειρα να διαπιστωθεί και τώρα, από το πλήθος των ερειπωμένων σπιτιών και την έκταση του οικισμού. Οι διάφορες συνοικίες διέθεταν η κάθε μία την εκκλησία της⁵. Ενοριακές ήταν προφανώς και οι σήμερα σωζόμενες εκκλησίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου και του Αγίου Δημητρίου. Από τον άλλοτε κεντρικό ναό, γνωστό σήμερα ως «Παναγία Παζάρι» (ονομασία που δηλώνει τη θέση του στην «αγορά»), δεν σώζονται παρά μόνο ερείπια. Εκτός από την Αγία Παρασκευή και τον Θεολόγο, τοιχογραφίες της ίδιας εποχής υπάρχουν και στον Άγιο Δημήτριο, όπου η κτητορική επιγραφή έχει χαθεί, αλλά το όνομα του ζωγράφου, του ιερέα Δροσινού, καθώς και ονόματα δωρητών, μνημονεύονται σε ιδιαίτερα εξίτηλη επιγραφή στην πρόθεση⁶. Το γεγονός ότι την ίδια εποχή τοιχογραφούνται τεκμηριωμένα τρία μνημεία στα Μεγάλα Βραγγιανά⁷, καθώς και η απεικόνιση του κτήτορα στον Θεολόγο, είναι στοιχεία που μαρτυρούν αναμφίβολα κάποια οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Αυτό τεκμαίρεται και από την πρόσκληση των αρχόντων του τόπου λίγο αργότερα, το 1661, στον ονομαστό διδάσκαλο (και μετέπειτα άγιο της Εκκλησίας) Ευγένιο Γιαννούλη τον Αιτωλό (†1682). Ο Ευγένιος διδάξε στο μονύδριο της Αγίας Παρασκευής (1662-1673) και ετάφη εκεί⁸.

Όλες οι εκκλησίες των Βραγγιανών είναι αρκετά ευρύχωροι μονόχωροι ξυλόστεγοι ναοί με νάρθηκα. Από την επί τόπου έρευνά μας επισημάναμε την εργασία του «ζωγράφου του Αγίου Στεφάνου» όχι μόνο στον νάρθηκα του Θεολόγου και τον κυρίως ναό της Αγίας Παρασκευής, όπως

που είχε 229 οικογένειες, κατέβαλλε φόρο μόλις 3.275 άσπρα και μόνο τα Επηνιανά (Ραπανα), άλλο κεφαλιώχρη με 255 οικογένειες, κατέβαλλε υψηλότερο ανά οικογένεια φόρο, δηλαδή 6.595 άσπρα (βλ. Α. Αντωνίου, *Οι οικισμοί του Νομού Καρδίτσας σε οθωμανική απογραφή, των ετών 1454-1455, Καρδισσιώτικα Χρονικά* VIII [2005] 48). Για μία συνοπτική ιστορική πληροφόρηση σχετικά με τα Μεγάλα Βραγγιανά, βλ. Σ. Γουλούλης, *Επιγραφικά από τους ναούς των Βραγγιανών Ευρυτανίας, Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1988) 89-92 (στο εξής: *Επιγραφικά*).

5. Για τις επιγραφές των εκκλησιών των Βραγγιανών, βλ. Σ. Γουλούλης, *Επιγραφικά* 92-115.

6. Για τον Άγιο Δημήτριο βλ. Σ. Σδρόλια, *Μονή Πέτρας*, τ. Α', σ. 336-338, τ. Β', ειχ. 220-224. Ο Δρισινός του Αγίου Δημητρίου, κατά τη Σ. Σδρόλια, εξαιτίας τεχνολογικών διαφορών, πιθανότατα δεν ταυτίζεται με τον ομώνυμο ζωγράφο του Αγίου Γεωργίου Αγράφων (1610), ενδέχεται ωστόσο να προέρχεται από την ίδια οικογένεια. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου τοποθετούνται από τη Σ. Σδρόλια στη δεκαπενταετία 1610-1625.

7. Γενικά, τη δεκαετία 1640-1650 παρατηρούμε ότι ιστορείται ένας μεγάλος αριθμός εκκλησιών στα Άγρια (Σ. Σδρόλια, *Μονή Πέτρας*, τ. Α', σ. 16, τ. Β', πίν. 1).

8. Για τον Ευγένιο τον Αιτωλό, βλ. Π. Βλάχος (επιμ.), *Σύναξις «Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του, Πρακτικά*, Αθήνα 1986 και Ι. Στεφανής, Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη (επιμ.), *Ευγένιος Γιαννούλης του Αιτωλού Επιστολές. Κριτική έκδοση, Θεσσαλονίκη 1992*. Για βιογραφικά του Ευγένιου βλ. επίσης πρωτοπ. Γ. Μεταλλήνης, *Παράδοση και αλλοτρίωση*, Αθήνα 1986, σ. 24-25.

είχαμε αναφέρει σε μία προκαταρκτική συνοπτική δημοσίευση⁹, αλλά και στον κυρίως ναό του Θεολόγου.

Α. Αγία Παρασκευή

Η Αγία Παρασκευή, άλλοτε το καθολικό της μικρής μονής στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, αποτελεί σήμερα τον ενοριακό ναό των Βραγγιανών (εικ. 1). Οι τοιχογραφίες σώζονται σε αρκετά μεγάλη έκταση και είναι ακόμη ασυντήρητες. Μεγαλύτερη απώλεια της ζωγραφικής επιφάνειας παρατηρείται στον βόρειο και τον δυτικό τοίχο του ναού (εικ. 2) (ο βόρειος τοίχος υποφέρει περισσότερο από υγρασία, καθώς βρίσκεται εγγύτερα προς την επιφάνεια του επικλινούς εδάφους).

Η κτητορική επιγραφή (εικ. 3) αναφέρει ως δωρητές της ιστορίας τους άρχοντες κυρό Αυγέρο και Αρμάγο¹⁰, ενώ ελλείπει, στο μεγαλύτερο μέρος της, η λέξη που δήλωνε το επίθετο του δεύτερου. Το έργο ολοκληρώθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου του έτους 7156 από κτίσεως κόσμου (σωτήριο έτος 1648):

† ANECTOPITH OYTOC· O ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟC ΝΑΟC· / ΤΗΣ ΑΓΙ(ας)
ΟΣΙΟΜΑΡΤΥC ΤΟΥ Χ(ριστο)Υ· ΠΑΡΑCΚΕΥΗ· ΔΙΑ / ΕΞΟΔΟΥ Κ(αί) CΥΝΔΡΟΜΗ
ΤΟΝ ΤΙΜΙΟΤΑΤΟΝ ΑΡΧΩΝΤΟΝ ΚΥΡΟΥ· ΑΥΓΕΡΟΥ Κ(αί) ΑΡΜΑΓΟΥ Τ[...]
ΕCΗ CΥΝ ΓΥΝΕΞΙ·/ Κ(αί) ΤΕΚΝΟΙC· ΑΥΤΟΥ ΕΠΙ ΕΤΟΥC ,ΖΡΝC· ΕΤΕΛΕΙΟΘΕΙ / Ε(ν)
Μην[ι] ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ· ΚΘ¹¹.

Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος διαπιστώνουμε την ύπαρξη κάποιων θεμάτων που φαίνεται να ήταν δημοφιλή στην ευρύτερη περιοχή. Στον ανατολικό τοίχο, ακριβώς πέριξ της αψίδας, οι απεικονίσεις των προφητών με ειλητάρια συνδυάζουν το θέμα της Πλατυτέρας με το *Ἄνωθεν οἱ Προφῆται*. Μεγάλη έκταση στο ιερό καταλαμβάνει η ουράνια λειτουργία (τη συναντούμε και στον Θεολόγο), η οποία

9. Ι. Βιταλιώτης, *Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στα Μεγάλα Βραγγιανά: Η σχέση τους με τις τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής Μεγάλων Βραγγιανών και την πρώτη φάση των τοιχογραφιών του Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα, Ο Αναστάσιος Ὁρθίδιος και η περιοχή των Αγράφων. Πρακτικά Ημερίδας, Μεγάλα Βραγγιανά, 25 Ιουλίου 2004, Αθήνα 2005, σ. 75-81.*

10. Το βαπτιστικό όνομα Αρμάγος είναι γνωστό στα Άγραφα τον 17ο αιώνα. Για παράδειγμα, στην παρρησία της Μονής Πέτρας του έτους 1603 (κώδ. 24 Μονής Κορώνης) το όνομα απαντά 2 φορές (Α. Κλήμης, *Η παρρησία της Μονής Πέτρας, Καρδισιωτικά Χρονικά* VIII [2005] 61).

11. Η επιγραφή δημοσιεύεται και από τον Σ. Γουλούλη, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις και σε μικρογράμματα γραφή (Επιγραφικά 99).

αρχίζει από τον νότιο τοίχο, περνά στον ανατολικό και καταλήγει στον βόρειο (εικ. 4). Ουσιαστικά, πρόκειται για αναγκαστική μετάθεση στον χώρο αυτό ενός θέματος που θα ταίριαζε καλύτερα στον τρούλλο¹². Η πομπή των αγγελικών δυνάμεων, που ανοίγει με τους τροχούς στον νότιο τοίχο, διαθρώνεται σε δύο ζώνες: κάτω οι άγγελοι-λειτουργοί με άμφια διακόνου ή πρεσβυτέρου (οι άγγελοι-διάκονοι κρατούν ριπίδια, οι άγγελοι-πρεσβύτεροι λειτουργικά σκεύη) και επάνω τα εξαπτέρυγα σεραφείμ με ριπίδια που φέρουν το γράμμα Χ· στο βάθος, μεταξύ των ριπιδιών, αναγράφεται επαναλαμβανόμενη η επιγραφή ΑΓΙΟΣ¹³.

Η κόγχη της πρόθεσης κοσμεύεται με την παράσταση "Άνω σε έν θρόνω και κάτω έν τάφω (εικ. 5, 6), ενώ στον βόρειο τοίχο του ίδιου χώρου εικονίζεται, όπως συμβαίνει συνήθως, το Όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας.

Στον κυρίως ναό οι τοίχοι χωρίζονται σε τέσσερεις ζώνες καθ' ύψος. Οι δύο ανώτερες ζώνες είναι αφιερωμένες στον χριστολογικό κύκλο και στον κύκλο της επώνυμης αγίας του ναού (νότιος και βόρειος τοίχος) (εικ. 7, 8). Η τρίτη από επάνω ζώνη των τοίχων, η στενότερη, καταλαμβάνεται από ημίτομους αγίους σε τροχούς που συνδέονται μεταξύ τους με πλοχμούς (στοιχείο συνηθισμένο στη μνημειακή ζωγραφική της ηπειρωτικής Ελλάδας, ειδικά στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία¹⁴),

12. Βλέπε ενδεικτικά τον τρούλλο του καθολικού της Σταυρονικήτα στο: Μ. Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1986, εικ. 21-25 (στο εξής: *Τοιχογραφίες Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*). Σε ναούς καμαροσκέπαστους, όπως το καθολικό της μονής των Φιλανθρωπινών (2η ζωγραφική φάση, 1542) και η Μεταμόρφωση της Κληματίας (Βελτισίας) (1568), η ουράνια λειτουργία ιστορείται στον θόλο του ιερού (βλ. αντίστοιχα Μυρτάλη Αχεμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπινών στο Νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004, εικ. 8, 37, 38, καθώς και σ. 254, σχ. 1 (στο εξής: *Μονή Φιλανθρωπινών*) και Αγγελίκη Σταντοπούλου-Μακρί, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 2001, σχ. VI, εικ. 10a-b) (στο εξής: *Veltsista*).

13. Τα εικονιζόμενα εξαπτέρυγα θα πρέπει όλα να ταυτιστούν με τα σεραφείμ, καθώς απεικονίζονται με οφθαλμική από τις φτερούγες, στοιχείο που θα οδηγούσε στην ταύτισή τους με τα πολυόμματα χερουβείμ. Στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα (1546), το εξαπτέρυγο στην κόγχη του διακονικού που φέρει οφθαλμούς στις φτερούγες διακρίνεται από τα υπόλοιπα και ως τέτοια την επιγραφή, που το κατονομάζει ως πολήματα χερουβήμ (Μ. Χατζηδάκης, *Τοιχογραφίες Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, εικ. 71). Σχετικά με την ταύτιση των σεραφείμ με τα εξαπτέρυγα παραπέμπουμε στο χαρακτηριστικό απόσπασμα από την ευχή της Αναφοράς της θείας Λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλείου, το οποίο έχει σαφείς αναφορές σε γωνία της Παλαιάς Διαθήκης (βλ. Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αι τρεις λειτουργίες κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήνα 1997³, σ. 179).

14. Το θέμα της ζωφόρου αποτελούμενης από τροχούς (στηθάρια) με αγίους σε προτομή που συνδέονται μεταξύ τους με πλοχμούς απαντά ήδη τον 16ο αιώνα στη μνημειακή ζωγραφική (βλ. για παράδειγμα τον νότιο τοίχο του Αγίου Νικολάου στην Κράφη Ιωαννίνων,

ενώ η κατώτερη ζώνη από ολόσωμους αγίους. Η Κοίμηση της Θεοτόκου στον δυτικό τοίχο, κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο τμήμα της, συμπεριλαμβάνει και την άφιξη των Αποστόλων μέσα σε νέφη, σύμφωνα με τον καθιερωμένο τύπο¹⁵. Στον δυτικό τοίχο, στην κάτω ζώνη, νότια της εισόδου και δίπλα στον άγιο Μηνά, εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ (εικ. 2) να κρατεί ειλητάριο με επιγραφή αποτροπαϊκού χαρακτήρα σε ιαμβικούς στίχους: ΒΡΟΤΟΙ ΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΤΟ ΞΙΦΟΣ ΤΕΤΑΜΕΝΟΝ ΟCΙ ΒΕΒΑΙ Κ[αί] ΡΑΘΙΜΙ ΤΟ [...]. Η απεικόνιση του Μιχαήλ δίπλα στην είσοδο του ναού, γνωστή ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, γίνεται ιδιαίτερα συχνή από τον 17ο αιώνα και εξής σε μνημεία της ηπειρωτικής Ελλάδας¹⁶.

διακοσμημένο από τους Κονταρήδες το 1663 [Α. Σταυροπούλου-Makri, *Veltsista*, πίν. 53, 54]). Τον 17ο αιώνα το θέμα αυτό εμφανίζεται εξαιρετικά διαδεδομένο και αποτελεί πια σχεδόν κοινό τόπο στη μνημειακή ζωγραφική της ηπειρωτικής Ελλάδας και των όμορων περιοχών, όπου φυσικά το επιτρέπει ο διαθέσιμος χώρος (έτσι, για παράδειγμα, στον Άγιο Στέφανο Μετεώρων τα στηθάρια απουσιάζουν παντελώς). Σε ορισμένες περιπτώσεις, αντί των πλοχμών απαντούν απλοί κόμβοι μεταξύ των στηθαρίων, επιβίωση ουσιαστικά του μεσοβυζαντινού θέματος των σηκικών τροχών (βλ. για παράδειγμα τη ζώνη με τους ημίτομους αγίους στον Άγιο Μηνά στο Μονοδένδρι Ζαγορίου, 1619/1620 [Αναστασία Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα 1991, πίν. 65] [στο εξής: Βίτσα]). Σχετικά με τα στηθάρια στη μεταβυζαντινή ζωγραφική της Καστοριάς, βλ. Μελίνα Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002, σ. 253-263 (στο εξής: *Τοιχογραφίες Καστοριάς*).

15. Το υπόλοιπο τμήμα της παράστασης ελλείπει. Ο τύπος της Κοίμησης με τον κάθε απόστολο να έρχεται μέσα σε ένα μικρό νέφος υιοθετείται από καλλιτέχνες διαφορετικών τάσεων κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Για παράδειγμα, τον βρίσκουμε στον Άγιο Βλάσιο της Βέροιας (ζωγραφική φάση 16ου αι.), στο καθολικό της μονής Διονυσίου, στην Κοίμηση της Καλαμπάκας (τα δύο τελευταία μνημεία, ως γνωστό, ισορρήθηκαν από Κρητικούς), αλλά και στον νάρθηκα του Αγίου Στεφάνου Μετεώρων – 2η φάση ζωγραφικής, έργο του Νικολάου Ιερέως και καστρονησίου (βλ. αντίστοιχα Θ. Παπαζώου, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*. *Ιστορική και αρχαιολογική σπουδή των μνημείων της πόλης*, Αθήνα 1994, πίν. 29, *Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου*. *Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, Άγιον Όρος 2003, εικ. 296, Εύη Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Τρίκαλα 1997, εικ. 128 (στο εξής: *Παρεκκλήσιον Τριών Ιεραρχών*) και Ι. Vitaliotis, *Saint-Étienne*, εικ. 10). Σπανιώτερος στη μεταβυζαντινή ζωγραφική είναι ο τύπος σύμφωνα με τον οποίο οι απόστολοι απεικονίζονται μοιρασμένοι σε δύο ομάδες, κάθε μία από τις οποίες περικλείεται από μία μεγάλη νεφέλη, οπότε αντί των πολλών νεφών έχουμε δύο μόνο (βλ. την αντίστοιχη παράσταση στον Άγιο Νικόλαο της Αρχόντισσας Θεολογίνας στην Καστοριά, του έτους 1663, και την παλαιότερη αντίστοιχη παράσταση του 14ου αιώνα στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη, στην ίδια πόλη [Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά, Ι, Βυζαντινά τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 249β και 159 αντίστοιχα] [στο εξής: *Καστοριά*]).

16. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ εικονίζεται συνήθως, ήδη από την υστεροβυζαντινή περίοδο, στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του ναού, όπως για παράδειγμα στο Πρωτάτο, με τον Γαβριήλ ως πάρισο, βόρεια της εισόδου (G. Millet, *Les monuments de l'Athos*, τ. 1, *Les peintures*, Paris 1927, πίν. 50.2 και 51.2 αντίστοιχα). Κάποτε όμως ο Μιχαήλ τοποθετείται βόρεια της εισόδου, στον δυτικό τοίχο πάντα, όπως συμβαίνει στον ναό της Οδηγήτριας

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη τριών από το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο στον βόρειο τοίχο (από δυτικά προς ανατολικά: Ίαση Παραλυτικού, Μεσοπεντηκοστή, Σαμαρείτις, Ίαση εκ Γενετής Τυφλού), στην οποία ακολουθείται η διάταξη του Πεντηκοσταρίου και όχι αυτή του Κατά Ιωάννη Ευαγγελίου (εικ. 8). Να σημειωθεί μάλιστα ότι το Χαίρετε των Μυροφόρων παρεμβάλλεται μεταξύ της Ψηλάφησης του Θωμά και του Παραλυτικού (ενώ κανονικά θα έπρεπε να προηγείται της Ψηλάφησης) για λόγους πιστότητας στη διαδοχική σειρά των Κυριακών του Πεντηκοσταρίου. Οι σκηνές αυτές, κυρίως από τον 16ο αιώνα και εξής, αποτελούν όλο και συχνότερα τμήμα του αναστάσιμου κύκλου, λόγω της λειτουργικής τους σύνδεσης με την πασχάλια περίοδο, κατά την οποία διαβάζονται και οι σχετικές ευαγγελικές περικοπές. Πρόκειται επομένως για προσαρμογή μέρους του εικονογραφικού προγράμματος στον λειτουργικό χρόνο, κάτι που αποτελεί πλέον καθεστώς τον 17ο αιώνα για τη συγκεκριμένη ομάδα παραστάσεων στη μνημειακή ζωγραφική, αλλά και, σπανιότερα, στις φορητές εικόνες¹⁷.

Τη μόνη ουσιαστικά ιδιοτυπία του εικονογραφικού προγράμματος αποτελεί η απεικόνιση έντεκα σκηνών από τον Βίο της αγίας Παρασκευής, μέσα σε διάχωρα (εικ. 7, 9)¹⁸. Η ανάγνωση του Βίου ξεκινά από τον βόρειο τοίχο, με τη συνάντησή της με τον βασιλέα Αντώνιο: Η ΑΓΙΑ

στο Πατριαρχείο του Ρέ (V. Subotić, *Spätbyzantinische Kunst. Geheiligt Land von Kosovo, Zürich und Düsseldorf* 1998, πίν. 7) και στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη στην Καστοριά (Σ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά [Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα]*, Αθήνα 1992, σ. 114, εικ. 8). Σπανιότερα, σε μεταβυζαντινά μνημεία, ο Μιχαήλ απαντά στον βόρειο τοίχο, δίπλα στην είσοδο του ναού, στις περιπτώσεις που αυτή βρίσκεται εκεί (Άγιος Μηνάς στο Μονοδένδρι, βλ. Α. Τούρτα, Βίτσα, πίν. 96α), αλλά και κάποτε δίπλα στη βορινή πύλη του ιερού (Άγιος Νικόλαος Βίτσας, βλ. Α. Τούρτα, ό.π., σ. 52 και πίν. 94β). Γενικά, όμως, η θέση του αρχαγγέλου Μιχαήλ στον δυτικό τοίχο του ναού αποτελεί τον κανόνα στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική, ειδικά σε αυτήν της ηπειρωτικής Ελλάδας. Σε κάποιες περιπτώσεις ο Μιχαήλ εμφανίζεται ταυτόχρονα ως φύλακας της εισόδου στον ναό και ως ψυχοπαπός, όπως στο καθολικό της Μονής Ρεντίνας (1662) (Σ. Σδρόλια, Μονή Πέτρας, τ. Β', πίν. 288) και στο καθολικό της Μονής Κοκαμιάς στη Νιβίτσα της περιφέρειας Αγίων Σαράντα, έργο του «Μιχαήλ εκ κόμης Ζέρμας» (1672, αθημοστέυτη τοιχογραφία).

17. Βλ. Ι. Βιταλιώτης, Ιστορικός και λειτουργικός χρόνος στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού και μεταβυζαντινού ναού: Η περίπτωση τριών θεμάτων από το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, *Κληρονομία* 35, τεύχη Α'-Β' (2003) 9-44, ιδίως σ. 31 κ.ε.

18. Για τις σκηνές του Βίου της αγίας Παρασκευής στα Βραγγιανά, βλ. αρχμ. Σίλας Κουκιάρης, *Ο κύκλος του Βίου της αγίας Παρασκευής της Ρωμιάς και της εξ Ίκονιου στη χριστιανική τέχνη*, Αθήνα 1994, σ. 66-67 (στο εξής: Αγία Παρασκευή). Γενικότερα, για τον κύκλο της αγίας Παρασκευής στη βυζαντινή ζωγραφική, βλ. ό.π., σ. 74-111. Ο αρχμ. Σίλας Κουκιάρης έχει καταγράψει 26 συνολικά σκηνές από τον βίο της αγίας Παρασκευής της Ρωμιάς στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική (για την ακρίβεια 25, συν την παρεμβλλόμενη, παρόμοιαση του εμπιστομύ της αγίας με μόλυβδο, ό.π., σ. 105).

ΛΕΧ[ΟΜ]ΕΝΗ ΤΟΝ ΒΑCΙΑΙ ΑΝΤΩΝΙΟ¹⁹. Από την επόμενη σκηνή σώζεται μόνο το κάτω τμήμα, λόγω της διανοίξεως παραθύρου, και είναι αταύτιστη. Οι επόμενες τρεις σκηνές μαρτυριών στον βόρειο τοίχο απεικονίζουν την αγία στο καζάνι και το επεισόδιο με την τύφλωση του βασιλιά –Η ΑΓΙΑ ΕΝ ΛΕΒΕΙΤΗ–, την εκρίζωση των δοντιών της με τανάλια –[...] ΕΠΗΡ[...]ΙΚΟῦ²⁰– και την επίσκεψη αγγέλου στη φυλακή όπου κρατείται: Η ΑΓΙΑ ΕΝ ΦΙΛΑΚΙ. Στον νότιο τοίχο απεικονίζονται άλλες 5 σκηνές: Η επιτίμηση του δράκοντα –Η ΑΓΙΑ ΕΠΗΤΗΜΙCΕ ΤΟΝ ΔΡΑΚΩΝ–, η μαστίγωσή της με νεύρα βοδιών –Η ΑΓΙΑ ΤΗΠΤΕΤΕ ΝΕΥΡΑ ΒΟΔΙΟΝ– μπροστά στον βασιλιά Ταράσιο –ΒΑCΙΛΕΥ ΤΑΡΑCΙΟC– (εικ. 9), η δεύτερη φυλάκιση της αγίας και η επίσκεψη του Χριστού –Η ΑΓΙΑ Η ΕΝ ΦΥΛΑΚΙ–, η επιτίμηση και πτώση των ειδώλων –Η ΑΓΙΑ ΕΠΙΤΗΜΗCΕ ΤΑ ΙΔΟΛΑ– και, τέλος, η αποτομή της κεφαλής της μάρτυρος: Η ΑΓΙΑ ΞΙΦΙ ΤΕΛΙΟΥΤΕ.

Η τιμή της αγίας Παρασκευής διαδίδεται ιδιαίτερα στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Τουρκοκρατία, όπως φανερώνει ο πολύ μεγάλος αριθμός εκκλησιών αφιερωμένων σε αυτήν. Ύπαρξη κύκλου του Βίου του επώνυμου αγίου του ναού είναι συχνή στη μνημειακή ζωγραφική της εποχής²¹, αυτό που είναι μάλλον σπάνιο είναι η αφιέρωση σε αυτόν τόσο μεγάλου χώρου, ειδικά μάλιστα εάν ληφθεί υπ' όψη το μικρό σχετικά μέγεθος του μνημείου. Ο μεγάλος αριθμός των σκηνών (πρόκειται για έναν από τους πλέον εκτεταμένους κύκλους της αγίας Παρασκευής στη μεταβυζαντινή ζωγραφική) θα πρέπει ίσως να συσχετιστεί με επιθυμία των δωρητών. Οι σκηνές με τον λέβητα, τον δράκοντα, ο διάλογος με τον Αντώνιο (ή Αντωνίνο) και φυσικά ο αποκεφαλισμός είναι από τις πιο συχνά απεικονιζόμενες στο πλαίσιο του συγκεκριμένου εικονογραφικού κύκλου.

Ορισμένες από τις παραστάσεις που απαντούν στην Αγία Παρα-

19. Η επιγραφή σώζεται στο σύνολό της, αλλά είναι δυσδιάκριτη λόγω των αλάτων. Πιθανότατα, η λέξη λεχομένη προέρχεται από τη μετοχή διαλεγόμενη, την οποία ο αγιογράφος θα αντέγραψε λανθασμένα από κάποιο τετράδιο σχεδίων με σκηνές από τον Βίο της αγίας Παρασκευής. Να προσθέσουμε ότι ο βασιλιάς σε άλλα μνημεία αναφέρεται ως Αντωνίνος (Σ. Κουκιάρης, Αγία Παρασκευή 78) και ο Σ. Κουκιάρης για τα Βραγγιανά αναφέρει [Αν]των[ν]ο[ν] (ό.π., σ. 66).

20. Και αυτή η επιγραφή σώζεται ολόκληρη, αλλά είναι δυσανάγνωστη λόγω των αλάτων.

21. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον κύκλο του Βίου του αγίου Αθανασίου στο καθολικό της ομώνυμης μονής στη Ζαγορά του Πηλίου, έργο του Νικολάου και του Θεολόγγη από το Λινοτόπι (1646) (Maria Nanou, *La peinture murale du XVIIe siècle sur le Mont Pélion: Le décor peint de l'église de Saint-Athanase à Zagora* [αδημοσίευτη δακτυλογραφημένη εργασία για το Δίπλωμα Εμπεριστατωμένων Σπουδών, Δ.Ε.Α., Université de Paris I], Paris 1987. Στα ίδια τα Μεγάλα Βραγγιανά, κύκλος του Βίου του Ιωάννη του Θεολόγου απαντά στον νάρθηκα του ομώνυμου ναού (βλ. παρακάτω).

σκευή παρουσιάζουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η εικονογραφία κάποιων από αυτές αντανακλά σαφώς την τοπική ζωγραφική παράδοση, είτε αυτή των Αγράφων είτε ευρύτερα της Θεσσαλίας. Για παράδειγμα, ο συνδυασμός του θέματος της Πλατυτέρας με το *Ἄνωθεν οἱ Προφῆται* στο ιερό βήμα πρέπει να προέρχεται από αντιγραφή του ίδιου θέματος από τον γειτονικό ναό του Αγίου Δημητρίου (εικ. 10), ο οποίος ιστορήθηκε από αγραφιώτικο συνεργείο²², εφ' όσον, όπως δείχνουν τα δεδομένα, ο διάκοσμός του είναι παλαιότερος αυτού της Αγίας Παρασκευής²³. Μπορεί όμως (αν και μας φαίνεται αυτό λιγότερο πιθανό) να πρόκειται για «μετάθεση» στο ιερό βήμα της αντίστοιχης σύνθεσης που απαντά σε κόγχη στον νάρθηκα του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά (1527)²⁴ και την οποία ο ζωγράφος της Αγίας Παρασκευής θα είχε πιθανώς σε κάποιο τετράδιο με σχέδια ή σε κάποιο ανθίβολο.

Θέμα σύνηθες στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Θεσσαλίας είναι η σκηνή *Ἄνω σε ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ* ιστορημένη στην πρόθεση. Εδώ, στο άνω μέρος της σκηνής απεικονίζεται, όπως συνήθως, ο Χριστός ἐνθρονος ανάμεσα σε δύο εξαπτέρυγα σεραφεῖμ (εικ. 5). Στο κάτω μέρος, όμως, αντί για τη συνηθισμένη απεικόνιση του Χριστού νεκρού και σαβανωμένου στον τάφο, ανάμεσα στον προπάτορα Ιακώβ και τον προφήτη Ησαΐα²⁵, έχουμε μία άλλη παραλλαγή του θέματος: ο Χριστός εικονίζεται στον τύπο της Ἀκρας Ταπεινώσεως, πλαισιωμένος από τη Θεοτόκο και τον Ιωάννη τον Θεολόγο. Ίσως πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα παραδείγματα εισαγωγής των δύο αυτών μορφών στη συγκεκριμένη σύνθεση²⁶.

Η ουράνια Λειτουργία (εικ. 4) ακολουθεί ένα τυποποιημένο σχήμα, που εγκαινιάζεται τον 14ο αιώνα –περίοδο σημαντικού εμπλουτισμού του

22. Για τον Άγιο Δημήτριο, βλ. Σ. Σδρόλια, *Μονή Πέτρας*, τ. Α', σ. 336-338, τ. Β', εικ. 220-224. Σώζονται εξιτηλα τα ονόματα τεσσάρων ζωγράφων στα δίπτυχα της πρόθεσης.

23. Σύμφωνα με την τεκμηριωμένη άποψη της Σ. Σδρόλια (βλ. παραπάνω, υποσημ. αρ. 6).

24. Δ. Σοφριανός, *Ευ. Τσιγαρίδας, Άγια Μετέωρα. Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα 2003, εικ. σ. 248 (στο εξής: *Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*).

25. Αναφέρουμε ενδεικτικά το παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ (Ε. Σαμπανίκου, *Παρεκκλήσιο Τριών Ιεραρχών*, εικ. 395-397), όπου η σύνθεση απαντά πλήρως. Ενδιαφέρον είναι ότι, παρότι το αυστηρά συμβολικό νόημα της παράστασης, όπου ο *χωμκς* δεν το επιτρέπει, γίνονται «περικυπές»: Στο καθολικό της μονής Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα έχει παραλειφθεί η απεικόνιση του ἐνθρονου Χριστού, ενώ στο καθολικό της μονής Σπαρμίου (1633) στον θεσσαλικό Όλυμπο απουσιάζουν οι δύο προφῆτες (Ι. Vitaliotis, *Σαινι-Εκκληρε*, εικ. 36-37 και εικ. 256 αντίστοιχα).

26. Βλ. σχετικά Γ. Δημητριάδης, *Το εικονογραφικό θέμα «Ἄνω σε ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ» ἐν πύλῃ Ἑλλάδος*, *Ε.ΕΒΣ Ν'* (1999-2000) 489-494. — Κ. Βαφειάδης, *Το εικονογραφικό θέμα «Ἄνω σε ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ»*, *Μακεδονικά* 33 (2001-2002) 217-233.

εικονογραφικού προγράμματος μέσω της λατρείας- και επαναλαμβάνεται αργότερα με παραλλαγές τόσο από τους ζωγράφους της «Σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδας» (ή «Σχολής των Θηβών»), όσο και από τους Κρητικούς. Στη συνέχεια το θέμα, με τη μορφή κυρίως που απαντά στη μονή Φιλανθρωπηνών (1542) και που χαρακτηρίζεται από τα υπερυψωμένα της πομπής σεραφείμ με ριπίδια²⁷, θα υιοθετηθεί από την εκλεκτιστική εμπειροτεχνική ζωγραφική του 17ου αιώνα. Ενδιαφέρον είναι ότι στα Βραγγιανά ο «ζωγράφος του Αγίου Στεφάνου» ακολουθεί μία απλουστευμένη εκδοχή, κατά κάποιον τρόπο, του παραπάνω προτύπου, απεικονίζοντας τα εξαπτέρυγα μετωπικά και στατικά και όχι εν κινήσει. Με τον τρόπο αυτό διαφοροποιείται ακόμα και από Λινοτοπίτες ζωγράφους, με τους οποίους έχουμε διαπιστώσει τη συγγενεία του²⁸, χωρίς ωστόσο και να καινοτομεί, εφ' όσον μετωπικά εξαπτέρυγα απαντούν και αλλού²⁹.

Σε αρκετές παραστάσεις της Αγίας Παρασκευής είναι εμφανής η διαφοροποίηση από εικονογραφικά πρότυπα που είχαν ακολουθηθεί στον Άγιο Στέφανο. Έτσι, στη Γέννηση του Χριστού -που στον Άγιο Στέφανο ακολουθεί το παραδοσιακό σχήμα με τη Θεοτόκο ανακλινόμενη³⁰- ο ζωγράφος υιοθετεί τον τύπο της Θεοτόκου γονατιστής μπροστά στη φάτνη, ιταλικό δάνειο που ο Θεοφάνης είχε εισαγάγει παλαιότερα στη μνημειακή ζωγραφική³¹. Στο Δείπνο εις Εμμαούς (εικ. 11)³² απουσιάζει ο υπηρέτης με τον κόκκινο γούνινο σκούφο που βρίσκουμε στον Άγιο Στέφανο (εικ. 12), και αυτό δάνειο του Θεοφάνη από τον Giovanni Bellini³³. Στην Ίαση του Παραλυτικού (εικ. 13), τη συγκεκριμένη εικονογραφία, με κύριο γνώρισμα τον άγγελο να τaráσσει το νερό στον κατακόρυφο άξονα,

27. Βλ. σχετικά Α. Σταυροπούλου-Makri, *Veltsista* 39-40 και κυρίως Α. Τούρτα, Βίτσα 68-69 και πίν. 5α, 39β, 40α-β. Για την παράσταση στη Φιλανθρωπηνών, βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Μονή Φιλανθρωπηνών 54, εικ. 37-38. Να σημειώσουμε ότι τα σεραφείμ στη Φιλανθρωπηνών (ανήκουν στη ζωγραφική φάση που σχετίζεται με τον κύκλο του Φράγγου Κατελάνου) αποδίδονται ιδιαίτερα παραστατικά και ρεαλιστικά, με σώμα καλυμμένο με φτερά.

28. Για παράδειγμα, τόσο οι Μιχαήλ και Κωνσταντίνος, όσο και ο Νικόλαος απεικονίζουν τα σεραφείμ σε στάση $\frac{1}{4}$ και εν κινήσει (βλ. Α. Τούρτα, Βίτσα, ό.π.).

29. Στους Αγίους Αναργύρους Τσαριτσάνης, για παράδειγμα, τα σεραφείμ είναι μετωπικά, αλλά λόγω στενότητας μάλλον της ζώνης στην οποία εικονίζεται η Ουράνια Λειτουργία, απεικονίζονται μετωπικά μεν, αλλά σε οριζόντια θέση (τοιχογραφία του α' μισού του 17ου αιώνα, αδημοσίευτη).

30. Ι. Vitaliotis, Saint-Étienne, εικ. 71-72.

31. Το θέμα γνώρισε ευρύτερη διάδοση στη μνημειακή ζωγραφική ήδη από τον 16ο αιώνα: (βλ. Α. Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas* [1560]. *Application d'un nouvel langage pictural par le peintre thébain Frangos Catellanos*, Villeneuve d'Ascq 1999, σ. 42-43 και πίν. 21a-22a).

32. Σ. Σδρόλια, Μονή Πέτρας, τ. Β', εικ. 283.

33. Ι. Vitaliotis, Saint-Étienne 116-118 (όπου η σχετική βιβλιογραφία), εικ. 59-60.

την ξαναβρίσκουμε στη μονή του Χόποβο, στη Βοϊβοδίνα (1608)³⁴, μνημείο που θεωρείται ότι αγιογραφήθηκε από καλλιτέχνες του βορειοελλαδικού χώρου. Η τυπολογία αυτή, μακεδονικής προέλευσης, δεν είναι ιδιαίτερα συχνή. Αντίθετα, στον Άγιο Στέφανο η Ίαση του Παραλυτικού αποδίδεται με μία λιτή, κρητικής καταγωγής εικονογραφία³⁵. Διαφοροποίηση σε σχέση με το μετεωρίτικο μνημείο υφίσταται και στη Μεσοπεντηκοστή, όπου ο Χριστός ιστορείται σε ώριμη ηλικία³⁶ και όχι Δωδεκαετής³⁷, καθώς και στον τρόπο απεικόνισης των ολόσωμων στρατιωτικών αγίων της κάτω ζώνης, οι οποίοι, στην Αγία Παρασκευή, φέρουν πολυτελείς κοσμικές ενδυμασίες και όχι στρατιωτική εξάρτυση³⁸.

Από την άλλη, πρέπει να σημειώσουμε την ύπαρξη κάποιων χαρακτηριστικών εικονογραφικών ομοιοτήτων μεταξύ του διακόσμου της Αγίας Παρασκευής και αυτού του Αγίου Στεφάνου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Σταύρωσης (μισοκατεστραμμένης στα Βραγγιάνα), με τον δίκαιο ληστή να φέρει φωτοστέφανο³⁹, και ακόμη χαρακτηριστικότερη (επειδή η πηγή της είναι εύκολα εντοπίσιμη) ομοιότητα είναι η ενοποιημένη σκηνή της Κρίσης των Αρχιερέων και του Πιλάτου, με τον Καϊάφα να διαρρηγγύνει τα ιμάτιά του μπροστά στον Ρωμαίο ηγεμόνα⁴⁰. Η τελευταία αυτή σκηνή, ουσιαστικά πανομοιότυπη στα δύο μνημεία, προέρχεται από την υστεροβυζαντινή ζωγραφική του ευρύτερου μακεδονικού χώρου και συνεχίζει κατά τον 17ο αιώνα να ακολουθείται από επιγόνους της παράδοσης αυτής, όπως ο ζωγράφος του καθολικού της Μονής Βητουμά στα 1600, ο ζωγράφος της Παναγίας του Άρχοντος Αποστολάκη στην Καστοριά στα 1605/1606, καθώς και κάποιοι Λινοτοπίτες (Άγιος Αθανάσιος Ζαγοράς, Μεταμόρφωση Δρυόβουνου Σιάτιστας,

34. D. Davidov, *Horovo*, Beograd 1964, εικ. 27.

35. Βλ. I. Vitaliotis, *Saint-Étienne* 129-131, εικ. 63. Η σκηνή στα Βραγγιάνα προσεγγίζει το πρότυπο που καθιερώνεται στη λεγόμενη «σχολή της Βορειοδυτικής Ελλάδας» ή «σχολή των Θηβών»: βλ. ενδεικτικά A. Stavropoulou-Makri, *Veltsista* 112-113, πίν. 40, 74a.

36. Όπως και στη Φυλάνθρωπων (1542· M. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Μονή Φυλάνθρωπων* 83-86, εικ. 62).

37. I. Vitaliotis, *Saint-Étienne* 132-134, εικ. 64-65.

38. Η ενάλλαξη μεταξύ της απεικόνισης των στρατιωτικών αγίων με κοσμική ενδυμασία και της απεικόνισής τους με στολή ρωμαίου αξιωματικού είναι συνηθισμένο φαινόμενο στη μεταβυζαντινή ζωγραφική (βλέπε, για παράδειγμα, τους στρατιωτικούς αγίους με κοσμική ενδυμασία στο καθολικό της Διονυσίου [Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου, ό.π., εικ. 320-328] καθώς και σε αυτό του Μεγάλου Μετεώρου [M. Χατζηδόνης, Δ. Σοφριανός, *Το Μεγάλο Μετάωρο. Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα 1990, πίν. σ. 149, 151, 157]. Γενικά, για τους στρατιωτικούς αγίους στο Βυζάντιο, βλ. Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Aldershot/Burlington VT, 2003.

39. I. Vitaliotis, *Saint-Étienne*, εικ. 90.

40. Ό.π., εικ. 89.

κ.α.)⁴¹. Στην ίδια παράδοση εντάσσεται και η σκηνή του Ελκόμενου⁴² στην Αγία Παρασκευή, με την έφιππη κουστωδία, η οποία περιλαμβάνει και τον Πιλάτο. Το τελευταίο αυτό εικονογραφικό θέμα είναι γνωστό ότι επιχωριάζει στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο ήδη από τον 15ο αιώνα και στη συνέχεια διαδίδεται και στις όμορες περιοχές (Βουλγαρία, Ήπειρος) και θα φτάσει μέχρι και τη Μολδαβία⁴³. Τα παραπάνω συνιστούν επαρκείς ενδείξεις, πέραν αυτών της τεχνοτροπίας, που συνηγορούν υπέρ της άποψης που είχαμε παλαιότερα διατυπώσει σχετικά με την προέλευση του «ζωγράφου του Αγίου Στεφάνου» (και της Αγίας Παρασκευής Βραγ-γιανών) από τον χώρο της βορειοδυτικής Ελλάδας⁴⁴.

Οι τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής είναι χαρακτηριστικό δείγμα της εμπειροτεχνικής ζωγραφικής του 17ου αιώνα, όπως αυτή διαμορφώνεται στον χώρο της βορειοδυτικής και κεντρικής Ελλάδας (Μακεδονία, Ήπειρος, Θεσσαλία, εκτός της περιοχής των Αγράφων, όπου υπάρχουν διαφορετικά δεδομένα⁴⁵). Τα γυμνά μέρη του σώματος, τα γένια και η κόμη αποδίδονται σχηματοποιημένα και τυποποιημένα, οι αντιθέσεις μεταξύ φωτεινών και σκιερών μερών είναι έντονες, παρ' όλα αυτά, ιδίως στα πρόσωπα, διασώζεται ένας βαθμός πλαστικότητας. Τα χρώματα είναι ζωηρά, το βάθος είναι συνήθως δίζωνο, λαδί και μαύρο. Ως προσπάθεια αποφυγής της μονοτονίας μπορούν να θεωρηθούν τα γραπτά θλαστά τόξα με τριμερή διάταξη στη ζώνη με τους ολόσωμους αγίους, καθώς και το τρίχρωμο εξαγωνικό τραπέζι του Δείπνου εις Εμμαούς (πράσινο η επιφάνεια, κίτρινο η μπροστινή πλευρά, κόκκινο οι δύο άλλες ορατές πλευρές). Τα γράμματα των επιγραφών είναι χοντροκομμένα και γωνιώδη. Ενδεικτική της μικρής παιδείας του ζωγράφου είναι, μεταξύ άλλων, οι πάμπολλες ασυνταξίες και ανορθογραφίες στις επιγραφές, με χα-

41. Ό.π., σ. 183-187.

42. Για τον Ελκόμενο στη βυζαντινή τέχνη, βλ. Ανδρομάχη Κατσελάκη, Ο Χριστός Ελκόμενος επί σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4ος-15ος αι.), ΔΧΑΕ, περ. Δ', ΙΘ' (1996-97) 167-199 (στο εξής: Ο Χριστός Ελκόμενος) και Βασιλική Φωσκόλου, Αναζητώντας την εικόνα του Ελκόμενου της Μονεμβασίας, Σύμμεικτα 14 (2001) 229-245.

43. Βλ. σχετικά Μ. Παϊσίδου, Τοιχογραφίες Καστοριάς 91-92, καθώς και Α. Stavroulou-Makri, Veltsista 72-74, όπου και γίνεται αναφορά στις διαστάμενες απόψεις σχετικά με την ιταλική ή τη σερβική καταγωγή του θέματος της έφιππης κουστωδίας του Πιλάτου (η παλαιότερη σωζόμενη απεικόνισή του στον ορθόδοξο γεωγραφικό χώρο βρίσκεται στη μονή της Dečani, περ. 1338-1347· βλ. V. Petković, Dj. Bosković, *Manastir Dečani*, Belgrade 1941, Album, πίν. CCLXVII).

44. Ι. Vitaliotis, Saint-Étienne 397-406, 467-471.

45. Για μία λεπτομερειακή επισκόπηση της ζωγραφικής των Αγράφων τον 17ο αιώνα, με περιστασιακές αναφορές σε επί μέρους σύνολα τοιχογραφιών, βλ. Σ. Σδρόλια, Μονή Πέτρας, τ. Α', σ. 332-398.

ρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτές που συνοδεύουν τον Βίο της αγίας Παρασκευής, την επιγραφή του ειληταρίου του αρχαγγέλου Μιχαήλ, που αναφέραμε πιο πάνω, ή την φιλή στο αρχικό γράμμα της λέξης Μιχαήλ (ΜΗΧΑΥΛ).

Η τεχνοτροπική ενότητα του συνόλου καθιστά βέβαιη την εργασία ενός βασικού ζωγράφου, ο οποίος πάντως μπορεί να εργάστηκε μαζί με τουλάχιστον έναν βοηθό. Στο χέρι του «μαϊστορα» οφείλονται οι χριστολογικές και αγιολογικές σκηνές στις δύο ανώτερες ζώνες. Ενδεχομένως, ο βοηθός ή οι βοηθοί να εργάστηκαν στην ιστόρηση των ολόσωμων αγίων της κάτω ζώνης, καθώς και των στηθαρίων. Είναι βέβαιο, πάντως, όπως αναφέραμε ήδη πιο πάνω, ότι οι τοιχογραφίες ως σύνολο παρουσιάζουν εντυπωσιακή ομοιότητα ύφους με αυτές της πρώτης φάσης του Αγίου Στεφάνου, σε σημείο που να μπορούμε να πούμε ότι οι κύριοι ζωγράφοι των δύο μνημείων ταυτίζονται. Οι ομοιότητες με το μετεωρίτικο μνημείο είναι ευδιάκριτες σε πολλές λεπτομέρειες του διακόσμου, ειδικά μάλιστα στη σύγκριση όμοιων θεμάτων, όπως είναι τα πρόσωπα, τα αρχιτεκτονήματα, τα διακοσμητικά και φυτικά μοτίβα, τα ζώα⁴⁶, αλλά και τα γράμματα των επιγραφών. Χαρακτηριστική και στα δύο μνημεία είναι επίσης η χρήση του κόκκινου της κιννάβαρης για τη δημιουργία χρωματικών αντιθέσεων μέσα στο σύνολο⁴⁷. Οι διαφορές στην εικονογραφία, μερικές από τις οποίες σχολιάσαμε πιο πάνω, δεν πρέπει να μας ξενίζουν: Οι ζωγράφοι, με τη χρήση τετραδίων με σχέδια, είχαν τη δυνατότητα να αντλούν από διαφορετικά πρότυπα. Άλλωστε, ο εκλεκτισμός αποτελεί ένα βασικό γνώρισμα της ζωγραφικής του 17ου αιώνα στην ηπειρωτική Ελλάδα⁴⁸.

Β. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, κυρίως ναός

Το δεύτερο μνημείο στο οποίο επισημάναμε το χέρι του «ζωγράφου του Αγίου Στεφάνου» είναι ο ναός του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για δύο ξεχωριστά ζωγραφικά σύνολα, το ένα στον κυρίως ναό και το ιερό (1646), και το άλλο στον ευρύχωρο νάρθηκα (1649).

Η κτητορική επιγραφή του κυρίως ναού (εικ. 14), πάνω από την είσοδο, στον νότιο τοίχο, έχει ως εξής:

46. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των προβάτων στην απεικόνιση της Γέννησης στα δύο μνημεία (βλ. I. Vitaliotis, Saint-Étienne, εικ. 71-72), με τη μόνη διαφορά ότι στην Αγία Παρασκευή βρίσκουμε και κατσίνες να βόσκουν ανάμεσα στα πρόβατα.

47. Ο.π., σ. 353.

48. Βλ. σχετικά Α. Τούρτα, Βίτσα 211-221. — I. Vitaliotis, Saint-Étienne 336-339, 467. — Μ. Παισιδού, Τοιχογραφίες Καστοριάς 272-275.

† ΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(αὶ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ· / ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΑΝΕΥΦΗΜΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Κ(αὶ) / ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΟΥ ΙΟΑΝΝΟΥ
ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ· ΔΙΑ ΕΞΟ/ΔΟΥ Κ(αὶ) ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΩΤΑΤΟΥ Κ(αὶ)
ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ ΑΡ/ΧΟΝΤΟΥ· ΚΥΡΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΥΟΥ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΤΟΥ
ΛΟΥΤΖΟΥ· / ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕ/ΠΙΣΚΟΠΙΟΥ
ΦΑΝΑΡΙΟΥ Κ(αὶ) ΝΕΟΧΩΡΙΟΥ ΚΥΡΟΥ ΕΥ/ΘΥΜΙΟΥ· ΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΙΩ(άν-
ν)ΟΥ ΙΕΡΕΟΣ· ΤΟΥ ΛΟΥΤΖΟΥ· / ΕΤΕΙ ΑΠΟ ΑΔΑΜ· ΖΡΝΔ· ΕΤΕΛΕΙΟΘΗ ΙΣΤΟ/
ΡΙΑ, ΕΝ ΜΗΝΙ ΑΥΤΟΥΣΤΟ, ΕΙC ΤΑC· ΚΗ·⁴⁹

Είναι ενδιαφέρον το ότι ο εφημέριος της εκκλησίας Ιωάννης Λούτζος, ανήκε προφανώς στην ίδια οικογένεια με τον δωρητή της ιστορίας, άρχοντα Χρίστο Λούτζο του Ανδρέα. Ως ημερομηνία αποπεράτωσης της αγιογράφησης αναφέρεται η 28η Αυγούστου του έτους 7154 (1646).

Οι τοιχογραφίες του ανατολικού και του βόρειου τοίχου του ναού έχουν χαθεί. Οι τοίχοι χωρίζονται σε τέσσερις καθ' ύψος ζώνες. Το εικονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνει εκτός από ολόσωμους αγίους και τους ημίτομους αγίους σε τροχούς, που συνδέονται μεταξύ τους με πλοχμούς, τον θεομητορικό και τον χριστολογικό κύκλο, καθώς και τον κύκλο του Βίου του επωνύμου αγίου του ναού (εικ. 15). Ο τελευταίος αποτελεί έργο ενός δεύτερου ζωγράφου, του «ζωγράφου Β του Θεολόγου», όπως τον αποκαλούμε, ο οποίος έχει εργαστεί και στο ιερό βήμα.

Γενικά, το ύφος του «ζωγράφου του Αγίου Στεφάνου» είναι πιο πλαστικό, ακόμη και «εξπρεσιονιστικό» θα τολμούσαμε να πούμε, σε σχέση με αυτό του ομότεχνού του. Τα πρόσωπα και οι λεπτομέρειες αποδίδονται μάλλον συνοπτικά, κάτι που φαίνεται ιδιαίτερα στην πραγμάτευση των αρχιτεκτονημάτων. Ο «ζωγράφος Β του Θεολόγου», λεπτολόγος και πιο κοντά στην τεχνική της φορητής εικόνας, συσχετίστηκε σωστά από τη Σ. Σδρόλια με την αγραφιώτικη ζωγραφική παράδοση και συγκεκριμένα με το «εργαστήριο των δύο Ιωάννηδων»⁵⁰. Εντούτοις, διαφαίνεται κάποια μορφή αλληλοεπηρεασμού των δύο καλλιτεχνών (και στη χρωματική κλίμακα και σε επιμέρους μοτίβα), γεγονός που προσδίδει ενότητα στο σύνολο. Ιδιαίτερα χτυπητή είναι η διαφορά στις επιγραφές: ο «ζωγράφος Β» είναι καλλιγράφος, ίσως γι' αυτό μάλιστα ανέλαβε να ιστορήσει και την κτητορική επιγραφή του κυρίως ναού.

Στον κυρίως ναό του Θεολόγου, ως έργο του «ζωγράφου του Αγίου Στεφάνου» θεωρούμε όλες τις θεομητορικές και χριστολογικές σκηνές του νότιου τοίχου (εικ. 15). Εντοπίζουμε επίσης το χέρι του στους ημίτομους

49. Η επιγραφή δημοσιεύεται με ελάχιστες διαφοροποιήσεις και από τον Σ. Γουλούλη (Επιγραφικά 104).

50. Σ. Σδρόλια, Μονή Πέτρας, τ. Α', σ. 355.

αγίους σε τροχούς στο δυτικό τμήμα του ίδιου τοίχου (να σημειωθεί ότι οι πλοχοί μεταξύ των στηθαρίων στο τμήμα αυτό του ναού διαφέρουν αισθητά από αυτούς που βρίσκονται ανατολικά της κτητορικής επιγραφής), στους ολόσωμους αγίους της κάτω ζώνης που βρίσκονται ανατολικά της θύρας εισόδου (συμπεριλαμβανομένων των ιεραρχών στο ιερό βήμα), καθώς και σε τρεις οσίους (Ευθύμιο, Αντώνιο και Σάββα) στο δυτικό άκρο της κάτω ζώνης του ίδιου (δηλαδή του νότιου) τοίχου⁵¹. Οι τοιχογραφίες του δυτικού τοίχου (εικ. 16, 17) είναι επίσης, στο μεγαλύτερο μέρος, δικό του έργο (αποδίδουμε την τρίτη, από κάτω προς τα επάνω, ζώνη με παραστάσεις από τον κύκλο των Παθών στον αγραφιώτη «ζωγράφο Β»· η αμέσως υπερκείμενη ζώνη με σκηνές του ίδιου κύκλου αποδίδεται στον «ζωγράφο του Αγίου Στεφάνου»).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εκτεταμένος κύκλος των Παθών (εικ. 15): Στην άνω ζώνη του δυτικού τοίχου εικονίζονται η Προδοσία (εικ. 17), η Κρίση των Αρχιερέων και του Πιλάτου (εικ. 18), ο Ελκόμενος (εικ. 19), η Πομπή του Πιλάτου, η Ανάβαση στον Σταυρό· στην κάτω ζώνη (διακοπτόμενη από την Κοίμηση της Θεοτόκου) απαντά η Κρίση του Καϊάφα, η Άρνηση του Πέτρου (οι δύο τελευταίες σκηνές είναι έργο του «ζωγράφου Β»⁵²), η Μεταμέλεια και ο Απαγχονισμός του Ιούδα (και αυτή η σκηνή, αρκετά φθαρμένη και με χαμένη την επιγραφή, μάλλον είναι έργο του παραπάνω ζωγράφου). Η εξαιρετικά αναλυτική αυτή πραγμάτευση των Παθών έχει τις ρίζες της στην υστεροβυζαντινή ζωγραφική και αντιπροσωπεύτηκε στη μεταβυζαντινή ζωγραφική κυρίως από τη «Σχολή της Βορειοδυτικής Ελλάδας» ή «Σχολή των Θηβών»⁵³, με επί μέρους βέβαια διαφοροποιήσεις. Ενδιαφέρων εικονογραφικός πλεονασμός, που είναι ενδεικτικός ταυτόχρονης χρήσης διαφορετικών προτύπων με τρόπο «αυτόματο», χωρίς προηγούμενη κριτική επεξεργασία, είναι η διπλή απεικόνιση του Ελκόμενου: Σε ένα διάχωρο ο Χριστός Ελκόμενος εικονίζεται μαζί με τον Κυρηναίο, τους δύο ληστές και την προσήλωση του Σταυρού—εδώ πρόκειται για συγχώνευση δύο θεμάτων, με διπλή απεικόνιση του Σταυρού—, ενώ σε άλλο διάχωρο ο Ελκόμενος απεικονίζεται ενταγμένος

51. Μεταξύ του αγίου Ευθυμίου και της εισόδου του νότιου τοίχου παρεμβάλλονται τρεις ολόσωμες απεικονίσεις ιαματικών αγίων (Κοσμάς, Δαμιανός και Παντελεήμων), οι οποίες, όπως οινάγεται τόσο από την τεχνοτροπία όσο και από τον τύπο των συνοδευτικών επιγραφών, είναι έργα του «ζωγράφου Β».

52. Βλ. και Σ. Σιδρόλια, *Μονή Πέτρας*, τ. Α', σ. 355 και τ. Β', εικ. 277 (Κρίση Αρχιερέων).

53. Βλ. σχετικά Μικράλη Αγεμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983, σ. 76-87. — Α. Stavrakopoulou-Makri, *Velimna* 65-79.

στη σκηνή της έφιππης συνοδείας του Πιλάτου⁵⁴ (εικ. 16). Έναν ακόμη εικονογραφικό πλεονασμό, που προφανώς όμως οφείλεται στο ότι οι δύο σκηνές δεν έγιναν από τον ίδιο ζωγράφο, συνιστά η απεικόνιση του αρχιερέα που διαρρηγνύει τα ιμάτιά του στην Κρίση του Καϊάφα, όπου και η κανονική του θέση⁵⁵, αλλά στη συνέχεια και στην Κρίση του Πιλάτου (εικ. 18). Ο αντίστοιχος κύκλος στον Άγιο Στέφανο είναι πιο περιορισμένος: 9 συνολικά σκηνές, συμπεριλαμβανομένων της Έγερσης του Λαζάρου και του Επιταφίου Θρήνου έναντι 15 στον Θεολόγο, συμπεριλαμβανομένων των χαμένων σκηνών της Σταύρωσης και του Θρήνου που λογικά θα βρίσκονταν στον βόρειο τοίχο⁵⁶. Εντούτοις, είναι χαρακτηριστική στα δύο μνημεία η πανομοιότυπη εικονογραφία του Μυστικού Δείπνου, με το πολυγωνικό τραπέζι και τον Χριστό στην άκρη, τυπολογία αρχαϊκή και μάλλον σπάνια στον 17ο αιώνα (η ομοιότητα στις δύο σκηνές εκτείνεται μέχρι και σε λεπτομέρειες, όπως ο τρόπος διάταξης των Αποστόλων), καθώς και η τοποθέτηση του αρχιερέα που διαρρηγνύει τα ιμάτιά του στη σκηνή της Κρίσης του Πιλάτου. Η «ενοποιημένη» αυτή σύνθεση, με βυζαντινή καταγωγή, επιχωριάζει στα μεταβυζαντινά χρόνια στη ζωγραφική παράδοση της Μακεδονίας και των κεντρικών (αλλά και βόρειων) Βαλκανίων γενικότερα, ενώ αγνοείται χαρακτηριστικά από τους Κρητικούς⁵⁷.

Μεταξύ των ολόσωμων αγίων αξίζει να σημειωθεί η απεικόνιση των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, στον νότιο τοίχο, να κρατούν ομοίωμα εκκλησίας (εικ. 20). Η παράσταση αυτή, ακόμη και ως προς την τυπολογία του ομοιώματος του ναού (εξαγωνικό κτίσμα με τρούλλο, που εδώ είναι επίσης εξαγωνικός), παραπέμπει στο γνωστό θέμα διαμορφωμένο από κρητικούς ζωγράφους του 15ου αιώνα, ενδεχομένως από τον Νικόλαο Ρίτζο⁵⁸. Και εδώ στην επιγραφή (Η ΠΡΟΤΩΘΡΟΝΙ ΤΩΝ ΑΠΟCTΩΛΟΝ)

54. Για το θέμα της Προσήλωσης του Σταυρού, βλ. Α. Κατσελάκη, Ο Χριστός Ελκόμενος 186 κ.ε.

55. Λογικά, η ενοποίηση των δύο σκηνών συμβαίνει στις περιπτώσεις όπου η Κρίση των Αρχιερέων παραλείπεται (βλ. Ι. Vitaliotis, Saint-Étienne 183-186).

56. Στις 15 σκηνές του κύκλου των Παθών στον Θεολόγο συμπεριλαμβάνουμε και τις 3 σκηνές που αναφέραμε πιο πάνω και που αποδίδουμε στον αγραφιώτη (προφανώς) «ζωγράφο Β».

57. Ι. Vitaliotis, Saint-Étienne 183-186. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι απαντά και στην Παναγία του Άρχοντος Αποστολάκη στην Καστοριά (Σ. Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 253α. — Μ. Παϊσίδου, Τοιχογραφίες Καστοριάς, πίν. 46).

58. Το μακρινό πρότυπο της παράστασης στον Θεολόγο των Βραγγιανών αποτελεί εικόνα που αποδίδεται με επιφύλαξη στον Νικόλαο Ρίτζο και φυλάσσεται στη Galleria dell'Accademia της Φλωρεντίας (βλ. Νανώ Χατζηδάκη [επιμ.], *Venetiae quasi alterum Byzantium*. Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος-16ος αι., Αθήνα 1993, λήμμα αρ. 16, σ. 76-80).

διαφαίνεται η έλλειψη γραμματικής παιδείας του ζωγράφου.

Γ. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, νάρθηκας

Η επιγραφή στον νότιο τοίχο του νάρθηκα του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (εικ. 21) είναι πολύ πιο λακωνική σε σχέση με αυτήν του κυρίως ναού:

†ΕΤΕΛΕΙΟΘΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ· ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΔΩΞΟΥ ΑΠΟΚΤΩΛΟΥ Κ(αί)
ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΟΥ/ ΙΩ(άννου) ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ· ΔΙΑ ΣΙΝΔΡΩΜΕΙΣ· ΚΩΠΟΥ Κ(αί)
ΕΞΟΔΟΥ· ΜΕΤΑ ΠΟΘΟΥ· Κ(αί) ΖΕ/ΣΙ· ΤΟΥ ΤΗΜΗΟΤΑΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΥ·
ΚΥΡΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ·/ ΕΝ ΤΩ ΕΥΔΩΜΗΚΟΣΤΩ, ΡΝΖ· ΕΤΕΛΙΟΘΙ
ΕΝ Μ(η)ν| ΑΥΤΟΥΣΤΟΥ· Η⁵⁹.

Ο δωρητής είναι ο ίδιος, αυτή τη φορά όμως αναφέρεται χωρίς το επίθετό του, προφανώς λόγω της μνείας του στην επιγραφή του κυρίως ναού. Η ιστόρηση του νάρθηκα τελείωσε στις 8 Αυγούστου του έτους 7157 (1649), δηλαδή τρία έτη έπειτα από αυτήν του κυρίως ναού.

Μέρος της ζωγραφικής επιφάνειας στον δυτικό, τον βόρειο και, σε μεγαλύτερη έκταση, στον ανατολικό τοίχο έχει χαθεί. Οι εργασίες συντήρησης δεν έχουν ολοκληρωθεί. Οι τοιχογραφίες, όπως και στον κυρίως ναό και στην Αγία Παρασκευή, κατανέμονται σε τέσσερις ζώνες καθ' ύψος. Η κάτω ζώνη του βόρειου και του νότιου τοίχου καταλαμβάνεται από ολόσωμους αγίους κάτω από θλαστά τόξα, πανομοιότυπα με αυτά της Αγίας Παρασκευής (εικ. 22). Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και ο όσιος Σισώης μπροστά στον τάφο του Αλεξάνδρου (εικ. 23), θέμα που γίνεται αρκετά σύνηθες στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική ήδη από τον 16ο αιώνα⁶⁰. Μία ζώνη με τροχούς συνδεδεμένους με πλοχμούς περιτρέχει όλους τους τοίχους, με εξαίρεση τον ανατολικό· ο τελευταίος, στο σύνολό του, καταλαμβάνεται από τη Δευτέρα Παρουσία. Ο κύκλος του Ακαθίστου Ύμνου ξεκινά από την άνω ζώνη του νότιου τοίχου (εικ.

59. Η επιγραφή έχει δημοσιευτεί σχεδόν πανομοιότυπη, αλλά σε μικρογράμματα γραφή, από τον Σ. Γουλκούτ, *Επιγραφικά* 104.

60. Σ. Σδρόλια, *Μονή Πέτρας*, τ. Β', εικ. 281. Το θέμα είναι αρκετά σύνηθες στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική (βλ. *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, τ. 8, Rom/Freiburg/Basel/Wien 1976 [1994/2004], στήλη 377 και Μ. Μπορμπουδάκης [επιμ.], *Εικόνες της κρητικής τέχνης*. Από τον Χάνδακα ως τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη, Υπ. Πω. - 137, ΕΒΑ, [Αθήνα] 1993, λ. 11, σ. 345-346). Η βασική μελέτη πάνω στο θέμα περιέχεται σε *μνημειακή του R. Stichel, Studien zum Verhältnis von Text und Bild Spät- und Nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen (Byzantina Vindobonensia V)*, Wien 1971, σ. 83-112.

21) και συνεχίζεται με τη φορά των δεικτών του ρολογιού στον δυτικό, τον βόρειο και πάλι στον νότιο και τον δυτικό τοίχο (εικ. 24). Στον δυτικό τοίχο απεικονίζεται επίσης ο όσιος Παχώμιος με τον άγγελο (θέμα που διαδόθηκε ευρύτερα στη Θεσσαλία μέσω των τοιχογραφιών των Κρητικών στα Μετέωρα⁶¹), ο δωρητής, Χρίστος Λούτζος, να προσφέρει ομοίωμα του ναού στον ένθρονο επώνυμο άγιο (εικ. 25) και τρεις παλαιοδιαθηκικές σκηνές, η Φιλοξενία του Αβραάμ (εικ. 26), οι Τρεις Παίδες στην κάμινο και η Ανάληψη του Προφήτη Ηλία (η τελευταία σκηνή είναι στην κάτω ζώνη, ενώ οι άλλες δύο πάνω από τη ζώνη με τους τροχούς).

Αν και η Φιλοξενία του Αβραάμ και οι Τρεις Παίδες συνδέονται συχνά με το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος –ειδικά η πρώτη, λόγω του εμφανούς ευχαριστιακού της συμβολισμού⁶²–, η τοποθέτησή τους στον νάρθηκα δεν πρέπει να μας ξενίζει: ήδη από τα βυζαντινά χρόνια σκηνές του παλαιοδιαθηκικού κύκλου απαντούν συχνά στους νάρθηκες καθολικών μονών. Αυτό προφανώς υποδηλώνει έναν συσχετισμό του ρόλου του νάρθηκα, ως χώρου που «προετοιμάζει» την είσοδο στον κυρίως ναό, με τον ρόλο της Παλαιάς Διαθήκης στη θεία Οικονομία⁶³. Επίσης, σκηνές από τον Βίο του προφήτη Ηλία απαντούν αρκετά συχνά στον νάρθηκα⁶⁴. Είναι γεγονός βέβαια ότι για τα θέματα από την

61. Ε. Σαμπανίκου, Παρεκκλήσιο Τριών Ιεραρχών 273. Βλ. επίσης Δ. Σοφιανός, Ευ. Τσιγαρίδας, Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, εικ. σ. 312-313.

62. Μεταξύ των μνημείων όπου η Φιλοξενία του Αβραάμ απαντά στον ανατολικό τοίχο του ιερού μνημονεύουμε ενδεικτικά τους Αγίους Αποστόλους στη Σαρακήνα Καλαμπάκας (1605, Ε. Σαμπανίκου, Παρεκκλήσιο Τριών Ιεραρχών, εικ. 233) και τους Αγίους Αναργύρους στην Τσαριτσάνη (μύλλον 2η ή 3η δεκαετία του 17ου αι., τοιχογραφία αδημοσίετη). Οι Τρεις Παίδες στην Κάμινο συνδέονται ιδιαίτερα με την πρόθεση ήδη από τα μεσοβυζαντινά χρόνια: Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ψηφιδωτή παράσταση στο διακονικό του καθολικού του Οσίου Λουκά, όπου απεικονίζεται επίσης ο Δανιήλ στον λάκκο των λεόντων (Νανά Χατζηδάκη, Όσιος Λουκάς [Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα], Αθήνα 1996, σ. 38-39, εικ. 25-26). Η παράδοση αυτή συνεχίζεται και στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική, όπως για παράδειγμα στη μονή της Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς (Σταυρούλα Σδρόλια, Η ζωγραφική της μονής Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς (1590). Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα και την εικονογραφία του καθολικού, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 27 [2006] 222, εικ. 1 [σχέδιο], σ. 223).

63. Βλ. σχετικά R. Hamann-Mac Lean, H. Hallensleben, *Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, τ. 4 (R. Hamann-Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*), Giesen 1976, σ. 181-183 και S. Tomeković, Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques (Xle première moitié du XIIIe s.), *Byzantion* 58 (1988) 140-154, ειδικά σ. 151-153. Βλ. επίσης τη χαρακτηριστική απεικόνιση του Δανιήλ και των Τριών Παίδων στο καθολικό της Dečani (V. Petković, Dj. Bosković, Manastir Dečani, ό.π., πίν. CCLXVII).

64. Ενδεικτικά, περιοριζόμαστε στη μεταβυζαντινή ζωγραφική του θεσσαλικού και μακεδονικού χώρου, αναφέρομε τις σκηνές από τον Βίο του Ηλία στον νάρθηκα του καθολικού της μονής της Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς (1590) και στον νάρθηκα του Αγίου Δημητρίου στα Παλατίτσια Ημαθίας (1591) (βλ. Σ. Σδρόλια, Η ζωγραφική

Παλαιά Διαθήκη υπάρχει σχετική ελευθερία σε σχέση με τη διάταξή τους, ειδικά μάλιστα όταν ο νάρθηκας είναι περιορισμένων διαστάσεων⁶⁵ (κάτι που δεν συμβαίνει στον Θεολόγο).

Στον βόρειο τοίχο εικονίζονται επίσης τέσσερεις σκηνές από το συναξάρι του Τιμίου Προδρόμου, με την εξής σειρά, από ανατολικά προς δυτικά: Έλεγχος του Ηρώδη⁶⁶, Αποτομή Κεφαλής, Συμπόσιο Ηρώδη (εικ. 27), Γέννηση Προδρόμου (μισοκατεστραμμένη). Η έλλειψη αλληλουχίας στη διάταξη των σκηνών υποδηλώνει ότι μάλλον ο αγιογράφος τις αντέγραψε από κάποιο τετράδιο σχεδίων ή συλλογή ανθιβόλων, χωρίς να πολυσκοτιστεί να τις βάλει σε μία λογική σειρά (αριθμώντας τις με αύξουσα σειρά, διατάσσονται στον βόρειο τοίχο, από ανατολικά προς δυτικά, ως εξής: 2, 4, 3, 1).

Εξχωριστό ενδιαφέρον από την άποψη της εικονογραφίας παρουσιάζει ο Ακαθίστος Ύμνος, και τούτο γιατί διαφοροποιείται αισθητά από τον αντίστοιχο κύκλο στον Άγιο Στέφανο Μετεώρων⁶⁷. Η διαφοροποίηση αυτή απλώς συνιστά μία ακόμη επιβεβαίωση της διαπίστωσης ότι ο Ακαθίστος, ακόμη και στο πλαίσιο της ίδιας «σχολής» (για παράδειγμα της Κρητικής) παρουσιάζει αξιοσημείωτη εικονογραφική ποικιλία⁶⁸. Σχετικά με τον ζωγράφο μας, είναι σαφές ότι είχε τη δυνατότητα να επιλέξει μεταξύ περισσότερων του ενός προτύπων για πολλές από τις σκηνές. Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποια χαρακτηριστικά θέματα του κύκλου του Ακαθίστου στα Βραγγιανά, τα οποία δεν απαντούν στον Άγιο Στέφανο: στον 5ο οίκο (Ε) απουσιάζει η ανδρική μορφή (προφανώς ο Ζαχαρίας), η οποία, στον Άγιο Στέφανο, παραστέκει στη συνάντηση Θεοτόκου και Ελισάβετ· η εικονογραφία του 10ου οίκου (Κ), με το μοτίβο του αστέρα-αγγέλου πάνω από την τειχισμένη πόλη, προφανώς αντιγραφή του ίδιου

της μονής Γεννήσεως της Θεοτόκου, ό.π., σ. 223-224, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

65. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Άγιο Αθανάσιο στο Αγιοφύλλο Τρικάλων (1623), όπου η Φιλοξενία του Αβραάμ και η Θυσία του Αβραάμ απαντούν στον κυρίως ναό, πάνω από τη ζώνη με τους στρατιωτικούς αγίους (Ε. Σαμπανίκου, *Παρεκκλήσιο Τριών Ιεραρχών*, εικ. 226).

66. Η σκηνή του Ελέγχου του Ηρώδη είναι λιγότερο συνήθης από ό,τι οι υπόλοιπες σκηνές του Βίου του Προδρόμου. Την βρίσκουμε ωστόσο στο καθολικό της Μονής Πέτρας Αγραίων, στον ίδιο ακριβώς τύπο (ο Ηρώδης στον θρόνο, ένας όμιλος Ιουδαίων και ο Πρόδρομος όρθιος), με τη διαφορά ότι εδώ η παράσταση έχει αντιγραφεί αντίστροφα, δηλαδή ο Πρόδρομος βρίσκεται στο δεξί ήμισυ της παράστασης, ενώ οι Ιουδαίοι τοποθετούνται πίσω από τον Ηρώδη και όχι ανάμεσα σε αυτόν και στον Πρόδρομο, όπως συμβαίνει στον Θεολόγο (Σ. Σηρόλια, *Μονή Πέτρας*, τ. Β', εικ. 158).

67. I. Vitaliotis, *Saint-Etienne* 200-280, εικ. 93-115.

68. Για τη μεταβυζαντινή εικονογραφία του Ακαθίστου, βλ. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου στον κώδικα Garret 13*, Princeton, Αθήνα 1992. — I. Vitaliotis, *Saint-Etienne* 197-280 και Μ. Πασιδίου, *Τοιχογραφίες Καστοριάς* 129-141.

μοτίβου που συνηθίζεται αρκετά για τον οίκο Θ, απαντά κυρίως σε μνημεία που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τον Τζώρτζη⁶⁹. ο 19ος οίκος (Τ) αποδίδεται πολύ ρεαλιστικά, με τη Θεοτόκο και τις παρθένους (που παραπέμπουν στην παράσταση των Εισοδίων, καθώς δεν φέρουν φωτοστέφανο⁷⁰) εντός περιτειχισμένου περιβόλου (εικ. 24)· στον 20ό οίκο (Υ), οι ιεράρχες κατανέμονται σε δύο ημιχόρια (εικ. 24)· στον 21ό οίκο (Φ), η Θεοτόκος βρίσκεται μπροστά ακριβώς από το σκοτεινό σπήλαιο, ενώ η ομάδα των γονατιστών ανθρώπων απουσιάζει (εικ. 28)· ο 23ος οίκος (Ψ) αποδίδεται όχι με απεικόνιση λατρευτικής ακολουθίας μπροστά στην εικόνα της Θεοτόκου, αλλά με την ίδια τη Θεοτόκο ένθρονη να κρατά στηθάριο με τον Χριστό, περιστοιχισμένη από δύο ομάδες ιεραρχών (εικ. 29) (πρόκειται για παραλλαγή του τύπου Α, σύμφωνα με την κατάταξη της Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, από τον οποίο η παράσταση των Βραγγιανών διαφοροποιείται τόσο ως προς τη σύνθεση των δύο χορών, τους οποίους αποτελούν κληρικοί και όχι ψάλτες, όσο και ως προς το στηθάριο⁷¹). Να

69. Συγκεκριμένα, το θέμα απαντά στις μονές Δοχειαρίου (G. Millet, *Monuments de l'Athos*, τ. 1, *Les peintures*, Paris 1927, πίν. 238.1) και Δουσίκου, ενώ αντιγράφεται το 1587 από τον μοναχό Δανιήλ στη μονή Κορώνας (οι δύο τελευταίες τοιχογραφίες είναι αδημοσίευτες). Επίσης, ο άγγελος απαντά και στην τράπεζα της Δοχειαρίου (τοιχογραφίες του έτους 1676) (Ι. Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1994 [αδημοσίευτη διδ. διατριβή], σ. 154, 226) (στο εξής Τράπεζες μονών Αγίου Όρους), όπου ενδεχομένως να έχει αντιγραφεί από το καθολικό της μονής.

70. Η απεικόνιση των παρθένων χωρίς φωτοστέφανο στον Οίκο Τ (μάλιστα, σε μερικές περιπτώσεις βαστούν και αναμμένα κεριά) δεν είναι ιδιαίτερα συχνή (βλ. ορισμένα παραδείγματα από τη μεταβυζαντινή εντοίχια ζωγραφική και μικροτεχνία στο Ι. Vitaliotis, *Saint-Étienne* 251, υποσημ. 831· σε αυτά μπορεί να προστεθεί η αντίστοιχη σκηνή από την πολύ καλής τέχνης εικόνα του Ακαθίστου στο Μεγάλο Μετέωρο που χρονολογείται στον ύστερο 16ο ή τον πρώιμο 17ο αιώνα [Α. Δεριζιώτης, *Εικόν του «Ακαθίστου Ύμνου» εκ της Ιεράς Μονής Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 289, εικ. 20). Η απεικόνιση των παρθένων με φωτοστέφανο τις ταυτίζει οπωσδήποτε με μάρτυρες και σε αρκετές περιπτώσεις κάποιες μπορούν να ταυτιστούν με συγκεκριμένες γυναίκες μάρτυρες, όπως την αγία Αικατερίνη (βλ. Ι. Vitaliotis, *ό.π.*, σ. 250-252, εικ. 107-108).

71. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου 109*. Στον τύπο Α (Τράπεζα Λαύρας και συναφείς παραστάσεις) η Θεοτόκος απεικονίζεται μετωπική ένθρονη βρεφοκρατούσα, το μετάλλιο όμως απουσιάζει και οι δύο χοροί των υμνωδών είναι ψάλτες. (Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *ό.π.*, εικ. 130, 202). Η τελευταία λεπτομέρεια αποτελεί κατά λέξη εικαστική απόδοση της αρχής του προτελευταίου οίκου (*Ψάλλοντές σου τὸν τόκον...*). Ανάλογο σχήμα ακολουθείται και στην εικόνα με την Κοίμηση και τον Ακάθιστο από τη Σκόπελο (*Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 1986, λήμμα αρ. 99, σ. 100). Αποκλειστικά από ψάλτες αποτελείται ο χορός και στην εικόνα του Ακαθίστου από το Μεγάλο Μετέωρο που αναφέραμε πιο πάνω (υποσημ. 70· Α. Δεριζιώτης, *Εικόν του «Ακαθίστου Ύμνου»*, *ό.π.* σ. 296, εικ. 24), με τη διαφορά ότι εδώ η εικονογραφία ακολουθεί τον τύπο Γ (κατά την ταξινόμηση της Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *ό.π.*), δηλ. τον τύπο που βρίσκουμε και στον Άγιο Στέφανο, όπου αποδίδεται εικαστικά ακολουθία ενώπιον της εικόνας της Θεο-

σημειώσουμε ότι ο τύπος που ακολουθείται στον Άγιο Στέφανο και που προέρχεται από «επέκταση» της αντίστοιχης εικαστικής απόδοσης του οίκου Ω, είναι αρκετά σπάνιος για τον προτελευταίο οίκο του Ακαθίστου και απουσιάζει και από τις αγιορείτικες τοιχογραφημένες τράπεζες⁷².

Από την άλλη, είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι για τον 14ο οίκο (Ξ) ακολουθείται στα δύο μνημεία το ίδιο πρότυπο, δηλαδή η ένθρονη Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα περιστοιχιζόμενη από σεβίζοντες αγγέλους (εικ. 30), και τούτο γιατί η συγκεκριμένη εικαστική απόδοση του οίκου (που απαντά ήδη στο μοναστήρι του Μαρκό, περ. 1367-1371), γνώρισε πολύ περιορισμένη διάδοση στη μεταβυζαντινή ζωγραφική⁷³. Κοινό επίσης μοτίβο με τον Ακάθιστο του Αγίου Στεφάνου (καταγόμενο επίσης από την υστεροβυζαντινή ζωγραφική των Βαλκανίων), αν και σαφώς πιο συχνό από το προηγούμενο, είναι ο έφιππος άγγελος-αστέρας στον 8ο οίκο (Θ)⁷⁴.

Θεωρώντας τον Ακάθιστο στον Θεολόγο ως σύνολο, θα λέγαμε ότι σε γενικές γραμμές εμφανίζεται περισσότερο απομακρυσμένος από τα πρό-
τόκου.

72. Σωστά παρατηρεί η Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη ότι η καταγωγή του τύπου αυτού σχετίζεται με τις λατρευτικές εκδηλώσεις που αναφέρονταν στην εικόνα της Οδηγήτριας (Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου* 110-113). Μία τέτοια απεικόνιση λατρευτικής ακολουθίας μπροστά στην εικόνα της Οδηγήτριας είναι η γνωστή μικρογραφία του Ψαλτηρίου Hamilton (fol. 39v· βλ. Bissera Pentcheva, *Icons and Power. The Mother of God in Byzantium*, University Park, Pennsylvania, 2006, σ. 160, εικ. 105). Σχετικά με τις τράπεζες του Αγίου Όρους, όπου οι δύο τελευταίοι Οίκοι εικονογραφούνται με την απεικόνιση της ίδιας της Θεοτόκου, βλ. Ι. Ταβλάκη, *Τράπεζες μονών Αγίου Όρους* 230-231.

73. Εκτός από τον Θεολόγο των Βραγγιανών και τον Άγιο Στέφανο Μετεώρων, έχουμε επισήμηνε ένα μόνο μνημείο στο οποίο εικονογραφείται με τον τρόπο αυτό ο 14ος οίκος, την Παναγία του Αρχοντος Αποστολάκη στην Καστοριά (1606) (Ι. Vitaliotis, *Saint-Étienne* 233· βλ. και Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά*, πίν. 241α). Η σχέση κάποιων τοιχογραφιών του Θεολόγου (σκηές του Ακαθίστου, άγιος Βάρβαρος, κ.ά.) με αντίστοιχες παραστάσεις στην Παναγία του Αποστολάκη έχει επισημανθεί και από τη Σ. Σδρόλια (*Μονή Πέτρας*, τ. Α', σ. 356).

74. Βλ. Ι. Vitaliotis, *Saint-Étienne* 216-219. Στα παραδείγματα που παρατίθενται ως προστεθεί η τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής Ξενοφώντος (χρονολογείται στα 1497, σύμφωνα με τον Ι. Ταβλάκη, *Τράπεζες μονών Αγίου Όρους* 15 [χρονολόγηση] και 225), καθώς και το τμήμα επιστύλιου με τον Ακάθιστο από το μοναστήρι της Παναγίας στο χωριό Ρυστεπα της Ερσέας (μέσα 17ου αι· βλ. Αναστασία Τούρτα [επιμ.], *Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς, [Θεσσαλονίκη]* 2006, λήμμα αρ. 33, σ. 106). Η απεικόνιση του αστέρα ως αγγέλου, εικονογραφικά, μάλλον έλκει την καταγωγή της από τη βυζαντινή παράσταση της προσκύνησης των Μάγων. Για παράδειγμα, στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (περ. 1310-1320) ένας άγγελος όρθιος δείχνει στους μάγους την ένθρονη Θεοτόκο με το Βρέφος (βλ. Χ. Μπακιτζής [επιμ.], *Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Αθήνα 2003, πίν. 27). Στη Δεζάνι η παραπάνω σκηνή χρησιμοποιείται για την απόδοση του οίκου Ι του Ακαθίστου, ενώ ακριβώς δίπλα, στον οίκo Θ, ο ίδιος άγγελος απαντά έφιππος (V. Petković, Dj. Bosković, *Manastir Dečani*, ό.π., πίν. CCXIv).

τυπα που χρησιμοποιούνται στην υστεροβυζαντινή βαλκανική ζωγραφική σε σχέση με τον αντίστοιχο κύκλο του Αγίου Στεφάνου. Ταυτόχρονα, ο ζωγράφος μοιάζει να λαμβάνει υπ' όψη του στα Βραγγιανά κάποιες ιδιοτυπίες που προσγράφονται στον κύκλο του Τζώρτζη (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο έφιππος άγγελος στον Οίκο Κ). Εντούτοις, και στα δύο μνημεία η εικονογραφία παραμένει εκλεκτική, κάτι που ισχύει γενικότερα βέβαια για τον μεταβυζαντινό εικαστικό Ακάθιστο, όπως αναφέραμε και πιο πάνω.

Αναφορικά με τη Δευτέρα Παρουσία (εικ. 31-34), αν και το αριστερό μέρος της είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένο, είναι σαφές ότι ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τον καθιερωμένο στη μεταβυζαντινή ζωγραφική τύπο και ειδικά με τον τρόπο που τον βρίσκουμε διαμορφωμένο σε σύνολα τοιχογραφιών του 17ου αιώνα⁷⁵. Αν και υπάρχουν επιμέρους διαφοροποιήσεις από μνημείο σε μνημείο, η βασική δομή του εικονογραφικού αυτού σχήματος παραμένει αυτούσια. Ο βύθιος δράκων, στο στόμα του οποίου καταλήγει ο πύρινος ποταμός, και ο ἄρχων τοῦ σκότους, που κάθεται στο κέντρο του πύρινου ποταμού πάνω σε δικέφαλο τέρας (εικ. 32), αποτελούν θέματα που ο Θεοφάνης χρησιμοποιεί ήδη στον Αναπαυσά⁷⁶ και επαναλαμβάνει στην Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας⁷⁷. Κάποια διαφοροποίηση από το σύνθηδες σχήμα στο μνημείο των Βραγγιανών συνιστά η διάταξη των χορών των Δικαίων και των Αμαρτωλών εκατέρωθεν της Ετοιμασίας του Θρόνου, στο κέντρο ακριβώς της σύνθεσης. Η συγκεκριμένη διάταξη υπαγορεύτηκε από τον μάλλον περιορισμένο διαθέσιμο χώρο ανάμεσα στο ανώφλι της πόρτας και τη στέγη. Να σημειωθεί επίσης η απουσία των τεσσάρων βασιλέων (Δανιήλ 7.1-28), ενώ αντίθετα εικονίζεται ο Δανιήλ κοιμώμενος με ανοιχτό ειλητάριο, θέμα συμπληρωματικό του προηγούμενου που επίσης είναι αρκετά διαδεδομένο⁷⁸. Δεν είναι επίσης άγνωστη η χαρακτηριστική τριγωνική

75. Βλ. σχετικά Μ. Garidis, *Études sur le Jugement Dernier postbyzantin du Xe à la fin du XIXe siècle. Iconographie-esthétique*, Θεσσαλονίκη 1985 (στο εξής: *Jugement Dernier*) και Μ. Παϊσίδου, *Τοιχογραφίες Καστοριάς* 171-181.

76. Δ. Σοφριανός, Ευ. Τσιγαρίδης, *Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, εικ. σ. 271.

77. Μ. Garidis, *Jugement Dernier* 67-68. Ο Μ. Γαρίδης δεν μνημονεύει την προϋπαρξη του θέματος στον Αναπαυσά.

78. Δεν είναι απαραίτητη η συνύπαρξη των δύο αυτών αλληλοσυμπληρούμενων θεμάτων (όραμα Δανιήλ και βασιλείς) στη μεταβυζαντινή ζωγραφική του 17ου αι. Για παράδειγμα στον ναό των Εισοδίων του Τσιατσάπα (Καστοριά), απαντούν και τα δύο θέματα (Μ. Παϊσίδου, *Τοιχογραφίες Καστοριάς* 175 και πίν. 77), ενώ στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη στην ίδια πόλη απαντούν μόνο οι βασιλείς (σύμφωνα με την περιγραφή της Μ. Παϊσίδου, ό.π., σ. 175-176). Το ίδιο συμβαίνει και στο καθολικό της μονής Σπαρμιού (αδημοσίευτη τοιχογραφία). Πρόκειται, δηλαδή, για το ακριβώς αντίστροφο από ό,τι βρίσκουμε στην Θεολόγο των Βραγγιανών.

απόληξη της ράχης των θρόνων των αποστόλων (εικ. 33), που φαίνεται ότι απηχεί κρητικό πρότυπο μεταφυτευμένο στον βορειοελλαδικό χώρο σε πιο σχηματοποιημένη μορφή⁷⁹. Τυπικές για την εποχή τους είναι οι απεικονίσεις των ποινών των κολασμένων, οι οποίες αποσκοπούσαν στον έλεγχο και τη διόρθωση των ηθών. Στις παραστάσεις αυτές και στις συνοδευτικές επιγραφές σε μικρογράμματη γραφή, όπου αναγράφεται η συγκεκριμένη κάθε φορά θανάσιμη αμαρτία –οὔτοι εἰσίν, οἱ μὴ ἐγερόμενοι ἐν τῇ κυριακῇ, κ(αὶ) ἐν ταῖς δεσποτικαῖς ἑορταῖς καὶ οὐκ εἰσέρχονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν], ὁ κλέπτης κ(αὶ) ὁ βλάσφημος, ὁ πόρνος, κ.ά. (εικ. 34)– διακρίνουμε το χέρι που συνέταξε τις επιγραφές στη μονή του Αγίου Στεφάνου. Έναν αρχαϊσμό συνιστά η απεικόνιση των «τόπων» των συλλογικών κολάσεων (ο τάρταρος, ο βρυγμός των οδόντων, κ.ά.), που είναι και αρχαιότεροι στην απεικόνιση της Δευτέρας Παρουσίας από τις εξατομικευμένες ποινές και που συχνά παραλείπονται κατά τον 17ο αιώνα⁸⁰.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο μάλλον εκτεταμένος κύκλος από τον Βίο του Προδρόμου, επειδή ακριβώς η εκκλησία δεν είναι αφιερωμένη σε αυτόν. Στη σκηνή της Αποτομής, αν και είναι καλυμμένη στο μεγαλύτερο μέρος με γάζες, διακρίνεται η μορφή της γονατιστής Σαλώμης καθώς και η κεφαλή του Προδρόμου μέσα στον δίσκο (εικ. 27). Η σκηνή εκτυλίσσεται στην ύπαιθρο και όχι σε κλειστό χώρο, όπως συμβαίνει στον Άγιο Στέφανο⁸¹. Η συγκεκριμένη εικονογραφία απομακρύνεται κάπως από τη συνηθισμένη μεταβυζαντινή τυπολογία, η οποία διαμορφώνεται τον 15ο αιώνα από κρητικούς ζωγράφους⁸², και προσεγγίζει αρκετά την απεικόνιση

79. Βλέπε για παράδειγμα τον δυτικότροπο θρόνο με τη σχεδόν τριγωνική ράχη στην εικόνα του Ένθρονου Χριστού από το Κόκκινο Χωριό Χανίων (15ος αι.) που φυλάσσεται στη μονή Χρυσοπηγής (Εικόνες της κρητικής τέχνης, ὁ.π., λήμμα αρ. 130). Οι θρόνοι των αποστόλων με το τριγωνικό ερεισίνωτο απαντούν στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη (Μ. Παϊσίδου, *Τοιχογραφίες Καστοριάς* 173, 175, πίν. 78α). Αλλοῦ οἱ ἀπόστολοι κάθονται σε μακρόστενα ἑδράνα με εὐθίγραμμο ερεισίνωτο, ὅπως στο καθολικό της μονῆς Σπαρμού Ελασσόνας (1633, ἀδημοσίευτη τοιχογραφία) καὶ στη φορητὴ εἰκόνα της Δευτέρας Παρουσίας στη μονὴ Ἀγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων, ἔργο ἀποδιδόμενο στον Εμμανουήλ Σχορδίλη (Εικόνες της κρητικής τέχνης, ὁ.π., λήμμα αρ. 134).

80. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ ἑξὶ νῶν της Καστοριάς ὅπου ἀπαντᾷ ἡ Δευτέρα Παρουσία κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, μόνο στο πῶ πρώμο σύνολο, στην Παναγία του Ἀρχοντος Αποστολάκη (1605/1606) ἀπαντοῦν οἱ «τόποι» των συλλογικῶν κολάσεων (Μ. Παϊσίδου, *Τοιχογραφίες Καστοριάς* 173).

81. I. Vitaliotis, Saint-Etienne, εικ. 119.

82. Βλ. ὁ.π., σ. 290-293 καὶ Triantaphyllia Kanari, *Les peintures du Catholicon du Monastere de Galatuki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur*, Athènes 2003, σ. 164-165· γενικά, γὰ τὴ μεταβυζαντινὴ εἰκονογραφία τοῦ Βίου τοῦ Προδρόμου βλ. Γ. Kanari, ὁ.π., σ. 155-170. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συνδυασμός τοῦ Συμποσίου με τὴν Αποτομή τῆς κεφαλῆς σε μία ἐνῆα σκηνή στο καθολικό τῆς Μονῆς Πέτρας Ἀγράφων (Σ. Σδρόλια, *Μονὴ Πέτρας*, τ. Β', εικ. 159).

νιση της Αποτομής στο παρεκκλήσι του Προδρόμου της Μονής Σταυρονικήτα⁸³ και, ακόμη περισσότερο, το πρότυπο που περιγράφει ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά⁸⁴.

Ο άρχοντας Χρίστος Λούτζος φορά πολυτελές χρυσοκέντητο αντερί με μανικετόκουμπα και αμάνικο πανωφόρι με γούνινη επένδυση (τζουμπέ). Είναι γνωστό ότι η απεικόνιση των κτητόρων αποτελεί συνήθεια διαδεδομένη στη μεταβυζαντινή ζωγραφική των Αγράφων, ενώ απουσιάζει χαρακτηριστικά από την υπόλοιπη Θεσσαλία⁸⁵.

Τεχνοτροπικά ο νάρθηκας παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιογένεια από τον κυρίως ναό. Και τούτο, γιατί εδώ το σύνολο σχεδόν των τοιχογραφιών μπορεί να αποδοθεί στον ίδιο ζωγράφο. Εξάιρεση αποτελεί το νότιο άκρο της παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας, το οποίο φαίνεται να συνδέεται τεχνοτροπικά με τον «ζωγράφο Β» του ναού. Τον ζωγράφο της κτητορικής επιγραφής του 1646 στον κυρίως ναό μπορούμε να τον αναγνωρίσουμε και στην επιγραφή στο ανοιχτό ειλητάριο με το απόσπασμα από το Ευαγγέλιο της Κρίσεως (πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ .., Ματθ. 25, 41).

Δ. Γενικές παρατηρήσεις: Ο «ζωγράφος του Αγίου Στεφάνου» από τα Μετέωρα στα Μεγάλα Βραγγιανά

Η ομοιότητα στην τεχνοτροπία μεταξύ των τοιχογραφιών της Αγίας Παρασκευής και του μεγαλύτερου μέρους των τοιχογραφιών του Θεολόγου είναι εμφανής. Εκδηλώνεται, συγκεκριμένα, στην επιλογή των χρωματικών τόνων, στην απόδοση των προσώπων, των ενδυμάτων, του τοπίου και των κτιρίων, στα γράμματα των επιγραφών, ακόμη και στη μορφή των πλοχμών μεταξύ των τροχών και των διακοσμητικών μοτίβων στις προσόψεις των κτηρίων. Τα στοιχεία αυτά καθιστούν βέβαιη την εργασία ενός και του αυτού αγιογράφου στα δύο μνημεία. Και στις δύο περιπτώσεις ο ζωγράφος αποφεύγει να αναφέρει το όνομά του, γεγονός που ίσως οφείλεται σε επιθυμία του ίδιου και όχι σε αυτήν του δωρητή.

Ο «ζωγράφος του Αγίου Στεφάνου», όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, ανήκει στο κλίμα του λεγόμενου «εμπειροτεχνικού» ή, λιγότερο ορθά, «αντικλασικού ρεύματος», που κυριαρχεί στην εκκλησιαστική ζωγραφική

83. Μ. Χατζηδάκης, *Τοιχογραφίες Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, εικ. 215. Στη Σταυρονικήτα, ελλείπει χώρου, απουσιάζει η γονατιστή Σαλώμη.

84. Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης* (υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως), Εν Πετρούπολεϊ 1909 [Αθήνα 1997], σ. 177.

85. Βλ. Σ. Σδρόλια, *Μονή Πέτρας* 296-297 και Σ. Σδρόλια, *Παραστάσεις κτητόρων στα μνημεία των Αγράφων, Αρχαιολογία* 34 (1990) 98-100. Παρόμοια ενδυμασία με αυτήν του Χρίστου Λούτζου φορούν οι κήτορες των μονών Βλασίου (1644) και Σπινάσας, (1651) (Σ. Σδρόλια, *Παραστάσεις κτητόρων*, ό.π., εικ. σ. 99 και σ. 100).

της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας κατά τον 17ο αιώνα⁸⁶. Το γνωστικό του έλλειμμα στην ορθογραφία και τη σύνταξη, καθώς και τα άτεχνα γράμματα των επιγραφών είναι προφανώς δηλωτικά της παιδείας του. Στην εικονογραφία είναι εκλεκτικός και αντλεί από διάφορες πηγές, τόσο μεταβυζαντινές όσο και υστεροβυζαντινές. Παράλληλα, όμως, είναι σαφής η ιδιαίτερη εξοικείωση που έχει με θέματα που προσιδιάζουν στον βορειοελλαδικό και τον όμορο βαλκανικό χώρο και που ανάγονται στην υστεροβυζαντινή ζωγραφική παράδοση της περιοχής, όπως είναι η έφιππη συνοδεία του Πιλάτου και η συναπεικόνιση της Κρίσης των Αρχιερέων με αυτήν του Πιλάτου (Θεολόγος, ναός), ο μάλλον σπάνιος εικονογραφικός τύπος που χρησιμοποιείται για την Ίαση του Παραλυτικού (Αγία Παρασκευή), ο έφιππος άγγελος-αστέρας του Ακαθίστου, ο τρόπος απόδοσης του Οίκου Ξ στον ίδιο κύκλο (Θεολόγος, νάρθηκας). Τη χρήση από τον «ζωγράφο του Αγίου Στεφάνου» θεμάτων που εντοπίζονται στον παραπάνω γεωγραφικό χώρο είχαμε ήδη την ευκαιρία να την επισημάνουμε και να την αναλύσουμε⁸⁷. Παράλληλα, είναι εμφανής στο έργο του ίδιου ζωγράφου στα Βραγγιανά η συμβολή της ζωγραφικής παράδοσης της Θεσσαλίας ή και, στενότερα, των Αγράφων, όπως είδαμε σε σκηνές όπως ο συνδυασμός της Πλατυτέρας με το θέμα *Ἄνωθεν οἱ Προφῆται* και η σκηνή *Ἄνω σε ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ* (Αγία Παρασκευή), κάποια δάνεια από τον Τζώρτζη, ο Παχώμιος με τον άγγελο, καθώς και η απεικόνιση του δωρητή της τοιχογράφησης στον νάρθηκα του Θεολόγου. Μία επιπλέον ενδιαφέρουσα ένδειξη εκλεκτισμού είναι ότι υπάρχει ευχέρεια επιλογής περισσότερων του ενός προτύπου για την ίδια σκηνή, όπως για παράδειγμα στη Γέννηση του Χριστού, το Δείπνο εις Εμμανούς, την Ίαση του Παραλυτικού (Αγία Παρασκευή), την Αποτομή της κεφαλής του Προδρόμου και σε πολλές σκηνές του Ακαθίστου (νάρθηκας Θεολόγου).

Η τεχνική του «ζωγράφου του Αγίου Στεφάνου» μαρτυρεί εξοικείωση περισσότερο με την τοιχογραφία από ό,τι με τη φορητή εικόνα⁸⁸. Διακρίνεται για τη γρήγορη πινελιά, τον σκούρο καστανό προπλάσμο, τη χρήση του πράσινου χρώματος στα σαρκώματα, το έντονο περίγραμμα της κόμης –κάποτε μάλιστα το περίγραμμα και οι λεπτομέρειες σχεδιάζονται με λεπτή μαύρη γραμμή–, το άτεχνο μειδιάμα σε κάποιες μορφές, τα «εξπρεσιονιστικά» φυτά που κοσμούν το φυσικό τοπίο, κάποια ιδιαί-

86. Βλ. I. Vitaliotis, *Saint-Étienne* 397-403, 469-471 και του ίδιου, Παρατηρήσεις στη μνημειακή, εκκλησιαστική ζωγραφική του πρώτου μισού του 17ου αιώνα στη Θεσσαλία, *Τρικαλινά* 24 (2004) 111-113. Σχετικά με τους όρους «εμπειροτεχνική» και «αντικλαστική ζωγραφική», βλ. I. Βιταλιώτης, *ό.π.*, σ. 108-109.

87. I. Vitaliotis, *Saint-Étienne* 336-339, 467 κ.ε.

88. *Ό.π.*, σ. 342.

τερα αρχιτεκτονήματα, όπως η αψίδα που πατά πάνω σε δύο ορθογώνια πυργοειδή κτίρια. Η παλέττα του είναι πλούσια και το σύνολο εντυπωσιάζει με τη ζωηροχρωμία του, αλλά και τον αρμονικό συνδυασμό των χρωμάτων. Χαρακτηριστική επίσης είναι η χρήση του κόκκινου της κιννάβαρης σε ενδύματα και σε άλλα θέματα για τη δημιουργία αντίθεσης. Τα παραπάνω μορφολογικά στοιχεία τα βρίσκουμε να επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα τόσο στα Μετέωρα όσο και στις δύο εκκλησίες των Βραγγιανών. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα που παρουσιάζουν τα αρχιτεκτονήματα και τα φυτά σε όλα τα σύνολα τοιχογραφιών που αποδίδουμε στον «ζωγράφο του Αγίου Στεφάνου», στοιχείο που έπαιξε βασικό ρόλο στην ταύτισή του.

Η επισήμανση των τριών χρονολογημένων συνόλων τοιχογραφιών στα Μεγάλα Βραγγιανά επιβεβαιώνει, γενικά, τη χρονολόγηση που είχαμε προτείνει για την πρώτη φάση του διακόσμου του Αγίου Στεφάνου. Επιτρέπει, όμως, να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη σαφήνεια το χρονικό πλαίσιο εκτέλεσής του. Και τούτο διότι ο «ζωγράφος του Αγίου Στεφάνου» εμφανίζεται στα Άγραφα να έχει εξελιχθεί ως προς την τέχνη του σε σχέση με τα Μετέωρα: Είναι κάπως λιγότερο «ζωγραφικός», με μορφές περισσότερο σχηματοποιημένες, με μεγαλύτερη έφεση στη διακοσμητικότητα και τη λεπτολογία, με προτίμηση σε πιο σύνθετες και πολυπρόσωπες παραστάσεις. Στον κύκλο του Ακαθίστου στον Θεολόγο τον είδαμε να είναι πιο ανεξάρτητος από τα βορειοελλαδίτικα-βαλκανικά εικονογραφικά πρότυπα σε σύγκριση με τον αντίστοιχο κύκλο της εκκλησίας των Μετεώρων. Η εξέλιξη αυτή δικαιολογείται, εάν θεωρήσουμε ότι μεταξύ της ιστόρησης των δύο μνημείων μεσολάβησε κάποιο χρονικό διάστημα, ίσως 10 με 20 χρόνια. Πιστεύουμε επίσης ότι ο «ζωγράφος του Αγίου Στεφάνου» δεν έμεινε ανεπηρέαστος από τη ζωγραφική παράδοση των Αγράφων, αφού μάλιστα συνεργάστηκε με εκπρόσωπό της. Πάντως, με βάση την τεχνοτροπία του, θεωρούμε ως πιθανή την αρχική μαθητεία του κοντά σε ζωγράφους από το Λινοτόπι, αν όχι και την καταγωγή του από τον οικισμό αυτό του Γράμμου. Στην περίπτωση αυτή θα είχαμε ένα ακόμη παράδειγμα δραστηριότητας Λινοτοπίτη ζωγράφου στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας. Τούτο βέβαια, ελλείψει εξωτερικών μαρτυριών, παραμένει απλώς μία υπόθεση, την οποία ήδη είχαμε διατυπώσει παλαιότερα⁸⁹. Σε κάθε περίπτωση, η σχέση του με την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική παράδοση της Μακεδονίας είναι έκδηλη,

89. Την υπόθεση αυτή την είχαμε διατυπώσει για πρώτη φορά στη μελέτη μας για τον Άγιο Στέφανο Μετεώρων (Ι. Vitaliotis, Saint-Étienne 470). Σχετικά με τους ζωγράφους από το Λινοτόπι, βλ. τη μονογραφία της Α. Τούρτα, Βίτσα, ό.π.

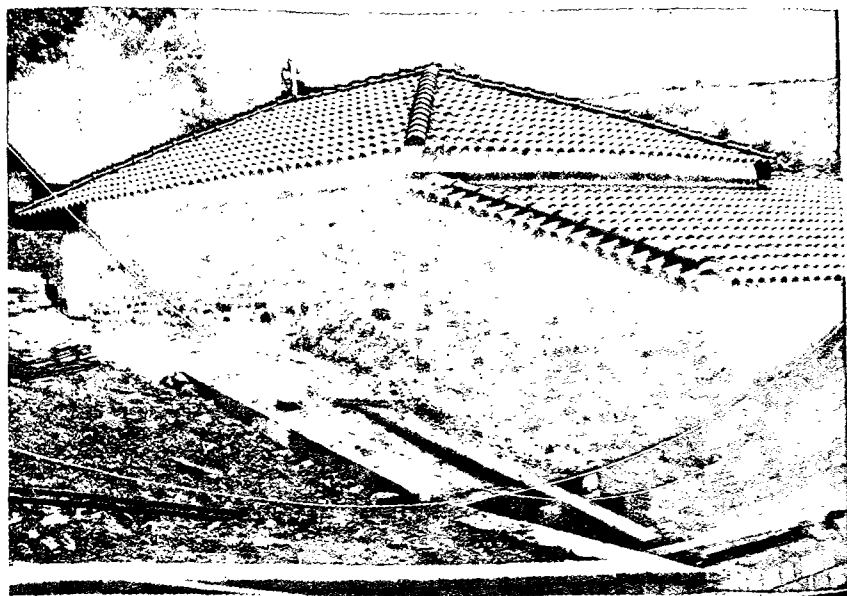
τόσο εικονογραφικά όσο και στυλιστικά⁹⁰.

Με βάση τις χρονολογημένες τοιχογραφίες των Βραγγιανών μπορούμε πλέον να ανιχνεύσουμε τη διαδρομή του αγιογράφου μας: Καταγόμενος, ίσως, από τη Δυτική Μακεδονία, εργάστηκε στη Μονή Αγίου Στεφάνου, μάλλον μεταξύ 1625 και 1640· στη συνέχεια, το 1646, τον βρίσκουμε στη Γούβα των Αγράφων. Τη χρονιά αυτή, μαζί με έναν ζωγράφο καταγόμενο προφανώς από την ευρύτερη περιοχή, τον «ζωγράφο Β του Θεολόγου», δουλεύουν από κοινού στην τοιχογράφηση της ενοριακής εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Θεωρούμε πιθανό το ενδεχόμενο να είχε μαζί του και κάποιο βοηθό· άλλωστε, την ύπαρξη βοηθού την έχουμε διαπιστώσει και στον Άγιο Στέφανο⁹¹. Δύο χρόνια αργότερα (1648), ο «ζωγράφος του Αγίου Στεφάνου» αναλαμβάνει την ιστόρηση του καθολικού του μονυδρίου της Αγίας Παρασκευής, ως μαϊστορας πλέον. Τέλος, το 1649, ξαναγυρνά στον Θεολόγο, όπου ιστορεί τον νάρθηκα, και πάλι σε συνεργασία με τον «ζωγράφο Β» –όπως πιθανολογούμε–, με τη διαφορά ότι ο τελευταίος φαίνεται να έπαιξε εδώ σαφώς περιορισμένο ρόλο σε σύγκριση με τον κυρίως ναό.

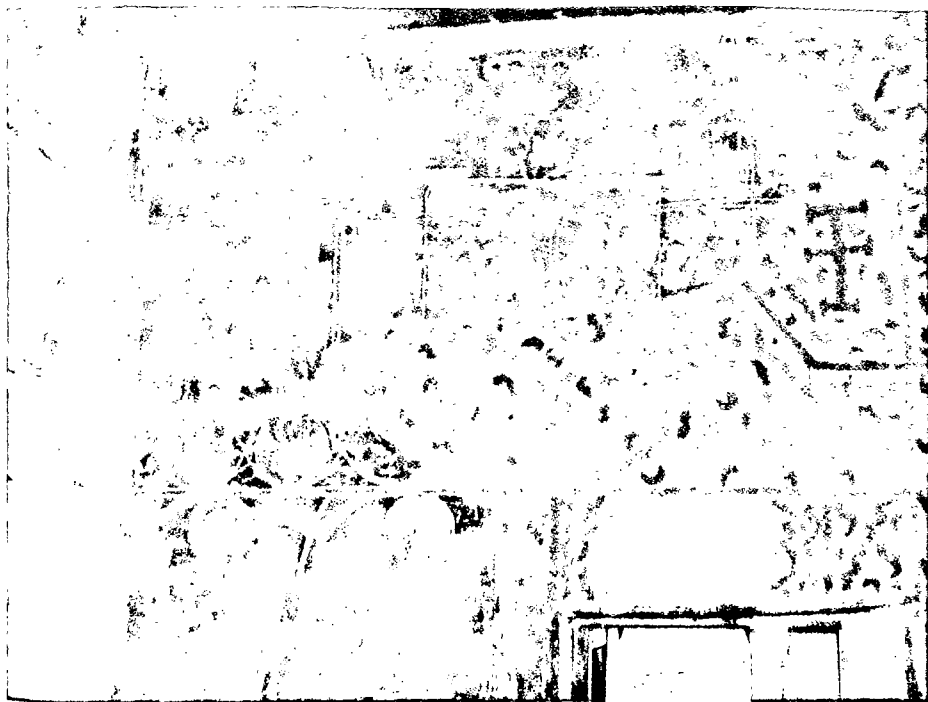
Μέχρι στιγμής δεν έχει επισημανθεί ενδιαμέσο χρονολογικά ή μεταγενέστερο έργο που να μπορεί να ενταχθεί στο μικρό corpus που συνιστούν τα τέσσερα έργα του «ζωγράφου του Αγίου Στεφάνου». Πάντως, ο εντοπισμός του έργου του «ξενομερίτη» αυτού εμπειροτέχνη αγιογράφου στα Μεγάλα Βραγγιανά της Ευρυτανίας προσθέτει κάποιες επιπλέον ψηφίδες στην εικόνα που έχουμε για την εκκλησιαστική ζωγραφική στα Άγραφα κατά τον 17ο αιώνα, εποχή ιδιαίτερης άνθησης της τέχνης αυτής σε ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή.

90. Βλ. και Σ. Σδρόλια, *Μονή Πέτρας*, τ. Α', σ. 356.

91. I. Vitaliou, *Saint-Etienne* 396.

Εικ. 1. Μεγάλα Βραγγιανά, εκκλησία Αγίας Παρασκευής. Εξωτερική άποψη.

Εικ. 2. Μεγάλα Βραγγιανά, Αγία Παρασκευή. Μερική άποψη του βόρειου και του δυτικού τοίχου.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΛΗΜΝΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΥΔΩΝΗ

Τὸ νησί τῆς Λήμνου βρίσκεται στὸ ΒΑ Αἰγαῖο σὲ ἀπόσταση 34 περίπου μίλια ἀπὸ τὸ στενὸ τῶν Δαρδανελλίων, 28 μίλια ἀπὸ τὴν Τένεδο, 11,5 μίλια ἀπὸ τὴν Ἰμβρο, 22 μίλια ἀπὸ τὴ Σαμοθράκη καὶ 31 μίλια ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Τὸ σχῆμα τοῦ νησιοῦ εἶναι ἀκανόνιστο τετράπλευρο, ἔχει ἔκταση 476,288 τ.χλμ. καὶ μῆκος ἀκτογραμμῆς 263 χλμ. Εἶναι ἡφαιστειογενὲς νησί μὲ χαρακτηριστικὸς μικροὺς λόφους, τραχειτικὰ βραχῶδη μορφώματα καὶ ἔλλειψη βλάστησης. Ἡ ἀκτογραμμὴ τῆς σχηματίζει πολυσχιδεῖς ὅρους μὲ δύο μεγάλες ἐγκολπώσεις, τοῦ Μοῦδρου στὰ νότια καὶ τοῦ Μπουρνιᾶ ἢ Πουρνιᾶ στὰ βόρεια. Ἡ Μύρινα καὶ ὁ Μοῦδρος ἀποτελοῦν τὰ δύο κύρια λιμάνια τοῦ νησιοῦ, μὲ πολλὰ διάσπαρτα μικρότερα ἀγκυροβόλια. Στὰ ἀνατολικά, κοντὰ στὸ χωριὸ Κοντοπούλι, ἐκτείνονται οἱ λιμνοθάλασσες Ἀλυκὴ καὶ Χορταρολίμνη. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ νησιοῦ καλύπτεται ἀπὸ χαμηλοὺς λόφους καὶ μεταξύ τους σχηματίζονται ἐκτεταμένες πεδινὲς ἐκτάσεις.

Ὁ Δημήτριος Κυδώνης¹ γεννήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1324/1325. Ἐλαβε σημαντικὴ μόρφωση καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Νεῖλου Καβάσιλα (1361-1363) καὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰσιδώρου Βουχερά (1347-1350)². Μὲ τὸ ξέσπασμα τοῦ κινήματος τῶν Ζηλωτῶν ἔχασε τὴν περιουσίαν του, ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ Θεσσαλονίκη³, ἐνῶ συγχρόνως ἔχασε τὸν πατέρα του. Τὸ 1347 εἰσήλθε στὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνοῦ ὡς μεσάζων καὶ

* Εὐχαριστίες στοὺς Δ. Λιάκο καὶ Εὐ. Παπαθανασίου γιὰ τὴ συνεισφορά τους σὲ ζητήματα βιβλιογραφίας. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Εὐ. Μαλαδάκη ὑπῆρξαν καίριες στὴ διαμόρφωση τοῦ τελικοῦ κειμένου καὶ τὸν εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ὑπομονή του.

1. Γενικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ βιογραφία καὶ τὴν ἐργογραφία τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, βλ. στὸ ὁμώνυμο λῆμμα τοῦ *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* [BBKL], Herzberg 1992-2007, τ. IV, στ. 859-862 (Klaus-Peter Todt). Εἰδικότερα βλ. R. J. Loenertz, *Les recueils des lettres de Démétrius Cydonès*, Studi e Testi 131, Città del Vaticano 1947. — Τοῦ ἰδίου, *Démétrius Cydonès. De la naissance à l'année 1373*, OCP 36 (1970) 47-72. — Τοῦ ἰδίου, *Démétrius Cydonès II. De 1373 à 1375*, OCP 37 (1971) 5-37. — *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit*, [PLP] erst. Er. Trapp, Wien 1976-1996, τ. 6, σ. 78. — F. Tinnefeld, *Demetrios Kydones, Briefe*, τ. 3, Stuttgart 1981, σ. 4-45.

2. Βλ. Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι 1998², τ. Β', σ. 547. — F. Tinnefeld, *Intellectuals in Late Byzantine Thessaloniki*, DOP 57 (2003) 156, 163 κ.έ.

3. D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge 1993², σ. 227.

παρέμεινε μέχρι τὸ 1354, ὅταν τὸν Καντακουζηνὸ διαδέχθηκε ὁ Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος, τὸν ὁποῖο ὑπηρέτησε ἀπὸ τὸ 1355 ἕως τὸ 1372 καὶ μὲ μικρὰ διαλείμματα τὰ ἐπόμενα χρόνια μέχρι τῆ βασιλείας τοῦ Μανουὴλ Β'. Ἐμαθε λατινικὰ ἀπὸ ἕναν δομινικανὸ μοναχὸ καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μετάφραση λατινικῶν θεολογικῶν ἔργων, ὅπως ἡ *Summa Theologiae* τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ὁ ἀδελφός του Πρόχορος ὑπῆρξε μοναχὸς στὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τὸ 1368 ἀφορίσθηκε ὡς ἀρνητὴς τῆς ἡσυχαστικῆς θεολογίας⁴. Τὸ 1390 ὁ Δημήτριος ἐπισκέπτεται τὴ Βενετία καὶ στὴν ἐπιστροφή του τὸν Μάρτιο τοῦ 1391 ἐξορίσθηκε καὶ ἀναθεματίσθηκε⁵. Τὸ 1396 ταξίδεψε πάλι στὴ Βενετία καὶ κατὰ τὴν ἐπάνοδό του πεθαίνει καθ' ὁδὸν στὴν Κρήτη τὸν χειμῶνα τοῦ 1397-1398⁶. Ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του ποὺ περιλαμβάνει πάνω ἀπὸ τετρακόσιες πενήντα, ἀποτελεῖ πολύτιμη ἱστορικὴ πηγὴ γιὰ τὸν 14ο αἰῶνα.

Στὴν ἐπιστολὴ 46, ὁ Δημήτριος Κυδῶνης ἀπευθύνεται στὸν Μέγα Στρατοπεδάρχη Γεώργιο Συναδηνὸ Ἀστρά, σχεδὸν συνομήλικό του ἀφοῦ γεννήθηκε καὶ αὐτὸς στὰ 1320⁸. Διετέλεσε διοικητὴς τῆς Αἵνου στὴ Θράκη (1355-1357), ὅπου κατὰ τὴ διάρκειά του ταραχῶν κἀνκε τὸ σπῆτι του καὶ ἔχασε τὴν περιουσία του. Ἀναλαμβάνει τὴ διοίκηση τῆς Λήμνου (1358-1364), διορισμὸ ποὺ ὁ Κυδῶνης στὸν στίχο 4 χαρακτηρίζει ἀπόδραση⁹, ...

4. *The Letters of Manuel II Palaeologus*, by G. Dennis, Washington 1977, σ. xxxviii. — G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica 1382-1387*, Romae 1960, σ. 19. — F. Kianka, *Demetrios Kydones and Italy*, DOP 49 (1995) 100 κ.ε.

5. Π. Κατσώνη, *Μιὰ ἐπταετία κρίσεων γεγονότων. Τὸ Βυζάντιο στὰ ἔτη 1366-1373*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 65, σημ. 118. — N. Russell, *Prochoros Kydones and the Fourteenth Century Understanding of Orthodoxy, Byzantine Orthodoxies, Papers from the 36th Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Durham, 23-25 March 2002, ἔκδ. A. Louth - A. Casiday, Aldershot 2006, σ. 76 κ.ε. Γιὰ παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. λήμμα Κυδῶνης Πρόχορος, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* [BBKL], Herzberg 1992-2007, τ. IV, στ. 862-863 (Klaus-Peter Todt).

6. Ἀν. Κόλτσου, *Δημητρίου Κυδῶνη. Ἡ βυζαντινὴ μετάφραση τοῦ ψευδαυγουστίνειου ἔργου Soliloquia*, (ἰδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1998, σ. 7.

7. F. Kianka, *Demetrios Kydones and Italy* 110.

8. F. Tinnfeld, *Demetrios Kydones, Briefe I/1*, Stuttgart 1981, σ. 250 κ.ε. — PLP, τ. 1, σ. 150.

9. Οἱ δυσκολίες τοῦ Ἀστρά περιγράφονται ὑπαινικτικὰ στὸ προοίμιο τοῦ χαρακτηριστικοῦ γράμματος, μὲ τὸ ὁποῖο δωρίζει στὴ Μονὴ Βατοπεδίου ἔκταση στὴ Λήμνο, *Archives de l'Arthos XXII, Actes de Vatorpédi II*, ἔκδ. J. Lefort - V. Kravari - Chr. Giros - K. Smyrlis, Paris 2006, ἀρ. 114, στ. 9-13: Ἐγὼ δὲ ἀπορῶ τί ἀνταποδώσω τῇ τοῦ Κυρίου μητρὶ ἀνθ' ὧν ἡμᾶς εὖ ποιῶσι· ἐκάστητε φαίνεται, οὐδένα τόπον εὐεργεσίας παραλιποῦσα, νῦν μὲν ἀσθενοῦσι χεῖρα ὀρέγμενα, νῦν δὲ τὰ τῶν βασιλικῶν πονηρὰ στόματ' ἐπιβύουσα κἀντεῦθεν κινδύνων ἐξάντες εἶνα· οὐκωνμοῖσα, νῦν δ' ὑπανεχούσα, κοιφίζουσα, θεραπεύουσα, ἐν ὁδοῖς παρισταμένη, ἐν βασιλείᾳ αἰλιάς περισταμένη, ἀντιπάλων τῶν μὲν ἀφανῶς τὰς ἐπιβούλας ἀπεικινῶσα, τῶν δὲ τὴν δόλον ἀμυδῆλως ἐλέγχουσα, τὸ μέγιστον οὐκείως θεῶ ταῖς αὐτῆς πρὸς αὐτὴν σινεχεῖς δεήσεσιν.

σὺ μὲν ὥσπερ ἐκ δεσμωτηρίου τῆς θαυμαστῆς Πόλεως ἀποδράς ἔχεις τὴν πολύμνητον Λήμνον ... λόγω τῆς δυσάρεστης κατάστασης στὴν Αἴνo. Στὴ συνέχεια διοικητῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου καὶ πεθαίνει κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιδημίας λίγο ἀργότερα, καθὼς τὸν Ὀκτώβριο 1366 ἀναφέρεται ὡς ... ὁ μακαρίτης μέγας στρατοπεδάρχης ὁ Ἀστράς ...¹⁰.

Στὸν στίχο 7, ... νῦν δὲ τοὺς ἵππους διὰ τῆς μεσογειᾶς ἐλαύνεις ... μνημονεύει τὴν παρουσία ἀλόγων στὸ νησί, ὅπως καταγράφεται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἀλώσεως Δούκα¹¹ καὶ Κριτόβουλο¹² καὶ ἀφορᾷ κυρίως στρατιωτικὴ χρήση, καθὼς περιγράφουν τὴ δράση ὀργανωμένου σώματος ὀπλισμένων ἱππέων, πεντακοσίων τὸν ἀριθμὸ ὁ πρῶτος¹³, τετρακοσίων ὁ δεύτερος. Σὲ ἔγγραφο τοῦ Ἀστρά πρὸς τὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας ἀναφέρονται καὶ πάροιχοι τῆς μονῆς στὸ νησί ποὺ διαθέτουν ἄλογο, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Ξηρογεώργιος στὸ Παλαιόκαστρο (σημ. Μύρινα), ὁ Γεώργιος Ξηρογεώργιος στὸν Κοντέα¹⁴. Φαίνεται λογικὸ λοιπὸν καὶ ὁ διοικητῆς τῆς Λήμνου νὰ περιτρέχει τὴ Λήμνο χρησιμοποιώντας ἄλογο. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ παραπάνω ἔφιππο στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα ἐμφανίζεται καὶ στὴν πρώιμη ὀθωμανικὴ περίοδο, σύμφωνα μὲ ὀθωμανικὸ κατάστιχο τοῦ 1490¹⁵, ἔχοντας ὡς βάση τὸ Παλαιόκαστρο (σημ. Μύρινα). Πιὸ συγκεκριμένα ἡ ἐκτροφή τους λάμβανε χώρα πιθανῶς στὴ χερσόνησο βορειοανατολικά τοῦ νησιοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν φόρο γιὰ τὸ ἄχυρο ποὺ κατέβαλλαν χωρὶὰ τῆς περιοχῆς, σύμφωνα μὲ τὸ παραπάνω κατάστιχο (Κοντοπούλι, Παναγία, Πετζέας, Ὁ Ἅγιος Ἀλέξανδρος)¹⁶.

10. Ἐγγραφο τοῦ Μιχαὴλ Ἀστρά Συναδηνοῦ, γιοῦ τοῦ Γεωργίου Ἀστρά, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνει τὴν παραχώρηση τῆς ἔκτασης στὸν Μοῦδρο πρὸς τὴ Μονὴ Βατοπεδίου, Archives de l'Athos XXII, Actes de Vatopeidi II, ἔκδ. J. Lefort - V. Kravari - Chr. Giros - K. Smyrlis, Paris 2006, ἀρ. 125, στ. 5.

11. Δούκας, *Istoria Turco-Bizantina* (1341-1462), ἔκδ. V. Grecu, [Scriptores Byzantini 1], Bukarest 1958, 45.3.8 κ.έ. ... Οἱ δὲ Λήμνιοι ἐξεληθόντες ἔφιπποι ὡς πεντακόσιοι, τοὺτους κατεροπύσαντο καὶ τοὺς μὲν κατέσφαξαν, τοὺς δὲ τῇ θαλάσῃ καταδιώξαντες ἀπέπνιξαν ...

12. Κριτοβούλου, *Ἐγγραφή ἱστοριῶν*, ἔκδ. D. R. Reinsch, Critobuli Imbriotae historiae [CFHB 22], Berlin 1983, 3.15.1.1-6: ... Κριτόβουλος δὲ ἡμέρας τέσσαρας ἐν τῷ Κοτζίνοῦ ἄστει διαγαγὼν καὶ καταστησάμενος τὰ αὐτοῦ τῇ ὑστεραίᾳ ἀναλαβὼν τετρακοσίους ἱππεῖς ὀπλισμένους καλῶς καὶ πεζῶν ὀπλίτας οὐκ ἐλάσσους τριακοσίων ἐφικνεῖται ἐς Μυρινούπολιν καὶ στρατοπεδεύεται πόρρω τοῦ ἄστεος τοῦ μὴ λυμῆνασθαι τοὺς τε ἵππους καὶ στρατιώτας τὰς πρὸ τοῦ ἄστεος ἀμπέλους καὶ τοὺς ἀγρούς ... Βλ. D. R. Reinsch, Critobulos of Imbros - learned historian, Ottoman *raya* and Byzantine patriot, ZRFV 40 (2003) 301, 308.

13. P. Topping, *Latins on Lemnos Before and After 1453*, στὸ *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham, England & Washington D.C. 1986, σ. 224 καὶ σημ. 20.

14. Archives de l'Athos X, *Actes de Lavra III*, ἔκδ. P. Lemerle - An. Guillou - N. Svoronos - D. Papachrysanthou, Paris 1979, ἀρ. 139, στ. 124, 128 (1361).

15. H. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities, Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, Istanbul 2002, σ. 31.

16. Ὁ.π., σ. 98, πίν. 13 (#50, #52, #53, #55 ἀντίστοιχα). Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν τουρ-

Στὸν στίχο 8 ... καὶ νῦν μὲν καταλαμβάνεις ὁρῶν κορυφάς, νῦν δέ σε τὸ πεδῖον ἔχει θηρεύοντα ..., ὁ Κυδῶνης μὲ τὴ χρήση ἀντιθετικοῦ σχήματος δείχνει γνώση τοῦ γεωφυσικοῦ ἀναγλύφου τῆς Λήμνου, ποὺ χαρακτηρίζεται στὸ δυτικὸ τμήμα ἀπὸ ἡμιορεινὲς περιοχὲς οἱ ὁποῖες καταλαμβάνουν τὸ 24,04% τῆς συνολικῆς ἑκτασης μὲ κυριότερες κορυφές τοῦ Προφήτη Ἡλίας (374 μ.), Ἀγίου Ἀθανασίου (365 μ.) καὶ ὑψηλότερη τὸ ὄρος Βίγλα ἢ Σκοπιὰ (470 μ.) στὰ ΒΔ, ἐνῶ χαμηλότεροι λόφοι, ὕψους 250 μέχρι 350 μ., βρίσκονται κοντὰ στὰ παράλια¹⁷. Ὅμως μεταξὺ τῶν λόφων ὑπάρχουν μεγάλες πεδινὲς περιοχὲς, ὅπου ἀκόμα στὰ 1650, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ περιηγητῆ Francesco Riacenza, ... τὰ πῶ ἀπότομα ὑψώματα καὶ οἱ θαμνώδεις ἐκτάσεις εἶναι ἐξαιρετικὰ γεμάτες ἀπὸ πτηνὰ καὶ διάφορα τετράποδα τοῦ δάσους ...¹⁸. Τὸ κυνήγι ἀποτελοῦσε βασικὴ διασκέδαση τῶν εὐγενῶν τῆς ἐποχῆς¹⁹, καθὼς ὁ Κυδῶνης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω παρατήρηση πρὸς τὸν Ἀστρά στὰ 1358-1361, ἐπιτιμᾷ συχνὰ στὶς ἐπιστολές του τὸν Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο κατὰ τὴν ἐξορία του στὴ Λήμνο (1387-89) ὅτι ... ἐπὶ παίγνια καὶ θήραν εἰπόντα μεταθεῖναι τὴν τῶν λόγων φροντίδα ... (ἐπιστολὴ 388)²⁰, ... οὗτ' ἐπὶ τὴν φίλην σοι θήραν ἀναχωρεῖν ἐξέσται ποτέ ... (ἐπιστολὴ 392)²¹, ... λαγῶς δέ σε καὶ πέρδικας καὶ τὴν περὶ τὸ θηρεύειν σχολὴν ἐμοῦ προτετιμηκέναι φημί ... (ἐπιστολὴ 401)²². Ὁ ἴδιος ὁ Μανουὴλ στὰ ἔργα του ἀναφέρεται συχνὰ στὸ κυνήγι, ὅπως σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν γιό του Ἰωάννη: ... Ἄρτι δέ γε μειρακίῳ γεγονότι, καὶ πρὸς ἡμᾶς παραγεγονότι, φέροντι τε τῇ ψυχῇ παιδείας οὐ φαῦλον μέρος, ἐμπεριάν τε τόξων, καὶ θήρας, καὶ τῶν τοιούτων ...²³, στὸν ἐπιτάφιο λόγο πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο Παλαιολόγο: ... ἐν τοῖς εἰωθόσιν ὄντα καὶ τὰ νέους πρέποντα μετὰ τῶν ἡλίκων ὁρᾶν ἐν ὄπλων

κωκῶν ὀνομάτων τῶν χωρῶν ἀπὸ τὸ κατὰστιχο τοῦ 1490 μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἑλληνικὰ βλ. J. Koder, *Aigaion Pelagos (Die Nordliche Ägäis)*, TIB 10, Wien 1998, σ. 199 κ.έ. (Κοντοπούλι), σ. 251 (Παναγία), σ. 259 (Πετζέας), σ. 124 (Ἅγιος Ἀλέξανδρος).

17. Πολεμικὸ Ναυτικὸ / Ὑδρογραφικὴ Υπηρεσία, *Πλοηγὸς - Ναυτιλιακὲς Ὁδηγίες τῶν Ἑλληνικῶν Ἀκτῶν*, Δ΄ τόμος, Ἀθήνα 1987³, σ. 75. — J. Koder, *Aigaion Pelagos* 64.

18. Β. Τσιρπτοσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικὰ καὶ γεωγραφικὰ κείμενα γιὰ τὴ νῆσο Λήμνο (15ος-20ὸς αἰῶνας)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 173. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι καὶ στὴ σημερινὴ Λήμνο ἀφθονοῦν ἰδιαίτερα τὰ ἀγρικοκύνελα σὲ βαθμὸ ποῦ νὰ προκαλοῦν μεγάλες ζημιές στὶς καλλιέργειες δημοτικῶν τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ νησιῦ, βλ. ἐνδεικτικὰ δημοσιεύματα τοῦ ἡμερησίου Τύπου τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 2005, ἐφημερίδα Ἡ Καθημερινὴ (15/4, 20/4, 08/6 2005).

19. Γενικά βλ. Σ. Γιάτσης, *Τὸ θέαμα τοῦ ἵπποδρόμου καὶ οἱ σωματικὲς ἀσκήσεις στὸ Βυζάντιο*, (ἰδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 154-159.

20. *Demetrius Cydones, Correspondance*, ἐκδ. Raymond J. Loenertz, II, Studi e Testi 208, Città del Vaticano 1960, ἐπ. 388, στ. 24 κ.έ.

21. *Demetrius Cydones, Correspondance*, II, ἐπ. 392, στ. 35.

22. Ὁ.π., ἐπ. 401, στ. 13.

23. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Υπὲρ βασιλικῆς ἀγωγῆς*, PG 156, στ. 313A.

γυμνασίοις, ἐν θήραις, ἐν ἀγῶσι χορηγοῦσι τοῖς ἀσχοῦσι σώμασι ῥώμην καὶ ὑγίειαν καὶ τὸ μετὰ δόξης βιώνει²⁴.

Στὸν στίχο 9 ... καὶ τειχίζεις ἄκρας ..., ὁ Κυδωνῆς ἀναφέρεται στὴ φροντίδα τοῦ Ἀστρά γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ νησιοῦ, τὴν ὁποία μποροῦμε ἐν μέρει νὰ παρακολουθήσουμε ἀπὸ δύο πολὺ συγκεκριμένες ἀναφορὲς ἀγιορειτικῶν ἐγγράφων. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀφορᾷ πύργο ποὺ ὁ Ἀστράς δώρησε στὴ Μονὴ Βατοπεδίου μαζί μὲ σημαντικὴ ἐδαφικὴ ἔκταση στὴν περιοχὴ τοῦ Μοῦδρου. Σύμφωνα μὲ τὸ χαριστήριο γράμμα τοῦ Ἀστρά (1359) ...τὸν δὲ παρόντα πύργον ὃς νῦν ὀράται περὶ τὸ χωρίον τοῦ Μοῦδρου, ὃν ἀνήγειρα καὶ ἀνωκοδόμησα ἐκ βάθρων ἐξ οἰκείων μου ἐξόδων καὶ ἀναλωμάτων καὶ χωρὶς τινὸς ἀγγαρείας ...²⁵. Ἀλλὰ καὶ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἰωάννη Ε' πρὸς τὴ Μονὴ Βατοπεδίου (1362), στὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἡ δωρεὰ τοῦ Ἀστρά, μνημονεύει τὴν ἀνέγερση τοῦ συγκεκριμένου πύργου, ... Γεώργιος ὁ Ἀστράς ἀνέφερεν ὅτι ἔκτισε πύργον ἐξ οἰκείων κόπων καὶ ἀναλωμάτων περὶ τὴν νῆσον Λήμνον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Μοῦδρου ...²⁶. Δεύτερη περίπτωση οἰκοδόμησης πύργου μνημονεύεται σὲ χρυσόβουλλο τοῦ Ἰωάννη Παλαιολόγου τὸν Ἰούλιο τοῦ 1362, μὲ τὸ ὁποῖο χορηγεῖται ἡ ἄδεια στὸν Ἀστρά ... ἵνα κτίσῃ εἰς τὴν νῆσον Λήμνον περὶ τὴν τοποθεσίαν τοῦ Φακοῦ πύργον ... δοῦναι καὶ προσκυρῶσαι ... εἰς μίαν τῶν κατὰ τὸ ἅγιον ὄρος τοῦ Ἄθω διακειμένων σεβασμιῶν μονῶν²⁷ ... Ἡ μέριμνα γενικότερα γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς Λήμνου φαίνεται καὶ σὲ πρόσταγμα τοῦ Ἰωάννη Ε' τὸν Μάιο τοῦ 1361 ποὺ ζητᾷ ἀπὸ τοὺς ἡγουμένους τῶν μονῶν Μεγίστης Λαύρας καὶ Βατοπεδίου νὰ βοηθήσουν μὲ προσφορά ξυλείας καὶ τεχνιτῶν στὴν ἀνωικοδόμηση τῶν ὀχυρῶν Παλιοκάστρου καὶ Κοτζίνου: ... Διορίζεται γοῦν πρὸς ὑμᾶς ἡ βασιλεία μου, ἵνα μετὰ ἐξόδου τοῦ θεοφρουρήτου βεστιαρίου βοηθήσητε τούτῳ εἰς πᾶν ὅπερ χρειασθῇ τῆς ἀπὸ τῶν αὐτόθι συνδρομῆς καὶ βοηθείας, χάριν τῆς ἀνακτίσεως καὶ περιποιήσεως τοῦ τε Παλιοκάστρου καὶ τοῦ Κοτζίνου, εἰς

24. Τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου βασιλέως Μανουὴλ Παλαιολόγου λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ δεσπότην πορφυρογέννητον κύριν Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον ῥηθείς ἐπιδημήσαντος εἰς Πελοπόννησον τοῦ βασιλέως, Manuel II Palaeologus, Funeral Oration on His Brother Theodore, ἔκδ. J. Chrysostomides, CFHB 26, Thessalonike 1985, σ. 105.81.

25. *Actes de Vatopédi II*, ἀρ. 114, στ. 25, 34-35.

26. Γρηγ. Παλαμᾶς 3 (1919), ἀρ. 42, σ. 432. — *Actes de Vatopédi II*, ἀρ. 117, στ. 2-3. Στὰ 1366 ὁ γιὸς τοῦ Γεωργίου Ἀστρά, Μιχαήλ, ἐπικυρώνει μὲ γράμμα του τὴ δωρεὰ τοῦ πατέρα του πρὸς τὴ Μονὴ Βατοπεδίου στὴν περιοχὴ τοῦ Μοῦδρου συμπεριλαμβάνοντας καὶ τὸν συγκεκριμένο πύργο, βλ. *Actes de Vatopédi II*, ἀρ. 125, στ. 9, σ. 324. Ἐπίσης, σὲ βατοπεδινὸ ἐγγράφο τοῦ 1368 μνημονεύεται ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πύργου, *Actes de Vatopédi II*, ἀρ. 128, στ. 45, σ. 339.

27. *Actes de Lavra III*, ἀρ. 141, σ. 87. Ἡ περιοχὴ τοῦ Φακοῦ βρίσκεται στὴ χερσόνησο τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ νησιοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Μοῦδρο.

τε σανίδια καὶ ἑτέραν ξυλὴν καὶ πρὸς τούτοις δώσῃτε αὐτῷ τεχνίτας δύο καὶ ἔχῃ αὐτοὺς ἐκεῖσε, μέχρις ἂν πληρώσῃ τὴν τοιαύτην δουλείαν. Ἐπεὶ γοῦν καὶ ὑμεῖς κτήματα ἔχετε εἰς τὴν τοιαύτην νῆσον Λῆμνον, τὰ δὲ τοιαῦτα κτήματα μέλλουσι συνίστασθαι διὰ τῆς ἐπιμελείας καὶ ἐξασφαλίσεως τῶν τοιούτων κάστρων, δίκαιον ἔχετε ἵνα ἐπιμεληθῇτε εἰς τοῦτο κατὰ πᾶσαν τὴν δύναμιν ὑμῶν²⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο παραπάνω πύργους ποὺ συγκεκριμένα κατονομάζονται, ἡ δραστηριότητα τοῦ Ἀστρά γιὰ τὴν ὁχύρωση τῶν ἁκτῶν (ἄκρας²⁹), περιελάμβανε πιθανῶς καὶ τὴ δημιουργία δικτύου ἀπὸ βίγλες μὲ σκοπὸ τὴν ταχεία προειδοποίηση τυχόν ἐχθρικῆς προσέγγισης³⁰. Τὶς βίγλες ἐπ'ἀνδρωναν οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ, στοιχείο ποὺ προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὸν Kanunname σὲ κατάστιχο τοῦ 1519 γιὰ τὴ Λῆμνο. Ἀναφέρεται ἐκεῖ ὅτι συγκεκριμένοι κάτοικοι ἀπασχολοῦνται μὲ τὴν ἐπ'ἀνδρωση καὶ ὑπεράσπιση τῶν βιγλῶν (Karavul yerler), ὑπογραμμίζοντας ὅτι αὐτὸ γίνεται παραδοσιακὰ στὸ νησί. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ διατήρηση παράδοσης ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο³¹. Βίγλες ἔχουν μέχρι σήμερα μὲ ἀσφάλεια ἐπισημανθεῖ στὸν ὄρμο τοῦ Γοματίου³²,

28. *Actes de Laura III*, app. XIV, σ. 213. Γιὰ τὸν Κότζινο βλ. Χ. Πέννας, *Τὸ μεσαιωνικὸ φρούριό Κότζινο τῆς Λήμνου*, Ἀρχαιολογία 50 (3/1994) 68 κ.έ. — Ἀ. Χ. Λούπου-Ρόκου, *Κάστρα καὶ καστέλια τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1999, σ. 198.

29. Ἐμμ. Κριαρᾶς, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημῶδους γραμματείας*, Θεσσαλονίκη 1969, τ. Α', σ. 175.

30. Γιὰ τὶς βίγλες στὸ Αἶγαῖο βλ. Ν. Μπελαβίλας, *Λιμάνια καὶ οἰκισμοὶ στὸ ἀρχιπέλαγος τῆς πεματείας 15ος-19ος αἰ.*, Ἀθήνα 1997, σ. 65 κ.έ., ἰδιαίτερα στὴ βυζαντινὴ περίοδο σ. 68.

31. J. Haldon, *Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State: ca. 1261-1453*, στὸ *Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham & Washington D.C. 1986, σ. 179. — H. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities* 35 κ.έ. (μὲ μετάφραση τοῦ kanunname στὰ ἀγγλικά καὶ χάρτη μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν βιγλῶν). Ὁ τελευταῖος σημειώνει πὺς ἡ χρῆση τῆς λέξης ὑπεράσπιση (*defend*) ὑποδηλώνει ὅτι ὡς βίγλες χρησιμοποιοῦνταν καὶ λιθόκτιστοι πύργοι τῶν ἀγιορειτικῶν μετοχῶν, βλ. Γ. Παπάγγελος - Πλ. Θεοχαρίδης, *Σὺν Θεῷ φρούριον καὶ ἀσφάλειαν, Ἐπτὰ Ἡμέρες Ἡ Καθημερινὴ* 28-12 2003, σ. 16. — Σ. Στεφάνου, *Οἱ πύργοι τοῦ Ἁγίου Ὁρους - Παρατηρήσεις στὴν ὁχυρωτικὴ λειτουργία, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη, Οἱ Πύργοι τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Κε.Δ.Α.Κ., Θεσσαλονίκη 2002, σ. 23.

32. Στὸν ὄρμο τοῦ Γοματίου (θέση «Μικρὸ Καστέλλι») διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ παραθαλάσσιου παλαιολιθόγραφου πύργου (Βίγλας), τοῦ ἐπινομαζόμενου ἀπὸ τοὺς ντόπιους, ἀλλὰ καὶ τὶς πηγές, *Παλαιόκαστρο τοῦ Σφουγγαρά*, διαστ. 8 × 10 μ., Ἀ.-Χ. Λούπου, Ἀρχαιολογικὲς θέσεις (Λήμνος), *ΑΔ* 53 (1998) Χρονικὰ Β'3, σ. 834. — Θ. Μπελίτσος, *Ἡ Λῆμνος καὶ τὰ χωριά της*, Ἀθήνα 1997², σ. 57. — Β. Τουρπασόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικὰ καὶ γεωγραφικὰ κείμενα* 385, σμμ. 40. Βλ. καὶ *Archives de l'Athos VIII, Actes de Laura II*, ἐκδ. P. Lemerle - An. Guilleu - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Paris 1979, ἀρ. 73, στ. 8, σ. 18 (1284) κ.έ. ... τοῦ παλαιόκαστρου τοῦ λεγομένου Σφουγγαρά τοῦ καὶ πλησίον τοῦ αἰγιαλοῦ ... ἀρ. 74, στ. 5, 26, σ. 24 κ.έ. (1284) ἀρ. 77, στ. 10, 30, σ. 39 κ.έ. (1284); ἀρ. 99, στ. 9, 33, σ. 143 κ.έ. (1304); *Actes de Laura III*, ἀρ. 139, στ. 11, 39, σ. 77 κ.έ. (1361). Ἡ ὑπαρξὴ τῆς βίγλας πιθανῶς σχετίζεται μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ μετοχικῶν λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων, ... τὸ κληρονομήσαν τὸ καλῶμενον Ὑψημίδιον ..., *Actes de Laura II*, ἀρ. 99, στ. 32, σ. 144 (1304),

όπου και τὸ ὁμώνυμο μετόχιο τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας, καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Κοντέα³³, πάλι λαυρεωτικῆς ιδιοκτησίας. Ὁ Θ. Μπελίτσος χαρακτηριστίζει ὡς βίγλα καὶ τὸν προαναφερθέντα βατοπεδινὸ πύργο τοῦ Μούδρου³⁴. Αὐτὸς εἶχε δυνατότητα παρατήρησης ποὺ κάλυπτε τὸ νοτιο-ανατολικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ καὶ συνδεόταν ὀπτικά μὲ τὶς βίγλες-πύργους τῆς περιοχῆς τοῦ Κοντέα. Πρὸς βορρᾶ ἢ θέα φθάνει στὸν κόλπο τοῦ Πουρνιᾶ καὶ τὸ κάστρο τοῦ Κοτζίνου, ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Καστροβούνι³⁵ καὶ ἐκτείνεται στὴν περιοχὴ τῆς Πλάκας ὅπου τὰ ἐρείπια τοῦ Ἑβραϊοκάστρου ἢ Παλαιοκάστρου³⁶. Ὁ Κ. Κοντέλλης ἐπισημαίνει ἀκόμα ἐρείπια βίγλας στὴ θέση Νεροβίγλια ἢ Μεροβίγλια λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν ἰσθμὸ ποὺ ὁδηγεῖ στὴ χερσόνησο Μούρτζουφλος³⁷. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν βιγλῶν τεκμηριώνεται καὶ στὶς πηγὲς μὲ τὴν ἐπισήμανση ... τοῦ τεταγμένου τέλους τῆς βίγλης ...³⁸, ὅπως συγκεκριμένα ἀναφέρει τὸ χαριστήριο γράμμα τοῦ Ἀστρά στὴ

ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω. Ἐρείπια ἐνὸς ἄλλου κτίσματος κυκλικῆς κάτοψης ἀπέναντι ἀπὸ τὸν παραπάνω πύργο σημειώνει ὁ Κ. Χ. Κοντέλλης, *Τὰ κάστρα τῆς Λήμνου*, Ἀθήνα 2004, σ. 153 κ.ε.

33. Μὲ χρυσόβουλλο (1346) τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου ἀποδίδεται στὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας ὁ ἐρειπωμένος πύργος τοῦ Κοντέα, βόρεια τῆς χερσονήσου τοῦ Φακοῦ, βλ. *Actes de Laura III*, ἀρ. 139, στ. 5 κ.ε., σ. 34: ... εὐεργετηθῶσι τὸ ἐν τῇ νήσῳ Λήμνῳ παλαιοκάστελλον τὸ λεγόμενον τοῦ Κοντέα ... καὶ ἀνακτίσωσι καὶ περιποιηθῶσι τὸ τοιοῦτον παλαιοκάστελλον καὶ κατοικίσωσιν ἐν αὐτῷ ἀνθρώπους καὶ εὐρίσκηται τοῦτο εἰς δεφένδουσιν καὶ προσοχὴν καὶ σὺν Θεῷ ἀσφάλειαν τῆς τοιαύτης νήσου ... Τὸ παλαιοκάστελλον τοῦ Κοντέα ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη βίγλα τοῦ μετοχίου καὶ ἔχει ἐντοπιστεῖ σὲ ὕψωμα παρὰ τὸν Κοντιά, βλ. Ἀ.-Χ. Λούπου, Ἀρχαιολογικὲς θέσεις (Λήμνος), σ. 834. — Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, Ταξιδιωτικὰ καὶ γεωγραφικὰ κείμενα 379, σημ. 26. Ἡ δευτέρη βρισκόταν στὸ καστέλιο τοῦ Ἐξαδακτύλου, σὲ θέση παρακείμενη τῆς προηγούμενης, ὅπου ἐντοπίστηκε μικρὴ κυκλικὴ βίγλα, βλ. Ἀ.-Χ. Λούπου, Ἀρχαιολογικὲς θέσεις (Λήμνος), σ. 834. — *Actes de Laura III*, ἀρ. 126, στ. 12, σ. 34 (1346): ... ἀπέρχεται διόλου τὸν αὐτὸν αἰγιαλὸν λαμβάνων τὸ ἡμελγμένον ἐκέϊσε καστέλλιον τὸ καλούμενο Ἐξαδακτύλιον ... ἀρ. 136, στ. 62, σ. 63 (1355) ἀρ. 139, στ. 60, σ. 78 (1361).

34. Θ. Μπελίτσος, *Λημνιακὰ Μελετήματα Β΄, Αἰολικὰ Φύλλα 35-50* (1994-1998) 2 κ.ε. Τὴν ἴδια παρατήρησηση σημειώνει καὶ ὁ Α. Conze στὰ 1858, βλ. Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, Ταξιδιωτικὰ καὶ γεωγραφικὰ κείμενα 410.

35. J. Koder, *Aigaion Pelagos* 189, εἰκ. 60. — Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, Ταξιδιωτικὰ καὶ γεωγραφικὰ κείμενα 410.

36. Θ. Μπελίτσος, *Λημνιακὰ Μελετήματα Β΄*, σ. 4. — Τοῦ ἰδίου, *Ἡ Λήμνος καὶ τὰ χωριά της*, σ. 78. — Πλοηγὸς - Ναυτιλιακὲς Ὁδηγίες τῶν Ἑλληνικῶν Ἀκτῶν, σ. 82. — J. Koder, *Aigaion Pelagos* 264, εἰκ. 57-59.

37. Κ. Χ. Κοντέλλης, *Τὰ κάστρα τῆς Λήμνου* 157.

38. Γενικὰ γιὰ τὸν φόρο βλ. Ἱ. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ὁρολογίας, Οἰκονομικοὶ ὅροι*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 193 κ.ε., ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι καταβαλλόταν γιὰ τὴ φύλαξη κάστρων. Ὁ Ν. Οἰκονομίδης, *Ὁ ρόλος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους στὴν οἰκονομία, Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, γεν. ἐποπτ. Ἀγγ. Λαῖου, τ. Γ΄, Ἀθήνα 2006, σ. 226 ἀναφέρει ὅτι ἡ καταβολὴ τοῦ ἐξασφάλιζε τὴ δωρεὰν φύλαξη ἀπὸ τοὺς κουρσάρους.

Μονῇ Βατοπεδίου (1359)³⁹. Τὸ τέλος αὐτὸ ἀφοροῦσε καὶ ἄλλες ἀγιορειτικές μονές ποὺ διέθεταν μετόχια στὴ Λήμνο, ὅπως ἡ Μονὴ Παντοκράτορος⁴⁰ καὶ ἡ Μονὴ Φιλοθέου⁴¹. Ἡ παραπάνω ἔντονη κινητικότητα γιὰ τὴν ὁχύρωση τῆς Λήμνου ἀλλὰ καὶ ἡ γενικότερη φροντίδα τοῦ Ἀστρά γιὰ τὰ στρατιωτικά πράγματα, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, δὲν ἀποτελεῖ τυχαῖο γεγονός, οὔτε ὀφείλεται μόνο σὲ ἐξωτερικούς παράγοντες ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη παιδεία του σχετικά μὲ στρατιωτικὴ ἱστορία παλαιότερη καὶ σύγχρονή του. Ὁ Κυδώνης σημειώνει γιὰ τὸν Ἀστρά στὴν ἐπιστολὴ 98 ὅτι ... τοὺς Ῥωμαίων πολέμους ἀκούειν ἢ μετὰ Θουκυδίδου ταῖς Ἑλληνικαῖς πράξεσιν ἀσχολεῖσθαι ...⁴².

Στὸν στίχο 10 ... ναυπηγοῖς διαλέγῃ ..., ἀναφέρεται στὴν ὀργάνωση ἀπὸ τὸν Μεγάλου Στρατοπεδάρχη τῶν ναυτικῶν ὑποθέσεων τοῦ νησιοῦ. Κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο⁴³ ἀποτελοῦσε μὲ βεβαιότητα ναυτικὴ βάση⁴⁴, ὅπως καὶ στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο⁴⁵, στοιχεῖο ποὺ μαρτυρεῖται

39. Ὁ.π., σημ. 8, στ. 49. Ἀπὸ ἄλλο ἔγγραφο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ 1462 προκύπτει ὅτι ἡ ἀποβίγλαις ὡς φόρος γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Μοῦδρου κόστιζε πενήντα ὑπέροπια, ποσὸ ποὺ μέχρι τότε πλήρωνε ἡ μονὴ καὶ στὴ συνέχεια ἀνέλαβε τὸ κράτος, βλ. J. Haldon, Limnos 166, 177.

40. Archives de l'Athos VIII, *Actes du Pantocrator*, ἔκδ. V. Kravari, Paris 1991, σ. 195, app., στ. 15, 30, 37, 46, 62, 73 (τέλη 14ου - ἀρχὲς 15ου αἰ.): βιγλιάτικον. Σὲ χρυσόβουλλο τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου (1396) μνημονεύεται στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Πισπέραγο (σημ. Πεδινὸ) ἡ ὑπαρξὴ πύργου μὲ τὴν ὀνομασίαν Ἀλεξόπυργος, τὸν ὁποῖο ἀνήγειρε ἐκ βάθρων ἡ Μονὴ Παντοκράτορος, βλ. *Actes du Pantocrator*, σ. 148, ἀρ. 21, στ. 3, 13, 32, 36. Ὁ πύργος αὐτὸς παρέμενε ὀρθὸς ἂν καὶ ἐρειπώμενος μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. καὶ τίς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ ὅταν καὶ κατεδαφίσθηκε ἐπεὶδὴ εἶχε περιέλθει σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση, βλ. Γ. Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Καρυὲς 1903 (ἀνατύπ. 1988), σ. 529, 538.

41. V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, TM 10 (1987) 332, στ. 41 (τέλη 14ου - ἀρχὲς 15ου αἰ.): ... τὸ ἀποταχθὲν καὶ ἐτησίως διδόμενον βιγλιατικόν ...

42. *Démétrius Cydonès, Correspondance*, publ. Raymond J. Loenertz, I, *Studi e Testi* 186, Città del Vaticano 1956, ἐπ. 98, στ. 28.

43. Γ. Μακρῆς, *Πλοῖα, Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*, γεν. ἐποπτ. Ἀγγ. Λαῖου, τ. Α', Ἀθήνα 2006, σ. 179.

44. Ὁ Θεόδουλος (Θωμᾶς) Μάγιστρος στὴν περιγραφή τοῦ ταξιδιοῦ του ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκῃ στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1313 ἀναφέρει ὅτι σταμάτησαν νύχτα στὴ Λήμνο ἀπὸ ὅπου προμηθεύθηκαν τροφίμα σὲ ὑπέρογκες τιμές, καθὼς οἱ κάτοικοι ἐχμεταλλεύθηκαν τὴ βιοσυστὴ τῶν ταξιδιωτῶν, βλ. Ἀπ. Καρπόζηλος, *Ταξιδιωτικὲς περιγραφὲς καὶ ἐντυπώσεις σὲ ἐπιστολογραφικὰ κείμενα, Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο, Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συμποσίου*, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1993, σ. 526 κ.έ. — *Ταξίδια στὶς βυζαντινὲς θάλασσες*, Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ / Διεύθυνση Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημεῶν, Ἀθήνα 1997, σ. 86 (Τζ. Ἀλμπάνι, *Θαλασσινὰ Ταξίδια*).

45. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 8ο αἰώνα τὰ πλοῖα τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου κατασκευάζονται καὶ στὴν ναύσταθμον τῆς Λήμνου. Στὰ 945 ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος Αἰγαίου Ζεφινέζερ ἔχει ὡς ἔδρα του τὴ Λήμνο. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα καὶ στὴ διάρκεια τοῦ 12ου αἰώνα οἱ ἐπαρχιακοὶ ναύσταθμοι, ὅπως τῆς Λήμνου, χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἐπισκευὲς καὶ μεταστάθμευση τῶν πλοίων, βλ. E. Malamut, *Les Îles de l'Empire Byzantin, VIII-XIIe siècles*, Paris 1988, τ. II, σ. 519, 601. — *Ταξίδια στὶς βυζαντινὲς θάλασσες* 25-26

ἀπὸ τὴν παρουσία βασιμῶν (ἢ γασμῶν) καὶ προσαλεντῶν. Στὴν πρώτη περίπτωσι συναντοῦμε τὸ ὄνομα ὡς ἐπίθετο (λ.χ. Γεώργιος ὁ Βασιμῶν⁴⁶). Πρόκειται γιὰ μισθοφόρους μὲ καταγωγὴ ἀπὸ μικτοὺς γάμους Βυζαντινῶν καὶ Λατίνων ποὺ ὑπηρετοῦσαν ὡς δύναμι πεζοναυτῶν στὰ πλοῖα τοῦ νεοσύστατου βυζαντινοῦ στόλου τοῦ Μιχαὴλ Η΄ ἀπὸ τὸ 1261⁴⁷. Μετὰ τὴ μείωσι τοῦ στόλου ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Β΄ οἱ Γασμῶλοι σχεδὸν διαλύθηκαν, περιέπεσαν σὲ δύσκολη κατάστασι καὶ ὁ καθένας χωριστὰ ... τὰ ὅπλα ἀποδόμενος πρὸς γεωργίαν ἐτρέφετο⁴⁸. Ἀπόγονοι αὐτῶν παραμένουν στὴ Λήμνο⁴⁹, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ χρῆσι τοῦ ἐπιθέτου, καὶ εἶναι ἐγκατεστημένοι κοντὰ σὲ ἀκτὲς μὲ λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις, Βουνεάδα⁵⁰ (μεταξὺ Ἀτζικίου καὶ Κότζινα) καὶ Γομάτου, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Στὴ δευτέρη περίπτωσι προσαλέντες (ἢ προσελῶντες)⁵¹ ὀνομάζονταν οἱ κωπηλάτες τοῦ στόλου ποὺ στρατολόγησε ὁ Μιχαὴλ Η΄ στὰ 1261 μὲ ἀντάλλαγμα γῆ κοντὰ σὲ παράκτιες περιοχές⁵², ὅπως τῆς Ψαλίδας στὴ Σιθωνία καὶ τοῦ Ὀψίζοντος στὴν Κασσάνδρα⁵³. Στὴ Λήμνο τὰ δίκαια τῶν ἀπὸ τῶν Βουνεάδων προσαλεντῶν βρίσκονταν στὴν περιοχὴ μεταξὺ Ἀτζικίου καὶ Κότζινα σὲ γειτνίασι μὲ λαυρεωτικὲς ἐκτάσεις στὸ μετόχι τοῦ Γομάτου⁵⁴. Στὰ 1354 ὁ Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος ἐπανεφέ-

(Φ. Σταυρουλάκη, Βυζαντινὰ Λιμάνια).

46. *Actes de Laura II*, ἀρ. 99, στ. 66, σ. 145 (1304) στὸ μετόχι τοῦ Γομάτου· *Actes de Laura III*, ἀρ. 136, στ. 132, σ. 65 (1355): Νικόλαος ὁ Βασιμῶλος, πιθανῶς στὸν Μοῦδρο· *Actes de Laura III*, ἀρ. 139, στ. 138, σ. 81 (1361): χήρα ἡ Βασιμῶλαινα, στὴ Βουνεάδα.

47. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, [Nicephori Gregorae historiae Byzantinae, CSHB] Bonn 1855, τ. 1, σ. 98.6-9: ... ὁ γὰρ βασιλεὺς πλεῖστον ἐξήρτησε ναυτικόν, ἐμπλήσας τριήρεις ὑπὲρ τὰς ἐξήκοντα ἔκ τε ἄλλων καὶ γένους τοῦ Γασμουλικοῦ. ἦσαν δὲ οὗτοι συνθεθραμμένοι τοῖς τε Ῥωμαϊκοῖς καὶ Λατινικοῖς ἔθουσιν ... Βλ. *Oxford Dictionary of Byzantium*, ἔκδ. Α. Kazhdan, Ν. York - Oxford 1991, τ. 2, σ. 823. — Μ. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society*, Philadelphia 1997, σ. 44.

48. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, τ. 1, σ. 175.23 κ.ἐ. — Μ. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army* 69.

49. J. Haldon, *Limnos* 179.

50. J. Koder, *Aigaion Pelagos* 140.

51. Μ. C. Bartusis, *On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium*, *DOP* 44 (1990) 17.

52. Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ἔκδ. Α. Failler - E. Laurent, [CFHB 24.1-2], Paris 1984, τ. II, σ. 403.2-4: ... Ἦσαν δ' αὐτοῖς καὶ εἰς ὑπηρετῶν τάξιν οἱ πανταχόθεν προσελῶντες, ὡς εἴ τις εἴποι νηῶν εἰς τὸ πρόσθεν ἐλάται, οὐς πανταχοῦ τῶν κατ' αἰγιαλοὺς χωρῶν, καλοῦς τε καὶ πλείστους, ἀπέταξεν ὁ κρατῶν ... Μ. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army* 47, 68.

53. Ἱ. Παπάγγελος, *Ἡ Σιθωνία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2000, τ. Α', σ. 167, σημ. 144, 145.

54. *Actes de Laura II*, ἀρ. 73, στ. 9-10, σ. 18 (1284)· ἀρ. 74, στ. 6, σ. 24 (1284)· ἀρ. 77, στ. 11-12, σ. 39 (1284)· ἀρ. 99, στ. 10, σ. 143 (1304)· *Actes de Laura II*, ἀρ. 139, στ. 13 (1361), σ. 77. — J. Haldon, *Limnos* 166, 178 κ.ἐ., σημ. 9 καὶ 54. Γιὰ τὴν περιοχὴ βλ. J. Koder, *Aigaion Pelagos* 140.

ρε στην ἐξουσία του τὴν Κωνσταντινούπολη χρησιμοποιοῦντας καὶ πλοῖα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Λήμνο⁵⁵. Στὰ 1389/1390 ὁ Μανουὴλ Β΄ ὁ Παλαιολόγος φθάνει σὲ βοήθεια τοῦ πατέρα του Ἰωάννη Ε΄ στὴν Κωνσταντινούπολη συνοδευόμενος ἀπὸ μικρὸ στόλο ποὺ περιελάμβανε καὶ πολεμικὸ πλοῖο ἀπὸ τὴ Λήμνο, ... τῷ δὲ αὐγουστῷ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἐπανελθόντος τοῦ βασιλέως κὺρ Μανουὴλ μετὰ β΄ κατέργων Ῥοδίων καὶ Λημνίου ...⁵⁶. Ἐπίσης, λόγω τῶν μοναστηριακῶν μετοχίων ὑπῆρχαν στὸ νησί καὶ ἐγκαταστάσεις ἐλλεινισμού γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ναυσιπλοΐας μεταξύ Λήμνου - Ἀγίου Ὁρους⁵⁷. Ἐκεῖ πιθανῶς ἐξυπηρετοῦνταν ναυπηγοεπισκευαστικὲς λειτουργίες⁵⁸. Τὰ μετοχιακὰ αὐτὰ «λιμάνια» ποὺ μνημονεύονται εἶναι δύο καὶ ἀνῆκαν στὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας⁵⁹.

Στὸν στίχο 10 ... καὶ στρατεύμα καταλέγεις ..., ὑπαινίσσεται τὴν ἐνασχόληση τοῦ Ἀστρά με τὴ συγκρότηση χερσαίων στρατιωτικῶν μονάδων,

55. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, τ. 3, σ. 241.17-242.2: ... Ἦδη δὲ τοῦ φθινοπώρου λήγοντος, περὶ ποῦ τὰ μέσα μιᾶς τῶν νυκτῶν ἀκοή τις αἰφνίδιος τὸ Βυζάντιον περιήρπασεν ἅπαν, εἶναι τείχους ἐντὸς βασιλεῖα Παλαιολόγων τὸν νέον, συμμαχίας πάσης ἀλλοφύλου χωρὶς ἀφιγμένον τριταῖον ἐκ Τενέδου τῆς νήσου, μηδενὸς αἰσθημένου τὸν εἰσπλουν, μεγίσταις μὲν τριήρεσι δυοῖν, μονήρεσι δ' ἑκατὶδεκα διὰ τοῦ πρὸς ἑω λιμένος καὶ νεωρίου εἰσελάσαντα, ὧν αἱ μὲν οἰκοθεν ἦσαν αὐτῷ προνεναυπηγημένοι, αἱ δ' ἐκ Τενέδου τε καὶ Λέσβου καὶ Λήμνου κατὰ μέρος ἤθροισμένοι ...

56. Σ. Καδᾶς, *Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Διονυσίου Ἀγίου Ὁρους*, Ἅγιον Ὅρος 1996, σ. 62. — J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, N. Jersey 1969, σ. 77.

57. Σὲ παραλλαγὴ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου (1446) ἀναφέρεται: ... καταδραμῶν τε ἐν ἄλλῳ μέρει τῆς νήσου κατὰ συγκυρίαν Θεοῦ εὕρισκει πλοῖον κατὰ αὐτὴν τὴν ὥραν ἐκπλεῦσαι βουλομένη τοῦ ἀπελθεῖν εἰς Θεσσαλονίκην. Ἐρωτήσας οὖν τὸν ναύκληρον, εἰ βούλει παραπλεῦσαι τῷ Ἀγίῳ Ὁρει, ἔφη ἐκεῖνος: «Καὶ βουλόμεθα καὶ ἐκεῖ προσορμιζόμεθα». Δοῦς δὲ αὐτῷ τὸν ναῦλον πλουσίως ἐπιφόρου τε ἀνέμου τυχόντες ἐπέβη εἰς τὸ πλοῖον καὶ δι' ἐνὸς νυχθημέρου κατήντησαν εἰς τὸν λιμένα τοῦ Ἀγίου Ὁρους, βλ. Ὁδ. Λαμφιδίτης, *Μία παραλλαγὴ τῆς βιογραφίας ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου*, *Βυζαντινὰ* 6 (1974) 293.

58. Π. Φουντάς, «Ἐνα χρονικὸ τῶν ἀθωνικῶν νεωρῶν καὶ πλοίων κατὰ τὴ βυζαντινὴν περίοδο», *Ἅγιον Ὅρος καὶ Θάλασσα*, ἔκδ. Κε.Δ.Α.Κ., Θεσσαλονίκη 2003, σ. 27 κ.έ. — Β. Τουρπιτολόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικὰ καὶ γεωγραφικὰ κείμενα* 30.

59. Τὸ πρῶτο βρισκόταν στὸ μετόχι τοῦ Γομάτου, βόρεια τοῦ νησιῦ καὶ ἀναφέρεται ὡς ... τὸ παρασκάλειον τὸ Καραβοστάσιον λεγόμενον ..., *Archives de l'Athos VIII, Actes de Lavra II*, ἔκδ. P. Lemerle - An. Guillo - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Paris 1979, σ. 19 (ἀρ. 73, στ. 42), σ. 24 (ἀρ. 74, στ. 28), σ. 40 (ἀρ. 77, στ. 40-41) ἢ ... τὸ Καραβοστάσιον τὸ καλούμενον Ὑφαρίδιον ..., *Actes de Lavra II*, σ. 144 (ἀρ. 99, στ. 32) καὶ *Archives de l'Athos X, Actes de Lavra III*, ἔκδ. P. Lemerle - An. Guillo - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Paris 1979, σ. 78 (ἀρ. 139, στ. 39). Τὸ δεύτερο στὴ θέση «Κότσινας», ὅπου ὑπάρχει κλειστὸς ἱερός καὶ ἐκεῖ βρισκόταν τὸ κάστρο τοῦ Κοτζίνου μετ' ὁμώνυμο χωριὸ δίπλα του, ... κατέχει ἡ τιμαὴ τῆς μονῆς καὶ οἰκίᾳ τὸ ἀνεγερθὲν εἰς τὸν Κόττηνον τοῦ ἐμπορίου πλησίον τοῦ αἰγιαλοῦ, λόγω σκάλας τῶν καραβίων τῶν μοναχῶν καθὼς ἀνηγέρθη καὶ δι' ἐξόδων αὐτῶν ἀφείλυσιν ἵνα κατέχειν καὶ τοῦτο ὡς ἔφαμεν λόγω τῆς ἀναπαύσεως τῶν ναυτῶν ..., *Actes de Lavra II*, σ. 26 (ἀρ. 75, στ. 77-79). — Π. Φουντάς, «Ἐνα χρονικὸ 28.

ἀφοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσία προσαλεντῶν καὶ γασμούλων, ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ναυτικό, στὸ νησί πιθανότατα ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες στρατιωτικὲς δυνάμεις. Στὰ 1327 ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἐγκατέστησε καὶ στὴ Λήμνο τμήμα ἀπὸ τοὺς δύο χιλιάδες Κομάνους⁶⁰ (λαὸς τουρκικῆς καταγωγῆς) ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ βυζαντινὸ στράτευμα εἴτε ὡς ἐλαφρὰ ὀπλισμένοι μὲ τόξο ἱππεῖς⁶¹, εἴτε γενικότερα ὡς ἐλαφρὰ ὀπλισμένοι στρατιῶτες σὲ μόνιμη στρατιωτικὴ ὑπηρεσία⁶². Στὰ 1458 ὁ Κριτόβουλος⁶³, ἐπικεφαλῆς σώματος ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ ἱππεῖς περιλάμβανε καὶ τριακόσιους πεζοὺς ὀπλίτες⁶⁴, τερμάτισε τὴν κυριαρχία τῶν δυτικῶν στὸ νησί. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ παρουσία μονάδων πεζικοῦ στρατολογημένων ἀπὸ χριστιανούς στὴν ὑπηρεσία τῶν ὀθωμανῶν συνεχίζεται καὶ στὰ χρόνια ἀμέσως μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση στὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα, καταδεικνύοντας τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς παράδοσης συγκρότησης στρατιωτικῶν μονάδων ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ⁶⁵.

Στὴν ἐπιστολὴ 47 ποὺ ἀπευθύνεται πάλι στὸν Μέγα Στρατοπεδάρχη Γεώργιο Συναδηνὸ Ἀστρά, στὸν στίχο 14 κ.έ. ... ἐπικίνδυνον πλοῦν ..., ὁ Κυδώνης ἀναφέρεται στὸ ταξίδι τοῦ Ἀστρά πρὸς τὴ Λήμνο γιὰ νὰ ἀναλάβει τὰ καθήκοντά του ὡς διοικητῆ. Οἱ συνθήκες θαλάσσιας συγκοινωνίας⁶⁶ τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν ἡπειρωτικὴ χώρα ἦταν ἀνέκαθεν δύσκολες, καὶ σὲ αὐτὸ ὀφείλεται ἡ σχετικὴ ἀπομόνωση τοῦ νησιοῦ. Παρὰ τίς δυ-

60. Ἰωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, ἔκδ. L. Schopen, [CSHB], Bonn 1828-1832, 1.259.2 κ.έ.: ... βασιλεὺς δ' ἐν Διδυμοτείχῳ προσέταξεν ἀθροῖζεσθαι τὴν στρατιάν. καὶ οὐ πολλαῖς ὕστερον ἡμέραις οἱ κατὰ Θράκην συνήλθον πάντες πλὴν τῶν Κομάνων, οὓς ὀλίγῳ ἐλάσσους ὄντας δισχίλους τὸν ἀριθμὸν, (ἦσαν δ' οὗτοι οἱ ἐκ Δαλματίας τῷ βασιλεῖ προσελθόντες Μιχαὴλ τῷ δευτέρῳ) προστάξαντος τοῦ πρεσβυτέρου βασιλέως, ὁ Τορνίκης Ἀνδρόνικος καὶ ὁ Λάσκαρις Μανουὴλ ἀνέστησάν τε ἀπὸ Θράκης καὶ ταῖς νήσοις Λήμνῳ καὶ Θάσῳ ἐγκατέκισαν καὶ τῇ Λέσβῳ ... J. Haldon, *Limnos* 178. — P. Topping, *Latins on Lemnos* 221. — M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army* 83 καὶ σημ. 34.

61. M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army* 257. — Is. Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005, σ. 115 κ.έ. Οἱ I. Heath - A. McBride, *Byzantine Armies 1118-1461 A.D.*, London 1995, σ. 23, 26 καὶ 30 ἀναπαριστοῦν Κομάνους ἱππεῖς ὀπλισμένους μὲ τόξο, σύμφωνα μὲ ἀπεικονίσεις τους σὲ τοιχογραφία στὴν Vel'ká Lomnica (<http://www.velkalomnica.sk/historia.html>) τῆς Σλοβακίας (ἀρχὲς 14ου αἰ.) καὶ σὲ μικρογραφία ἀπὸ τὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ 1360 *Kepes Kronika*, σήμερα στὴ Βιβλιοθήκῃ Széchenyi τῆς Βουδαπέστης, *Képes Krónika - Chronicon Pictum*, ἔκδ. D. Dercsényi, Kl. Csapodi-Gárdonyi, L. Mezey, facsimile edition, Budapest 1964, τ. I-II.

62. M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army* 27.

63. "Ο.π., σημ. 12.

64. Στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο ὁ ἀρχαιοελληνικὸς ὅρος ὀπλίται χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει καλὰ ὀπλισμένους στρατιῶτες πεζικοῦ, M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army* 258, 326 κ.έ.

65. J. Haldon, *Limnos* 179. — H. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities* 28 κ.έ.

66. J. H. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*, Cambridge 1992, σ. 97 κ.έ.

σκολίες ἡ Λήμνος ἀποτελοῦσε σταθμὸν στὸν θαλάσσιο δρόμο ποὺ ἔωνε τὴν Κωνσταντινούπολιν μὲ τὴν χερσόνησο τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὴ Θεσσαλονίκη ἥδη ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο⁶⁷, δρομολόγιο ποὺ ἀκολούθησε καὶ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος, σύμφωνα μὲ παραλλαγὴ τοῦ Βίου του. Τὸ ἴδιο δρομολόγιο ἀκολούθησε ἀντίστροφα ὁ ἅγιος Σάββας ὁ Νέος στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα πηγαίνοντας ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος στὶς μικρασιατικὲς ἀκτὲς μὲ ἐνδιάμεσους σταθμοὺς τὴ Λήμνο, τὴ Λέσβο καὶ τὴ Χίο⁶⁸. Μία δεύτερη ναυτικὴ πορεία περνώντας ἀπὸ τὴ Λήμνο τρεπόταν νοτιοδυτικὰ διαπλέοντας τὶς Βόρειες Σποράδες⁶⁹.

Ἡ γεωγραφικὴ ἀπομόνωση τοῦ νησιοῦ συντελοῦσε καὶ στὴν ἀντίστοιχη πνευματικὴ. Ὁ Κυδωνῆς στὴν ἐπιστολὴ 401 παροτρύνει τὸν Μανουὴλ νὰ ἀσχολεῖται ἀκόμα καὶ μὲ τὸ κυνήγι, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει κάτι καλύτερο ... καὶ μηδενὸς ὄντος ἐν τῇ Λήμνῳ σπουδαίου ...⁷⁰, μολονότι σὲ ἄλλες ἐπιστολὲς θεωρεῖ ὅτι γενικὰ τὸ κυνήγι ἀποβαίνει σὲ βάρος τῆς μελέτης. Τὴν ἴδια κατάστασις σημειώνει ὁ Φιλόθεος Κόκκινος στὸν λόγο του πρὸς τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, ὅταν περιγράφει τὶς συνθήκες ποὺ συνάντησε ὁ τελευταῖος κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Λήμνο (Αὐγουστος - Σεπτέμβριος τοῦ 1350): ... καὶ λόγοις καὶ ἔργοις καὶ τελεταῖς ἱεραῖς καὶ διδασκαλίαις ὁσμέραι τὸν λαὸν καταρτίζων καὶ τὸ παχὺ καὶ βάρβαρον παιδαγωγῶν ἦθος ἐκεῖνο καὶ τὰς κεχερσωμένας καρδίας ἐξημερῶν καὶ γονίμους τινὰς καὶ καρποφόρους ἀποδεικνύς, ὡς καὶ τὴν ἀδοκίμητον καλῶς ἀντεστάθῃαι τότε τοῖς ἐγγχωρίοις, οὐ τῶν «Λημνίων κακῶν» κατ' ἐκείνην, ἀλλὰ τῶν Λημνίων ἀγαθῶς μᾶλλον δι' αὐτοῦ πεφωμένοις ...⁷¹.

67. E. Malamut, *Les Îles de l'Empire byzantin, VIII-XIIe siècles*, Paris 1988, τ. II, σ. 546, 561.

68. Δ. Γ. Τσάμη, *Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου*, Ἀγιολογικὰ ἔργα, Θεσσαλονικίη 1985, τ. Α', σ. 189, στ. 26.

69. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Θεόδουλου (Θωμᾶ) Μαγίστρου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικίη στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1313. Καὶ στὰ δύο σκέλη τοῦ ταξιδιοῦ στὴ θαλάσσια περιοχὴ τῆς Λήμνου ἀντιμετώπισαν ἀντίξοες καιρικὲς συνθήκες, βλ. Ἀκ. Καρπόζηλος, *Ταξιδιωτικὲς περιγραφές* 526. Γενικότερα, ἡ θαλασσοπορία στὸ Αἰγαῖο πέλαιος παραδίδεται στὰ βυζαντινὰ κείμενα ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνη, ἐξ αἰτίας τῆς ἀστάθειας τῶν καιρικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς ἑλλειψῆς χαρτογράφησης τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου. Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὸ *Περὶ θεμάτων* (ἐκδ. Α. Pertusi [Studi e Testi 160] Vatican City 1952, 17.30) ἀναφέρει: Τὸ δὲ Αἰγαῖον πέλαγος βαρύπλουον ἐστὶ καὶ δυσπέρατον καὶ κύματα μακρὰ καὶ ὄρεσιν ὁμοίᾳ προσανεγείρον τοῖς πλέουσιν. Βλ. Θ. Μπαζαίου-Barabas, *Θαλάσσια δρόμοι: δυνατότητες καὶ δυσκολίες τῆς θαλάσσιας ἐπικοινωνίας σὲ βυζαντινὰ λόγια κείμενα*, Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο, Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συμποσίου, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1993, σ. 437. Ἀν. Ἀβραμέα, *Χερσαῖες καὶ θαλάσσιες ἐπικοινωνίες* (4ος-15ος αἰῶνας), *Ὀικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, Ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα, γεν. ἐποπτ. Αγγ. Λαΐνη, τ. Α', Ἀθήνα 2006, σ. 164.

70. *Demetrius Cydones, Correspondance*, II, ἐπ. 401, στ. 17.

71. Δ. Γ. Τσάμη, *Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως* 521 κ.ε.

Στὸν στίχο 45 ... ἔστω δὲ ἡμῖν παρὰ σοὶ καὶ οἰκία καὶ σῖτος καὶ οἶνος καὶ πρόβατα ... σημειώνει ἐπιγραμματικὰ τὶς συνθήκες διαβίωσης τοῦ Ἀστρά. Ἡ κατοικία του, ὡς κυβερνήτη τῆς Λήμνου, βρισκόταν πιθανῶς στὸ διοικητικὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ, ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς σημερινῆς Μύρινας, στὸ Παλαιόκαστρο τῶν ὕστεροβυζαντινῶν πηγῶν. Ἡ περιγραφή τοῦ Κριτοβούλου γὰρ τὸ κάστρο τὸ 1459 ἔχει ὡς ἑξῆς: ... ἔστι γὰρ ἡ τῆς Μυρινουπόλεως ἀκρόπολις ἐχυρωτάτη καὶ πάντῃ ἀνεπιχείρητος καὶ τῶν ὀνομαστῶν ἐπ' ἀσφαλείᾳ ἐκ πάνυ παλαιοῦ ἐπ' ἄκρας τε ὑπερανωκισμένη τῆς πόλεως ἐφ' ὕψηλοῦ καὶ τριπλῶ τείχει παλαιτάτῳ καὶ λίθοις μεγίστοις κατασφαλισμένη τε καὶ κατωχυρωμένη καὶ πᾶσαν ὑπ' αὐτὴν ἔχουσα καὶ καταδουλοῦσα τὴν πόλιν⁷². Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀκρόπολις δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀπόκρημνη φυσικὴ τῆς θέσης, ἀπὸ τὸν ὀγκώδη τριπλὸ περίβολο καὶ τὶς δύο προσεκτικὰ φυλασσόμενες ἀπὸ πύργους εἰσόδους⁷³. Ἐπιπλέον, ἡ ἀκρόπολη τῶν κάστρων τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνα γενικὰ χρησίμευε ὡς τόπος κατοικίας τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντα. Στὴν περίπτωση τῆς Λήμνου ὁ τελευταῖος ἔφερε τὸν τίτλο δούξ καὶ κεφαλὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1304, ὅταν σὲ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ὑπογράφει ... ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως δούξ καὶ κεφαλὴ τῆς νήσου Λήμνου σεβαστὸς Κωνσταντῖνος ὁ Τζυράπης ...⁷⁴. Καὶ στὰ 1321 ὁ Ἀνδρόνικος Β' σὲ ὀρισμὸ του πρὸς τὸν κυβερνήτη τῆς Λήμνου τὸν ἀποκαλεῖ, ... Οἰκτεῖ τῇ βασιλείᾳ μου, δούξ καὶ κεφαλὴ τῆς νήσου Λήμνου κύρ Ἰωάννη Βαλσαμών ...⁷⁵. Τὸν ἴδιο τίτλο θὰ ἔφερε ὁ Μέγας Στρατοπεδάρχης Γεώργιος Ἀστράς καί, καθὼς ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς στὰ 1464 ἀναφέρει ὅτι στὸ Παλαιόκαστρο ὑπῆρχε ἀξιωματοῦχος κεφαλατικεῶν⁷⁶, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὡς τόπο κατοικίας τοῦ Ἀστρά τὴν ἀκρόπολη τῆς Μύρινας.

Ὁ Κυδῶνης ἀπαριθμεῖ τοὺς βασικοὺς ἄξονες τῆς οἰκονομίας τοῦ νη-

72. Κριτοβούλου, *Ἐγγραφή ἱστοριῶν*, 3.14.7.4-9.

73. Κοσμικὴ Μεσαιωνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βαλκάνια 1300-1500 καὶ ἡ διατήρησή της, ἐπ. Στ. Κυριεῖ - Εὐ. Χατζητρύφωνος, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 191. Περιγραφή τοῦ κάστρου τῆς Μύρινας βλ. Ἀ.-Χ. Λούπου-Ρόκου, *Κάστρα καὶ καστέλια* 194 κ.έ. — Κ. Χ. Κοντέλλης, *Τὰ κάστρα τῆς Λήμνου* 35 κ.έ. — J. Koder, *Aigaiou Pelagos* 247.

74. *Actes de Lavra II*, σ. 127 (ἀρ. 97, στ. 22-23).

75. Ἐ. Βρανούσης, *Ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου*, τ. Α', Ἀθήναι 1980, σ. 315 (ἀρ. 43, στ. 1-2).

76. Γεώργιος Σφραντζῆς, *Χρονικόν*, ἐκδ. V. Grecu, Georgios Sphrantzes. *Memorii 1401-1477*, [Scriptores Byzantini 5], Bucharest 1966, 42.8.1-7: ἀπῆραν τὴν Μονεμβασίαν οἱ Βενέτικοι οὐ τοσοῦτον θελήσει καὶ χάριτι τῶν κυρίων αὐτῆς, ὅσον ἀφελεῖα τοῦ κρατοῦντος αὐτὴν ἄρχοντος, ὥσπερ δὴ ὁμοίως ἀφελεῖα καὶ ἀποτυχία καὶ τοῦ κεφαλατικεῶντος τὸ τῆς Λήμνου κάστρον, τὸ λεγόμενον Παλαιόκαστρον ἐκλάπη καὶ μᾶλλον ὁ τοιοῦτος κουλάς αὐτοῦ καὶ παρὰ ἐξωτερικοῦ τυχόντος καὶ ἐδόθη πρὸς τὴν αὐθεντίαν τῶν Βενετιῶν· καὶ ἐξ αὐτοῦ δηλονότι τοῦ κάστρου καὶ ἅπαν τὸ νησίον ἐκκληρώσαντο.

σιού, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀστράς ἀποκομίζει τὰ ἀπαραίτητα. Πρῶτα ἀναφέρει τὸν σίτον. Στὰ βόρεια καὶ ἀνατολικά οἱ πεδινὲς σχετικὰ ἐκτάσεις ἀποδίδουν τὸ γεωργικὸ προϊόν, ἐνῶ τὸ ὀρεινὸ ἀνάγλυφο τῶν δυτικῶν περιοχῶν εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας⁷⁷. Γιὰ τὴν παραγωγή δημητριακῶν ἀκριβῆ στατιστικὰ στοιχεῖα δὲν ὑπάρχουν ὅσον ἀφορᾷ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Ἐνδεικτικὴ πάντως εἶναι ἡ ἀναφορὰ σὲ πρόσταγμα τοῦ Μανουὴλ Β' (1405)⁷⁸ πρὸς τὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας, ὅτι σὲ περίπτωσι σιτοδείας στὴν Κωνσταντινούπολη ὀφείλει ἡ μονὴ νὰ ἀναλάβει τὴν τροφοδοσίαν τῆς σὲ σιτάρη⁷⁹. Στὸ ἴδιο πλαίσιο ὁ Κυδῶνης γράφοντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὸν Μανουὴλ Ταρχανειώτη στὴ Θεσσαλονίκη, ἀναφέρει στὴν ἐπιστολὴ 98 ὅτι ... ῥᾶστον ἦν τὸν Ἀστράν καὶ τὴν Λήμνον ἐνθυμηθέντα τοῦ λοιποῦ μηκέτι δεῖσαι πενίαν ...⁸⁰. Μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴ ἀπηχεῖ πιθανῶς τὴν παραπάνω ἐντύπωση τῶν κατοίκων τῆς Βασιλεύουσας γιὰ τὴν καίρια σημασία τῆς Λήμνου στὴν τροφοδοσίαν τοὺς μὲ τὰ ἀπαραίτητα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν προκαλεῖ ἐντύπωση, ἂν ὑπολογισθεῖ ὅτι στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα ἡ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας κατεῖχε περίπου 21-22.000 μοδίους γῆς (19.722-20.661 στρέμματα⁸¹) στὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα τοῦ νησιοῦ (μετόχι τοῦ Γομάτου) καὶ στὰ νότια (περιοχὴ τοῦ Κοντέα) καὶ ἡ παραγωγή τῆς σὲ γεωργικὰ προϊόντα ἦταν ἀνάλογη τῆς μεγάλης γαιοκτησίας τῆς.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1361 ὁ Ἀστράς ἐπικυρώνει μὲ πρακτικὸ τοῦ παλαιὰ ... μετόχιά τε καὶ κτήματα διὰ παλιγενῶν διαφόρων δικαιωμάτων ... τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας στὸ νησί⁸², ἡ ὁποία ἐφθασε νὰ ἀποτελεῖ τὸν μεγαλύτερο ἰδιοκτήτη γῆς στὴ Λήμνο, συγκεντρώνοντας στὴν κατοχὴ τῆς συνολικὰ 29 τ.χλμ., περίπου τὸ 7% τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τοῦ

77. J. Haldon, *Limnos 162*. — N. Beldiceanu, *Structures socio-économiques à Lemnos à la fin du XVe siècle*, *Turcica* 15 (1983) 256. — Φ. Κοτσαγεώργης, Ἀγιορείτικη παρουσία στὸ βόρειο Αἰγαῖο: τὸ τουρκικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱ. Μ. Ἀγίου Παύλου γιὰ τὴ Λήμνο (15ος-16ος αἰ.), *Μακεδονικά* 33 (1999-2000) 133.

78. *Actes de Lavra III*, σ. 142 (ἀρ. 157, στ. 17-20): ... εἰ μήπως συμβῇ παραχωρήσει Θεοῦ στενοχωρίαν καὶ ἔνδειαν σιταρίου ἐπελθεῖν τῇ θεοδοξάστῳ καὶ θεομεγαλύντῳ Κωνσταντινοπόλει, τότε γὰρ εἰς τὴν τοιαύτην τοῦ σιταρίου δόσιν συγκροτήσουσι καὶ αὐτοὶ κατὰ τὸ εἰωθός, ἐπειδὴ καὶ ἅπαντες δικαίως τότε ἔξουσιν ἀνάγκην συγκροτεῖν καὶ περιβάλλειν αὐτὴν ὡς μητέρα καὶ σκύτσαν ἀπασῶν τῶν πόλεων ...

79. A. Vasiliu, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας* (μτφρ. Δημ. Σαβράμη), Ἀθήνα 1971, τ. Β', σ. 403.

80. *Διεπιστολὴ Κυδωνεῖς, Correspondance*, ἐπ. 98, στ. 22.

81. (') J. Haldon, *Limnos* 170, σημ. 24 δέχεται γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ μοδίου σὲ τετραγωνικά μέτρα τὴν τιμὴν: 1 μοδῖος = 939,19 τ.μ. Πρέπει βέβαια νὰ σημειώσουμε ὅτι δὲν εἶναι ὅλη ἡ παραπάνω ἔκταση κατάλληλη γιὰ καλλιέργεια, ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τοῦ Γομάτου, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ ὄρεινη καὶ δυσβάτη.

82. *Actes de Lavra III*, σ. 77, ἀρ. 139, στ. 4.

νησιού⁸³. Ἐπιπλέον, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1363 ὁ Ἀστράς ἀπέστειλε γενναϊώ-
 δωρη ποσότητα σιταριοῦ στὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας⁸⁴. Τὸ τελευταῖο
 γεγονὸς δίνει ἀφορμὴ στὸν Κυδῶνιν νὰ τὸν κατηγορήσει μὲ τὴν ἐπιστολὴ
 96 γιὰ ὑπερβολές, ... οὕτω μόνον εὖ ποιεῖν οἶει τὴν Λαύραν, ἂν πολλὴν
 αὐτοῖς παρασκευάσης οἴνου καὶ πυρῶν ἀφθονίαν ...⁸⁵, καὶ τὴν ἐπιστολὴ
 108 ... τὸν λιμὸν αὐτοῖς λύσαντες τῇ τῶν πυρῶν ἀφθονίᾳ⁸⁶. Καὶ συνεχίζει
 πάλι στὴν ἐπιστολὴ 96 ἀναφερόμενος στὸν ὕλικό πλοῦτο τῆς Μονῆς
 Μεγίστης Λαύρας, ... αἱ δ' ἐν τῇ Λήμνῳ βόες καὶ αἶγες, καὶ τὰ γεωρ-
 γούμενα πλῆθρα τοῖς ὑπ' οὐρανὸν γέγονε τέλος; Ταῦτ' ἀγανακτῶ⁸⁷.

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἡ παραγωγὴ τῶν ἐκτάσεων τῆς Μονῆς
 Μεγίστης Λαύρας στὰ 1490 μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση τοῦ νησιοῦ
 ἀνέρχεται σὲ 26.169 κιλὰ σιτάρι⁸⁸. Ἡ Μονὴ Βατοπεδίου ἔχει στὴν ἰδιο-
 κτησίᾳ της 7.000 μοδίους γῆς κυρίως στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νη-
 σιοῦ⁸⁹ καὶ στὰ 1490 παράγει 36.047 κιλὰ σιτάρι⁹⁰. Ἡ διαφορὰ στὸ ὕψος
 τῆς παραγωγῆς ὀφείλεται στὴν ποιότητα τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους.
 Τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ χαρακτηρίζεται γενικὰ ὡς ἄγονο, ...
 γῆ ... πετρώδης καὶ ἀνήροτος ...⁹¹. Ἀντίθετα, ἡ περιοχὴ βόρεια καὶ ἀνα-
 τολικὰ τοῦ Μούδρου θεωρεῖται ἀπὸ τίς πρὸ εὐφορες τοῦ νησιοῦ. Χαρα-
 κτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ σὲ βατοπεδινὸ ἔγγραφο ὅτι μετοχιακὴ
 ἰδιοκτησία τῆς Μονῆς στὴν παραπάνω ἔκταση ἀποτελεῖται ἀπὸ ... γῆ
 μοδίων δισχιλίων διακοσίων, ἀφ' ὧν ἐάθη διὰ τε χωροτοπίου, ἀλωνοτο-
 πίου καὶ ἀνηρέτου γῆ μοδίων διακοσίων⁹². Ἐκταση δηλαδὴ δύο χιλιάδων
 διακοσίων μοδίων ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνον διακόσιοι κρίνονται ἀκατάλ-
 ληλοι πρὸς καλλιέργεια, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἀξιοποιοῦνται σὲ ἐργασίες τοῦ
 δευτερογενοῦς τομέα, ὅπως τὸ ἀλώνισμα.

Ἡ παραγωγὴ κρασιοῦ ἀποτελοῦσε καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρὰ της βασικὸ

83. H. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities* 150. — B. Τουρπτοσόγλου-Στεφανίδου, Ταξιδιωτικὰ καὶ γεωγραφικὰ κείμενα 90, σημ. 59, σ. 443, σημ. 28.

84. F. Tinnfeld, *Demetrios Kydones, Briefe I/1*, Stuttgart 1981, σ. 253, σημ. 18.

85. *Démétrius Cydonès, Correspondance*, I, ἐπ. 96, στ. 67.

86. *Démétrius Cydonès, Correspondance*, I, ἐπ. 108, στ. 32.

87. *Démétrius Cydonès, Correspondance*, I, ἐπ. 96, στ. 78 κ.έ.

88. H. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities* 92. Ἡ παραγωγὴ ποὺ ἀναφέρουμε εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ μόνον τῶν δυνατοτήτων τοῦ νησιοῦ, καθὼς στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα ἀρχίζει ἡ ἀποδιάρθρωση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας μὲ τὴν κατάρπωση τῶν ἀνθρώπινων καὶ ζωικῶν πόρων, βλ. Ἀγγ. Λαΐου, Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία (13ος-15ος αἰῶνας), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, γεν. ἐποπτ. Ἀγγ. Λαΐου, τ. Α', Ἀθήνα 2006, σ. 568 κ.έ.

89. *Actes de Vatopédi II*, σ. 42, εἰκ. 4.

90. H. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities* 92.

91. *Actes de Lavra II*, σ. 19 (ἀρ. 73, στ. 29), σ. 24 (ἀρ. 74, στ. 27), σ. 35 (ἀρ. 77, στ. 7).

92. *Actes de Vatopédi II*, σ. 338 (ἀρ. 128, στ. 23-24).

πυλῶνα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς τοῦ νησιοῦ. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν *kanunname* τοῦ 1490, κάλυπτε τὸ 10% τῆς συνολικῆς φορολογίας⁹³. Πιὸ συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸ παραπάνω κατάστιχο καὶ σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ H. Lowry, ἡ παραγωγή κρασιοῦ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ἐνδεικτικὰ ὑπολογίζεται στὰ 19.529,9 λίτρα καὶ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου στὰ 7.511,5 λίτρα. Ἡ Λῆμνος εἶναι γνωστὴ γιὰ τὸ κρασί της ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ, φήμη ποὺ διατηρεῖ καθ' ὅλη τὴ διάρκειά της ἀρχαιότητάς, προσδιορίζοντας καὶ συγκεκριμένη τοπικὴ ποικιλία μὲ τὴν ὀνομασία *λημνία ἄμπελος* ποὺ καλλιεργεῖται καὶ σήμερα ὡς *ποικιλία λημνιά*⁹⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ ἀρχεαῖες πληροφορίες γιὰ τὴν παραγωγή κρασιοῦ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ Λῆμνο ὑπάρχουν καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Στὴν περιοχὴ 3 χλμ. ἀνατολικά-βορειοανατολικά τῆς σημερινῆς Μύρινας, ὅπου πιθανῶς ἡ ἐπικράτεια τοῦ λαυρεωτικοῦ μετοχίου ... τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς *Κακαβιωτίσσης ὀνομαζόμενον* ...⁹⁵, ἔχουν ἐντοπισθεῖ δύο λαξευμένοι σὲ τραχειτικούς βράχους ληνοὶ (πατητήρια)⁹⁶. Γιὰ τὸ μετόχιο γνωρίζουμε ὅτι περιελάμβανε στὴν περιοχὴ ... *ἀμπελοτόπιον*⁹⁷ *μοδίων ε' ... χερσάμπελον*⁹⁸ *μοδίων τριῶν ... ἕτερον* (ἐνν. *χερσάμπελον*) *μοδίων β' ...*⁹⁹. Τὴν ἀμπελοκαλλιέργεια στὰ περίχωρα τῆς Μύρινας μνημονεύει καὶ ὁ Κριτόβουλος, ὅταν στὰ 1458 ... *ἀφικνεῖται ἐς Μυρινούπολιν καὶ στρατοπεδεύεται πόρρω τοῦ ἄστεος τοῦ μὴ λυμῆνασθαι τοὺς τε ἵππους καὶ*

93. H. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities* 107 κ.έ.

94. Χ. Μπουλώτης, *Ἰδιότυποι λαξευτοὶ ληνοὶ στὴ Λῆμνο, Ἀμπελοοινικὴ ἱστορία στὸ χώρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης*, Ἑ' τριήμερο ἐργασίας, Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου 1993, Ἀθήνα 1998, σ. 421. — J. Lefort, *Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία (7ος-12ος αἰώνας)*, *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, γεν. ἐποπτ. Ἀγγ. Λαῖου, τ. Α', Ἀθήνα 2006, σ. 404. Τὸ Λημνιὸ εἶναι μιὰ ἐλληνικὴ ἐγχρωμὴ ποικιλία οἰνοποιίας γιὰ τὴν ὁποία πιστεύεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ «Λημνία σταφυλή», ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι καλλιεργεῖτο στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀπαντᾶται σὲ ὅλη τὴ βορειοανατολικὴ Ἑλλάδα καὶ κυρίως στὴ Χαλκιδική, τὴ Λῆμνο καὶ τὰ νησιά τῶν Σποράδων. Πρόκειται γιὰ ἐρυθρὴ ποικιλία, μέτριας ζωρότητας καὶ παραγωγικότητας. Παρουσιάζει ικανοποιητικὴ ἀντοχὴ στὶς ἀσθένειες καὶ εἶναι ἀνθεκτικὴ στὴν ξηρασία. Τὰ σταφύλια της εἶναι μικροῦ ἕως μετρίου μεγέθους, πυκνόρρωγα μὲ κυλινδρικό ἢ κωνικό σχῆμα. Οἱ ρῶγες εἶναι μικροῦ μεγέθους καὶ σφαιρικοῦ σχήματος. Ὁ φλοιὸς ἔχει κυανομελανὸ χρῶμα, μέτριο πάχος καὶ ἡ σάρκα εἶναι μαλακὴ, δαχτυλ. χρωματ. καὶ χυμώδης.

95. *Actes de Laura III*, σ. 79 (ἀρ. 139, στ. 74).

96. Χ. Μπουλώτης, *Ἰδιότυποι λαξευτοὶ ληνοὶ* 431.

97. Χωράφι *ἑταμο* γιὰ φύτεμα ἀμπελιοῦ, J. Lefort, *Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία* 411, σημ. 152. — 1. Καμαρανιώπουλος, *Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ὀρολογίας* 104, γῆ κατάλληλῃ γιὰ καλλιέργεια ἀμπελίου.

98. *Ακαλλιέργητο ἀμπέλι*, βλ. Ἀγγ. Λαῖου-Θωμαδάκη, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ἱστορικὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ*, Ἀθήνα 1987, σ. 274, σημ. 114.

99. *Actes de Laura III*, σ. 61 (ἀρ. 136, στ. 9-10).

στρατιώτας τὰς πρὸ τοῦ ἄστεος ἀμπέλους ...¹⁰⁰. Ἄλλος ἓνας ληνὸς ἐντοπίσθηκε ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Καμίνια στὴν τοποθεσία Ἐσώκαστρο¹⁰¹. Στὴν περιοχὴ τῶν Καμινίων γνωρίζουμε ὅτι ἡ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας στὰ 1346 διέθετε στὴν κατοχὴ της ... *χερσάμπελον μοδίων ὀκτώ* ...¹⁰² καὶ ἡ Μονὴ Βατοπεδίου ... *χερσάμπελον μοδίων ι'* ...¹⁰³. Οἱ ληνοὶ ποὺ βρέθηκαν στὴ Λήμνο ἐμφανίζουν ὁμοιότητες μὲ παρόμοιους ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸ οἰκισμὸ τῆς Ψαλίδας στὴ Νικήτη Χαλκιδικῆς χρονολογούμενους στὸν 13ο-14ο αἰώνα¹⁰⁴. Οἱ ληνοὶ τῆς Λήμνου εἶναι λαξευμένοι πάνω σὲ βραχώδεις ἑξαρμα καὶ καταλαμβάνουν χώρο ἀκατάλληλο γιὰ καλλιέργεια, στοιχεῖο κοινὸ μὲ τοὺς ληνοὺς τῆς Ψαλίδας ὅπου παρατηρεῖται ἡ ἴδια ἐξορθολογίκευση στὴ χωροθέτησή τους, δίπλα σὲ οἰκισμὸ μὲ ἀνεπτυγμένη ἀμπελοφυτεία¹⁰⁵. Ἀμεσες ἀναφορὲς γιὰ ληνοὺς στὴ Λήμνο ἔχουμε σὲ ἔγγραφα: τοῦ 1387-1388 τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, ὅπου σημειώνεται ἡ ὑπαρξὴ ὑπαίθριου ληνοῦ ὅπως οἱ παραπάνω ... *εἰς τὸ χωρίον τοῦ Πετζέα* (κοντὰ στὶς σημ. Πλάκες¹⁰⁶) ... *ἀμπέλι εἶναι καὶ ληνὸς ἀσκέπαστος* ...¹⁰⁷, τοῦ 1425 τῆς Μονῆς Διονυσίου, ὅπου καταγράφεται ... *εἰς τὸ χωρίον τὴν Βουνεάδα* (σημ. μεταξὺ Ἀτζικίου καὶ Κότζινα) *οἰκοχαλάσματα, ἐν οἷς καὶ ληνὸς παλαιός* ...¹⁰⁸.

Ἀπὸ τίς κύριες ἐνασχολήσεις τῶν κατοίκων τῆς Λήμνου ἦταν ἡ κτηνοτροφία, ἰδίως ἡ ἐκτροφὴ αἰγοπροβάτων. Ἀπὸ ἀναφορὲς σὲ ἀγιορειτικά ἔγγραφα προκύπτει ὅτι ἡ περιοχὴ στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ νησοῦ, ὅπου ἡ χερσονήσος τοῦ Φακοῦ, ἀποτελοῦσε τὸν κύριον τόπον τῆς κτηνοτροφίας. Ἀκόμα καὶ σήμερα στὴν περιοχὴ ποὺ ἔχει ὡς κέντρο τὸ χωριὸ Τσιμάνδρια, λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸν λαμὸ τῆς χερσονήσου, κύρια ἐνασχόληση τῶν κατοίκων ἀποτελεῖ ἡ κτηνοτροφία, ἀσκούμενη ἀπὸ τοὺς λεγόμενους κεχαγιάδες τῆς Λήμνου¹⁰⁹. Ἡ κτηνοτροφία στὴ Λήμνο γινόταν μέσω τῆς λε-

100. "Ο.π., σημ. 12.

101. Χ. Μπουλντῆς, Ἰδιότυποι λαξευτοὶ ληνοὶ 432. — Θ. Μπελίτσος, Ἡ Λήμνος καὶ τὰ χωριά της 84.

102. *Actes de Laura III*, σ. 32 (ἀρ. 126, στ. 28).

103. *Actes de Vatopeidi II*, σ. 220 (ἀρ. 98, στ. 8).

104. Ἰ. Παπάγγελος, Οἱ ληνοὶ στὴν Ψαλίδα τῆς Νικήτης Χαλκιδικῆς, Ἀμπελοοικονομικὴ ἱστορία στὸν χώρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, Ε' τριήμερο ἐργασίας, Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου 1993, Ἀθήνα 1998, σ. 259.

105. Ἰ. Παπάγγελος, Ἡ Σιθωνία 160 κ.έ.

106. J. Koder, *Aigaion Pelagos* 259.

107. *Actes du Pantocrator*, σ. 195 (appendice, στ. 23). Γιὰ τὴ χρονολογία βλ. Ἀντ. Πάρδος, Ἀρχεῖο τῆς Ἱ. Μ. Παντοκράτορος, Ἀθωνικά Σύμμεικτα 5 (1998) 49-53.

108. Archives de l'Athos IV, *Actes de Dionysiou*, ἔκδ. Ν. Oikonomidès, Paris 1968, σ. 127 (ἀρ. 22, στ. 9).

109. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπίσημη ιστοσελίδα τοῦ Δήμου Νέας Κούταλης, <http://www.dimosneaskoutalis.gr/index.php>.

γόμενης μάνδρας. Οἱ μάνδρες στὴ Λήμνο ἀποτελοῦνται «ἀπὸ μικρὸ λιθόκτιστο κτίσμα μὲ τζάκι ποὺ ἀποτελεῖ τὸ χωρὸ ὕπνου, παραμονῆς καὶ ἐργασίας τοῦ κτηνοτρόφου καὶ ἀπὸ χαγιάτι γιὰ τὴν προστασία τῶν προβάτων»¹¹⁰. Τὰ ζῶα, κυρίως πρόβατα¹¹¹, βόσκουν ἐλεύθερα τὴ χαμηλὴ βλάστηση στοὺς βοσκοτόπους, ποὺ ἀποτελοῦνται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἀνεπτυγμένο φρυγανικὸ σύστημα, καὶ στὴ συνέχεια σταυλίζονται στὶς μάνδρες¹¹². Στὸν Φακὸ ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε μετόχια-μάνδρες τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, ... εἰς τὸν Φακὸν μάνδραν διὰ νομὴν καὶ ἀνάπαισιν τῶν ζώων αὐτῶν ...¹¹³, τῆς Μονῆς Φιλοθέου, ... ἔχουσιν καὶ μανδροτόπιον εἰς τὸν Φακὸν ...¹¹⁴ καὶ τῆς Μονῆς Διονυσίου ... ἔχει ... καὶ εἰς τὸν Φακὸν μάνδρας ...¹¹⁵. ἡ χερσόνησος στὰ ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Πισπέραγος καλύπτεται ἀπὸ μετόχιο τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, ὅπου ... τὸ ἐντὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἰδιοπεριόριστον μανδροστάσιον μετὰ τῆς μάνδρας καὶ τῆς περὶ αὐτὴν νομαδιαίας γῆς ...¹¹⁶. Στὰ τέλη τοῦ 15οῦ αἰῶνα ὑπολογίζεται ὅτι στὸ νησί ἐκτρέφονταν 24.509 αἰγοπρόβατα μὲ ἀναλογία ζώων ἀνὰ κάτοικο περίπου 8,4, σύμφωνα μὲ ὀθωμανικὸ φορολογικὸ κατάστιχο τοῦ 1490¹¹⁷.

Στὴ Λήμνο πιθανότατα οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὴν ἐπεξερ-

110. Ἐτσι ὀρίζει ὁ Ν. Σηφουνάκης, Οἱ μάντρες τῆς Λήμνου, Ἀρχαιολογία 50 (3/1994) 76, εἰκ. 7, τὸν κτηνοτροφικὸ τύπο Δ ποὺ συναντᾶται στὴν περιοχὴ τοῦ Φακοῦ. Στὴν περιοχὴ τοῦ Πισπέραγου (σημ. Πεδινὸ) ὁ Ν. Σηφουνάκης, βλ. σ. 76, εἰκ. 5, ἀναφέρει τὸν γεωργικὸν τύπο Β· πρόκειται γιὰ «κτίσματα σὲ περιοχὲς μὲ καλλιεργήσιμη γῆ, κυρίως γιὰ σιτηρά, μὲ μεγάλους σχετικὰ χώρους ἀποθηκευτικούς καθὼς καὶ ἄλλους ἀναγκαίους χώρους, ὅπως τῆς κατοικίας (τοῦ βοσκού), σταβλισμοῦ τῶν μεγάλων οἰκίστων ζώων καὶ ἀλώνι».

111. Σήμερα στὴ Λήμνο κυριαρχεῖ ἡ ντόπια φυλὴ προβάτων μὲ τὴν ὀνομασίαν *Λημνιά*. Στὴ διαμόρφωσὴ τῆς συνετέλεσε ἡ σχετικὴ ἀπομόνωση τοῦ νησιοῦ καὶ πιθανῶς πρόγονοι τῆς ἴδιας φυλῆς νὰ ὑπῆρχαν στὸν 14ο αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ ζῶα μικροῦ μεγέθους, προσαρμοσμένα στὶς δύσκολες γεωφυσικὲς καὶ κλιματικὲς συνθῆκες τῆς περιοχῆς μὲ μικρὴ ἀλλὰ ἐκλεκτὴ ποιότητος γαλακτοπαραγωγὴ. Στὸ τελευταῖο συντελεῖ οὐσιαστικὰ ὁ τρόπος ἐκτροφῆς καὶ ἡ ποιότητα τῆς χλωρίδας τῆς περιοχῆς, βλ. Φ. Χ. Χατζηθεοδωρίδης, Πολυδραστηριότητα καὶ εἰδικὰ ποιητικὰ προϊόντα στὰ πλαίσια ὀλοκληρωμένης ἀνάπτυξης τῆς νήσου Λήμνου, (διθ. διατρ.), Μυτιλήνη 1998, σ. 49.

112. Α. Bryer, Τὰ μέσα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς: μιῆς δυνάμει καὶ ἐργαλεία, *Οικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα, γεν. ἐποπτ. Ἀγγ. Λαῖου, τ. Α', Ἀθήνα 2006, σ. 184 κ.ε. μὲ ἀναφορὰ στὶς μάνδρες.

113. *Actes du Pantocrator*, ἀρ. 21, στ. 4-5, 7, 26, 45, σ. 148 κ.ε. Βλ. ἀκόμη στὸ ἴδιο ἀρ. 25, στ. 19, σ. 169: ... καὶ τὴν εἰς τὸν Φακὸν μάνδραν ἥτις ὀνομάζεται *Αἰγυδομάνδρα* ..., στ. 25: ... καὶ ἐτέραν μάνδραν εἰς τὸν Φακὸν τὴν ἐπωνομαζομένην τοῦ *Μαγκαφά* μετὰ πάσης τῆς περὶ αὐτὴν καὶ νομῆς αὐτῆς, συμπεριλαμβανούσα μεθ' ἑαυτῆς καὶ τὸ μανδροτόπιον τοῦ *Παλαμά* ... Βλ. Φ. Κυτταγεωργίου, Ἀγρωπετικὴ παρούσα 130.

114. V. Kravari, *Nouveaux documents* 332, στ. 31.

115. *Actes de Dionysius*, ἀρ. 25, στ. 29, σ. 149 (1430).

116. *Actes du Pantocrator*, ἀρ. 12, στ. 10, σ. 112 (1388).

117. H. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities* 109 κ.ε., πίν. 15, ἀναφέρει χαμακτριμνικά ἔτη καὶ μπιτίαν πάνω ἀπὸ τὸ 20% τῆς συνολικῆς φορολογίας τοῦ νησιοῦ.

γασία δερμάτων, καθὼς ὁ Κυδώνης στὴν ἐπιστολὴ 232 ζητᾷ ἐπιτακτικὰ στὰ 1380-1382 ἀπὸ φίλο του στὸ νησί νὰ τοῦ στείλει ἄμεσα ... προβάτων δορᾶς διφθέραν εὖ καὶ καλῶς εἰργασμένην ... φασὶ γὰρ εἶναι τούτων τεχνίτας ἀγαθοὺς παρ' ὑμῖν ...¹¹⁸. Παρόμοιο αἶτημα διατυπώνει πρὸς τὸν Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο τὸν χειμῶνα τοῦ 1388-1389, κατὰ τὴν ἐξορία τοῦ τελευταίου στὴ Λήμνο, γράφοντας στὴν ἐπιστολὴ 397 ... πέμπε θᾶττον ... ἦν πολλάκις ὑπέσχου διφθέραν, ἐπεὶ καὶ ἡμῖν ὁ χειμὼν ἤδη φράττεσθαι παραινεῖ καὶ σοὶ ῥᾶστον πέμπειν, πολλὰ τῆς Λήμνου τρεφούσης αἰπόλια ...¹¹⁹. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι στὰ 1587 ὁ περιηγητὴς Reinhold von Lubenau ἀναφέρει γιὰ τοὺς Λημνίους ὅτι «... ἔχουν ἐπίσης μεγάλο ἀριθμὸ προβάτων. Ἀπ' αὐτὰ παίρνουν τὸ τυρὶ καὶ τὸ μαλλί τους καὶ μ' αὐτὸ φτιάχνουν μόνοι τους ἓνα εἶδος ὑφάσματος γιὰ νὰ τὸ φοροῦν ...»¹²⁰. Ὁ Κυδώνης ἐπισημαίνει στὴν ἐπιστολὴ 54 καὶ ἄλλη χρῆση τῶν δερμάτων ἀπὸ τὰ πρόβατα, καθὼς ζητεῖ ἀπὸ τὸν Ἀστρά ... ὕλην ... ταῖς ἐπιστολαῖς χορηγήσαι ...¹²¹, δηλαδὴ ἀναφέρεται στὴν κατασκευὴ περγαμνῆς¹²².

Συμπερασματικά, προκύπτει ὅτι ὁ Δημήτριος Κυδώνης εἶχε ἰκανὴ γνώση τῆς τοπογραφίας τοῦ νησιοῦ καὶ τῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ. Ἄμεση πηγὴ πληροφοριῶν ἀποτελοῦσαν οἱ ἐπιστολὲς ποὺ λάμβανε ἀπὸ φίλους του¹²³ στὸ νησί μὲ σημαντικότερους τὸν Μέγα Στρατοπεδάρχῃ Γεώργιῳ Συναδηνὸ Ἀστρά, διοικητὴ τῆς Λήμνου, καὶ ἀργότερα τὸν Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο κατὰ τὴν ἐξορία του στὸ νησί (1387-1389). Πιθανῶς, ὁ Κυδώνης νὰ βρέθηκε καὶ αὐτοπροσώπως στὴ Λήμνο σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ πολλὰ ταξίδια του πρὸς τὴ Δύση. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Ε' κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἰταλία στάθμευσε

118. *Démétrius Cydonès*, *Correspondance*, II, ἐπ. 232, στ. 6 (χειμῶνας 1380-1382).

119. *Démétrius Cydonès*, *Correspondance*, II, ἐπ. 397, στ. 32 κ.έ.· ἐπ. 404, στ. 4· 427, στ. 26.

120. Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, Ταξιδιωτικὰ καὶ γεωγραφικὰ κείμενα 125. Ἐπίσης ὁ Francesco Piasenza γράφει στὰ 1650: ... Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ προβάτων ποὺ τρέφουν ἐκεῖ ..., βλ. Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, ὁ.π., σ. 173.

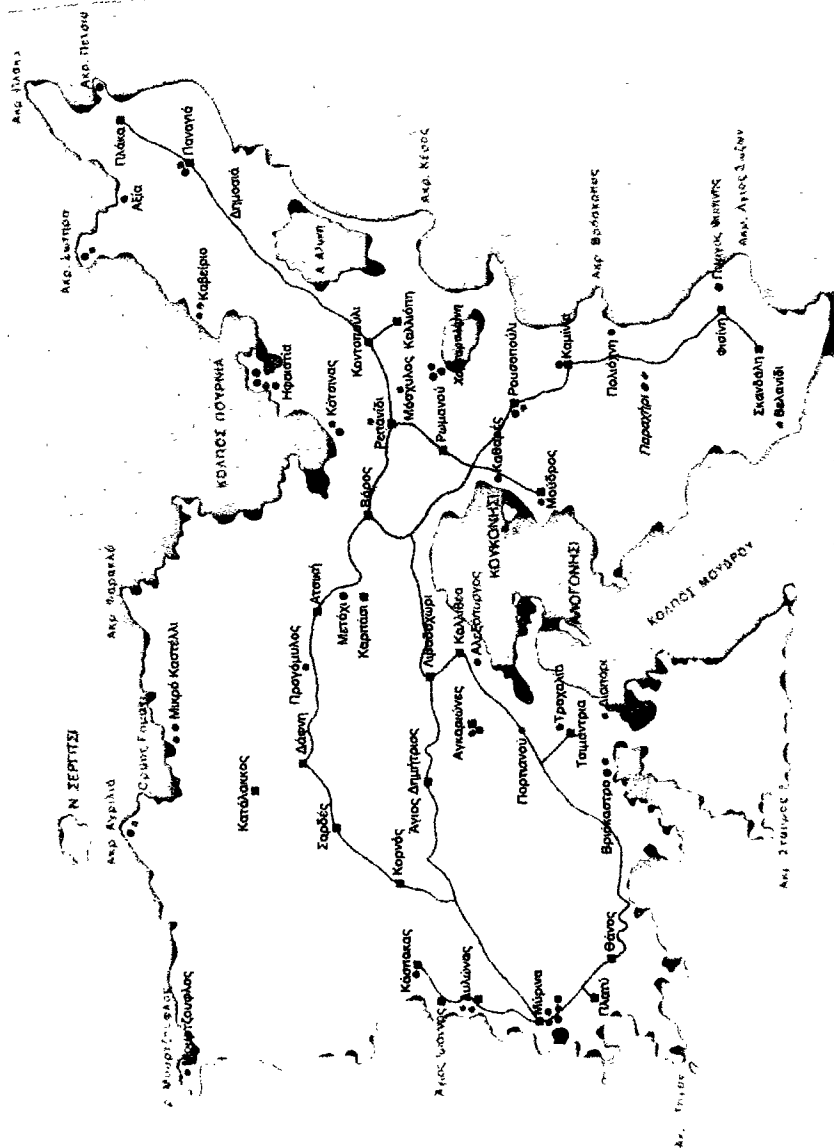
121. *Démétrius Cydonès*, *Correspondance*, I, ἐπ. 54, στ. 8.

122. J. Koder, *Aigaion Pelagos* 94. — E. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἐλληνικὴ παλαιογραφία*, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1994, σ. 32-36. — Ἱ. Κωνσταντίνου, *Τὸ χειρόγραφο, τὸ βιβλίον, τὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα*, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1988, σ. 19 κ.έ. — Ἀ. Γκλίνος, *Τὰ βιβλία καὶ τὰ ἀρχεῖα*, Ἀθήνα 1995, σ. 15.

123. Μέγας Δομέστικος Δημήτριος Παλαιολόγος (PLP, τ. 9, σ. 87· F. Tinnefeld, *Demetrios Kydonēs*, σ. 426 κ.έ.), Μέγας Πριμικήριος Δημήτριος Φακρασῆς (F. Tinnefeld, *Demetrios Kydonēs*, σ. 430 κ.έ.· *Archives de l'Arthos XIII, Actes de Docheiariou*, ἔκδ. Ν. Oikonomidēs, Paris 1984, ἀρ. 38, στ. 24 [1366]), Μανουὴλ Ταρχανειώτης (F. Tinnefeld, *Demetrios Kydonēs*, σ. 218 κ.έ.), πρωτοβεστιάριτῃ Θεόδωρος Παλαιολόγος (PLP, τ. 9, σ. 89), Μάξιμος Χρυσοβέργης (Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, Ἀθῆναι 1968, τ. 12, στ. 403-404· *Oxford Dictionary of Byzantium*, N. York - Oxford 1991, σ. 451).

στὸ νησί (Σεπτέμβριος 1371)¹²⁴. Ἴσως ὁ Κυδώνης νὰ εἶχε ἀκολουθήσει τὴν ἴδια πορεία. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐγκατέλειψε τὴ Θεσσαλονίκη, μετὰ τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν, καὶ εἰσῆλθε τὸ 1347 στὴν αὐτοκρατορική ὑπηρεσία, θὰ πέρασε ἀπὸ τὴ Λήμνο ἀκολουθώντας τὴν πορεία πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη.

124. Π. Κατωάνη, Μιά ἑπταετία 93, 111, σσμ. 223.

Λήμνος άμυχθαλόεσσα,
έκδ. ΤΑΓΠΑ, Αθήνα 2000, σ. 44.

Χάρτης της Αιτίας

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Am. x 0.125 = 0.03125

• 7000000000

2000

Doc 1000

[illegible]

● 2014年10月1日

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΠΗΛΙΟΥ

Στην παρούσα εργασία θα παρουσιάσουμε τρία ήδη δημοσιευμένα εικονιστικά γλυπτά από την περιοχή του Πηλίου με σκοπό τον ακριβέστερο προσδιορισμό των εργαστηρίων παραγωγής τους και της χρονολόγησής τους. Στη μελέτη μας, στην οποία επιπλέον γίνεται μια απόπειρα μεταγραφής μίας κτητορικής επιγραφής, το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στην τεχνική εκτέλεση των αναγλύφων με κάποιες sporadic αναφορές σε τεχνοτροπικά ζητήματα. Πριν, όμως, παρουσιαστούν τα εν λόγω ανάγλυφα, κρίνεται απαραίτητη μία σύντομη αναφορά στην ιστορία της περιοχής, μέσα στην οποία εντάσσονται.

Το Πήλιο στη μεσοβυζαντινή περίοδο¹ αποτελούσε μέρος του θέματος της Ελλάδος². Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 η περιοχή του Δρόγγου³ βρισκόταν υπό την εξουσία του Κωνσταντίνου Μαλιασηνού, φεουδάρχη και πρώτου άρχοντα της Δημητριάδος⁴. Ο Μαλιασηνός συνέβαλε στην εκ βάθρων ανέγερση μονής με την προσωνομία

* Η παρούσα δημοσίευση αποτέλεσε αντικείμενο της ομότιλης ανακοίνωσής μου στο 2ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, που διοργανώθηκε από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στον Βόλο στις 16-19/3/2006. Για την πραγματοποίηση της εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή της Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Θ. Παζαρά, που με παρότρυνε στην ενασχόληση με το εν λόγω θέμα και για τις χρήσιμες υποδείξεις του, καθώς και τους καθηγητές του τμήματος Γ. Βελένη και Αθ. Σέμογλου για τις πολύτιμες συμβουλές και τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους στο κείμενο. Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην προϊσταμένη της 7ης Ε.Β.Α. Ασπ. Ντίνα για την άδεια αναδημοσίευσης του υλικού και τις διευκολύνσεις που μου παρείχε στην έρευνα του αρχείου της Εφορείας.

1. Περισσότερα στοιχεία για τη μεσαιωνική ιστορία της περιοχής βλ. ενδεικτικά Α. Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν Γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974. — Α. Παπαθανασίου, *Οι Μελισσηνοί της Δημητριάδας κτήτορες Ι. Μονών*, Αθήνα 1989. — Ο ίδιος, *Η ιστορία της ευρύτερης περιφέρειας του Βόλου και του Πηλίου κατά τη Μεσαιωνική περίοδο (330 μ.Χ. - 1423 μ.Χ.)*, Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή, *Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών και Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων Υπουργείου Πολιτισμού, Βόλος 2004*, σ. 137-184 (στο εξής: Α. Παπαθανασίου 2004).

2. Α. Αβραμέα, ό.π., σ. 28.

3. Με αυτή την προσωνομία συναντούμε το Πήλιο εκείνη την περίοδο, όπως διαφαίνεται στα έγγραφα που δημοσίευσαν οι F. Miklosich - I. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, τόμ. 4, Βιέννη 1890, σ. 331-439.

4. Α. Παπαθανασίου 2004, σ. 161-166.

Οξεία Επίσκεψις αφιερωμένης στη Θεοτόκο. Από τις πηγές διαπιστώνουμε ότι ήταν ήδη κτισμένη πριν από το 1215 με χρήματα του Μαλιασηνού και την επιστασία του επισκόπου της Δημητριάδος Αρσενίου⁵. Ο Κωνσταντίνος προς το τέλος της ζωής του εγκαταβίωσε στο μοναστήρι λαμβάνοντας το σχήμα του μοναχού με το όνομα Κωνστάντιος⁶.

Συνεχιστής της οικογένειας των Μαλιασηνών, περίπου το 1254, ήταν ο Νικόλαος, υιός του Κωνσταντίνου. Μαζί με τη σύζυγό του Άννα Παλαιολογίνα, το 1272, έγιναν κτήτορες της γυναικείας μονής Νέας Πέτρας, αφιερωμένης στη μνήμη του Ιωάννου του Προδρόμου. Το ζεύγος εγκατέλειψε τα εγκόσμια λαμβάνοντας το μοναχικό σχήμα. Συγκεκριμένα ο Νικόλαος, μετονομασθείς σε Ιωάσαφ, αποσύρθηκε στην ανδρική μονή που είχε χτίσει ο πατέρας του, ενώ η σύζυγός του μόνασε με το όνομα Ανθούσα⁷ στη μονή του Προδρόμου⁸.

Οι δύο μονές, όπως τεκμηριώνεται μέσα από τα έγγραφα⁹, κατείχαν μία αρκετά σημαντική περιουσία από καλλιεργήσιμες εκτάσεις, ολόκληρα χωριά και μονύδρια της ευρύτερης περιοχής, που είχαν δωρίσει κατά καιρούς αυτοκράτορες, πατριάρχες και επίσκοποι της Δημητριάδος.

Το μοναστήρι της Οξείας Επισκέψεως καταστράφηκε από τη διάβρωση του εδάφους. Το 1767 κτίστηκε, σε κοντινή απόσταση από την κατεστραμμένη βυζαντινή μονή, ο σημερινός καθεδρικός ναός του χωριού τιμώμενος στη Θεοτόκο¹⁰. Στην τοιχοποιία του τοποθετήθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της βυζαντινής περιόδου αλλά και αρχαιότερα θραύσματα¹¹.

5. F. Miklosich – I. Müller, ό.π., σ. 383.

6. F. Miklosich – I. Müller, ό.π., σ. 414.

7. F. Miklosich – I. Müller, ό.π., σ. 336-337. — Θ. Παζαράς, Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής, Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 353-364, σχ. 1-5, πίν. 1α-β, 2α-β, 3α, 4α-γ. — Ο ίδιος, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα 1988, σ. 38-40, πίν. 30β, 31, 32α-β, 33α-ε (στο εξής: Θ. Παζαράς 1988).

8. Σε χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Τουρίνου απεικονίζεται το ζεύγος των κτητόρων ως μοναχών, κρατώντας πρόπλασμα του καθολικού της μονής, ενώ στο βάθος προβάλλεται η μορφή του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου, I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, σ. 188-189, εικ. 141-142.

9. F. Miklosich – I. Müller, ό.π., σ. 330-430. Σχετικά με τις βυζαντινές μονές του Πηλίου, βλ. Ν. Γιαννόπουλος, Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινὰι μοναί, ΕΕΒΣ 1 (1924) 210-233 (στο εξής: Ν. Γιαννόπουλος 1924). — Ο ίδιος, Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινὰι μοναί. Μέρος δεύτερον. 1α σωζόμενα μνημεία, ΕΕΒΣ 2 (1925) 227-241 (στο εξής: Ν. Γιαννόπουλος 1925).

10. Ν. Γιαννόπουλος 1924, σ. 210-223. — Ο ίδιος, 1925, σ. 227-229.

11. Ν. Γιαννόπουλος 1925, σ. 228-232, εικ. 1-6. — Π. Ανδρουίδης – Μ. Κοντογιαννοπούλου, Βυζαντινὰ γλυπτά του 10ου-12ου αιώνα σε ναούς του Πηλίου, *Εν Βόλω* 12 (Ιαν.-Μάρτ. 2004) 40-41, εικ. 1-5.

Στη θέση του αρχικού καθολικού της Νέας Πέτρας, του οποίου δεν γνωρίζουμε τον χρόνο καταστροφής, βρίσκεται ναός που τιμάται στο όνομα του αγ. Ιωάννου¹². Από την έρευνα πιθανολογείται ότι αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που σήμερα είναι εντοιχισμένα στον ναό της Επισκοπής και στον Άγιο Νικόλαο της Πορταριάς, προέρχονται από αυτή τη βυζαντινή μονή.

Από τα τρία εικονιστικά γλυπτά που θα μελετήσουμε δύο είναι αναθηματικά, όπου παρουσιάζονται η Θεοτόκος και ο Χριστός, ενώ το τελευταίο απεικονίζει τον αρχάγγελο Μιχαήλ. Συγκεκριμένα:

α) Το μαρμάρινο γλυπτό με τη δεομένη Θεοτόκο¹³ (εικ. 1), διαστάσεων 1,67 μ. ύψους, 0,63 μ. πλάτους και 0,14 μ. πάχους, βρέθηκε αρχικά σπασμένο σε πολλά θραύσματα¹⁴ και αργότερα τοποθετήθηκε συγκολλημένο στον καθεδρικό ναό της Μακρινίτσας¹⁵. Το ανάγλυφο περιβάλλεται περιμετρικά από ταινιωτό πλαίσιο, στο οποίο έχει χαραχθεί επιγραφή. Η όρθια Θεοτόκος που πατάει σε ημικυκλικό βάθρο στέκεται σε στάση δέησης στον τύπο της Βλαχερνίτισσας¹⁶, έχοντας στο στήθος της μετάλλιο με τη μορφή του Χριστού. Έγκοιλο φωτοστέφανο διαμορφώνεται γύρω από την κεφαλή της, που καλύπτεται με μαφόριο, στο κέντρο του οποίου σχηματίζονται τέσσερις μικρές οπές σε διάταξη σταυρού (εικ. 2). Ανάλογες οπές διαμορφώνονται και στο ύψος των ώμων της. Το ραδινό της σώμα σκεπάζει μακρύς ποδήρης χιτώνας, από τον οποίο διαφαίνονται μόνο οι παλάμες των χεριών και τα άκρα των ποδιών της. Εκατέρωθεν της κεφαλής της διαβάζουμε σε μεγαλογράμματη γραφή το συμπλήμμα ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ και το επίθετο Η ΟΞΕΙΑ ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ. Ο Χριστός, το όνομα του οποίου δηλώνεται επίσης με το συμπλήμμα Ι(ΗΣΟΥ)C Χ(ΡΙ-ΣΤΟ)C, φέρει σταυροφόρο φωτοστέφανο, το οποίο κοσμούσαν μεταλλικά διακοσμητικά στοιχεία. Απεικονίζεται σε νεαρή ηλικία ευλογώντας με το δεξιό χέρι και κρατώντας κλειστό ειλητάριο στο αριστερό. Στην κάτω δεξιά γωνία του αναγλύφου εντοπίζεται μικρή ανδρική μορφή, γονυκλι-

12. Ν. Γιαννόπουλος 1924, σ. 223-229. — Ο ίδιος, 1925, σ. 235-236. — Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Μαγνησία, Γ. Χουρμουζιάδης, Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Κ. Α. Μακρής, *Μαγνησία, Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ. 168.

13. Το ανάγλυφο έχει δημοσιευτεί από τους εξής: Α. Αρβανιτόπουλος, *Ανασκαφαι και έρευναι εν Θεσσαλία*, ΠΑΕ 1910 (1911) 210-211. — Γ. Σωτηρίου, *Βυζαντινά ανάγλυφον εικόνες*, *Recueil d'études, dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov: Archéologie. Histoire de l'art. Études byzantines*, Prague 1926, σ. 133-136, εικ. 6-8. — R. Lange, *Die Byzantinische Relief-ikone*, Recklinghausen 1964, σ. 113-114, εικ. 41.

14. Α. Αρβανιτόπουλος ό.π., σ. 210.

15. R. Lange, ό.π., σ. 113.

16. Κ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 56-57.

νής σε στάση δέησης μπροστά στα πόδια της Θεοτόκου. Χαρακτηριστικό της όλης σύνθεσης αποτελεί το γεγονός ότι μέρος από το φωτοστέφανο, τα χέρια της Θεοτόκου και η γονατιστή μορφή καταλαμβάνουν τμήμα από το πλαίσιο του αναγλύφου.

Περιμετρικά του πλαισίου της μαρμαρίνης πλάκας υπάρχει εγχάρακτη μεγαλογράμματη επιγραφή (εικ. 1), η οποία έχει στο παρελθόν μεταγραφεί με διαφορετικούς τρόπους¹⁷. Η δική μας ανάγνωση έχει ως εξής¹⁸:

+ ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΗ(ΤΕ)Ρ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΛΟΓΟΥ ΜΟΝΟΥ / ΤΙ(Ο)Ν// ΚΙ(Α)/ΤΑ/ΦΙ(Ω)/ΡΗ/ΟΝ / ΣΤΙ(ΡΑ)/ΤΟ/ΡΑ / ΣΟΝ / ΟΙ(ΚΕ)/ΤΗΝ/ ΤΟ Ν / ΕΙ(ΠΙ / ΛΙ)/ΘΟΥ / ΓΡΑ/ΨΑΝ/ΤΑ / ΤΗΝ / ΣΗΝ / ΕΙ(ΚΟ)/ΝΑ/ ΩΣ/ ΒΑ/ΣΙ/ΛΙ/ΣΣ/ΑΝ / ΒΑ/ΣΙ/ΛΙ/ΚΩ / ΜΙ(Α)/ΡΗ/ΜΑ/ΡΩ / ΚΑΙ / ΣΙ(Ο)/ΙΣ / ΠΟ/ΣΙ / ΠΑ/ΝΑ/ΓΝΕ / ΚΕΙ/ΜΕ/ΝΟΝ / ΚΑ/ΤΩ / ΡΥ/ΣΑΙ / ΜΕ / ΠΥ/ΡΟΣ / ΚΑΙ / ΣΚΟ/ΤΟΥΣ / ΕΞΩ/ΤΕ/ΡΟΥ / ΚΑΙ / ΣΥ/ΓΚΑ/ΤΑ/ΡΙ/ΘΜΗ/ΣΟ/Ν / ΟΙΣ / ΟΙ(ΔΑ)Σ / ΤΡΟ/ΠΙ/ΟΙ/ΙΣ / ΕΝ ΤΗ ΜΕΡΙΔΙ ΤΩΝ ΑΝΩ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤ(ΩΝ)

- + Δέσποινα Μητηρ τοῦ Θεοῦ λόγου μόνου
τὸν κατάφωρον στράτορα σὸν οἰκέτην
τὸν ἐπὶ λίθου γράψαντα τὴν σὴν εἰκόνα
ὡς βασιλίσσαν βασιλικῶ μαρμάρῳ
5 καὶ σοῖς ποσὶ πάναγνε κείμενον κάτω
ῥύσαι με πυρὸς καὶ σκότους ἐξωτέρου
καὶ συγκαταρίθμησον οἷς οἶδας τρόποις
ἐν τῇ μερίδι τῶν ἄνω στρατευμάτων

Μία ακόμη διαφορά σε σχέση με τις προηγούμενες μεταγραφές έγκειται στον τρόπο ανάγνωσής της, καθώς η επιγραφή είναι έμμετρη

17. Η επιγραφή δημοσιεύτηκε από τους εξής: Α. Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 210 και Γ. Σωτηρίου, ό.π., σ. 135. Ο πρώτος σημειώνει ότι «... υπάρχει επιγραφή περί τὸ ἀνάγλυφον, ἣν ἐσπευσμένως ἀναγνώσαμεν ἔχουσιν ὥδε (δυνατόν ἐν τισὶ νὰ εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἀνάγνωσις ἡμῶν) ...» και τὴ μετέγραψε ἀκολουθῶς: Δέσποινα μητηρ τοῦ Θεοῦ λόγου μόνου / ποσὶ Πάναγνε, κείμενον κάτω (;) ῥύσαι με πυρὸς καὶ σκότους ἐξωτέρου καὶ συγκαταρίθμησον ἐν τῇ μερίδι τῶν ἄνω στρατευμάτων (καὶ τοῖς σοῖς λυτρωτοῖς) / τὸν (καταφεύγοντα;) οἰκέτην τὸν (ἀγαθόν;) γράψαντα τὴν σὴν εἰκόνα ὡς βασιλίσσαν βασιλικῶ μαρμάρῳ. Ο δεῦτερος τὴ διάβασε ὡς εξής: + Δέσποινα Μητηρ τοῦ Θεοῦ Λόγου μόνου / ποσὶ Πάναγνε, κείμενον κάτω: ῥύσαι με πυρὸς καὶ σκότους ἐξω(τέρου) / καὶ (σ)υγκαταρίθμησον οἷς οἶδ(ας) τρόποις / ἐν τῇ μερίδι τῶν ἄνω στρατευμάτων(ων) / τ(ὸν) κ.τ. φ(ρ);ῶ ... τ(ὸν) σ(ὸν) ἰκέτην ... / τὸν γράψαντα τὴν σὴν εἰκόνα / ὡς βα(σι)λίσσαν βασι(λι)κῶς ἐν μαρμάρῳ / καὶ σο(ῶ);-τε(ψαν);).

18. Η επιγραφή, μεταγράφηκε χάρη στην καθοριστική συμβολή του καθηγητῆ της Βυζαντινῆς Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Γ. Βελένη, τον οποίο και ευχαριστῶ για μία ακόμη φορά ἀπὸ τὴ θέση αὐτή. Σημειώνεται ὅτι ἀναγράψαμε τὴν επιγραφή με τὰ σημεῖα στίξης ὡς ἑξής.

ακολουθώντας τους κανόνες του ιαμβικού τρίμετρου. Παράλληλα, με τον νέο τρόπο ανάγνωσης της είμαστε σε θέση να ταυτίσουμε τον γονυκλινή ικέτη¹⁹ με κάποιο σημαντικό στρατιωτικό πρόσωπο που πιθανώς είναι ο Κωνσταντίνος Μαλιασηνός, άρχοντας της περιοχής και κτήτορας της μονής της Οξείας Επίσκεψης.

Από τεχνοτροπική άποψη παρατηρούμε ότι πρόκειται για συνδυασμό χαμηλού αναγλύφου με αρκετά έξεργα και πλαστικά τμήματα. Η παράσταση αποδίδεται σε τρία επίπεδα με μικρές διαβαθμίσεις. Οι πτυχές στα ενδύματα και τα περιγράμματα των σωμάτων έγιναν με την τεχνική της κοίλης γλυφής αλλά και τη χρήση του τρυπανιού για τη διαμόρφωση ορισμένων σημείων στον λαιμό και στα χέρια της Παναγίας.

Συγκρίνοντας το ανάγλυφο με αυτά της Βενετίας²⁰ και του Βερολίνου²¹, παρατηρούμε ότι η Θεοτόκος της Μακρινίτσας αποδίδεται με πιο απαλό τρόπο και έχει μεγαλύτερη συνοχή από αυτό του Βερολίνου. Ωστόσο, παρά το διαφορετικό υλικό κατασκευής παρατηρούμε ότι το ανάγλυφο έχει αρκετές ομοιότητες με άλλα έργα τέχνης, με χαρακτηριστικότερα αυτά όπου απεικονίζεται η Θεοτόκος στις φορητές εικόνες από τη Μονή του Σινά²² (εικ. 3) και από τη συλλογή Τρετjakov²³ της Μόσχας (εικ. 4), που χρονολογούνται στον 13ο αι. Αρκετά κοινά στοιχεία παρουσιάζει η Παναγία με έργα μικροτεχνίας, όπως διαφαίνεται σε Παναγιάριο της Ι. Μ. Ξηροποτάμου του 14ου αι.²⁴ (εικ. 5). Ακόμη, χαρακτηριστικές ομοιότητες διακρίνονται στη στάση, την πυχολογία των ενδυμάτων και την απόδοση των όγκων κάτω από τον χιτώνα με το κάτω

19. Σχετικά με τον ικέτη ο Α. Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 210, αναφέρει ότι είναι ο γλύπτης του έργου, ο Γ. Σωτηρίου, ό.π., σ. 135-136, θεωρεί ότι πιθανώς πρόκειται για κάποιον κτήτορα της μονής της Οξείας Επίσκεψης, ο οποίος καταγόταν από την οικογένεια των Μαλιασηνών, ενώ ο R. Lange, ό.π., σ. 114, ταυτίζει τη μορφή με τον μοναχό-παραγωγeliωδότη του έργου.

20. R. Lange, ό.π., σ. 52, εικ. 6. — Κ. Τσιγαρίδα-Λοβέρδου, *Η Θεοτόκος στη γλυπτική, Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμέλεια Μ. Βασιλάκη, Αθήνα 2000, σ. 240-241, εικ. 189 (στο εξής: Κ. Τσιγαρίδα-Λοβέρδου 2000).

21. R. Lange, ό.π., σ. 101-102 (εικ. 33b). — Α. Effenberger, *Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμέλεια Μ. Βασιλάκη, Αθήνα 2000, σ. 354, εικ. άνευ αριθμ. στη σ. 355.

22. E. Bakalova, *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, H. C. Evans (ed.), The Metropolitan Museum of Art, N. York, Yale University Press, New Haven and London 2004, σ. 352-353, εικ. 212. — Χ. Μπαλτογιάννη, *Η Παναγία στις φορητές εικόνες, Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμέλεια Μ. Βασιλάκη, Αθήνα 2000, σ. 140, εικ. 85.

23. D. Talbot Rice, *Byzantine Painting, The Last Phase*, Frankfurt am Main 1968, σ. 163, εικ. 132. — Χ. Μπαλτογιάννη, ό.π., σ. 140.

24. Γ. Σωτηρίου, ό.π., σ. 135. — Κ. Τσιγαρίδα-Λοβέρδου, *Μικροτεχνία, Θησαυροί του Αγίου Όρους, Ιερά Κοινότης Αγίου Όρους Άθω - Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 1997*², σ. 324-325, εικ. άνευ αριθμ. στη σ. 325.

τμήμα της ψηφιδωτής εικόνας της Παναγίας Βρεφοκρατούσας από την Πόρτα Παναγιά, που χρονολογείται το 1285²⁵ (εικ. 6).

Συνδυάζοντας τα παραπάνω στοιχεία και την τυπολογία των γραμμάτων της επιγραφής²⁶, θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε το ανάγλυφο πιθανότατα στα μέσα του 13ου αι²⁷.

β) Η δεύτερη σύνθεση με τη Θεοτόκο, τον Χριστό και με μια ένθρονη μορφή (εικ. 7) είναι γνωστή ως ανάγλυφο της Επισκοπής²⁸, καθώς βρισκόταν εντοιχισμένο στην εξωτερική πλευρά του ιερού βήματος του ομώνυμου ναού στον Άνω Βόλο. Σήμερα έχει μεταφερθεί και εντοιχισθεί εντός του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στον Άνω Βόλο.

Πρόκειται για ορθογώνια λευκή μαρμάρινη πλάκα, διαστάσεων 0,80-0,82 μ. μήκους, 0,45-0,50 μ. ύψους και 0,03-0,08 μ. πάχους. Στην άνω πλευρά διαμορφώνεται ημικυκλική απόληξη, η οποία περιτρέχεται από ταινία φυτικού διακόσμου με ακανθοειδή ανθέμια και άνθη λωτού. Στην κάτω ζώνη σχηματίζεται έξεργο πλαίσιο, που χρησιμεύει ως υπόβαθρο, για να πατούν οι μορφές. Μορφολογικά έχει δεχτεί επιδράσεις από αναθηματικές πλάκες της αρχαιότητας²⁹.

Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται σε περίοπτη θέση η φωτοστεφανωμένη Θεοτόκος φορώντας μακρύ χιτώνα και πέπλο. Με το δεξί της χέρι κρατάει το αριστερό ανασηκωμένο χέρι του Ιησού, ενώ στο αριστερό της ένα μανδήλιο, όπως οι βυζαντινές αριστοκρατίσσεις³⁰. Ο Χριστός αποδίδεται ολόσωμος σε παιδική ηλικία με σταυροφόρο φωτοστέφανο. Το δεξί του χέρι, που είναι σπασμένο έως τον αγκώνα, πιθανώς κρατούσε πινακίδα στην οποία διακρίνονται χαραγμένα γράμματα (εικ. 8). Φοράει κοντό χιτώνα ζωσμένο στο ύψος της μέσης και κατευθύνεται στο κέντρο της σύνθεσης. Την παράσταση συμπληρώνει στο δεξί μέρος του αναγλύφου ένθρονη γενειοφόρος ηλικιωμένη μορφή, χωρίς φωτοστέφανο, ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα και με το δεξί χέρι προτεταμένο προς τη Θεοτόκο σε χειρονομία υποδοχής.

25. Ν. Χατζηδάκη, *Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 252 (εικ. 162).

26. Ο Γ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 135, θεωρεί ότι τυπολογικά τα γράμματα τοποθετούνται στον 12ο-13ο αι.

27. Η Κ. Τσιγαρίδα-Λυβέρδου 2000, σ. 241, τυποθετεί το ανάγλυφο γενικά στον 13ο αι.

28. Το ανάγλυφο έχει μελετηθεί στο παρελθόν από τους εξής: Γ. Λαμπάκης, *Μελέται, εργασίαι και περικήσεις* του 1895, ΔΧΛΕ Γ' (1903) 25-26, εικ. 3. — Α. Αρβανιτόπουλος *ό.π.*, σ. 203. — Ν. Γιαννιού, *Les conscriptions byzantines de la région de Démétrias (Thessalie)*, *ΒΧΛ* 44 (1920) 193-195, εικ. 7. — Α. Ξυγγόπουλος, *Το ανάγλυφο της Επισκοπής Βόλου*, *ΕΦΒΣ Β'* (1925) 107-121, εικ. 1, 1α. — R. Lange, *ό.π.*, σ. 115-117, εικ. 44.

29. R. Lange, *ό.π.*, σ. 115.

30. *ό.π.*

Στη σύνθεση υπάρχουν εγχάρακτες μεγαλογράμματες επιγραφές. Εκατέρωθεν των φωτοστεφάνων της Θεοτόκου και του Χριστού παρατηρούμε τα συμπιλήματα ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ και Ι(ΗΣΟΥ)C Χ(ΡΙΣΤΟ)C αντίστοιχα. Στο άνω μισό της πλάκας διαβάζουμε την επιγραφή Η ΜΑΚΡΙΝΙΤΙCΚΑ ΚΑΙ ΟΞΕΙΑ ΕΠΙΣΚΕΨΙC που παραπέμπει στο προηγούμενο εικονιστικό ανάγλυφο. Ανάμεσα στην Παναγία και τον Χριστό αναπτύσσεται σε έξι σειρές η επιγραφή: ΔΕΗ/ΣΙC ΕΥ/ΤΕΛΟΥC ΛΕΟΝ/ΤΙΟΥ ΜΟ/ΝΑΧΟΥ (εικ. 8). Λαμβάνοντας υπόψη τη λέξη ΔΕΗCΙC³¹ διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για μία αναθηματική εικόνα, την οποία αφιέρωσε ο μοναχός Λεόντιος στη μονή της Οξείας Επίσκεψης. Στα έγγραφα της εποχής δυστυχώς δεν εντοπίστηκε κάποιος μοναχός με αυτό το όνομα. Αναμφίβολα, πρόκειται για σημαντική προσωπικότητα, ώστε να μπορέσει οικονομικά να αφιερώσει ένα τόσο σπουδαίο ανάγλυφο.

Η ερμηνευτική προσέγγιση της σύνθεσης προβληματίσε αρκετά τους μελετητές³². Πιθανώς αποδίδεται εικονογραφικά η σκηνή με τη Θεοτόκο που οδηγεί τον μικρό Χριστό στον δάσκαλό του Ζαχααίο. Το επεισόδιο αναφέρεται στο απόκρυφο Ευαγγέλιο του Θωμά³³, όπου περιγράφονται σκηνές της παιδικής ηλικίας του Χριστού, με τη διαφορά ότι το πρόσωπο που οδηγεί τον Ιησού είναι ο Ιωσήφ. Πρόκειται για μία σπάνια σύνθεση της βυζαντινής περιόδου. Το εικονογραφικό μοτίβο με τη Θεοτόκο και τον μικρό Χριστό εμφανίζεται στη μεταβυζαντινή τέχνη, σε μία εξίσου σπάνια περίπτωση, όπως αυτή της φορητής εικόνας από τη μονή Λειμώνος Λέσβου³⁴, για την οποία έχει δοθεί η ερμηνεία ότι απεικονίζει τα πρώτα βήματα του Ιησού. Το ανάγλυφο, λόγω της παράστασης της διδασκαλίας, εικάζουμε ότι βρισκόταν τοποθετημένο σε κάποιο χώρο της μονής που χρησίμευε ως «σχολείο».

Το εικονιστικό γλυπτό αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο παρατηρούμε τα φωτοστέφανα και μέρος από τον θρόνο, ενώ στο δεύτερο απεικονίζονται οι τρεις μορφές. Οι πτυχώσεις αποδίδονται με την τεχνική της κοίλης γλυφής. Με την προαναφερθείσα τεχνική αλλά και τη

31. Ό.π., σ. 116-117.

32. Ο Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 26, εξέφρασε την άποψη ότι πιθανώς απεικονίζεται η παράσταση της Υπαπαντής ή ότι ο καθημενος είναι ο Δίκαιος Ιωσήφ. Ο Α. Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 203, θεώρησε ότι πρόκειται για τον Συμεών. Ο Α. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 115-116, υποστήριξε ότι μάλλον εικονίζεται ένθρονος ο μοναχός Λεόντιος που έβλεπε κάποιο όραμα. Τέλος, ο R. Lange, ό.π., σ. 116, διατύπωσε την άποψη ότι εικονίζεται σκηνή εμπνευσμένη από τα Απόκρυφα Ευαγγέλια με τα γεγονότα από την παιδική ηλικία του Χριστού, όπως τα παραθέτει ο Απόστολος Θωμάς.

33. C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853, σ. 152, κεφ. 6.

34. Γ. Γούναρης, *Εικόνες της μονής Λειμώνος Λέσβου*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 126-128, εικ. 59.

χρήση του τρυπανιού διαμορφώνεται το φυτικό κόσμημα που καταλαμβάνει την άνω ζώνη του αναγλύφου.

Χρονολογικά κατατάσσεται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το φυτικό μοτίβο, που αποτελεί απομίμηση παλαιοχριστιανικού θέματος εξελισσόμενου σταδιακά στη βυζαντινή εποχή³⁵, η πλαστικότητα και κυρίως η τυπολογία των γραμμάτων³⁶ της επιγραφής μάς οδήγησαν στο να το τοποθετήσουμε χρονικά περίπου από τα μέσα³⁷ έως το τρίτο τέταρτο του 13ου αι.³⁸

γ) Το τελευταίο εικονιστικό ανάγλυφο, διαστάσεων 0,77 μ. ύψους και 0,50 μ. πλάτους, παριστάνει τον αρχάγγελο Μιχαήλ³⁹, που σήμερα βρίσκεται εντοιχισμένο στον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στον Άνω Βόλο (εικ. 9). Περιμετρικά σχηματίζεται πλαίσιο και ο αρχάγγελος πατάει σε υποπόδιο. Έχει τη μορφή ενός αγένειου φωτοστεφανωμένου άνδρα, στους ώμους του οποίου τοποθετούνται μεγάλα φτερά. Στο δεξί χέρι κρατάει σκήπτρο με ανεμίζόμενες ταινίες, ενώ με το αριστερό πιάνει τη ζώνη του. Είναι ενδεδυμένος με τη μακριά χλαμύδα, η οποία φέρει αρκετές πτυχές. Εκατέρωθεν της κεφαλής του υπάρχει επιγραφή με το συμπλήρωμα Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΜΙΧΑΗΛ και δυο μεμονωμένα γράμματα, Ο Φ, που ερμηνεύονται ως Ο Φύλαξ δηλώνοντας συντομογραφικά την ιδιότητά του⁴⁰. Τεχνοτροπικά πρόκειται για έξεργο ανάγλυφο, καθώς ο αρχάγγελος αποδίδεται σε αρκετά διαδοχικά επίπεδα (εικ. 10). Στο ανώτερο αναπτύσσεται η μορφή του και στα επόμενα επίπεδα σχηματίζονται οι λεπτομέρειες των πτυχώσεων της ενδυμασίας, της κόμμωσης, του φωτοστέφανου, των πτερυγίων και του υποποδίου. Αξίζει να τονισθεί ότι ο αρχάγγελος Μιχαήλ διακρίνεται για δυτικότερο στοιχείο με χαρακτηριστικότερο αυτό του τρόπου απόδοσης των βοστρύχων⁴¹. Η τεχνική

35. Α. Συγγόπουλος, ό.π., σ. 118-119.

36. Ν. Γιαννopoulos, ό.π., σ. 195. Επίσης, αρκετές ομοιότητες παρατηρούμε συγκρίνοντας την τυπολογία των γραμμάτων της επιγραφής με την αντίστοιχη στη σαρκοφάγο της Άνας Μαύιασσης (1274-1276), που έχει δημοσιευτεί από τον Θ. Παζαρά, βλ. παραπάνω υποσημ. 7.

37. Ο Γ. Σωτηρίου, ό.π., σ. 133, χρονολογεί το ανάγλυφο στον 13ο αι.

38. Ο Α. Συγγόπουλος, ό.π., σ. 121 τοποθετεί χρονικά το εικονιστικό γλυπτό στα τέλη του 13ου αι.

39. Το γλυπτό αποτέλεσε αντικείμενο αναφοράς και μελέτης από τους εξής: Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 26. — Α. Αρβανιτόπουλος, ό.π., σ. 203. — Ν. Γιαννopoulos, ό.π., σ. 196-198, fig. 9. — J. Millet, Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias, BCH 44 (1920) 215-218. — Α. Συγγόπουλος, ό.π., σ. 120, εικ. 8. — R. Lange, ό.π., σ. 114, εικ. 42.

40. Ν. Γιαννopoulos, ό.π., σ. 198.

41. Χαρακτηριστικά δυτικά παμαδείγματα που μπορούν να συγκριθούν με το ανάγλυφό μας συναντούμε στα ψηφιδωτά του Αγ. Μάρκου της Βενετίας, βλ. Ν. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 248-250, εικ. 147, 149. — O. Demus, The Mosaic Decoration of San Marko, Venice, Washington 1988, εικ. 61, 64, 65, 75 και του Αγ. Γρηγορίου της Μεσσήνης, βλ. V. Lazarev,

που χρησιμοποιήθηκε για το ανάγλυφο είναι της κοίλης γλυφής και του τρυπανιού. Στην προσπάθεια χρονολόγησής του, εκτός από την τεχνοτροπία, μας βοηθά και η τυπολογία των γραμμάτων της επιγραφής, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο ανάγλυφο, ώστε να το τοποθετήσουμε στο χρονικό διάστημα από τα μέσα έως το τρίτο τέταρτο του 13ου αι.

Η αρχική θέση του γλυπτού μάς είναι άγνωστη. Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη τα έγγραφα της εποχής πληροφορούμαστε ότι ανάμεσα στα μονύδρια που κατείχε η μονή της Οξείας *Επισκέψεως* ήταν και ο ναός του Ασωμάτου⁴², τιμώμενος στο όνομα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, και ίσως το ανάγλυφο να ήταν εντοιχισμένο σε αυτό το μνημείο⁴³. Ωστόσο, για λόγους καθαρά πολιτικούς, το ανάγλυφο πιθανώς να βρισκόταν εντοιχισμένο σε περίοπτη θέση σε μία από τις δύο μονές που ίδρυσε η οικογένεια των Μαλιασηνών, επιδιώκοντας να υποδηλώσει με αυτό τον τρόπο τη στενή συγγένεια με το Δεσποτάτο της Ηπείρου, καθώς ο αρχάγγελος αποτελούσε προστάτη της οικογένειας του Δεσποτάτου και εικονιζόταν στα νομίσματα και σε μολυβδόβουλα του οίκου των Αγγέλων⁴⁴.

Ολοκληρώνοντας καταλήγουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

Τα προαναφερθέντα γλυπτά δεν βρέθηκαν στην αρχική τους θέση και δεν διασώθηκαν στοιχεία από τις πηγές γι' αυτά, ώστε να μπορούμε με βεβαιότητα να τα συσχετίσουμε με τους παραγγελιοδότες, τα εργαστήρια και τον ακριβή χρόνο κατασκευής τους. Ωστόσο, η τυπολογική εξέταση των επιγραφών⁴⁵ και η τεχνοτροπική τους απόδοση μάς βοηθούν να τα εντάξουμε από τα μέσα έως το τρίτο τέταρτο του 13ου αι. Σχετικά με την αρχική τους θέση, τα δύο γλυπτά που φέρουν την επιγραφή *Οξεία Επίσκεψις* αποδίδονται στην ομώνυμη μονή της Μακρινίτσας, ενώ μεγαλύτερο προβληματισμό προκαλεί το γλυπτό του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Από τη συγκριτική μελέτη παρατηρούμε ότι ο αρχάγγελος και η δεομένη Θεοτόκος έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά σε εικονογραφικό, τεχνοτροπικό και τεχνικό επίπεδο. Το έξεργο ανάγλυφο, η προσπάθεια απόδοσης της πλαστικής φόρμας των μορφών, ο πανομοιότυπος τρόπος

Storia della pittura bizantina, Torino 1967, εικ. 440.

42. F. Miklosich – I. Müller, ό.π., σ. 351.

43. Ο Ν. Γιαννόπουλος 1924, σ. 221 (υποσημ. 3), εξέφρασε πρώτος αυτήν την αρκετά ελυστική άποψη.

44. Α. Ορλάνδος, Η παρά την Άρτα μονή των Βλαχερνών, *ABME B'* (1936) 40 (υποσημ. 2).

45. Συγκρίνοντας τις επιγραφές των αναγλύφων με τις αντίστοιχες των σαρκοφάγων της ίδιας περιοχής παρατηρούμε ομοιότητες που μας επιτρέπουν να τοποθετήσουμε τα προς εξέταση εικονιστικά γλυπτά στο χρονικό διάστημα από τα μέσα έως το τρίτο τέταρτο του 13ου αι. Βλ. σχετικά Θ. Παζαράς 1988, σ. 38-40 και 142-143, πίν. 30β, 32α, 34.

απεικόνισης του υποποδίου αποτελούν στοιχεία που πιστοποιούν ότι τα παραπάνω έργα ανήκουν στο ίδιο καλλιτεχνικό εργαστήριο.

Τέλος, σχετικά με τον τόπο κατασκευής των εξεταζομένων αναγλύφων, ορισμένοι μελετητές θεώρησαν ότι προέρχονται από την Πρωτεύουσα⁴⁶ ή ότι έγιναν στην ίδια τη μονή⁴⁷. Είναι, όμως, εξίσου πιθανό να κατασκευάστηκαν από κάποιο επαρχιακό εργαστήριο της ευρύτερης περιοχής, το οποίο διακρινόταν για την καλλιτεχνική του δεινότητα. Ίσως οι τεχνίτες να προέρχονταν από το Δεσποτάτο της Ηπείρου⁴⁸, όπως διαπιστώνεται και από τις ομοιότητες που παρατηρούνται με το ψηφιδωτό της Θεοτόκου από την Πόρτα Παναγιά, και να είχαν δεχτεί επιδράσεις των ρευμάτων της Δύσης, καθώς ο αρχάγγελος Μιχαήλ έχει ορισμένα δυτικότερα χαρακτηριστικά. Αναμφίβολα, οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες από τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι., οπότε η περιοχή βρισκόταν υπό την πολιτική εξάρτηση του Δεσποτάτου⁴⁹, υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα της περιοχής του Πηλίου.

46. Σχετικά με το ανάγλυφο του αρχάγγελου Μιχαήλ ο R. Lange, ό.π., σ. 114, θεωρεί πιθανό να έχει δεχτεί επιδράσεις από την Κωνσταντινούπολη.

47. Ο Γ. Σωτηρίου, ό.π., σ. 136, υποστηρίζει ότι το ανάγλυφο της δεομένης Θεοτόκου πιθανώς κατασκευάστηκε στη μονή.

48. Ο Γ. Βακαλής, Βυζαντινό θωράκιο στην Πορταριά του Πηλίου, *ΑΘΜ ΙΔ'* (2005) 260-261, θεωρεί ότι υπήρξαν καλλιτεχνικές επαφές μεταξύ του Δεσποτάτου της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.

49. Δ. Νικολ, *Ήπειρος, 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Γενική εποπτεία Μ. Β. Σακελλαρίου, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 198-207.

SUMMARY

Paris D. Evgenikos

OBSERVATIONS IN MARBLE RELIEFS OF THE LATE BYZANTINE PERIOD IN THE REGION OF PELION

In the region of Pelion, during the Late Byzantine period, were constructed the monasteries of *Oxeias Episkepsis* and *Neas Petras*. Unfortunately, what have been saved from the monasteries are only ruins of marble and architectural parts used in the masonry of the later churches of the region. Three reliefs come out from these churches of which the two are votives; two depict Virgin and Christ, and the third depicts Archangel Michail.

The reliefs were not found in their initial place and there are not sources to identify the place and the exact time of construction. However, the typological examination of the inscriptions and the technique used help us to place them chronologically in about the middle of the 13th century. Regarding their initial place the first two reliefs have the inscription *Oxeia Episkepsis* and they are attributed to the homonymous church of Makrinitisa. The relief of Archangel Michail causes greater questioning. Through a comparative study, it has been observed that Archangel and Virgin bear common characteristics, such as the excellent relief, the plasticity of the figures, the identical way of the footstool depiction, which all certify that they are not only constructed at the same period but they also come from the same origin.

Regarding the place of their construction, they were possibly made in a workshop of the wider region, which was distinguished for its artistic eloquence. The technicians possibly came from Despotate of Epirus and they were influenced by the West, as Archangel Michail bears some westerner characteristics.

Εκδοχή του μυστηρίου της συνθέσεως της Θεοτοκού, του Χριστού και του μοναχού.
Εκδοχή του μυστηρίου.

Εκδοχή του μυστηρίου της συνθέσεως της Θεοτοκού, του Χριστού και του μοναχού Λεοντίου.
Εκδοχή του μυστηρίου.

9. Αναγλυφο του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Ανώ Βολοζ.

Δεξιότατη με τον άνω Άνθρωπο τον αρχαγγελο Μιχαήλ.

ΤΑ ΖΕΥΓΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΓΥΡΩΝ ΣΕ ΟΜΑΔΑ.
ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στὴν Κ. Διαθήκῃ ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ὀνομάζονται Ἅγιοι¹. Ἀπὸ τὸν 2ο αἰῶνα ἄρχισε νὰ ἀπονέμεται εἰδικὰ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἁγίου σὲ μάρτυρες καὶ ὁμολογητές. Ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα ἐπεκτείνεται ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἁγίου καὶ σὲ ἄλλα μέλη τῆς ἐκκλησίας καὶ δημιουργοῦνται οἱ χοροὶ-τάξεις τῶν ἀποστόλων, τῶν ὁσίων, τῶν ἱεραρχῶν, τῶν ἱερῶν προσώπων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων². Ἐπιπλέον δημιουργήθηκε μιὰ σχετικὰ μικρὴ ὁμάδα ἁγίων ποὺ ἐξασκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ, αὐτὴ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων.

Τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων Ἀναργύρων περιλαμβάνονται ὡς ἰδιαίτερη ὁμάδα μαζί με τὰ ὀνόματα ἁγίων ἄλλων ὁμάδων στὴ Λειτουργία τοῦ ἁγίου Βασιλείου, στὸ Συναῖτικὸ εἰλητᾶριο ὑπ' ἀριθμ. 1020 (12-13ος αἰ.) στὴν εὐχὴ Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου προφήτου Προδρόμου ...³. Ἐπίσης στὴν ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς μνημονεύεται ἡ τάξη τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἀπὸ τὸν 12ο-13ο αἰ., ὅχι ὁμως καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων ποὺ τὴν ἀποτελοῦν⁴. Τὰ ὀνόματα τῆς ὁμάδος τῶν Ἀναργύρων ἀναφέρονται στὴν ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς ὅταν ἐξάγεται ἀπὸ τὸν ἱερέα ἰδιαίτερη «μερίδα» σύμφωνα με τὸ τυπικὸ τῆς Λαύρας τοῦ ἁγίου Σάββα Ἱεροσολύμων (ἀρχὲς 13ου αἰ.)⁵ καὶ τὸ εἰλητᾶριο τῆς Μονῆς Ἐσφιγμένου (1306)⁶. Ἐκτοτε καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων Ἀναργύρων μνημονεύονται σταθερὰ στὴν Προσκομιδῇ⁷. Ἡ ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων τῆς ὁμάδος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἔστω καὶ σὲ λίγα χειρόγραφα στὴ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅπως καὶ στὴν ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς ὡς ἰδιαίτερης ὁμάδος ἀπὸ τὸν 13ο-14ο αἰ. καὶ σταθερὰ ἀπὸ τὸν 16 αἰ., σημαίνει τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὁμάδος ἐκ μέρους τῆς

1. Α' Κορ. 12, 28-31. — Δ. Τσάμης, *Ἀγιολογία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 43, 59.

2. Π. Πάσχου, *Οἱ Ἅγιοι οἱ Φίλοι τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήνα 1995, σ. 29.

3. A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisei*, Kiev 1895 (1995), τ. 2, σ. 143-144.

4. Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθῆναις κώδικας*, Ἀθήναι 1997, σ. 3.

5. Υπ' ἀριθμ. 32 φ. 161 βλ. A. Dmitrievski, δ.π., τ. 3, σ. 118.

6. A. Dmitrievskij, δ.π., τ. 2, σ. 264, 604, 820.

7. Π. Τρεμπέλα, δ.π., σ. 233-236.

ἐπισήμου Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀφοῦ ἡ θεία Λειτουργία εἶναι τὸ κέντρο τῆς λατρείας τῆς.

Τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ἱατρῶν Ἀγίων ὡς Ἀναργύρων χρησιμοποίησαν κυρίως οἱ ὕμνογράφοι, ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (676-756), ὁ Ἀνατόλιος (± 740) καὶ ὁ Ἰωσήφ (840-886) στὶς ἀκολουθίες τῶν ἑορτῶν τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ ποὺ μαρτύρησαν στὴ Μικρὰ Ἀσία⁸ καὶ ὁ Ἀνδρέας Πυρός (5ος-7ος αἰ.), ὁ Γερμανὸς (± 740) καὶ ὁ Ἰωσήφ γιὰ τοὺς ὁμώνυμους ἁγίους ποὺ μαρτύρησαν στὴ Ρώμη⁹. Ἐπίσης ὁ Βυζάντιος (5ος-7ος αἰ.) καὶ ὁ Ἀνατόλιος γιὰ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα¹⁰ καὶ ἄγνωστοι ὕμνογράφοι γιὰ τοὺς ἁγίους Κύρο καὶ Ἰωάννη¹¹. Ἀκόμη ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Θεοφάνης ὁ Κεραμεὺς (9ος αἰ.)¹² καὶ ὁ Γεώργιος Νικομηδείας (9ος αἰ.)¹³, ἀποκαλοῦν τοὺς ἁγίους Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸ Ἀναργύρους. Ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων (± 581-638) ὀνομάζει Ἀναργύρους καὶ τοὺς ἁγίους Κύρο καὶ Ἰωάννη στὴ διήγηση τῶν θαυμάτων τους¹⁴. Στὰ Συναξάρια τῶν τυπικῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ποὺ σώζονται σὲ χειρόγραφα τοῦ 9ου-10ου αἰ., τῆς Μονῆς Εὐεργέτιδος (11ος/12ος αἰ.) καὶ τῆς Μονῆς τοῦ Αὐξεντίου (12/13ος αἰ.) ὁ Κοσμᾶς καὶ ὁ Δαμιανὸς ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας¹⁵ ἀλλὰ καὶ οἱ ὁμώνυμοί τους ἐκ Ρώμης¹⁶ χαρακτηρίζονται ὡς Ἀνάργυροι. Ὁ ἴδιος χαρακτηρισμὸς ἀποδίδεται ἐπίσης στοὺς ἁγίους Κύρο καὶ Ἰωάννη στὸ Συναϊτικὸ Συναξάριο (12ος αἰ.)¹⁷.

Ὁ τίτλος τοῦ Ἀναργύρου¹⁸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ, τὸν Δαμιανό, τὸν Κύρο, τὸν Ἰωάννη καὶ τὸν Παντελεήμονα στοὺς ὁποίους εἶχε ἀποδοθεῖ, ὅπως προαναφέρθηκε, ἐπεκτάθηκε ἀπὸ τὸν 12ο/13ο αἰ. καὶ στὸν Ἑρμόλαο, τὸν Σαμφών, τὸν Διομήδη, τὸν Φώτιο (Μώκιο), τὸν Ἀνίκητο, τὸν Θαλελαῖο καὶ τὸν Τρύφωνα. Ὡς Ἀνάργυροι χαρακτηρίζονται σὲ λειτουργικὰ

8. Βλ. Μηναῖο 1 Νοεμβρίου.

9. Βλ. Μηναῖο 1 Ἰουλίου.

10. Βλ. Μηναῖο 27 Ἰουλίου.

11. Βλ. Μηναῖο 31 Ἰανουαρίου καὶ 28 Ἰουλίου.

12. PG 132, 857.

13. PG 100, 1504.

14. PG 87, 3424, 3428, 3677, 3678.

15. A. Dmitrievskij, ὁ.π., τ. 1, σ. 201, 305, 843. Γιὰ τὴν Μ. Εὐεργέτιδος βλ. συνολικὸ ἔργο *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism*, edited by Margaret Mullett and Anthony Kirkey, Belfast 1994. Εἰδικὰ Charles Barber, *The monastic typical for art historians*, σ. 198-215.

16. A. Dmitrievskij, ὁ.π., σ. 218, 467.

17. Κώδ. 1095, 31 Νοεμ. βλ. στὸ ἴδιο τ. 3, σ. 39. Γιὰ τοὺς ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸ βλ. στήν σ. 32, 51.

18. Ὁ Α. Kazhdan καὶ ἡ Nancy Peterson Zenzenko θεωροῦν ὅτι ἓνας παρόμοιος τίτλος τοῦ Ἀναργύρου χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα πρὸς δῆλωση θεραπευτῶν ἁγίων, βλ. «Anargyroi» στὸ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1, Oxford 1991, σ. 85, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

χειρόγραφο, ὅπως στὸ Σιναιτικὸ εἰλητάριο μὲ τὴ Λειτουργία τοῦ Βασιλείου, στὸ τυπικὸ τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα Ἱεροσολύμων καὶ στὴν ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς¹⁹, ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια ἀκολουθία τοῦ εἰληταρίου τῆς Μονῆς Ἑσφιγμένου²⁰.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα ὅλα τὰ ὀνόματα τῆς ομάδος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἀπαριθμοῦνται στὶς εὐχὲς τοῦ Εὐχολογίου. Στὸ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον, τοῦ ὁποίου ἡ συγκρότηση ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα, περιέχονται ὅλες οἱ ἀκολουθίες καὶ οἱ εὐχὲς ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἁγιαστικὲς πράξεις τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων²¹. Στὸ εὐχολόγιον τῆς Μονῆς Σινᾶ (11ος αἰ.) στὴ Β' εὐχὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μικροῦ Ἀγιασμοῦ ἀναφέρεται, Κύριε ὁ Θεὸς ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ θαυμαστὸς ἐν τοῖς ἔργοις ... τῶν ἁγίων θαυματουργῶν Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Κύρου καὶ Ἰωάννου, Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου, Σαμφῶν καὶ Διομήδους, Φωτίου (ῆ Μωκίου) καὶ Ἀνικήτου, Θαλελαίου καὶ Τρύφωνος ... πάσης ἀνάγκης ῥυόμενος²², εὐχὴ ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ἄλλα μεταγενέστερα εὐχολόγια²³. Στὴν Γ' εὐχὴ τοῦ Μικροῦ Ἀγιασμοῦ στὸν ἴδιον κώδικα τῆς Μονῆς Σινᾶ²⁴ καὶ σὲ ἄλλα μεταγενέστερα χειρόγραφα²⁵.

Ἐπίσης στὴν ἀκολουθία τοῦ Μυστηρίου τοῦ Εὐχελαίου σὲ τέσσερις εὐχὲς μνημονεύονται τὰ ὀνόματα τῆς ομάδος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων. Αὐτὲς εἶναι ἡ εὐχὴ μετὰ τὸ πρῶτο Εὐαγγέλιον, ποὺ ὑπάρχει στὸν Κοινοβιανὸ κώδικα τῶν Παρισίων (11ος αἰ.)²⁶, στὸ Σιναιτικὸ Εὐχολόγιον 973 φ. 73 (1153) καὶ στὸν Σιναιτικὸ κώδ. 960 (13ος αἰ.)²⁷, στὴν εὐχὴ μετὰ τὸ δεῦτερον Εὐαγγέλιον στὸν κώδικα τῆς Μονῆς Κωσταμονίτου (15ος αἰ.)²⁸, στὴν εὐχὴ μετὰ τὸ τρίτον Εὐαγγέλιον στὸ εὐχολόγιον τῆς Λαύρας (13ος

19. A. Dmitrievskij, δ.π., σ. 143-144.

20. Στὸ ἴδιον, σ. 262.

21. Γ. Βεργωτῆς, *Τελετουργικὴ. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 99-100.

22. Ὑπ' ἀριθμ. 959 φ. 75. Ἡ εὐχὴ στὸ χειρόγραφο τοῦ Σινᾶ ἐπιγράφεται «Εὐχὴ τοῦ ἁγιασμοῦ τῆς λειτουργίας» καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν Ἀναργύρων ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν ομάδων τῶν ἱεραρχῶν καὶ τῶν μεγαλομαρτύρων, βλ. A. Dmitrievskij, δ.π., τ. 2, σ. 50-51.

23. Π. Τρεμπέλας, *Μικρὸ Εὐχολόγιον*, Ἀθήνα 1998, τ. 2, σ. 71-72.

24. φ. 13, βλ. A. Dmitrievskij, δ.π., τ. 2, σ. 49-50. Ἡ εὐχὴ ἐπιγράφεται *Εὐχὴ εἰς Κόλυμβον διακονίας, ἡγουν λούσματος*.

25. Π. Τρεμπέλας, δ.π., τ. 2, σ. 73-75.

26. Ὑπ' ἀριθμ. 213, *Πάτερ ἅγιε ἱατρὲ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ... καὶ πάντων τῶν ἁγίων*, βλ. στὸ ἴδιον τ. 1, σ. 147, 105-114.

27. βλ. A. Dmitrievskij, δ.π., τ. 2, σ. 102, 199.

28. Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ὕψιστος ὁ ὑπὸ πάσης κτίσεως προσκυνούμενος ... ἵνα καὶ ἐπ' αὐτῷ δοξασθῇ τὸ πανάγιον ὄνομά σου ὑπ' ἀριθμ. 8 (182) φ. 175, βλ. A. Dmitrievskij, δ.π., τ. 2, σ. 483.

αί.)²⁹ καὶ στὴν εὐχή μετὰ τὸ ἑβδομο Εὐαγγέλιο³⁰. Ἀκόμη ἀναφέρονται σὲ δύο εὐχές τοῦ Εὐχολογίου, στὴν Εὐχή παρακλητικὴ εἰς ἀρρώστους εἰς ἁγίαν ὑπεραγίαν Θεοτόκον σὲ Σιναϊτικὸ κώδικα (13ος αἰ.)³¹ καὶ στὴν εὐχή εἰς ἀσθενῆ καὶ μὴ ὑπνοῦντα³².

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι σὲ ὅλες τὶς εὐχές ποὺ προαναφέρθηκαν, τὰ ὀνόματα τῆς ομάδος ἀναγράφονται κατὰ ζεύγη. Ἡ ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων κατὰ ζεύγη στὶς γραπτὲς πηγὲς φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε καὶ τὴν εἰκόνιση τῶν ἁγίων Ἀναργύρων κατὰ ζεύγη. Στὰ μνημεῖα, ὅπου ζωγραφίζονται, παριστάνονται ὁ ἕνας δίπλα στὸν ἄλλο ἢ σπανιότερα ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἄλλο, δηλαδὴ ὁ Κοσμάς μετὸν Δαμιανό, ὁ Παντελεήμων μετὸν Ἑρμόλαο, ὁ Κύρος μετὸν Ἰωάννη, ὁ Σαμφών μετὸν Διομήδη, ὁ Φώτιος (ἢ ὁ Μώκιος) μετὸν Ἀνίκητο, ὁ Θαλαλαῖος μετὸν Τρύφωνα.

Ἡ κατὰ ζεύγη εἰκόνιση τῶν μελῶν τῆς ομάδος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων κατ' ἀρχὰς στηριζέται στὴν πράξη τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπέστειλε τοὺς δώδεκα καὶ τοὺς ἑβδομήκοντα ἀποστόλους ἀνὰ δύο πρὶν ἐπισκεφθεῖ ὁ ἴδιος κάθε πόλη καὶ μέρος, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ κηρύξει (Λουκ. 10, 1. Μαρκ. 6, 7). Ἡ ἴδια σχεδὸν ἰδέα ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα³³ στὴν Ἀκολουθία εἰς ἀδελφοποίησιν πνευματικῆ καὶ ἰδιαίτερα στὴν τελευταία εὐχή τῆς ἀκολουθίας ποὺ ἀναφέρει, Κύριε παντοκράτορ ὁ ποιήσας τὸν ἄνθρωπον ... ὁ εὐδοκήσας τοὺς ἁγίους σου καὶ πανεφήμους Πέτρον τὸν κορυφαϊότατον καὶ Ἀνδρέα καὶ Ἰάκωβον υἱοὺς Ζεβεδαίου, Φίλιππον καὶ Βαρθολομαῖον, ἀμφοτέρους αὐτῷ ἀδελφοὺς γενέσθαι ... ὁ ἐποίησας καὶ τοὺς ἁγίους μάρτυρας Σέργιον καὶ Βάκχον, Κοσμά καὶ Δαμιανόν, Κύρον καὶ Ἰωάννη ἀδελφοὺς γενέσθαι καταξίωσας³⁴.

Τὸ εἰκαστικὸ φαινόμενο νὰ εἰκονίζονται τὰ μέλη τῶν διαφόρων τάξεων-χορῶν τῶν ἁγίων κατὰ ζεύγη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ομάδος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ γιὰ ὀρισμένα ἢ ὅλα τὰ μέλη ἄλλων τάξεων-χορῶν, ὅπως τῶν προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης³⁵, τῶν Εὐαγγελιστῶν, τῶν Ἀποστόλων, τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων, τῶν ἱεραρ-

29. Ἡ τῆς ἀγαθότητος ἄβυσσος ... Ἑρμόλαο καὶ πάντων τῶν ἁγίων ὑπ' ἀριθμ. 189 φ. 51. βλ. στοῦ Ἰω. σ. 187 καὶ στὸν Κώδ. τῆς Ἐθνικ. Βιβλ. Ἀθηνῶν 661 (15ος αἰ.) καὶ Π. Τρεμπέλας, ὁ.π., τ. 1, σ. 149-150.

30. Κυρκε ὁ Θεὸς ἡμῶν Σοῦ δεόμεθα καὶ Σε παρακαλοῦμεν πρόσδεξαι τὴν ἰκεσίαν. Βλ. Α. Δημιτρίεβκι, ὁ.π., σ. 143-144.

31. Ὑπ' ἀριθμ. 966 φ. 71 βλ. στοῦ Ἰω. σ. 143-144.

32. S. Coua, *Euchologio sine rituale Graecorum*, Graz 1960, σ. 559.

33. Στὴν εὐχέλαιον τῆς Μ. Σινᾶ 959 φ. 85 βλ. Α. Δημιτρίεβκι, ὁ.π., τ. 2, σ. 3 καὶ σὲ ἄλλους κώδικες βλ. στοῦ Ἰω. σ. 16, 169.

34. S. Coua, ὁ.π., σ. 806.

35. Γ. Παπαμαστοράκης, Ὁ διάκοσμος τοῦ τριούλου τῶν ναῶν τῆς Παλαιολογείου περὶ τοῦ στη Βαλκανικὴ χειρσόνησι καὶ στὴν Κύπρο, Ἀθήνα 2001, σ. 169-181.

χῶν³⁶. Εἰδικοί λόγοι συνετέλεσαν ὥστε τὰ μέλη τῶν διαφόρων ὁμάδων-τάξεων νὰ εἰκονισθοῦν κατὰ ζεύγη, ὅπως εἶναι τὸ περιεχόμενο τῶν εἰληταρίων ποὺ κρατοῦν, ἢ προσωπικότητά τους³⁷ καὶ ἡ ἡμέρα μαρτυρίου τους.

Ἄλλοι λόγοι ποὺ συνέβαλαν ὥστε τὰ μέλη τῆς ὁμάδος τῶν ἱατρῶν-θεραπευτῶν ἁγίων νὰ εἰκονίζονται κατὰ ζεύγη, εἶναι τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν ἁγίων, ὅπως ἡ ἀδελφικὴ συγγένεια ἀλλὰ καὶ ὁ κοινὸς ἐορτασμός ἐκείνων ποὺ ἔχουν τὰ ὀνόματα Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός³⁸, καθὼς καὶ τοῦ Φωτίου καὶ Ἀνικήτου³⁹. Ὁ Ἑρμόλαος ἦταν δάσκαλος τοῦ Παντελεήμονος καὶ τιμῶνται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν μὲ διαφορὰ μίας ἡμέρας⁴⁰. Φίλοι ἀδελφικοὶ καὶ ἱατροὶ ἦταν ὁ Κύρος καὶ ὁ Ἰωάννης⁴¹, οἱ ὁποῖοι ἐορτάζονται τὴν ἴδια ἡμέρα. Τὰ ὑπόλοιπα ζεύγη Σαμφῶν⁴² καὶ Διομήδης⁴³, Θαλελαῖος⁴⁴ καὶ Τρύφων⁴⁵ ἦταν ὅλοι ἱατροί.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ ὀνόματα Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς φέρουν τρία ζεύγη. Τὸ πρῶτο ζεῦγος ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ εἶχε μητέρα τὴ Θεοδότῃ πέθανε εἰρηνικὰ καὶ τάφηκε στὴν πόλιν Φερμάν⁴⁶. Τὸ δεῦτερο ζεῦγος μαρτύρησε στὴ Ρώμῃ ἐπὶ Καρίνου (282-283)⁴⁷ καὶ τὸ τρίτο ζεῦγος καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀραβία καὶ μαρτύρησε ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (284-305)⁴⁸. Ἐντούτοις στὶς διάφορες εὐχὲς ποὺ διαβάζονται τὰ ὀνόματα τῆς ὁμάδος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἀναφέρεται μόνο ἓνα ζεῦγος μὲ τὰ ὀνόματα Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, ἀλλὰ μᾶλλον ὑπονοοῦνται καὶ τὰ τρία ὁμώνυμα ζεύγη.

Ὡστόσο ἡ Ρωμαϊκὴ ἐκκλησία τιμᾷ μόνον ἓνα ζεῦγος μὲ τὰ ὀνόματα Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, αὐτὸ ποὺ μαρτύρησε στὴν Κύρον τῆς Συρίας, τὸ ὁποῖο ἐορτάζεται στὶς 27 Σεπτεμβρίου καὶ στοῦ ὁποῖου τὸν τάφο ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκτισε μεγάλη βασιλική⁴⁹. Οἱ Δυτικοὶ δηλαδὴ ταυτίζουν τὰ τρία

36. Ὁ ἴδιος, *Redeconstruction*, σ. 231-235.

37. Ὁ ἴδιος, Ὁ διάκσμος, ὁ.π., σ. 170.

38. *Synaxarium EC*. σ. 144-146 γιορτάζουν 1 Νοεμβρίου οἱ ἐκ Μ. Ἀσίας, 1 Ἰουλίου οἱ ἐκ Ρώμης καὶ 17 Ὀκτωβρίου οἱ ἐξ Ἀραβίας.

39. Στὸ ἴδιο, σ. 885-886, γιορτάζουν 12 Αὐγούστου.

40. Στὸ ἴδιο, σ. 843-852, ὁ Ἑρμόλαος γιορτάζει 26 Ἰουλίου καὶ ὁ Παντελεήμων 27 Ἰουλίου.

41. Στὸ ἴδιο, σ. 775-776, γιορτάζουν 28 Ἰουνίου.

42. Στὸ ἴδιο, σ. 773-776, γιορτάζει 27 Ἰουνίου.

43. Στὸ ἴδιο, σ. 901, γιορτάζει 16 Αὐγούστου.

44. Στὸ ἴδιο, σ. 697-698, γιορτάζει 20 Μαΐου.

45. Στὸ ἴδιο, σ. 437, γιορτάζει 1η Φεβρουαρίου.

46. Στὸ ἴδιο, σ. 185, γιορτάζει 1η Νοεμβρίου.

47. Στὸ ἴδιο, σ. 791, γιορτάζει 1η Ἰουλίου.

48. Στὸ ἴδιο, σ. 144-146, γιορτάζει 17 Ὀκτωβρίου.

49. J. Jaury, *Procopius IV de aedificiis libri I*, Lipsiae 1964, σ. 80-81.

ζεύγη τῶν ὁμωνύμων ἁγίων παρ' ὅλο πού στο ἱερωνυμικὸ Μαρτυρολόγιο (μέσα 5ου αἰ.) μνημονεύεται ὅτι μαρτύρησαν σὲ διαφόρους τόπους καὶ χρόνους⁵⁰. Θεωρεῖται ὅτι στὸν πολλαπλασιασμό τῶν προσώπων πού ταυτίζονται μὲ τὸ παραπάνω ζεῦγος, ὁδήγησε ἡ μεγάλη καὶ ταχύτατη ἐξάπλωση τῆς τιμῆς τους ἀπὸ τὴν Κύρο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Ρώμη καὶ στὴν ὑπόλοιπη Δύση⁵¹. Ἡ πλέον πειστικὴ ἀποψη περὶ τῆς ὑπάρξεως μόνο ἑνὸς ζεύγους μὲ τὰ ὀνόματα Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς εἶναι τοῦ B. Kötting⁵² ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἡ πόλις Φερμάν ἢ Φερεμάν, ὅπου τάφηκαν οἱ Μικρασιάτες ἄγιοι, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πλησίον τῆς πόλεως Κύρου τῆς Συρίας, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ συλλογὴ θαυμάτων τῶν ἁγίων πού δημοσίευσε ὁ E. Rupprecht⁵³.

Ἐντούτοις στο Συναξάριο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ὁποῖου οἱ πηγές εἶναι παλαιότερες τοῦ 10ου αἰῶνα, ρητῶς ἀναφέρεται δύο φορές, τὴν 17η Ὀκτωβρίου⁵⁴ καὶ τὴν 1η Ἰουλίου, ὅτι *τρεῖς εἰσὶ συζυγίαί ἁγίων ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ*⁵⁵. Ἡ ἀπεικόνιση τριῶν ἢ δύο ζευγαριῶν τῶν ὁμωνύμων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ σὲ μνημεῖα πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία τιμήθηκαν τρία διαφορετικὰ ζεύγη μὲ τὰ ὀνόματα Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός.

Τὰ τρία ὁμώνυμα ζεύγη Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός εἰκονίζονται στο μνηολόγιο τοῦ χειρογράφου Vat. gr. 1156 (11ος αἰ.). Στὴ μικρογραφία πού ἀντιστοιχεῖ στίς 17 Ὀκτωβρίου εἰκονίζονται οἱ ἐξ Ἀραβίας, στὴ μικρογραφία πού ἀντιστοιχεῖ στὴν 1 Νοεμβρίου παρίστανται οἱ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ στὴ μικρογραφία πού ἀντιστοιχεῖ στίς 19 Ἰουλίου οἱ ἐκ Ρώμης⁵⁶. Στὸ Μνηολόγιο πού εἰκονίζεται στὸν πρόναο τῆς Μονῆς Ρεά (1561), στίς 16 Ὀκτωβρίου παρίσταται τὸ ζεῦγος τῶν ὁμωνύμων ἁγίων ἐξ Ἀρα-

50. *Martyr. Hieronimianum*, σ. 528: *Acta SS. Septembris*, VII, Parigi 1867, σ. 400-448. Πρβλ. δ.π., σ. 687.

51. *Enciclopedia Cattolica*, τ. IVα, σ. 686-688. — M. Wacht, *Inkubation*, RAC 18 (1998) 237-240. — H. Skrobucha, *Kosmas und Damian*, Recklinghausen 1965, σ. 10, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

52. *Peregrinatio religiosa - Forsch. z. Volkskunde* 33/35 (1950) 214.

53. *Cosmae et Damiani sanctorum medicorum vita et miracula e cod. Londinensi*, *Neue Deutsche Forschungen* 20 (Berlin) 935.

54. *Synaxarium EC*, σ. 145-146.

55. Στο ἔξω, σ. 791. Πιθανόν τὰ δύο ζεύγη οἱ ἐκ Ρώμης καὶ ἐκ Μ. Ἀσίας πού ἐξασκίωσαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ χωρὶς νὰ παίρνουν χρήματα καὶ τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα δεν γνωρίζουμε, νὰ μετνομαζήθηκαν ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ νὰ τοὺς δόθηκε τὸ ὄνομα τῶν πρώτων θαυματουργῶν ἱατρῶν Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. Ἐξ ἄλλου ἡ μετονομασία προσώπων συναντᾶται καὶ στὴν Κοινὴ Διαθήκη ἀρχετέξ φηρές (Ματθ. 4, 18. 16, 18. Μαρκ. 3, 16, 17. Ἰωαν. 1, 43. Πραξ. 11, 13. 12, 25. 13, 1, 9) καὶ μετέπειτα σχεδὸν γίνεται κανόνας στὴν τάξη τῶν μοναχῶν.

56. P. Μικινί, *Menolog*, Beograd 1973, σ. 194-195.

βίας, στὴν 1η Νοεμβρίου τὸ ζεῦγος ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ στὴν 1η Ἰουλίου τὸ ζεῦγος ἐκ Ρώμης⁵⁷. Τὰ δύο ζεύγη τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Μικρασιατῶν ἁγίων Ἀναργύρων εἰκονίζονται στὸ ἀνάγλυφο ποὺ βρίσκεται στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὴ Βενετία (δεύτερο μισὸ 12ου αἰ.), (εἰκ. 1). Πάνω, βρίσκονται σὲ προτομὴ οἱ Μικρασιάτες ἅγιοι μὲ τὴ μητέρα τους Θεοδότη καὶ κάτω, ὁλόσωμοι οἱ Ρωμαῖοι ἅγιοι⁵⁸. Στὸ Μηνολόγιο ποὺ εἰκονίζεται στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Staro Nagoričino (1317) παριστάνονται οἱ μὲν Μικρασιάτες ἅγιοι τὴν 1η Νοεμβρίου, οἱ δὲ Ρωμαῖοι τὴν 1η Ἰουλίου⁵⁹. Οἱ ἐκ Ρώμης Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸς μαζὶ μὲ τοὺς ἐξ Ἀραβίας ἁγίους εἰκονίζονται στὴ Μονὴ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Πρίλεπο (1270-1280)⁶⁰, στὸν ναὸ τῶν Εἰσοδίων (Σωτήρας) στὸ Kučenište κοντὰ στὰ Σκόπια (ὡς τὸ 1331)⁶¹ (εἰκ. 2-2α) καὶ στὴ Μονὴ τῶν Εἰσοδίων στὸ Kalenić (1407-1413)⁶² (εἰκ. 3-3α).

Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ δημιουργία ὁμάδων ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ζεύγη τῶν ἱατρῶν ἁγίων Ἀναργύρων. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα, στὴν Ἀγία Βαρβάρα στὸ Soğanlı τῆς Καππαδοκίας (1006 ἢ 1021) στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται ὁλόσωμο τὸ ζεῦγος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, μαζὶ μὲ τὸ ζεῦγος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, Παντελεήμονα καὶ Ἑρμόλαου, ἐνῶ ὁ Διομήδης σὲ προτομῇ⁶³. Στὸ δεύτερο παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸ Sakli kilise (1070) στὸ Göreme τὸ ζεῦγος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ παρίσταται ὁλόσωμο στὸν βόρειο καὶ νότιο πεσσὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐνῶ ἀπὸ πάνω τους εἰκονίζεται σὲ προτομὴ τὸ ζεῦγος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Παντελεήμονα καὶ Ἑρμόλαου⁶⁴. Ἐπίσης τὰ δύο ζεύγη εἰκονίζονται στὸν κυρίως ναὸ στὸ Direkli kilise (976-1025) στὸ Belisırma, ὅπου μᾶλλον εἰκονίζεται καὶ ὁ Θαλαλαῖος⁶⁵. Λίγο ἀργότερα στὴν Παναγία τῶν Χαλκίων στὴ Θεσσαλονίκη (1028) εἰκονίζονται σὲ μετάλλια στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τὰ ζεύγη τοῦ Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, τοῦ Παντελεήμονα καὶ τοῦ Ἑρμόλαου κα-

57. Στὸ ἴδιο, σ. 364, 365, 373.

58. Α. Ζυγγόπουλος, Τὸ ἀνάγλυφο τῶν ἁγίων Ἀναργύρων εἰς τὸν ἅγιον Μάρκον τῆς Βενετίας, *ΑΔ* 20 (1965) Μελέται, σ. 85-95.

59. P. Mijović, δ.π., σ. 267, 281. — B. Todić, *Staro Nagoričino*, Beograd 1993, σ. 79, 82.

60. Προσωπικὴ παρατήρηση.

61. J. Djordjević, *Zidno slikarstvo Srepske vlastele udoba Neuranjica*, Beograd 1994, σ. 84 ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Ἐπίσης εἰκονίζονται ὁ Κύρος καὶ ὁ Ἰωάννης, ὁ Παντελεήμονας καὶ ὁ Ἑρμόλαος ντυμένοι ὡς ἐπίσκοποι.

62. B. Živković, *Kalenić*, Beograd 1982, σ. 9 σχ. II⁶, σχ. V, σ. 13.

63. M. Restle, *Byzantine Wall painting in Asia Minor*, Recklinghausen 1967, εἰκ. 154, 155, 174, 342, 442.

64. Στὸ ἴδιο, σ. 103-105, πίν. 21, 34, 35, 41, 42.

65. Στὸ ἴδιο, σ. 160-161. Μᾶλλον ἀπεικονίζεται καὶ ὁ Θαλαλαῖος στὸν ἡμικύλινδρο τῆς βόρειας ἀψίδας τοῦ ναοῦ.

θώς και ο Θαλελαΐος⁶⁶. Ακολουθως σὲ ἀρκετοὺς ναοὺς κυρίως μικρῶν διαστάσεων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 12ο ὡς τὸν 15ο αἰῶνα⁶⁷, ἐπαναλαμβάνεται ἡ εἰκόνιση τοῦ ζεύγους τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ μαζὶ μὲ τὸ ζεύγος τῶν ἁγίων Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου. Σὲ τρεῖς ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν Ἀχρίδα⁶⁸ ἀντὶ τοῦ Ἑρμολάου εἰκονίζεται ὁ Τρύφων.

Σὲ ἀρκετοὺς ναοὺς ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου ἕως τὸν 14ο αἰῶνα⁶⁹ καὶ σὲ ἓνα χειρόγραφο μηνολόγιο τοῦ 15ου αἰῶ-

66. Α. Τσιτουρίδου, *Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσαλονίκη* 1985, σ. 45-46. — Α. Μαντᾶς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 2001, σ. 247.

67. Ὅπως στὴν Παναγία Ἀράκου στὴν Κύπρο (1192), βλ. Α. καὶ S. Stylianou, *The painted churches of Cyprus, treasures of Byzantine Art*, London 1985, σ. 185. Στὸν Αἰ-Στράτηγο στοὺς Πάνω Μπουλαριοὺς Μάνης (τέλος 12ου αἰ.), βλ. Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1995, σ. 178-179. Στὸν ἅγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρᾶ Ἀττικῆς (1232), βλ. Ναυσικᾶ Πανσελήνου, "Ἅγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρᾶ Ἀττικῆς, ἐπιγραφές-συμπληρωματικὰ στοιχεῖα τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου, ΔΧΑΕ 4/14 (1989) 184-186. Στοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης, στὴν ἁγ. Μαρίνα στοὺς Καλογέρους Ρεθύμνου (1300), βλ. I. Spatharakis, *Dated Byzantine wall paintings of Crete*, Leiden 2001, σ. 20. Στὸν ἁγ. Ὀνούφριον στὴ Γέννα Ἀμαρίου Ρεθύμνου (1329-1330), βλ. στὸ ἴδιον σ. 79-80. Στὴ Μονὴ Παναγίας Ὀλυμπιώτισσης Ἐλασσῶνος (1304/1305), βλ. Efthalia Constantinides, *The wall paintings of the Panagia Olympiotissa*, Athens 1992, σ. 203-205, εἰκ. 54, 174, 175. Στὴ Μονὴ Dečani (1347-1348), βλ. M. Mirković, *Pojedinacke figure svetitelja u naosu I pareklisima stoto Zidno slikarstvo Monastira Dečana gradja i studija*, Beograd 1995, σ. 251. Στὴν Παναγία Φορβιώτισσα στὸ Νικητάρι Κύπρου (14ος αἰ.) ὅπου προστίθεται καὶ ὁ Θαλελαΐος. Βλ. Α. καὶ S. Stylianou, δ.π., σ. 133. Στὸν ἁγ. Ἰωάννη τὸν Βαπτιστὴ στὴν Κριτοῦ Μεραιπέλου Ρεθύμνου (1389-1390) βλ. I. Spatharakis, δ.π., σ. 134. Στὸν ἁγ. Νικήτα τοῦ Καραβᾶ Μάνης (ἀρχὲς 14ου αἰ.), βλ. Ν. Γκιολές, Ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Νικήτα στὸν Καραβᾶ Μέσα Μάνης, *Λακων. Σπουδ.* 7 (1983) 176-177. Στὸν σπηλαιώδη ναὸ τοῦ ἁγ. Λαζάρου στὸ Tikves (14ος αἰ.) τῆς Σερβίας, βλ. B. Babić, *Pećinska crkva svetog Lazara u Tikvešu*, Z.L. U3 (1967) 162-163. Στὸν ἁγ. Γεώργιου τοῦ Βουνοῦ Καστοριάς (± 1385), βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων σὲ ναοὺς τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 214-215, εἰκ. 238. Στὸν ναὸ τῶν Εἰσοδίων στὸ Λεϊκοεῖ Ἀχρίδος (1461/1462), βλ. J. Subotić, *Obridska slikarska škola XV veka*, Beograd 1980, σ. 97. Στὴν Παναγία στὴ Σπηλιὰ Κισάμου Χανίων (χάραγμα 1401), βλ. Κ. Καλοκύρης, *Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1957, σ. 122. Στὴ Μεταμόρφωση-Σωτήρα στὸ Κάστρο Μυλοποτάμου Κυθέρων (τέλη 15ου αἰ.), βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ἰωάννα Μπίθα, *Εἰσαγωγή βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος*, Κύθηρα, Ἀθήνα 1997, σ. 230-231.

68. Στὴν προφ. Ἥλια στὸ Dolgaec (1454/1455), στὸν ἁγ. Νικόλαο στὴν Veni (4 Αὐγούστου 1460) καὶ στὸν ἁγ. Νικόλαο στὸ Kosel (Β' μισὸ 15ου αἰ.), βλ. J. Subotić, δ.π., σ. 55, 90-91, 115.

69. Ὅπως στοὺς ἁγ. Ἀναργύρους Καστοριάς (τέλος 11ου - ἀρχὲς 12ου αἰ.), βλ. Σ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Ἀθήνα 1984, σ. 25, στὸν ἁγ. Νικόλαο Κασνίτση Καστοριάς (1164-1191), βλ. στὸ ἴδιον, σ. 52. Στὸν ἁγ. Νικόλαο στὸν Ἐλαιῶνα Σερρών (12ος αἰ.) δὲν σώζεται ὁ Ἑρμολάος. Βλ. Ἀγγελικὴ Στρατῆ, *Ζωγραφικὲς μαρτυρίες τοῦ 12ου αἰῶνα στὴ Μακεδονία*, ΔΧΑΕ 4 (2003) 199. Στὴ Μονὴ Milečeva (1222-1228) ὁ Κοσμᾶς καὶ ὁ Δαμιανός (φθαρμένοι), ὁ Παντελεήμων (φθαρμένος), ὁ Ἑρμολάος καὶ ὁ Κύρος βλ. D. Vojnović, *Zidno slikarstvo crkve svetog Ahilja u Ahlju*, Beograd 2005, σ. 84, ὅπου σ. 535. Στὸ παρεκκλήσιον τῆς Dragutin στὰς Djurdjevi Sturoni κοντὰ στὴ Rasika (1282/1283) δὲν σώζεται ὁ Ἑρμολάος,

να⁷⁰ στὰ ζεύγη τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου προστίθεται καὶ τὸ ζεῦγος ποὺ συνιστοῦν ὁ Κύρος καὶ ὁ Ἰωάννης. Σὲ τρεῖς μεγάλους ναοὺς τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνα⁷¹ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία ζεύγη τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου, Κύρου καὶ Ἰωάννου προστίθεται τὸ ζεῦγος ποὺ δημιουργοῦν οἱ ἅγιοι Σαμφὼν ὁ Ξενοδόχος καὶ ὁ Διομήδης. Στὸ παρεκκλήσιο τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (1371), κτίσμα τοῦ Σέρβου δεσπότη Ἰωάννη Οὐγλεση⁷², στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχουν ζωγραφισθεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία προαναφερθέντα ζεύγη καὶ τὸ ζεῦγος ποὺ ἀποτελοῦν οἱ ἅγιοι Φώτιος καὶ Ἀνίκητος⁷³. Στὸ παρεκκλήσιο αὐτὸ ἔχουν εἰκονισθεῖ οἱ περισσότεροι ἅγιοι Ἀναργυροί.

Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι εἶναι πολὺ συνηθισμένη ἡ εἰκόνιση τοῦ ζεύγους τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ μαζί μὲ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα σὲ εἰκόνες καὶ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ μὲ παλαιότερη τὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ (9ος-10ος αἰ.).⁷⁴ Στὰ μνημεῖα ποὺ εἰκονίζονται τὰ μέλη τῆς ομά-

βλ. V. Djurić, Istorijske kompozicije u Srpskom slikarstvu srednjega veka i njihovo knjizevne paralele, ZRV. I, 10 (1967) 177. Στὴν Παναγία Μαυριώτισσα στὴν Καστοριά (1259-1264), ὅπου δὲν σώζεται ὁ Κοσμᾶς, ὁ Δαμιανὸς καὶ ὁ Παντελεήμων. Βλ. Σ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης ὁ.π., σ. 68. Στὸν ἅγ. Πέτρο Γαρδενίτσας Μάνης (ἀρχὲς 13ου αἰ.), βλ. Ν. Δρανδάκης, ὁ.π., σ. 266. Στὴν Ἐπισκοπὴ στὸ Σταυρὶ Κίττας Μάνης (γύρω στὸ 1200), βλ. στὸ ἴδιο, σ. 179. Στὸν ἅγ. Δημήτριον στὸ Πούρκο Κυθήρων (13ος αἰ.) ταυτίζονται μόνο ὁ Κοσμᾶς, ὁ Δαμιανὸς καὶ ὁ Ἑρμόλαος, οἱ ἄλλοι εἶναι ἀταύτιστοι καὶ στὸ βόρ. παρεκκλήσιο τοῦ ἁγ. Δημητρίου τὸν ἅγ. Νικόλαο (1278 ἢ 1302), βλ. Μ. Χατζηδάκης, Ἰωάννα Μπίθα, ὁ.π., σ. 165. Στὸν ἅγ. Πέτρο στοὺς Ἀραιοὺς Κυθήρων (μέσα 13ου - τέλος 13ου αἰ.), βλ. στὸ ἴδιο, σ. 677. Στὸν ἅγ. Νικόλαο στὴ Μονὴ Σελίνου Χανίων (1315), βλ. Ι. Spatharakis, ὁ.π., σ. 40-41. Στὸν ἅγ. Χρυσόστομο (1450) Γερακίου, βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 11, εἰκ. 32, 34, 35, 37, 39. Στὸν ἅγ. Σῶζοντα Γερακίου (α' δεκαετία 13ου αἰ.) σώζονται ὁ Κύρος καὶ ὁ Ἰωάννης, οἱ ἄλλοι εἶναι ἀταύτιστοι, βλ. στὸ ἴδιο, εἰκ. 322, 323. Στὸν ἅγ. Φώτιον στοὺς ἅγ. Θεοδώρους κοντὰ στὴ Σκλαβοπούλα Κρήτης (14ος αἰ.), βλ. Σ. Παπαδάκη-Οεκλάνδ, Δυτικὸτροπες τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰ. στὴν Κρήτη. Ἡ ἄλλη ὁψη μίας ἀμφίδρομης σχέσης, στὸ Εὐφρόσυνο, ἀφιέρωμα στὸν Μ. Χατζηδάκη, τ. 2, Ἀθήνα (1992), σ. 494.

70. Στὸ χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης PHb O.I. 58 fol. 55 (τοῦ 15ου αἰ.), βλ. L. Evseeva, *Afonskaja kniga obrazov XV V*, Moskva 1998, σ. 215.

71. Στὸν Ἅγιο Ἀχίλλειον στὸ Ατλίε τῆς Σερβίας (1296), βλ. D. Vojnović, ὁ.π., σ. 84-86, σχ. 17, 19, 26, 30, 33, 40. Στὸν ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὀρφανὸ Θεσσαλονίκης (1310-1320), βλ. Ἄννα Τσιτουρίδου, Ἡ ἐντολὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1978 σ. 163-165. Στὴ Μονὴ Gračanica (1321), βλ. B. Todić, *Gračanica, slikarstvo*, Beograd 1988, σ. 84, σχ. IV-VI.

72. V. Djurić, Freske crkvice sv. Besrebrnika despota Jovana Ugljse u Varopedu i njihov značaj za ispitivanje solynskog porekla resavskog živopisa, ZRV 7 (1961) 125-128. — I. Djordjević, *Zidno slikarstvo Srpske vlastele u doba Nemanjica*, Beograd 1994, σ. 92.

73. Ἄλλοτε ὁ ἅγ. Ἀνίκητος ἀποτελεῖ ζεῦγος μὲ τὸν ἅγ. Φώτιον ποὺ ἦταν ἀδελφός του καὶ ἄλλοτε μὲ τὸν ἅγ. Μώκιον.

74. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Ἀθήνα 1958, εἰκ. 38, 85, 231. Μὲ αὐτὴ τὴν ομάδα-τριάδα δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε διότι τὴ συναντᾶμε κατὰ κόρον.

δος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἀπαραίτητα εἰκονίζονται ὁ Κοσμάς, ὁ Δαμιανός καὶ ὁ Παντελεήμων ποὺ εἶναι πῶς γνωστοὶ ἀπὸ ὅλους⁷⁵. Ὅταν εἰκονίζονται μόνο οἱ τρεῖς ἢ ἔστω ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἐκπροσωποῦν τὴν τάξη τῶν ἁγίων Ἀναργύρων⁷⁶.

Ἡ θέση ποὺ καταλαμβάνουν οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι καθορισμένη. Ἄλλοτε τοποθετοῦνται στὸν κυρίως ναό, ἄλλοτε στὸ ἱερὸ ἢ στὸν νάρθηκα⁷⁷. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὰ μνημεῖα ὅπου ἐντοπίζεται ἡ ομάδα τῶν ἁγίων Ἀναργύρων διαπιστώνεται ὅτι παρατάσσονται κυρίως στὴ δεύτερη ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ πάνω εἰκονογραφικὴ ζώνη, κυρίως μέσα σὲ μετάλλια ἢ σὲ προτομή, καὶ τὰ μέλη τῶν ζευγαριῶν βρίσκονται συνήθως τὸ ἕνα δίπλα στὸ ἄλλο καὶ σπανιότερα τὸ ἕνα μέλος τοῦ ζεύγους ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἄλλο. Σὲ λιγότερα μνημεῖα σῶζονται παριστάμενοι οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι ὁλόσωμοι⁷⁸ καὶ σὲ ἀκόμα λιγότερα ἄλλοι ὁλόσωμοι καὶ ἄλλοι σὲ προτομή⁷⁹. Μᾶλλον οἱ διαθέσιμες ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ ἐπέβαλλαν ἐν πολλοῖς στὸν ἁγιογράφο πῶς θὰ τοὺς εἰκόνιζε.

Σὲ ὁρισμένους ναοὺς τὰ μέλη τῆς ομάδος τῶν ἁγίων Ἀναργύρων εἰκονίζονται πάνω ἀπὸ τοὺς κτήτορες ἢ κοντὰ σὲ αὐτοὺς. Ἡ θέση αὐτὴ προφανῶς ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τοὺς δωρητὲς τῆς ἁγιογράφησης τοῦ ναοῦ, οἱ ὅποιοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῶν ἱατρῶν Ἀναργύρων ποὺ θὰ τοὺς συμπαραστέκονταν στὶς ἀσθενεῖές τους. Ἔτσι οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι, Κοσμάς καὶ Δαμιανός, Παντελεήμων καὶ Ἑρμόλαος, Κύρος καὶ Σαμφών εἰκονίζονται κοντὰ στοὺς κτήτορες στὸν γυναικωνίτη τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἀχρίδας (περὶ τὸ 1345)⁸⁰ (εἰκ. 4) καὶ στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴ Βεύη (1460) οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι, Κοσμάς καὶ Δαμιανός, παρίστανται σὲ προτομή πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν κτητόρων ποὺ βρίσκεται στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐνῶ στὸν ἀπέναντι τοῖχο ἀντίστοιχη θέση κατέχουν ὁ Παντελεήμων καὶ ὁ Τρύφων⁸¹ (εἰκ. 5). Ἐπίσης στὸν ναὸ τῆς Ἀναλήψεως στὸ Leskoec (1461/1462) πάνω

75. Anna Chatzinikolaou, *Heilige, Rbk* 2 (1971) 1077.

76. Ντούλα Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου*, Ἀθήνα 1985, σ. 227.

77. D. Νομονιδί, δ.π., σ. 85-86.

78. Ὅπως στοὺς ναοὺς τῆς Ἀγ. Βαρβάρας (Tohtali Kilise) στὸ Sogānli τῆς Καππαδοκίας, στὸ Direkli Kilise στὸ Belisirtama Καππαδοκίας, στὸ Karanlik Kilise (παρεκκλήσιο 23) τοῦ Göltepe τῆς Καππαδοκίας, Μονὴ τῆς Milelewa τῆς Σερβίας, στὴ Μονὴ Kalenić τῆς Σερβίας, στὸν Ἀγ. Δημήτριον - Ἀγ. Νικόλαο στὸ Πούρκο Κυθήρων καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὸν Ἐλαιώνα Σερρών.

79. Ὅπως στοὺς ναοὺς τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων στὴν Καστοριά, στὸ Arilje τῆς Σερβίας, στὴ Μονὴ τῆς Gračanica τῆς Σερβίας καὶ στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὸ Κιτσένιςτε τῶν Σκουπίων.

80. C. Cvetković, *Ohrnđsko židno slikarstvo XIV veka*, Beograd 1980, σ. 92, σχ. 25.

81. C. Subotić, δ.π., σ. 90-91, σχ. 69.

ἀπὸ τὴν κτητορικὴ παράσταση βρίσκονται μέσα σὲ μετάλλια οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι, Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, Παντελεήμων καὶ Ἑρμόλαος⁸² (εἰκ. 6). Ἰδιαίτερη εἶναι ἡ περίπτωση στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ στὴν Καστοριά (1383)⁸³, ὅπου οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι, Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, Παντελεήμων καὶ Ἑρμόλαος εἰκονίζονται κοντὰ στὴ θέση ποῦ εἶχε προβλέψει ὁ καλλιτέχνης γιὰ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι σὲ ἀρκετοὺς ναοὺς τὰ μέλη τῆς ομάδας τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ταυτίζονται ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ποῦ κρατοῦν⁸⁴, ὅπως κιβωτίδια, φιαλίδια, μαχαίριδια, κοχλιάρια, ἀλλὰ καὶ πολλὲς φορὲς σταυροί, ποῦ εἶναι σημεῖο τοῦ μαρτυρίου τους. Τὰ τρία ὁμώνυμα ζεύγη Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός καὶ ὁ ἅγιος Παντελεήμων φοροῦν ἐνδύματα παραπλήσια τῶν ἱερέων ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα, ἀφοῦ καὶ κληρικοὶ ἱατροὶ ἐφόρουσαν τὰ τῶν λαϊκῶν ἱατρῶν φορέματα⁸⁵, ἐνῶ ὁ ἅγιος Ἑρμόλαος ἐλάχιστες φορὲς εἰκονίζεται λανθασμένα ὡς ἀρχιερεάς⁸⁶. Ὡστόσο ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶς⁸⁷ ἀναφέρει ὅτι μόνο οἱ ἅγιοι Ἑρμόλαος καὶ Σαμφὼν ἦταν ἱερεῖς. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ ἅγιος Τρύφων, προστάτης τῆς Νικαίας, ὁ ὁποῖος φορᾷ χιτῶνα καὶ συχνὰ κρατᾷ δρεπάνι, σημεῖο ὅτι ἀσχολεῖτο μὲ τὴν κηπευτικὴ⁸⁸.

Δὲν ἔχουν διασωθεῖ πολλοὶ ναοὶ ἀφιερωμένοι στοὺς ἁγίους Ἀναργύρους. Ἀπὸ τίς φιλολογικὲς πηγὲς εἶναι γνωστοὶ ναοὶ τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ καὶ Σαμφὼν τοῦ Ξενοδόχου στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἱδρυσὴ τους ὀφειλόταν σὲ αὐτοκράτορες ἢ ἀξιωματοῦχοις ποῦ εἶχαν βοηθηθεῖ

82. Στὸ ἴδιο, σ. 97, σχ. 77.

83. Εὐθ. Τσιγαρίδας, ὁ.π., σ. 214-215, σχ. 238.

84. D. Vojvodić, ὁ.π., σ. 84-86. — Anna Chatzinikolaou, ὁ.π., σ. 1078.

85. Ἰ. Ράλλη - Ἀ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα ἱερῶν Κανόνων*, τ. 3, Ἀθήνα 1953, σ. 344. — Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ πολιτισμός*, τ. 6, Ἀθήνα 1955, σ. 12-13. Πρβλ. Σ. Κουκιάρης, *Εἰκόνα τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα μὲ σκηνὲς τοῦ βίου του στὴ Μονὴ Σινᾶ*, ΔΧΑΕ 4/27 (2006) 233, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἐνδυμασίαν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων βλ. H. Skrobucha, *Kosmas und Damian*, Recklinghausen 1955, σ. 54. — O. Demus, *The mosaics of Norman Sicily*, Λονδίνο 1949, σ. 326. — L. Hadermann-Misgruch, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture Byzantine du XII S.*, Βρυξέλλες 1975, σ. 240-245. — N. Vatamanu, *Sant medecins thaumaturges*, Mitropolia Olteniei 1969, σ. 202-206. Πρβλ. Φ. Δροσογιάννη, *Σχόλια στὲς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλῃ Καστάνια Μάνης*, Ἀθήνα 1982, σ. 101-102. Οἱ ὁλόσωμοι ἅγιοι Ἀνάργυροι φαίνεται ὅτι φοροῦν ἐπιτραχήλιο. Βλ. Μ. Σωτηρίου, *Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ τρούλου τοῦ ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης*, ΔΧΑΕ ΣΤ (1972) 202.

86. Ὅπως στὸ παρεκκλήσιο 2 Sakli kilise ἢ ἁγ. Ἰωάννης στὸ Göreme (γύρω στὸ 1070) βλ. M. Restle, ὁ.π., σ. 103-105, πίν. 21, 23, 25, 34, 35, 41, 42. Στὰ Εἰσόδια (Σωτήρας) στὸ Kuçevište κοντὰ στὰ Σκόπια (1332-1337). Στὸν ἁγ. Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο στὸν Ἀξὸ Ρεθύμνου (α' μισὸ 14ου αἰ.) βλ. Ι. Σπαθαράκης, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνου*, Ρεθύμνο 1999, εἰκ. 73.

87. Ἑρμηνεία, ἐν Πετροπόλει 1909 (ἐκδοση Σπανοῦ), σ. 161-162.

88. Smilka Gabelić, *O ikonografii sv.*, σ. 108-120.

ἔπειτα ἀπὸ προσευχῆς τοὺς πρὸς τοὺς ἱατροὺς ἁγίους. Ὁ συμφοιτητὴς τοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450) Παυλῖνος εἶχε ἀρχίσει νὰ κτίζει τὴ Μονὴ τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ στὸ Κοσμίδιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅταν κατηγορήθηκε γιὰ ἔνοχες σχέσεις μὲ τὴν αὐτοκράτειρα Εὐδοκία. Ὅταν ὁ Θεοδόσιος διέταξε νὰ τὸν σκοτώσουν καὶ ὁ Παυλῖνος τὸ ἔμαθε, ἔφυγε καὶ σώθηκε. Τὴ σωτηρία του ἀπέδωσε σὲ θαῦμα τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, οἱ ὁποῖοι τὸν προστάτευσαν ἕως ὅτου τελείωσε τὸν ναὸ τοὺς⁸⁹. Ὁ Ἰουστινιανὸς Α' (527-565) πάσχων ἀπὸ βαρὴ ἀσθένεια, ἀπέδωσε τὴ θεραπεία του στοὺς ἁγίους Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸ καὶ ἀνακαίνισε τὴ Μονὴ στὸ Κοσμίδιον⁹⁰. Ἐπίσης ἔκτισε ναοὺς ἀφιερωμένους στοὺς ἴδιους ἁγίους στὴν Παμφιλία⁹¹ καὶ τὴν Κύρο τῆς Συρίας, ἴσως πάνω στὸν τάφο τοὺς⁹². Ἐπίσης ὁ Ἰουστινιανὸς Α' ἀπέδωσε τὴν θεραπεία του καὶ στὸν ἅγιο Σαμψὼν τὸν Ξενοδόχο· γιὰ τοῦτο ἔκτισε ξενῶνα στὸ ἴδρυμα τοῦ ἁγίου στὴν Κωνσταντινούπολη⁹³. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστῖνος Β' (565-576) καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Σοφία ἔκτισαν τὸν ναὸ τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ τοῦ Βασιλίσκου τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιὰ Νίκας ἐπὶ νίκας νόσων καὶ βαρβάρων⁹⁴. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Παφλαγῶν (1034-1041) ξανάκτισε τὴ Μονὴ στὸ Κοσμίδιον⁹⁵, ἐξελεούμενος τοὺς ἐκείνου θεράποντας ἵν' εἰ πως ἐξωδηκὸς αὐτοῦ τὸ σπλάχνον ἰάσωνται⁹⁶. Στὸ στέμμα ποὺ δώρησε ὁ αὐτοκράτορας στὸν βασιλιά τῆς Οὐγγαρίας (στέμμα τοῦ ἁγίου Στεφάνου) (1071-1077) εἰκονίζονταν ὁ Μιχαὴλ Ζ' ὁ Δούκας (1071-1078), ὁ γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου (1074-1078), ὁ βασιλιάς τῆς Οὐγγαρίας Γκέζα Α' (1074-1077), ὁ Ἰησοὺς ἐνθρονος, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ, οἱ ἅγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος⁹⁷ καὶ οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς γιὰ νὰ τοῦ δίνουν τὴν υἰεὶά του. Ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρης (1254-1258) ἔκτισε στὴ Νίκαια μεγάλο ναὸ ἀφιερωμένο στὸν ἅγιο Τρύφωνα, ποὺ ἦταν προστάτης τῆς

89. Γεώργιος Κωδινός, *Περὶ κτισμάτων Κωνσταντινουπόλεως*, PG 157, 592. — R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantine, I. Le siège de Constantinople de la Patriarcat Oecuménique, III, Le églises et monastères*, Paris 1969, σ. 296-297.

90. J. Hany, *Procopii Caesariensis, opera omnia*, τ. IV, Lipiae 1964, σ. 30-31.

91. Στὸ ἴδιο, σ. 171.

92. Στὸ ἴδιο, σ. 80-81.

93. *Synaxarium EC.* σ. 773-776, PG 117, 513, 115, 275-277. — Πρωτοπρ. Δ. Ἱ. Κωνσταντίνου, *Βυζαντινὴ Φιλανθρωπία καὶ κοινωνικὴ πρόνοια*, Ἀθήναι 1986, σ. 257.

94. R. Janin, *ὁ.π.*, σ. 294-295, δεῦν καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

95. R. Janin, *ὁ.π.*, σ. 297-298.

96. F. Renauld, Michel Psellus, *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, τ. I, Paris 1926, σ. 71-72.

97. Τίμος Παπαμανωλάκης, *Re-Deconstructing the Khakhuli triptych*, ΔΧΑΕ 4/23 (2002) 245. — Ὁ ἴδιος, *Orth of the Earth: Images of Imperial Universality*, στὸ *Βυζάντιο καὶ οἰκουμένη*, Ἀθήνα 2003, σ. 90-91.

Νίκαιας, ὅπου τοποθέτησε τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου⁹⁸. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἅγιος Τρύφων ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰῶνα ἦταν προστάτης τῆς πόλεως Κοτορ στὴ Δαλματία καὶ εἰκονιζόταν στὰ νομίσματά της. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος (913-959) μάλιστα ἀναφέρεται στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου ποὺ ὑπῆρχε στὸ Κοτορ καὶ ὅτι ὁ ἅγιος θεράπευε ὅλες τὶς ἀσθένειες⁹⁹.

Ἐπίσης εἶναι γνωστὰ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ ὥθησαν τοὺς κτήτορες τεσσάρων ναῶν νὰ εἰκονισθεῖ ἡ ομάδα τῶν ἁγίων Ἀναργύρων ἢ ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτούς, σὲ ναοὺς ποὺ εἶχαν ἰδρύσει. Ὁ κράλης τῆς Σερβίας Dragutin, κτήτορας τοῦ παρεκκλησίου στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Djurdjevi Stupronί κοντὰ στὴ Ras (1282/1283) καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου στὸ Arilje (1295/1296), παρήγγειλε νὰ ζωγραφισθοῦν στὸν πρῶτο ναὸ πέντε καὶ στὸν δεῦτερο ὀκτὼ ἅγιοι Ἀναργυροί, διότι πίστευε ὅτι βοήθησαν νὰ θεραπευθεῖ τὸ πόδι του, τὸ ὁποῖο εἶχε σπάσει πέφτοντας ἀπὸ τὸ ἄλογο¹⁰⁰. Στὸ Djurdjevi Stupronί σῶζονται οἱ προτομὲς τῶν Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, Παντελεήμονος, Κύρου καὶ Ἰωάννου· στὸ Arilje οἱ ὁλόσωμες παραστάσεις τῶν Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου, ἐνῶ σὲ μετάλλια βρίσκονται οἱ μορφὲς Κύρου καὶ Ἰωάννου, Σαμφῶν καὶ Διομήδη (εἰκ. 7-10). Ὁ δεσπότης Ἰωάννης Uglješ ἔκτισε στὴ Μονὴ Βατοπεδίου παρεκκλήσιο τὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε στοὺς ἁγίους Ἀναργύρους (πρὶν ἀπὸ τὸ 1371). Ὁ ἴδιος θέλησε νὰ ζωγραφισθοῦν ἐννέα ἱερεῖς ἅγιοι στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ βοηθήσουν νὰ θεραπευθεῖ ὁ ἄρρωστος γιὸς τοῦ Despotonίε¹⁰¹. Ἴσως κάποιος ἀπὸ τοὺς κτήτορες τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὸ Kučenište κοντὰ στὰ Σκόπια (1332-1337), ὁ βοϊβόδας Dejan, ἡ γυναίκα τοῦ Vladislava, οἱ γιοὶ τους Vladislav Jovan, Radoslav καὶ ἡ Marena (Μαρίνα) νὰ εἶχαν προβλήματα υγείας καὶ ἐπιθύμησαν νὰ ζωγραφισθοῦν τέσσερα ζεύγη ἀπὸ τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους στὸν ναό¹⁰² (εἰκ. 11-12).

Εἶναι κατανοητοὶ οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους εἰκονίσθηκε ἡ ομάδα τῶν ἁγίων Ἀναργύρων σὲ πολλοὺς ναοὺς. Πανανθρώπινο καὶ διαχρονικὸ αἶτημα πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι νὰ χαρίζει τὴν πολυπόθητη υγεία καὶ αὐτὸ ἐκφράζουν οἱ εὐχὲς ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς λαματικούς ἁγίους καθὼς καὶ ἡ εἰκόνιση μελῶν τῆς ομάδος τῶν ἱατρῶν ἁγίων Ἀναργύρων. Ἡ

98. Smilka Gabelić, *O ikonografii sv. Trifuna, Kulturno Nasledvo*, τ. 28-29, Skopje 2004, σ. 108, 112-113. Ὁ Λέων Α' (775-780) καὶ ὁ Θεόδωρος Λάσκαρης (1254-1258) ἔγραψαν Λόγους πανηγυρικοὺς στὸν ἅγιο Τρύφωνα.

99. Στὸ ἴδιο, σ. 108-109, δπou καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

100. J. Djordević, δ.π., σ. 91-92. — D. Vojvodić, δ.π., σ. 84-86 δπou καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

101. J. Djordević, δ.π., σ. 92. — D. Vojvodić, δ.π., σ. 84-86. Ὁ Despotonίε τάφηκε στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου.

102. J. Djordević, δ.π., σ. 92, 115-116, 132. — D. Vojvodić, δ.π., σ. 84-86.

ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων τους στὴ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ στὴν ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς εἶναι μία ἐπισφράγιση καὶ ἀναγνώριση τῆς τιμῆς ποὺ ἀπέδωσαν οἱ πιστοὶ στοὺς ἱατροὺς ἀγίους Ἀναργύρους. Ὡστόσο τὸ ἑορτολόγιο φαίνεται ὅτι δὲν ἐπηρέασε τὴν ὁμαδικὴ εἰκόνισή τους, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν εἶχε θεσπισθεῖ οὔτε γιορτὴ, οὔτε ἔχει ἐντοπισθεῖ εἰκόνα τῆς Συνάξεως τῶν ἀγίων Ἀναργύρων.

Ὅσο γιὰ τὶς δύο γνωστὲς μεταβυζαντινὲς εἰκόνες μὲ τοὺς ἀγίους Ἀναργύρους, αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ προορίζονταν γιὰ τὴ γιορτὴ τῆς Συνάξεως. Ἡ εἰκόνα τῆς Μονῆς Παντοκράτορος (16ος αἰ.) εἶναι λειψανοθήκη¹⁰³ καὶ ἡ εἰκόνα τῆς Μονῆς Πάτμου (1630-1640) ἦταν ἀφιέρωμα τοῦ ἡγουμένου Γερμανοῦ Μαθαῖ¹⁰⁴ προφανῶς γιὰ τὴν ὑγεία του. Ἡ μοναδικὴ εἰκόνα τῆς Συνάξεως τῶν ἀγίων Ἀναργύρων, ποὺ εἶναι σὲ ἐμένα γνωστή, προέρχεται ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ παρεκκλησίου τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στὸν Μονοξυλίτη τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἔργο τοῦ ζωγράφου Δανιὴλ (1615), καὶ φυλάσσεται στὸ εἰκονοφυλάκιο τῆς Μονῆς Διονυσίου¹⁰⁵. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς εἰκόνας αὐτῆς, ἡ ἀφιερωμένη σὲ ὅλους τοὺς ἀγίους Ἀναργύρους, καὶ ἡ ἀκολουθία ποὺ ἔγραψε γιὰ ὅλους τοὺς ἀγίους Ἀναργύρους ὁ ἱερομόναχος Βενέδικτος τῆς Μονῆς Ἀγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἀγίου Ὁρους¹⁰⁶, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἑορτὴ τῆς Συνάξεως τῶν ἀγίων Ἀναργύρων θεσπίσθηκε στὸ Ἅγιον Ὅρος μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα.

103. Κατερίνα Καλαματιζή-Κατσαροῦ, *Εἰκόνες Μονῆς Παντοκράτορος*, "Αγ. Ὅρος 1998, σ. 211-213, εἰκ. 111.

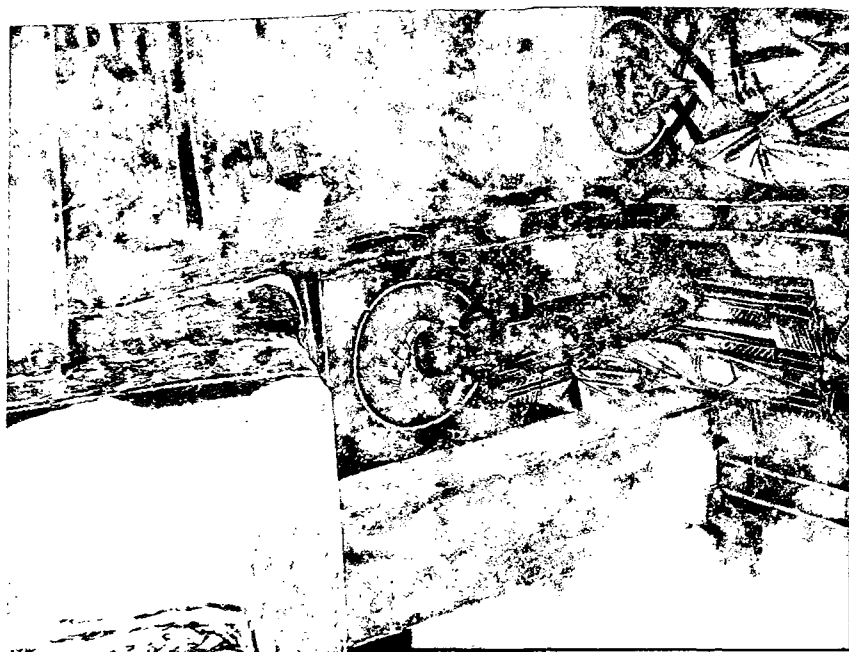
104. Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, Ἀθήνα 1997, σ. 168, εἰκ. 145.

105. Κ. Βαφειάδης, *Τὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου Δανιὴλ στὴν Ἱ. Μ. Διονυσίου Ἀγίου Ὁρους*, Ἀθήνα 2004, σ. 291-292, εἰκ. 174, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή.

106. Νικαῖδῆμος Ἀγουρίτσου, *Ἑορτοδρόμων*, ἔκδοση Σπανοῦ, τ. 1ος, σ. 138.

Εἰκ. 1. Βενετία, ἀνάγλυφο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου (β' μισὸ τοῦ 12ου αἰ.).

CTI
CTATH

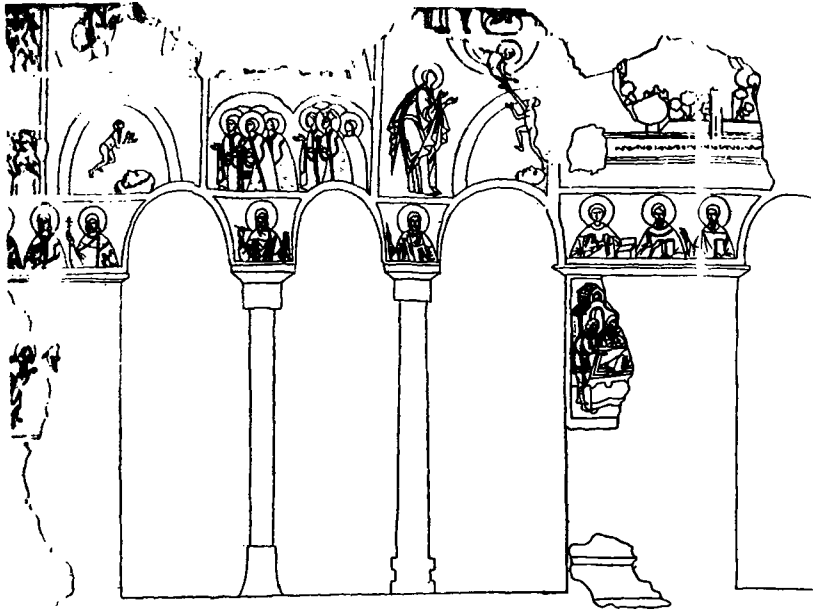
CTH CTH
CTH
CTH

CTI KATHMTH

Εἰκ. 3. Σερβία, Μονὴ Kalenić (1407-1413), παράθυρο βόρειου χοροῦ, οἱ ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς οἱ ἐξ Ἀραβίας.

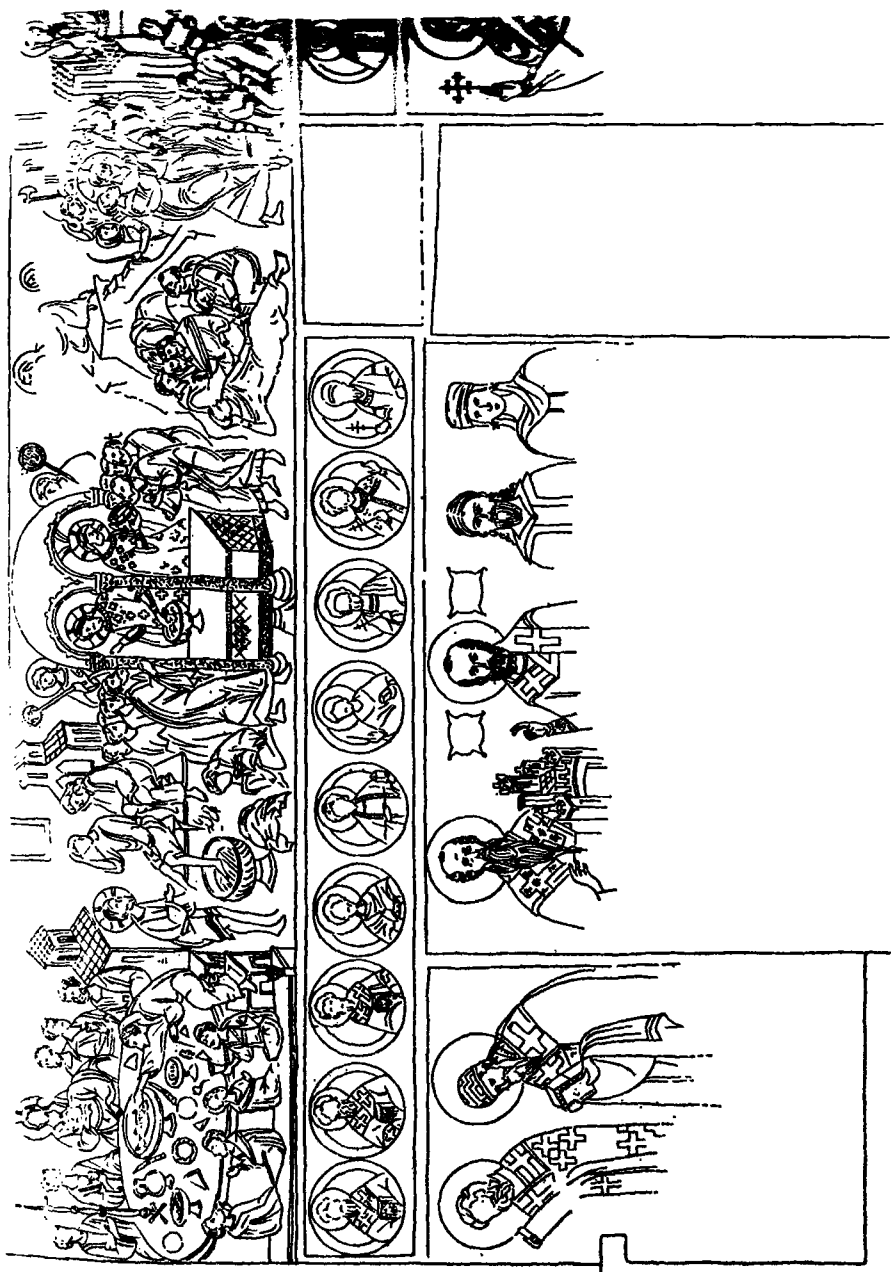
Εἰκ. 3α. Σερβία, Μονὴ Kalenić (1407-1413), παράθυρο βόρειου τοίχου, οἱ ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς οἱ ἐκ Ρώμης.

Εἰκ. 4. Αχρίδα, γυναικωνίτης (περὶ τὸ 1345) ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ οἱ ἅγιοι Κοσμάς, Δαμιανός, Παντελεήμων, Ἑρμόλαος, Κύρος καὶ Σαμφών.

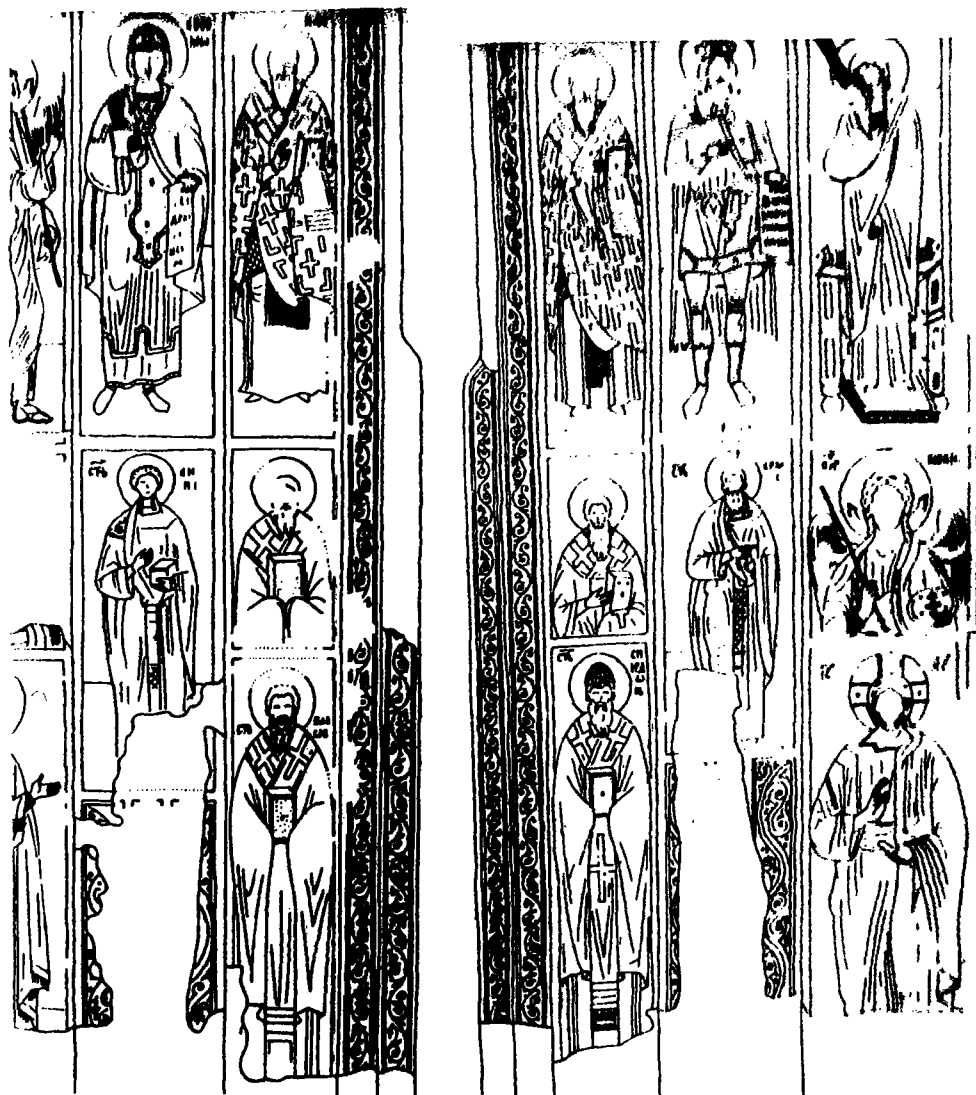

Εἰκ. 5. Σχόπια, Νεβί, ναὸς Ἀγίου Νικολάου (1460) νότιος τοῖχος, οἱ ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανός.

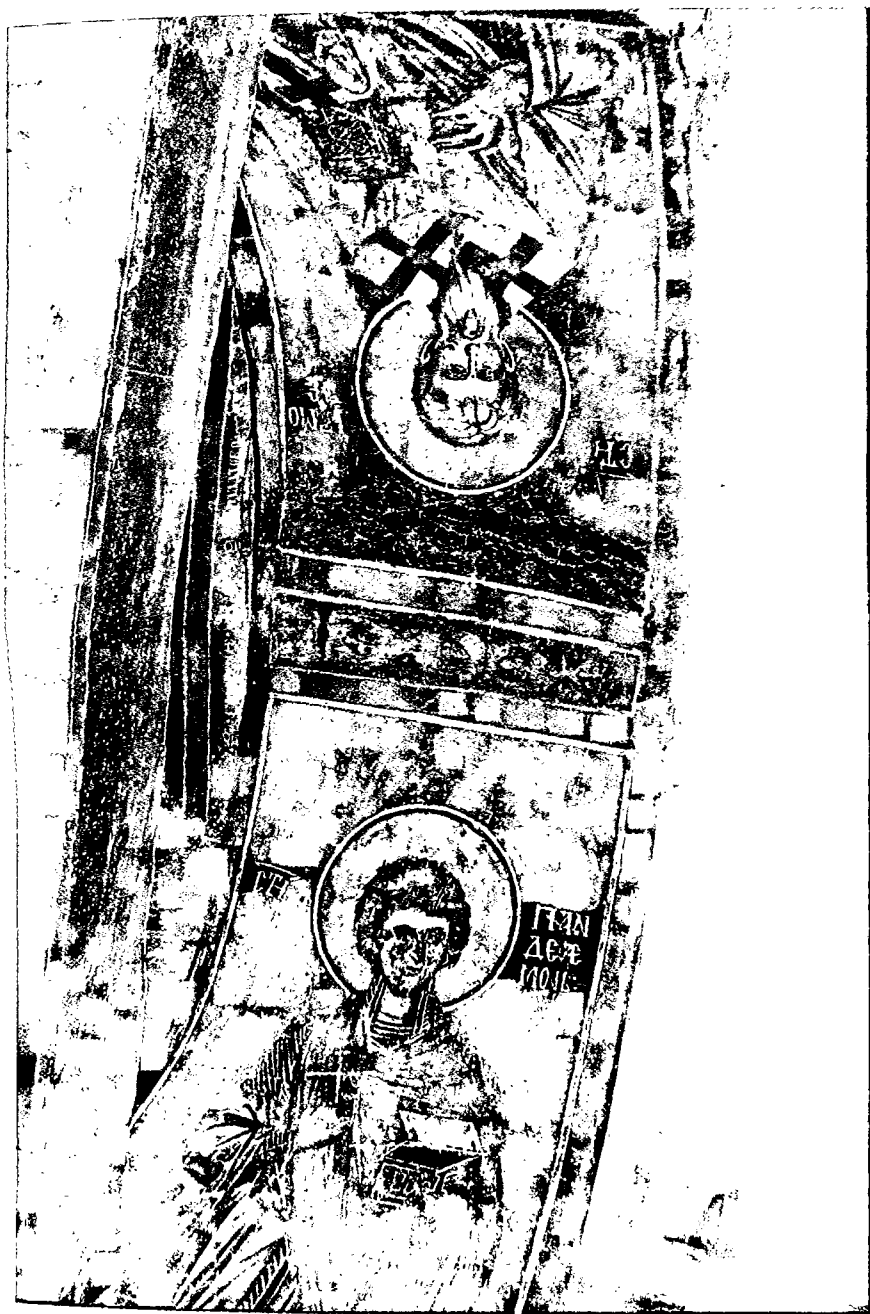
Εικ. 7. Σερβία, ναός Αγίου Αχιλλείου στο Arilje, ΒΑ πεσσός ο άγιος Κοσμάς και ΝΔ πεσσός ο άγιος Δαμιανός.

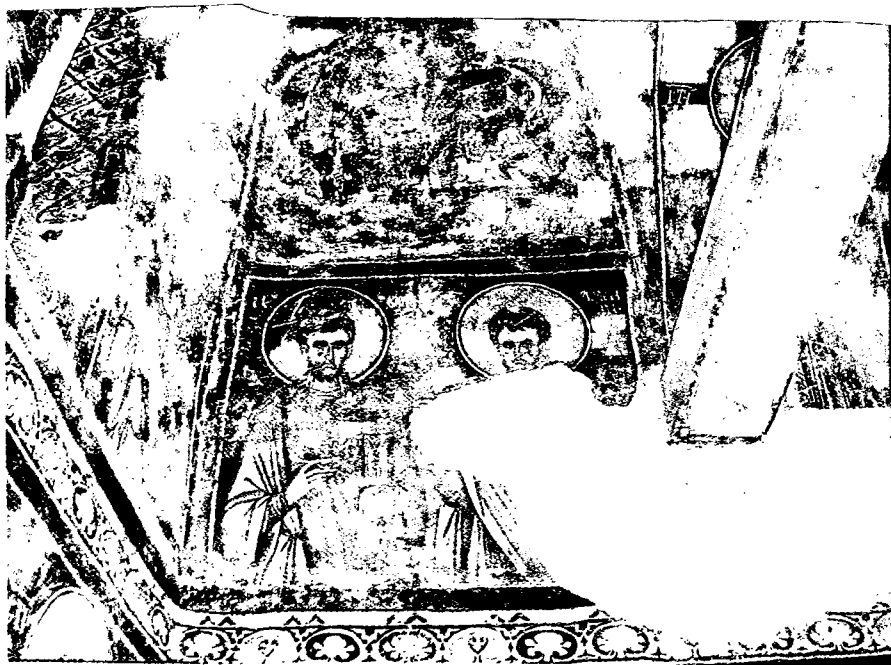
Εἰκ. 8. Σερβία, ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλεῖου στὸ Aritje, ΒΑ πεσσὸς ὁ ἅγιος Παντελεήμων καὶ ΝΑ πεσσὸς ὁ ἅγιος Ἑρμόλαος.

Εικ. 9-10. Σερβία, ναός Αγίου Αχιλλείου στο Ατσίλγε, μετάλλια με τούς αγίους Σαμφών, Διομήδη, Κύρο και Ιωάννη.

Εβλ. 11. Σκόπια, Κυζενίστε, ναὸς τῶν Εἰσοδίων (Σωτήρας) (ἕως τὸ 1331), οἱ ἅγιοι Παντελεήμων καὶ Ἑρμόλαος.

Είχ. 12. Σχόπια, Κυčeviste, ναός τῶν Εἰσοδίων (Σωτήρας) (ἕως τὸ 1331), οἱ ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς οἱ ἐκ Ρώμης.

ΕΥΛΟΓΛΥΠΤΟΙ ΣΤΑΥΡΟΙ ΜΕ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΜΟΝΗ ΙΒΗΡΩΝ (16ος-17ος ΑΙΩΝΑΣ)*

Στη μονή Ιβήρων φυλάσσεται ένας μεγάλος αριθμός έργων μικροτεχνίας (σταυροί, εγκόλπια, λειψανοθήκες, επενδύσεις και σταχώσεις ευαγγελίων κ.ά.) των βυζαντινών και κυρίως των μεταβυζαντινών χρόνων¹, ορισμένα από τα οποία αποτέλεσαν αντικείμενο αναφοράς συγγραφέων στο παρελθόν². Οι λεηλασίες και οι καταστροφές, που υπέστη η μονή στο πέρασμα των αιώνων, αλλά και οι εκποιήσεις ιερών σκευών για τις ανάγκες της Επανάστασης του 1821³, άφησαν το αποτύπωμά τους και

* Η μελέτη αυτή αποτελεί ανάπτυξη ομότιτλης ανακοίνωσής μου στο 27ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, που πραγματοποιήθηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών στις 11-13 Μαΐου 2007, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2007, σ. 62-63. Τα κεμήλια που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν μικρό τμήμα του συνόλου των έργων μικροτεχνίας της μονής που καταγράφηκαν στο πλαίσιο των υπηρεσιακών μου καθηκόντων στη 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και συντηρήθηκαν από τους συντηρητές έργων τέχνης και αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού Κυριάκο Μαθιό και Ιωάννη Γούλα μεταξύ των ετών 2004-2006. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου «Συντήρηση κεμηλίων και έργων τέχνης του Αγίου Όρους», με υπεύθυνο τον Έφορο Αρχαιοτήτων δρ. Ιωάννη Ταβλάκη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την προτροπή του στην ενασχόλησή μου με το θέμα και την άδεια δημοσίευσής των κεμηλίων. Τις ευχαριστίες μου εκφράζω στην αδελφότητα της μονής, κυρίως στον προηγούμενο γέροντα Βασίλειο, τον ηγούμενο γέροντα Ναθανάηλ και τον γραμματέα της πατέρα Χριστοφόρο, για τη μακρά φιλοξενία τους, την αμέριστη συμπαράστασή τους και την εμπιστοσύνη με την οποία περιλαμβάνουν έως σήμερα την έρευνά μας. Πολλές ευχαριστίες χρωστώ στην κα Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα για την πρόθυμη βοήθειά της στην προσέγγιση του υλικού, τις πολύωρες συζητήσεις μας και τις ουσιαστικές παρατηρήσεις της. Ευχαριστώ επίσης τον φίλο συνάδελφο Βαγγέλη Μαλαδάκη για τις εύστοχες επισημάνσεις του, που συνέβαλαν στη βελτίωση του κειμένου. Ο γράφων συντάσσει εκτενή μελέτη για τα έργα αργυροχρυσοχοίας και μικρογλυπτικής της μονής Ιβήρων.

1. Δ. Α. Λιάκος, Από το σκευοφυλάκιο της αγιορειτικής μονής Ιβήρων: πρόδρομες παρατηρήσεις στη μελέτη των έργων μικροτεχνίας, 20ή Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη (2006), Θεσσαλονίκη 2008, σ. 539-550.

2. Μ. Γεδεών, Χρονογραφία της εν Άθω Μονής των Ιβήρων, Εν Κωνσταντινουπόλει 1906 κ.α 1912, σ. 15. — Ιωάννου του Κομνηνού, Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους Αθωνος, Snagon 1701, Καρυές Αγίου Όρους 1984, σ. 64.

3. Χαρακτηριστική είναι η πληροφορία του Γεράσιμου Σμυρνάκη, ότι η αξία των αργυρών αντικειμένων της μονής Ιβήρων που εκποιήθηκαν για τις ανάγκες της Επανάστασης, ανέρχεται, σύμφωνα με έγγραφο του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια που έστειλε προς τη μονή, σε εξακόσιες χιλιάδες δραχμές, Γ. Σμυρνάκης, Το Άγιον Όρος, Καρυές Αγίου Όρους 2005³, σ. 481.

στον χειμηλιακό πλούτο της μονής. Παρόλα αυτά, ορισμένες ευνοϊκές συγκυρίες, όπως η διάσωση του σκευοφυλακίου από την πυρκαγιά του 1740⁴, αλλά και η διαρκής μέριμνα των ιβηριτών μοναχών για την ασφάλεια του *ἀπρόσιτου εἰς πάντας σκευοφυλακίου*⁵, συνέβαλαν στη διατήρηση μέχρι σήμερα ενός μεγάλου αριθμού χειμηλίων. Μεταξύ αυτών οι ξυλόγλυπτοι σταυροί με επενδύσεις κατέχουν σημαντική θέση.

Από το σύνολο αυτό, στην παρούσα μελέτη επελέγη να παρουσιαστεί μία μικρή αλλά αντιπροσωπευτική ομάδα οκτώ σταυρών των τελευταίων δεκαετιών του 16ου και του 17ου αι. Οι δύο από αυτούς ανήκουν στον τύπο του σταυρού λιτανείας⁶ και έχουν λειτουργική έως σήμερα χρήση, καθώς είναι τοποθετημένοι ο πρώτος στην Αγία Τράπεζα του παρεκκλησίου της Παναγίας Πορταΐτισσας (αρ. κατ. 1) και ο δεύτερος στην Αγία Τράπεζα του καθολικού (αρ. κατ. 2). Οι υπόλοιποι έξι (αρ. κατ. 3-8) είναι σταυροί ευλογίας και φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο της μονής. Όλοι τους έχουν αμφιπρόσωπο ξυλόγλυπτο πυρήνα, επενδεδυμένο στην πλαισίωσή του με ασήμι, συνήθως επιχρυσωμένο⁷. Στην επένδυση συναντάται διάκοσμος διαφόρων τεχνικών, εγχάρακτος, ανάγλυφος ή συρματερός, ποικιλμένος κατά περίπτωση με πολύχρωμα σμάλτα, χρωματιστές πέτρες ή μαργαριτάρια. Οι περισσότεροι σταυροί φέρουν επιγραφή που αναγράφεται στο κάτω τμήμα της κάθετης κεραίας ή στο στέλεχος.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, παρατίθενται τα απαραίτητα στοιχεία της ταυτότητας κάθε χειμηλίου (τύπος, θέση, υλικό, διαστάσεις, χρονολόγηση) και αναφέρονται οι παραστάσεις στις δύο όψεις του ξυλόγλυπτου πυρήνα με τις σχετικές επιγραφές, όταν υπάρχουν.

1. Σταυρός λιτανείας - Αγίας Τράπεζας παρεκκλησίου Παναγίας Πορταΐτισσας (εικ. 1-5).

Ξύλο, επιχρυσωμένο ασήμι, σμάλτα.

Διαστ.: 60 x 21 εκατ.

Χρον.: 1586

Α' όψη: Ευαγγελισμός (Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ), Γέννηση [Η ΓΕΝΙΣΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ], Μεταμόρφωση (Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ), Ανάσταση του Λαζάρου

4. Μ. Γεδεών, Χρονολογία 21.

5. Γ. Σμυρνάκης, Άγιον Όρος 481.

6. Για τη διάκριση των σταυρών στους διάφορους τύπους (λιτανείας, ευλογίας και αγιασμού) βλ. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστικά αργυρά, έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Ελλάδας*, Αθήνα 1980, σ. 16-17.

7. Για τη σημασία των επενδύσεων βλ. Ε. Ν. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαϊδίου. Βυζαντινές εικόνες και επενδύσεις*, Άγιον Όρος 2006, σ. 275-276.

(Η ΕΓΕΡΣΙΣ ΛΑΖΑΡΟΥ), Κοίμηση της Θεοτόκου [Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ Τ(ΗΣ) Θ(ΕΟ-ΤΟ)ΚΟΥ] (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), Ίαση του Τυφλού (ΤΟΥ ΤΗΦΛΟΥ), Υπαπαντή (Η ΥΠΑΠΑΝΤΙ), Μεσοπεντηκοστή (Η ΜΕΣΟ-ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ), Βάπτιση [ΒΑΠΤΗΣΙΣ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ] (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), Ρίζα του Ιεσσαί (Η ΡΗΖΑ ΤΟΥ ΙΕΣΑΙ) (φυλλοφόροι βλαστοί).

Β' όψη: Βαΐοφόρος (Η ΒΑΙΟΦΟΡΟΣ), Σταύρωση [Η ΣΤ(ΑΥ)ΡΩΣΙΣ Χ(ΡΙ-ΣΤΟ)Υ], Εις Άδου Κάθοδος [Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ], Ανάληψη [Η ΑΝΑ-ΛΗΨΙΣ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ], Πεντηκοστή (Η ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ) (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), Εισόδια της Θεοτόκου [ΗΣΟΔΟΣ Τ(ΗΣ) Θ(ΕΟΤΟ)-Κ(ΟΥ)], Ψηλάφηση του Θωμά (Η ΨΗΛΑΦΗΣΗΣ), Λίθος (των μυροφόρων), Αποτομή του Προδρόμου [η αποτομή του (προδρόμου)] (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), Ρίζα του Ιεσσαί (φυλλοφόροι βλαστοί).

2. Σταυρός λιτανείας - Αγίας Τράπεζας καθολικού (εικ. 6-12).

Ξύλο, επιχρυσωμένο ασήμι, σμάλτα, τουρκουάζ, χρωματιστές πέτρες.
Διαστ.: 58×21 εκατ.

Χρον.: 1607

Α' όψη: Ευαγγελισμός (Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ), Γέννηση (Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ), Μεταμόρφωση (Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ), Ανάσταση του Λαζάρου (Η ΕΓΕΡΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ), Συνάντηση Ιησού με τη Σαμαρείτιδα [Ο ΙΗΣΟΥΣ Κ(ΑΙ) Η ΣΑΜΑΡΙΤΙΣ] (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), Υπαπαντή [ΗΠΑ-ΠΑ(Ν)ΤΙ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ], Βάπτιση [Η Β(Α)ΠΤΙΣΙΣ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ] (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), Ρίζα του Ιεσσαί (φυλλοφόροι βλαστοί).

Β' όψη: Ανάληψη (Η ΑΝΑΛΗΨΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ), Σταύρωση (Η ΣΤΑΥ-ΡΩΣΙΣ), Πεντηκοστή (ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ), Κοίμηση της Θεοτόκου [Η ΚΟΙΜΗ-ΣΙΣ ΤΗΣ Θ(ΕΟΤΟ)Κ(ΟΥ)], Ίαση του Τυφλού (ΙΩΜΕΝΟΣ ΤΥΦΛΟΣ) (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), Εις Άδου Κάθοδος [ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΙΜΟΝ], Βαΐοφόρος [Η ΒΑΙΟΦΟΡΟΣ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΗΜΟΝ] (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), Ρίζα του Ιεσσαί (φυλλοφόροι βλαστοί).

3. Σταυρός ευλογίας σκευοφυλακίου (εικ. 13-15).

Ξύλο, επιχρυσωμένο ασήμι, τουρκουάζ, χρωματιστές πέτρες.

Διαστ.: 53×21 εκατ.

Χρον.: Αρχές 17ου αι.

Α' όψη: Ευαγγελισμός (Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ), Γέννηση [Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙ)Σ(ΤΟΥ)], Μεταμόρφωση (Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ), Ανάσταση του Λαζά-

ρου [Η ΕΓΕΡΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΖ(ΑΡΟΥ)], Συνάντηση Ιησού με τη Σαμαρείτιδα [Η (ΣΑ)ΜΑΡΙΤΗΣ] (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), Υπαπαντή [Η ΥΠΑΠΑΝΤΗ ΤΟΥ Χ(ΡΙ)Σ(ΤΟΥ)], Βάπτιση (Η ΒΑΠΤΗΣΙΣ) (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), Ρίζα του Ιεσσαί (φυλλοφόροι βλαστοί).

Β' όψη: Ανάληψη [Η ΑΝΑΛΗΨΙΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙ)ΣΤ(ΟΥ)], Σταύρωση (Η ΣΤΑΥΡΩΣΙΣ), Πεντηκοστή (Η ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ), Κοίμηση της Θεοτόκου (Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ), Ίαση του Τυφλού (Ο ΙΩΜΕΝΟΣ) (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), Εις Άδου Κάθοδος [Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙ)Σ(ΤΟΥ)], Βαϊοφόρος (Η ΒΑΙΟΦΟΡΟΣ) (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), Ρίζα του Ιεσσαί (φυλλοφόροι βλαστοί).

4. Σταυρός ευλογίας σκευοφυλακίου (εικ. 16-18).

Ξύλο, επιχρυσωμένο ασήμι.

Διαστ.: 35,5×18 εκατ.

Χρον.: 1650

Α' όψη: Φιλοξενία του Αβραάμ, Ευαγγελισμός [Ο ΕΥΑΓΓΕΛΗΣ(ΜΟΣ)], Γέννηση, Μεταμόρφωση, Έγερση του Λαζάρου (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), ευαγγελιστής, Βάπτιση, Υπαπαντή, ευαγγελιστής (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), Ρίζα του Ιεσσαί (φυτόσχημοι δράκοντες).

Β' όψη: Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα, Ανάληψη [Η ΑΝΑΛΗΨ(Ι)Σ], Σταύρωση, Πεντηκοστή, Βαϊοφόρος (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), ευαγγελιστής, Κοίμηση, Εις Άδου Κάθοδος, ευαγγελιστής (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), Ρίζα του Ιεσσαί (φυτόσχημοι δράκοντες).

5. Σταυρός ευλογίας σκευοφυλακίου (εικ. 19-21).

Ξύλο, επιχρυσωμένο ασήμι, χρωματιστές πέτρες.

Διαστ.: 32×16 εκατ.

Χρον.: Πρώτο μισό 17ου αι.

Α' όψη: άγγελος, Ευαγγελισμός (Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ), Γέννηση [Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)], Μεταμόρφωση (Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ), Βαϊοφόρος (Η ΒΑΙΟΦΟΡΟΣ) (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), ευαγγελιστής, Βάπτιση (Η ΒΑΠΤΙΣΙΣ), Υπαπαντή (ΗΠΑΠΑΝΤΗ), ευαγγελιστής (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), προφήτες (επάνω διάκενα των κεραίων), Ρίζα του Ιεσσαί (φυτόσχημοι δράκοντες).

Β' όψη: Θεοτόκος Δεομένη [Μ(ΗΤΗΡ) Θ(ΕΟΥ)], Ανάληψη (Η ΑΝΑΛΗΨΙΣ), Σταύρωση [Η ΣΤΑΥΡΩΣΙΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)], Αποκαθήλωση [Η ΑΠΟΚΑΘΗΛ(ΩΣΙΣ)], Εις Άδου Κάθοδος [Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)] (κάθετη

κεραία από πάνω προς τα κάτω), ευαγγελιστής, Κοίμηση της Θεοτόκου [Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ (ΘΕΟΤΟΚΟΥ)], Εισόδια της Θεοτόκου [ΤΑ ΕΙΣΟΔΗΑ ΤΗΣ (ΘΕΟΤΟΚΟΥ)], ευαγγελιστής (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), προφήτες (επάνω διάκενα των κεραίων), Ρίζα του Ιεσσαί (φυτόσχημοι δράκοντες).

6. Σταυρός ευλογίας σκευοφυλακίου (εικ. 22, 24, 26).

Εύλο, επιχρυσωμένο ασήμι, μαργαριτάρια, νιέλο.

Διαστ.: 20×10 εκατ.

Χρον.: 1667

Α' όψη: Ευαγγελισμός, Βάπτισμα, Υπαπαντή (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), ευαγγελιστές (οριζόντια κεραία).

Β' όψη: Εισ Άδου Κάθοδος, Σταύρωση, Άκρα Ταπείνωση (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), ευαγγελιστές (οριζόντια κεραία).

7. Σταυρός ευλογίας σκευοφυλακίου (εικ. 23, 25, 27).

Εύλο, ασήμι, επιχρυσωμένο ασήμι, μαργαριτάρια, χρωματιστές πέτρες.

Διαστ.: 29×15,5 εκατ.

Χρον.: 1670-1679

Α' όψη: προφήτης, Ευαγγελισμός (Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ), Βάπτισμα (Η ΒΑΠΤΙΣΙΣ), Αποτομή της Κεφαλής του Προδρόμου [Η ΑΠΟΤΟΜΗ ΤΟΥ (ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ)], Υπαπαντή (Η ΥΠΑΠΑΝΤΗ) (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), προφήτης, ευαγγελιστής Λουκάς (Ο ΛΟΥΚΑΣ), ευαγγελιστής Ιωάννης (ΙΩΑΝΝΗΣ), προφήτης (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), προφήτες (διάκενα των κεραίων).

Β' όψη: προφήτης, Μεταμόρφωση (ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ), Σταύρωση (Η ΣΤΑΥΡΩΣΙΣ), απόστολοι Πέτρος και Παύλος [ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ], Εισ Άδου Κάθοδος (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), προφήτης, ευαγγελιστής Μάρκος (ΜΑΡΚΟΣ), ευαγγελιστής Ματθαίος (ΜΑΤΘΑΙΟΣ), προφήτης (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), προφήτες (διάκενα των κεραίων).

8. Σταυρός ευλογίας σκευοφυλακίου (εικ. 28, 29).

Εύλο, ασήμι, ζωγραφιστά σμάλτα.

Διαστ.: 20,5×10,5 εκατ.

Χρον.: 1680

Α' όψη: προφήτης, ευαγγελιστής Ματθαίος [Ο ΜΑΤΘΑΙΟΣ], Βάπτι-

ση, ευαγγελιστής Μάρκος (Ο ΜΑΡΚΟΣ) (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), προφήτης, άγγελοι, προφήτης (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), προφήτες (διάκενα των κεραίων).

Β' όψη: προφήτης, ευαγγελιστής Ιωάννης (ΙΩΑΝΝΗΣ), Σταύρωση, ευαγγελιστής Λουκάς (κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω), προφήτης, άγγελοι, προφήτης (οριζόντια κεραία από αριστερά προς τα δεξιά), προφήτες (διάκενα των κεραίων).

Τα παλαιότερα έργα, των τελευταίων δεκαετιών του 16ου και του πρώτου μισού του 17ου αι., ανήκουν σε έναν πρώιμο τύπο φυλλοφόρου σταυρού, μεγάλων σχετικά διαστάσεων (αρ. κατ. 1-5), η παραγωγή του οποίου ξεκινάει από τα τέλη του 16ου - αρχές 17ου αι. και διαρκεί έως το πρώτο μισό του 18ου αι.⁸

Στους ξυλόγλυπτους πυρήνες τους επισημαίνονται κοινά στοιχεία στην επιλογή των θεμάτων και στην εικονογραφική τους σύνθεση. Οι πολυπρόσωπες και αποδοσμένες με μικρογραφική διάθεση παραστάσεις αντλούνται κυρίως από το Δωδεκάορτο, παρεισφρέουν όμως και θέματα, όπως η Αποτομή της Κεφαλής του Προδρόμου, η Ίαση του Τυφλού και η Συνάντηση του Ιησού με τη Σαμαρείτιδα. Τα δύο τελευταία θέματα μάλιστα σχετίζονται με την ιδιότητα του νερού ως μέσου αγιασμού⁹. Η τοποθέτηση των παραστάσεων δεν ακολουθεί τη σειρά του ευαγγελικού κειμένου. Ως κεντρικά θέματα προτιμώνται η Γέννηση και η Σταύρωση, γύρω από τα οποία διατάσσονται τα υπόλοιπα. Στους φυλλοφόρους βλαστούς παριστάνεται η Ρίζα του Ιεσσαί, με τις προτομές των προφητών μέσα σε ελυσσόμενη άμπελο. Η παρουσία των αρχιτεκτονημάτων στο βάθος των σκηνών προδίδει μια σκηνογραφική αντίληψη που προέρχεται από παλαιολόγια πρότυπα¹⁰, ενώ η πλαισίωση ορισμένων παραστάσεων με υστερογοτθικά οξυκόρυφα τοξύλλια απηχεί δυτική επίδραση¹¹.

Ως προς την τεχνική κυριαρχούν το έξεργο ανάγλυφο που σκαλίζεται στον συμπαγή πυρήνα με περιορισμένα διάτρητα μέρη, καθώς και τα πολλά επίπεδα, στοιχεία που συνδέουν επίσης τα έργα αυτά με την υστε-

8. *Θησαυροί του Αγίου Όρους, Κατάλογος Έκθεσης στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1997*, σ. 399, αρ. 9.60 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). *Post Byzantium: The Greek Renaissance, 15th - 18th century. Treasures from the Byzantine and Christian Museum*, Αθήνα 2002, σ. 146, αρ. 27 (S. Georgiorgi).

9. Ιω. 9: 1-7 (Ίαση του Τυφλού), Ιω. 4: 5-40 (Συνάντηση Ιησού και Σαμαρείτιδας).

10. I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, I, Βιέννη 1985, σ. 47-49. Επίσης, Α. Μπαλιάν, Ο ξυλόγλυπτος σταυρός με βαθμωδή βάση του Μουσείου της Ιεράς Μονής Κύκκου, *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη»*, Λευκωσία 2001, σ. 292-293. Βλ. και τις παραστάσεις στα δύο αναλύματα του 15ου αι. από τη μνήμη Βατοπεδίου, *Θησαυροί 296-297*, 8.1 (Ν. Νικονάνος).

11. Α. Μπαλιάν, Ο ξυλόγλυπτος σταυρός 292.

ροβυζαντινή παράδοση¹². Η τεχνοτροπική απόδοση των παραστάσεων διέπεται από κοινά χαρακτηριστικά, όπως η πλαστικότητα των μορφών στα περισσότερα έργα και η προσοχή στη λεπτομέρεια¹³.

Ο πρωιμότερος σταυρός στη μονή και ταυτόχρονα ο παλαιότερος έως σήμερα γνωστός ξυλόγλυπτος μεταβυζαντινός σταυρός στο Άγιον Όρος, είναι τοποθετημένος στην Αγία Τράπεζα του παρεκκλησίου της Παναγίας Πορταΐτισσας (αρ. κατ. 1, εικ. 1). Χρονολογείται το 1586, σύμφωνα με την επιγραφή¹⁴ ΕΤΟΥΣ ΖηΔ : Μ. Οι σκηνές του ξυλόγλυπτου πυρήνα, που συνοδεύονται από εγχάρακτες τονισμένες με νιέλο επιγραφές στην επένδυση, είναι δουλεμένες με λεπτότητα, επιμέλεια και αποδίδονται με πλαστικότητα (εικ. 2).

Στο καλλιτεχνικό κλίμα της εποχής εγγράφεται ο ισλαμικής προέλευσης φυτικός διάκοσμος της αργυρεπίχρυσης επένδυσης (εικ. 3) που αποδίδεται εγχάρακτος δίνοντας την αίσθηση του επιπεδόγλυφου: οι συμμετρικά διαπλεκόμενοι βλαστοί με τουλίπες, γαρύφαλλα και παραφθορές φύλλων του saz¹⁵, που προβάλλουν σε χαρακτό βάθος¹⁶, καθώς και το αλυσιδωτό κόσμημα¹⁷ και τα ζιγκζακωτά τοποθετημένα λογχόσχημα

12. I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons* 218-219, αρ. 150. — Θησαυροί 296-297, 8.1 (N. Νικονάνος).

13. Η εικονογραφική απόδοση, η τεχνική επεξεργασία και η τεχνοτροπική διαπραγμάτευση των παραστάσεων στους ξυλόγλυπτους πυρήνες των πρώιμων αυτών έργων παρακολουθεί μία γενικότερη τάση που ανιχνεύεται την ίδια περίοδο σε μία ομάδα έργων, εκ των οποίων πολλά σχετίζονται με τη δραστηριότητα μοναχών-ξυλόγλυπτών στο Άγιον Όρος, καθώς και σε άλλα μοναστικά κέντρα, π.χ. τα Μετέωρα, βλ. εδώ, υποσημ. 67- 72, 79.

14. Η επιγραφή είναι εγχάρακτη, τονισμένη με νιέλο και αναγράφεται στο κάτω τμήμα της κάθετης κεραίας. Για τον σταυρό βλ. Δ. Α. Λιάκος, *Από το σκευοφυλάκιο της αγιορειτικής μονής Ιβήρων*, σ. 542-543.

15. *The Anatolian Civilizations III, Seljuk - Ottoman, Κατάλογος Έκθεσης στο Topkapi*, 1983, σ. 176 (E 108), 181 (E 118), 186 (E 130). — J. Raby - J. Allan, *Metalwork. Silver and Gold. Copper, Brass and Steel, Tulips, Arabesques and Turbans. Decorative Arts from the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1982, εικ. 21. — *Suleyman the Magnificent, Κατάλογος Έκθεσης στο Λονδίνο*, 1988, σ. 192 (αρ. 132). — M. Sozen, *Arts in the Age of Sinan*, 1988, σ. 288-289. — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική αργυροχοΐα, Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου* (διεύθ. έκδ. Α. Κομίνης), Αθήνα 1988, σ. 270 και εικ. 26. Για το θέμα της τουλίπας βλ. M. Roding, *The Tulip: a Symbol of Two Nations*, *Κατάλογος έκθεσης στην Κωνσταντινούπολη*, ed. H. Theunissen, Μουσείο Τουρκικής και Ισλαμικής Τέχνης, Ουτρέχτη-Κωνσταντινούπολη 1993.

16. Το χαρακτό βάθος είναι αγαπητό σε έργα μεταλλοτεχνίας ισλαμικής προέλευσης, βλ. *Εγκόλπια. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, Άγιον Όρος 2000, σ. 78-79, αρ. 23 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου), σ. 216-217, αρ. 85 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

17. Το αλυσιδωτό κόσμημα απαντάται πολύ συχνά σε έργα μεταλλοτεχνίας, κεραμικής και ενθετικής τεχνικής, βλ. *Soliman le Magnifique, Κατάλογος Έκθεσης στο Παρίσι, Grand Palais, Παρίσι* 1990, σ. 110, (αρ. 112), 174 (αρ. 187), 262 (αρ. 283). — G. Azak, *Türk Sanatında Süsleme*, 1993, σ. 152-153. — *Εγκόλπια* 210-211, αρ. 83 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

φύλλα¹⁸. Στο στέλεχος οι πεπιεσμένοι κόμποι με την τυπική για την εποχή σύνθεση από φυτικά αραβουργήματα τύπου rumi και φύλλων του saz¹⁹ πάνω σε σμαλτωμένο κάμπο (εικ. 4), παραπέμπουν σε ανάλογες μορφές Αγίων Ποτηρίων του τέλους του 16ου αι.²⁰ Τις πλευρές του στελέχους καλύπτουν εγχάρακτα αραβουργήματα, παρόμοια με αυτά της επένδυσης στο κυρίως σώμα του σταυρού. Τα εγχάρακτα και τονισμένα με νιέλο καλλιγραφικά ακρόλεξα (εικ. 5) στις πλευρικές επιφάνειες της επένδυσης ΑΡ(χή) Π(ίστεως) Μ(ωσι)Κ(ός) Σ(ταυρός) και Τ(όπος) Κ(ρανίου) Π(αράδειςος) Γ(έγονεν) συναντώνται συχνά σε επενδύσεις σταυρών ή εγχολπίων της ίδιας περιόδου²¹.

Ο επόμενος χρονολογημένος σταυρός είναι αυτός της Αγίας Τράπεζας του καθολικού (αρ. κατ. 2, εικ. 6), που κατασκευάστηκε, σύμφωνα με την επιγραφή, το 1607 με την οικονομική συνδρομή των Σίμωνος και Κωνσταντίνου²². Πρόκειται για εξαιρετικής ποιότητας έργο και ίσως το σημαντικότερο της πρώιμης αυτής ομάδας.

Οι παραστάσεις του ξυλόγλυπτου πυρήνα, που συνοδεύονται από

18. Βλ. παρόμοιο μοτίβο σε θυματήρι εργαστηρίου του Ciprovski (1669), I. Sotirov, *Ciprovska zlatarska skola (XVI-XVIII vek)*, Σόφια 2001, σ. 115.

19. Για ανάλογα παραδείγματα σε διάφορες μορφές τέχνης, βλ. A. Gabriel, *Une capitale Turque Brousse Bursa*, I, Παρίσι 1958, σ. 110, εικ. 50. — B. Radojkovic, *Les influences turco-persanes sur les métiers d'art serbe au XVIe siècle* (στη σερβική με γαλλική περίληψη), *Zbornik za Likovne Umetnosti* 1 (1965) 132-133 και εικ. 19. — Η ίδια, *L'orfèvrerie serbe du XVIe et XVIIe siècle* (στη σερβική με γαλλική περίληψη), Novi Sad 1966, εικ. 150, 151. — A. Speltz, *The Styles of Ornament*, Ν. Υόρκη 1988, σ. 220, πίν. 125.4. — Α. Μπαλλιάν, *Εκκλησιαστικά ασημικά από την Κωνσταντινούπολη και ο πατριαρχικός θρόνος του Ιερεμία Β', Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988-1989) 56-60. — Τ. Μπλουμ - Σ. Μπλερ, *Ισλαμικές Τέχνες* (ελλ. μτφρ.), Αθήνα 1999, σ. 375 (εικ. 200), σ. 377 (εικ. 201). — *Byzantium. Faith and Power* (1261-1557), Κατάλογος Έκθεσης στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, ed. H. Evans, N. Υόρκη 2004, σ. 446-447, αρ. 271 (A. Ballian). Για τα αραβουργήματα τύπου rumi βλ. Y. Petsopoulos, *Introduction-The Ottoman Style, Tulips, Arabesques and Turbans. Decorative Arts from the Ottoman Empire*, ed. Y. Petsopoulos, Λονδίνο 1982, σ. 7-8. — *The Anatolian Civilizations*, σ. 100. Για την τεχνοτροπία saz βλ. N. Atasoy - J. Raby, *Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey*, ed. Y. Petsopoulos, 1989, σ. 133-135. — Τ. Μπλουμ - Σ. Μπλερ, *Ισλαμικές Τέχνες* 374. Για την καταγωγή και την εξέλιξη των αραβουργημάτων, βλ. *Architecture of the Islamic World. Its history and social meaning*, ed. G. Michell, 1978, 1984², σ. 170-172. Επίσης, *Μουσείο Μπενάκη. Οδηγός του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης*, Αθήνα 2006, σ. 37-40.

20. Θησαυροί 383-384, 9.46 και 9.47 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

21. Ό.π., σ. 388-389, 9.52 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). Δ. Α. Λιάκος, *Από το σκευοφυλάκιω της αγιορειτικής μονής Ιβήρων*, σ. 542-543.

22. Τον σταυρό αναφέρουν οι Μ. Γεδεών, *Χρονογραφία* 15 και Γ. Σμυρνάκης, *Άγιον Όρος* 465, ο οποίος όμως αναφέρει λανθασμένα τη χρονολογία 1507. Επίσης, Δ. Α. Λιάκος, *Από το σκευοφυλάκιω της αγιορειτικής μονής Ιβήρων*, σ. 543. Η επιγραφή που αναγράφεται στο στέλεχος είναι εγχάρακτη και τονίζεται με νιέλο, βλ. G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Première partie*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 91, Παρίσι 1904, σ. 74 (αρ. 240).

επιγραφές²³, είναι λιγότερες αριθμητικά από αυτές του σταυρού της Πορταϊτίσας. Χαρακτηρίζονται από τις ίδιες αρχές ως προς την τεχνική και τεχνοτροπική διαπραγμάτευσή τους, υπερέχουν όμως ως προς τον τρόπο δουλειάς και επεξεργασίας (εικ. 7).

Στην επένδυσή του (εικ. 8, 9) η πολύχρωμη διάλιθη όψη απηχεί μια προσφιλή τον 17ο αι. αισθητική αντίληψη²⁴. Τα ποικιλόμορφα σμαλτωμένα συρματερά άνθινα θέματα²⁵ και τα φυτικά αραβουργήματα που προβάλλουν σε κάμπο καλυμμένο με λακκωτό σμάλτο²⁶ (ανοιχτό και σκούρο γαλάζιο, πράσινο και λευκό) συμβάλλουν στη δημιουργία μιας αξιόλογης σύνθεσης, ποικιλιμένης με χρωματιστούς λίθους, από τους οποίους οι περισσότεροι συγκρατούνται με οδοντωτό έλασμα²⁷. Στις πλευρικές επιφάνειες αναγράφονται τα καλλιγραφικά ακρόλεξα Α(ρχή) Π(ίστεως) Μ(υστηρίου ή Μωυσέως) Σ(ταυρός) και Τ(όπος) Κ(ρανίου) Π(αράδεισος) Γ(έγονεν) σε σμαλτωμένο κάμπο (εικ. 10). Η φαντασία, η εφευρετικότητα και η αντίληψη του καλλιτέχνη είναι τέτοια, ώστε το Τ προκύπτει από τη συμπλοκή δύο δρακόντων (εικ. 11). Τον υπόλοιπο χώρο στις πλευρικές επιφάνειες γεμίζουν τα σύμβολα των ευαγγελιστών μέσα σε σμάλτο, πλέγματα από φυτικά αραβουργήματα, χυτές γενειοφόρες μάσκες κατά τα δυτικά πρότυπα²⁸ και συνεχόμενες θηλιές από στριφτό σύρμα²⁹ (εικ.

23. Οι επιγραφές είτε σκαλίζονται απευθείας στον ξυλόγλυπτο πυρήνα, είτε αναγράφονται σε πινακίδες της επένδυσης, άλλοτε μέσα σε λακκωτό σμάλτο και άλλοτε εγχάρακτες στις παραστάσεις της Κοίμησης και της Συνάντησης του Ιησού με τη Σαμαρείτιδα. Στην τελευταία περίπτωση φαίνεται ότι αντικατέστησαν –άγνωστο πότε– τις αρχικές πινακίδες της επένδυσης (με τις επιγραφές σε λακκωτά σμάλτα).

24. M. Sozen, *Arts* 293. — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική αργυροχοΐα* 228. — Η ίδια, *Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία*, Σινά. Οι θησαυροί της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης (διεύθ. έκδ. Κ. Μανάφης), Αθήνα 1990, σ. 272, 274 και εικ. 18, 32, 37. — Εγκόλπια 226-227, αρ. 90 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

25. Τα πολύχρωμα συρματερά σμάλτα αποτελούν διαδεδομένο είδος διακόσμησης σε έργα κοσμηκής και εκκλησιαστικής μεταλλοτεχνίας από τα τέλη του 16ου έως τα τέλη του 18ου αι. Βλ. ενδεικτικά, Εγκόλπια 228-229, αρ. 91 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου), 292-293, αρ. 120 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία* 275 και εικ. 34. Βλ. επίσης εδώ, υποσημ. 31.

26. Βλ. εδώ, υποσημ. 19. Επίσης, *The Anatolian Civilizations* 185 (Ε 124), 253 (Ε 251).

27. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. B. Radojkovic, *L'orfèvrerie*, εικ. 115. — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία* 272 (εικ. 28). — I. Sotirov, *Ciprovskia* 102 (εικ. 43).

28. Για το θέμα βλ. D. Mouriki, *The Mask Motif in the Wall Paintings of Mistra. Cultural Implications of a Classical Feature in Late Byzantine Painting*, ΔΧΑΕ 10 (1980-1981) 307-338. — Μ. Καζανάκη-Λάππα, Ο Ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας του Λιβόρνου (1643) και οι σταυροί επιστυλίου στα κρητικά τέμπλα, *Ευφρόσυνον*. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, Αθήνα 1991, σ. 223 και πίν. 113. — Θησαυροί 300-302, 8. 4-αβ (Ν. Νικονάνος). — Α. Μπαλλιάν, Ο Ξυλόγλυπτος σταυρός 296 και εικ. 7.

29. Για το κόσμημα αυτό βλ. εδώ υποσημ. 36.

12). Τόνο κομψότητας προσδίδουν τα χυτά καμπύλα τμήματα στα άκρα των κεραίων και ο περίτεχνος, χωρίς όμως χρηστική σημασία, κρίκος ανάρτησης στην κορυφή της κάθετης κεραίας, που προφανώς μιμείται ανάλογους κρίκους εγχολπίων σταυρών³⁰.

Ο σταυρός αυτός του καθολικού προσγράφεται στα πρωιμότερα γνωστά έργα που κοσμούνται με συρματερά σμάλτα³¹. Πρώιμο σχετικά χαρακτηριστικό αποτελεί και ο συνδυασμός συρματερών και λακκωτών σμάλτων, που συναντάται σε κωνσταντινουπολίτικα έργα του δευτέρου μισού του 17ου αι.³², αλλά και σε παραδείγματα των αρχών του 18ου αι.³³

Σε έναν άλλον σταυρό (αρ. κατ. 3, εικ. 13) ενδιαφέρον παρουσιάζει η εντελώς όμοια διάταξη των σκηνών του ξυλόγλυπτου πυρήνα με αυτή στον σταυρό του καθολικού. Οι παραστάσεις συνοδεύονται από επιγραφές³⁴. Η τεχνοτροπική τους απόδοση κινείται σε γενικές γραμμές στο ίδιο κλίμα με τους προηγούμενους, σε σχέση όμως με τον σταυρό του καθολικού είναι εμφανής η μικρότερη δεξιοτεχνία στην εκτέλεση (εικ. 14). Στην επένδυσή του κυριαρχούν οι συνεχόμενες θηλιές από απλό σύρμα (εικ. 15), όχι στριφτό, που βρίσκεται κοντά στα βυζαντινά πρότυπα³⁵. Το θέμα αυτό συναντάται σε επενδύσεις εγχολπίων και σταυρών από τις αρχές του 16ου έως το δεύτερο μισό του 18ου αι.³⁶ Στο διακοσμητικό ύφος της εποχής εγγράφονται οι σμαλτωμένοι συρματεροί ρόδακες, που ο πυρήνας τους περικλείει σε αρκετές περιπτώσεις χρωματιστές πέτρες σε ελάσματα σχήματος κλειστού τετράφυλλου³⁷. Επιπλέον, τα ημισφαιρικά κομβία στις απολήξεις των κεραίων και ο πολυγωνικός

30. Εγκόλπια 234-235, αρ. 94 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

31. Πρβλ. και δύο σταυρούς ευλογίας του Ιωάννη του Φράγγε, εκ των οποίων ο ένας (1593-1615) φυλάσσεται επίσης στη μονή Ιβήρων [Θησαυροί 388-389, 9.52 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου)] και ο άλλος (1594/1595) στη μονή Μεγάλου Μετεώρου (Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφριανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 216-217).

32. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική αργυροχοΐα* 228.

33. Οι Πύλες του Μυστηρίου. Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα, Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών - Μουσείο Μπενάκη - Μουσείο Κανελοπούλου, Αθήνα 1994, σ. 277, αρ. 109 (Α. Μπαλλιάν).

34. Δ. Α. Λιάκος, Από το σκευοφυλάκιο της αγιορειτικής μονής Ιβήρων, σ. 543. Οι επιγραφές είτε σκαλίζονται απευθείας στον ξυλόγλυπτο πυρήνα, είτε αναγράφονται σε πινακίδες της επένδυσης μέσα σε λακκωτά σμάλτα.

35. Β. Радојковић, L'orfèvrerie, εικ. 30. — Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Βυζαντινή μικροτεχνία, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 491.

36. Β. Радојковић, ό.π., εικ. 142. — Εγκόλπια 170-173, αρ. 65 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου), 292-293, αρ. 120 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

37. Εγκόλπια 184-185, αρ. 70 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου), 198-199, αρ. 76 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

κόμπος του στελέχους, απαντούν συχνά σε διάφορες παραλλαγές σε σταυρούς του τέλους του 16ου και του 17ου αι.³⁸ Το ύφος του διακόσμου της επένδυσης, η εικονογραφική και τεχνοτροπική απόδοση των παραστάσεων του ξυλόγλυπτου πυρήνα που παρουσιάζει αναλογίες με τα προαναφερθέντα χρονολογημένα έργα και, κυρίως, η όμοια διάταξη των σκηνών με αυτή του σταυρού του καθολικού, που πιθανώς λειτούργησε ως πρότυπο, συνηγορούν σε μια χρονολόγησή του στις αρχές του 17ου αι.

Μερικές δεκαετίες αργότερα συναντούμε τον σταυρό (αρ. κατ. 4, εικ. 16) που αφιέρωσε στη μονή το 1650 ο ζουπάνος της Βλαχίας Ράντου Βελαγκά, ο επονομαζόμενος Φαρκασάνου, με τη σύζυγό του Παγώνα. Σύμφωνα με την κυριλλική επιγραφή (σε μετάφραση): Αυτόν τον σταυρό κατασκεύασε ο ζουπάνος Ράδου Βελαγκά και η ζουπανίτσα Επαούνα και τον αφιέρωσαν στο άγιο μοναστήρι της μεγίστης των Ιβήρων στον ναό της Κοιμήσεως στην Αγία Τράπεζα το έτος 1650³⁹. Στον τύπο του σταυρού επισημαίνεται μια ουσιαστική διαφοροποίηση: ο μετασχηματισμός των φυλλοφόρων βλαστών σε φυτόσχημους δράκοντες, εκφυλιστική εξέλιξη που σημειώνεται, όπως φαίνεται με βάση τα γνωστά παραδείγματα, από τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αι. και μετά⁴⁰.

Η διάτρητη τεχνική εφαρμόζεται σε μεγαλύτερη έκταση στον ξυλόγλυπτο πυρήνα του, όπως συμβαίνει από τα μέσα του 17ου αι. και εξής⁴¹. Η απόδοση των παραστάσεων, ορισμένες εκ των οποίων συνοδεύονται από επιγραφές σκαλισμένες στο επάνω τμήμα τους, διαφοροποιούνται σε σχέση με τα προγενέστερα έργα, καθώς η ποιότητα δουλειάς και η τεχνική επεξεργασία τους υπολείπονται σαφώς αυτών, οι μορφές χάνουν την πλαστικότητα και αποδίδονται ξηρές, άκαμπτες και γραμμικές⁴².

38. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστικά αργυρά, Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, Αθήνα 1991, σ. 16-17. — E. Genova, *Miniature wood carving*, Σόφια 1986, σ. 98-99. — I. Sotirov, *Ciprovka* 82 (εικ. 29), 85 (εικ. 31).

39. Δ. Α. Λιάκος, *Από το σκευοφυλάκιο της αγιορειτικής μονής Ιβήρων*, σ. 543. Η επιγραφή που αναγράφεται στον σφαιρικό κόμπο στο επάνω τμήμα του στελέχους είναι ανάγλυφη και μεγαλογράμματη. Η μετάφρασή της έγινε από τον συνάδελφο Νίκο Μερτζιμέκη, τον οποίο ευχαριστώ.

40. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία 270, 297* (εικ. 26).

41. Ό.π., σ. 227.

42. Ανάλογη διαπραγμάτευση χαρακτηρίζει και τις παραστάσεις ορισμένων σταυρών του 16ου και των αρχών του 17ου αι., B. Radojkovic, *Les objets sculptés d'art mineur en Serbie ancienne*, Βελιγράδι 1977, εικ. 33. — S. Mileysnic, *Myzei Srpske Pravoslavne Crkve*, Βελιγράδι 2001, σ. 94. Μέσα από τα παραδείγματα αυτά και ορισμένα άλλα (αδημοσίευτα) που έχουν επισημανθεί στο Άγιον Όρος, διαφαίνεται μια ακόμη τεχνοτροπική τάση με κύρια χαρακτηριστικά την ξηρή και σχηματοποιημένη εκτέλεση των μορφών. Τα λίγα παραδείγματα που είναι όμως έως τώρα γνωστά, δείχνουν την περιορισμένη μάλλον διάδοση αυτής της τάσης.

(εικ. 17).

Ο διάκοσμος της επένδυσης φέρει άτεχνα⁴³ και σχηματοποιημένα ισλαμικής προέλευσης φυτικά κοσμήματα (εικ. 18), που απαντούν και σε έργα της ίδιας περιόδου⁴⁴. Για άγνωστο όμως λόγο παρέμεινε ατελής στα τμήματα των φυλλοφόρων βλαστών, ενώ δεν χαραχτήκαν και οι επιγραφές των παραστάσεων στις πινακίδες της επένδυσης στην κάθετη κεραία, οι οποίες λογικά προορίζονταν γι' αυτές. Ο συρματερός πλεκτός δακτύλιος στο στέλεχος συναντάται σε έργα εργαστηρίων της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης⁴⁵, αλλά και σε παραδείγματα του 16ου αι. εργαστηρίων των Παραδουνάβιων περιοχών⁴⁶.

Όμοιος τυπολογικά με τον σταυρό του Ράντου είναι και ο επόμενος (αρ. κατ. 5, εικ. 19). Η απόδοση των παραστάσεων χαρακτηρίζεται από λεπτή επεξεργασία και προσεγμένη εκτέλεση (εικ. 20), στοιχεία που επισημαίνονται και σε προαναφερθέντα έργα (αρ. κατ. 1-3). Στην επένδυσή του (εικ. 21) ο διάλιθος συρματερός διάκοσμος απηχεί ίσως καλύτερα πρότυπα⁴⁷. Ο σταυρός αυτός επομένως μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 17ου αι.

Στο δεύτερο μισό του 17ου αι. συναντάται μια αντιπροσωπευτική ομάδα σταυρών ευλογίας (αρ. κατ. 6-8), μικρότερων διαστάσεων, που απαιτούν, όπως είναι επόμενο, περιορισμένο αριθμό εικονογραφικών θεμάτων, προερχόμενων κυρίως από το Δωδεκάορτο, με συνοπτική πολλές φορές απόδοση. Ως κεντρικά θέματα των δύο όψεων προτιμώνται η Σταύρωση και η Βάπτιση, γύρω από τα οποία διατάσσονται τα υπόλοιπα⁴⁸. Σε ένα παράδειγμα (αρ. κατ. 8) υπάρχει ένα λιτό εικονογραφικό σχήμα με τις κεντρικές παραστάσεις να περιβάλλονται αποκλειστικά

43. Η προσεκτική παρατήρηση της επένδυσης δείχνει έναν πρόχειρο τρόπο χύτευσης και μια μάλλον φθαρμένη, λόγω της εκτεταμένης χρήσης της, μήτρα.

44. *Post-Byzantium: The Greek Renaissance*, σ. 152-153, αρ. 30 (E. Chalkia). — *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Κατάλογος Έκθεσης στο Ελσίνκι, Ελσίνκι 2006, σ. 301, 4.25 (A. Makarova).

45. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστικά αργυρά* 167, όπου και βιβλιογραφία.

46. *The Gallery of Romanian Medieval Art*, ed. V. Gheorghita, M. Vazaca, Βουκουρέστι 2002, σ. 42.

47. V. Simion, *Capodopere ale artei metalelor pretioase din România*, Βουκουρέστι 1997, σ. 49, αρ. κατ. 12, 13. — Εγκόλπια 80-81, αρ. 24 (B. Pitarakis, Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Κοσμητικές Τέχνες. Νεότερα έργα, Κεμήλια Πρωτάτου*, τόμ. Α', Άγιον Όρος 2000, σ. 63-69. — *Byzantium*, σ. 240, αρ. 149 (S. Zwirn). — D. M. Geangă, *Valori ale Artei și civilizației din Timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Muzeul Manastirii Putna, Codrul Cosminului*, *Seria Nova* 12 (22), 2006, σ. 210 και εικ. 6.

48. Η παράσταση της Βάπτισης που αντικαθιστά τη Γέννηση, η οποία συνηθιζόταν στους πρωιμότερους σταυρούς, συναντάται και σε παραδείγματα του 16ου αι., B. Radojkovic, *Les objets cultuels*, εικ. 31b.

από ευαγγελιστές, προφήτες και αγγέλους⁴⁹.

Οι δύο από αυτούς αποτελούν αφιερώματα εκκλησιαστικών προσώπων. Τον πρώτο (αρ. κατ. 6, εικ. 22) αφιέρωσε ο μητροπολίτης Δράμας και Φιλίππων Σωφρόνιος το 1667, σύμφωνα με την επιγραφή⁵⁰ Ο ΤΑΠΗΝΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ / ΤΑΣ ΦΙΛΗΠΠΩΝ ΚΑΙ ΔΡΑ / ΜΑΣ ΣΟΦΡΟΝΗΝ Ο ΑΠΩ / ΚΑΣΑΝΔΡΗΑΣ ΤΑ ΠΑΤΕ / ΡΗΚΑ 1667 ΜΗΝΗΟΥ ΔΗ / ΚΕΒΡΗΙΟΥ Κ. Τον δεύτερο σταυρό (αρ. κατ. 7, εικ. 23) δώρισε ο προηγούμενος Χρύσανθος στη δεκαετία του 1670, σύμφωνα με την επιγραφή⁵¹ ΚΑΙ ΟΥΤΟΣ ΠΕΛΟΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΝ ΙΒΗΡΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ 167[.]. Στον ξυλόγλυπτο πυρήνα τους το ανάγλυφο παραμένει έξεργο, σε μικρότερο όμως βαθμό, και οι μορφές αποδίδονται σε σαφές πλέον διάτρητο βάθος, με σχετικά κανονικές αναλογίες και ρευστή πτυχολογία (εικ. 24, 25), ανακαλώντας ανάλογες παραστάσεις των πρωιμότερων έργων, με τα οποία ωστόσο δεν συγκρίνονται ποιοτικά⁵². Οι παραστάσεις συνοδεύονται από επιγραφές είτε σκαλισμένες στον ξυλόγλυπτο πυρήνα είτε εγχάρακτες στην επένδυση.

Στην επένδυση του σταυρού του Σωφρονίου (εικ. 26) το σχηματοποιημένο στο μεγαλύτερο τμήμα της κόσμημα, αναπαράγει, όπως φαίνεται, ανάλογα θέματα που σκαλίζονται απευθείας στο πλαίσιο των κύριων όψεων των ξυλόγλυπτων σταυρών⁵³. Τα υπόλοιπα ισλαμικού τύπου φυτικά θέματα (φύλλα του saz και γαρύφαλλα) απηχούν το διαδεδομένο

49. Η τάση αυτή επικρατεί κυρίως από τα τέλη του 17ου αι. και μετά στους ξυλόγλυπτους πυρήνες των σταυρών, όπως δείχνουν τα πολλά σωζόμενα παραδείγματα στο Άγιον Όρος (Δ. Α. Λιάκος, Από το σκευοφυλάκιο της αγιορειτικής μονής Ιβήρων), στο Σινά κ.α. [Ι. Κουμουλίδης, Α. Δεριζιώτης, Σ. Σδρόλια, *Το μοναστήρι της Τατάρνας. Ιστορία και κειμήλια*, Αθήνα 1991, σ. 110. — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία* 275 και εικ. 34, 35. — Οι Πύλες του Μυστηρίου 214, αρ. 33 (Ε. Χαλκιά)].

50. Δ. Α. Λιάκος, Από το σκευοφυλάκιο της αγιορειτικής μονής Ιβήρων, σ. 544. Η εγχάρακτη μεγαλογράμματη επιγραφή αναγράφεται στο στέλεχος και τονίζεται με νιέλο.

51. Ό.π., σ. 544. Η εγχάρακτη μεγαλογράμματη επιγραφή αναγράφεται στον δακτύλιο του στελέχους. Ο χώρος δεν υπολογίστηκε σωστά, γι' αυτό και η χρονολογία στο τέλος έμεινε ημιτελής. Για παρόμοιες περιπτώσεις βλ. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία* 271.

52. Αναλογίες ως προς την τεχνική και την τεχνοτροπική διαπραγμάτευση του ξυλόγλυπτου πυρήνα επιστημαίνονται σε έργα της ίδιας περιόδου, βλ. *The Malcove Collection*, ed. Sheila D. Campbell, University of Toronto Press 1985, 1997², σ. 212 (αρ. 302). *Church Plate from the Collection of the National Museum of History* (introduced by T. Matakieva-Lilkova), Σόφια 1995, σ. 20 (εικ. 10). *Iz Proslosti Manastira Chilandara*, Βελιγράδι 1998, σ. 34, αρ. 49. *Christiani all'Oriente. Spiritualita, arte e potere nell'Europa Post Bizantina*, Κατάλογος Έκθεσης στην Τεργέστη, 27 Ιουλίου 1999 - 9 Ιανουαρίου 2000, Μιλάνο 1999, σ. 265 (εικ. 136). — Εγκόλπια 248-249, 260-261, αρ. 100 και 106 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). — I. Sotirov, *Ciprovskia* 83, εικ. 30.

53. B. Radojkovic, *Les objets sculptés*, πίν. 40. — *The Malcove Collection* 214, αρ. 304.

την εποχή διακοσμητικό ύψος⁵⁴. Στοιχεία γνωστά και από άλλα παραδείγματα της περιόδου αποτελούν οι τρουλίσκοι⁵⁵ και τα κρινάνθεμα στις πάνω πλευρικές επιφάνειες της οριζόντιας κεραίας⁵⁶. Τα πριονωτά φύλλα που εκφύονται από τη βάση και συναντώνται σε σύγχρονα παραδείγματα, αποτελούν ανάμνηση δρακόντων⁵⁷.

Στην επένδυση του σταυρού του Χρύσανθου (εικ. 27) η αγαπητή στην ισλαμική τέχνη χρωματική αντίθεση μεταξύ των επίχρυσων και των αποδοσμένων με νιέλο φυτικών θεμάτων⁵⁸ συναντάται συχνά σε έργα της ίδιας περιόδου, ορισμένα από τα οποία προέρχονται από εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης⁵⁹. Η αφαίρεση της επιφάνειας γύρω από τα επίχρυσά άνθη παραπέμπει σε όμοια τεχνική που εφαρμόζεται σε έργα του δευτέρου μισού του 17ου αι. από την Κωνσταντινούπολη⁶⁰ και την Τραπεζούντα⁶¹. Χαρακτηριστικό των έργων της περιόδου είναι και το χυτό άνθινο δέσμο των λίθων⁶².

Μια άλλη διακοσμητική αντίληψη εκπροσωπεί ο τελευταίος σταυρός που εξετάζουμε (αρ. κατ. 8, εικ. 28), που χρονολογείται το 1680, σύμφωνα με την επιγραφή ΦΕΚ 31 ΑΧΠ⁶³. Στον διάτρητο ξυλόγλυπτο πυρήνα

54. Εγκόλπια 248-249, αρ. 100 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

55. B. Radojkovic, L'orfèvrerie, εικ. 106. — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία 275 (εικ. 35). — I. Sotirov, Ciprovka 75 (εικ. 24).

56. B. Radojkovic, L'orfèvrerie, εικ. 73, 74, 88, 136. — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Αργυρά αντικείμενα του Μουσείου Μετσόβου, Εθνογραφικά 1 (1978) 111-112 (αρ. 2). — Η ίδια, Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία 275 και εικ. 35. — S. Mileysnic, Myzei Srpshe Pravoslavne Crkve, Βελιγράδι 2001, σ. 49, 56.

57. Θησαυροί 390-391, 9.53 και 9.54 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

58. Οι τανισμένοι με νιέλο βλαστοί μμπούνται αντίστοιχα θέματα σε έργα κεραμικής ή ζωγραφικής χειρογράφων ισλαμικής προέλευσης, βλ. M. Sozen, Arts 255, 258. — N. Atasoy - J. Raby, Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey, Λονδίνο 1989, σ. 108-113. — E. Atil, The Age of Sultan Suleyman the Magnificent, Κατάλογος Έκθεσης στις ΗΠΑ, Ουάσιγκτον - Ν. Υόρκη 1987, σ. 40-41, εικ. 3, 4.

59. E. Atil, The Age of Sultan Suleyman, εικ. 16, 84. — Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία 273-274 και εικ. 23. — Εγκόλπια 242-245, αρ. 97 και 98 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). Η τεχνική του νιέλου διαδόθηκε από την Κωνσταντινούπολη στα εργαστήρια της Ρωσίας μέσω των χρυσοχών της Κωνσταντινούπολης που δούλευαν στη Μόσχα κατά τον 17ο αι., Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Εκκλησιαστική αργυροχοΐα 274, όπλα και βιβλιογραφία. Επίσης, T. Sisova, Les premiers Romanov. L'orfèvrerie et ses caractéristiques, Splendeurs de Russie, Mille ans d'orfèvrerie, Κατάλογος Έκθεσης στο Παρίσι, Musée du Petit Palais, Παρίσι 1993, σ. 102.

60. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Εκκλησιαστική αργυροχοΐα 228.

61. Α. Μπαλλιάν, Θησαυροί από την Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη, Κατάλογος Έκθεσης στην Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1992, σ. 51, αρ. 17.

62. Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία 293, 301. — Α. Μπαλλιάν, Θησαυροί από την Μικρά Ασία 39. — R. Ward, Islamic Metalwork, Λονδίνο 1993, σ. 13, εικ. 5. — I. Sotirov, Ciprovka 83 (εικ. 30).

63. Δ. Α. Λιάκος, Από το σκευοφυλάκιο της αγιορειτικής μονής Ιβήρων, σ. 544-545. Η

του το λιτό εικονογραφικό σχήμα με επίπεδες πλέον, σχηματοποιημένες, γραμμικές και χωρίς όγκο μορφές (εικ. 29), σηματοδοτεί την τάση αυτή που επικρατεί από τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αι. και μετά, όπως δείχνει ο αριθμός των σωζομένων παραδειγμάτων στο Άγιον Όρος και αλλού⁶⁴. Στην επένδυσή του η χρήση των ζωγραφιστών σμάτων πιστοποιεί την επίδραση της ευρωπαϊκής διακοσμητικής⁶⁵. Τη λιτότητα του ξυλόγλυπτου πυρήνα μετριάζουν οι επιχρυσώσεις και οι χρωματιστές πινελιές σε λεπτομέρειες των μορφών, όπως συνηθίζεται και σε άλλα έργα της περιόδου⁶⁶.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, δίνεται η ευκαιρία να διατυπωθούν ορισμένες σκέψεις και παρατηρήσεις για την εξέλιξη της τεχνικής και της τεχνοτροπίας, αλλά και τη διερεύνηση της προέλευσης, τόσο των ξυλόγλυπτων πυρήνων των σταυρών, όσο και των επενδύσεών τους.

Οι ξυλόγλυπτοι πυρήνες στα πιο πολλά από τα πρωιμότερα έργα (τελευταίες δεκαετίες 16ου - πρώτο μισό 17ου αι.) αποτελούν μία ενότητα ως προς την επιλογή των εικονογραφικών θεμάτων, τη διάταξή τους –σε ορισμένα μάλιστα έργα εντελώς όμοια– αλλά και την τεχνοτροπική απόδοση (αρ. κατ. 1-5). Οι μεταξύ τους ωστόσο διαφοροποιήσεις δικαιολογούνται από το διαφορετικό καλλιτεχνικό ιδίωμα, την ικανότητα, την καλλιτεχνική παιδεία και τα πρότυπα του κάθε τεχνίτη. Επιπλέον, παρουσιάζουν εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες, περισσότερο ή λιγότερο έντονες, με ανάλογες παραστάσεις σε ξυλόγλυπτους πυρήνες σταυρών ή άλλων έργων (π.χ. τριπτύχων) της ίδιας περιόδου σε άλλες αγιορειτικές μονές, όπως Διονυσίου⁶⁷, Ξενοφώντος⁶⁸, Αγίου Παύ-

εγχάρακτη μεγαλογράμματη και αινιγματική εν μέρει επιγραφή (ΦΕΚ 31;) αναγράφεται στο επάνω τμήμα του στελέχους.

64. Βλ. εδώ, υποσημ. 49. Ωστόσο, από την εποχή αυτή και έπειτα και σε ολόκληρο τον 18ο αι., σε ορισμένους ξυλόγλυπτους σταυρούς συναντώνται πολυπρόσωπες παραστάσεις, οι μορφές των οποίων αποδίδονται με επιμέλεια και κάποια διάθεση πλαστικότητας, απηχώντας προφανώς παλαιότερα πρότυπα. Στα έργα αυτά οι ξυλόγλυπτοι πυρήνες δεν είναι συμπαγείς, αλλά διάτρητοι, όπως συνηθίζεται μετά τα μέσα του 17ου αι., ενώ από πλευράς ποιότητας και επιπέδου εργασίας υπολείπονται σαφώς των προτύπων τους, βλ. ενδεικτικά B. Radojkovic, *Les objets sculptés*, πίν. 48, 73, 78. Ανάλογα παραδείγματα εντοπίστηκαν και στη μονή Ιβήρων.

65. Εγκόλπια 264-269, αρ. 108 και 109 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου), όπου και βιβλιογραφία. Η ευρωπαϊκή τεχνική των ζωγραφιστών σμάτων διαδόθηκε πριν από τα μέσα του 17ου αι. στα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, από όπου η χρήση τους εξαπλώθηκε στον Πόντο και τη Ρωσία, βλ. Α. Μπαλλιάν, *Θησαυροί από την Μικρά Ασία* 46.

66. Εγκόλπια 258-259, αρ. 105 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου), 264-265, αρ. 108 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου).

67. Θησαυροί 307-308, 9.59 (Κ. Κορρέ-Ζωγράφου).

68. *Οδηγός Εκθέσεως Κεμηλίων, Ιερά Μονή Οσίου Ξενοφώντος, Άγιον Όρος 2000*, σ.

λου⁶⁹, Βατοπεδίου⁷⁰ κ.ά., αλλά και σε συλλογές, μουσεία ή σκευοφυλάκια της Βαλκανικής και της Ρωσίας⁷¹ ή άλλων χωρών⁷², οι οποίοι προέρχονται από το Άγιον Όρος και οι περισσότεροι θεωρούνται ή είναι με βάση επιγραφική τεκμηρίωση ή άλλες γραπτές αναφορές έργα μοναχών.

Στους αγιορείτες μοναχούς-ξυλογλύπτες, που για βιοποριστικούς λόγους ασχούν αυτή την τέχνη έως σήμερα⁷³, συνεχίζοντας μια μακρά παράδοση, οφείλεται, όπως φαίνεται, η αναπαραγωγή και μεταφορά στην ξυλόγλυπτη επιφάνεια εικονογραφικών προτύπων, που προσφέρουν, όπως έχει υποστηριχθεί, τα πολυάριθμα έργα ζωγραφικής στο Άγιον Όρος και κυρίως τα κρητικά⁷⁴. Είναι δύσκολο προς το παρόν να διερευνηθούν διεξοδικά οι απαρχές αυτής της παράδοσης. Φαίνεται ωστόσο ότι είναι αρκετά ισχυρή και καλά ριζωμένη και συνεχίζει, όπως δείχνουν τα λίγα διασωθέντα υστεροβυζαντινά παραδείγματα, την παράδοση της βυ-

69. Μουσείας Μοναχού Αγιορείτου, Προσκυνητάριον της Ιεράς Μονής Αγίου Παύλου, Άγιον Όρος 1997, σ. 86.

70. Α. Μπαλλιάν, Μεταβυζαντινή και άλλη μικροτεχνία, σ. 507-512.

71. B. Radojkovic, Les objets sculptés, πίν. 41, 43, 44. — E. Morsbakova, «Athonite Woodcarving», Mount Athos. Treasures in Russia, Tenth to Seventeenth Centuries, Μόσχα 2004, σ. 280, 283 (VI. 2), 284 (VI. 3), 286 (VI. 5), 287 (VI. 6), 289 (VI. 8), 290 (VI. 9), 291 (VI. 10), 292 (VI. 11), 296-298 (VI. 17). — I. Sotirov, Ciprovka 58 (εικ. 6). — Athos. Monastic Life, (υποσημ. 44), σ. 287, 4.9 (A. Makarova), 303, 4.27 (E. Davydova).

72. J. Beckwith, Crosses from Mount Athos in the Gambier-Parry Collection, *The Burlington Magazine* 109/768 (1967) 173-174. — D. Stricevic, A Serbian Cross in London, *Hilandartzi Zbornik* 4 (1978) 153-168. — *The Malcove Collection*, σ. 214 (αρ. 305), 219 (αρ. 308). — *Pinacoteca Civita di Vicenza. Scultura e arti applicate dal XIV al XVIII secolo* (a cura di M. E. Avagnita, M. Binotto, G. C. Federico Villa), Catalogo Scientifico delle Collezioni III, Μιλάνο 2005, σ. 270-273, αρ. 325-328 (Y. Varalis).

73. Ιωάννου του Κομνηνού, Προσκυνητάριον, (βλ. υποσημ. 2) σ. 38. — Μ. Γεδεών, Άθως. Αναμνήσεις - Έγγραφα - Σημειώσεις, Εν Κωνσταντινουπόλει 1885, σ. 331-332. — Α. Μπαλλιάν, Ο ξυλόγλυπτος σταυρός 291. — Εγκόλπια 23 (Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου). Στον 19ο και 20ό αι. το πιο σημαντικό ίσως κέντρο παραγωγής έργων μικροξυλογλυπτικής είναι η σκήτη των Καυσοκαλυβίων. Βλ. σχετικά, Γ. Σμυρνάκης, Άγιον Όρος 402. — Κ. Βλάχος, Η χερσύνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νυν, Εν Βόλω 1903, Θεσσαλονίκη 2005², σ. 179. — Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, τόμος Στ' (Εκκλησία - Κλήρος), Εν Αθήναις 1922, σ. 163-164. — Ευλόγιου Κοιρῆλα Λαυριώτου, Ιστορία του Ασκητισμού, Αθωνίται, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1929, σ. 49-51, 87, 217. — Μοναστηριακά Χρονικά 7 (1938) 13. — Αλεξάνδρου Λαυριώτου, Οδηγός Αγίου Όρους Άθω, Αθήναι 1957, σ. 81-82. — Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους, εκδ. Η Πλατιτέρα των Ουρανών, Αθήναι 1990, σ. 100, 140, 344. — Ιερομονάχου Μάξιμου Καυσοκαλυβίτου, Ιερά Σκήτη Αγίας Τριάδας Καυσοκαλυβίων, Εικονογραφημένος Οδηγός. Προσκυνητάριον, Άγιον Όρος 1995, σ. 67-72. — Ο ίδιος, Ασκητικές μορφές και διηγήσεις από τον Άθω, Άγιον Όρος 2000, σ. 192-200, 208, 308-311. — Δ. Α. Λιάκος, Η μικροξυλογλυπτική στο Άγιον Όρος κατά την όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο, Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδας και Κύπρου, Εισηγήσεις - Ερευνητικά - Μεταπτυχιακά προγράμματα - Περίληψεις ανακοινώσεων, Κέρκυρα 2005, σ. 248-249.

74. Α. Μπαλλιάν, Μεταβυζαντινή και άλλη μικροτεχνία 507-508. — Θησαυροί 397-398, 9.59 (Κ. Κυρρέ-Λωγράφου).

ζαντινής μικρογλυπτικής σε ξύλο, στεατίτη ή άλλα υλικά⁷⁵. Οι φορείς της, οι μοναχοί τεχνίτες, επηρεασμένοι ίσως από οικεία εικονογραφικά πρότυπα, σκάπτουσιν εγκόλπια και σταυρούς⁷⁶, δημιουργώντας συνθέσεις ποιότητας, άρτιας πολλές φορές τεχνικής, με λεπτή επεξεργασία και ζωντάνια, σε μικροσκοπικές επιφάνειες ξύλου, με τις απλουστεύσεις όμως που επιβάλλει στην εικονογραφική απόδοση η ιδιαίτερα απαιτητική και δύσκολη κατεργασία τους. Η παρουσία μάλιστα στο Άγιον Όρος εικονογραφικών προτύπων ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας, του μεγέθους π.χ. των επιστυλίων του 16ου αι. στις μονές Ιβήρων και Παντοκράτορος⁷⁷, με πλούσιες χριστολογικές παραστάσεις, πιθανώς ευνοούν τη διαδικασία αυτή.

Διαφοροποιημένος από τα υπόλοιπα πρώιμα έργα είναι ο ξυλόγλυπτος πυρήνας του σταυρού του ζουπάνου Ράντου Βελαγκά (αρ. κατ. 4), που πρέπει να κατασκευάστηκε μαζί με την επένδυσή του στη Βλαχία, στα εδάφη της οποίας η μονή διατηρεί μετόχια την εποχή αυτή⁷⁸. Δεν αποκλείεται μάλιστα η κατασκευή του να έγινε σε κάποιο μετόχι της μονής, ίσως από μοναχό ελληνικής καταγωγής, όπως δείχνουν οι ελληνικές επιγραφές των παραστάσεων. Ως προς την εικονογραφική σύνθεση ακολουθεί την κρατούσα τάση της εποχής. Η μέτρια όμως ποιότητα της εργασίας και η τεχνική αδεξιότητα προδίδουν έναν άπειρο ξυλογλύπτη, που δεν έχει ξεφύγει ακόμη από το στάδιο των αφετηριακών πειραματισμών.

Το πέρασμα από τις πολυπρόσωπες υψηλής ποιότητας συνθέσεις των πρώιμων έργων με πλούσιο ρεπερτόριο θεμάτων⁷⁹ (αρ. κατ. 1-5), σε λιτά

75. Βλ. εδώ, υποσημ. 10, 12.

76. Ιωάννου του Κομνηνού, Προσκυνητάριον 38.

77. Θησαυροί 113-115, 2.43 (Ευθ. Τσιγαρίδας), 146-147, 2.76 (Ευθ. Τσιγαρίδας).

78. Για τα μετόχια της μονής Ιβήρων στη Βλαχία, βλ. ενδεικτικά Μ. Γεδεών, Χρονογραφία 16. Επίσης, Γ. Τσιοράν, Σχέσεις των ρουμανικών χωρών μετά του Άθω και δη των μονών Κουτλουμουσιού, Λαύρας, Δοχειαρίου και Αγίου Παντελεήμονος ή των Ρώσων, Αθήναι 1938, σ. 160. — P. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Ρώμη 1986, σ. 112-113. — N. Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, σ. 83, 168. — Αθ. Καραθανάσης, Περί των μετοχίων του Αγίου Όρους στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Άγιον Όρος. Πνευματικότητα και Ορθοδοξία, Τέχνη, Β' Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 118-119. — Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβήρων*, τ. 1, Αθήνα 2007, σ. 24-47.

79. Η ομοιογένεια αυτή ως προς την εικονογραφική σύνθεση, την τεχνική και την τεχνοτροπία στους περισσότερους Ξυλόγλυπτους σταυρούς του τέλους του 16ου και του πρώτου μισού του 17ου αι. στο Άγιον Όρος, οι οποίοι αποτελούν, όπως φαίνεται, έργα μοναχών, επισημαίνεται την ίδια περίοδο και σε έργα μοναχών άλλων μοναστικών κέντρων, π.χ. των Μετεώρων, βλ. Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφianos, Το Μεγάλο Μετέωρο 30-31, 216-217. Επίσης, Οι Πύλες του Μυστηρίου 215, αρ. 34 (Ε. Χαλκιά). Συγγενικά παραδείγματα της ίδιας εποχής φυλάσσονται και στα σκευοφυλάκια του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπό-

εικονογραφικά σχήματα περιορισμένου θεματολογίου και φθίνουσας ποιότητας, από τα μέσα του 17ου αι. και μετά (αρ. κατ. 6-8), σηματοδοτεί ένα ενδιαφέρον στάδιο στην εξέλιξη της μικροξυλογλυπτικής. Μια πιθανή ερμηνεία που δικαιολογεί την αλλαγή αυτή, μπορεί να αναζητηθεί και στην αύξηση της παραγωγής των ξυλόγλυπτων σταυρών⁸⁰, που ενδεχομένως στον χώρο του Αγίου Όρους σημαίνει και αύξηση του αριθμού των μοναχών με εργόχειρο την μικροξυλογλυπτική, η οποία οδηγεί σε μια τυποποίηση, κατά κάποιον τρόπο, της παραγωγής και αναπόφευκτα στην πτώση της ποιότητας.

Σε αντίθεση με τους ξυλόγλυπτους πυρήνες των σταυρών, προϊόντων, όπως φαίνεται, κατά ένα τουλάχιστον μεγάλο μέρος, μοναστικής παραγωγής, οι επενδύσεις τους σχετίζονται με εργαστήρια ή τεχνίτες που προέρχονται από διάφορα κέντρα παραγωγής έργων μεταλλοτεχνίας. Στα περισσότερα έργα τα ισλαμικού τύπου ποικίλα φυτικά θέματα, οι τεχνικές των σμάλτων, η διάλυτη όψη ή η χρωματική αντίθεση μεταξύ νιέλου και χρυσού, αντιπροσωπεύουν με σαφήνεια τις αισθητικές αντιλήψεις της εποχής, όπως αυτές διαμορφώνονται στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα μεγάλα κέντρα, από όπου διαδίδονται στην περιφέρεια. Η λεπτότητα της εργασίας και η σιγουριά στη χάραξη του διακόσμου της επένδυσης στον σταυρό της Πορταϊτισσας⁸¹ (αρ. κατ. 1), αλλά και ο άσφωγα σχεδιασμένος διάκοσμος στον σταυρό του καθολικού (αρ. κατ. 2), εκτός του ότι φανερώνουν το λεπτό γούστο και τις οικονομικές δυνατότητες των αφιερωτών τους, μαρτυρούν και εργαστήρια υψηλού επι-

λεως (Γ. Σωτηρίου, *Κεμήλια του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πατριαρχικός Ναός και Σκευοφυλάκιον*, Αθήνα 1937, σ. 61-62 και πίν. 24-25. *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία*, έκδ. Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 1989, σ. 122-123 και εικ. 113) ή άλλων μονών, π.χ. Τατάρνας (Ι. Κουμουλίδης, Λ. Δεριζιώτης, Σ. Σδρόλια, *Το μοναστήρι της Τατάρνας* 115), Ολυμπιώτισσας (Ε. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα*, Αθήνα 1967, σ. 56-59 (εικ. 31, 32)), αλλά και μονών της βαλκανικής (Ι. Sotiron, *Ciprutska* 58-59). Τα δεδομένα ωστόσο της έρευνας δεν επιτρέπουν ακόμη την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη διάδοση αυτής της καλλιτεχνικής τάσης, την έκταση της δραστηριότητας των μοναχών-ξυλογλυπτών των διαφόρων μοναστικών κέντρων, αλλά και των πιθανών μεταξύ τους σχέσεων και αλληλεπιδράσεων.

80. Από την έρευνά μας σε σκευοφυλάκια διαφόρων αγιορειτικών μονών, αλλά και με βάση το έως τώρα δημοσιευμένο υλικό, διαφαίνεται η αριθμητική υπεροχή των έργων του 18ου και 19ου αι. στο σύνολο των έργων των μεταβυζαντινών χρόνων. Ίσως η εικόνα αυτή δικαιολογεί μια μαζικότερη παραγωγή την εποχή αυτή.

81. Τα πρότυπα του εκλεπτυσμένου αυτού διακόσμου μπορούν ίσως να αναζητηθούν σε υφάσματα από την Κωνσταντινούπολη και κεραμικά του Iznik, Ν. Atasoy - J. Raby, *Iznik* 134, εικ. 220, 225. — Οδηγός Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης 154-155. — Τ. Μπλουμ - Σ. Μπλερ, *Ισλαμικές Τέχνες* 375 (εικ. 200), 377 (εικ. 201), 378 (εικ. 202). Είναι γνωστό άλλωστε ότι τα διάφορα σχέδια των διακοσμητικών μοτίβων διαδίδονταν από τα εργαστήρια της πρωτεύουσας και έβρισκαν έτσι ευρύτατη εφαρμογή σε διάφορες μορφές τέχνης, Τ. Μπλουμ - Σ. Μπλερ, *ό.π.*, σ. 374.

πέδου με έμπειρους και καταρτισμένους καλλιτέχνες, που απηχούν τις αισθητικές προτιμήσεις της πρωτεύουσας⁸². Μπορούν επομένως οι επενδύσεις αυτές να αποδοθούν σε τεχνίτες που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη ή μαθήτευσαν εκεί. Στο ίδιο καλλιτεχνικό κλίμα κινείται και ο διάκοσμος της επένδυσης του σταυρού του Χρύσανθου (αρ. κατ. 7), που δείχνει γνώση καλών προτύπων και τεχνικών που συναντώνται σε κωνσταντινουπολίτικα έργα.

Η επένδυση του σταυρού του ζουπάνου Ράντου (αρ. κατ. 4), με τον σχηματοποιημένο ατελή διάκοσμο, δεν μπορεί βεβαίως να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό δείγμα της καλλιτεχνικής παραγωγής των εργαστηρίων της Βλαχίας, τα οποία έχουν να επιδείξουν τον 16ο και 17ο αι. έργα υψηλής ποιότητας και αισθητικής⁸³.

Η παρουσία των ζωγραφιστών σμάλτων στην επένδυση του σταυρού του 1680 (αρ. κατ. 8) ανακαλεί ανάλογες μορφές διακόσμου σε έργα που προέρχονται από εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης και της Ρωσίας, με σαφείς επιδράσεις, όπως αναφέρθηκε, της ευρωπαϊκής διακοσμητικής.

Οι σταυροί αυτοί από τη μονή Ιβήρων, ως λατρευτικά αντικείμενα, ως έργα τέχνης και ιστορικά τεκμήρια, αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα της παραγωγής μιας περιόδου, για την οποία λίγα έργα είναι έως σήμερα γνωστά από το Άγιον Όρος, σχήμα οξύμωρο αν αναλογιστεί κανείς τον μεγάλο αριθμό κειμηλίων, δυστυχώς άγνωστων ακόμη, που φυλάσσονται στις αγιορειτικές μονές. Τα περισσότερα μάλιστα έργα είναι ακριβώς χρονολογημένα και στοιχειοθετούν σημείο αναφοράς και βάση για συγκρίσεις, παρατηρήσεις και συσχετισμούς με πολλά άλλα παραδείγματα. Η μελέτη τους επιβεβαιώνει τις κύριες καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής, φωτίζει τις σχέσεις της μονής με διάφορες περιοχές (Βαλκανική, Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, Ρωσία, Γεωργία κ.λπ.), σε πολλές από τις οποίες η μονή διατηρούσε μετόχια⁸⁴. Ταυτόχρονα όμως θέτει και ορισμέ-

82. Πρβλ. τον διάκοσμο στο κάλυμμα της Ανθολογίας του Μουράτ Γ', έργο του χρυσόχου της αυτοκρατορικής αυλής Mehmet Usta (1588) και σε δύο κράνη των μέσων του 16ου αι. στο Μουσείο του Topkapı, M. Sozen, Arts 288-289, 293.

83. Βλ. π.χ. τη λευκανοθήκη του Πατριάρχη Νήφωνα (1515) στη μονή Διονυσίου, Σ. Καδάς, *Η Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου, Άγιον Όρος* 1997, σ. 121. Επίσης, Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστική μεταλλοτεχνία* 269 και εικ. 10-12.

84. Μέσω των μετοχίων που διατηρούσε η μονή σε διάφορες περιοχές, όπως τη Βλαχία, το Μελένικο, την Ηρακλείτσα (χερσόνησος Καλλιπόλης), τη Μόσχα κ.α. φτάνουν σε αυτή διάφορα κειμήλια-αφιέρωματα απλών πιστών, εκκλησιαστικών προσώπων κ.ά, που σήμερα φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο και κατασκευάστηκαν, όπως είναι εύλογο, στις περιοχές αυτές. Ενδεικτικά αναφέρουμε έναν σταυρό αγιασμού (1795), αφιέρωμα του πρηγούμενου Ιγνατίου της μονής Ροζινού στο Μελένικο (επιγραφή: ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΡΟΖΙΝΟΥ ΘΕΑΝ(Α)ΣΗ(Ο)Σ ΔΗΜ(ΗΤ)ΡΗ(Ο)Σ [...] ΤΟ ΕΤΟΣ 1795 ΜΕΛΕΝΙΚΟ)

να ουσιαστικά ζητήματα, όπως οι κανόνες που διαμορφώνουν τις εικονογραφικές συνθέσεις των ξυλόγλυπτων πυρήνων κάθε εποχή, καθώς και η δραστηριότητα των μοναχών-ξυλόγλυπτών και οι παράμετροι και προϋποθέσεις της συνεργασίας τους με τους χρυσοχόους και τα κέντρα μεταλλοτεχνίας.

Στο τελευταίο ζήτημα, επιχειρώντας επιγραμματικά ένα ερμηνευτικό σχήμα, μπορούμε να υποθέσουμε τη δραστηριότητα στη μονή χρυσοχόων, είτε περιπλανώμενων είτε μετακαλούμενων από διάφορες περιοχές, για την κατασκευή των επενδύσεων σε σταυρούς που σκαλίζονται είτε στην ίδια τη μονή είτε κάπου αλλού στο Άγιον Όρος⁸⁵. Είναι επίσης πολύ πιθανή η κατασκευή επενδύσεων και στο Άγιον Όρος, π.χ. στις Καρυές⁸⁶

και έναν σταυρό αγιασμού (1756), αφιέρωμα του ιερομονάχου Ανανία από την Ηρακλείτσα (η επιγραφή είναι αρκετά φθαρμένη: ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΟΡΓΙΟΥ [...] ΑΠΟ ΧΟΡΙΟΝ ΥΡΑΚΛΙΤΣΑ 1756 [...] ΑΝΑΝΙΟΥ ΥΡΟΥΜΟΝΑΧΟΥ [...] ΑΦΙΕΡΟΤΟΝ [...]). Ένας ακόμη σταυρός, αφιέρωμα ενός Παχωμίου, πιθανώς μοναχού το 1700 (επιγραφή: ΠΑΧΟΜΗΟΥ / ΕΤΟΥΣ ΑΨ), η επένδυση του οποίου αποτελεί προϊόν εργαστηρίου της Μόσχας, πρέπει να σχετίζεται με το σημαντικό την εποχή ιβηρίτικο μετόχι του Αγίου Νικολάου εκεί. Βλ. σχετικά Δ. Α. Λιάκος, Από το σκευοφυλάκιο της αγιορειτικής μονής Ιβήρων. Το μετόχι του Αγίου Νικολάου πρέπει να αποτέλεσε βασικό πυρήνα της αφιερωτικής πρακτικής αρκετών πιστών από τη Μόσχα προς τη μονή, όπως δείχνουν αρκετά κειμήλια που προέρχονται από εκεί. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον επτάφωτο κηροστάτη σχήματος λεμονιάς του 1818 και την αργυρή επένδυση της εικόνας της Παναγίας Πορταϊτισσας του 1819 (η επένδυση αυτή κάλυπτε μέχρι το 1993 την προγενέστερη αρχική επένδυση των αρχών του 16ου αι., Π. Βοκοτόπουλος, Η εικόνα της Παναγίας Πορταϊτισσας της Ιεράς Μονής των Ιβήρων, Άγιον Όρος. Φύση - Λατρεία - Τέχνη, τ. Β', 2001, σ. 83), βλ. Μ. Γεδεών, Χρονογραφία 27. Επίσης, G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, Recueil 84-85, αρ. 267. Για το μετόχι του Αγίου Νικολάου βλ. Μ. Γεδεών, Χρονογραφία 33-84. Επίσης, B. L. Fonkic, Ο ρόλος των ελληνικών μοναστηριών στην πολιτιστική ζωή της Ρωσίας τον 17ο αιώνα, *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού, 9ος-20ός αιώνες*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1996, σ. 111-113.

85. Μια τέτοια υπόθεση φαίνεται λογική, δεδομένης της δραστηριότητας χρυσοχόων σε αγιορειτικές μονές, όπως π.χ. στη μονή Βατοπεδίου για την επισκευή διαφόρων λειτουργικών σκευών, σύμφωνα με τις αναφορές στα κατάστιχα ληψοδοσίας των ετών 1860-1864, φ. 1γ: *εἰς τὸν χρυσοχόν διὰ πλύσμον καὶ κόλλημα τῶν κανδελῶν κ(αὶ) ἀργυρῶν σκευῶν τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ*, φ. 22γ: *τῷ Σαμουὴλ Χρυσοχόφ διὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ κοσκίνου κ(αὶ) διαφόρων ἀδημικῶν τῆς Ἐκκλησίας* (για την παραχώρηση της καταγραφής ευχαριστῶ τον φίλο συνάδελφο Νίκο Μπονόβα). Για ανάλογες περιπτώσεις βλ. επίσης Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Οι δρόμοι των εκκλησιαστικών κειμηλίων. Το παράδειγμα των εκκλησιαστικών αργυρών, *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού, 9ος-20ός αιώνες*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1996, σ. 229-230. Μια τέτοιου είδους δραστηριότητα δεν μπορεί, όπως είναι λογικό, να περιορίζεται αποκλειστικά σε μία μονή ή μόνο σε επισκευές, αλλά και στην κατασκευή νέων έργων.

86. Λειτουργία εργαστηρίων αργυροχρυσοχόας στις Καρυές μαρτυρείται από τα τέλη του 18ου αι., Αλεξάνδρος Λαυριώτης, Το Άγιον Όρος μετά την οθωμανικήν κατάκτησιν, *ΕΕΒΣ* 32 (1963) 241. Επιπλέον, χαρκτηριστικές για τον 19ο αι. είναι και οι αναφορές στον αθημισμένο κώδικα αρ. 262 της μονής Ξενοφώντος, φ. 61: *Τὸ ἀργυροῦν ἔνδυμα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐγένετο 8/βρίων τοῦ 1858 εἰς Καρυάς*, φ. 62: *Τὰ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Τραπεζῇ ἑξαπτέρυγα*

ή αλλού, από τεχνίτες λαϊκούς⁸⁷ ή μοναχούς⁸⁸. Δεν μπορεί βέβαια να αποκλειστεί και η εισαγωγή επενδύσεων από κάποιο φημισμένο κέντρο παραγωγής, κατά την προτίμηση του ξυλογλύπτη⁸⁹. Σε κάθε περίπτωση, τα ολοκληρωμένα πια έργα, τους ξύλινους αργυροχρυσωμένους σταυρούς, πρέπει να επέλεγαν επί τόπου οι προσκυνητές ή οι ίδιοι οι μοναχοί ως αφιέρωμα στη μονή ή ως «ευλογία» για τους ίδιους ή τα κοντινά τους πρόσωπα, καταβάλλοντας το ανάλογο οικονομικό αντίτιμο.

μετά του Σταυρού άργυρά αγοράσθησαν αντί γροσιών 6,000 έκ Καρυών κατά 8/βριον του 1864. Κατ' αναλογία με ό,τι συμβαίνει στον 18ο και 19ο αι., και ως υπόθεση πάντα, δεν αποκλείεται μια παρόμοια δραστηριότητα την εποχή που μας απασχολεί (16ος -17ος αι.).

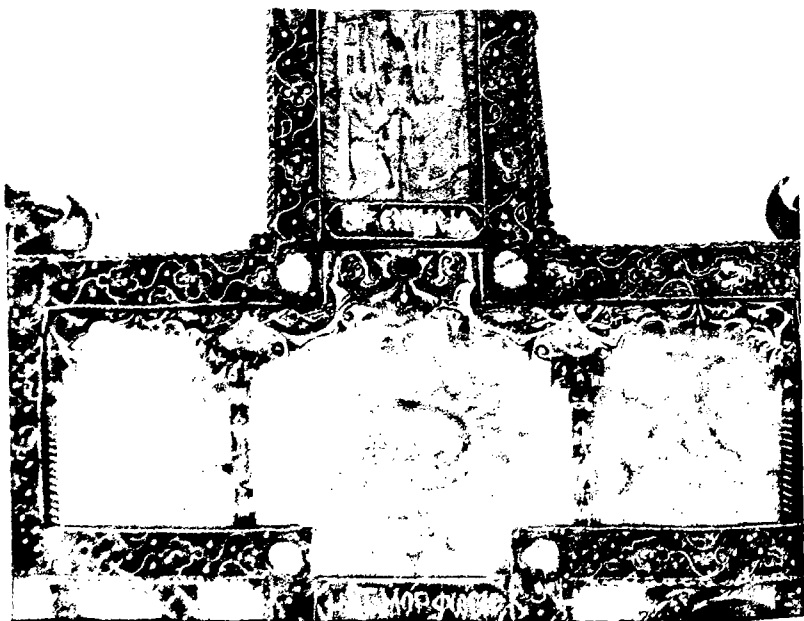
87. Αλέξανδρος Λαυριώτης, Το Άγιον Όρος 241.

88. Μ. Γεδεών, Άθως 331. Επιπλέον, μεταγενέστερα παραδείγματα στη μονή Ιβήρων τεκμηριώνουν τη δραστηριότητα μοναχών-χρυσοχών, δεν είναι όμως πάντα σαφές εάν πρόκειται για μοναχούς της αδελφότητας. Στο στέλεχος π.χ. ενός (αδημοσίετου) σταυρού αγιασμού του 1763 αναγράφεται η συντομογραφία ΜΧ-ΙΡ που μπορεί να ταυτιστεί με την υπογραφή κάποιου μοναχού τεχνίτη [Μ(ΟΝΑ)Χ(ΟΥ) Ι(ΛΑ)Ρ(ΙΩΝΟΣ) πιθανώς]. Μία ακόμη ένδειξη για την κατασκευή έργων μεταλλοτεχνίας από μοναχούς αποτελεί η επισήμανση στην ίδια μονή ενός (αδημοσίετου) ρολογιού του 1743, έργο κάποιου μοναχού Γερασίου, σύμφωνα με την επιγραφή: 1743 / ΑΓΙΟΝ ΟΡ / ΟΣ ΕΡΓΟΝ ΓΕ / ΡΑΣΙΜΟΥ / ΜΟΝΑΧΟΥ. Η επιγραφή δεν αποκλείεται να αναφέρεται και στην κατασκευή της επιχρυσωμένης επένδυσης με τα ανάγλυφα μπαρόκ φυτικά θέματα από τον μοναχό Γεράσιμο. Για την υπόδειξη του κεμηλίου ευχαριστώ θερμά τον πατέρα Πρόδρομο.

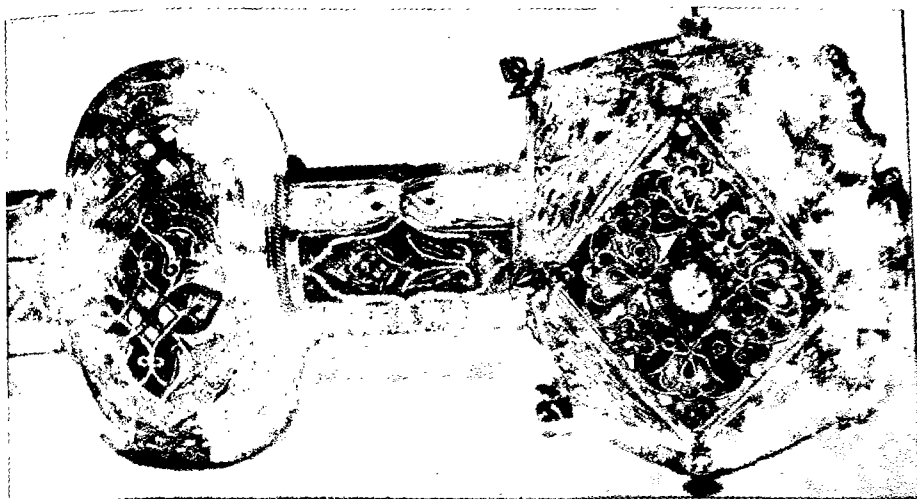
89. Στο πλαίσιο της συνεργασίας μοναχών-ξυλογλυπτών και χρυσοχών είναι πολύ πιθανή η «επιβολή» εκ μέρους των πρώτων, συγκεκριμένων μορφών διακόσμου για τις επενδύσεις των ξυλόγλυπτων σταυρών που οι ίδιοι κατασκευάζουν, με κριτήριο το γούστο και τις αισθητικές αντιλήψεις τους, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε άλλους τομείς της καλλιτεχνικής δημιουργίας την ίδια περίοδο. Βλ. σχετικά Δ. Λιάκος, Τα λιθανάγλυφα του Αγίου Όρους (διδαστορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2000, σ. 159-160. — Ο ίδιος, Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα στο Άγιον Όρος (1600-1750), ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΚΗ (2007) 291.

Εικ. 7. Σταυρός λιτανείας - Αγίας Τράπεζας καθολικού (αρ. κατ. 2). Λεπτομέρεια ξυλόγλυπτου πυρήνα (Βαϊοφόρος).

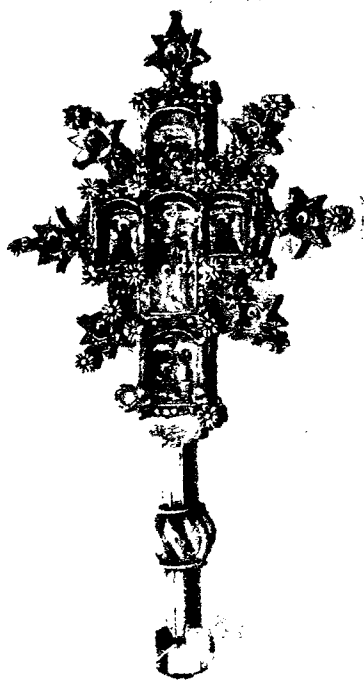
Εικ. 8. Σταυρός λιτανείας - Αγίας Τράπεζας καθολικού (αρ. κατ. 2). Λεπτομέρεια του διακόσμου στην επένδυση.

Εικ. 9. Σταυρός λιτανείας - Αγίας Τράπεζας καθολικού (αρ. κατ. 2). Λεπτομέρεια του διακόσμου στο στέλεχος.

Εικ. 10. Σταυρός λιτανείας - Αγίας Τράπεζας καθολικού (αρ. κατ. 2). Λεπτομέρεια του διακόσμου στην πλευρική επιφάνεια της επένδυσης.

Εικ. 28. Σταυρός
εὐλογίας σκευοφυ-
λαχίου, 1680 (αρ.
κατ. 8).

Εικ. 29. Σταυρός εὐλογίας σκευοφυλαχίου (αρ. κατ. 8). Λεπτομέρεια.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Το πρόβλημα του εικονογραφικού τύπου του αγίου Δημητρίου έχει απασχολήσει επανειλημμένα τους βυζαντινολόγους. Πρόσφατα μάλιστα παρουσιάστηκαν εργασίες που προσέθεσαν νέα στοιχεία, τα οποία προωθούν την έρευνα προβλημάτων σχετικά με την εικονογραφία του Αγίου. Με τις σκέψεις που παρουσιάζουμε παρακάτω θα προσπαθήσουμε να εμπλουτίσουμε τον προβληματισμό και να συμβάλουμε στη διαφώτιση του ζητήματος του ιστορικού προσώπου του αγίου Δημητρίου και της μεταγενέστερης εικονογραφίας του.

Η ρωμαϊκή παράδοση του πορτραίτου επιβιώνει στη Χριστιανική και Βυζαντινή τέχνη. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή η ρεαλιστική αποτύπωση των χαρακτηριστικών του εικονιζόμενου συντελεί στη διάσωση της ανάμνησης του προσώπου. Κατά την παράδοση, μέσα στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά περιέχονται και τα στοιχεία του ήθους του εικονιζόμενου προσώπου. Η πιστότητα της εικόνας στο πρωτότυπο της μορφής του αγίου είναι προϋπόθεση για την επικοινωνία του πιστού με τον άγιο και την πραγμάτωση της διαμεσολαβητικής λειτουργίας του τελευταίου υπέρ των πιστών¹. Επομένως η διατήρηση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών των αγίων αποτελεί συστατικό στοιχείο της συντήρησης της μνήμης τους και προϋπόθεση για την απόδοση τιμής στο πρόσωπό τους².

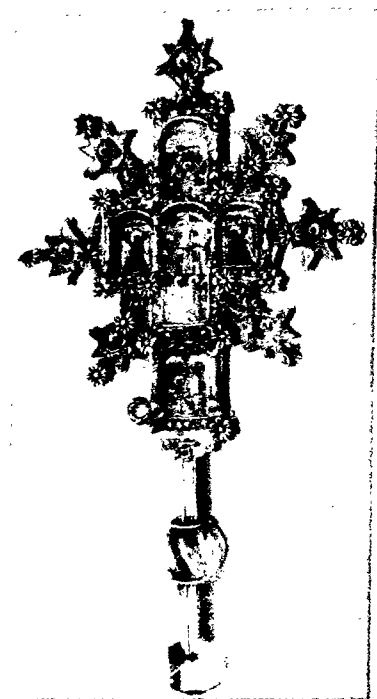
Η αρχή αυτή διατηρήθηκε, με κάποιες μεταβολές, σε όλη τη Βυζαντινή περίοδο, όπως φανερώνει η Βυζαντινή καλλιτεχνική παραγωγή και οι γραπτές παραδόσεις για την απόδοση των αγίων³. Είναι γνωστό επί-

1. Η εργασία αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή της ομότιτλης ανακοίνωσης στην Ημερίδα του Δικτύου ΚΕΕΠ και του Τομέα Λατρείας-Αρχαιολογίας-Τέχνης του Ποιμαντικού Τμήματος της Θεολογικής Σχολής, με τίτλο «Άγιος Δημήτριος ο Μυροβλύτης, 1700 χρόνια από το μαρτύριό του» στις 15/12/2005. Στο διάστημα που μεσολάβησε από την ανακοίνωση έως την κατάθεση της εργασίας παρουσιάστηκαν οι εργασίες της Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Λευκανοθήκες του αγίου Δημητρίου στη Μονή της Λαύρας, Θωράκιον Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη, Αθήνα 2004, σ. 395-398, του Ν. Παζαρά, Η εικονογραφική εξέλιξη της απεικόνισης του αγίου Δημητρίου: Από την πρώιμη τοπική παράδοση της Θεσσαλονίκης στον γενικευμένο τύπο της Μέσης Βυζαντινής περιόδου, Βυζαντινά 26 (2006) 369-394 και του Ν. Σιώμκου, Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονιστικού τύπου του αγίου Δημητρίου, Βυζαντινά 26 (2006) 293-318.

2. H. Maguire, *The Icons of their Bodies. Saints and their Images in Byzantium*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996, σ. 9-15.

3. Βλ. G. Vikan, *Byzantine Art στο Byzantium: A World Civilization*, εκδ. Α. Ε. Laiou και H. Maguire, Washington D.C., 1992, D. O. Collection and Research Library, σ. 99-107.

4. H. Maguire, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 5-7. Ο H. Maguire τονίζει τη σημασία που απέδιδαν οι Βυζαντινοί στην πιστή απόδοση της μορφής στην εικόνα.

Εικ. 28. Σταυρός
ευλογίας σκευοφυ-
λαχίου, 1680 (αρ.
κατ. 8).

Εικ. 29. Σταυρός ευλογίας σκευοφυλαχίου (αρ. κατ. 8). Λεπτομέρεια.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Το πρόβλημα του εικονογραφικού τύπου του αγίου Δημητρίου έχει απασχολήσει επανειλημμένα τους βυζαντινολόγους. Πρόσφατα μάλιστα παρουσιάστηκαν εργασίες που προσέθεσαν νέα στοιχεία, τα οποία προωθούν την έρευνα προβλημάτων σχετικά με την εικονογραφία του Αγίου¹. Με τις σκέψεις που παρουσιάζουμε παρακάτω θα προσπαθήσουμε να εμπλουτίσουμε τον προβληματισμό και να συμβάλουμε στη διαφώτιση του ζητήματος του ιστορικού προσώπου του αγίου Δημητρίου και της μεταγενέστερης εικονογραφίας του.

Η ρωμαϊκή παράδοση του πορτραίτου επιβιώνει στη Χριστιανική και Βυζαντινή τέχνη. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή η ρεαλιστική αποτύπωση των χαρακτηριστικών του εικονιζόμενου συντελεί στη διάσωση της ανάμνησης του προσώπου. Κατά την παράδοση, μέσα στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά περιέχονται και τα στοιχεία του ήθους του εικονιζόμενου προσώπου. Η πιστότητα της εικόνας στο πρωτότυπο της μορφής του αγίου είναι προϋπόθεση για την επικοινωνία του πιστού με τον άγιο και την πραγμάτωση της διαμεσολαβητικής λειτουργίας του τελευταίου υπέρ των πιστών². Επομένως η διατήρηση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών των αγίων αποτελεί συστατικό στοιχείο της συντήρησης της μνήμης τους και προϋπόθεση για την απόδοση τιμής στο πρόσωπό τους³.

Η αρχή αυτή διατηρήθηκε, με κάποιες μεταβολές, σε όλη τη Βυζαντινή περίοδο, όπως φανερώνει η Βυζαντινή καλλιτεχνική παραγωγή και οι γραπτές παραδόσεις για την απόδοση των αγίων⁴. Είναι γνωστό επί-

1. Η εργασία αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή της ομότιτλης ανακοίνωσης στην Ημερίδα του Δικτύου ΚΕΕΠ και του Τομέα Λατρείας-Αρχαιολογίας-Τέχνης του Ποιμαντικού Τμήματος της Θεολογικής Σχολής, με τίτλο «Άγιος Δημήτριος ο Μυροβλύτης, 1700 χρόνια από το μαρτύριό του» στις 15/12/2005. Στο διάστημα που μεσολάβησε από την ανακοίνωση έως την κατάθεση της εργασίας παρουσιάστηκαν οι εργασίες της Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Λειψανοθήκες του αγίου Δημητρίου στη Μονή της Λαύρας, *Θωράκιον Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 395-398, του Ν. Παζαρά, Η εικονογραφική εξέλιξη της απεικόνισης του αγίου Δημητρίου: Από την πρώτη τοπική παράδοση της Θεσσαλονίκης στον γενικευμένο τύπο της Μέσης Βυζαντινής περιόδου, *Βυζαντινά* 26 (2006) 369-394 και του Ν. Σιώμκου, Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονιστικού τύπου του αγίου Δημητρίου, *Βυζαντινά* 26 (2006) 293-318.

2. H. Maguire, *The Icons of their Bodies. Saints and their Images in Byzantium*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1996, σ. 9-15.

3. Βλ. G. Vikan, Byzantine Art στο *Byzantium: A World Civilization*, εκδ. Α. Ε. Laiou και H. Maguire, Washington D.C., 1992, D. O. Collection and Research Library, σ. 99-107.

4. H. Maguire, ό.π. (υπόσημ. 2), σ. 5-7. Ο H. Maguire τονίζει τη σημασία που απέδιδαν οι Βυζαντινοί στην πιστή απόδοση της μορφής στην εικόνα.

σης ότι οι κοινότητες των πιστών διατηρούσαν την ανάμνηση των σημαντικότερων μαρτύρων τους, ως ηρώων της κοινότητας, όχι μόνο μέσα από τα κείμενα του μαρτυρίου τους αλλά και μέσα από απεικονίσεις της μορφής τους, που διατηρούνταν στα ιερά προς τιμή τους. Έτσι στην Κωνσταντινούπολη διατηρούνταν στον 8ο αιώνα η ανάμνηση του γεγονότος ότι οι εικόνες σε ξύλινους πίνακες των πρώτων επισκόπων και αγίων Μητροφάνη, Αλεξάνδρου και Παύλου ήταν στημένες, προφανώς πάνω σε κοντάρια, στο Φόρο του Κωνσταντίνου⁵.

Αντίστοιχα συμβαίνει ότι η εικόνα και ο εικονογραφικός τύπος ενός αγίου, ενός θαύματος ή μιας εορτής παράγονται με την ευκαιρία της επισημοποίησης της προσκύνησης, ή της ίδρυσης ναού προς τιμήν τους. Στην εκκλησιαστική παράδοση, κυρίως την απόκρυφη, αλλά και στην εθνική ιστοριογραφία έχουν καταγραφεί περιστατικά που στηρίζουν τη θέση ότι η προσωπογραφική παράδοση για τα σημαίνοντα πρόσωπα της χριστιανικής θρησκείας δημιουργήθηκε ήδη στη διάρκεια της ζωής τους ή αμέσως μετά τον θάνατό τους. Το ίδιο συνέβη, όπως πιστεύει και ο Α. Ξυγγόπουλος, στην περίπτωση του αγίου Δημητρίου⁶.

Είναι γεγονός ότι οι απεικονίσεις του Αγίου παρουσιάζουν αξιοσημείωτη σταθερότητα σε όλη τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, έχοντας πάντα στον νου τις αποκλίσεις, που προκύπτουν από τη διαδικασία της μετάδοσης αυτών των στοιχείων, αλλά και από την αντίληψη των ιδίων των ανθρώπων της εποχής για τη φυσιογνωμική πιστότητα⁷. Οι κάποιες αποκλίσεις από τον τύπο και το πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονται έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διάδοση και την εξέλιξη της τιμής του αγίου Δημητρίου.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη είναι ο τόπος του μαρ-

5. A. Cameron and J. Herrin (eds), *Constantinople in the Early Eighth Century: The 'Parastaseis Syntomoi Chronikai'*, Leiden 1984, σ. 68-69. Σύμφωνα με τους σχολιαστές, (ό.π., σ. 183) οι εικόνες κήταν από τους Αρειανούς στα μέσα του 4ου αιώνα.

6. «Κατά ταύτα λοιπόν δύναται, νομίζω, να θεωρηθή βέβαιον ότι και αι παραστάσεις του Αγίου Δημητρίου μας διέσωσαν τα πραγματικά περίπου χαρακτηριστικά της μορφής του, τα οποία από των παλαιωτάτων εικόνων του μέχρι των σημερινών παρέμειναν αναλλοίωτα». Α. Ξυγγόπουλος, Ο Άγιος Δημήτριος εις την Βυζαντινήν Αγιογραφία: λόγος εκφωνηθείς την 28η Οκτωβρίου 1948 κατά την εορτήν του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1950, αναδημυσμμένο στο Α. Ξυγγόπουλου, *Μελετήματα χριστιανικής εικονογραφίας, Θεσσαλονίκη* 2003, σ. 318.

7. Βλ. σχετικά τις επιφυλάξεις του Χ. Μπακωτζή, Προεικονομαχικό ψηφιδωτό του αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Νικονάνο, Θεσσαλονίκη* 2006, σ. 129. Οι διαφοροποιήσεις αυτές όμως δεν δικαιολογούν την κατηγορηματική διατύπωση του K. Cosmack ότι οι απεικονίσεις του Αγίου ήταν προϊόν μιας κοινωνικής σύμβασης και όχι μια ιστορική απεικόνιση (*Writing in Gold, Byzantine Society and its Icons*, London 1985, σ. 86).

τυρίου του Αγίου. Η εμφάνιση της λατρείας στον χώρο προηγήθηκε της ίδρυσης του ναού, εφόσον σύμφωνα με την παράδοση των μαρτυρίων, μετά την ειρήνη της Εκκλησίας ιδρύθηκε στον τόπο της ταφής του Αγίου ένας «οικίσκος»⁸, του οποίου μοναδικός εξοπλισμός ήταν πιθανώς μια απεικόνιση του Αγίου. Η αρχική εικόνα προφανώς αποτέλεσε το στοιχείο της συνέχειας στον αρχικό ναό και τις μεταγενέστερες επισκευές και επεκτάσεις του⁹. Η αρχική εικόνα δεν θα διέφερε ουσιαστικά ούτε στο μέγεθος ούτε στον τρόπο της απεικόνισης από τις απεικονίσεις νεκρών σε κοινά νεκρικά μνημεία. Επομένως θα εικονίζε τον Άγιο έως τους ώμους, ως προτομή¹⁰ και δεν περιείχε αξιόλογες ενδυματολογικές πληροφορίες.

Σύμφωνα με τα μαρτύρια, συγκεκριμένα το Εκτενές Μαρτύριο, την *Passio Altera* κατά τον εκδότη De Bye, που έχει τη μεγαλύτερη εγγύτητα προς το χαμένο αρχικό μαρτύριο¹¹, ο ναός χτίστηκε από τον έπαρχο του Ιλλυρικού Λεόντιο στη δεύτερη δεκαετία του 5ου αιώνα¹². Επειδή ο φυσικός χώρος των εικόνων του Αγίου ήταν ο ναός του στη Θεσσαλονίκη, έπεται ότι η εικονιστική παράδοση του αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη έχει ηλικία και τοπική διάδοση τουλάχιστον ίση με την ίδρυση του πρώτου ναού, στις αρχές του 5ου αιώνα, πιθανώς όμως ακόμη μεγαλύτερη.

Σύμφωνα με την περιγραφή από τον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη, στις αρχές του 7ου αιώνα, οι εικόνες του Αγίου ανήκαν σε δυο τύπους: Τις αρχαιότερες εικόνες σύμφωνα με τη διατύπωση του ίδιου του Ιωάννη ... *ήν γάρ τῇ ιδέα κατὰ τὴν γραφὴν τὴν ἐν ταῖς ἀρχαιοτέραις αὐτοῦ εἰκόσιν ἐγγεγραμμένην*¹³ ... και τις σύγχρονες του Ιωάννη ψηφιδωτές εικόνες του 6ου και 7ου αι., στις οποίες ο Άγιος παριστάνεται «χλαμυδάτος», ως κρατικός αξιωματούχος. Την εικόνα αυτή αντιπροσωπεύει το, σύμφωνα με το 14ο Θαύμα της 1ης Συλλογής, όραμα του Αγίου στους Θεσσαλονικείς: ...

8. Ο «οικίσκος» δεν είχε πιθανώς τις διαστάσεις που θέλησαν να του δώσουν οι Σωτηρίου, αλλά ήταν απλά μια μικρή υπόστεγη κατασκευή, που περιείχε πιθανώς την εικόνα του αγίου. Βλέπε σχ. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα του αγίου Δημητρίου στα Βυζαντινά χρόνια*. Αθήνα 1993, σ. 43-44 (στο εξής: Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα*).

9. Για την οικοδομική ιστορία του ναού βλέπε Α. Μέντζος, *Ενδείξεις και πληροφορίες για τον αρχαιότερο ναό του Αγίου Δημητρίου, Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστ. Συμποσίου «Χριστιανική Θεσσαλονίκη», 21-23/10/1999, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 179-202 (στο εξής: Α. Μέντζος, *Ενδείξεις*).*

10. Ο D. Pallas, *Le ciborium hexagonal de Saint Démétrios de Thessalonique, Zograf* 10 (1979) 47, πιστεύει ότι μέσα στο ασημένιο κιβώριο του ναού υπήρχαν μια στηθαία απεικόνιση του Αγίου και μια ολόσωμη εικόνα του.

11. Πρβ. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα* 85-87.

12. Για τον Λεόντιο βλ. R. J. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, 2, A.D. 395-527, Cambridge 1980, σ. 668 (Leontius 2).

13. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, τ. 1-2, Paris 1979-81, σ. 162.17.

Ἄνδρα πυρράκη καὶ λαμπρὸν ἵππῳ λευκῷ ἐφεζόμενον καὶ ἱμάτιον φοροῦντα λευκόν – ἰδοὺ τοιοῦτον, καὶ ἐπεδείκνυε κρατήσας ἑνὸς τῶν παρεστώτων ὑπατικιανῶν ταξεωτῶν χλαμύδα ἡμφιεσμένου¹⁴ (εικ. 1).

Πιθανῶς αὐτὸ το ἀρχαιότερο εἰκονογραφικὸ πρότυπο ἀντιπροσωπεύεται στὴ μορφή τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ ψηφιδωτὸ τῆς ζωφόρου τῶν μαρτύρων στὸν Ἅγιο Ἀπολλινάριο τὸν Νέο τῆς Ραβέννας (πρὶν ἀπὸ τὸ 556 μ.Χ.), ὅπου εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Δημήτριος με λευκὴ χλαμύδα καὶ ἱμάτιο (εικ. 2). Εἰς τὴν ἐξέταξιν τῶν ψηφιδωτῶν ποὺ ἀπεικονίζουν τὸν Ἅγιο στὸν ναὸ τοῦ, παρατηροῦμε ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ εἰμάστε βέβαιοι ἀν ὁ σύμφωνος με τὶς κατὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἰωάννη «ἀρχαιότερες εἰκόνες» εἰκονιστικὸς τύπος φοροῦσε λευκὸ ἔνδυμα, χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ἀν δηλαδὴ ἀπέδιδε τὸν Ἅγιο ὅπως στὸ ψηφιδωτὸ τοῦ ἁγίου Ἀπολλιναρίου, ἢ ἀν τὸν εἰκόνιζε με τρόπο παρόμοιο αὐτοῦ στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ βου αἰῶνα. Ἡ διατύπωση τοῦ περιστατικοῦ, ποὺ περιγράφεται στὸ 14ο Θάυμα, δείχνει ὅτι στὴν ἀντίληψη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς τῶν Θαυμάτων τὸ ἱμάτιο εἶναι πλέον γενικὸς ὅρος ποὺ ἐννοεῖ τὸ ἐξωτερικὸ ἔνδυμα ἀδιακρίτως, ὅπως παρακάτω ξεκαθαρίζει ἡ διευκρίνιση τοῦ ἰδίου τοῦ ἐπισκόπου· αὐτὸς ποὺ περιγράφηκε ὡς ἱμάτιον φορῶν, ἦταν στὴν πραγματικότητά χλαμυδάτος· χλαμύδα ἡμφιεσμένος. Μία ἐξήγηση γιὰ τὸ παράδοξο ἀποτελεῖ τὸ ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννη, στὶς ἀρχές 7ου αἰ. μ.Χ., τὸ ἱμάτιο εἶχε πλέον ἐκλείψει ὡς ἔνδυμα¹⁵. Ἐπίσης, τὸ ρούχο με κεντητὰ μοτίβα σὲ λευκὸ φόντο θεωρεῖται καὶ αὐτὸ λευκὸ.

Ἡ ἐνδυμασία τοῦ ἁγίου στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ραβέννας, παρ' ὅτι πανομοιότυπη με τὴν ἐνδυμασία τῶν περισσότερων μορφῶν τῆς πομπῆς, συμφωνεῖ με τὴν πιθανὴ ἐμφάνιση τοῦ ἁγίου στὶς ἀρχαιότερες εἰκόνες: Πράγματι, σύμφωνα με τὰ μαρτύρια, ὁ Ἅγιος ἀνῆκε στὴν ἀνώτερη ἀριστοκρατία τῆς πόλης ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονταν οἱ βουλευτὲς καὶ εἶχε ὑπηρετήσει σὲ διάφορα αξιώματα¹⁶· ἐπομένως θὰ ἔφερε ἱμάτιο ἢ τήβεν-

14. Ο.π., σ. 157.18. Οἱ ὑπατικιανοὶ ταξεῖτες ἦταν ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ τῆς Ἐπαρχότητος. Βλ. Οἱ συλλογές ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου καὶ Ἀωνύμου, Εἰσαγωγή, Σχόλια, ἐπιμέλεια Χ. Μπακιρτζής, Μετάφραση Α. Σιδέρη, Ἀθήνα 1997, σ. 397, σὲ ἀντίθεση με τὸν στρατὸ τῆς πόλης. Βλ. ἐπίσης Α. Μέντζος, Πρώτες παρατηρήσεις γιὰ τοὺς πολιτευτοὺς θεσμοὺς τῆς Θεσσαλονίκης στὴν αὐγὴ τοῦ Μεσαίωνα, *Βυζαντινὰ* 26 (2006) 46.

15. Βλέπε τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἰωάννη Λυδοῦ στὸν 6ο αἰῶνα γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τῆς τήβεννου. Ἰω. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*, ἐκδ. Μ. C. Bandy, Philadelphia 1983, 44.13-23: ... οὐδεὶς δὲ λόγον ὄντινα οὐκ ἀναγνώσμενος ... μὴ λευχείμων (γιὰ τὸν οἰκτρ. λευχείμων δηλώνει τὸν τήβεννοφόρο) ἐπέβη τῆς ἀναγνώσεως ... τὸ γὰρ μηδὲν τῶν ἀρχόντων ἑτέρα τὴν ἐν ἑορταῖς στολῇ χρῆσασθαι πᾶσιν ἔστι γνωριμώτατον. καὶ οὐκ ἐπὶ τῆς Ῥώμης μόνης ἀλλὰ μὴν καὶ ταῖς ἐπαρχίαις τοῦτο κρατήσαν ἐγὼ διαμείνῃμαι, ἔως ἂν τὰ βουλευτήρια διώκουν τὰς πόλεις ...

16. Στὰ μαρτύρια, κυρίως τὰ μεταγενέστερα, γίνεται μνεία διαφόρων αξιωμάτων, ὅπως ἀνθύπατος κ.λ.π., ποὺ ἀνήκουν στὴν ιερραρχία τῆς κεντρικῆς διοικήσεως. Προφανῶς

νο, όπως οι αξιωματούχοι της Αφροδισιάδας¹⁷. Ωστόσο, επειδή τόσο η πρωταρχική όσο και οι αρχαιότερες εικόνες του Αγίου, όντας προτομές, δεν δέσμευαν με ενδυματολογικές πληροφορίες τους καλλιτέχνες, είναι φυσικό να υπάρχει ρευστότητα στην απόδοση της ενδυμασίας. Από τα μέσα όμως του βου αιώνα η αυτοδιοίκηση των πόλεων παρακμάζει· έτσι δικαιολογείται η υιοθέτηση των ενδυματολογικών χαρακτηριστικών της αυτοκρατορικής ιεραρχίας, που ήταν στρατιωτικοποιημένη. Ο Δημήτριος εικονιζόταν επομένως από τον 6ο αιώνα ως αξιωματούχος της αυτοκρατορικής αυλής.

Το ψηφιδωτό του δυτικού τοίχου του νότιου κλίτους (εικ. 1), το διατηρούμενο από την πυρκαγιά του 1917 ψηφιδωτό (εικ. 3) σήμερα στο ΜΒΠ¹⁸, καθώς και τα χαμένα σήμερα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιο-νοστοιχίας, που μας σώθηκαν σε παλαιές φωτογραφίες και στα αντίγραφα του W. S. George, ανήκουν στο δεύτερο μισό του βου αιώνα¹⁹, όταν το νεότερο εικονογραφικό πρότυπο είχε, όπως φαίνεται, επικρατήσει στη Θεσσαλονίκη. Τα έργα αυτά παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτη συγγένεια στην απόδοση των χαρακτηριστικών του Αγίου, αν και δεν έγιναν όλα από τους ίδιους τεχνίτες και δεν είναι σύγχρονα μεταξύ τους.

Τα ψηφιδωτά αυτά, αν και παλαιότερα από τα άλλα²⁰, είναι μεταγενέστερα από την αρχική φάση του ναού, η οποία πιθανώς συμπίπτει με τον ναό του Λεοντίου²¹. Δεν εικονίζουν επίσης κάποιο από τα παλαιότερα θαύματα που περιλαμβάνονται στο 1ο Βιβλίο των Θαυμάτων του Ιωάννη, τα οποία, αν δεχθούμε την ταύτιση του έπαρχου Μαρριανού, πρωταγωνιστή στο 1ο Θαύμα, με τον αναφερόμενο στην Προσωπογραφία του R. J. Martindale²² αξιωματούχο των αρχών του βου αιώνα, εκτυλίσσονται στην περίοδο αυτή.

αφορούσαν αξιώματα της πόλης, που μεταφράστηκαν στην κλίμακα της αυτοκρατορικής ιεραρχίας διότι στην περίοδο της οριστικής σύνταξης των κειμένων η αυτοδιοίκηση των πόλεων είχε πάψει να υπάρχει.

17. Βλέπε J. Inan - E. Alföldi-Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London 1966, σ. 171-182, αριθ. 228-246.

18. Απεικονίσεις στο Χ. Μπακιρτζής, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου*, εικ. 24 (Αρχαιολογικός οδηγός ΙΜΧΑ), Θεσσαλονίκη 1984.

19. Χρησιμοποιώ τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών από τον E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm, The Art of Byzantium and the Medieval West* εκδ. E. Kleibauer, Bloomington/London 1976, σ. 176-178. Ο R. S. Cormack, *The Byzantine Eye, Studies in Art and Patronage*, London 1989, σ. 38, τα τοποθετεί στον 6ο αιώνα. Βλ. επίσης Α. Μέντζος, *Ενδείξεις* 196, όπου υποστηρίζω ότι τα δεύτερα πλάγια κλίτη προστέθηκαν στον ναό στα μέσα του βου αιώνα.

20. Βλ. παραπ. υποσημ. 19 (E. Kitzinger).

21. Α. Μέντζος, *Ενδείξεις* 193. Πρβ. επίσης τα πρόσφατα ευρήματα της συντήρησης στον ναό, όπου κάτω από την επιφάνεια των ψηφιδωτών αποκαλύφθηκε τοξωτό άνοιγμα.

22. R. J. Martindale, ό.π. (υποσημ. 12), 722 (*Marianus* 2).

Στη μορφή του Αγίου που μας παραδίδεται στις παραπάνω τέσσερις απεικονίσεις τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Αγίου συνοψίζονται σε: Πρόσωπο επίμηκες, μύτη και χείλη λεπτά, μαλλιά καστανά, ίσια που πέφτουν εμπρός και σχηματίζουν μια κυλινδρική αναδίπλωση πάνω από το μέτωπο, την οποία ο R. S. Cormack πιθανολογεί ως ανάμνηση στεφανιού (εικ. 3)²³. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Αγίου στον Άγιο Απολλινάριο, το νεανικό πρόσωπο, τα ίσια καστανά κοντά μαλλιά, προσεγγίζουν σε γενικές γραμμές στα χαρακτηριστικά των ψηφιδωτών της Θεσσαλονίκης. Η παρουσία του στεφανιού δεν είναι βέβαιη, στο σωζόμενο όμως ψηφιδωτό στον δυτικό τοίχο του νότιου κλίτους εικάζεται με μεγαλύτερη ασφάλεια. Η παρουσία αυτή στα ψηφιδωτά, αλλά και σε μεταγενέστερες εικόνες, ενισχύεται από την αναφορά του μαρτυρίου: *Παραχρῆμα δὲ ἄγγελος κυρίου ἐλθὼν στέφανον ἐπέθηκε τῇ κορυφῇ τοῦ μάρτυρος ...*²⁴. Η εικονογραφική παράδοση αντλεί από την αντίληψη του μαρτυρίου ως ἀθλήσης και του μάρτυρα ως νικητῆ ἀθλητῆ.

Ερχόμαστε στη δεύτερη ομάδα ψηφιδωτών, στα μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα έργα. Εδώ οι απεικονίσεις του Αγίου σώζονται σε καλύτερη κατάσταση. Ιστορικό χαρακτήρα έχουν τα δυο ψηφιδωτά στον νότιο πεσσό του Βήματος, του Αγίου με κληρικό στην ανατολική πλευρά (εικ. 4)²⁵ και το λεγόμενο των κητόρων, του Αγίου με επίσκοπο και έπαρχο, στη βόρεια πλευρά (εικ. 5)²⁶. Στην ίδια ομάδα εντάσσεται επίσης το ψηφιδωτό του Αγίου με τέσσερις κληρικούς, στην ανατολική πλευρά του βόρειου τμήματος του δυτικού τοίχου του ναού²⁷, όπου όμως λείπει το πρόσωπο του Αγίου, καθώς και το χαμένο σήμερα μετάλλιο του Αγίου στο ψηφιδωτό της «επιγραφής του Λέοντος»²⁸. Τα ψηφιδωτά στην ανατολική και στη βόρεια παρειά του νότιου πεσσού είναι σύγχρονα, αλλά δεν εκτελέστηκαν από τον ίδιο τεχνίτη. Το ψηφιδωτό στον δυτικό τοίχο είναι ίσως λίγο μεταγενέστερο από τα προηγούμενα και από άλλον επίσης τεχνίτη. Το χαμένο σήμερα μετάλλιο της «επιγραφής του Λέοντος» έχει μια χρονική απόσταση από τα δυο πρώτα ψηφιδωτά: προσεγγίζει το ψηφιδωτό του δυτικού τοίχου, των τεσσάρων κληρικών, όπως πιστεύουν και οι Σωτηρίου²⁹, πράγμα που επιβεβαιώνει η ομοιότητα των υφαντών μοτίβων στη χλαμύδα του Αγίου. Πιθανώς τα δυο έργα έγιναν από τον

23. R. S. Cormack, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 37.

24. H. Delehay, *Les legendes grecques des saints militaires*, New York 1975, σ. 259-263.

25. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, σ. 196, πίν. 67 (στο εξής: Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική*).

26. Ό.π., σ. 193-194, πίν. 63.

27. Ό.π., σ. 198, πίν. 69.

28. Ό.π., σ. 189-190, πίν. 76.

29. Ό.π., σ. 197.

ίδιο τεχνίτη στο πρώτο τέταρτο του 8ου αιώνα³⁰.

Στα ψηφιδωτά της δεύτερης ομάδας κυριαρχεί μια γραμμικότητα και σχηματοποίηση σε σχέση με τα ψηφιδωτά της πρώτης ομάδας³¹. Πέρα όμως από τις τεχνοτροπικές διαφοροποιήσεις, αναγκαίες συνέπειες της χρονικής απόστασης, τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Αγίου παραμένουν σε αξιόλογο βαθμό κοινά. Το εξόγκωμα του στεφανιού έχει πλέον ενσωματωθεί στην κόμμωση ως κυματισμός, ενώ η επιμήκυνση του προσώπου τονίζεται με σκιές στη βάση των παρειών. Μπορούμε έτσι να πούμε ότι οι απεικονίσεις του Αγίου στον νότιο πεσσό του Βήματος και στο χαμένο σήμερα μετάλλιο της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας συνεχίζουν τις απεικονίσεις της πρώτης περιόδου.

Ωστόσο κάποιες απεικονίσεις δεν συμφωνούν με αυτούς τους κανόνες: Η σωζόμενη μορφή στο ψηφιδωτό της πρώτης ομάδας, στον δυτικό τοίχο του βόρειου κλίτους³² (εικ. 6) δεν συμφωνεί με τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του αγίου Δημητρίου· εικονίζει άνδρα στη μετεφηβική ηλικία, ενώ το πρόσωπο του Αγίου στα άλλα ψηφιδωτά ανήκει σε άνδρα περίπου τριάντα έως σαράντα ετών. Επιπλέον, η μορφή που αποδίδεται στον Άγιο βρίσκεται στο άκρο της σύνθεσης, ενώ οι δυο από τους τρεις αγγέλους βρίσκονται σε ψηλότερη θέση και στρέφονται καθαρά προς μια άλλη, χαμένη σήμερα μορφή στο κέντρο της σύνθεσης. Πιστεύω επομένως ότι, το πρόσωπο στο ψηφιδωτό του βόρειου κλίτους δεν είναι ο άγιος Δημήτριος, αλλά ένας άλλος χαρακτήρας στην αφήγηση του Μαρτυρίου, πιθανότερα ο άγιος Νέστορας. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της μορφής αντιστοιχούν ιδανικά στην περιγραφή του αγίου Νέστορα από τον Ρεφερενδάριο Γρηγόριο, στο εγκώμιό του στον άγιο Δημήτριο (αρχές του 10ου αιώνα): *Νέος ἡδύς, χρυσαυγεία τριχῶν, ἀστερόεντι ὀφθαλμῷ, ἐρυθρήματι παρειῶν ἡλιοβολῶν ...*³³.

Ανάμεσα στα ψηφιδωτά της δεύτερης ομάδας που βρίσκονται στους ανατολικούς πεσσούς των μεγάλων κιονοστοιχιών, υπάρχουν και απεικονίσεις που αποδίδονται κατά παράδοση στον άγιο Δημήτριο, αλλά δεν ακολουθούν τις φυσιογνωμικές αρχές που αναφέραμε παραπάνω. Η μορφή

30. Α. Μέντζος, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα, *Πρακτικά IB' Διεθνούς Επιστ. Συμποσίου «Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Ο Ιερός Ναός του Αγίου Δημητρίου, προσκύνημα Ανατολής και Δύσεως», 1-3/10/1998* (Θεσσαλονίκη 2001), σ. 217-245 (στο εξής: Α. Μέντζος, Ο ναός).

31. Στο παραπάνω άρθρο μου τοποθέτησα την πυρκαγιά του ναού στο διάστημα της εξορίας του Ιουστινιανού Β', 695-705 μ.Χ. και επομένως στο ίδιο διάστημα και τα ψηφιδωτά.

32. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική 191.

33. «Γρηγορίου διακόνου και ρεφερενδαρίου Εγκώμιον εις τον Άγιον Δημήτριον» Θ. Ιωάννου, *Μνημεία αγιολογικά νυν το πρώτον εκδιδόμενα*. Λειψία 1973, σ. 58.13-14.

στην ανατολική παρειά του βόρειου πεσσού (εικ. 7)³⁴ πιθανώς δεν απεικονίζει τον άγιο Δημήτριο διότι διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες, κυρίως στο πάνω μέρος του κεφαλιού που πλαταίνει έντονα και στα μαλλιά που αποκτούν τριγωνική εμφάνιση. Επίσης δεν εικονίζει τον άγιο Δημήτριο η μορφή του Αγίου με δυο παιδιά στη δυτική όψη του βόρειου πεσσού (εικ. 8)³⁵. Εκτός από την εμφανή διαφορά των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών, το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει η μεταγενέστερη γραπτή επιγραφή με ερυθρή βαφή στο στοκάρισμα πάνω από τον ψηφιδωτό πίνακα: Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ³⁶. Όπως προκύπτει από τις διαφορές στην τοιχοποιία του πεσσού στα τμήματα κάτω και πάνω από τα γείσα που επιστέφουν τα ψηφιδωτά, καθώς και από το ίδιο το προφίλ των γείσων και την αδέξια τοποθέτησή τους πάνω στους πεσσούς, οι πεσσοί ξανακτίστηκαν από το ύψος των γείσων· επομένως η επιγραφή προστέθηκε όταν αποκόπηκε το άνω πλαίσιο του ψηφιδωτού πίνακα για την προσθήκη του γεωμόρφου επιθήματος, στην οικοδομική επέμβαση του πρώιμου 10ου αιώνα³⁷.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι απεικονίσεις που είδαμε έως τώρα προέρχονται από τη Θεσσαλονίκη. Για τη διάδοση της εικόνας του αγίου Δημητρίου έξω από τη Θεσσαλονίκη στην περίοδο αυτή, εκτός από την απεικόνιση στον Άγιο Απολλινάριο της Ραβέννας, μαρτυρεί η τοιχογραφία της *Sa Maria Antiqua* στη Ρώμη (εικ. 9), που έγινε επί πάπα Μαρτίνου Α', περίπου στα 649 μ.Χ.³⁸. Εδώ η ενδυμασία και τα βασικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά έχουν αξιοσημείωτη συγγένεια με αυτά στα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης. Η τοιχογραφία της Ρώμης, σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε για τις τοιχογραφίες της *Sa Maria Antiqua*, έγινε πιθανώς από ανατολικό τεχνίτη και είχε πρότυπο από τη Θεσσαλονίκη, ίσως φορητή εικόνα, όπως φαίνεται από κάποια ειδικά χαρακτηριστικά, όπως οι σκιές στη βάση των παρειών.

Στον 8ο αιώνα σταματούν οι αναθηματικές απεικονίσεις του Αγίου στον ναό της Θεσσαλονίκης. Μετά το τέλος της Εικονομαχίας σώζονται μόνον ελάχιστα ίχνη παραστάσεων του Αγίου στον ναό Του· συναντούμε όμως απεικονίσεις σε έργα μικροτεχνίας, στα οποία ο Άγιος παρουσιάζεται μεν χλαμυδάτος, αλλά με διαφορετικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστι-

34. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική* 197-198.

35. Ο.π., σ. 194-195.

36. Αποκαλύφθηκε σε πρόσφατο καθαρισμό: Χ. Μπακιρτζής, Προεικονομαχικό ψηφιδωτό του αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, *Δώρον Τιμητικός τόμος στον Ν. Νικονάνα*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 127-134.

37. Την επισήμανση παρουσίασα στο Ο ναός, σ. 224-225, όπου τοποθέτησα την ανακατασκευή των πεσσών πάνω από τα γείσα στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

38. E. Kitzinger, *ό.π.* (υπόσημ. 19), εικ. 5 στη σ. 238.

κά: Το πρόσωπό του είναι νεανικό και τα μαλλιά του είναι καστανά και σγουρά.

Ίσως η αρχαιότερη απεικόνιση στον τύπο αυτό βρίσκεται στη λειψανοθήκη Fieschi - Morgan³⁹, από τον πρώιμο 9ο αιώνα (εικ. 10). Η απόδοση δεν έχει λεπτομέρειες, αλλά είναι φανερή η νεαρή ηλικία και τα καστανά σγουρά μαλλιά της μορφής του αγίου Δημητρίου. Τον ίδιο φυσιογνωμικό τύπο έχει, όπως φαίνεται, ο άγιος Δημήτριος στη Σταυροθήκη του Limburg από το τρίτο τέταρτο του 10ου αιώνα⁴⁰. Τον τύπο, πλήρως διαμορφωμένο, με καλύτερη απόδοση των λεπτομερειών, βρίσκουμε σε δυο ελεφαντοστά, πιθανώς έργα του ίδιου εργαστηρίου: Τα τρίπτυχα του Βατικανού (εικ. 11), του Palazzo Venezia⁴¹ και της Harbaville, από τον όψιμο 10ο ή τον 11ο αιώνα⁴². Τον ίδιο τύπο συναντούμε πάλι σε στεατίτη στο Λούβρο από τον πρώιμο 11ο αιώνα⁴³ (εικ. 12).

Στον παραπάνω τύπο ο άγιος Δημήτριος απεικονίζεται σε δυο ακόμη έργα: ένα σμάλτο πάνω σε χρυσό φύλλο από το Gelati, τώρα στο Βερολίνο (εικ. 13)⁴⁴, και στην κύρια όψη του κιβωτιδίου στο θησαυροφυλάκιο του καθεδρικού της Halberstadt⁴⁵, και τα δυο γύρω στο 1000. Τα τελευταία αυτά έργα σε σμάλτο έχουν χαρακτηριστικές κοινές εικονογραφικές λεπτομέρειες: τα χρυσοκέντητα μοτίβα στη χλαμύδα, ο πλούσιος διάκοσμος στα επιμάνικα και στο ταβλίο της χλαμύδας του Αγίου, που προδίδουν ότι έγιναν από το ίδιο εργαστήρι και εμπνεύστηκαν από το ίδιο πρότυπο. Κοντά σε αυτά βρίσκεται ένα ακόμη κιβωτίδιο από τη Halberstadt⁴⁶. Στην ομάδα αυτή μπορεί να προσγραφεί και η σύγχρονη τους αργυρεπίχρυση λειψανοθήκη της μονής Μεγίστης Λαύρας (εικ. 14), που δημιουργήθηκε πρόσφατα⁴⁷. Τα τρία κιβωτίδια έχουν μορφολογική συγγένεια: Είναι αργυρεπίχρυσα, σε σχήμα λάρνακας και έχουν στο εξωτερικό ανάγλυφη τη μορφή του Αγίου χλαμυδάτου. Εξάλλου η μορφή της Λαύ-

39. John Lowden, *Early Christian and Byzantine Art*, London 1997, σ. 173, εικ. 98.

40. Ό.π., σ. 221-224.

41. A. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die byzantinische Elfenbeinskulpturen X-XIII Jahrhundert, II*, Berlin 1934, σ. 33, αρθ. 31.

42. Ο John Lowden, ό.π. (υποσημ. 39), σ. 216, χρονολογεί το έργο στον 10ο αι., αλλά η Ioli Kalavrezou, στο Helen G. Evans and William D. Wixom (eds), *Glory of Byzantium*, New York: (The Metropolitan Museum of Art), 1997, το τοποθετεί στον 11ο αιώνα.

43. Ioli Kalavrezou, ό.π., σ. 156-157, εικ. 103.

44. Olenka Z. Pevny, ό.π. (*Glory of Byzantium*), σ. 160-161, εικ. 107.

45. William B. Wixom, ό.π. (*Glory of Byzantium*), σ. 161-162, εικ. 108. Επίσης J. Flemming, E. Lehmann, E. Schubert, *Dom und Domschatz zu Halberstadt*, Leipzig 1990, σ. 245-246, εικ. 119.

46. J. Flemming, E. Lehmann, E. Schubert, ό.π., σ. 246, εικ. 116.

47. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 395-398. Πιστεύω ότι το κιβωτίδιο της Λαύρας, αντίθετα με αυτό του Βατοπεδίου, ανήκει στον 11ο μάλλον παρά στον 12ο αιώνα.

ρας, αν και ανάγλυφη, μοιράζεται εντούτοις με τα άλλα δυο έργα τα χαρακτηριστικά των κεντητών μερών της ενδυμασίας του Αγίου, των επιμάνικων και του ταβλίου, τα οποία της αποδίδονται σε σμάλτο.

Τα έργα υψηλής πολυτέλειας συνήθως συνδέονται με την Κωνσταντινούπολη· τα πολύτιμα υλικά τους, το ελεφαντόδοντο και το σμάλτο, δουλεύονταν στα μεσοβυζαντινά χρόνια αποκλειστικά στην πρωτεύουσα και η ποιότητα της εκτέλεσης παραδοσιακά τα συνδέει με την πρωτεύουσα. Εξάλλου, τουλάχιστον η σταυροθήκη του Limburg συνδέεται και ιστορικά με την Κωνσταντινούπολη, αφού ο κάτοχός της ήταν αυλικός και άκμασε στα χρόνια του Νικηφόρου Φωκά (963-969)⁴⁸.

Για την προέλευση των κιβωτιδίων διατυπώθηκαν απόψεις που τα συνδέουν με το προσκύνημα του Αγίου στον ναό της Θεσσαλονίκης⁴⁹. Ωστόσο σήμερα αυτό δεν φαίνεται να ισχύει. Ειδικότερα όσον αφορά τη λειψανοθήκη της Λαύρας και τα δυο κιβωτίδια της Halberstadt, τα οποία έχουν ομοιότητες με αυτήν, τα αντικείμενα αυτά συνδέονται ιστορικά με την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας⁵⁰, ενώ σε ό,τι αφορά το φύλλο από το Gelati, οι σχέσεις με τη Γεωργία περνούσαν χωρίς αμφιβολία από την πρωτεύουσα. Έτσι η εικόνα του συνόλου των έργων με αυτά τα χαρακτηριστικά πείθει ότι η Θεσσαλονίκη δεν μπορούσε στη Μέση Βυζαντινή περίοδο να αποτελεί την πηγή αυτής της παραγωγής. Συνάγεται λοιπόν ότι και η λειψανοθήκη της Λαύρας προέρχεται από την πρωτεύουσα. Άλλωστε τα μεγάλα μοναστήρια του Όρους, ιδίως η Λαύρα, είναι στην προ του 1204 περίοδο σχεδόν αποκλειστικά προσανατολισμένα προς την πρωτεύουσα. Ο φυσιογνωμικός τύπος, λοιπόν, του Αγίου με κοντά σγουρά μαλλιά, παραπέμπει στην Κωνσταντινούπολη και όχι στη Θεσσαλονίκη⁵¹.

Γνωρίζουμε ότι ως προς τη λειτουργία τους τα αντικείμενα αυτά είτε

48. Ο παρακοιμώμενος Βασίλειος πρέπει να παράγγειλε τη λειψανοθήκη ανάμεσα στο 963, οπότε ονομάστηκε πρόεδρος, έως το 985, που έπεσε σε δυσμένεια. J. Koder, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η σταυροθήκη του Λίμπουργκ, *Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του. Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί* (22-26/7/1987, Αθήνα 1989, σ. 177.

49. Την προέλευση της λειψανοθήκης από τη Θεσσαλονίκη υποστήριξε και εγώ στο: *Κιβωτίδια του Αγίου Δημητρίου στο Άγιον Όρος: Μαρτυρίες του προσκυνήματος του Αγίου, Άγιον Όρος Β', Φύση-Λατρεία-Τέχνη, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 125-137. Βλέπε επίσης, Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, ό.π. (υποσημ. 1).*

50. William B. Wixom, *Glorify of Byzantium* 162. Τα κιβωτίδια βρισκονταν το 1204 στην Κωνσταντινούπολη από όπου τα έφερε ο επίσκοπος της Halberstadt.

51. Αντίθετα με την άποψη που είχα διατυπώσει παλαιότερα, (Το προσκύνημα), την οποία ακολουθεί ο Ν. Παζαράς, Η εικονογραφική εξέλιξη της απεικόνισης του αγίου Δημητρίου: Από την πρώιμη τοπική παράδοση της Θεσσαλονίκης στον γενικευμένο τύπο της Μέσης Βυζαντινής περιόδου, *Βυζαντινά* 26 (2006) 369-394.

συνδέονται με προσκυνηματικές πρακτικές ή είναι άμεσα φορείς λειψάνων. Μετά το τέλος της Εικονομαχίας η έξαρση της τιμής των αγίων στην αυτοκρατορία οδήγησε στην παραγωγή έργων από τα εργαστήρια της πρωτεύουσας, προφανώς με πρότυπο τους διαθέσιμους τοπικά εικονογραφικούς τύπους. Άρα είναι λογικό ότι ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος του Αγίου, καθώς έχει παραχθεί στην πρωτεύουσα, σχετίζεται με κάποιο προσκυνηματικό πρότυπο από εκεί.

Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε κέντρο προσκύνησης του αγίου Δημητρίου, το Μαρτύριο στη συνοικία του Δευτέρου, το οποίο φημιζόταν για την παλαιότητά του⁵² και ασφαλώς θα διέθετε προσκυνηματική εικόνα. Αν πράγματι τα έργα που αποτελούν μέλη της ομάδας σχετίζονται με το Μαρτύριο του Αγίου τὸ ὄν ἐν τῷ Δευτέρῳ, κατά το Τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας, τότε αυτό διέθετε και προσκυνητό λείψανο, στην τυπική για την εποχή μορφή της μεταλλικής λειψανοθήκης-λάρνακας. Το λείψανο ήταν πιθανώς μέρος από το λύθρο του Αγίου, το οποίο, σύμφωνα με τη Διήγηση των Θαυμάτων του επισκόπου Ιωάννη, απέσπασε ο Ιουστινιανός από την εκκλησία της Θεσσαλονίκης⁵³.

Για τη μορφή αυτή του προσκυνήματος μας πληροφορεί πλειάδα ύμνων από Κωνσταντινουπολίτες υμνογράφους, όπου τα χαρακτηριστικά του προσκυνήματος δεν συμφωνούν με αυτά που γνωρίζουμε για τον ναό της Θεσσαλονίκης· αναφέρεται λάρνακα με λείψανο, δεν αναφέρεται κιβώριο και η μνήμη του Αγίου συνδέεται με την ανάμνηση του σεισμού του 740, γεγονός που αποτελεί και *terminus postquem* για την ανάπτυξη της σχετικής με το προσκύνημα υμνογραφίας.

Ένας Ύμνος προς τιμήν του Αγίου, γραμμένος από τον Στουδίτη Στέφανο, από τον 9ο αιώνα, μας πληροφορεί για τη λειτουργία, στην περίοδο αμέσως μετά τη λήξη της Εικονομαχίας, μαρτυρίου του Αγίου στην Κωνσταντινούπολη⁵⁴. Σώζονται επίσης αντίστοιχοι ύμνοι, πιο σύντομοι, που γράφηκαν από τους υμνογράφους Νικόλαο, Θεοφάνη Γραπτό, πατριάρχη Γερμανό⁵⁵. Στα κείμενα αυτά οι αναφορές στα ιστορικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά τον 7ο αιώνα είναι ασαφείς και γενικές και

52. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1ère partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecumenique III, Les églises et les monastères* (Paris; CNRS, 1969) σ. 89 και 92-94. Είναι πιθανόν ότι οι ναοί 1 και 2 του R. Janin ταυτίζονται.

53. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα* 64-65.

54. Ο ποιητής του ύμνου γράφει στην Κωνσταντινούπολη, συνδέει τη μνήμη του αγίου Δημητρίου με το γεγονός της ημέρας, δηλαδή την επέτειο του σεισμού του 740, και αναφέρεται στη σχετική τελετουργία στον ναό των Βλαχερνών. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα* 106, 108 και σημ. 240. Για τον Στέφανο βλέπε Ν. Τωμαδάκης, *Ρωμανού του Μελωδού Ύμνοι*, Αθήνα 1954, σ. 14-16.

55. Α. Μέντζος, *ό.π.*, σ. 106.

το ίδιο ισχύει για την τοπογραφία του ναού και του προσκυνήματος⁵⁶. Φαίνεται λοιπόν ότι η σχετική υμνογραφία σχετίζεται με το προσκύνημα της πρωτεύουσας και όχι με αυτό της Θεσσαλονίκης.

Η μοναδική σωζόμενη μικρογραφία κιβωρίου, η οποία βρίσκεται στη Μόσχα⁵⁷, σχετίζεται χρονολογικά, κατά τον Α. Grabar, και κυριολεκτικά, με τα μικρά κιβωτίδια του τύπου της Λαύρας ή της Halberstadt⁵⁸. Για το συγκεκριμένο έργο έχει προταθεί ότι επαναλαμβάνει το κιβώριο του ναού της Θεσσαλονίκης, παρ' όλες τις σημαντικές διαφορές που παρουσιάζει στον αριθμό των πλευρών και τον διάκοσμο, σε σχέση με τις περιγραφές και τη σωζόμενη βάση του κιβωρίου στον ναό της Θεσσαλονίκης⁵⁹. Έχοντας όμως υπόψη την έξαρση της τιμής του Αγίου στην Πόλη, οι παραπάνω διαφορές με το κιβώριο της Θεσσαλονίκης, καθώς και τα επιγραφικά στοιχεία, μας οδηγούν να συνδέσουμε το κιβώριο της Μόσχας με το Μαρτύριο της πρωτεύουσας. Παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι τα αντίγραφα σημαντικών αντικειμένων, όπως και οι εκφράσεις των κτιρίων, σχετίζονται χρονικά με την κατασκευή των πρωτοτύπων τους και παίρνοντας επίσης υπόψη το γεγονός ότι στο κιβωτίδιο της Μόσχας απεικονίζεται ο Κωνσταντίνος Χ' Δούκας (1059-1067), μπορούμε να εικάσουμε ότι στο διάστημα της βασιλείας του τελευταίου ένα ασημένιο κιβώριο προστέθηκε στο Μαρτύριο του Αγίου στην πρωτεύουσα, ή στον ναό του στο Παλάτιο, σε ελεύθερη μίμηση του κιβωρίου της Θεσσαλονίκης⁶⁰.

Ένας νέος τύπος του αγίου Δημητρίου, που εμφανίζεται στο τέλος του 10ου αιώνα, παρουσιάζει τον Άγιο με φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά κοντά στον κωνσταντινουπολίτικο τύπο: νέος με σγουρά μαλλιά, που εδώ πέφτουν πίσω από τα αυτιά έως τους ώμους του. Ωστόσο ο Άγιος εικονίζεται με στρατιωτική στολή, θώρακα, κοντή χλαμύδα και κνημίδες. Στο αριστερό χέρι κρατεί στρογγυλή ασπίδα και στο δεξί λόγχη. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της ομάδας του ένοπλου Αγίου στις αρχές του

56. Εξάιρεση αποτελεί ο ύμνος του Υμνογράφου Ιωσήφ, αλλά αυτός είχε ζήσει στη Θεσσαλονίκη.

57. Ioli Kalavrezou, *Glory of Byzantium* 36, 77-78. Έχει υποτεθεί ότι περιείχε κιβωτίδιο, πιθανώς αυτό της Λαύρας. Ωστόσο τα γνωστά κιβωτίδια προορίζονταν να φέρονται ως εγκόλπια. Άλλωστε στο εσωτερικό της λεψανοθήκης της Μόσχας υπήρχε είδος κουτιού. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα* 129-134.

58. Α. Grabar, *Quelques reliquaires du Saint Démétrius et le martyrium du Saint à Salonique*, *DOP* 5 (1950) 19 και 26.

59. Παλαιότερα είχα υποστηρίξει την καταγωγή της λεψανοθήκης από τη Θεσσαλονίκη: Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα* 129-133. Ο Χ. Μπακιρτζής υποστήριξε, με βάση την απόδοση αυτή, ότι το κιβώριο της Θεσσαλονίκης ήταν όμοιο με το κιβώριο της Μόσχας: *Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios*, *DOP* 56 (2002) 180-182.

60. Την άποψη ότι το κιβώριο της Μόσχας αντιγράφει έπιπλο της πρωτεύουσας και όχι της Θεσσαλονίκης πρότεινε αρχικά η Ν. Θεοδοκά, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 395-413.

11ου αι. είναι το ψηφιδωτό (εικ. 15)⁶¹ και η τοιχογραφία του ΝΔ διαμερίσματος⁶² στον Όσιο Λουκά της Βοιωτίας. Ο τύπος παρουσιάζεται ήδη από τον 10ο αιώνα σε έργα μικροτεχνίας με κωνσταντινουπολίτικη προέλευση: Παραδειγματικά αναφέρω μια ελεφαντοστέινη εικόνα στο Μητροπολιτικό Μουσείο από το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα⁶³, το εμπροσθόφυλλο του Ψαλτηρίου του Βασιλείου Β'⁶⁴, το ελεφαντοστέινο προσκυνητάρι των 40 Μαρτύρων στο Ερμιτάζ (εικ. 16) –και τα δυο από τις αρχές του 11ου αιώνα⁶⁵– και μια εικόνα από το Ερμιτάζ, από τον 11ο-12ο αιώνα⁶⁶. Στην ομάδα ανήκει επίσης ένας καμέος από τη Μ. Χιλανδαρίου (εικ. 17) που χρονολογήθηκε στον 13ο, αλλά μάλλον πρέπει να μετατεθεί στον 10ο-11ο αιώνα⁶⁷, και μια εικόνα του Αγίου από το 1100 περίπου στο Ερμιτάζ, που πρέπει να ζωγραφήθηκε στην Κωνσταντινούπολη⁶⁸.

Μια πιθανή ερμηνεία για την προέλευση της ομάδας των έργων που παριστάνουν τον άγιο Δημήτριο ένοπλο και διαφοροποιούνται τόσο από τα προεικονομαχικά έργα του κύκλου της Θεσσαλονίκης, όσο και από τα πρώιμα μεσοβυζαντινά έργα της πρωτεύουσας, που σχετίζονται με το Μαρτύριο του Δευτέρου, μας δίνει η ιστορία της ιδιαίτερης σχέσης του αυτοκράτορα Λέοντα Στ' με τον άγιο Δημήτριο⁶⁹. Πράγματι, η καταγωγή του τύπου ανιχνεύεται στις ιστορικές πηγές: Στο κείμενο του Βίου της αγίας Θεοφανούς⁷⁰ ο άγιος Δημήτριος παρουσιάζεται στους εγκλείστους Λέοντα και Θεοφάνω και τους προαγγέλλει την κατάρρευση της σε βάρος τους συκοφαντίας και την αποκατάστασή τους στη διαδοχή του Βασιλείου του Μακεδόνα⁷¹. Σε ανάμνηση της σωτηρίας του ο αυτοκράτορας είχε αφιερώσει του Αγίου ναό στο Παλάτι, όπου τελούνταν η εορτή του Αγίου⁷² και όπου ασφαλώς θα υπήρχε και εικόνα του Αγίου. Για τα χαρακτηριστικά της εικόνας έχουμε ένδειξη από την περιγραφή του αγίου

61. Ν. Χατζηδάκη, *Ελληνική τέχνη, Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Αθήνα 1994, σ. 230, αριθ. 69.

62. T. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Athenes 1982, σ. 98, εικ. 58.

63. Charles T. Little, *Glory of Byzantium* 135, αριθ. 81.

64. Ό.π., εικ. στη σ. 186.

65. A. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad 1977, σ. 124.

66. Yuri Piatnitski, *Glory of Byzantium* 132-133, αριθ. 69.

67. Κ. Βαφειάδης, Γλυπτά, έργα μικροτεχνίας και κεντητικής, στο Σ. Πασχαλίδης, Α. Ντούρος, Ν. Τουτός, Γ. Φουστέρης (εκδ.), *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη: Αγιορειτική Εστία, 2005, σ. 60-61.

68. A. Bank, *Byzantine Art* 124.

69. P. Magdalino, St Demetrius and Leo VI, *Byzantinoslavica* LI (1990) 198-201.

70. E. Kurtz, Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Petersbourg*, 1898, σ. 10.10-12.

71. Για τη συνομωσία και τη λύση της βλέπε Shaun Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912), Politics & People*, Brill 1997, σ. 35-36 και 57-60.

72. Εκεί πιστεύω ότι εκφωνήθηκαν οι τρεις Λόγοι που συνέγραψε ο ίδιος ο αυτοκράτο-

Δημητρίου σε όραμα που παρουσιάστηκε στον Λέοντα, όπως αναφέρεται στον Βίο της αγίας Θεοφανούς: *ἐπέστη αὐτοῖς κατ' ὄναρ νεανίας τις στρατιωτικὴν στολὴν ἡμφιεσμένος, ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ χειρὶ δόρυ κατέχων, τῇ δὲ εὐωνύμῳ ἀσπίδα*⁷³.

Όπως φαίνεται, η αφοσίωση του Αυτοκράτορα στην τιμή του Αγίου, η οποία τον οδήγησε επίσης να επισκευάσει και να καλλωπίσει τον ναό Του στη Θεσσαλονίκη μετά το 904⁷⁴, έγινε αιτία για την παραγωγή και του εικονογραφικού τύπου του ένοπλου, με φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά που αντλούν καταρχήν από αυτά της εικόνας του Αγίου στο Μαρτύριο της Κωνσταντινούπολης. Στο πλαίσιο μιας εικόνας του Σινά, που αποτελεί ίσως το αρχαιότερο παράδειγμα του ένοπλου τύπου, ο άγιος Δημήτριος εικονίζεται με τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της παράδοσης της Θεσσαλονίκης⁷⁵. Το ίδιο παρατηρείται σε μικρογραφία του Κώδ. 587 της Μ. Διονυσίου στο Άγιο Όρος, του 1059 μ.Χ. Ο ναός του Παλατίου διέθετε ασφαλώς εικόνα του Αγίου σύμφωνα με το όραμα της Θεοφανούς, είναι όμως αμφίβολο αν διέθετε άλλου είδους προσκυνητό λείψανο εκτός της εικόνας.

Στην ανάμειξη εικονογραφικών χαρακτηριστικών από τους τύπους της πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης πρέπει να συνετέλεσε και μια σημαντική εξέλιξη στο προσκύνημα του Αγίου, που οφείλεται σε ένα γεγονός που συνέβη στα 1149: Τη μεταφορά του ξύλινου προκαλύμματος της σορού του Αγίου από τη Θεσσαλονίκη στη Μονή Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τις πηγές, το παλαιό ξύλινο προκαλύμμα της Θεσσαλονίκης, δηλαδή η αρχαία προσκυνηματική εικόνα στο κιβώριο του Αγίου, αντικαταστάθηκε με νέο αργυρεπίχρυσο, φτιαγμένο στην Κωνσταντινούπολη κατ' εντολή του αυτοκράτορα Μανουήλ⁷⁶. Με την ευκαιρία φαίνεται ότι διαμορφώθηκε στην πρωτεύουσα το αντικείμενο του προσκυνήματος κατ' επίδραση εκείνου της Θεσσαλονίκης.

Πιστεύω ότι η παράδοση του φυσιογνωμικού τύπου της Θεσσαλονίκης ξαναζωντανεύει με αφορμή τη δημιουργία αυτού του νέου προσκυνήματος του αγίου Δημητρίου στη Μ. Παντοκράτορος. Μαρτυρία της επίδρασης του προκαλύμματος στην τέχνη της πρωτεύουσας μετά το 1149

ρας: Ακάκιος ιερομόναχος, εκδ., Λέοντος του Σοφού πανηγυρικοί Λόγοι, Αθήνα 1868, σ. 124-139.

73. E. Kurtz, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 10.10-12.

74. Α. Μέντζος, Ο ναός 224-225.

75. N. Patterson-Senchenko, *Glory of Byzantium* 118, εικ. 65. Φαίνεται ότι στο εργαστήριο του Σινά συνέβη μια σύνθεση φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του Αγίου. Το ίδιο παρατηρείται στο πλαίσιο μιας λίγο μεταγενέστερης εικόνας του Σινά, όπου ο Άγιος επιπλέον εικονίζεται χλαμυδάτος. (Annemarie Weyl-Carr, *Glory of Byzantium* 372, εικ. 245).

76. Α. Μέντζος, Το προσκύνημα 124-126.

αποτελεί, πιστεύω, η ψηφιδωτή εικόνα της Μ. Ξενοφώντος (εικ. 18), όπως και η μαρμαρίνη εικόνα της Μ. Ξηροποτάμου⁷⁷. Όπως μας διδάσκει η παράδοση σχετικά με την ανταλλαγή αυτή στον Λόγο του χαρτοφύλακα Σταυράκιου⁷⁸, στη Θεσσαλονίκη έφθασε με τη θαυματουργική παρέμβαση του Αγίου η βασιλική «αλουργίς», η οποία βρέθηκε απλωμένη στη σορό του Αγίου. Πιστεύω ότι η μακριά χλαμύδα στις δυο παραπάνω εικόνες, ιδίως αυτή με το βαθυκύανο χρώμα και τα χρυσά αστεροειδή κεντήματα, που τη βλέπουμε στην εικόνα της Μ. Ξηροποτάμου, απηχεί τη δωρεά του αυτοκράτορα Μανουήλ στο προσκύνημα της Θεσσαλονίκης, όπως περιγράφεται στο κείμενο του Σταυρακίου⁷⁹. Τα έργα δείχνουν την επιβίωση του τύπου του χλαμυδάτου έως την παραμονή σχεδόν της κατάλυσης της αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους. Είναι πιθανόν ότι η ανταλλαγή των λατρευτικών κειμηλίων συνετέλεσε να αναμειχθούν τα έως τότε διακριτά χαρακτηριστικά του μάρτυρα· ο εικονογραφικός τύπος της Θεσσαλονίκης επηρεάστηκε από τον τύπο της Κωνσταντινούπολης και σημειώνεται μια ανάμειξη στοιχείων του εντόπιου με τον τύπο της πρωτεύουσας.

Η εξέταση του εικονογραφικού τύπου ρίχνει νέο φως σε γνωστά έργα της βυζαντινής μικροτεχνίας. Το κιβωτίδιο της μονής Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος⁸⁰ θεωρήθηκε ότι επαναλαμβάνει το προσκύνημα της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, για τους ίδιους λόγους που ισχύουν για τα άλλα κιβωτίδια, είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι το λαμπρό αυτό έργο έγινε στη Θεσσαλονίκη και ότι η Μονή Βατοπεδίου διατηρούσε επαφές στον 12ο αιώνα με την πόλη αυτή. Εξάλλου, τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Αγίου στο εξωτερικό και στο εσωτερικό του κιβωτιδίου τον εικονίζουν με κοντά σγουρά μαλλιά, στον τύπο του Μαρτυρίου της Κωνσταντινούπολης (εικ. 19). Η στενή σχέση των παραστάσεων στις πλευρές του κιβωτιδίου με τις Διηγήσεις των Θαυμάτων δεν αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, επιχείρημα για την θεσσαλονικιώτικη προέλευση του έργου, μια και στον 12ο αιώνα και εξής τα χειρόγραφα αυτά γνώριζαν μεγάλη διάδοση. Είναι πιθανότερο ότι το κιβωτίδιο σχετίζεται με τη διαμόρφωση ενός προσκυνήματος στη Μ. Παντοκράτορος, για τη δημιουργία του οποίου γνω-

77. Εικόνα στο Κ. Βαφειάδης, Γλυπτά, έργα μικροτεχνίας και κεντητικής, Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους Θεσσαλονίκη, 2005, εικ. 7.

78. Ιω. Ιβήριτης, εκδ., Ιωάννου Σταυρακίου Λόγος εις τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου, Μακεδονικά 1 (1940) 324-376.

79. Ό.π., Κ' 33, σ. 368.

80. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Βυζαντινή μικροτεχνία, Ιερά μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη, Β' (Άγιον Όρος 1996). Η Κ. Τσιγαρίδα επαναλαμβάνει τις απόψεις της στο Thessalonique, centre de production d'objets d'arts au XIVe siècle, DOP 57 (2003) 241-245.

ρίζουμε από την αφήγηση του Νικασίου⁸¹, κατά το πρότυπο αυτού της Θεσσαλονίκης. Το κομνηνείο προσκύνημα φαίνεται ότι επαναλάμβανε τη μαρμαρίνη λάρνακα του προσκυνηματος της Θεσσαλονίκης⁸²: οι παραστάσεις στις εξωτερικές πλευρές του κιβωτιδίου εικονίζουν τις σκηνές του Μαρτυρίου του Αγίου, όπως βρίσκονταν ανάγλυφες στη μαρμαρίνη «σορό» της Θεσσαλονίκης, μικρό τμήμα της οποίας σώζεται στο μουσείο της Κρύπτης του ναού⁸³. Η καταγωγή επομένως του κιβωτιδίου από την πρωτεύουσα μου φαίνεται πιθανότερη. Ενδιαφέρον για τη χρονολόγηση του κιβωτιδίου έχει επίσης η παράσταση του Αγίου στην κάτω επιφάνεια, όπου εικονίζεται ένοπλος πάνω από το τείχος να λογχίζει βάρβαρο ιππέα (εικ. 20). Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Αγίου αντλούν από τον τύπο που σχετίζεται με τον Λέοντα Στ', αλλά το συνολικό περιεχόμενο της σκηνής παραπέμπει στην παράδοση του φόνου του τσάρου Ιωαννίτζη, παράδοση που στη Θεσσαλονίκη οδήγησε αργότερα στη γέννηση ενός νέου εικονογραφικού τύπου, όπως θα δούμε παρακάτω. Αν η υπόθεση αυτή γίνει δεκτή, τότε η χρονολόγηση του κιβωτιδίου θα πρέπει να μετατεθεί στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα.

Το πνεύμα της σύνθεσης φυσιογνωμικών στοιχείων από την παράδοση της Θεσσαλονίκης με εικονογραφικά στοιχεία της πρωτεύουσας εκφράζουν: Τα ψηφιδωτά στην Cefaliù και τη Martorana της Σικελίας⁸⁴, οι τοιχογραφίες στους Αγ. Αναργύρους (1170-1180), στον Άγ. Νικόλαο Κασνίτζη της Καστοριάς (1180-1190) και στην Αγ. Σοφία της Αχρίδας (εικ. 21), η τοιχογραφία του Πανσελήνου στο Πρωτάτο (εικ. 22), καθώς και η τοιχογραφία στο εξωτερικό της Μαυριώτισσας⁸⁵. Τώρα πλέον ο τύπος του οπλίτη έχει ενσωματωθεί στην εικονογραφία της Θεσσαλονίκης. Άλλωστε τώρα επανεμφανίζεται ως στεμματογύριο το διάδημα των παλαιохριστιανικών εικόνων του Αγίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα επίσης ένα εγκόλπιο-λειψανοθήκη από τον 13ο-14ο αιώνα, στο Βρετανικό Μουσείο⁸⁶. Τα έργα του Αγίου που αποδίδονται στη Θεσσαλονίκη

81. Νικασίου μοναχού, Μνήμη τῆς ἀπὸ Θεσσαλονίκης διὰ προστάξεως βασιλικῆς γενομένης εἰσελεύσεως τοῦ περιωνόμου καὶ ἀηγιότητος Δημητρίου, τοῦ πρότερον ἐπικειμένου τῇ μικροβλύτῳ σοφῷ καὶ σκέποντος ταύτην. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (εκδ.), *Ανάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας* Δ', ἐν Περτρουπόλει 1897, σ. 238-246.

82. Α. Μέντζος, *Τὸ προσκύνημα* 127-128.

83. Ο.π., σ. 148 καὶ εικ. 9.

84. John Lowden, *ό.π.* (υποσημ. 39), σ. 328, εικ. 195. Ἐγινε μετὰ τὸ 1148, χρονολογία ἐκτέλεσης τῶν ψηφιδωτῶν τῆς αἵθρας.

85. Τ. Παπαμαστοράκης, Ἐνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου. Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες στο καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά, *ΔΧΑΕ* (Δ'), 1Ε' (1989-90) 232, εικ. 11.

86. Ioli Kalavrezou, *Glory of Byzantium* 117, 168.

έχουν, ωστόσο, παραμένει πιστά στον παλαιοχριστιανικό φυσιογνωμικό τύπο.

Στην Παλαιολόγεια περίοδο εμφανίζεται ο εικονογραφικός τύπος του εφίππου Αγίου, συνήθως ενώ λογχίζει βαρβαρική μορφή. Ο τύπος δεν σχετίζεται με την περιγραφή στις Διηγήσεις των Θαυμάτων: ... Ἄνδρα πυρράκη καὶ λαμπρὸν ἵππῳ λευκῷ ἐφεζόμενον καὶ ἱμάτιον φοροῦντα λευκόν⁸⁷, αλλά με την κατά την παράδοση θανάτωση του Ιωάννη Β' Ασάν κατά την πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Βουλγάρους με θαυματουργή παρέμβαση του ένοπλου Αγίου⁸⁸. Η παράσταση του εφίππου Αγίου είχε αφετηρία τη Θεσσαλονίκη, διότι τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Αγίου στις παραστάσεις απηχούν το τοπικό παλαιοχριστιανικό πρότυπο. Τα χαρακτηριστικά αυτά έχει ένας στεατίτης στο Ερμιτάζ, που εικονίζει τον Άγιο έφιππο (εικ. 23)⁸⁹. Είναι σύγχρονος με έναν άλλο στεατίτη προερχόμενο από τη Θεσσαλονίκη, τώρα στο Λούβρο, που εικονίζει τον Άγιο πεζό και ένοπλο⁹⁰. Τα δυο έργα, μοιράζονται κοινά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του Αγίου και έχουν ακόμη ίδιο πλαίσιο, ανήκουν σε εργαστήρι της Θεσσαλονίκης· έγιναν από τον ίδιο τεχνίτη.

Συνοψίζοντας, ο φυσιογνωμικός τύπος του αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης ακολουθεί ένα αρκετά καλά καθορισμένο πλαίσιο από την πρώτη του εμφάνιση, στον 5ο-6ο αι., έως τον 14ο αιώνα. Στην πορεία, στη μετά την Εικονομαχία περίοδο, αναπτύχθηκαν εικονογραφικοί τύποι στην Κωνσταντινούπολη: Αρχικά στο Μαρτύριο του Δευτέρου, με φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά παρόμοια αυτών του αγίου Γεωργίου και πλειάδας νεαρών μαρτύρων, κοντά σγουρά μαλλιά. Ένας άλλος τύπος με παρόμοια χαρακτηριστικά με τον πρώτο, αλλά ένοπλος, δημιουργήθηκε με αφορμή την ίδρυση Μαρτυρίου στο Παλάτι από τον Λέοντα Στ'. Τέλος, ένας τρίτος τύπος παράχθηκε στα μέσα του 12ου αιώνα, με αφορμή την ίδρυση από τον αυτοκράτορα Μανουήλ ευκτηρίου του Αγίου στη Μονή Παντοκράτορος και τη μεταφορά του κειμηλίου από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη.

87. Όπως πιστεύει η Ν. Θεοτοκά, Ο εικονογραφικός τύπος του Αγίου Δημητρίου στρατιωτικού και εφίππου και οι σχετικές παραδόσεις των θαυμάτων, *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1953), Αθήνα 1955, σ. 482-483. Την άποψη της υιοθετεί ο Ν. Παζαράς, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 43-44.

88. Α. Μέντζος, Το προσκύνημα 127-128.

89. Α. Bank, *Byzantine Art* 145-146.

90. Byzance: L'art byzantin dans les collections publiques françaises, (Paris: Musée du Louvre, 1992) σ. 435-436, εικ. 324.

Εικ. 1. Άγιος
Δημήτριος.
Ψηφιδωτό
στον δυτικό
τοίχο του νό-
τιου κλίτους.

Εικ. 2. Άγιος Απολλινάριος ο Νέος,
Ραβέννα. Ο άγιος Δημήτριος.

Εικ. 3. Αντίγραφο του W. S. George από
τα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιο-
στοιχίας.

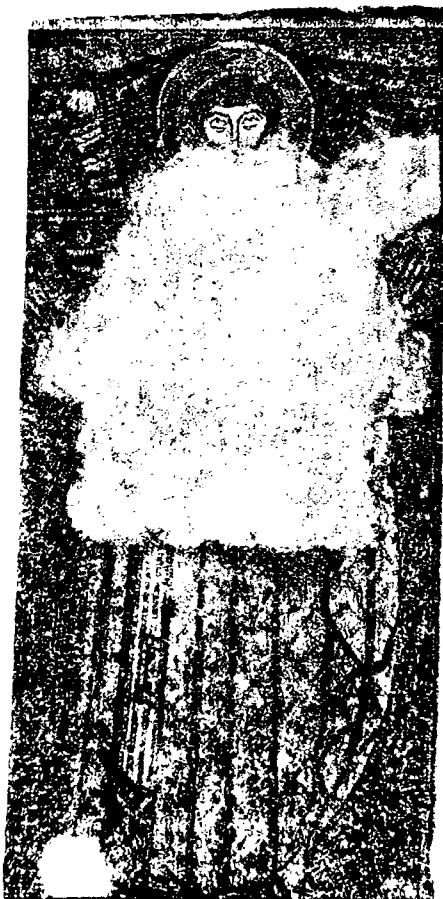
Εικ. 4. Άγιος Δημήτριος. Ψηφιδωτό του Αγίου με κληρικό.

Εικ. 5. Άγιος Δημήτριος. Ψηφιδωτό του Αγίου με επίσκοπο και έπαρχο.

Εικ. 6. Άγιος Δημήτριος. Ψηφιδωτό στον δυτικό τοίχο του βόρειου κλίτους.

Εικ. 7. Άγιος Δημήτριος. Ψηφιδωτό στην ανατολική πλευρά του βόρειου πεσσού του Βήματος.

Εικ. 8. Άγιος Δημήτριος. Ψηφιδωτό στη δυτική πλευρά του βόρειου πεσσού του Βήματος.

Ειχ. 9. Τοιχογραφία
του Αγίου Δημητρίου
στη Sta Maria Antiqua
της Ρώμης.

Ειχ. 10. Λευφωσθήκη Fieschi - Morgan.

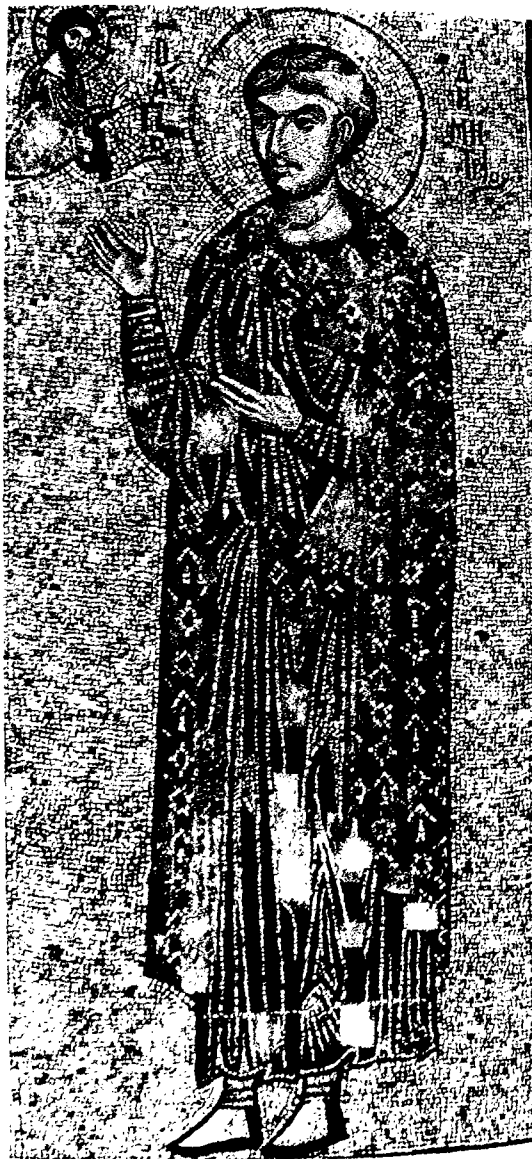
Εικ. 11. Ελεφαντοστέινο
τρίπτυχο του Βατικανού.
(Λεπτομέρεια)

Εικ. 12. Στεατίτης στο Λούβρο. (Λεπτομέρεια)

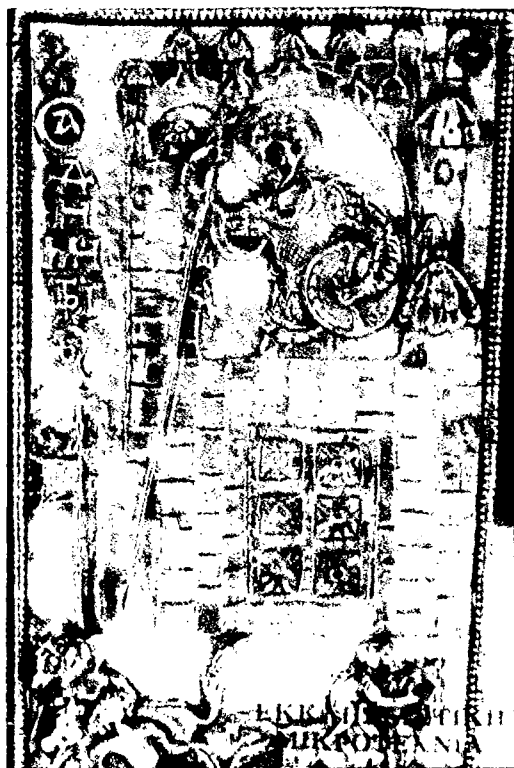
Εικ. 17. Καμέος από τη
Μ. Χιλανδαρίου.

Εικ. 18. Ψηφιδωτή εικόνα της
Μ. Ξενοφώντος.

Εικ. 19. Αργυρεπίχρυσο κιβωτίδιο της μονής Βατοπεδίου.

Εικ. 20. Αργυρεπίχρυσο κιβωτίδιο της μονής Βατοπεδίου, κάτω επιφάνεια.

Εικ. 23. Άγιος Δημήτριος έφιππος. Στεατίτης στο Ερμιτάζ.

Ν. Κ. Μουτσόπουλος

Η ΠΛΑΣΤΗ ΚΥΡΙΛΛΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Η ανεύρεση της επιγραφής

Την κυριλλική επιγραφή ανακάλυψε ένας Αλβανός, ο οποίος είχε φθάσει στην Έδεσσα την άνοιξη του 1990 με τα πρώτα κύματα Αλβανών μεταναστών, ο Αρτούρο Σαχέτι (Arturo Saheti), 25 ετών, αρχαιολόγος από τα Τίρανα, ο οποίος φιλοξενήθηκε για μικρό διάστημα μαζί με άλλους Αλβανούς φυγάδες στον ξενώνα της Ιεράς Μητροπόλεως Εδέσσης, κοντά στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, την Παλαιά Μητρόπολη. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Έδεσσα εργάστηκε για λίγο, σαν εργάτης, στον περίβολο του μητροπολιτικού μεγάρου και γύρω από τον παλαιό Μητροπολιτικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Οι πληροφορίες που ακολουθούν προέρχονται από κείμενο το οποίο συνέταξε ο Εδεσσαίος μεταλλειολόγος-μηχανικός διπλωματούχος του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Νίκος Στοϊδης: «Η πρώτη αναφορά, από τον Σαχέτι προς τον Ν. Στοϊδη για ύπαρξη επιγραφής, έγινε τον Αύγουστο 1992 χωρίς να δώσει περισσότερες λεπτομέρειες. Την άνοιξη του 1993 αποκάλυψε ότι “βρήκε” μέσα στον ερειπωμένο ναό μία κυριλλική και μία λατινική επιγραφή μαζί με κάποια παλαιά εκκλησιαστικά κειμήλια και θέλει να τα πουλήσει. Ήταν έξυπνος, είχε σπουδάσει ιστορία και αρχαιολογία και ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός στις διαπραγματεύσεις του».

Αρχικά, ο Σαχέτι δήλωσε ότι βρήκε την πλάκα στο εσωτερικό του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, το 1991, κάτω από στρώμα ανθρωπινών οστών. Στη συνέχεια όμως «άλλαξε στάση», γράφει ο Ν. Στοϊδης, «και ισχυρίστηκε πως τη βρήκε τυχαία έξω από τον ναό, δίπλα στην ανατολική κόγχη του ιερού, σκεπασμένη από χόρτα και σοβατισμένη σε όλη της την επιφάνεια».

Στην έφεση που κατέθεσε ο Ν. Στοϊδης ενώπιον του Εφετείου Θεσσαλονίκης κατά της υπ' αριθμ. 159/2001 αποφάσεως του τριμελούς πλημμελειοδικείου Εδέσσης αναφέρει ότι ο Αλβανός Αρτούρο Σαχέτι του εκμυστηρεύθηκε ότι βρήκε την επιγραφή τυχαία το 1991 «πεταμένη στο κτήμα του ιδιώτη Γεωργίου Ραπτόπουλου που βρίσκεται στον γκρεμό κάτω από τον μεσαιωνικό μητροπολιτικό ναό της Έδεσσας, κατά τον χρόνο που διεξήγοντο εργασίες αναστηλώσεως του ναού από το τεχνικό συνεργείο που έριχνε τα μπάζα στον παρακείμενο γκρεμό».

«Σύμφωνα πάντα με όσα δήλωσε στον μετέπειτα αγοραστή της επιγραφής N. Στοϊδη, έκρυψε αρχικά την πλάκα σε δυσπρόσιτο σημείο του γκρεμού, κάτω ακριβώς από τον παλαιό μητροπολιτικό ναό και άρχισε να αναζητεί αγοραστή σε Ελλάδα και Αλβανία πηγαινοερχόμενος συχνά στην τελευταία.

Η εμφανής αυτή προσπάθεια αρχαιοκαπηλείας απέτυχε, κανείς δεν ενδιαφέρθηκε για μια δυσνόητη σλαβική επιγραφή με αμφίβολη ιστορική αξία, οπότε απεφάσισε να μεταφέρει την πλάκα στην Αλβανία, για να τη διασφαλίσει. Η λαθραία εξαγωγή της πλάκας από το ελληνικό έδαφος έγινε το 1995 κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες με πλήρη άγνοια των Ελληνικών και Αλβανικών Αρχών.

Ο Σαχέτι μετέφερε την πλάκα στα Τίρανα, τη φωτογράφησε και συνέχισε τις προσπάθειες να την πουλήσει χωρίς και πάλι να το πετύχει».

Την άνοιξη του 1996 συναντήθηκε ο Σαχέτι με τον N. Στοϊδη ο οποίος τον φιλοξένησε στο σπίτι του για δύο βράδια οπότε και του πρότεινε να του πουλήσει τις δύο επιγραφές που είχε στην κατοχή του· την κυριλλική και μία λατινική. Κατά τη φάση εκείνη των διαπραγματεύσεων, ισχυρίστηκε ότι δεν βρήκε τις επιγραφές μέσα στον ναό αλλά μέσα σε μικρή σπηλιά του γκρεμού, κάτω ακριβώς από την ανατολική κόγχη του ναού και δέχτηκε να δείξει στον N. Στοϊδη φωτογραφίες. Και συνεχίζει στο κείμενό του ο N. Στοϊδης: «Μετά από απουσία πολλών μηνών εμφανίστηκε πάλι στην Έδεσσα τον Νοέμβριο 1996, έδωσε στον γράφοντα δύο φωτογραφίες της κυριλλικής επιγραφής και απεκάλυψε ότι την μετέφερε κρυφά στην Αλβανία.

Τα Χριστούγεννα 1996 ταξιδέψαμε μαζί σε προάστιο των Τιράνων όπου είδα για πρώτη φορά και φωτογράφησα την επιγραφή. Τα υπόλοιπα ευρήματα είχαν πουληθεί σε Ιταλούς. Ο Σαχέτι είχε ήδη προσπαθήσει ανεπιτυχώς να πουλήσει την επιγραφή σε παράγοντες των Σκοπίων.

Επειδή απαιτούσε υπέρογκο ποσόν (10.000\$) δεν έγινε συμφωνία και επιστρέψαμε μαζί στην Έδεσσα. Λίγες μέρες αργότερα κατέρρευσαν οι Αλβανικές παρατράπεζες και ο Σαχέτι δέχθηκε να πουλήσει την επιγραφή έναντι λογικού ποσού με την υποχρέωση να τη μεταφέρει πάλι στην Ελλάδα».

Σε άλλο κείμενό του ο N. Στοϊδης γράφει: «Όμως η κατάσταση στα ελληνοαλβανικά σύνορα είχε δυσκολέψει και στις αρχές του Ιανουαρίου 1997¹ ταξιδέψαμε μαζί μέχρι την Κορυτσά όπου και παρέδωσε την επιγραφή δηλώνοντας αδυναμία να τη μεταφέρει στο ελληνικό έδαφος,

1. Στην έφεσή του στις 12.2.2001 ο N. Στοϊδης γράφει ότι στις 4 Μαρτίου 1997 ταξίδεψε στην Κορυτσά.

λόγω ένοπλης εξέγερσης που είχε ξεσπάσει.

Του έδωσα μικρότερο ποσόν από αυτό που είχε συμφωνηθεί (5.000\$), ακολούθησε λογομαχία σε ξενοδοχείο της Κορυτσάς και έφυγε απειλώντας ότι θα καταγγείλει την ύπαρξη της επιγραφής στο Αλβανικό τελωνείο².

Η δυσάρεστη αυτή εξέλιξη με υποχρέωσε να θάψω την επιγραφή σε δυσπρόσιτη δασική περιοχή της Κορυτσάς κοντά στα σύνορα και να επιστρέψω στην Έδεσσα. Από τότε η επιγραφή παραμένει κρυμμένη στο Αλβανικό έδαφος, βεβαιώθηκα γι' αυτά σε μεταγενέστερο ταξίδι μου τον Ιούνιο 1997».

Τον Μάρτιο του 1997, ο Ν. Στοϊδης υποβάλλει αίτημα προς τον υπουργό Πολιτισμού Ε. Βενιζέλο που συνοδευόταν με φωτογραφικό υλικό (Α.Π. 2685/19.3.1997, ιδιαιτ. Γραφείο Υπουργού Πολιτισμού) και, όπως γράφει στην έφεσή του το Εφετείο Θεσσαλονίκης της 12ης Φεβρουαρίου 2001, «ζητούσε να πληροφορηθεί αν υπάρχει ενδιαφέρον από το ΥΠΠΟ για την απόκτηση της επιγραφής, σε διαφορετική περίπτωση να του δοθεί πιστοποιητικό κυριότητας».

Σε έγγραφο του (Αρ. Πρωτ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β2/Φ41/36683/1591) της 25ης Ιουλίου 1997 προς την αρμόδια ΙΑ' Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ο προϊστάμενος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ Ισίδωρος Κακούρης ενημερώνει τον προϊστάμενο της Εφορείας για το περιστατικό της ευρέσεως (και τις ενέργειες του Ν. Στοϊδη) γράφοντας:

«Ο εν λόγω Αλβανός υπήκοος [ο Σαχέτι] φέρεται ότι πούλησε τις μαρμαρίνες πλάκες στον Έλληνα, στην Κορυτσά, ο οποίος προτείνει τώρα την αγορά τους από το Υπουργείο. Στην αντίθετη περίπτωση ζητά να του δοθεί άδεια κατοχής και άδεια εισαγωγής στην Ελλάδα. Επειδή οι παραπάνω ισχυρισμοί δημιουργούν αρκετές υποψίες ως προς την ειλικρίνεια του δηλούντος, παρακαλούμε όπως ερευνήσετε για την πιθανή σχέση του αρχαίου με την ιστορία και τα μνημεία της Έδεσσας».

Στην έφεσή του ο Ν. Στοϊδης αναφέρει ότι «τον Αύγουστο του 1997 μετέφερα την επιγραφή από την Κορυτσά στην Έδεσσα εν αγνοία των Αλβανικών τελωνειακών αρχών και την κράτησα για μερικές μέρες σπίτι μου και στα τέλη Αυγούστου 1997 τη μετέφερα νύχτα και την έθαψα σε

2. Σε άλλο κείμενό του ο Ν. Στοϊδης περιγράφει τα γεγονότα ως εξής: «Δυστυχώς αθέτησε τον λόγο του, παρέδωσε την πλάκα και αφού πήρε την αμοιβή του προφασίστηκε δυσκολίες στη διάβαση των συνόρων και εξαφανίστηκε. Από τότε η πλάκα παραμένει στο Αλβανικό έδαφος, κρυμμένη στην περιοχή Κορυτσάς σε σημείο που μόνο ο αγοραστής γνωρίζει. Οι Αλβανικές Αρχές έχουν ήδη πληροφορηθεί την ύπαρξη της πλάκας, προφανώς από τον ίδιο τον Σαχέτι, και δεν φαίνονται διατεθειμένες να επιτρέψουν την επανεξαγωγή της, κάτι τέτοιο απαγορεύεται από τον Αλβανικό νόμο, όπως συμβαίνει και στην Ελλάδα».

δυσπρόσιτη τοποθεσία 2 χιλιόμετρα βόρεια της Έδεσσας, στο ύψωμα της Αγίας Παρασκευής, “για λόγους ασφαλείας”». Και συμπληρώνει στην έφεσή του ότι «με βοήθησε η οικιακή βοηθός μου (...) κάτοικος Έδεσσας, η οποία ωστόσο λίγες ημέρες αργότερα έκρινε σκόπιμο να καταγγείλει την πράξη μου στην Ασφάλεια της Έδεσσας. Αμέσως κατέθεσα επιπρόσθετη δήλωση κατοχής αρχαίου αντικειμένου στην κατά τόπον αρμόδια ΙΑ΄ ΕΒΑ στη Βέροια.

Στις 8 Σεπτεμβρίου 1997 η Αστυνομία Έδεσσας έσπευσε στην περιοχή και ανακάλυψε την ενεπίγραφη πλάκα και τη μετέφερε στην Αστυνομική Διεύθυνση Πέλλας, όπου παρέμεινε επί μήνα».

Οι πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνονται και από επίσημα έγγραφα όπως η ένορκη κατάθεση του τότε Διοικητή Ασφαλείας Έδεσσας (4 Ιουνίου 1999) Τρυφ. Γ. Ούρδου, στην οποία αναφέρει ότι: «Το 1997 ήμουν Διοικητής Ασφαλείας Έδεσσας. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1997 και ώρα 12.00, άγνωστο άτομο τηλεφώνησε στην υπηρεσία μας και ανέφερε ότι στην περιοχή “606” Έδεσσας, δίπλα στον δρόμο, υπάρχει μια μαρμάρινη αρχαία επιγραφή. Αστυνομικοί της Υπηρεσίας μας μετέβησαν στο σημείο που υπεδείχθη και βρήκαν την επιγραφή, την οποία παρέλαβαν και μετέφεραν στο Τ.Α. Έδεσσας. Για την ανεύρεση της επιγραφής αυτής σύμφωνα με τον Νόμο “Περί Αρχαιοτήτων”, η Υπηρεσία μας ενήργησε προανάκριση.

Για το εάν η επιγραφή αυτή είχε αρχαιολογική αξία ή όχι, η υπηρεσία μας την έστειλε στην ΙΑ΄ ΕΒΑ, που εδρεύει στη Βέροια. Από ό,τι θυμάμαι, η ΙΑ΄ ΕΒΑ με έγγραφό της απάντησε στην Υπηρεσία μας ότι η επιγραφή αυτή δεν είχε αρχαιολογική αξία. Για την περαιτέρω τύχη της μαρμάρινης επιγραφής δεν γνωρίζω».

Αυθημερόν ο Αστυνόμος Τρύφων Ούρδος παρέδωσε στην εκπρόσωπο της ΙΑ΄ ΕΒΑ Μελίνα Παϊσίδου τη μαρμάρινη πλάκα³.

Στις 12 Φεβρουαρίου 2000 δημοσιεύεται στην εφημερίδα «Έδεσσαϊκή» της Έδεσσας άρθρο με τίτλο «Αλβανός έκλειψε βυζαντινή πλάκα από την παλαιά Μητρόπολη». Στο άρθρο αναφέρεται ότι σύμφωνα με ανταπόκριση από τη Θεσσαλονίκη στην εφημερίδα «Το Βήμα» δημοσιεύεται μια «υπόθεση κλοπής βυζαντινής πλάκας από τον περίβολο της παλιάς εκκλησίας Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Έδεσσας». Στο κείμενο αναφέρεται η παρέμβαση του εισαγγελέα Εφετών Θεσσαλονίκης προς την Εισαγγελέα Πρωτοδικών Έδεσσας προκειμένου να ασκηθεί δίωξη κατά

3. Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο Παραδόσεως-Παραλαβής (6.10.1997) βλ. Ακριβές Υπηρεσιακό φωτοαντίγραφο του Τμήματος Ασφαλείας Έδεσσας: 26.11.1997.

του κατηγορουμένου Αλβανού Αρτούρο Σαχέτι⁴.

Κατόπιν της επεμβάσεως του εισαγγελέα Εφετών Θεσσαλονίκης δραστηριοποιείται ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών Έδεσσας ο οποίος με το υπ' αριθ. 246/2000 έγγραφό του καλεί τον Αρτούρο Σαχέτι και τον Νικόλαο Στοϊδη να εμφανιστούν αυτοπροσώπως ενώπιον του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Έδεσσας την 7η Φεβρουαρίου 2001 με τις κατηγορίες κατά του Σαχέτι ότι αφαίρεσε από την κατοχή άλλου ξένο κινητό πράγμα κλπ. και ότι εξήγαγε παράνομα από τη χώρα αρχαίο αντικείμενο και κατά του Ν. Στοϊδη ως υπαιτίου ότι στην Κορυτσά, στις 4.7.1997, αγόρασε πράγμα που προήλθε από αξιόποινη πράξη.

Ο Αλβανός Σαχέτι καταδικάσθηκε ερήμην σε φυλάκιση αλλά έκτοτε αγνοείται η τύχη του.

Την επιγραφή είδε το 2001 εντός του ιερού του ναού της Κοιμήσεως κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού των τοιχογραφιών και ανασκαφής τάφων στο δάπεδο του ναού ο αρχιτέκτων Πασχάλης Ανδρούδης. Σήμερα η επιγραφή φυλάσσεται σε αποθήκη του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας.

Προκειμένου να σχηματίσω προσωπική αντίληψη για το όλο θέμα απευθύνθηκα προς όλους τους επιστήμονες που είχαν εμπλοκή με το θέμα, τον καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., Γ. Βελένη, τον καθηγητή Αιμίλιο Ταχιάο, ο οποίος μου έδωσε πληροφορίες και διευκόλυνε την επαφή μου με τον Ν. Στοϊδη, ο οποίος, με μεγάλη προθυμία μου παραχώρησε όλες τις σχετικές εκθέσεις, ενημερωτικά κείμενα, φωτογραφίες και αντίγραφα των εγγράφων και προσφυγών του προς τις αρμόδιες αρχές. Επικοινωνήσα, επίσης, με την αρμόδια υπάλληλο, τότε της ΙΑ' ΕΒΑ (Βεροίας) Μελίνα Παϊσίδου και τέλος με τον αρμόδιο έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αντ. Πέτκο, ο οποίος μου ζήτησε έγγραφη αίτησή μου στην οποία να ζητώ την παροχή άδειας για την επιτόπου μελέτη της επιγραφής, αντίγραφο των σχετικών εκθέσεων εμπειρογνομόνων για την αυθεντικότητα της επιγραφής και άδεια φωτογραφήσεως, προκειμένου να τη διαβιβάσει στο Υπουργείο Πολιτισμού, την οποία έστειλα. Η θετική απάντηση της ΙΑ' ΕΒΑ ήρθε στις 25.4.2007 όπου αναφέρεται ότι «σας αποστέλλουμε φωτογραφία της ενεπίγραφης πλάκας και φωτοαντίγραφο της έκθεσης της Επιτροπής των εμπειρογνομόνων η οποία την εξέτασε. Η πλαστή επιγραφή φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας, όπου δεν έχουμε αντίρρηση να τη μελετήσετε». Πραγματικά, οι αρμόδιοι της ΙΑ' ΕΒΑ με διευκόλυναν κατά την επίσκεψή μου στο Αρχαιολογικό

4. Στο δημοσίευμα της Έδεσσαϊκής απάντησε ο Ν. Στοϊδης με επιστολή του στις 18.2.2000.

Μουσείο της Βέροιας, όπου επισκέφθηκα, φωτογράφισα και μελέτησα την πλάκα επί παρουσία του επιμελητού της Εφορείας Γιώργου Σκιαδαρέση, τον οποίο και ευχαριστώ για την ευγενική του εξυπηρέτηση.

Περιγραφή της πλάκας

Μεταφέρω τα πετρογραφικά στοιχεία της πλάκας, βασιζόμενος στην ενδελεχή έκθεση του Ν. Στοϊδη ο οποίος είναι αρμόδιος, ως μεταλλειολόγος-μηχανικός του ΕΜΠ: «Το συγκεκριμένο μάρμαρο παρουσιάζει ολόλευκη αδιαφανή όψη, μεγαλοκρυσταλλική διάταξη και χονδρόκοκη υφή. Το χιονόλευκο χρώμα δείχνει την απουσία των συνηθισμένων ενδοκρυσταλλικών προσμίξεων που είναι υπεύθυνες για τον σχηματισμό εγχρώμων μαρμάρων και είναι ιδιαίτερα κατάλληλες για αναμνηστικές επιγραφές εντοιχισμένες σε σκουρόχρωμες επιφάνειες (εικ. 1).

Το έντονο λευκό χρώμα οφείλεται, εκτός από την έλλειψη χρωσιγενών προσμίξεων, στην αδιαφάνεια του υλικού λόγω της ακανόνιστης διάταξης των κόκκων του ασβεστίτη, που αποκλείει την ευθεία διέλευση του φωτός.

Με γυμνό μάτι φαίνονται μεγάλοι κόκκοι ασβεστίτη, διαμέτρου 2-5 χιλιοστών, που καλύπτουν όλη την επιπεδωμένη επιφάνεια χάραξης. Ο ασβεστίτης, που αποτελεί και το μοναδικό συστατικό στοιχείο του μαρμάρου, κρυσταλλώνεται στη ρομβοεδρική ολοεδρία του τριγωνικού κρυσταλλογραφικού συστήματος και εμφανίζεται στη στερεομετρική μορφή του απλού ρομβοέδρου.

Λόγω της πολυκαιρίας η επιγραφή έχει χάσει το χιονόλευκο χρώμα της που αποκαλύπτεται μόνο σε πρόσφατη σπασμένη επιφάνεια. Επιφανειακά έχει σχηματισθεί ένα λεπτότατο φαιό στρώμα *patina*, όπως συνέβη και στα μάρμαρα της Ακρόπολης. Η *patina* εμφανίζεται σε μαρμάρινες επιφάνειες που έχουν υποστεί λείανση και οφείλεται σε ελαχιστότατες προσμίξεις ενώσεων σιδήρου που ενεργοποιούνται δίνοντας κάποιου χρωστικού αποτέλεσμα όταν αντιδράσει πάνω τους η συνήθης ατμοσφαιρική διάβρωση.

Μεγάλες καστονοκίτρινες κηλίδες καλύπτουν το πάνω δεξιά τμήμα της πλάκας, ενώ μικρότερες παρόμοιες κηλίδες εμφανίζονται και στην υπόλοιπη επιφάνεια. Οι κηλίδες αυτές έχουν εξωγενή προέλευση, δεν σχετίζονται με τη χημική σύσταση του μαρμάρου και δημιουργήθηκαν λόγω απόθεσης ανθρακικών αλάτων από υγρασία ή νερό που έσταζε σε κατακόρυφη θέση της πλάκας. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ύπαρξη συγκολλητικού κονιάματος σε ολόκληρη την οπίσθια επιφάνεια, ενισχύει το συμπέρασμα ότι για αρκετά χρόνια η επιγραφή εκτέθηκε σε

υγρό περιβάλλον εντειχισμένη σε κάποιον εξωτερικό τοίχο.

Το μάρμαρο κατατάσσεται στα χονδρόκοκκα, η χρήση των οποίων έχει σχεδόν εκμηδενισθεί σήμερα σε καλλιτεχνικές εργασίες λόγω δυσκολιών στη σμίλευση και χάραξη. Όλοι οι μαρμαρογλύπτες προτιμούν τα λεπτόκοκκα μάρμαρα που χαράζονται και λαξεύονται ευκολότερα διότι δεν αποσπώνται κόκκοι ασβεστίτη με την κρουστική δύναμη που ασκείται στο κοπτικό εργαλείο. Με απλά λόγια, το μάρμαρο δεν πρέπει να πετάει φυλλαράκι όταν χτυπιέται με κοπίδι.

Στο συγκεκριμένο μάρμαρο το αυλάκι χάραξης των γραμμάτων έχει βάθος 1 χιλιοστό, εύρος 2,5 χιλιοστά και πυθμένα κυλινδρικό σε σχήμα ρηχού U. Πρόκειται για φαρδιά και ταυτόχρονα ρηχή χάραξη που αντικατοπτρίζεται καλύτερα στο ιχνογράφημα παρά στις φωτογραφίες όπου δίδεται η απατηλή εικόνα ενός στενού αυλακιού χάραξης εύρους περίπου 1 χιλιοστού αντί 2,5 χιλιοστών. Τούτο οφείλεται στις συνθήκες φωτογράφησης, με έντονο οπτικό κοντράστ, λοξό σχεδόν εφάπτομενικό φωτισμό και ύγρανση του πυθμένα του αυλακιού χάραξης, συνθήκες που δείχνουν τα γράμματα λεπτότερα από ό,τι είναι.

Αυτό που έχει σημασία είναι πως δεν υπάρχουν ευδιάκριτες αποκολλήσεις ασβεστιτικών κόκκων κατά μήκος της χάραξης εύρους 2,5 χιλιοστών, παρ' όλο, που οι κόκκοι έχουν ίση ή μεγαλύτερη διάσταση, τα γράμματα είναι ανέπαφα και το αισθητικό αποτέλεσμα άριστο. Η μοναδική εξήγηση είναι πως εφαρμόστηκε συνδυασμένη τεχνική ξέσης και κρούσης, εργασία ιδιαίτερα κοπιαστική, δύσκολη και χρονοβόρα, με τελικό προϊόν μία εγχάρακτη και εν μέρει ακιδογραφημένη επιγραφή.

Η σκληρότης του μαρμάρου είναι σχετικά μικρή και καθορίζεται με τον αριθμό 3 στην εμπειρική κλίμακα MOHS. Χαράζεται εύκολα με μεταλλικό αιχμηρό εργαλείο και παράγει ολόλευκη λεπτή κόνη.

Πριν από τη χάραξη έγινε λείανση της εμπρόσθιας επιφάνειας που επιπεδώθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό. Η τεχνική της λείανσης του μαρμάρου στους ιστορικούς χρόνους περιελάμβανε απόξεση και προστριβή με τη βοήθεια μικρής σκληρής πλάκας από σμύριδα. Μικρές σπηλαιώσεις και φατνία συναντώνται σε όλη την επιφάνεια της επιγραφής σαν αποτέλεσμα της διαδικασίας επιπεδώσεως και λειάνσεως αλλά και της μακροχρόνιας επιφανειακής μικροδιάβρωσης.

Οι διαστάσεις των κοιλοτήτων αυτών είναι ανάλογες του μεγέθους των κρυσταλλικών κόκκων του ασβεστίτη (2-5 χιλ.), υπάρχουν όμως και πολύ μικρότεροι πόροι που διακρίνονται με μεγεθυντικό φακό.

Το μάρμαρο της επιγραφής παρουσιάζει σημαντική υδροαπορροφητικότητα λόγω της μικροπορώδους υφής που εντοπίζεται στα όρια των κρυσταλλικών κόκκων. Η διαβροχή γίνεται εύκολα και η επιφάνεια απο-

κτά σκουρότερο χρώμα στα σημεία που διεισδύει το νερό.

Επικαθήσεις αλάτων παρατηρούνται σε όλη σχεδόν την επιφάνεια και απεικονίζουν την έκθεση της πλάκας σε νερό και υγρασία. Ιδιαίτερα στο πάνω δεξίο τμήμα παρατηρείται ένας μεγάλος λεκές κιτρινωπής χροιάς, ενώ μικρότερες επιφανειακές ρυπάνσεις εμφανίζονται ανάμεσα στα γράμματα και μέσα στα φατνία της μικροδιάβρωσης.

Η σύσταση των αλάτων είναι κλασική και αντανακλά τον φυσικό περίγυρο των πετρωμάτων στην περιοχή της Έδεσσας. Επισημαίνεται ανθρακικό ασβέστιο από τη διάλυση τραβερτινοειδούς ασβεστόλιθου αναμειγμένο με λειμωνική όχρα που έδωσε και το χρωστικό αποτέλεσμα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διακρίβωση εάν οι επικαθήσεις αλάτων προϋπήρχαν της χάραξης, μια διερεύνηση όχι πάντα επιστημονικά επιτευκτή, η οποία ωστόσο θα καταδείξει εάν χρησιμοποιήθηκε έτοιμη πλάκα προγενέστερης εποχής ή ακόμα εάν λειάνθηκε προϋπάρχουσα παλαιά επιγραφή και χαράχθηκε εκ νέου η υπάρχουσα επιγραφή.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Έδεσσας, που βρίσκεται σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από το υποτιθέμενο σημείο ανεύρεσης της επιγραφής, υπάρχουν κολώνες και κιονόκρανα κατασκευασμένα από τον ίδιο τύπο του λευκού χονδρόκοκκου μαρμάρου. Το ίδιο παρατηρείται και στο Αρχαιολογικό μουσείο της Έδεσσας, όπου υπάρχουν σταυροί και διάφορα αντικείμενα νεώτερης εποχής.

Το συμπέρασμα είναι ότι παρ' όλο που δεν μπορεί να εντοπισθεί ο χώρος λατόμευσης του μαρμάρου στη στενή περιοχή της Έδεσσας, ο τύπος του συγκεκριμένου μαρμάρου ήταν διαδεδομένος κατά τους ιστορικούς χρόνους στη γύρω περιοχή».

Στο Πρακτικό της Επιτροπής Εξετάσεως της Επιγραφής που ορίστηκε από το ΥΠΠΟ αναφέρεται ότι «πρόκειται για τμήμα μαρμάρινης πλάκας από χονδρόκοκκο λευκό μάρμαρο, το οποίο πρέπει να προέρχεται από τη Νάξο (όπως δείχνουν το μέγεθος των κρυστάλλων, η φυσική απόχρωση και η υψηλή φωτοδιαπερατότητα».

Σύμφωνα με την άποψη του μέλους της Επιτροπής, Δρος Νικ. Μπελογιάννη, ειδικού στην παθολογία των λίθων, προϊσταμένου του Κέντρου Λίθου του ΥΠΠΟ, «η κυψελοειδής διάβρωση που παρατηρείται, μπορεί να συντελεσθεί σε νεότμητη επιφάνεια μαρμάρου ακόμη και μέσα σε 40-50 χρόνια»⁵.

5. Στην άποψη αυτή του Δρος Ν. Μπελογιάννη συμφωνεί και η Ιωάννα Δολάνη του Κέντρου Λίθου με την οποία ήλθα σε επαφή την 1η Ιουνίου 2007, με μεσολάβηση του έμπειρου τεχνίτη του μαρμάρου, φίλου Κωνστ. Φυλακτού.

Οι διαστάσεις της πλάκας είναι: ύψος 0,52 μ., πλάτος περίπου 0,64 μ. και πάχος κυμαινόμενο από 0,05-0,06 μ.

Το κάτω μέρος της πλάκας έχει αποσπασθεί από παλιά. Στην πρόσθια όψη είναι χαραγμένη πλήρης επιγραφή από 9 στίχους σε παλαιοβουλγαρικό (κυριλλικό αλφάβητο), η οποία περατούται λίγο πριν από θραύση (εικ. 1, 2).

Σύμφωνα με την Έκθεση της Επιτροπής «η ίδια η πλάκα είναι αρχαία, προερχόμενη από δάπεδο, με εμφανή απότριψη της άνω επιφάνειας και μικρές τοπικές αποκρούσεις. Η πίσω (κάτω) επιφάνεια είναι αδρά εργασμένη με βελόνι, προφανώς από έμπειρο τεχνίτη. Η σωζόμενη αρχική παράπλευρη επιφάνεια αριστερά, άνω και δεξιά, είναι ελαφρώς λοξότμητη, κατά τον συνήθη σε πλάκες δαπέδου τρόπο».

Η επιφάνεια της πλάκας και ο τρόπος χαράξεως της κυριλλικής επιγραφής

Ο Ν. Στοϊδης, μεταλλειολόγος-μηχανικός του ΕΜΠ, με καλές γνώσεις πετρογραφίας, παρατηρεί ότι: «παρόλο που το μάρμαρο είναι εύθραυστο και οι κόκκοι του αποσπώνται εύκολα, η χάραξη είναι περίτεχνη χωρίς θραύσεις και αποκολλήσεις κόκκων, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά για την τεχνική που χρησιμοποιήθηκε. Το πιθανότερο είναι ότι τα γράμματα χαράχθηκαν με συνδυασμό κρούσεως και ξέσεως, ένα είδος ακιδογραφήματος, έργο ιδιαίτερα επίπονο και χρονοβόρο».

Η επιγραφή είναι με επιμέλεια χαραγμένη σε εννέα σειρές. Τα γράμματα έχουν ύψος 42 χιλ. και ορισμένα, όπως θα δούμε, συμπλέκονται (εικ. 1, 2).

Από το ίδιο πέτρωμα της επιγραφής, το χονδρόκοκκο μάρμαρο, έχουν κατασκευασθεί πολλά αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά του Αρχαιολογικού Μουσείου της Έδεσσας που προέρχονται από την πόλη της αρχαίας Έδεσσας στον Λόγγο.

Στο πίσω μέρος της πλάκας διατηρούνται ίχνη από συνδετικό κοινάμα, δεδομένο το οποίο συνηγορεί ότι η πλάκα είχε εντοιχισθεί κατακόρυφα σε κάποιο εμφανές σημείο.

Σε κάποια μεταγενέστερη εποχή, η επιφάνεια της πλάκας είχε «σοβαντιστεί» για να μην διακρίνεται η επιγραφή, όντας εντοιχισμένη σε κατακόρυφη θέση. Ήδη η επιφάνεια της όψεως της πλάκας έχει καθαριστεί και ελάχιστα ίχνη του επιχρίσματος διαφαίνονται.

Σύμφωνα με το Πρακτικό της Επιτροπής που εξέτασε την επιγραφή, «στην επιφάνεια της πλάκας υπάρχουν πολλές συγκεντρώσεις βελονοειδούς και κυψελοειδούς διαβρώσεως. Παρόμοιες διαβρώσεις παρατη-

ρούνται σε μικρότερο βαθμό και μέσα στις κοίτες των γραμμάτων. Το κείμενο που έχει χαραχθεί στην πλάκα είναι γραμμένο σε 9 στίχους με 83 λέξεις και 444 συνολικά γράμματα».

Πρωτοβουλγαρικές επιγραφές με ελληνικό αλφάβητο

Πριν ασχοληθούμε με προβλήματα παλαιογραφικά και ιστορικά της επιγραφής σχετικά με το κείμενο, κρίνουμε σκόπιμο να δούμε το υλικό των Πρωτοβουλγαρικών επιγραφών του 9ου-11ου αιώνα, αρχικά με ελληνικό αλφάβητο και ελληνική γλώσσα και στη συνέχεια σε κυριλλικό αλφάβητο και σλαβική γλώσσα.

Οι πρωτοβούλγαροι έφεραν μαζί τους, κατά την πρώτη τους εγκατάσταση στη Μικρή Μυσία (Δοβρουτσά), ένα ρουνικό αλφάβητο, με το οποίο προφανώς επικοινωνούσαν μαζί τους στην πρωτοτουρκική τους γλώσσα.

Από τις επιγραφές αυτές έχουν μελετηθεί ορισμένες από την περιοχή της Πλίσκας και της Πρεσλάβας χωρίς όμως μέχρι σήμερα να μπορέσουν οι επιστήμονες να τις αποκρυπτογραφήσουν. Τα κείμενα αυτά είναι σπάνια και ιδιαίτερα σύντομα.

Παράλληλα έχουν επισημανθεί παρόμοια σημάδια επάνω σε επιτύμβιες στήμες (*devtaslar*) που βρέθηκαν ένθεν και ένθεν των εκβολών του Δουνάβη. Παρόμοια ρουνικά σήματα έχουμε βρει και κατά τις ανασκαφές μου στο κάστρο της Σέτινας (Νομός Φλώρινας) και *devtaslar* στο κάστρο της Μυγδονικής Ρεντίνας⁶.

Η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν στις διπλωματικές τους επικοινωνίες οι πρωτοβούλγαροι ήταν μια δημώδης ελληνική γλώσσα.

Τα επόμενα χρόνια, την εποχή του εκχριστιανισμού των Σλάβων και των Βουλγάρων, κρίθηκε αναγκαία η εφεύρεση ενός αλφαβήτου με τη βοήθεια του οποίου θα ήταν δυνατή η μεταγλώττιση των χριστιανικών ιερών κειμένων της Βυζαντινής Γραμματείας στη σλαβική γλώσσα.

Αρχικά χρησιμοποιήθηκε το γλαγολιτικό αλφάβητο (γλαγολίτσα), εφεύρεση του Κυρίλλου περί το 855, εμπνευσμένο από την επισειρμένη ελληνική γραφή, από στενογραφικά συστήματα της βυζαντινής γραμματείας και άλλους κρυπτογραφικούς κώδικες της βυζαντινής Αυλής, αστρονομικά και άλλα σημάδια και σύμβολα, τα οποία για αιώνες ήταν σε χρήση στο Βυζάντιο⁷. Το αλφάβητο αυτό εμφανίζει μεγάλες ομοιότη-

6. Τις ρουνικές επιγραφές χαραγμένες σε επίπεδες σχιστόπλακες (στη μικρή βασιλική του κάστρου της Σέτινας) και τα *devtaslar* στο κάστρο της Ρεντίνας δεν έχω ακόμα δημοσιεύσει.

7. Βλ. Αντ. Αμύλιος Ταχιάς, Βυζάντιο, Σλάβοι, Άγιον Όρος. Αναδρομή σε αμοιβαίες

τες με το κοπτικό και το αιθιοπικό αντίστοιχο.

Ακολούθησε η εφεύρεση από τον Άγιο Κύριλλο ενός νέου αλφαβήτου το οποίο επικράτησε σε όλο τον σλαβικό κόσμο, βασισμένο στο αντίστοιχο κεφαλαιογράμματο βυζαντινό, πλουτισμένο με ορισμένα ρουνικά σημάδια και το οποίο έλαβε το όνομά του· ονομάστηκε κυριλλικό αλφάβητο.

Η μεγάλη μεταρρύθμιση η οποία εμφανίζεται στα βυζαντινά χειρόγραφα του 9ου-10ου αιώνα, με τη χρήση της μικρογράμματος γραφής, δεν επηρέασε τη νέα κυριλλική επιγραφική της Βουλγαρίας, η οποία παρέμεινε αναλλοίωτη μεγαλογράμματα μέχρι τον 19ο αιώνα.

Από το 893, στη σύνοδο της Πρεσλάβας, για πρώτη φορά τέθηκε το ζήτημα της αντιγραφής των χειρογράφων που είχαν γραφεί με γλαυολιτικό αλφάβητο σε κυριλλική γραφή. Το έτος αυτό αποτελεί και την κρίσιμη χρονολογία της απόλυτης επικρατήσεως του κυριλλικού αλφάβητου⁸.

Το έτος 893 η συνήθεια της μεγαλογράμματος γραφής σε ελληνικά χειρόγραφα είχε ήδη εγκαταληφθεί, πριν τουλάχιστον από μισό αιώνα. Το πρώτο χρονολογημένο ελληνικό χειρόγραφο με μικρογράμματα γραφή είναι του 835, γνωστό ως ευαγγέλιο Uspensky, της μονής Στουδίου της Κωνσταντινουπόλεως, αν και η γραφή αυτή ήταν σε χρήση ήδη από το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα.

Τα πρώτα σωζόμενα δείγματα μικρογράμματος γραφής χρονολογούνται στις αρχές του 9ου αιώνα (συγκεκριμένα το 835). Ορισμένοι επιστήμονες όπως ο T. W. Allen δέχονται ότι η μικρογράμματα γραφή δημιουργήθηκε στην ιστορική μονή του Στουδίου της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία «περί τα τέλη του 8ου αιώνα και τις αρχές του 9ου αιώνα είχε αποβή ο ισχυρότερος πνευματικός παράγων της πρωτεύουσας»⁹.

Η σλαβολόγος καθηγήτρια Dr Aksinija Džurova προβληματίζεται πώς το αλφάβητο που δημιούργησαν οι εχριστιανιστές των Σλάβων και των Βουλγάρων, αδελφοί Κύριλλος και Μεθόδιος, στα τέλη του 9ου αιώνα, είχε επηρεαστεί από το κεφαλαιογράμματο βυζαντινό αλφάβητο που είχε αρχίσει να αντικαθίσταται από τη μικρογράμματα γραφή, περιορισμένο σε τίτλους βιβλίων και αποσπασμάτων (περικοπές των ιερών

σχέσεις και επιδράσεις, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 25.

8. Aksinija Džurova, *Introduction à la codicologie slave. Le Codex Byzantin et sa reception chez les Slaves*, Sofia 1997, σ. 230.

9. T. W. Allen, *The Origin of the Greek Minuscule Hand*, *Journal of Hellenic Studies* 40 (1920) 1-12. — Αντ. Σιγάλας, *Ιστορία της Ελληνικής Γραφής*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 228-231.

κειμένων) όπου ήθελαν να δώσουν ιδιαίτερη έμφαση¹⁰.

Για να μελετήσουμε συγκριτικά την κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας, κρίναμε σκόπιμο να μελετήσουμε τις ελληνόγλωσσες και με ελληνικό αλφάβητο γραμμένες πρωτοβουλγαρικές επιγραφές του 9ου-11ου αιώνα. Η μορφολογική εξέλιξη της χαράξεως των κεφαλαίων γραμμάτων επάνω σε λίθους θα μας βοηθήσει στην παρακολούθηση της εξέλιξης και του κυριλλικού, όπως θα δούμε, αλφαβήτου.

Η επιγραφή του 866

Αρχίζουμε με την αρχαιότερη ελληνογράμματα πρωτοβουλγαρική επιγραφή η οποία βρέθηκε λίγο πριν από το 1919, σε απόσταση 25 χλμ. από το Βεράτι της Αλβανίας.

Η επιγραφή αναφέρεται στο σπουδαίο γεγονός της βαπτίσεως του *Knyaz* της Βουλγαρίας Βόρη και έχει χρονολογία 866:

1.έβαπτί-
2. στη ό άρχων
3. Βουλγαρίας
4. Βορής ό μετο-
5. νομασθείς
6. Μιχαήλ συν
7. τῷ έκ Θ(εο)ῦ δε-
8. δομένῳ αὐ-
9. τῷ ἔθνει, ἔ-
10. τους. ζτοδ'.

Η χρονολογία σττοδ' (6374) (= 1η Σεπτεμβρίου 865 - 31 Αυγούστου 866)¹¹.

Στην επιγραφή τα γράμματα (του ελληνικού) αλφαβήτου είναι επιμήκη. Ιδιαίτερα η χάραξη του «άλφα» είναι χαρακτηριστική, η οριζόντια γραμμή διαμορφώνεται σε μορφή ανεστραμμένου τριγώνου και μια άλλη μικρή οριζόντια γραμμή καλύπτει την κορυφή του τριγώνου (εικ. 3). Το Ω επίσης διαμορφώνεται περίτεχνα με δύο αντιμέτωπα C, τα οποία στο σημείο της επαφής των κάτω απολήξεων επικαλύπτουν μικρή οριζόντια γραμμή (εικ. 4).

10. Aksinija Džurova, ό.π., σ. 230.

11. Την επιγραφή δημοσίευσε πρώτος ο Camilo Praschniker στο *Anzeiger der Phil.-hist. Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien*, τ. XIII, 1919, εικ. 3 και στο *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, XXI-XXII, πρώτο μέρος, 1922, Beiblatt, σ. 195-196. -- Jordan Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonia*, Sofija 1931, σ. 13-14.

Στην επιγραφή του Βόρη του 866 βλέπουμε ότι ακόμα η χάραξη του Α διατηρεί αρχαϊζουσες, δηλαδή παλαιοχριστιανικές, επιδράσεις (4ου-6ου αιώνα) (εικ. 5, 6)¹².

Η Επιγραφή της βασιλικής των Φιλίππων (Ι)

Επόμενη χρονολογικά είναι η επιγραφή που έχει λαξευτεί σε μαρμάρινη πλάκα του στυλοβάτη της βασιλικής των Φιλίππων, από τον χάνο των Πρωτοβουλγάρων Πρεσιάν (836-852) (εικ. 7)¹³. Η επιγραφή έχει ως εξής:

[το]ν πολων Βουγα-
ρο[ν ο] εκ Θεου αρχον ο Π-
ερστανος αποστειλεν
Ι [σ] βουλον τον καυχά-
[ν]ον δόσας αυτον φυσά-
τα κ((ε)) τον Ητζιργου βοιλ-
αν κ(ε) τον κανα βοιλα κο-
λοβρον κ(ε) ο καυχάνος
επί τους Σμολεάνους δ...¹⁴

Σχετικά με τη χρονολογία χαράξεως της επιγραφής είναι αποδεκτό ότι έγινε στα χρόνια του Περσιάνου (Πρεσιάμ), ανειψιού και διάδοχου του Μαλαμίρ (831-836), ο οποίος βασίλεψε από το 836-852¹⁵.

Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του *De administrando Imperio* (έκδ. Βόννης, σ. 154) μνημονεύει τον Βούλγαρο εκ θεού ἄρχοντα Πρεσιάμ.

Η αναγραφή εκ θεού ἄρχοντα οφείλεται προφανώς σε πρωτοβουλία ελληνομαθούς γραφέα της ανακτορικής Γραμματείας, ο οποίος αντικατέστησε τον τίτλο του χάνου, εμπνεόμενος από αντίστοιχες βυζαντινές συνήθειες. Ο τίτλος του χάνου πρωτοβουλγαρικά (τουρκικά) ήταν *κάνας* ή *κάννας* και ο υπέρτατος χάνος αποκαλείτο *ύβιγή* ή *ύβηγή*, από το

12. N. C. Moutsopoulos, *La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, Cyrillomethodianum* III (1975) 74, πίν. 1, σ. 75, πίν. 2.

13. F. Dvornik, Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes, *BCH (Bulletin de Correspondance Hellénique)* LII (1928) 125-147. — Jordan Ivanov, *Bălgarski starini* 4. — P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale*, Paris 1945, σ. 134.

14. Το κείμενο της επιγραφής κατά P. Braconnier. I. Karayannopoulos, *L'inscription protobulgare de Direkler*, Centre d'Études de Sud-Est Européen, Athènes 1986, σ. 13. — Ο ίδιος, Η πρωτοβουλγαρική επιγραφή του Direkler, *Εγνατία 1 (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ)*, τ. 23, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 225.

15. I. Καραγιαννόπουλος, Η πρωτοβουλγαρική επιγραφή του Direkler 226.

κουμανικό *öweghü* (= υψηλός)¹⁶.

Σε άλλη ελληνοβουλγαρική επιγραφή της ίδιας εποχής, του Ισβούλου και του Μαλαμίρ, διαβάζουμε:

Κάνας ύβηγής
Μαλαμήρ ό έκ
Θεού ἄρχον, ό π-
αλεός αὐτοῦ βο-
ήλας ό Ἡσβοῦλος
ό καυχάνος¹⁷

Σύμφωνα με την άποψη του F. Dvornik, η αναγραφή ό έκ θεοῦ ἄρχων (ο Πρεσιάμ) αποτελεί μεταγλώττιση του τουρκικού τίτλου: *tängriđä Bolmıych qan* (ό έξ ούρανοῦ χάνος) ή του: *tängri jaratmıych qan* (ό έξ ούρανοῦ άποσταλείς). Ο ίδιος τίτλος δινόταν και στους προ του Περσιάμ χάνους, στον Μαλαμίρ ακόμα και στον Κρούμο¹⁸.

Ο Ισβούλος ήταν ανώτατος Βούλγαρος αξιωματούχος (καυχάνος), γνωστός από πρωτοβουλγαρικές επιγραφές της εποχής του Μαλαμίρ, ανήλικου διαδόχου του Ομουρτάγ (815-831), του οποίου πιθανότατα ήταν επίτροπος¹⁹. Ανήκε σε παλαιά βουλγαρική οικογένεια, πιστή στον Ομουρτάγ και επίσης και στον Κρούμο. Ο Ισβούλος είχε παραμείνει πιστός στην παλαιά παγανιστική πρωτοβουλγαρική παράδοση και θρησκεία. Φαίνεται ότι διατήρησε το υπουργικό αξίωμα και κατά την περίοδο του διαδόχου του Μαλαμίρ, του νεαρού Πρεσιάμ, γιου του δεύτερου γιου του Ομουρτάγ του Zvinitsa²⁰.

Ο Ισβούλος ήταν ιδιαίτερα δραστήριος, με μεγάλες εξουσίες και αρμοδιότητες. Στον ίδιο οφείλεται και η ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας Πλίσκας που είχε καταστραφεί από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α' (802-811) κατά την εκστρατεία του εναντίον του Κρούμου²¹ και η κατασκευή του υδραγωγείου της Πλίσκας.

Το αξίωμα καυχάνος είναι από τα υψηλότερα της πρωτοβουλγαρικής ιεραρχίας. Το έφερε μόνο ο καγκελάριος του χάνου²².

Η ονομασία Ητζιργού (Ι-τζιργού) είναι τουρκοταταρική. Αν αφαιρεθεί

16. St. Runciman, *A History of the First Bulgarian empire*, London 1930, Appendix V: «Bulgar titles», σ. 284.

17. F. Dvornik, *Deux inscriptions gréco-Bulgares de Philippos* 128.

18. Margaurt, *Die chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898, σ. 42. — F. Dvornik, ό.π., σ. 129.

19. V. Bekevliev, *Protobulgarische Inschriften*, Berlin 1963, αρ. 813, σ. 57.

20. F. Dvornik, ό.π., σ. 132.

21. Θεοφάνης, Βόννης, τ. Ι, σ. 753.

22. Θεοφάνης, Βόννης, τ. Ι, σ. 753.

το «I», απομένει τζιργού (ή ζουργού)²³, αρχική μορφή του *čirgu*.

Η ονομασία *ičirgū* αποτελεί την αυθεντική μορφή αυτής της επιγραφής σε χίονα του Ομουρτάγ στη *Madara*. Κατά την M. Mladenov, το όνομα σχετίζεται με τις τουρκικές λέξεις *ič*, *ičeri* = το εσωτερικό και συνεπώς το «Ιτζιργού βοϊλάς» σύμφωνα με το *De Ceremoniis* του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου είναι αντίστοιχο με το Έσω βολιάδες²⁴.

Στο έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν (*De administrando imperio*)²⁵ αναφέρει Ἡτζβόκλια (Ιτζιργού βοϊλά). Διηγούμενος τους αγώνες των Βουλγάρων και των Σέρβων στα χρόνια της βασιλείας του: Ἐπὶ δὲ τῆς ἀρχῆς τοῦ αὐτοῦ Βλαστιμήρου (τῶν Σέρβλων) ἦλθεν μετὰ πολέμου Πρεσιάμ, ὁ ἄρχων Βουλγαρίας. Μετὰ δὲ θάνατον Βλαστιμήρου τοῦ ἄρχοντος διεδέξαντο τὴν ἀρχὴν οἱ τρεῖς υἱοὶ αὐτοῦ, μερισάμενοι τὴν χώραν. Ἐπὶ τούτων παρεγένετο ὁ τῆς Βουλγαρίας ἄρχων, Μιχαήλ ὁ Βορίσης, θέλων διεκδικῆσαι τὴν ἡτταν Πρεσιάμ, τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Ἐπεὶ Συμεὼν ἀπέστειλε πρὸς τὸν βασιλέα Ρωμαίων ἐπινίκια οὐδέποτε δὲ ἐπαύσατο καθὼς καὶ οἱ πρὸ αὐτῆς ἄρχοντες, ἀποστέλλων πρὸς τοὺς βασιλεῖς Ρωμαίων, καὶ ὑποτασσόμενοι καὶ δουλεύων αὐτοῖς. Πάλιν δὲ ἀπέστειλεν ἕτερον φροσᾶτον ὁ Συμεὼν ... διὰ τοῦ Κνήτου καὶ Ἡμνήκου καὶ τοῦ Ἡτζβόκλια ...²⁶.

Στο σημείο αυτό παραπέμπουμε και στην αναφορά από τον Ιωάννη Σκυλίτση, του υπερασπιστή του κάστρου των Μογλενών (Χρυσής) Δομετιανού Καυκάνου, το 1015: ἐλήφθη μὲν οὖν Δομετιανὸς ὁ Καυκάνος, ἀνὴρ δυνάστης καὶ τῷ Γαβριήλ συμπάρεδρος, καὶ Ἡλίτζης, ὁ ἄρχων Μογλένων, καὶ ἕτεροι δυνάσται πολλοί, καὶ λαὸς πολεμιστῆς οὐκ ὀλίγος. Τοὺς μὲν οὖν ὅπλα δυναμένους κινεῖν εἰς Ἀσπρακανίαν ἐκπέμπει ὁ βασιλεὺς, τὸν δὲ λοιπὸν συρφετῶδη λαὸν διαρπαγῆναι προσέταξεν, ἐμπρησθῆναι δὲ καὶ τὸ φρούριον ἐάλω καὶ ἕτερον φρούριον Ἐνώτια κεκλημένον, γειτόνου τοῖς Μογλένοις²⁷.

Οι ευγενεῖς της νομαδικῆς «τουρκικῆς» φυλῆς χωρίζονταν σε δύο τάξεις· η ανώτερη αποτελεῖτο από τους βολιάδες (βογιάρους). Τον 10ο

23. Βλ. Γ. Κεδρηνός, Βόννης, τ. II, σ. 299, 462. — Συνεχισταὶ Θεοφάνους, Βόννης, σ. 401.

24. Géza Fehér, À propos des inscriptions protobulgares de la basilique de Philippes, *BCH* 59 (1935) 171.

25. Εκδ. Gy Moravcsik - R. J. H. Jenkins, *Dumbarton Oaks*, Washington 1967.

26. Ό.π., σ. 154, 158. Ο «ιτζιργού βοϊλάς» (čirgubylia) αναφέρεται σε μιαν άλλη πρωτοβουλγαρική κυριλλική επιγραφή, η οποία χρονολογείται στα έσχατα χρόνια του κράτους του Σαμουήλ και τη δημοσίευσε ο Φαίδων Μαλιγκούδης στη μελέτη του *Die mittelalterlichen Kyrrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel* (Teil I, Thessaloniki 1979), επιγραφή IV, σ. 34.

27. Ιωάννης Σκυλίτσης, *Σύνοψις ιστοριών*, Β. 461, σ. 352. (= Γ. Κεδρηνός, Βόννης, σ. 462.

αιώνα υπήρχαν έξι βολιάδες. Υπήρχαν όμως και άλλοι αξιωματούχοι, όπως οι μπαγκατούρ ή κουλουβράτ, με απροσδιόριστη εξουσία.

Η δεύτερη τάξη της βουλγαρικής αριστοκρατίας, προφανώς η εσωτερική, ήσαν οι *bagain*. Αυτοί αποτελούσαν τη στρατιωτική κάστα. Ο Ενραβοτάς, γιος του Ομουρτάγ τον οποίο δολοφόνησε ο αδελφός του Μαλαμίρ (811-836)²⁸, απεκαλείτο Βοϊνός και ήταν *bagain*. Ο τίτλος του «μπαγκαϊν» έχει διασωθεί στη Δυτ. Μακεδονία και σε επώνυμο (προσωνύμιο) ως Μπακαΐμης.

Κάθε Βούλγαρος υπήκοος, στις πρωτοβουλγαρικές επιγραφές αναφέρεται ως «θρεπτός άνθρωπος» (του χάνου). Με τον τίτλο αυτό αποκαλούνται πιθανότατα οι ιππότες, οι ιππείς, ή τα μέλη ενός ειδικού σώματος, ένα είδος προσωπικής φρουράς του χάνου.

Τον τίτλο βαγατούρ ή βογοτόρ είχε ο Βούλγαρος στρατηγός που κατέλαβε το 927 την Κροατία. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τον αποκαλεί αλογοβοτούρ από το «αλο-βογοτούρ», ονομασία που αντιστοιχεί στον τουρκικό τίτλο *bogatyř* = ήρωας. Με την ίδια σημασία υπάρχει η τουρκική ονομασία *bogatur* και στα ρωσικά ως *bogatyř*. Η πρόθεση «αλο» του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου σημαίνει «κεφαλή», αντίστοιχη με το τουρκικό *alp*, *alyř* (Alp Arslan).

Ο τίτλος «*vagantur*» υπάρχει στους πίνακες των Βουλγάρων πρέσβειων που ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη το 869-870. Είναι ο ίδιος με το *bagatur*²⁹.

Το «κολοβρός», κατά τον Jordan Ivanov (ό.π., σ. 4), στην πρωτοβουλγαρική γλώσσα ήταν στρατιωτικός τίτλος, «στρατηγός»³⁰, όπως και στην τουρκική οσμανική ορολογία «Kolaguz» (*Kolounur*, *Kolobuz*), που σημαίνει οδηγός, ηγέτης, αρχηγός, ταγός³¹.

Στην πρωτοβουλγαρική κοινωνική οργάνωση, η ανώτερη τάξη ήσαν οι βοιλιάδες ή βοηλάδες, οι βογιάρτοι. Στα μέσα του 9ου αιώνα στις εμπιστευτικές υπηρεσίες του χάνου οι Έσω βολιάδες ήσαν προφανώς οι αξιωματούχοι της Αυλής. Οι Έξω βολιάδες ήσαν επαρχιακοί αξιωματούχοι. Τον 10ο αιώνα υπήρχαν τρεις τάξεις βολιάδων· οι έξι μεγάλοι βολιάδες, οι Έξω βολιάδες και οι Έσω βολιάδες³². Ο τίτλος του χάνου εξαφανίστηκε μετά την επικράτηση της σλαβικής γλώσσας, του χρι-

28. Dimitri Obolenski, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, σ. 83.

29. Steven Runciman, ό.π., σ. 286, 28.

30. F. Dvornik, ό.π., σ. 29.

31. Κ. Πορφυρογέννητος, *Περί βασιλείου τάξεως* (*De ceremoniis aulae byzantinae*), τ. Ι, Βόννη 1829-1830, κεφ. Ι, σ. 48.

32. Βουλγαροελληνικό Λεξικό της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών, Σόφια 1960, λ.: *Vodař*, *Posrednik*.

στιανισμού Σλάβων και Βουλγάρων και του κυριλλικού αλφαβήτου και αντικαταστάθηκε με τον σλαβικό πριγκηπικό τίτλο *knjaz* και αργότερα με το *car*³³.

Ως αιτιολογία χαράξεως της επιγραφής στις πλάκες του στυλοβάτη της βασιλικής των Φιλίππων έχει γίνει αποδεκτό ότι σχετίζεται με τα γεγονότα της εξεγέρσεως των Σλάβων του Στρυμόνα και την παρουσία στη Χριστούπολη του καίσαρα Μουσελέ, το 837³⁴. Με τον ίδιο τρόπο αναπλάθει τα ιστορικά γεγονότα και ο P. Lemerle στο κλασικό έργο του *Philippes et la Macédoine orientale, à l'époque chrétienne et byzantine* (Paris 1945, σ. 133-139).

Η άλλη επιγραφή των Φιλίππων (II)

Σε άλλη επιγραφή που ανήκει, επίσης, στον Νότιο στυλοβάτη της βασιλικής *Direkler* των Φιλίππων, σε ελληνική γλώσσα, αναφέρεται:

Η [της] την αληθιαν γ-
υρευη, ο θ[εο]ς θεωρι κ[ε] η της ψ-
ευδετε ο θ[εο]ς θεωρι, τους
Χριστηανους οι Βουλγαρι-
ς πολλα αγαθα επιθησαν
κ[ε] οι Χριστηανοι ελησμον-
ησαν αλλα ο θεος θεωρι³⁵ (εικ. 8).

Από την πρώτη επιγραφή των Φιλίππων μαθαίνουμε ότι ο Βούλγαρος χάνος Περσιάνος (Πρεσιάν) ανέθεσε στον καυχάνο Ισβούλ να κινηθεί προς την περιοχή του σλαβικού φύλου των Σμολεάνων το οποίο ήταν εγκατεστημένο στην περιοχή μεταξύ Στρυμόνος και Νέστου. Η δεύτερη επιγραφή μας δια φωτίζει ότι η κίνηση αυτή ήταν ένα είδος αντιποίνων κατά των χριστιανών που είχαν εξαπατήσει τους Βουλγάρους. Ο χάνος Πρεσιάν, που αναφέρεται, ήταν ανηψιός και διάδοχος του Μαλαμίρ (831-836) και εβασίλευσε απο το 836 έως το 852³⁶.

Από μορφολογική άποψη η χάραξη των γραμμάτων της ελληνικής επιγραφής ακολουθεί παλαιότερη μορφή χαράξεως, όπως του άλφα με την οριζόντια γραμμή να διαμορφώνεται σε μορφή ανεστραμμένου τρι-

33. St. Runciman, ό.π., Appendix V: «Bulgar titles», σ. 284.

34. F. Drovnik, ό.π., σ. 141 εξ.

35. Ανάγνωση κατά Charbonneaux-Chapoutier-Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, ό.π., Εγνα-
τία 1 (ΕΕΦΣ, ΑΠΘ, τ. 23), Θεσσαλονίκη 1898, σ. 225.

36. Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 224. — Jordan Ivanov, *Bălgarski starini* 12. —
St. Runciman, ό.π., Appendix VIII, «Madamir and Presjan», σ. 292.

γώνου, όπως σε επιγραφές παλαιοχριστιανικής εποχής (4ου-6ου αιώνα) (εικ. 4, 5, 9), όπως και του «όμικρον» και του «θήτα» σε μορφή ρόμβου και αντίστοιχα του συμπιλήματος «ου».

Η μορφολογία των γραμμάτων των επιγραφών των Φιλιππων έχει κανονικές αναλογίες. Στη χάραξη όμως του «άλφα» η οριζόντια γραμμή εξακολουθεί να έχει τη μορφή ανεστραμμένου τριγώνου. Στο «βήτα» η βάση ενισχύεται με μια οριζόντια γραμμή, η οποία προεκτείνεται εκατέρωθεν. Αμφότερες απαντούμε και σε επιγραφές του 9ου αιώνα (εικ. 7, 11). Και το «θήτα» εμφανίζει ρομβοειδή χάραξη (εικ. 6-8).

Στον θρόνο διαδέχθηκε τον Βόρη, όπως ήδη αναφέραμε, ο τριτότοκος γιος του Συμεών. Στις αρχές του 10ου αιώνα ο Συμεών στέφεται από τον πάπα της Ρώμης τσάρος Βουλγάρων και Ρωμαίων.

Η επιγραφή της Νέας Φιλαδέλφειας (904)

Το 1898 ανακαλύφθηκε τυχαία Δυτικά της Θεσσαλονίκης, στο Narež (Νέα Φιλαδέλφεια)³⁷ στις όχθες του Γαλλικού ποταμού, 20 χλμ. από τη Θεσσαλονίκη, αριστερά του δρόμου που οδηγεί στο Κιλκίς, χαραγμένη σε κίονιο (ύψους 1,20, διαμέτρου 0,55 μ.) κεφαλαιογράμματα ελληνική επιγραφή, η οποία υποτίθεται καθορίζει τα όρια του Βυζαντινού και του Βουλγαρικού κράτους³⁸ (εικ. 14).

Ἔτο(ους ἄ)πὸ κτ(ίσεως) κ(όσμου) στυβῖν(δικτιῶνος)ζ'-
 ὁρος Ῥωμαίων κ(αὶ) Βουλγάρ(ων)
 ἐπὶ Συμεὼν ἐκ Θεοῦ ἄρχ(οντος) Βουλγάρ(ων)
 ἐπὶ Θεοδώρου ὄλγου τρακανοῦ
 ἐπὶ Δρίστρου κομίτου³⁹.

Η χρονολογία της επιγραφής στυβῖνῖν δικτιῶνος 7 αντιστοιχεί με το έτος 904.

Στην επιγραφή ο Συμεών αναφέρεται ως ἀρχων Βουλγάρων και μνημονεύονται στρατιωτικοί (αξιωματούχοι) (βογιάροι, *boljar*): «Θεόδωρος Ὀλγος τρακανός (ταρχάν) και ο «Δρίστρος κομίτης» (κόμις της Δρίστρας-Δωροστόλου).

Ο βυζαντινός χρονικογράφος Συμεών Λογοθέτης μνημονεύει το 895 τον Θεόδωρο μάγιστρο ως έμπιστο άνθρωπο του Συμεών⁴⁰ τον οποίο

37. Todor Simovski, *Naselenite mesta vo egeiska Makedonija*, Skopje 1970, σ. 438.

38. Η επιγραφή μεταφέρθηκε το 1906 στην Κωνσταντινούπολη και σήμερα βρίσκεται στα υπόγεια του Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου τη φωτογράφησα.

39. Jordan Ivanov, *Bǎlgarski starini* 18.

40. Ο.π., σ. 19.

αποστέλλει στη βασιλεύουσα. Η επιγραφή μνημονεύει τον Θεόδωρο στη γενική πτώση με τον τίτλο ὄλγου ταρχανού «ὄγλου ταρχανού», πιθανότατα τουρκοταταρική λέξη (*oğlu, oğyle*) που σημαίνει «γιος» «αγόρι» (άρρεν). Τελικά η αναγραφή αυτή Θεοδώρου Ὁλγου Ταρχανού σημαίνει «Θεοδώρου υιού Ταρχάν» ή «Θεοδώρου διοικητή στρατιωτικού καταυλισμού».

Σχετικά με τον κόμη Δρίστρας ο Jordan Ivanov⁴¹ γράφει ότι ο τίτλος «κόμης» σημαίνει «upravitel», διοικητής και σύμφωνα με την πληροφορία του Θεοφύλακτου Αχρίδος («του Συμεών) κελεύσαντος Δίστρος ὁ κόμης μετεκόμισεν ἀπὸ τῆς Τιβεριουπόλεως εἰς τὴν Βραγαληνίτζαν τοὺς ἁγίους Σωκράτην τε καὶ Θεόδωρον⁴².

Σχετικά με τη μορφολογία των γραμμάτων της επιγραφής έχουμε να παρατηρήσουμε ότι τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου είναι μακρόστενα, το άλφα δεν απολήγει σε οξεία γωνία στην κορυφή, αλλά δημιουργείται μία λοξή θλάση και λοξή είναι η τυπική οριζόντια γραμμή. Το ωμέγα έχει ιδιόμορφη χάραξη, σχηματίζεται από δύο κατακόρυφους μηνίσκους των οποίων τα κάτω άκρα στο πέρας τους μετασχηματίζονται, αντί να εφάπτονται (ω) σε μια μακρόστενη μορφή Π. Στο δέλτα, επίσης, η βάση επεκτείνεται εκατέρωθεν και στις απολήξεις η οριζόντια γραμμή στρέφεται προς τα κάτω. Το σύμπλεγμα του ου, τέλος, λαμβάνει φακοειδή διαμόρφωση και οι άκρες του επεκτείνονται άνω σε μορφή V (εικ. 15).

Τη χάραξη του Δ, του Μ και του Ω με τις μορφές που αναφέραμε, τη συναντούμε και σε αντίστοιχες επιγραφές του 871 (εικ. 10,1) και του 1074/1075 (εικ. 10,3).

Η επιτύμβια επιγραφή της Άννης

Μια άλλη επιτύμβια επιγραφή με κυριλλικό και ελληνικό αλφάβητο η οποία βρέθηκε το 1965 στην Πρεσλάβα που χρονολογήθηκε στα τέλη του 9ου ή τις αρχές του 10ου αιώνα⁴³ έχει ως εξής: [Μ]ΗΝΗ ΟΚΤΟΜΒΡΗΟΥ ΗC ΤΑΣ Θ' ΗΜΕΡΑΣ ΕΚΥΜΗΘΗ Η ΔΟΥΛΗ ΤΟΥ Θ[ΕΟ]Υ ΑΝΑ ΝΕ [ΑΜΗΝ].

Η Άν(ν)α έχει ταυτισθεί με την Άννα, τη δεύτερη θυγατέρα του Βόρη

41. Ό.π., σ. 19.

42. Θεοφύλακτου Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Τὰ εὐρισκόμενα πάντα*, Migne P.G. (Patrologia Graeca), τ. CXXVI, (1977), σ. 213: *Μαρτύριον τῶν Ἀγίων ἐνδόξων Ἱερομαρτύρων ΙΕ' ἐν Τιβεριουπόλει τῆς Βουλγαρίας τῆς ἐπονομαζομένης Στουμμίτζης μαρτυροσάντων ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν δυσσεβῶς Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου.*

43. Phaedon Malingoudis, *Die mittelalterlichen Kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel*, Teil I, *Die Bulgarischen Inschriften*, Thessaloniki 1979, σ. 25.

Α' (852-889, +927), η οποία γεννήθηκε πριν από το 867.

Στη δίγλωσση αυτή σύντομη επιτύμβια επιγραφή των αρχών του 10ου αιώνα (922) επισημαίνουμε από τη μορφολογία της χαράξεως των γραμμάτων του αλφαβήτου (και στα δυο αλφάβητα) την τριγωνική μορφή της χαράξεως του άλφα (Α): Δ, λ.

*

Οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές του 9ου-10ου αιώνα (808-904) είναι πολύτιμες γιατί αντιστοιχούν σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη χρονική περίοδο. Τα ίδια ισχύουν και για τις αντίστοιχες χρονικά ελληνικές επιγραφές όπως η επιγραφή του Αγίου Ιωάννη του Μαγγούτη του 871 (στο Βυζαντινό Μουσείο των Αθηνών) και αυτή της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία, του 873 (εικ. 10,1).

Αυτές οι Πρωτοβουλγαρικές επιγραφές, γραμμένες με ελληνικό αλφάβητο και γλώσσα ελληνική, είναι στο πλείστον ιδρυτικές, επιτύμβιες ή αναφέρονται σε πολεμικά γεγονότα, έχουν γραφεί από Έλληνες αιχμαλώτους πολέμου, όπως η επιγραφή 14 του πίνακα 24 του V. Beševliev⁴⁴, του έτους 866 (εικ. 16,14). Στην επιγραφή αυτή του 866 (βλ. ό.π., σ. 12), παρατηρούμε μεγάλες ομοιότητες με τα γράμματα της κτητορικής επιγραφής του ναού της Παναγίας στη Σκριπού της Βοιωτίας (873) (εικ. 6,1), ειδικά στη χάραξη των γραμμάτων Α, Δ, και Ω (εικ. 16)⁴⁵.

Στις αρχαιότερες πρωτοβουλγαρικές επιγραφές σε ελληνική γλώσσα (808-824) επιβεβαιώνεται ένας αρχαϊσμός στη χάραξη ορισμένων γραμμάτων, όπως στην επιγραφή που βρέθηκε στον παλαιό δρόμο που οδηγεί στη Δρίστρα (Δορύστολον), στη Gradište, κοντά στο Kadä-Köj, στον Δούναβη, μεταξύ Tutrakan και Σιλίστρας και που σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. 362), του 808-813⁴⁶ (εικ. 16,1) και το σπάραγμα επιγραφής που βρέθηκε στα ερείπια της Πλίσκας (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας, αρ. ευρετ. 364), του 813 (εικ. 16,2)⁴⁷.

Οι ελληνογράμματες πρωτοβουλγαρικές επιγραφές εμφανίζουν στοιχία που επιτρέπουν τη σύγκριση με παλαιοχριστιανικές επιγραφές (4ος-6ος αιώνας), ειδικά όταν αφορά στα γράμματα του αλφαβήτου: Δ, Ε, Ζ, Λ κ.ά. (εικ. 5, 9). Τα ίδια δεδομένα επισημάναμε και στις αντίστοιχες και σύγχρονες ελλαδικές επιγραφές.

44. *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, Nr. 15, σ. 174-176, πίν. 54.

45. N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrillicmethodianum* III, σ. 65.

46. Vasilin Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, ό.π., 3a-c, σ. 136-145, εικ. 27-30.

47. Ό.π., αρ. 16-40, σ. 180-189, εικ. 61-76.

Η μορφολογία των πρωτοβουλγαρικών επιγραφών ακολουθεί με συνέπεια την κεφαλαιογράμμη γραφή των βυζαντινών επιγραφών της εποχής και ειδικά των εκκλησιαστικών χειρογράφων, τα οποία γνωρίζουμε ότι κυκλοφορούσαν σε αφθονία την εποχή αυτή στη Βουλγαρία.

Πρωτοβουλγαρικές επιγραφές με κυριλλικό αλφάβητο

Παράλληλα με την εξάπλωση του χριστιανισμού μετά τον θάνατο του Κυρίλλου, το 869 στη Ρώμη και του Μεθοδίου το 885 στη Μοραβία, έχει επικρατήσει σε όλους του σλαβόφωνους πληθυσμούς του πρώτου βουλγαρικού κράτους το νέο κυριλλικό αλφάβητο (κυριλίτσα), το οποίο εκφράζει τους φωνητικούς ιδιοματισμούς της σλαβικής γλώσσας και περιλάμβανε αρχικά 43 γράμματα (η κεφαλαιογράμμη γραφή).

Από τις αρχές του 10ου αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται οι βουλγαρικές επιγραφές με κυριλλικό αλφάβητο.

Η επιτύμβια επιγραφή της Άννας (σλαβικό κείμενο)

Από τις αρχαιότερες επιγραφές είναι η δίγλωσση επιτύμβια επιγραφή που ήδη αναφέραμε, της «δούλης του Θεού Άννης», που έχει ταυτιστεί με τη δεύτερη θυγατέρα του Βόρη Α' (852-889, +927), που βρέθηκε το 1965 στην Πρεσλάβα⁴⁸, η οποία έχει χρονολογηθεί στις αρχές του 10ου αιώνα.

Μια άλλη επιγραφή που βρέθηκε το 1947 σε τοίχο ερειπωμένης εκκλησίας στο ρωμαϊκό πόλισμα *Oescus*, σημερινό *Gigen*, στην όχθη του ποταμού Ισκάρ, έχει καθαρά αναθεματικό περιεχόμενο το οποίο παράλληλα φανερώνει ότι στις αρχές του 11ου αιώνα έχει ήδη εξαπλωθεί η αίρεση του βογομιλισμού στον Βορρά. Την επιχείρηση είχε τοποθετήσει χρονολογικά ο I. Gošev στην εποχή του τσάρου Πέτρου (927-969)⁴⁹.

Η επιγραφή του Temnič

Σημαντική είναι η επιγραφή που βρέθηκε στο Temnič στην κοιλάδα του Μοράβα και έχει χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα⁵⁰ (εικ. 17). Η μορφολογία των γραμμάτων του κυριλλικού αλφαβήτου θα μας χρησιμεύσει για συγκρίσεις⁵¹ (εικ. 18).

48. Phaedon Malingoudis, *Die mittelalterlichen Kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel*, Teil I, *Die Bulgarischen Inschriften*, Thessaloniki 1979, σ. 25, 26.

49. Ό.π., σ. 37.

50. Jordan Zainov - Vasilka Zaimova, *L'inscription de Jean Vladislav autocrator Bulgare. Monument vieux Bulgare de 1015/16 découvert à Bitolia*, Sofia 1970, εικ. 6.

51. N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrrillomethodianum III*, σ. 102, πίν. 27.

Άλλη ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα επιγραφή είναι αυτή του Mostič, που βρέθηκε στην Πρεσλάβα και έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό, προς τα τέλη, του 10ου αιώνα⁵².

Η επιτύμβια επιγραφή στον τάφο των γονέων του Σαμουήλ

Ιδιαίτερα σημαντική για τη μορφολογία των κυριλλικών της γραμμάτων και για το περιεχόμενό της είναι η επιτύμβια επιγραφή που αφιέρωσε ο Σαμουήλ στον τάφο των γονέων του Νικολάου και Ριψμίας και του αδελφού του Δαβίδ στην εκκλησία του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα, το 993 (εικ. 19). Η μορφολογία των γραμμάτων της επιγραφής είναι σημαντική γιατί είναι με ακρίβεια χρονολογημένη (993) και διακρίνεται καθαρά η χάραξη των κυριλλικών γραμμάτων⁵³ (εικ. 20). Παραθέτουμε μεταγραφή της επιγραφής κατά J. Ivanov (ό.π., σ. 25):

† В(Ъ) НМЛ ѠТЦА Н СЪ-
 ННА Н СТАГО ДОУЧА А-
 ЗЪ СΛΜΟΝΗ⁵¹) РАБЪ БЖ(Н)
 ПОЛАГАЖ ПАМАТЬ (ѠТЦУ-)
 У Н МАТЕРИ Н БРАТ(У Н-)
 А КРЪСТАХЪ СΗ(ХЪ. СЕ)
 НМЕНА ОУСЪПЪШ(НХЪ НН-)
 КОЛА РАБЪ БЖИ (РΗΨΗΜΗ-)
 К ДАВ(У)ДЪ. НАПНСА (ЖЕ СΛ БЪ)
 ЛКТО ОТЪ СЪТКО(РЕННА ΜΗΡΟ-)
 Υ ΡЗ.: Φ Α. (6501—993). ННЪДН(КТА S).

52. Jordan Zaimov - Vasilka Zaimova, ό.π., εικ. 7.

53. Η επιγραφή δημοσιεύθηκε από τον F. I. Uspenski στην *Izvestija russk. Archeologičeskogo instituta*, τ. V, Konstantinopole, τ. 4, 1899, σ. 1-4. Σχόλια στην επιγραφή από τους T. Floginskij και L. Miletij, στην *Izvestija του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Κωνσταντινουπόλεως*, τ. IV, Sofia 1899.5, σ. 5-20. — N. K. Μουτσόπουλος, Ο Όσιος Γερμανός ο ιδρυτής της Μονής Εικοσιφονιάσσης του Παγγαίου και ο τάφος του στο ναό του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα, *Βυζαντιακά* 23 (2003) 127-158. — Ο ίδιος, Γερμανός. Ένας μοναχός από την Παλαιστίνη στην Πρέσπα του 9ου αιώνα, *L'Image et la parole. Εικόνα και λόγος. Recueil à l'occasion du 60e anniversaire du Prof. Džurova*, Sofia 2004, σ. 254-284, εικ. 1-17.

Η επιγραφή του Ιωάννου Βλάδισλαβ του κάστρου του Βουτελίου (1015/1016)

Μια άλλη αξιολογή επιγραφή βρέθηκε το 1956 στο Μοναστήρι (Βιτόλια) κατά την κατεδάφιση του τεμένους Čauš camii, το οποίο ιδρύθηκε το 1522. Η επιγραφή ήταν εντοιχισμένη αρχικά στα τείχη του κάστρου του Βουτελίου και έχει διαστάσεις: 0,92×0,58 και πάχος 0,15 εκατ. Η επιγραφή έχει χρονολογία 1014 και αναφέρει ότι ο Βούλγαρος αυτοκράτορας ίδρυσε το κάστρο με τη βοήθεια της Θεοτόκου⁵⁴ (εικ. 56).

Η αρχή της επιγραφής δεν σώζεται, αλλά με βάση άλλων παρεμφερών επιγραφών του 11ου και του 12ου αιώνα οι μελετητές της επιγραφής J. Zaimov και Vasilka Zaimova πρότειναν τη συμπλήρωση: «+ ВЪ Лѣто отъ СѢВЕРЕНІА МѢРА ОБЪ НОВИ САСѢ ГРАДѢ». Η επιγραφή έχει ως εξής: "Prez godina 6523 (1015-1016) at sutvoreniето na sveta obnovi se тази krepост, zidana I pravena at Joan, samodurjec bulgerski, s protnoshtta, i s molitvite na presvetata vladichica nasha Bogorodica i chrez zastupnichestvoto na dvanadescette i na vurhovnite apostoli. Tazi krepост be nspravcna za ubejishite i za jivota na bulgarite. Zapochnata beshe krepостta Bitolia prez mesec oktomvri v 20-i den, a se zavurshi v mesec ... kraia. Tozi samodurjec beshe bulgarim po rod, vnuk na Nikola i na Ripsimia blagovernite, sin na Aaron, koito e brat na Samuil, caria samodurjaven, i koiito dvemata razbiha v Shtipon (Ihtiman) gruckata voiska na car Vasilii, kudeto be vzero zlato ..., a tozi v ... car razbit bide ot car Vasilii v godina 6522 (1014) at sutvoreniето na sveta v Kliuch i poschina v kraia na liatoto».

Η ελληνική μετάφραση του κυριλλικού κειμένου έχει ως εξής:

1. + Ἐπὶ ἔτους 6523 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἀνεστηλώθει αὐτὸ τὸ κάστρο.
2. Ἰδρυθὲν ὑπὸ Ἰωάννου αὐτοκράτορος Βουλγάρου⁵⁵
3. Τῇ βοηθείᾳ καὶ τὰς παρακλήσεις τῆς Κυρίας ἡμῶν Παναγίας Θεοτόκου καὶ
4. Τὴν προστασίαν τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων καὶ τῶν δύο κορυφαίων Ἀποστόλων. Τὸ κάστρο αὐτὸ ἰδρύθηκε
5. ὡς καταφύγιον καὶ προστασία τῆς ζωῆς τῶν Βουλγάρων. Ἄρχισε
6. τὸ κάστρο τοῦ Βουτελίου τὴν εἰκοστήν ἡμέραν τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου καὶ ἐτελείωσεν τὰ τέλη

54. Jordan Zaimov - Vasilka Zaimova, ό.π., σ. 125-127, 131.

55. Ορισμένοι, μετὰ το Ἰωάννης προσθέτουν САМОДРЖЪЦЕМЪ ГАВЪСКО[ГО] καὶ ο Мошн προσθέτει: ЦАРЬСѢВА. Οι Jordan Zaimov - Vasilka Zaimova, ὅπως σημειώνουν, οι Βούλγαροι ἀνακτες κατὰ τα μεσοβυζαντινά χρόνια δεν ἔφεραν αὐτὸν τον τίτλο, ό.π., σ. 127.

7. τοῦ μηνός ... Αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ ἦταν Βουλγαρικῆς καταγωγῆς
8. ἐγγονὸς τοῦ Νικολάου καὶ Ριψήμης, χριστιανῶν, υἱὸς Ἀαρών τοῦ ἀδελφοῦ
9. τοῦ Σαμουήλ, τσάρου καὶ αὐτοκράτορος, μὲ τὸν ὁποῖον ἀμφότεροι ἐνίκησαν εἰς
10. *Štipon*⁵⁶ (Στοπόνιον) τὶς ἐλληνικὲς στρατιᾶς τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπέσπασαν χρυσόν ...
11. ... καὶ αὐτὸς ... ὁ τσάρος
12. ... ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο τὸ ἔτος 6522 ἀπὸ κτίσεως κόσμου
13. στήν Κλεισούρα τοῦ Κλειδίου καὶ ἀπεβίωσε στὸ τέλος τοῦ θέρους⁵⁷

Υπενθυμίζουμε ὅτι ὁ Σαμουήλ, ἕναν χρόνο μετὰ τὴ νίκη τοῦ στις πύλες τοῦ Τροϊανού, στὴ Δυτ. Θράκη, ἐναντίον τοῦ αυτοκρατορικοῦ στρατοῦ τοῦ Βασιλείου Β', (στις 17 Δεκεμβρίου τοῦ 986), δολοφόνησε τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ααρών «παγγενή» (987), με τὴν κατηγορία ὅτι διέκειτο εὐμενῶς πρὸς τοὺς Βυζαντινούς ἢ ὅτι βρισκόταν σε συνεννόηση με τὴ βυζαντινὴ Αὐλὴ διεκδικώντας ὡς πρεσβύτερος τὸν θρόνο⁵⁸.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σαμουήλ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1015, ἀνέβηκε στὸν θρόνο ὁ γιος τοῦ Γαβριήλ Ραδομήρ, ἀλλὰ σε χρόνο λιγότερο τοῦ ἔτους δολοφονήθηκε ἀπὸ τὸν πρωτοξάδελφό τοῦ Ἰωάννη Βλαδισλάβο, γιο τοῦ Ααρών, στὸ κάστρο τοῦ Σωσκοῦ στὴ Β. ὀχθὴ τῆς λίμνης τῶν Πετρῶν (Πετερισκού). Τὸ ἴδιο ἔτος ὁ Βασίλειος Β' καταλαμβάνει τὴν Αχρίδα (1015). Μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐνέργειες τοῦ Ἰωάννη Βλαδισλάβου ἦταν νὰ ἐνισχύσει τὶς οχυρώσεις τοῦ κάστρου τοῦ Βουτελίου. Οἱ ἐργασίες ἐνισχύσεως τῶν τειχῶν τοῦ κάστρου ἀρχισαν, σύμφωνα με τὴν ἐπιγραφή, στὶς 20 Οκτωβρίου τοῦ 1015 (εικ. 21, 22).

Απὸ παλαιογραφικὴ ἀπόψη παρατηροῦμε ὅτι σε ὀρισμένα γράμματα, ὅπως στὰ Α, Δ, Λ καὶ μερικῶς γιὰ: Μ, Υ, Χ, τὸ ἀνώτερο τμήμα διαμορφώνεται πλατύτερο (εικ. 23).

Με τὴν κυριλλικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἰωάννη Βλαδισλάβου ἐμφανίζει ὁμοιότητες καὶ ἡ γνωστὴ μας ἐλληνογράμματὴ πρωτοβουλγαρικὴ ἐπιγραφή τοῦ 904 (τῆς Νέας Φιλαδέλφειας: Ναγεῖ)· σε ἐκείνη ὅμως τὰ γράμματα εἶναι πιο μακρόστενα⁵⁹ (εικ. 15).

Σύμφωνα με τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐθνογενετικὴ ἀντίληψη τῶν Βουλγάρων τὴν ἐποχὴ αὕτὴ εἶναι ἡ ἀναφορά-

56. Πρόκειται γιὰ τὸ *Štiponje* (Στοπόνιον). C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, σ. 193, ὑποσημ. 12.

57. Jordan Zaimov - Vasilka Zaimova, ὁ.π., σ. 131.

58. Ὁ.π., σ. 126.

59. Ὁ.π., σ. 131.

ο τονισμός από τον Ιωάννη Βλαδισλάβο, δύο φορές, της βουλγαρικής του καταγωγής. Ο δυισμός πλέον του πληθυσμού Σλάβων και Βουλγάρων την εποχή αυτή, αρχές του 11ου αιώνα, είχε πλέον εκλείψει. Ο ίδιος μάλιστα δηλώνει ότι είναι Βούλγαρος από δύο ή τρεις γενιές⁶⁰.

Και της επιγραφής του Ιωάννη Βλαδισλάβου (1015/1016) όπως και της επιγραφής στον τάφο των γονέων του Σαμουήλ (993) έχει αμφισβητηθεί η γνησιότητα⁶¹. Όσον αφορά στην επιγραφή των Βιτολίων (Μοναστηρίου) του 1015/1016, έχει εκφρασθεί η άποψη ότι είναι έργο των ίδιων «κύκλων» που κατασκεύασαν και την επιγραφή της Έδεσσας (<http://www.gate.net/~mangoBulgarian~falsification.htm>).

Η κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας (986)

Φωτογραφίες και απόγραφο της επιγραφής πρωτοδημοσίευσε ο Διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σόφιας Dr Božidar Dimitrov, πιθανότατα βασισμένος σε στοιχεία που του παρεχώρησε ο Έδεσσαίος μηχανικός Ν. Στοΐδης⁶² (εικ. 3). Παρουσιάζω και το δικό μου απόγραφο της κυριλλικής επιγραφής (εικ. 24).

Πριν ασχοληθούμε με το περιεχόμενο της επιγραφής, θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε τη μορφολογία του σλαβικού αλφάβητου από παλαιογραφική άποψη.

Η οικειώσή μου με τα προβλήματα της μορφολογίας και την εξέλιξη των βυζαντινών επιγραφών άρχισε από παλιά, όταν χρειάστηκε να συγκεντρώσω υλικό, σε φυσικό μέγεθος (αντίγραφα-απόγραφα) βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών προκειμένου να δημοσιευθούν σε ένα Corpus⁶³. Προηγήθηκε η ανακοίνωσή μου στο Διεθνές Συνέδριο της Βάρνας (Βουλγαρίας) υπό την αιγίδα της Unesco (15-20 Σεπτεμβρίου 1975)⁶⁴.

Κρίνω αναγκαίο να προτάξω ορισμένες διαπιστώσεις σχετικές με την εξέλιξη της ελληνικής κεφαλαιογράμματης γραφής.

Η μορφολογία της χαράξεως των παλαιοχριστιανικών επιγραφών ελάχιστα διαφέρει από το ελληνικό αλφάβητο της ρωμαϊκής περιόδου. Έχει όμως ενδιαφέρον η διαπίστωση ότι ήδη από την εποχή αυτή εμ-

60. Ό.π., σ. 134.

61. Βλ. <http://members.tripod.com/~ziezi/vod. και http://www.gate.net/~mango/Bulgarian-falsification.html>. (23.2.01): «Bulgarian falsification of Macedonian History. The stone inscriptions case, σ. 1-4. Βλ. και Αντ.-Αμ. Ταχιάος, Το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ, ό.π., σ. 30.

62. Božidar Dimitrov, *Desete lži na Makedonizma*, Sofija 2003, σ. 91.

63. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Συμβολή στη Μορφολογία της Ελληνικής Γραφής. Λεύκωμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Επιγραφών, Θεσσαλονίκη 1977.

64. Ν. C. Moutsopoulos, *La morphologie des inscriptions byzantines et Post-Byzantines de Grèce, Cyrillonethodianum* III (1975) 53-66, πίν. 1-27.

φανίζονται σποραδικά και ενίοτε απροσδόκητα, τάσεις αρχαϊσμού και ορισμένα γράμματα του αλφαβήτου μιμούνται χαράξεις (μορφές) περισσότερο αρχαϊκές. Το φαινόμενο αυτό, θα δούμε, εμφανίζεται και σε όλη τη βυζαντινή περίοδο και επανέρχεται και πολύ μεταγενέστερα, στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Η μορφολογία γενικά του αλφαβήτου της παλαιοχριστιανικής περιόδου (4ος-6ος αιώνας) επαναλαμβάνεται καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου (εικ. 9-10). Στις εικόνες 10-13 έχουμε καταχωρήσει τις πιο αντιπροσωπευτικές εξελίξεις των αλφαβήτων της περιόδου.

Οι μορφολογικές εξελίξεις συνεχίζουν με ελάχιστες διαφοροποιήσεις στη χάραξη του ελληνικού αλφαβήτου μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα⁶⁵, με διαφορετική όμως δομή στη σύνθεση των επιγραφών και στα συμπιλήματα (ligaturae) (εικ. 30, 31).

Παρά την επανάληψη των μορφών των μεμονωμένων γραμμάτων του αλφαβήτου, κατά τη διάρκεια της περιόδου 8ος-9ος αιώνας που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, παρατηρούμε παρουσία ορισμένων μορφών που θα μπορούσαν να προσδιορίσουν, ακόμα και με αρνητικό τρόπο, ένα μέγιστο όριο καθορισμού της χρονολογίας της επιγραφής στη βάση δεδομένων καθαρά μορφολογικών.

Παρατηρήσεις στη μορφολογία των κεφαλαιογράμματος ελληνικών επιγραφών του 9ου-10ου αιώνα επιχειρεί ο Αντώνιος Σιγάλας στην *Ιστορία της Ελληνικής Γραφής*⁶⁶, ο οποίος υποστηρίζει ότι ουσιαστική επίδραση στη μεγαλογράμματη γραφή των χειρογράφων κωδίκων οφείλεται στη χρήση ειδικής μορφής καλάμων, στους οποίους οφείλεται και ο χαρακτηρισμός της «οξύρυγχος χαρακτήρ».

Μεταξύ των δεδομένων αυτών παρατηρούμε την αντικατάσταση της οριζόντιας γραμμής του Α με μια αντίστροφη τριγωνική μορφή Α μετά τον 11ο αιώνα (εικ. 5-12).

Παράλληλα δεν συναντούμε πλέον τη χάραξη του Κ με τις μορφές Κ, κ, μετά τα μέσα του 11ου αιώνα, οπότε το Κ εμφανίζεται με μια αντίθετη στροφή (προς τα έσω) της άνω κεραίας (εικ. 11-13).

Το Ω, ιδιαίτερα, από τον 8ο αιώνα μέχρι τον 11ο, εμφανίζει μια δίδυμη φακοειδή χάραξη, με τη μορφή δύο εφαπτομένων όμιχρον ή με ανοιχτό το άνω μέρος και γωνιακή διαμόρφωση στη βάση ω (πίν. 5, 9).

Όσον αφορά στη χάραξη του γράμματος Ν, παρατηρούμε ότι η διαγώνια γραμμή που συνδέει τις δυο κάθετες κεραίες, δεν είναι καμπύλη,

65. Ο.π., πίν. I (σ. 74) - πίν. 30 (σ. 105).

66. Θεσσαλονίκη 1974. Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών του ΑΠΘ. Βυζαντινά κείμενα και Μελέται, αρ. 12, σ. 188, 189.

όπως εμφανίζεται αργότερα, αλλά ευθεία, κάποτε φθάνοντας μέχρι τη βάση της δεξιάς κεραίας, άλλοτε σταματάει λίγο από πάνω.

Σχετικά με το γράμμα Μ, το ανεστραμμένο τρίγωνο που ενώνει τις δύο κάθετες κεραίες διαμορφώνεται με δύο τρόπους κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, είτε η μορφή του ανεστραμμένου τριγώνου αιωρείται Μ ή λαμβάνει καμπύλη μορφή η κορυφή της οποίας ενίοτε εφάπτεται στη βάση Μ (εικ. 5).

Όσον αφορά στη χάραξη του Δ, παρατηρούμε ότι η προεξοχή της οριζόντιας βάσεως του τριγώνου επεκτείνεται εκατέρωθεν, μορφή η οποία εξακολουθεί και αργότερα Δ (εικ. 4, 9, 11).

Όλη αυτή τη χρονική περίοδο η χρήση συμπλημάτων είναι περιορισμένη, αλλά συχνά παρατηρούμε συντμήσεις, στις καταλήξεις των λέξεων.

Ορισμένες όμως αδιόρατες διαφορές που παρατηρούνται στο πάχος των κάθετων γραμμών (ημίπαχη χάραξη) διαφοροποιούν τις επιγραφές του 10ου αιώνα όπως στις επιγραφές στον ναό του Αγίου Στεφάνου στην Καστοριά και τις σύγχρονές τους επιγραφές ναών της Καππαδοκίας (εικ. 25, 26).

Η εξέλιξη της μορφολογίας των γραμμάτων είναι για μικρές χρονικές περιόδους αδιόρατη, αλλά για μεγαλύτερες περιόδους είναι εμφανής, όπως για χρονικό διάστημα αιώνας (εικ. 9, 11).

Στις επιγραφές που συνοδεύουν την εικονογραφία των ψηφιδωτών του Αγίου Λουκά της Φωκίδας, που ανιδρύθηκε την εποχή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου (1042-1055) και πιθανότατα στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του⁶⁷, παρατηρούμε τη μεγάλη τελειότητα των επιγραφών η οποία οφείλεται στην υψηλή ποιότητα της Τέχνης της Σχολής της πρωτεύουσας (εικ. 27, 28).

Διακρίνουμε ήδη εδώ τα σπέρματα μιας διαθέσεως για μια περισσότερο καλλιτεχνική διακόσμηση, η οποία κυριαρχεί αργότερα στις επιγραφές του τέλους του 12ου αιώνα, όπως στους Αγίους Αναργύρους της Καστοριάς (του τέλους του 12ου αιώνα), τάση η οποία εκδηλώνεται στη μορφή μιας διανθισμένης γραφής (*écriture fleurie*) (εικ. 29). Η τάση αυτή διακρίνεται ξεκάθαρα και σε άλλα σύγχρονα θρησκευτικά μνημεία, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Κουρμπίνοβο, και ιδιαίτερα στην τέχνη των αγιογραφιών.

Για μια επισταμένη εξέταση θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ανατολίζουσες επιδράσεις, αντίστοιχες και σύγχρονές τους, με τις γνωστές

67. Ευστ. Στίκας, *Το οικοδομικόν χρονικόν της μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος*, Αθήνα 1970, σ. 36.

αραβικές, διανθισμένες κουφικές επιγραφές (coufiques fleuries).

Παράλληλα παρατηρούμε και μια τάση απώλειας της ανεξαρτησίας των γραμμάτων και, σιγά-σιγά, μια μορφολογική ένωση περισσοτέρων γραμμάτων και συμπτώξεις (abréviations). Συναντούμε, επίσης, γράμματα (φωνήεντα ή και σύμφωνα) υποκείμενα σε σύμφωνα όπως: $\overline{\theta}$, $\overline{\mu}$ ή $\overline{\pi}$ (εικ. 30,8).

Η περίπλοκη διάταξη στη σύνθεση των επιγραφών προϋποθέτει μια ιδιαίτερη καλλιέργεια και αξίες ευαισθησίας και φαντασίας και πλήθος άλλες αρετές και γνώσεις, οι οποίες προϋποθέτουν και αντίστοιχα προικισμένους αναγνώστες.

Για την καλύτερη κατανόηση της εξελίξεως των γραμμάτων του αλφαβήτου επιλέξαμε, μεταξύ του επιγραφικού υλικού που συγκεντρώσαμε, επτά γράμματα αντιπροσωπευτικά του αλφαβήτου (Α, Β, Δ, Κ, Λ, Μ, Ω), από τον 9ο έως τα τέλη του 19ου αιώνα, όπου παρακολουθούμε, σε γενικές γραμμές, ότι η μορφολογία του βυζαντινού αλφαβήτου παραμένει σταθερή και αναλλοίωτη.

Ειδικότερα: Η μορφολογία του Α, ήδη από τον 8ο αιώνα, παρατηρούμε ότι μεταλλάσσεται και τελικά εγκαταλείπει την αρχαιότερη χάραξη με την τριγωνική διαμόρφωση της οριζόντιας κεραίας Α, σε καμπύλη μεταμόρφωση του αριστερού Α, επηρεασμένο από τη μικρογράμματα γραφή για στενογραφικές ανάγκες, η οποία συνεχίζει και αργότερα.

Μια τρίτη μορφολογική παραλλαγή χαράξεως του Α είναι η ακόλουθη: $\overline{A}$, $\overline{A}$ όπου το δεξιό κατακόρυφο στέλεχος παραμένει σταθερό, ενώ, αντίθετα, το αριστερό διαμορφώνεται καμπύλο με τη δημιουργία καμπούρας στο σημείο επαφής με το κατακόρυφο στέλεχος. Η οριζόντια γραμμή διαμορφώνεται λοξά προς τα άνω, στο σημείο επαφής με το κάθετο στέλεχος. Παραλλαγές στις μορφές αυτές και μικρότερες μεταμορφώσεις εξακολουθούν να εμφανίζονται από τον 10ο αιώνα (εικ. 10, 11).

Το Β, από τον 11ο αιώνα ακολουθεί μια σταθερή εξέλιξη όπου, δεξιά του κάθετου στελέχους, εφάπτονται δύο επάλληλα ημικύκλια. Η παραλλαγή του Β στους επόμενους αιώνες προσδιορίζεται από την απόσταση μεταξύ των δύο ημικυκλίων στο σημείο επαφής τους και από τη μορφή της καμπύλης, η οποία, στην πραγματικότητα, ουδέποτε εμφανίζεται ως ημικύκλιο, αλλά, άλλοτε ελλειψοειδής και κάποτε ορθογωνικά.

Κάποτε το κάτω ημικύκλιο εμφανίζεται διογκωμένο και άλλοτε διαμορφωμένο τριγωνικά. Από τον 14ο αιώνα τα δύο ημικύκλια είναι σχεδόν ομοιόμορφα και αρκετά απομακρυσμένα μεταξύ τους (εικ. 11).

Το Δ με μορφές γνωστές από τον 9ο αιώνα, Δ, Δ, Δ συνεχίζει μια πορεία συντηρητική (εικ. 9-11).

Το ανώτερο στέλεχος του Κ, όπως ήδη αναφέραμε, από τον 11ο αιώ-

να εγκαταλείπει τη στροφή προς τα κάτω και στρέφεται έσω (εικ. 10, 11).

Το λοξό στέλεχος του Λ ακολουθεί την αντίστοιχη εξέλιξη του Α (λ, λ).

Το Μ επαναλαμβάνει τις μορφές του 10ου αιώνα έχοντας εγκαταλείψει τη μορφή **М**.

Το Ω με τη φακοειδή μορφή που λαμβάνει απο τον 10ο αιώνα, εξελίσσεται συνήθως πάντα σε μορφή ω, ω, ω⁶⁸.

Τα συμπιλήματα (ligaturae) αποτελούν ιδιόρρυθμα χαρακτηριστικά της βυζαντινής επιγραφής, ιδιαίτερα μετά τα τέλη του 11ου αιώνα, αν και τα όρια κατά τους αιώνες δεν είναι απόλυτα.

Τον 13ο και 14ο αιώνα πολλαπλασιάζονται και βλέπουμε συνθέσεις γραμμάτων: Σ+Τ+Η+Ν = **Ϛ**, Μ+Ν+Η+Ν = **Ϟ** όπως και επικαλύψεις γραμμάτων που ήδη αναφέραμε.

Αυτή η συνήθεια επεκτείνεται και στη σύνθεση ολόκληρων λέξεων στις μεταγενέστερες του 15ου-16ου αιώνα επιγραφές⁶⁹. Τέλος συναντούμε συντμήσεις λέξεων που διαμορφώνουν πραγματικά ιδιογράμματα και σύμβολα όπως: **ϙ** (= ηγούμενος) (Άγιος Στέφανος, Μετέωρα: 1501), **Ϟ** (= πρόδρομος) (εικ. 31, 16, 30).

Οι βουλγαρικές επιγραφές του 10ου αιώνα ακολουθούν απόλυτα τη Μορφολογία των συγχρόνων τους βυζαντινών επιγραφών. Μπορούμε να το διαπιστώσουμε από το αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της επιγραφής του Temnič, του 10ου αιώνα (εικ. 17, 18).

*

Μετά τις γενικές παρατηρήσεις που προτάξαμε, επιστρέφουμε στην κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας που μας ενδιαφέρει.

Μελετώντας τα γράμματα του σλαβικού αλφαβήτου της επιγραφής διαπιστώνουμε ότι το Α εμφανίζεται με διπλή γραφή, και με την αρχαϊζουσα με την τριγωνική διαμόρφωση της οριζόντιας γραμμής του άλφα (**Λ**) και με την καμπύλη διαμόρφωση του αριστερού πλάγιου σκέλους, και σε μεμονωμένα γράμματα και σε συμπιλήματα (εικ. 32), όπως τη συναντήσαμε σε ορισμένες ελληνικές επιγραφές⁷⁰ (εικ. 24, 27). Η δεύτερη αυτή μορφή χαράξεως του άλφα (**λ**), εμφανίζεται ήδη από τις αρχές του 9ου αιώνα, όπως στην επιγραφή του 822, επάνω σε κίονα που βρέθηκε κοντά στα τείχη της Πλίσκας⁷¹ (εικ. 16, 10), στην άλλη του 837 (εικ.

68. N. C. Moutsopoulos, *Cyrrillomethodianum* III, πίν. I, σ. 12-14, 26.

69. Ό.π., σ. 61, εικ. 1, 22.

70. Jordan Zaimov - Vasilka Zaimova, ό.π.

71. V. Beševliev, ό.π., αρ. 61, σ. 289-290, εικ. 118.

16,13)⁷² και στην άλλη του 904 (εικ. 16,15)⁷³, με διαφοροποιημένη πλέον τη μορφή του «άλφα», πιο μακρόστενη και με ορθογωνισμένη την κορυφή του (Α).

Το γράμμα μοιάζει με το αντίστοιχο της γνωστής επιγραφής του Ιωάννη Βλαδισλάβου (1015/1016) (εικ. 22).

Το γράμμα Κ (К) στην επιγραφή της Έδεσσας (εικ. 13) ακολούθησε τη μορφή που είδαμε και στα ελληνικά αλφάβητα του 10ου αιώνα (995) (εικ. 33), αλλά και στα πρωτοβουλγαρικά, όπως της επιγραφής του 822 (εικ. 16,6) που μεταφέρθηκε στην εκκλησία των 40 Μαρτύρων στο Veliko Tŕpno, πιθανότατα από την Πλίσκα⁷⁴.

Η χάραξη του * (Ж) μοιάζει με αντίστοιχο γράμμα της επιγραφής του Ιωάννη Βλαδισλάβου (1015/1016) (εικ. 22)⁷⁵.

Η μορφή του Λ (Л) απαντάται σε ελληνική επιγραφή του 1152 της μονής Κοσμοσώτειρας στη Βήρα (Φέρραι) του Έβρου⁷⁶ και ακολουθεί παρόμοια χάραξη και σε μετεγενέστερη επιγραφή του 1180/1190 (εικ. 11,6).

Η χάραξη του Μ έχει καμπύλη διαμόρφωση του συνδετικού ανεστραμμένου τριγώνου (σε μεμονωμένα γράμματα αλλά και σε συμπλήματα (εικ. 33), απαντάται σε γράμματα ελληνικών επιγραφών του 862, 880 (εικ. 13)⁷⁷.

Τη γραφή των Ν (Н) (εικ. 33) συναντούμε στην πρωτοβουλγαρική επιγραφή του Ιωάννη Βλαδισλάβου (1015/1016) (εικ. 22).

Ορισμένα γράμματα της κυριλικής επιγραφής της Έδεσσας (εικ. 24, 32-35) μοιάζουν, επίσης, με αντίστοιχα γράμματα της επιγραφής του Ιωάννη Βλαδισλάβου (1015/1016) (εικ. 22), γεγονός που δημιουργεί πρόσθετες υποψίες για την αυθεντικότητά της.

Στην κυριλική επιγραφή [του 986] της Έδεσσας παρατηρούνται επίσης και πολλά συμπλήματα (πίν. 34-35) που προδίδουν, όπως είδαμε, μεταγενέστερες επιγραφικές συνήθειες.

Αντίγραφο της επιγραφής δημοσίευσε ο Bozidar Dimitrov στη μελέτη του *Desette lži na Makedonizma* (Sofija 2003, σ. 91). Βλ. και http://www.gate.net/~mango/Bulgarian_falsification.html:

72. Βλ. και την ελληνική επιγραφή της βασιλικής Β των Φιλίππων (Direkler), του 837, Vesel Beševliev, ό.π., αρ. 14, σ. 163-174, εικ. 18.

73. J. Ivanov, Bŕlgarski Starini 13, εικ. 49.

74. Vesel Beševliev, ό.π., αρ. 55, σ. 246-260, εικ. 104-106. — N. C. Moutsopoulos, *Cyrillomethodianum* III, πίν. 26, 6.

75. N. C. Moutsopoulos, ό.π., σ. 103.

76. Ό.π., πίν. 4, 5.

77. Jordan Zaimov - Vasilka Zaimova, ό.π.

ВЪ ВОДЕНЬ ГРАДЪ САМОДРЪЖАВЬНАГО АЗЪ САМОИЛЪ ВЪ ХР(ИСТ)Я
ВЪР(НЪЙ) ЦР̃ БЪЛГАРОМЪ І РИМѢНОМЪ Б(О)ГОМЪ ВЪЗДВИЖЕНЫН САМО-
ДРЪЖЕЦЬ ВСѢМЪ СТРАНАМЪ ОТЪ РАΙΚΑ ΔΟΛΝІА ДО ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΕΣΑΛΙΑ І
ΧѢΛΑΔΑ ВЪНДЪ ЖЕ ШИШΜΑΝѢ СТАРЯГО ΚΑΒΥΓΑΝЪ ΤΥРΝОВОМЪ СЪТВОРИХ
СЕ ДѠМЪ ВЪ ВѢКЫ НАЧАТЬ БЫСТЬ ПРИ ІΕΡΕΜІА КРЪСТѢНЫН ПРЪВАГО
ОТЪ ΜΕΛΝΙΚ· ДѢЛАЮТСА НА ГРѢХЫ І СПАСЕНІЕ БЪЛГАРОМЪ ОТЪ САТА-
ΝІА ПРОКЛАТЫ ЖЕ ОТЪ Ч(Α)ΡΙΓΡΑДЪ ИΣΧΟДИТЬ· ΚΟΝΥΥТСА ΧΡΑΜЪ СЪ
ВЪ ЛѢТА ІΔ̃ Ц(Α)РСТВО ΜΟΕГО ПОΜΟЦІИЖ ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΑСТЫРЪ ЧРНОРИЗЦА
ΜΥΓΛΕНОМЪ НАΠΙΣΑΧ ЖЕ СΑ ВЪ ЛѢТО ̃Ṣ·Ÿ·ḡ·Ṙ· OTЪ СΤΒΟΡΕΝІА ΜΙΡЪ
ИΝΔ(ΙΚΤ) ̃Ḡ

1. V samodurjavnia grad Voden Az. Samuil veren v Hrista
2. Car na Bulgarite i Romeite, ot boga izpraten samodurjec
3. na vsichki stani ot Rashka do Makedonia, Tesalia
4. i Gurcia, vnuk na staria Shishman, koito beshe Han na
5. jitelite na Turnovo, postroi ih tozi molitven dom, za da susbtstvuva v vechnostta. Osmovite biaha polojeni v epohata na Ieremia, koito beshe pruv hristianin ot Melnik.
6. Postroen be (tozi hram) za grehovete i spasenieto na bulgarite
7. Ot prokletia Satana, koito proizhojda ot Konstantinopol.
8. Tozi hram be zavurshen prez 14-tata godina ot caruvaneto mi s pomosbitta na sveshtennika Gavril, koito e duboven pastima jitelite na Muglen.
9. Napisano prez godima 6497 ot suzdavaneto na sveta (989 g.) 5-ti Indiktion.

Η μετάφραση της επιγραφής, κατά τον σλαβολόγο καθηγητή Αμύλιο Ταχιάο, έχει ως εξής:

ΕΝ ΤΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΙ ΠΟΛΕΙ ΒΟΝΤΕΝ ΕΓΩ ΣΑΜΟΥΗΛ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ·
ΠΙΣΤΟΣ ΤΣΑΡΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΚΑΙ ΡΩΜΑΙΩΝ ΑΠΟ ΘΕΟΥ ΥΨΩΘΕΙΣ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΠΑΣΩΝ ΧΩΡΩΝ ΑΠΟ ΚΑΤΩ ΡΑΣΚΑΣ ΜΕΧΡΙ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΟΣ, ΕΓΓΟΝΟΣ ΔΕ ΣΙΣΜΑΝ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΚΑΒΓΑΝΟΥ
ΤΥΡΝΟΒΟΥ ΩΚΟΔΟΜΗΣΑ ΤΟΥΤΟΝ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ ΕΙΣ ΑΙΩΝΑ ΗΡΧΙΣΕ ΕΠΙ
ΙΕΡΕΜΙΟΥ ΒΑΠΤΙΣΘΕΝΤΟΣ ΠΡΩΤΟΥ ΕΚ ΜΕΛΕΝΙΚΟΥ. ΓΙΝΕΤΑΙ ΔΙΑ ΤΑΣ
ΑΜΑΡΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΣΑΤΑΝΑΗ Ο
ΚΑΤΗΡΑΜΕΝΟΣ ΔΕ ΕΚ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΟΥΣΗΣ ΕΚΠΟΡΕΥΕΤΑΙ. ΕΠΕΡΑΤΩΘΗ Ο
ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΙΔ' ΕΤΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΜΟΥ ΤΗ ΑΡΩΓΗΙ ΓΑΒΡΙΗΛ
ΠΟΙΜΕΝΟΣ ΤΩΝ ΜΕΛΑΝΟΣΧΗΜΟΝΩΝ ΕΚ ΜΟΓΛΕΝΩΝ ΕΖΩΓΡΑΦΗΘΗ ΔΕ
ΕΝ ΕΤΕΙ S:Y: , [6497-5508-989?] ΑΠΟ ΚΤΗΣΕΩΣ ΚΟΣΜΟΥ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Ε⁷⁸.

78. Η αναγραφή της ινδικτιώνος [ε'] είναι λανθασμένη, αντί του ορθού β', βλ. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 254.

Σχετικά με τη μεταγλώττιση της επιγραφής ο σλαβολόγος καθηγητής Αντ.-Αιμ. Ταχιάος είχε την καλωσύνη να μου στείλει και τις εξής διευκρινήσεις:

1. Παραλείπεται η μετάφραση της λέξης **САМОДРЪЖАВЪНАГО** που ἐν προκειμένῳ σημαίνει «αὐτοκρατορικῇ». Δηλαδή ἡ πρώτη φράση πρέπει νὰ μεταφραστεῖ: Ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ πόλει ..., ὅπερ ἐρχεται νὰ ἀντιπαρατεθεῖ στὴν ἐκφραση ἐν τῇ βασιλευούσῃ των Βυζαντινῶν, δηλαδή εἶναι ἓνας σκόπτιμος ἀνταγωνισμὸς ἐξουσίας.

2. Εφόσον διατηρηθεῖ ὁ τύπος «Βόντενγκραντ», τότε θα πρέπει νὰ μεταφραστεῖ: Ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ Βόντενγκραντ.

3. Στὴ φωτογραφία που ἐστειλε ὁ Ν. Στοῖδης τὸ πρῶτο γράμμα τῆς λέξης «Μελένικο» εἶναι πάρα πολὺ ἀχνό. Νομίζω ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Γ. Σταλίδη («πού ἐβαπτίσθη πρῶτος») στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι ἐπιτυχής, τὴ δέχθηκα ὅμως καὶ ἐγὼ μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς επιγραφῆς ἀπὸ τὴ φωτογραφία, διότι δὲν βγάζω ἄλλο νόημα. Πότε «ἐβαπτίσθη πρῶτος»;

4. Προέβην σὲ μεγάλη ἐρευνα γιὰ νὰ βρῶ ποίος ἦταν ὁ ἐν λόγῳ Ἱερεμίας, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται πουθενά. Εἶναι προφανῶς δημιούργημα τοῦ παραχαράκτη τῆς επιγραφῆς. Τὸν ἀγνοοῦν πλήρως τόσο ὁ Ἰορντάν Ιβανόφ ὅσο καὶ ὁ Βασίλ Ζλατάρσκυ, μεγάλοι ἐρευνητὲς καὶ ἐγκυροὶ ιστορικοί.

Στὴν επιγραφή ἀναγράφεται *Vodengrad*, δηλαδή «Υδατοῦπολις», καὶ ὁ Σαμουήλ (Κομητόπουλος) ὡς «τσάρος Βουλγάρων καὶ Ρωμαίων», ἐγγονὸς τοῦ Σισμάν «τοῦ παλαιοῦ καβγάνου τοῦ Τυρνόβου».

Ἡ Επιτροπὴ που συνέστησε τὸ ΥΠΠΟ, στὴν Ἐκθεση που υπέβαλε ἀσχολήθηκε με τὸν ἐλέγχο των ιστορικῶν πληροφοριῶν που προσφέρει ἡ επιγραφή γράφοντας ὅτι διαπιστώνονται «ιστορικοὶ ἀναχρονισμοὶ καὶ χρονικὲς ἀνακολουθίες»: «Ἀπὸ τὸν πρῶτο ἤδη στίχο ἀναφέρεται ὁ Σαμουήλ ὡς ἐν Χριστῷ πιστὸς βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ρωμαίων. Καὶ συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν Επιτροπὴ ὅτι «σύμφωνα με τὶς πηγές, ὅμως, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Σαμουήλ στέφθηκε (βασιλεὺς) κατὰ τὸ 997 ἢ καὶ ἀργότερα (ΙΕΕ, τ. Η', σ. 119).

Στὴν ἐπιτάφια πλάκα ὅμως που τοποθέτησε στὸν τάφο των γονέων του καὶ τοῦ πρωτότοκου ἀδελφοῦ τοῦ Ααρών, τὸ 992/993, στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γερμανοῦ⁷⁹ στὸ ομώνυμο χωριὸ τῆς Πρέσπας, ὁ Σα-

79. Σχετικὰ με τὸν ναὸ βλ. Στυλ. Μ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 10-53. — Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 10-12. — Ο ἴδιος, *Byzantinische und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus Klein Prespa und aus Hl. German, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 20 (1970) 31-49. — Ο ἴδιος, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα. Συμβολὴ στὴ μελέτη των βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1989, ἀρ. 4, σ. 259-

μουήλ εχάραξε την επιγραφή: ... ἐγὼ ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ Σαμουήλ ..., χωρίς κανένα βασιλικό τίτλο⁸⁰, γιατί πιθανότατα το 993 ο Σαμουήλ δεν ήταν ακόμα τσάρος, δεδομένο το οποίο συμφωνεί με τις μαρτυρίες των ιστορικών Asolik και του χριστιανού Άραβα (Αντιόχεια) Yahya, οι οποίοι τοποθετούν τη στέψη του Σαμουήλ το έτος 997/998, μετά τον θάνατο του φυσικού διαδόχου του βουλγαρικού θρόνου, γιου του Πέτρου Ρωμανού⁸¹. Πάντως το στέμμα ο Σαμουήλ, όπως και ο Συμεών και ο γιος του Πέτρος, έλαβαν από τη Ρώμη⁸².

Η επιτύμβια πλάκα με την κυριλλική επιγραφή (διαστάσεων: 1,30 × 0,67 × 0,07) που τοποθέτησε στον τάφο των γονέων του και του αδελφού του, ο Σαμουήλ, βρέθηκε το 1892, από τους χωρικούς που έσκαβαν για να θεμελιώσουν τη νέα τους πολύ μεγαλύτερη εκκλησία, σε επαφή με τον παλαιό τετράστηλο ναό. Η επιγραφή έχει ως εξής:

+ Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἐγὼ, ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Σαμουήλ, μνημονεύω τὸν πατέρα, τὴ μητέρα καὶ τὸν ἀδελφόν μου ἐπὶ τῶν σταυρῶν. Ἴδου τὰ ὀνόματα τῶν κεκοιμημένων: Ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ Νικόλαος Ριψιμία καὶ Δαυίδ. Ἐγράφη τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6501, ἡνδικτιῶνος στ' (= 992/993)⁸³.

307 [= N. K. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα 1959-1989*. Ανάλεκτα Βλατάδων 51, Θεσσαλονίκη 1990, αρ. 9, σ. 275-323]. — Δ. Ευγενίδου - Ι. Κανονίδης - Θ. Παπαζώτος, *Τα μνημεία των Πρεσπών*, Αθήνα 1991, σ. 35-39. — N. K. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του Νομού Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 70-81. — Ο ίδιος, Γερμανός. Ένας μοναχός από την Παλαιστίνη στην Πρέσπα του 9ου αιώνα, *Obraz i slovo* (Εικόνα και Λόγος). *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia*, τ. VIII, Τιμητικός τόμος για την 60ή επέτειο της καθηγ. Aksinija Džurova, Sofija 2004, σ. 259-261, εικ. 1-2.

80. Το παλαιότερο αντίγραφο της επιγραφής δημοσιεύθηκε από τη Ρωσική επιστημονική αποστολή υπό τον Θ. Ουσπένσκι, στην *Izvestija* του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Κωνσταντινουπόλεως (τ. IV, Sofija 1899, τ. Β', πίν. X). Th. I. Uspensky, *Nadpis cara Samuila*, (σ. 1-4). Παλαιογραφικές παρατηρήσεις στην επιγραφή έγιναν από τον Miletic, Kam Samuilovija nadpis ot 993 godina, δ.π., σ. 14-20 και τον T. D. Florinski, *Iskolko zam čsnij o nadpisi teja Samuila, Izvestija* του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Κωνσταντινουπόλεως IV, 1, σ. 5-13. — Jordan Ivanov, Car Samuilovata stolica v Prespa, *Izvestija na bālgarskoto Archeologičesko družestvo* (Bulletin de la Société Archéologique Bulgare) I, Sofia 1910, σ. 59. — Nicolas Adontz, *Samuel l'Armenien roi des Bulgares*, Bruxelles 1938, σ. 40-42. — Milivoje Pavlović, L'epitaphe du tsar Samouilo. Étude d'identification paléographique, *1000 ans de l'insurrection des Comitopoules et de la création de l'état de Samuel*, Skopje 1971, σ. 92-93, 94. — N. K. Μουτσόπουλος, Γερμανός. Ένας μοναχός από την Παλαιστίνη στην Πρέσπα τον 9ο αιώνα, *Εικόνα και Λόγος*, Τιμητικός τόμος για την 60ή επέτειο της καθηγ. Aksinija Džurova, Sofija 2004, σ. 261-263, εικ. 6, 7. Σήμερα η επιτύμβια πλάκα των γονέων του Σαμουήλ εκτίθεται στο Ιστορικό και Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας. Μια πολύ καθαρή απεικόνιση δημοσιεύεται στον Β' τόμο της *Istorija na Bālgarija*, έκδοση του *Izdatelstvo na Bālgarskata Akademija na Naukita*, Sofija 1981, σ. 40.

81. Ιωάννης Σκυλιτζής, *Εύνοφης Ιστοριών*, Berolini 1973, B 435, σ. 329.

82. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, σ. 191.

83. Αντ.-Αιμ. Ταχιάος, Το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ 25. — N. K. Μουτσόπουλος,

Η ταφή των γονέων και του αδελφού του Δαβίδ έγινε, άραγε, από την αρχή στον Άγιο Γερμανό ή αργότερα έγινε μετακομιδή των λειψάνων από τον Σαμουήλ το 992/993. Τη χρονολογία όμως αυτή υπήρχε ήδη η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου. Πρόκειται μήπως για μετακομιδή;

Σχετικά με την αυθεντικότητα της επιγραφής της επιτύμβιας πλάκας των γονέων του Σαμουήλ, του 992/993, έχουν εκφρασθεί ορισμένες αμφισβητήσεις από ορισμένους επιστήμονες, ιδίως της FYROM, όπως του Milivoje Pavlović⁸⁴.

Τις ίδιες επιφυλάξεις έχει εκφράσει και η Mirjana Čorović-Lujbinković για την αυθεντικότητα της επιγραφής⁸⁵. Τις επιφυλάξεις αυτές αποδέχεται και ο M. Loos⁸⁶, ιδίως γιατί ορισμένα ίχνη εσωτερικά και εξωτερικά της επιγραφής βρίσκονται σε εμφαντική αντίθεση με επιγραφικές αρχές των επιτύμβιων λίθων. Εκτός των άλλων επισημαίνονται παλαιογραφικές ανακολουθίες (incohérences paléographiques)⁸⁷.

Προσωπικά πιστεύω ότι και η πλάκα και η επιγραφή που χαράχθηκε στη θέση στη δεξιά κάτω γωνιά της επιτύμβιας πλάκας είναι αυθεντικές⁸⁸.

Συνεπώς η αναφορά του βασιλικού τίτλου στον Σαμουήλ στην επιγραφή της Έδεσσας (988/989) είναι πρόωρη και προβληματική αν τελικά γίνει αποδεκτό ότι ο Σαμουήλ στέφθηκε αυτοκράτωρ τη χρονολογία αυτή προφανώς στην Έδεσσα.

Στην επιγραφή (του 988/999) αναγράφεται ότι *ἐγὼ ὁ Σαμουήλ ... κατέχω κάθε χώρα ἀπὸ Ρασκία (Raške) Ντόλνινα, μέχρι τὴν Μακεδονία, Θεσσαλία καὶ Ελλάδα*.

Η Επιτροπή παρατηρεί ότι «η Ρασία, η Διοκλεία και το Δυρράχιο ενσωματώθηκαν στο κράτος (του Σαμουήλ) μετά το 997»⁸⁹.

Είναι γνωστό ότι ο Σαμουήλ κατόρθωσε να επεκτείνει την επικράτειά του ΒΔ και να προσαρτήσει το Δυρράχιο, τη Διοκλεία και τη Ζέτα μετά

Εκκλησίες του Νομού Φλώρινας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 76.

84. «Nadgrobnata ploca najdena vo selo German kaj Prespa» (L'épithaphe du tsar Samouilo. Étude d'identification paléographique), 1000 Ans d'Insurrection des Comitopoules, Skopje 1971, σ. 73, 86, 92.

85. L'importance des données archéologiques des deux églises de Prespa datant du temps de Samuel, 1000 Ans d'insurrection des comitopoules de la création de l'État de Samuel. Recueil de matériels de la réunion scientifique tenue à Prespa de 10 au 15 Octobre 1969, σ. 240.

86. N. K. Μουτσόπουλος, Γερμανός. Ένας μοναχός από την Παλαιστίνη στη Πρέσπα τον 9ο αιώνα, *Εικόνα και Λόγος*, ό.π., σ. 267.

87. L'insurrection des comitopoules et la création de l'État de Samuel, *Byzantinoslavica* XXXI, 2 (1970) 292.

88. N. K. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 265.

89. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Paris 1956, σ. 334.

την ήττα του στον Σπερχειό από τον Νικηφόρο Ξιφία, το 997⁹¹.

Στην επιγραφή αναγράφεται ότι ο Σαμουήλ (το 998) κατείχε κάθε χώρα μέχρι την Μακεδονία, Θεσσαλία και Ελλάδα.

Η Επιτροπή παρατηρεί ότι «γίνεται ένας συμφυρμός γεωγραφικών περιοχών και βυζαντινών στρατιωτικών θεμάτων, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Θεσσαλίας ανήκε τότε στο θέμα Ελλάδος με έδρα τη Λάρισα, ενώ από την άλλη η Θεσσαλία και η Μακεδονία δεν υφίσταντο ακόμη ως στρατιωτικά θέματα παρά μόνο ως γεωγραφικές περιοχές».

Ο Εφραίμ (Βόννης, 8085, σ. 325) γράφει:

Τὴν Ἀδριανοῦ παραλαμβάνει πόλιν,
Μεθ' ἣν Διδυμότειχον ἀσφαλῆ πόλιν,
ἔπειτα Θράκην, Μακεδονίαν ὅλην.

Το χωρίον, γράφει ο Στίλπων Κυριακίδης, «εἶναι ἄξιον προσοχῆς διὰ τὴν μνείαν τῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας, αἵτινες ἐνταῦθα νοοῦνται ὡς τὰ τότε γνωστὰ θέματα, ὧν τὸ μὲν Θράκης εἶναι τὸ ἀνατολικότερον καὶ περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ δὲ τῆς Μακεδονίας τὸ δυτικώτερον μὲ κέντρον τὴν Ἀδριανούπολιν»⁹¹.

Αναφερόμενος στα γεγονότα του 1001-1003 ο Ιωάννης Σκυλίτσης⁹² γράφει: Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐλθὼν εἰς Θετταλίαν τὰ ἐν αὐτῇ φρούρια ἤδη παρὰ τοῦ Σαμουήλ κατασκαφέντα ἀνωρθώσατο ...⁹³. Εἶναι ἄλλωστε γνωστό ὅτι ο Σαμουήλ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Λάρισας ἐλέγχε ὅλη τὴ Θεσσαλία καὶ βέβαια τὰ Σέρβια.

Ὁ Κεκαυμένος στὸ Στρατηγικόν του γράφει: Σέρβια πόλις ἐστὶν ὀχυρὰ ἐν Βουλγαρίᾳ⁹⁴.

Τὸ θέμα τῶν Σερβίων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου ἀνῆκε στὸ θέμα Θεσσαλονίκης. Ἦδη ὁμως «καὶ πρὸ τῆς ἀλώσεως αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Σαμουήλ», γράφει ὁ Στίλπ. Κυριακίδης, «εὐρίσκομεν κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Κεκαυμένου ἐγκατεστημένον ἐν αὐτῷ ὡς φρούραρχον στρατηγὸν τὸν Μαγνηρίνον μετὰ δύο ταξιάρχων»⁹⁵.

Στὰ θέματα τῆς Πρέσπας, Δεαβόλεως, Καστορίας, τὰ ὁποῖα μνημο-

90. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, σ. 193.

91. Στίλπων Κυριακίδης, Βυζαντιναὶ Μελέται, ΕΕΦΣ, ΑΠΘ, τ. Γ' (1935) 297.

92. Βλ. Στίλπων Κυριακίδης, ὁ.π., σ. 294.

93. *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. Joan Thurn, Berolini 1973 B, 453, σ. 34.

94. *Cecaumeni Strategicon*, ἐκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, Petropoli 1896, σ. 28.

95. Στίλπων Κυριακίδης, Συγχεφαλαίωση τῶν ἐκ τῶν πηγῶν πορισμάτων τῆς Διοικητικῆς Ἱστορίας τοῦ θέματος Βολεροῦ Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης, «Βυζαντιναὶ Μελέται», ΕΕΦΣ, ΑΠΘ, τ. Γ', 1939, σ. 420.

νεύονται στα γνωστά χρυσόβουλα του Βασιλείου Β' (1018-1020) και τα οποία ανήκουν στο κατακτηθέν κράτος του Σαμουήλ, θα πρέπει να προστεθούν και άλλα τρία, τα οποία δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων· αυτά είναι: το θέμα Βεροίας, το θέμα Ζαγορίων και το θέμα Σερβίων. Από αυτά, η Βέροια είχε περιέλθει στους Βουλγάρους πριν από το 985. Κατά τη διάρκεια όμως της εκστρατείας του Βασιλείου Β', το 1001, ο κατάρχων της Βέροιας Δοβρομηρός παρέδωσε την πόλη στον αυτοκράτορα, τιμηθείς με το αξίωμα του ανθυπάτου⁹⁶. Και καταλήγει ο Στίλπων Κυριακίδης: «κατά ταῦτα, τὰ ἀνωτέρω θέματα, μικρὰ ἐν σχέσει πρὸς τὰ τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, εἶναι δημιουργήματα τῶν Βουλγάρων βασιλέων, τὰ ὅποια διετήρησεν ὁ Βασίλειος μὴ θέλοντας νὰ ταράξῃ τὸ καθεστῶς»⁹⁷.

*

Ένα άλλο ουσιαστικό δεδομένο, το οποίο μας βοηθάει στην κατανόηση της πνευματικής καταστάσεως και των θρησκευτικών πεποιθήσεων των (σλαβόγλωσσων) πληθυσμών της περιοχής, αποτελεί η διάδοση της αιρέσεως του Βογομιλισμού.

Η αίρεση ήταν καθαρά αντιεκκλησιαστική και είχε εμφανείς μεσσανιανές και ιδίως παυλικιανικές επιδράσεις οφειλόμενες στη διάδοση των δυαδιστικών αιρετικών απόψεων των πολυάριθμων εκτοπισμένων μανιχαϊτών και ζωροαστρικών πληθυσμών από τις Μικρασιατικές κοιτίδες τους στην Τεφρική, όπως παυλικιανικών πληθυσμών (Αρμενίων κ.ά.) την εποχή του αυτοκράτορα Βασιλείου Α', το 871.

Σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των Βογομίλων ὅλος ο ορατός κόσμος είναι έργο του Σαταναήλ, ή Samail, του «πεπτωκτός αγγέλου» που εκπροσωπεί το πνεύμα του κακού. Οι Βογόμιοι πίστευαν πως η Μαρία, η θυγατέρα του Ιωακείμ και της Άννας, δεν ήταν η Μητέρα του Χριστού αλλά η Άνω Ιερουσαλήμ, και ότι ο βίος και ο σταυρικός θάνατος του Ιησού αποτελούν φαντασίες⁹⁸.

Η αίρεση διαδόθηκε ευρύτατα στη Θράκη, στην περιοχή της Αδριανουπόλεως και ιδιαίτερα στην περιοχή της Δραγοβιτίας (Δρουγουβιτίας), όπου ιδρύθηκε «Εκκλησία» με επίκεντρο την περιοχή των Μογλενών⁹⁹.

Οι Βογόμιοι ακολουθούσαν ενάρετο, λιτοδίαιτο, ασκητικό βίο, ζούσαν μian ελεύθερη φυσική ζωή απαλλαγμένη από υλικές δεσμεύσεις, απέκλειαν κατηγορηματικά κάθε τυπολατρεία και τις λοιπές τελετουργ-

96. Στίλπων Κυριακίδης, ό.π., σ. 418, 419.

97. Στίλπων Κυριακίδης, ό.π., σ. 421.

98. Steven Kunciman, *A History of the First Bulgarian empire*, London 1930, σ. 190.

99. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, σ. 176.

γίες της Εκκλησίας και κάθε χριστιανική Εκκλησιαστική οργάνωση¹⁰⁰. Ελάτρευν το καλό και το κακό στα πρόσωπα του Χριστού και του Σαταναήλ. Οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται «Χριστιάν» (Ρεστιάν)¹⁰¹.

Η ονομασία της αιρέσεως οφείλεται στον ιδρυτή της, ένα θρυλικό πρόσωπο για το οποίο ελάχιστες πληροφορίες διαθέτουμε, τον ιερέα Βογόμιλο. Το όνομά του προέρχεται, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, από το σλαβικό «μπόγκο-μιλ» = Κύριε ελέησον. Άλλοι έχουν υποστηρίξει ότι το όνομα «Μπόγκομιλ» σημαίνει «Gottlieb», Θεόφιλος¹⁰².

Ο ιερέας Βογόμιλος κήρυξε κυρίως στη Μακεδονία κατά την περίοδο 930-950, την εποχή του τσάρου Πέτρου. Ορισμένες ιστορικές πηγές ταυτίζουν τον ιερέα Βογόμιλο με τον μοναχό Ιερεμία¹⁰³, συγγραφέα αποκρυφιστικών βιβλίων, χωρίς όμως οι απόψεις αυτές να επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές.

Ο Βογομιλισμός είδαμε ότι αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στις περιοχές των Βοδενών και των Μογλενών κατά τον 10ο αιώνα και οι εστίες αυτές εξακολούθησαν να υπάρχουν μέχρι τον 13ο αιώνα και υπέφωσκαν και πολύ αργότερα.

Είναι το βογομιλικό υπόστρωμα των περιοχών αυτών που μετά την τουρκική κατάκτηση του 14ου αιώνα (1385)¹⁰⁴, όπως αναφέραμε, διευκόλυνε τη μεταστροφή των πληθυσμών διά των μοναχικών ταγμάτων των μπεκτασίδων στον ισλαμισμό, ιδιαίτερα στα Μογλενά (Καρατζόβα), με κέντρο τα Μογλενά (Χρυσή) και τα Ενώτια¹⁰⁵ στην αρχαία Αλμωπία.

100. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Paris 1956, σ. 295, 296.

101. Ήδη και σήμερα οι γέροι πομάκοι της Ροδόπης αυτοαποκαλούνται «Ρεστιάν» (δηλαδή «Χριστιάν»), δεδομένου που αποδεικνύει ότι προέρχονται από αιρετικούς Βογόμιλους προγόνους. Και γνωρίζουμε καλά ότι όλοι οι Βογομιλικοί πληθυσμοί της Μακεδονίας και της Β. Θράκης εύκολα αλλαξοπίστησαν μετά την τουρκική κατάσταση διά του προσηλιτισμού των μπεκτασίδων (αιρετικών, επίσης Σιτών).

102. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* 175: «... trat in Bulgarien als Reformator der Paulikianerlehre der Pope Bogomil (*Gottlieb*), auch Jeremias genannt». Βλ. και St. Runciman, *ό.π.*, σ. 190.

103. O St. Runciman, *ό.π.*, σ. 190, αναφέρει ότι σύμφωνα με τις συνήθειες της αιρέσεως ο ιερέας Bogomil είχε και δεύτερο όνομα: Ιερεμίας.

104. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 42, 43.

105. Σχετικά με τμήμα του πληθυσμού των Μογλενών (Καρατζόβας) γνωρίζουμε ότι στα έσχατα χρόνια της τουρκοκρατίας, μαζί και με άλλους πληθυσμούς της Μακεδονίας, όπως της περιοχής της Ανασελίτσας και της Κατράνιτσας, εξισλαμίσθηκε. Ο Θεόδωρος Σμόφσκυ, στο έργο του: «Αι μεταναστευτικάί κινήσεις και η εθνική σύσταση του πληθυσμού εις την επαρχίαν Εδέσσης (Βοδενών) (1912-1940)» (1912-1940) η οποία δημοσιεύθηκε στο Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας, έτος Η', τεύχος 30, Θεσσαλονίκη 1971, (σ. 17-46) στη σ. 27, υποσημ. 19, γράφει: «Μέρος του πληθυσμού της Ενωτίας, ήλλαξε την πίστιν του και εξισλαμίσθη, τούτο διά να λυτρωθούν από τας πολυειδείς κακομεταχειρίσεις και τους φόρους των τουρκικών αρχών». Όσοι απέμειναν (*ό.π.*, σ. 30), «... εξ αιτίας της (μουσουλμανικής) θρη-

Η ονομασία της αρχαίας Αλμωπίας προέρχεται από τη λέξη Αλμωψ, η οποία έχει σαν πρώτο συνθετικό τη λέξη ἄλμος: ἄλσος, κλάδος (ἄλδω, ἄλδαινω, ἄλδησκω, αὐξάνω) και δεύτερο συνθετικό της λέξεως ὤψ - ὠπός (ὄμμα, ὄψις ή πρόσωπο) και σημαίνει τον ανεπτυγμένο κατά την όψη.

Αργότερα η περιοχή μετονομάσθηκε από τους Σλάβους σε Μογλενά, που σημαίνει μαύρη πεδιάδα με ομίχλη. Η ονομασία προήλθε από τη σλαβική λέξη *μίγκλα* (ίσως από την ελλην. λέξη, ομίχλη, *μίχλη*, *μούχλα*).

Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας η περιοχή ονομαζόταν *Καρατζόβα* από το *καρατζά οβασί: μαύρη κοιλάδα*.

Εκτός από τον σλαβικό πληθυσμό της περιοχής και τους Βουλγάρους, αργότερα, αποικίσθηκαν από τον Αλέξιο Α', μετά το 1091 ή 1094 με *Κομάνους*¹⁰⁶ και από τον διάδοχό του Ιωάννη, το 1122 με *Πατζινάκες*¹⁰⁷.

Οι Βογόμιοι υπήρξαν το κύριο πολιτικό, θρησκευτικό και στρατιωτικό στήριγμα του Σαμουήλ του οποίου, τουλάχιστον γνωρίζουμε, ότι ο γιος Γαβριήλ-Ρωμανός και η κόρη του Θεοδώρα-Κοσάρα είχαν προσχωρήσει στην αίρεση. Ο ίδιος τη στήριζε αλλά δεν φαίνεται να ήταν οπαδός της, κρίνοντας από την ανίδρυση εκκλησιών και την τιμή προς τα ιερά λείψανα (Αγίου Αχιλλείου Λαρίσης κ.ά.)¹⁰⁸.

Στην κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας αναγράφεται ότι η (ανίδρυση ναού) ἤρχισε ἐπὶ Ἱερεμίου Μελενίκου ... Ὡκοδομήθη διὰ τὰς ἁμαρτίας καὶ τὴν σωτηρίαν τῶν Βουλγάρων ἐκ τοῦ Σαταναήλ τοῦ κατηραμένου ὅστις ἐκπορεύεται ἐκ τῆς βασιλευούσης (Τσάριγκραντ)...

Η αναφορά αυτή έχει εμφανείς βογομιλικές επιδράσεις· προσδιορίζει, επίσης, μεταφορικά, ότι ο άγγελος του Κακού, ο Σαταναήλ, πορεύεται από την Κωνσταντινούπολη, ταυτίζοντας απόλυτα το πνεύμα του Κακού με τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου.

Ορισμένοι θέλησαν να ταυτίσουν τον *Ιερεμία* (επίσκοπο Μελενίκου;) της επισκοπής με τον ιδρυτή της αιρέσεως ιερέα Βογόμιλο¹⁰⁹.

Στο τέλος της επιγραφής αναγράφεται: Ἐπερατώθη ὁ ναὸς οὗτος εἰς τὸ ὡδ' ἔτος τῆς βασιλείας μου τῇ ἁρωγῇ Γαβριήλ ποιμένος τῶν μελανο-

σκείας των, υπό την πίεση της συμβάσεως της Λωζάνης εγκατέλειψαν την Μακεδονία και εγκατεστάθηκαν εις την Τουρκίαν». Το ίδιο συνέβη και με τους Έλληνες μουσουλμάνους της Ανασελίτσας (τους Βολαάδες).

106. Στην πρόσταξη του αυτοκράτορα Αλεξίου Α', η οποία χρονολογείται πιθανότατα από το 1094, διαβάζουμε: *οἱ ἐν τοῖς Μογλένοις οἰκοῦντες Κομάνοι*. (Actes de Laura, Archives de l'Athos, V, Paris 1970, 47, 2). — Στίλπων Κυριακίδης, Βυζαντινὰ μελέται IV, Επιστ. Επετ. Φιλosoph. Σχολῆς Α.Π.Θ., τ. Γ', 1934, σ. 478.

107. Στίλπων Κυριακίδης, ό.π., σ. 478.

108. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 7 κ.εξ.

109. C. J. Jireček, ό.π., σ. 175, 437. — St. Runciman, ό.π., σ. 190.

σχημόνων εις Μογλενά.

Εφόσον η ανίδρυση του ναού το έτος 989, το 14ο έτος της βασιλείας του Σαμουήλ, συμπεραίνουμε ότι ο αναγραφέας θεωρεί ότι ο Σαμουήλ ανέβηκε στον θρόνο το 975.

Ο Ιωάννης Σκυλίτσης αναφέρει ότι η επανάσταση των Βουλγάρων έγινε άμα τη τελευταίη του βασιλέως Ιωάννου (Τσιμισκή)¹¹⁰, η οποία γνωρίζουμε ότι συνέβη στις 10 Ιανουαρίου του 976¹¹¹.

Υπάρχουν όμως απόψεις ότι η εξέγερση στα δυτικά εδάφη συνέβη νωρίτερα· το 963 (Drinov)¹¹².

Σύμφωνα με τον Ι. Σκυλίτση επικεφαλής της επαναστάσεως ήσαν οι Κομητόπουλοι, γιοι ενός τῶν παρὰ Βουλγάρους μέγα δυνηθέντων Νικολάου ονομαζομένου, μητρὸς Ριψιμίας καὶ διὰ τοῦτο κομητόπουλοι κατανομαζόμενοι¹¹³.

Τα τέσσερα αδέρφια ονομάζονταν: Δαβίδ, Μωϋσῆς, Ἀαρών και Σαμουήλ, ονόματα καθαρά Βιβλικά. Μετά τον βίαιο θάνατο των αδελφών του¹¹⁴ καθίσταται μόναρχος Βουλγαρίας ἅπασης ὁ Σαμουήλ ... ἀδείας τυχῶν κατέδραμε πᾶσαν τὴν ἐσπέραν, οὐ μόνον Θράκην καὶ Μακεδονίαν καὶ τὰ τῇ Θεσσαλονίκῃ πρόσχωρα, ἀλλὰ καὶ Θετταλίαν καὶ Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον ...¹¹⁵.

Ο Μωϋσῆς φονεύεται το 976 κατά την πολιορκία των Σερρών, όταν ἦλθαν τα νέα του θανάτου του αυτοκράτορα Ιωάννου Τσιμισκή. Ο Ααρών δολοφονήθηκε την ίδια χρονιά¹¹⁶, ο Δαβίδ ίσως αργότερα.

Σύμφωνα με τον Steven Runciman ο Σαμουήλ ἤδη το 980, αν όχι νωρίτερα, είχε λάβει τον τίτλο του τσάρου¹¹⁷. Τον τίτλο του τσάρου ο Σαμουήλ μπορεί να ἔλαβε αμέσως μετά τον θάνατο του τσάρου Πέτρου, του γιου του Συμεών, ο οποίος πέθανε στις 30 Ιανουαρίου του 969, τον οποίο η Βουλγαρική εκκλησία τιμά ως ἅγιο¹¹⁸. Είδαμε όμως ότι στην επιγραφή

110. Ι. Σκυλίτσης, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, έκδ. Joannes Thurn, Berolini 1973, B. 435, 11, σ. 328.

111. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* 391. — St. Runciman, ὁ.π., σ. 218, υποσημ. 1.

112. Τη θεωρία του Drinov αντέγραψαν και ο C. J. Jireček και ο G. Schlumberger, ὅπως και η *Cambridge Medieval History*, St. Runciman, ὁ.π., σ. 218, υποσημ. 1.

113. Ι. Σκυλίτσης, ὁ.π., σ. 328.

114. Ο Δαβίδ, γράφει ο Σκυλίτσης (ὁ.π., σ. 329): εὐθὺς ἀπεβίω ἀναιρεθεὶς μέσον Κατορίας καὶ Πρέσπας εἰς τὰ λεγόμενα Κελάς δρύς, παρὰ τινων Βλάχων ὁδῶν. Ο Μωϋσῆς τὰς Σέρρας πολιορκῶν λίθω ἀπὸ τοῦ τείχους βληθεὶς ἐτελεύτησε. Τον Ααρών, δολοφόνησε ο ἴδιος ο Σαμουήλ ως τὰ Ρωμαίῶν φρονοῦντα ἀνείλεν ὁ ἀδελφὸς Σαμουήλ παγγενῇ (κατὰ τὴν ἰδ' τοῦ Ἰουνίου μηνὸς ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ραμετάνιτζας.

115. Ι. Σκυλίτσης, ὁ.π., σ. 330.

116. St. Runciman, ὁ.π., σ. 218.

117. Ὁ.π., σ. 219.

118. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* 186.

που χάραξε ο ίδιος ο Σαμουήλ στην ταφόπλακα των γονέων και του αδελφού του το 992/993 στον ναό του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα, δεν αναφέρεται με βασιλικό τίτλο αλλά απλά: *ἐγὼ ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ Σαμουήλ ...*, γεγονός που συμφωνεί, όπως ήδη αναφέραμε, με τις μαρτυρίες των ιστορικών του Αρμένιου Ασολίκ και του Άραβα Yahya, οι οποίοι τοποθετούν τη στέψη του Σαμουήλ το έτος 997/998, μετά τον θάνατο του φυσικού διαδόχου του βουλγαρικού θρόνου, του γιου του Πέτρου, Ρωμανού¹¹⁹.

Εν κατακλείδι, η κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας αναφέρει ότι *ἐπερατώθη ὁ ναὸς οὗτος ... τῇ ἀρωγῇ Γαβριὴλ ποιμένος μελανοσχημόνων εἰς Μογλενά* (το έτος 989).

Ο αναφερόμενος στην επιγραφή Γαβριήλ ποιμήν των μελανοσχημόνων, στα Μογλενά, δεν θα μπορούσε να είναι ο αναγραφόμενος στο χειρόγραφο Paris gr. 880, του Νικολάου μοναχού (XIII, 407, V), το οποίο παραδίδει το κείμενο των υποτιθεμένων πατριαρχών της Βουλγαρίας: *Γερμανὸς ὁ καὶ Γαβριὴλ ἐν Βοδινοῖς καὶ ἐν τῇ Πρέσπα*¹²⁰, ούτε ο *ἐπίσκοπος Ἀχρίδης Γαβριήλ*, ο οποίος εμφανίζεται στη Σύνοδο που συνεκλήθη το 879 επί πατριαρχείας Φωτίου¹²¹.

*

Μετά την καταστροφή του βουλγαρικού στρατού στην ιστορική μάχη του Κλειδίου, χάρη στο στρατήγημα του γενναίου στρατηγού Φιλιππουπόλεως πατρικίου Νικηφόρου Ξιφία, το 1014, ανέβηκε στον θρόνο ο γιος του τσάρου Σαμουήλ, Γαβριήλ Ρωμανός (Ραδομηρός), εννέα ημέρες μετά τον θάνατο του τσάρου Σαμουήλ (στις 15 Σεπτεμβρίου του 1014).

Τον επόμενο όμως χρόνο δολοφονείται από τον εξάδελφό του, τον γιο του Ααρών (που είχε δολοφονήσει ο Σαμουήλ, μαζί με όλη του την οικογένεια). Από τη δολοφονία εκείνη είχε διασωθεί ο γιος του Ααρών Ιωάν-

119. Ιωάννης Σκυλίτσης, *ό.π.*, σ. 329.

120. Heinrich Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, σ. 4-9. — Radivoje Lubinković, *Ordo Episcopatum*, Paris gr. 880, Arhijerejske Pomen-Lista u Sinodikonu cara Borila, *Simpozium 1100-Godišnica od smrti na kiril Solunski*, Kniga 1, 23-25 Maj 1969, Skopje 1970, σ. 139. — Jordan Ivanov, *Čar Samuilovata stoliča «Prespa»*, *Bulletin de la Societė Archéologique Bulgare* (Izvestija na Bălgarskogo archéologičesko družestvo), τ. I, Sofia 1910, σ. 60-61. — Busta Nikolova, *Istrojstvo I u pravljenje na bălgarskata cerkva (IX-XIV vek)*, *Sofija* 1997, σ. 151. Βλ. και N. K. Moutsopoulos, *Byzantinische und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus Klein-Prespa und aus Hl. German, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 20 (1970) 49, πίν. 42. — Ο ίδιος, *Συναισθηματική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 25.

121. Γεράσιμος Ι. Κονιδάκης, Συμβολαί εις τήν έκκλησιαστικήν ιστορίαν τῆς Ἀχρίδος (Συνοδική Ἐκθέσις περί τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1956, σ. 174.

νης Βλαδισλάβος, χάρη στις παρακλήσεις του γιου του Σαμουήλ Γαβριήλ-Ρωμανού, αυτού που δολοφόνησε ο ευεργετηθείς εξάδελφος.

Η δολοφονία του τσάρου Γαβριήλ-Ρωμανού έγινε, όπως είδαμε, σε ένα σκηνοθετημένο κυνήγι στο κάστρο του Σωσκού, στη βόρεια όχθη της λίμνης Πετερισκού, στη θέση Ραμετάνιτσα.

Το 1015 ο Βασίλειος Β΄, γνωρίζοντας τον μεγάλο κίνδυνο που δημιουργήσε το επίκεντρο της βογομιλικής αιρέσεως στα Μογλενά, λαμβάνει μια από τις σπουδαιότερες αποφάσεις του. Παρά την παραπλανητική πρεσβεία, μετά τη συντριπτική ήττα του βουλγαρικού στρατού στη μάχη του Κλειδίου, που έστειλε ο γιος και διάδοχος του Σαμουήλ, Γαβριήλ-Ρωμανός, με επικεφαλής τον πρέσβυ Ρωμαίο τον Χειρότμητο προσφέροντας δούλωσιν και ύποταγην, υποπτευόμενος δόλον (ό δὲ ὑποπτεύσας τὰ γράμματα) συγκεντρώνει ιδιαίτερα αξιόμαχο στράτευμα υπό τους έμπειρους στρατηγούς, τον πατρίκιο Νικηφόρο Ξιφία, τον Κωνσταντίνο Διογένη και τον Βοτανειάτη, στη χώρα των Μογλένων ὧν τὴν πᾶσαν ληϊσασμένων ἐκείνην γῆν καὶ τὴν πόλιν πολιορκούντων, ἔφθασε καὶ ὁ βασιλεὺς, καὶ τὸν παραρρέοντα τῇ πόλει μεταχετεύσας ποταμὸν καὶ τὰ θεμέλια τῶν τειχῶν ὑπορρύξας καὶ ξύλα καὶ εὖπρηστον ὕλην ὑποβαλὼν τοῖς ὀρύγμασι καὶ πῦρ ἐμβαλὼν, τῆς ὅλης καταπρησθείσης κατέστρεψε τὸ τεῖχος, ὅπερ ἰδόντες οἱ ἔνδον πρὸς ἱκεσίαν μετ' ὀλοφυρμῶν ἐτράποντο καὶ ἑαυτοὺς παρεδίδουν σὺν τῷ φρουρίῳ. ἐλήφθη οὖν Δομετιανὸς ὁ Καυκάνος, ἀνὴρ δυνάστης καὶ τῷ Γαβριήλ συμπάρεδρος, καὶ Ἡλίτζης ὁ ἄρχων Μογλένων, καὶ ἕτεροι δυνάσται πολλοὶ καὶ λαὸς πολεμιστὴς οὐκ ὀλίγος. τοὺς μὲν οὖν ὅπλα δυναμένους κινεῖν εἰς Ἀσπρακανίαν ἐκπέμπει ὁ βασιλεὺς, τὸν δὲ λοιπὸν συρφετῶδη λαὸν διαρπαγῆναι προσέταξεν, ἐμπρησθῆναι δὲ καὶ τὸ φρούριον. ἑάλω δὲ καὶ ἕτερον φρούριον Ἐνώτια κεκλημένον, γειτονοῦν τοῖς Μογλένοις¹²².

Μετά την άλωση του σπουδαιότερου κάστρου των Μογλενών, του «κάστρου της Χρυσής» με στρατήγημα, ο Βασίλειος μετέφερε τη φρουρά στην Ασπρακανία (Βασπουρακάν) της Αρμενίας.

*

Μετά τις νίκες του αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή και την υποταγή της Βουλγαρίας στο Βυζαντινό κράτος, καταργήθηκε και η παλαιά έδρα της βουλγαρικής Εκκλησίας, η Δρίστρα, η οποία στα χρόνια της σύντομης βασιλείας του τσάρου Πέτρου με πρωτοβουλίες του αυτοκράτορα

122. Ιωάννης Σκυλίτσης, ό.π., Β463, σ. 353.

είχε ανακηρυχθεί σε πατριαρχείο¹²³.

Στα χρόνια του Σαμουήλ, αμέσως μετά την επανάσταση των Κομητόπουλων, όπως μαθαίνουμε από το δεύτερο σιγίλλιο του Βασιλείου Β' του 1020¹²⁴, η πρωτεύουσα του κράτους και η έδρα του πατριαρχείου των Βουλγάρων άλλαζε θέσεις, περιπλανόμενη από το Δορύστολον (τη Δρίστρα-Σιλίστρια), στη Σόφια (Σαρδική, Τριαδίτσα, Σρέντετς)¹²⁵ και μετά στα Μογλενά και το 986 στην Έδεσσα, στα χρόνια του πατριάρχου Γερμανού του καλούμενου και Γαβριήλ¹²⁶.

Αμέσως μετά τη διάλυση του εφήμερου κράτους του Σαμουήλ ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' ασχολήθηκε με τη διοικητική αναδιοργάνωση και αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας με την ίδρυση της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας με έδρα την Αχρίδα.

Πολύ σημαντική είναι η αναφορά του Νικηφόρου Γρηγορά με την οποία κλείνει το ενδιαφέρον άρθρο της η Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα¹²⁷: Χρόνους μὲν ὕστερον ὁ βασιλεὺς Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος μετὰ πολλὰς τὰς μάχας τέλος ἐξέτριψε καὶ ἐδουλώσατο τούτους (τους Βουλγάρους) καὶ τῆς μὲν χώρας τοὺς ἐναπολειφθέντας ἐξορίστους πεποιήκει ἐν τῇ παρὰ τὸν Ἰστρον Κάτω Μυσία τὸ δὲ ὄνομα, καθάπερ ἄλλο τι μνημεῖον ἐκείνων, ἐναπολέλειπται τῇ ἀρχιεπισκοπῇ¹²⁸.

Σχετικά με την αυθεντικότητα της επιγραφής

Ο πρώτος που εξέτασε την επιγραφή στο αστυνομικό μέγαρο της Έδεσσας τον Σεπτέμβριο του 1997 ήταν ο βουλγαρομαθής έκτακτος τότε, αρχαιολόγος του ΥΠΠΟ Γεώργιος Σταλίδης. Ο ανωτέρω, γράφει στην έφεσή του ο Ν. Στοϊδης, «συνέταξε τρισέλιδο πόρισμα με πληθώρα ιστορικών, γλωσσολογικών και αρχαιολογικών παρατηρήσεων, χωρίς ωστόσο να κάνει καμιά μνεία σχετικά με πλαστότητα.

Στις 17 Οκτωβρίου 1997 σε έγγραφό του προς τον διοικητή του Τμήματος Ασφαλείας Έδεσσας ο προϊστάμενος της ΙΑ' ΕΒΑ Αντ. Πέτκος

123. Ευστάθιος Στουγιαννάκης, *Έδεσσα ή Μακεδονική ἐν τῇ Ἱστορίᾳ*, Έδεσσα ²2001, σ. 168.

124. Ευστάθιος Στουγιαννάκης, ὁ.π., σ. 169.

125. Το κείμενο των τριών σιγίλλων: H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893) 42-56.

126. Βλ. Ευανθία Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, *Τα σχετικά με την αρχιεπισκοπή Αχρίδας σιγίλλια του Βασιλείου Β'*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 85εξ.

127. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη-κάστρο στη Μακεδονία, *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός»*, Έδεσσα, 4-6 Δεκεμβρίου 1992, Έδεσσα 1995, σ. 177-178.

128. Νικηφόρος Γρηγοράς, Βόννη I, 27.

γράφει ότι «η Εφορεία εκφράζει τις επιφυλάξεις της ως προς τη γνησιότητα της συγκεκριμένης επιγραφής», χωρίς να αιτιολογεί την κρίση του.

Στο μεταξύ, στις 2 Οκτωβρίου 1997, ο γνωστός Βούλγαρος ιστορικός και διευθυντής του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Μουσείου της Σόφιας Božidar Dimitrov, σε ολοσέλιδο δημοσίευσμά του στην εφημερίδα της Σόφιας *Kontinent*, το οποίο συνοδεύεται και από δύο πολύ καθαρές φωτογραφίες της επιγραφής, με τίτλο «Nadpis za "Samuil" car na Bălgari i romei, otkrit vān Voden», αποφαινεται ότι η επιγραφή είναι πλαστή και χαράχθηκε τον 19ο αιώνα από Βούλγαρους εθνικιστές. Στην επιγραφή αναφέρεται και δημοσίευμα του περιοδικού των Σκοπίων *Puls* (16 Οκτωβρίου 1997, σ. 7), με τίτλο «Triler so roznori kraj» (θρίλερ με γνωστό τέλος), το οποίο αναδημοσιεύει τις φωτογραφίες του άρθρου του Božidar Dimitrov.

Στις 3 Ιουλίου του 1998 δίνεται εντολή από το ΥΠΠΟ «για μεταφορά της ενεπίγραφης πλάκας από το Μουσείο Βέροιας στο Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών προκειμένου να εξετασθεί η παλαιότητά της από την Επιτροπή που έχει συσταθεί»¹²⁹.

Η μεταφορά έγινε την Πέμπτη 30 Ιουλίου 1998. Η επιτροπή η οποία συστάθηκε με απόφαση του ΥΠΠΟ το 1998¹³⁰ και η οποία αποτελείτο από τον αρχαιολόγο Χαράλαμπο Κριτζά, προϊστάμενο του Επιγραφικού Μουσείου, όπου είχε μεταφερθεί για εξέταση η επιγραφή, Αντώνιο Πέτκο, προϊστάμενο της ΙΑ' ΕΒΑ, Μανώλη Κορρέ, αρχιτέκτονα της Α' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Στέργιο Τζανέκο, μουσειακό γλύπτη του Επιγραφικού Μουσείου, για να εξετάσει την παλαιότητα της ενεπίγραφης πλάκας¹³¹, αποφάνθηκε ότι η πλάκα επάνω στην οποία χαράχθηκε η επιγραφή «είναι αρχαία, προερχόμενη από δάπεδο με εμφανή απότριψη της άνω επιφάνειας».

Η Έκθεση της Επιτροπής συνεχίζεται με τεχνικές λεπτομέρειες του καλλιτεχνικού τρόπου χαράξεως και με παρατηρήσεις οι οποίες πιθανότατα οφείλονται στο έμπειρο μέλος της Επιτροπής, τον μουσειακό γλύπτη του Επιγραφικού Μουσείου Στέργιο Τζανέκο.

Επισημαίνουμε τη διαπίστωση της Επιτροπής ότι «στις κοίτες των γραμμάτων δεν παρατηρείται η πατίνα που καλύπτει τη λεπτή επιφάνεια της πλάκας». Επίσης η Επιτροπή παρατήρησε ότι «στην επιφάνεια

129. Α/α, εγγράφου του ΥΠΠΟ: ΑΡΧ/Β2/Φ42/37548 (1571).

130. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β2/Φ41/18-6-1998 και διαβιβάστηκε στις 23-9-1998 στη Δ/ση Βυζαντινών Αρχαιοτήτων-Τμήμα Βυζαντινών Μουσείων (Μπουμπουλίνας 20, Αθήνα).

131. Στην επιτροπή παρεβρέθησαν και δυο πρόσθετα μέλη· η αρχαιολόγος της ΙΑ' ΕΒΑ Μελίνα Παϊσίδου και ο Δρ. Νικ. Μπελογιάννης, προϊστάμενος του Κέντρου Παθολογίας Λέβου του ΥΠΠΟ.

της πλάκας υπάρχουν πολλές συγκεντρώσεις βελονοειδούς και κυψελοειδούς διαβρώσεως. Παρόμοιες διαβρώσεις παρατηρούνται σε μικρότερο βαθμό και μέσα στις κοίτες των γραμμάτων».

Και συμπληρώνεται η Έκθεση της Επιτροπής με την παρατήρηση που ήδη αναφέραμε: «Σύμφωνα με την άποψη του ειδικού παθολόγου των λίθων Νικ. Μπελογιάννη, προϊσταμένου του Κέντρου Λίθου του ΥΠΠΟ, τον οποίο συμβουλευθήκε η Επιτροπή, «η κυψελοειδής διάβρωση μπορεί να συντελεστεί σε νεότερη επιφάνεια μαρμάρου, ακόμη και μέσα σε 40-50 χρόνια».

Σε απάντηση επιστολής του Διευθυντή Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ, Ισίδωρου Κακούρη, (της 13ης Αυγούστου 1998) στην οποία του ζητούσε να διαπιστώσει γραπτώς την άποψή του σχετικά με τη γνησιότητα της διεκδικούμενης από τον Ν. Στοϊδη ενεπίγραφης πλάκας από την Έδεσσα απαντά (στις 31.8.1998) ο καθηγητής Γ. Βελένης ότι «η συγκεκριμένη επιγραφή μου είναι γνωστή από φωτογραφία αρχείου της ΙΑ' ΕΒΑ. Για τον λόγο αυτό δεν είμαι σε θέση να διατυπώσω άποψη με βάση τα φυσικά και τεχνικά χαρακτηριστικά του φορέα. Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο του κειμένου θα ήταν χρήσιμο να αποφανθούν κάποιοι ειδικότεροι» και καταλήγει «θεωρώ ότι η συγκεκριμένη επιγραφή αποκλείεται να αποτελεί προϊόν της μεσοβυζαντινής περιόδου και ειδικότερα του έτους από κτίσεως κόσμου που αναγράφεται στην επιγραφή (6497=988/989 μ.Χ.)».

Ακολούθως η Επιτροπή προχώρησε σε εξέταση από παλαιογραφική άποψη της επιγραφής «λαμβάνοντας κατ' αρχάς υπ' όψιν της τις παρατηρήσεις του αρχιτέκτονα καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γ. Βελένη, ο οποίος τις συνόψισε προφορικά διά της ΙΑ' ΕΒΑ ως εξής: «Οι γραφικοί χαρακτήρες του κειμένου σε καμμία περίπτωση δεν μας ανάγουν σε βουλγαρικά κείμενα του 10ου αιώνα, χρονολογία η οποία δίνεται από το κείμενο της επιγραφής (συγκεκριμένα του 988/989 μ.Χ.). Η κομψότητα, η στοίχιση, η ακρίβεια, η υψηλού επιπέδου μορφολογία του και η επιμέρους τυπολογία τους συμφύρουν χρονολογικά στοιχεία του 12ου, 13ου και 14ου αιώνα, ενώ το κείμενο στο σύνολό του μας παραπέμπει στην επιγραφή του 11ου αιώνα από τον ναό των 40 Μαρτύρων στο Τίρνοβο. Παρατηρούνται ορισμένες *ligaturae* νεωτεριστικές έως και αδόκιμες. Η 5η ινδικτιώνα που δίνεται στο τέλος του κειμένου δεν αντιστοιχεί προς το 6497».

Στην επιστολή αυτή ο Γ. Βελένης δηλώνει ότι δεν είδε την επιγραφή παρά μόνο από φωτογραφία. Περιορίζεται λοιπόν σε θέματα σχετικά με τη μορφολογία των γραμμάτων και γράφει ότι «θα σας παρουσιάσω συνοπτικά τα στοιχεία εκείνα που με βοήθησαν να αμφισβητήσω τη γνησιό-

τητα της επιγραφής, όταν μου ζητήθηκε από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων, επικαλούμενος τα παρακάτω επιχειρήματα:

α. Οι περισσότεροι τύποι γραμμάτων δεν απαντούν παρά μόνον μετά τα μέσα του 12ου αι., ορισμένοι μετά τα τέλη του 13ο αι. και άλλοι από τον 14ο αι. και εξής.

β. Η μεγάλη ποικιλία των παραλλαγών ορισμένων γραμμάτων συνηγορεί σε μια χρονολόγηση μετά τα μέσα του 12ου αι.

γ. Η συνύπαρξη σημαντικού αριθμού υπερυψωμένων, διαφορετικών μεταξύ τους γραμμάτων, βρίσκεται έξω από το πνεύμα των επιγραφών του 10ου και 11ου αι.

δ. Εκτός εποχής μπορεί να θεωρηθεί και η πληθώρα μικρού μεγέθους φωνηέντων, παρόλο ότι δεν υφίσταται πάντα πρόβλημα χώρου ανάμεσα στα σύμφωνα.

ε. Οι συνενώσεις των γραμμάτων είναι εξαιρετικά εξεζητημένες και αποδίδονται με τρόπους που δεν απαντούν πριν από τον 12ο αι.

στ. Η αναγραφή του γράμματος C με ύψος μεγαλύτερο των άλλων, ως αρχικό κύριας λέξης, αποτελεί *unicum* και βρίσκεται μακριά από το πνεύμα της εποχής».

Και καταλήγει: «Μετά τα παραπάνω, θεωρώ ότι η συγκεκριμένη επιγραφή αποκλείεται να αποτελεί προϊόν της μεσοβυζαντινής περιόδου και ειδικότερα του έτους από κτίσεως κόσμου που αναγράφεται στην επιγραφή (6497=988/989 μ.Χ.). Ας σημειωθεί ότι το έτος αυτό δεν συμφωνεί με την ακολουθούμενη 5η ινδικτιώνα. Παρόμοια ασυμφωνία απαντά και σε άλλη κυριλλική επιγραφή του 14ου αιώνα».

Στις 23.9.1998, με το έγγραφο (ΕΠ. 51) ο Προϊστάμενος του Επιγραφικού Μουσείου Χαράλαμπος Κριτζάς προς τη Δ/ση Βυζαντινών Αρχαιοτήτων γνωστοποιεί το Πρακτικό της Επιτροπής που συνεστήθη για την εξέταση της ενεπίγραφης πλάκας. Η Επιτροπή κατέληξε ομόφωνα στο συμπέρασμα «ότι η επιγραφή είναι πλαστή και έχει απλώς χαραχθεί για παραπλάνηση πάνω σε αρχαιότερο μάρμαρο. Ο χρόνος της πλαστογράφησης δεν μπορεί να προσδιορισθεί ακριβώς. Όμως η κυψελοειδής διάβρωση στις κοίτες των γραμμάτων καθιστά πιθανότερη μια χρονολόγηση της χάραξης πριν τουλάχιστον 40 ή 50 χρόνια από σήμερα».

Επανέρχομαι στον τόπο ανευρέσεως της επιγραφής. Οι πληροφορίες του Αλβανού Αρτούρο Σαχέτι, ο οποίος αφαίρεσε την ενεπίγραφη πλάκα, δεν είναι αξιόπιστες γιατί άλλοτε ανέφερε ότι την βρήκε στον ερειπωμένο ναό και άλλοτε σε σπηλιά του γκρεμού.

Είναι πάντως βέβαιο ότι η ενεπίγραφη πλάκα πρέπει να βρέθηκε μέσα στην παλαιά Μητρόπολη της Έδεσσας, κατά τη διάρκεια των ερ-

γασιών συντηρήσεως-αναστηλώσεως του ναού από την αρμόδια ΙΑ' ΕΒΑ. Υπάρχει η μαρτυρία ότι κατά την ανασκαφή των τάφων που υπήρχαν στο εσωτερικό του ναού από την εποχή της τουρκοκρατίας ή ίσως ορισμένοι και από παλαιότερη χρονική περίοδο, βρέθηκε η ενεπίγραφη πλάκα. Από τα ίχνη όμως του μετεγενέστερου επιχρίσματος που εκάλυπτε την επιφάνειά της και εκάλυπτε την επιγραφή, φαίνεται πως, σε δεύτερη χρήση, θα είχε ετοιχισθεί σε κατακόρυφη επιφάνεια, σε κάποιο τοίχο στο εσωτερικό της εκκλησίας. Ποια όμως ήταν η αρχική της θέση, στην οποία την τοποθέτησαν αυτοί που την κατασκεύασαν, δεν μπορούμε, δυστυχώς, να υποθέσουμε με βεβαιότητα.

Αρχικά σταθήκαμε επιφυλακτικοί απέναντι στην άποψη της πλαστότητας της επιγραφής βασισμένοι στις προσωπικές μας επιφυλάξεις που έχουν εκφραστεί για την αυθεντικότητα της επιγραφής στην επιτύμβια πλάκα, επάνω στον τάφο των γονέων του Σαμουήλ στον ναό του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα (του 992/993), ιδίως από αρχαιολόγους της FYROM¹³², όπως και για την επιγραφή του Ιωάννου Βλαδισλάβου που βρέθηκε στα Βιτώλια (Μοναστήρι) (του 1015/1016).

Σχετικά με την πλαστότητα της επιγραφής, εκτός από όλα όσα αναφέραμε σχετικά με τις παλαιογραφικές παρατηρήσεις και με όσες αντίστοιχα έχει κάνει ο Γ. Βελένης, θα ήθελα να σταθώ ιδιαίτερα στην παρατηρούμενη πυκνότητα των συμπλημάτων που αποτελούν ασφαλές δεδομένο μιας μεταγενέστερης εποχής του 10ου αιώνα.

Πάντως θα ήθελα να επισημάνω την ικανότητα των παραχαρακτών (πλαστογράφων) που κατασκεύασαν (συνέθεσαν το κείμενο) της κυριλλικής επιγραφής και τις ιστορικές τους γνώσεις αλλά και την ικανότητά τους να συνθέσουν και να χαράξουν μιμούμενοι, με ιδιαίτερη προσπάθεια, τους κυριλλικούς χαρακτήρες μεσοβυζαντινής περιόδου (9ου αιώνα). Η ομοιότητα όμως «του γραφικού χαρακτήρα» με την επιγραφή των Βιτωλίων (Μοναστηρίου), αποτελεί ένα επιπλέον ύποπτο στοιχείο¹³³. Βέβαια

132. Βλ. και Michel de Vos ο οποίος στη διδακτορική του διατριβή στη Sorbonne Nouvelle (Paris III) με τίτλο *Un demi-siècle de l'histoire de la Macédoine* (975-1025), Paris 1977, σ. 82, υποστηρίζει την πλαστότητά της.

133. Βλ. και την άποψη που έχει εκφραστεί στο διαδίκτυο: <http://members.tripod.com/~ziezi/vod> και http://www.gate.net/~mango/Bulgarian_falsification.html «During September 1997 a Greek national with "Bulgarian identity" from Voden named Stoidis appeared in Sofia at the National Historical Museum and declared to the Director Bozidar Dimitrov that he has in his possession a stone inscription found in Voden (Edessa) during the reconstruction of a local church. The Director declared the inscription a fake made by Bulgarian nationalists in the 19th Century. Apparently the whole story was publised in the Bulgarian daily *Kontinent* on "02.10.1997".

The "Bitola inscription" was discovered during the demolition of a mosque in Bitola during the 1950's and so far nobody doubted its veracity. Considering the Voden case the Bitola stone

δεν το κατόρθωσαν και η συστηματική διερεύνηση της μορφολογίας του κυριλλικού αλφαβήτου της επιγραφής προδίδει σαφείς μεταγενέστερες συνήθειες γραφής, δεδομένο που αποκάλυψε την πλαστογραφία.

Η ιδιαίτερη μνεία στο κείμενο της κυριλλικής επιγραφής του γενεαλογικού δένδρου του Σαμουήλ έγγονός δέ Σισμάν του παλαιού καβγάνου του Τυρνάβου θυμίζει ιστορικές απόψεις που παρουσίασε με έμφαση ο Const. J. Jireček, στο κλασικό έργο του που επηρέασε βαθιά την ιστοριογραφία και τον εθνικισμό της Βουλγαρίας και δημοσιεύθηκε στην Πράγα το 1876, ακριβώς σε μία εποχή ιδιαίτερης εξάρσεως των υπερεθνικιστικών κύκλων της Βουλγαρίας και των αιματηρών δραστηριοτήτων των ειδικών αντάρτικων βουλγαρικών σωμάτων που άρχισαν τη δράση τους στη Μακεδονία¹³⁴. Η άποψη της ταυτίσεως του πατέρα των Κομητόπουλων, κόμητος Νικολάου, με τον μυθικό γενάρχη των Σισμανίδων *Šišman* έχει αμφισβητηθεί απόλυτα από τη νεώτερη ιστοριογραφία.

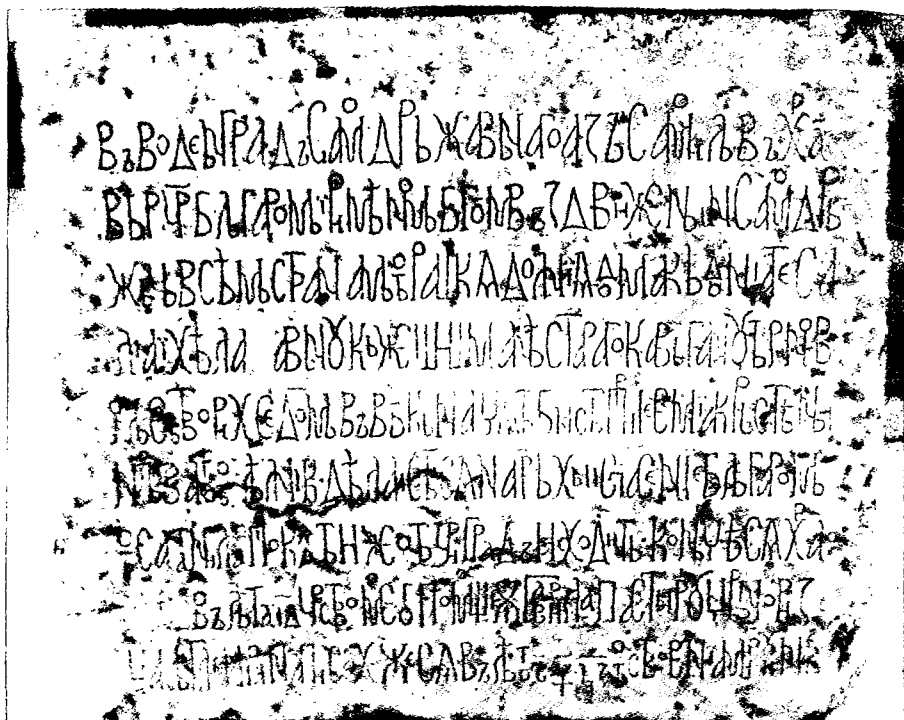
*

Έχει αποδειχθεί η πλαστότητα της κυριλλικής επιγραφής που βρέθηκε τυχαία στον χώρο του ιστορικού μητροπολιτικού ναού της Έδεσσας. Ο Βούλγαρος αρχαιολόγος και διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σόφιας, Božidar Dimitrov, έχει γράψει ότι η πλαστογραφία (της επιγραφής) είναι έργο ακραίων εθνικιστικών Βουλγάρων των αρχών του 20ού αιώνα, οι οποίοι ήλθαν στην Έδεσσα ειδικά για τη χάραξη της επιγραφής επάνω σε αρχαία πλάκα, ώστε να φανεί ότι πρόκειται για αυθεντική μαρτυρία του τέλους του 10ου αιώνα.

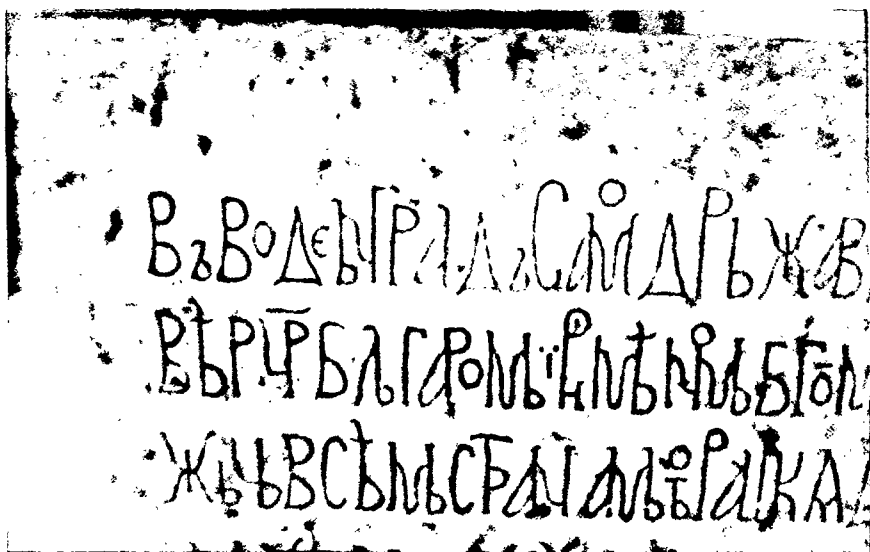
Παραμένει όμως το ερώτημα ως προς την πρόσβαση που είχε η ομάδα αυτή των Βουλγάρων ή «βουλγαριζόντων» ατόμων στον παλαιό μητροπολιτικό ναό το χρονικό διάστημα μεταξύ 1900-1912, ώστε να μπορέσουν να εντοιχίσουν την ενεπίγραφη πλάκα σε κάποια κατακόρυφη επιφάνεια της εκκλησίας, εσωτερική ή εξωτερική.

has to be viewed in new light. Chances that it was written *by the same authors* are indeed very high. We have also to ask other products from the same authors as well as regard the whole *Bulgarian historiography* concerning Macedonia with great suspicion».

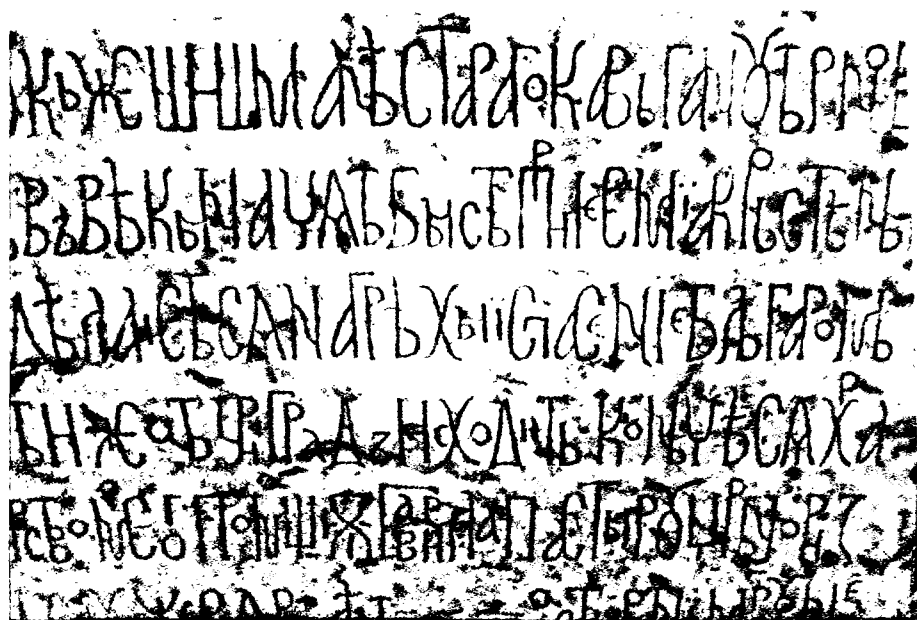
134. C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren 189 κ.εξ.: κεφ. XI: «Car Samuel und die Šišmaniden von Trnovo-Untergang West-Bulgariens».*

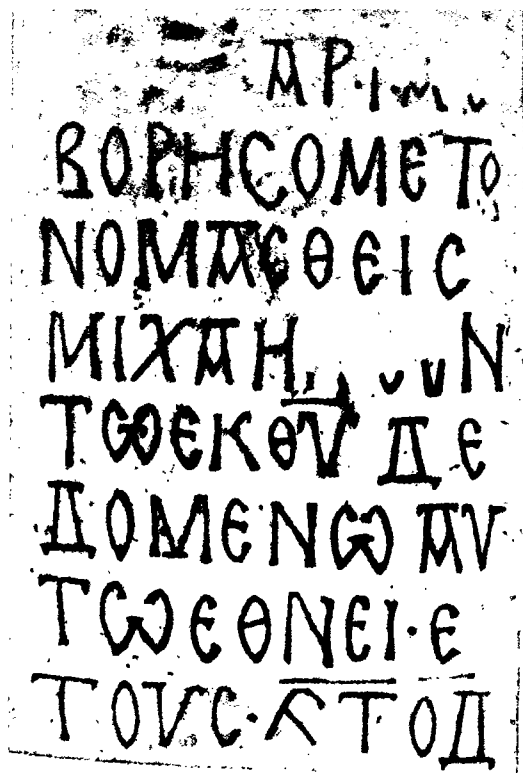
Εικ. 1. Η κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας που φυλάσσεται σήμερα στο Βυζαντινό Αρχαιολογικό Μουσείο της Βέροιας (φωτ. Ν.Κ.Μ.).

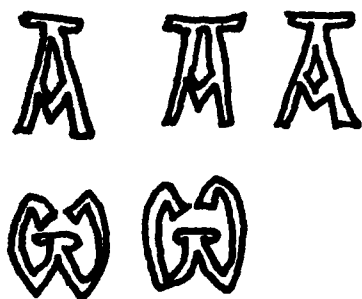
Εικ. 2α. Η κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας. Λεπτομέρεια.

Εικ. 2β. Η κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας. Λεπτομέρεια.

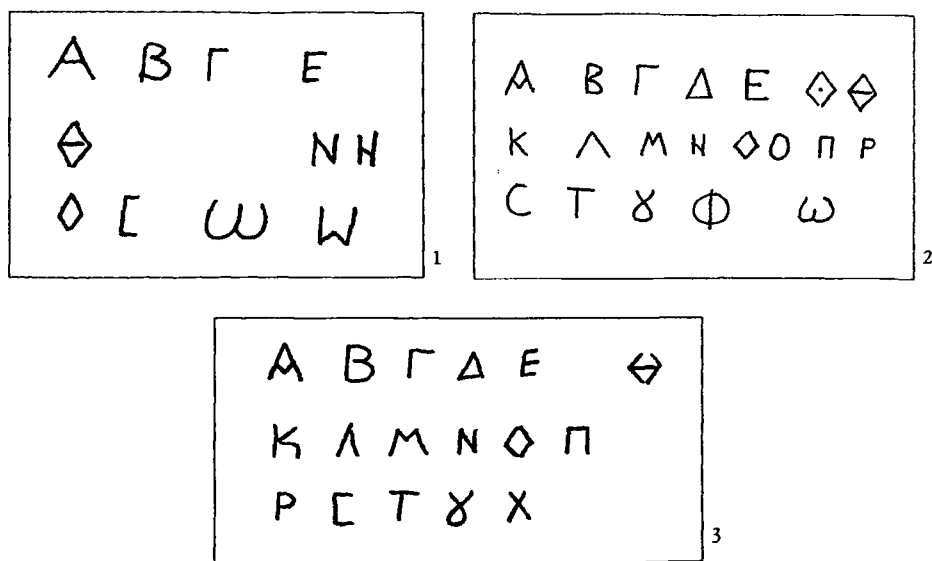
Εικ. 3. Πρωτοβουλγαρική επιγραφή του kniaz Βόρη-Μιχαήλ Α' (866) που βρέθηκε κοντά στο Balshi· Βεράτι της Αλβανίας (Božidar Dimitrov, *The ten lies of Macedonism*, Sofia 2007, σ. 20).

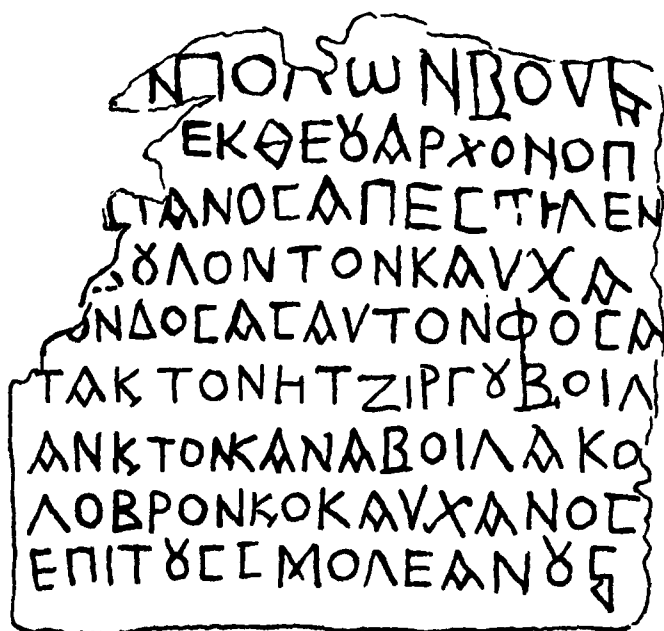
Εικ. 4. Τα γράμματα: Α και Ω στην επιγραφή του Βόρη, του 866 (Jordan Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonia, Sofija* 1931, σ. 13).

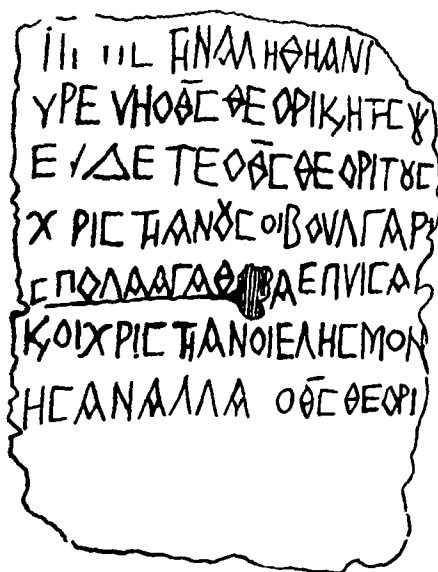
Εικ. 5. Αλφάβητα παλαeoχριστιανικής εποχής (4ου-6ου αιώνα) (N. C. Μουτσόπουλος, «La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce», *Cyrillicomethodianum*, τ. III, 1975, πίν. 1, σ. 75).

Εικ. 6. Επιγραφές 6ου-7ου αιώνα. 1: Επιγραφή Φιλιππουπόλεως 263, 2: Επιγραφή του 538, 3: Επιγραφή Μαδάρων (Madara), 7ος αι. (Aksinija Džurova, *Introduction à la codicologie slave. Le Codex Byzantin et sa reception chez les Slaves*, Sofia 1997, σ. 230).

Εικ. 7. Η επιγραφή του Χάνου Πρεσιάν (836-852) στη βασιλική των Φιλίππων (Jordan Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonia*, Sofija 1931, σ. 2).

Εικ. 8. Απόγραφο της επιγραφής (II) των Φιλίππων (Jordan Ivanov, Bălgarski starini iz Makedonia, Sofija 1931, σ. 10).

	(1)	(2)	(3)						(1)	(2)	(3)				
	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ
Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν		
Β	Β		Β	Β	Β	Β	Β	Β	Ξ		Σ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ
Γ	Γ		Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
Δ	Δ		Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π
Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε				Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
Ζ		Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ			Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ
Η	Η	Η	Η	Η	Η				Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ
Ι	Ι	Ι	Ι	Ι					Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ				Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ			Υ	Υ			
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω

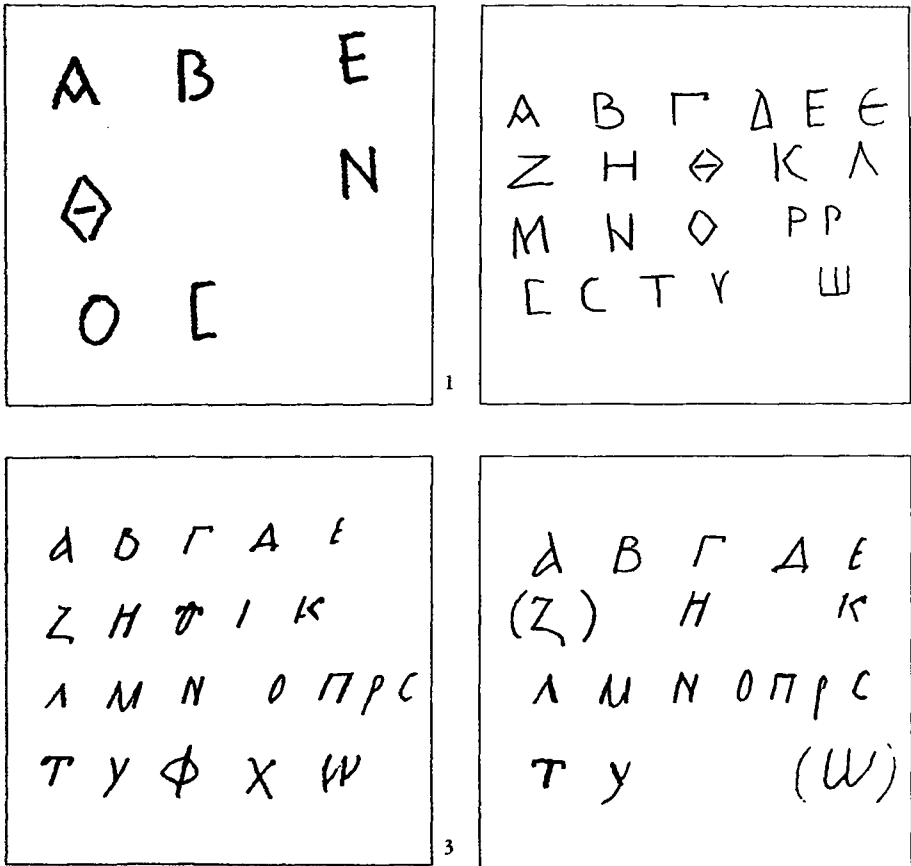
Εικ. 9. Αλφάβητα παλαιοχριστιανικής περιόδου (4ος-6ος αι.). 1. N. Bees, *Corpus Inscr. Corinth. Inscr.* No 31, σ. 61. 2. N. Bees, *ό.π.*, *Inscr.* No 41, σ. 82, 87. 3. Anast. Bendes, *Χριστιανικά Επιγραφαί Ελλάδος*, τ. 1, Α' (4ος-6ος αι.), Αθήναι 1970. (N. C. Moutsopoulos, «La morphologie des inscriptions byzantines et port-byzantines de Grèce», *Cyrrilomethodianum*, τ. III, 1975, πλν. 2, σ. 75-76).

(1) 871	(2) 9ος αι.	(3) 1074/76	(4) 1237/38
Α Ν	Α	Α Ν	Α Ν
Β		Ξ Β	
Γ Ο	Γ Ο	Γ Ο	Γ Ο
Δ Π	Π	Δ Π	Δ Π
Ε Ρ	Ε Ρ	Ε Ρ	Ε Ρ
	С	С	С Ξ С
Η Τ	Τ	Η Τ	Η Τ
	Υ	Θ Υ	Υ
	Φ Ι	Ι Φ	Ι Φ
Κ	Κ	Κ Χ	Κ Χ
Λ		Λ Ϛ	Λ Ψ
Μ Ω	Μ Ω	Μ Ω	Μ Ω

Εικ. 10. Επιλογή γραμμάτων κεφα-
λαιογράμματος επιγραφών 9ου-12ου
αι. 1: 1. 871. Αγ. Ιωάννη Μαγγούτη,
Αθηνών (ΕΕΒΣ, τ. 8, 1931, σ. 253). 2:
9ος αι. Μονή Ζωοδόχου Πηγής,
Midye, Ανατ. Θράκης (C.A., τ. 20,
1970, σ. 55, εικ. 76, 3: 1074/1075).
Άγιος Μερκούριος, Κέρκυρα (C.A., τ.
21, 1971, σ. 153). 4: 1237/1238.

1 (873) 873	2 (912) 912	3 (1000) 1000	4 (1028) 1028	5 (1152) 1152	6 (1180-1190) 1180-1190	7 (1258) 1258	8 (1259) 1259	9 (1287) 1287	10 (1303) 1303
Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α
Β	Β	Β	Β			Β			Β
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ		Κ	Κ	Κ	Κ
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
Ω		Ω	Ω	Ω		Ω	Ω	Ω	Ω

Εικ. 11. Γράμματα αλφαβήτου επιγραφών 9ου-14ου αιώνα (N. C. Moutsopoulos, «La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce», *Cyrillomethodianum*, τ. III, 1975, πίν. 2, σ. 78). 1: 873. Επιγραφή καθολικού Μονής Πανα-
γίας Σκριπού Βουωτίας, 2: 912 (11). Άγιοι Ανάργυροι Καστοριάς, 3: 1000 (13). Κα-
θολικό μονής Αγ. Λουκά του Στεριωτή. 4: 1028 (16). Παναγία Χαλκίων Θεσσα-
λονίκης. 5: 1152 (20): Επιγραφή καθολικού μονής Παναγίας Κοσμοσώτειρας
(Φέρραι). 6: 1180-1190 (34). Άγιοι Ανάργυροι Καστοριάς. 7: 1258 (37). Αγ. Γεώρ-
γιος Βέροια. 8: 1259 (42). Μονή Παναγίας Μαυρώτισσας, Καστοριά. 9: 1287 (45).
Καθολικό Μονής Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιά (Galista) Καστοριάς. 10: 1303
(48). Βασιλική Αγίου Δημητρίου. Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου (του Νέου) Θεσ-
σαλονίκη (N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrillomethodianum*, τ. III, ό.π., πίν. 4, σ. 78.

Εικ. 12. Επιγραφές 9ου-11ου αιώνα. 1: Επιγραφή Φιλιππουπόλεως του 840/850, 2: Επιγραφή Τυρολόης (Τσορλού) Ανατολικής Θράκης, 9ος αιώνας, 3: Επιγραφή 827. 4: Επιγραφή 11ου αιώνα (Aksinija Džurova, *Introduction à la codicologie slave. Le Codex Byzantin et sa reception chez les slaves*, Sofia 1997, σ. 37).

800	802	ca. 880	950	980	995	s. XI	s. X
Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω	Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω	Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω	Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω	Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω	Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω	Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω	Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

Εικ. 13. Πίνακας αλφαβήτου μεγαλογράμματων ελληνικών επιγραφών 8ου-11ου αιώνα. (Jordan Zaimov, Vasilka Zaimova, *L'inscription de Jean Vladislav autocrator bulgare. Monument vieux bulgare de 1015/1116, découvert à Bitolja, Sofia 1970, σ. 5).*

ΕΤΟΥΣΑΠΟΚΤΕΚ, ΣΥΒΙΝΖ
 ΟΡΟΣΡΩΜΑΙΩΝΚ, ΒΟΛΓΑΡ
 ΕΠΙΣΥΜΕΩΝΕΚΘΥΑΡΒΟΛΓΑΡ
 ΕΠΙΘΕΟΔΩΡΘΟΛΓΘΡΑΚΑΝ
 ΕΠΙΔΡΙΣΤΡΘΚΟΜΙΤΟΝ

Εικ. 14. Η επιγραφή του 904 που βρέθηκε στη Νέα Φιλαδέλφεια (Nareš) κατά Jordan Ivanov (*Bălgarski starini iz Makedonia, Sofija 1931*, σ. 18).

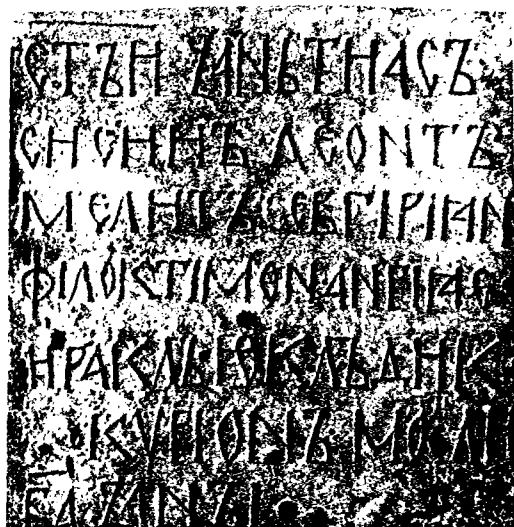
Α Β Δ Ε Θ Μ Ω

Εικ. 15. Επιλογή γραμμάτων του μεγαλογράμματος ελληνικού αλφαβήτου του 904 που βρέθηκε στη Νέα Φιλαδέλφεια (Nareš).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Δ	Α	Α	Δ	Α	Δ
Β		Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β		Β	Β	Β	Β	Β	Β
Γ	Γ	Γ				Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ		Γ
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ	Δ	
Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε
Ζ		Ζ		Ζ	Ζ		Ζ		Ζ	Ζ	Ζ		Ζ		
Η	Η		Η	Η			Η	Η		Η	Η	Η	Η	Η	
Θ	Θ	Θ	Θ		Θ		Θ		Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ
Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι		Ι	Ι	Ι	Ι		Ι	Ι		Ι
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
Λ	Λ	Λ		Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ		Λ	Λ
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ		Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
Ξ							Ξ	Ξ							
Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
Π	Π	Π		Π	Π	Π	Π		Π	Π	Π		Π	Π	Π
Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ		Ρ
Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ		Σ
Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ		Υ	Υ	Υ	Υ	Υ		Υ		
Φ	Φ	Φ			Φ	Φ					Φ	Φ		Φ	
Χ		Χ	Χ	Χ	Χ	Χ			Χ	Χ			Χ		
Ψ	Ψ				Ψ				Ψ						
Ω	Ω	Ω	Ω	Ω			Ω		Ω		Ω	Ω			

Εικ. 16. Αλφάβητα πρωτοβουλγαρικών κυριλλικών επιγραφών, από την εργασία του καθηγ. Veselin Bezevliev (*Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963).

1. Επιγραφή του 808-813 που βρέθηκε στον παλαιό δρόμο που οδηγεί στη Silistra, κατά τον Škorpil, στα ερείπια της Gradište κοντά στο Kadā-Kōj, στον Δούναβη, μεταξύ Tutrakan και Silistra. Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 362) (V. Beševliev, Nr. 3a-c, σ. 136-145, εικ. 27-30). 2: 813, σπάραγμα επιγραφής που βρέθηκε στα ερείπια της Πλίσκας· σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 364) (V. Beševliev, Nr. 16-40, σ. 180-189, εικ. 61-76). 3: 813, Επιγραφή σε τμήμα κίονα άγνωστης θέσεως ευρέσεως (βρέθηκε στον σταθμό του Kaspičan), σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 633) (V. Beševliev, Nr. 42, σ. 206-208, εικ. 82). 4: ca 812. Επιγραφή που βρέθηκε στο Selište, κοντά στην Πρεσλάβα (V. Beševliev, Nr. 44, σ. 232-233, εικ. 95, 96). 5: 814-820. Επιγραφή που βρέθηκε στο χωριό Suleiman Kōj (σημ. Selište) κοντά στο Novipazar. Είχε μεταφερθεί από το ανάκτορο της Πλίσκα. Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 638) (V. Beševliev, Nr. 41, σ. 190-206, εικ. 77-81). 6: ca 822. Επιγραφή χαραγμένη σε κίονα. Μεταφέρθηκε από την εκκλησία των Αγίων 40 Μαρτύρων του Veliko Tŕrkono, προερχόμενη πιθανότατα από την Πλίσκα. Σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 638) (V. Beševliev, Nr. 41, σ. 190-206, εικ. 77-81). 7: 822. Επιγραφή που βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών κοντά στο χωριό Čatalar (σημ. Krumono), πλησίον του Šumen. Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 697) (V. Beševliev, Nr. 56, σ. 260-277, εικ. 107-112). 8: 822. Επιγραφή επάνω σε κίονα που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές στη μεγάλη βασιλική της Πλίσκα. Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 640) (V. Beševliev, Nr. 60, σ. 287-289, εικ. 117). 9: ca 822. Τεμάχιο επιγραφής που βρέθηκε στο χωριό Sujutli (σημ. Vŕrbjane). Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 643). (V. Beševliev, Nr. 63, σ. 292-293, εικ. 120). 10: ca 822. Τρία τεμάχια επιγραφής που βρέθηκαν κοντά στο ΒΑ τείχος της Πλίσκας· έχει απωλεσθεί. (V. Beševliev, Nr. 61, σ. 289-290, εικ. 118). 11: 818-823. Επιγραφή άγνωστης προελεύσεως. Ο Kanitz την ανέφερε το 1872 εντοιχισμένη στο Čobandjamici στην Provadija. Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 624) (V. Beševliev, Nr. 58, σ. 281-285, εικ. 114, 115). 12: 827-829. Επιγραφή επάνω σε κίονα άγνωστης προελεύσεως. Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (αρ. ευρετ. 665). (V. Beševliev, Nr. 59, σ. 285-287, εικ. 116). 13: 837. Επιγραφή που βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στους Φιλίππους (1923, 1924, 1932, 1933). (V. Beševliev, Nr. 14, σ. 163-174, εικ. 48). 14: 866. Επιγραφή επάνω σε κίονα που βρέθηκε στο μοναστήρι Balši της Αλβανίας (V. Beševliev, Nr. 15, σ. 174-176, εικ. 54, κατά J. Ivanov, Bŕlgarski starini, ό.π., σ. 13). 15: 904. Επιγραφή επάνω σε κίονα που βρέθηκε κοντά στο χωριό Nareš (σημ. Νέα Φιλαδέλφεια) 22 χλμ. Β. της Θεσσαλονίκης. Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινουπόλεως (αρ. ευρετ. 4691) (βλ. κατάλογο των Nezih Firatli, *A short guide to the byzantine works of art in the Archaeological Museum of Istanbul*, 1955, [V. Beševliev, Nr. 466, σ. 215-218, εικ. 89, 90]).

Εικ. 17. Η επιγραφή του Temnič, στην κοιλάδα του Μοράβα, 10ος αι. (Jordan Zaimov, Vasilka Zaimova, L'inscription de Jean Vladislav autocrator bulgare. Monument vieux bulgare de 1015-1016 découvert à Bitolija, Sofia 1970).

А	В	Г	Д	Е	З	И	О	І	К
Л	М	Н	О	Р	С	Т	У	Ф	Ъ

Εικ. 18. Το αλφάβητο της επιγραφής του Temnič στην κοιλάδα του Μοράβα (10ος αι.). (Jordan Zaimov, Vasilka Zaimova, L'inscription de Jean Vladislav, ό.π., πίν. 6) (N. C. Moutsopoulos, ό.π., Cyrillomethodianum, τ. III, πίν. 27, σ. 102).

+ВІННАΩΤІЧАНСЪ
 ННАНСТАГОАΟΥΧАА
 ЗСАМОНИІТРАБЪБ*
 ПОЛАГАХПАНАТІ
 ДННАТЕРННБРАТ
 АІСРСТЪХЪСН
 ННЕМАОУСІПЗУ
 ІСОЛІРАБЪБ*Р
 +ААВАННАПНСА
 АТІОΟΤΖСΖТВС
 УΖΦАННΖАН

Εικ. 19. Απόγραφο της επιτύμβιας επιγραφής που αφιέρωσε ο Σαμουήλ στον τάφο των γονιών και του αδελφού του, στον ναό του Αγίου Γερμανού στην Πρέσπα, κατά Jordan Ivanov, Bălgarski starini iz Makedonia, Sofija 1931, σ. 24, 993.

А А А В В Г Г Е Ж І С Я
М Н П О Р С Т У Ф Х Ш Ъ

Εικ. 20. Γράμματα του κυριλλικού αλφαβήτου της επιτύμβιας επιγραφής του 993, στον Άγιο Γερμανό Πρέσπα (N.K.M.).

† ВЪЛѢТОЗѢКТОТЪСТВОРЕНІАМНРАОБНОВНСАСЪВРАДЪ
ИДАЕЛНАДѢЛАЕМЪІУАНОМСАМОДРЪЖЪЧЕМЪБЛЪГАРЪСКОМЪ
НПОМОУІЖНМОЛІТѢАМІПРЪСТЫАВЛАДѢНУАНАШЕДЕЧАІВЪЗ
ЖСТЯПЕНІЕІВІБРЪХОВЪНЮАПЛЪСЪЖЕБЛАДЪЛАНЪББСТЫН
ДБЪЖНУЕННАСПСЕМЕІНАЖНЪНЪБЛЪГАРОМЪНАУАТЪЖЕБЫ
СТЪРАДЪСЪБНТОЛАМЪАΟΚΤЪΒΑΒΖΚΚΟΝЪΥЖЕСАМЪА
НСХОДЪАСЪСАМОДРЪЖЪУБЫСТЪБЛЪГАРІНЪРОДОМЪΟΥН
ΟΥΚЪЖНКОТЪЖЕІРНУНМНДБЛАБЪРЪНОУСЪНЪАРОНАСАМО
НЛАЖЕБРАТЪСЪУАЧРЪСАМОДРЪЖАВЪНАГЪТАЖЕІРАЗБІСТЕВЪШ
ПОНЪБЪБСКЪІОІСКЪУРЪВАСІІАКАЕЖЕВЪЗВТОБЪІЗЛАТО
ФОДСЪЖЕВ ЧРЪРАЗБІЕ
НЪБЫЧЕМЪВАСІІЕМЪБЪКЪБЛЪОТЪСТВОРЕНІАМНРА
ОУАЧРЪСЪПЕЛЪТОУСЕШОУНСХΟΔΑΨΟΥ

Εικ. 21. Η επιγραφή του τσάρου Ιωάννη Βλαδισλάβου (1015-1018), ο οποίος επι-
σκεύασε το κάστρο του Βουτελίου το 1016, κατά Bozidar Dimitrov, (ό.π., σ. 15).

НПОМОУІЖНМОЛІТВАМІПРѢСТѢАВЛАДѸНЧАНДШЕДѢЧАІВЪЗ
 АСТѢПЕНІЕІВІРЬХОВЪНЮАПЛЪСЪЖЕГДАДѢЛАНББСТВНА
 ОУБѢЖНУЄННАСПЄННІНАЖНЗНББЛЪГАРОМЪНАУАТЪЖЕБЫ
 СТВѢАДЪСЪБНТОЛАМЧАОКТОБѢАВЪІКОНЪУѢЖЕСАМЧА
 НСХОДАУАДЪСАМОДРЪЖЪУБЫСТВБЛЪГАРІНЪРОДОМЪОУН
 ОУКЪННКОЛЫЖЕІРНУННДБЛАГОВѢРЬНОУСЪПНЪАРОНАСАМО
 НЛАЖЕБРАТАСѢУАУѢСАМОДРЪЖАВЪНАБѢЖЕЛРАЗБІСТЕВЪУІ
 ПОНѢГЪУБСКѢВОІСКѢУѢВАСІІАКАЕЖЕВЪАТОБЫЗЛАТО
 ФОДСЪЖЕВ · ЧРЪРАЗБІЕ
 НББЫЧРЕМЪВАСІІЄМЪДѢГЛѢОТЪСТВОРЕНІАУННА
 ВЪІКΛΟΥΗΙΟΥСЪΠΕΛΔΤΟΥΣΕΜΟУНСХОДАУΟΥ

Εικ. 22. Απόγραφο της επιγραφής του Ιωάννου Βλαδισλάβου του έτους 1015/1016, κατά Jordan Zaimov.

Α	Α	Β	Β	Β	Γ	Γ	
Δ	Δ	Ε	Ε		Ζ	Ζ	Σ
Ζ	Ζ	Η	Η	Ι	Κ	Κ	Λ
Λ	Μ	Μ	Ν	Ν	Ο	Ο	Π
Π	Ρ	Ρ	Σ	Σ	Τ	Τ	Υ
Υ	Φ	Χ	Χ		Ψ	Ψ	Ψ
Υ	Υ	Υ	Υ	Β	Β	Β	Β
Β	Β	Β	Β	Β	Β		

Εικ. 23. Επιλογή γραμμάτων της επιγραφής του Ιωάννη Βλαδισλάβου (1015/1016) κατά J. Zainov - Vas. Zaimova.

Β.Β.Ο.Δ.Ε.Ρ.Α.Δ.Σ.Α.Ι.Δ.Ρ.Β.Χ.Β.Ν.Δ.Ο.Α.Ζ.Β.Σ.Α.Ι.Λ.Β.Β.Χ.Α.
 Β.Β.Ρ.Υ.Β.Λ.Γ.Ρ.Ο.Μ.Ρ.Μ.Ν.Β.Γ.Θ.Λ.Β.Ζ.Δ.Β.Α.Κ.Λ.Β.Η.Σ.Α.Ι.Δ.Β.
 Χ.Υ.Β.Σ.Τ.Μ.Σ.Τ.Α.Λ.Α.Μ.Ε.Ρ.Α.Ι.Κ.Α.Δ.Ο.Λ.Ι.Α.Δ.Λ.Μ.Κ.Τ.Θ.Η.Τ.Ε.Σ.Α.
 Λ.Α.Χ.Τ.Λ.Α.Δ.Β.Ν.Θ.Κ.Χ.Υ.Η.Ι.Μ.Α.Τ.Σ.Τ.Ρ.Θ.Κ.Β.Γ.Α.Ν.Θ.Τ.Ρ.Η.Β.
 Ρ.Α.Σ.Τ.Ο.Ρ.Χ.Ε.Δ.Μ.Β.Β.Β.Κ.Η.Ν.Α.Υ.Α.Τ.Β.Η.Σ.Τ.Η.Ε.Μ.Ι.Χ.Κ.Β.Σ.Τ.Η.Υ.
 Μ.Β.Α.Θ.Ρ.Λ.Η.Κ.Δ.Τ.Λ.Α.Ε.Ι.Σ.Α.Ν.Δ.Ρ.Ε.Χ.Η.Ι.Γ.Α.Ε.Ν.Ι.Β.Δ.Γ.Ρ.Ο.Μ.
 Ο.Σ.Α.Τ.Η.Λ.Ρ.Ο.Κ.Α.Τ.Η.Χ.Ο.Β.Υ.Ρ.Δ.Η.Χ.Α.Ν.Τ.Ε.Κ.Η.Υ.Ε.Σ.Α.Χ.Α.
 Μ.Σ.Β.Β.Λ.Τ.Α.Ι.Υ.Τ.Ε.Ν.Ε.Π.Ο.Λ.Ι.Α.Χ.Τ.Ε.Λ.Α.Π.Ε.Τ.Ρ.Ο.Υ.Ρ.Η.Ο.Ρ.Ζ.
 Υ.Φ.Β.Π.Ε.Ν.Α.Ν.Π.Ε.Χ.Χ.Ε.Σ.Α.Β.Β.Λ.Τ.Ζ.Φ.Ζ.Ε.Σ.Ε.Ε.Η.Ι.Α.Η.Ε.Η.Μ.Σ.

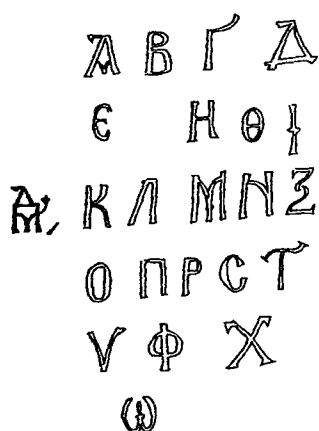
Εικ. 24. Απόγραφο της κυριλλικής επιγραφής της Έδεσσας κατά Ν. Κ. Μουτσόπουλο.

ΟΑΡΧΙΣΤΑΤΙ	†
ΜΙΧΑΗΛ	Ο.
ΟΡΧΙΣΤΑ	Α
	Γ
	Ι
ΑΑΑΑΑΑ	Μ
Β	Η Ν
Γ Γ Γ	Π
	Ρ Ρ
Ε	Σ Σ
Η Η	Τ Τ
Θ	Υ
Κ	Φ Ω
Λ Λ	Χ Χ Χ

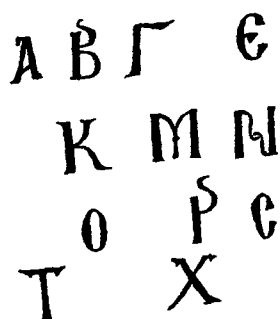
Εικ. 25. Επιλογή γραμμάτων από επιγραφές της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου της Καστοριάς (10ος αι.). (N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrrillomethodianum*, τ. III, πίν. 12).

†	Α	Γ	Ι	Ζ	Π	Ρ	Σ	Κ
†	Ε	Λ	Α	Θ	Ω	Μ		
Ζ	Χ	Ρ	Γ	Τ	Ν			

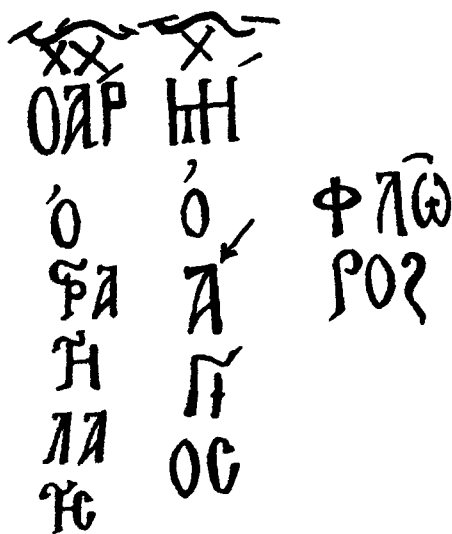
Εικ. 26. Επιλογή γραμμάτων από επιγραφές στον υπόσκαφο ναό των Κοράμων (6α) του 930-940, κατά M. Restle, *Byzantine wall-painting in Asia Minor*, τ. II, πίν. IX) (N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrrillomethodianum*, τ. III, σ. 87, πίν. 13).

Εικ. 27. 1042-1048: Επιλογή γραμμάτων από τις επιγραφές που συνοδεύουν τον ψηφιδωτό διάκοσμο του Αγίου Λουκά Φωκίδος (Ευστ. Στίκας, Το Οικοδομικόν Χρονικόν της μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος, Αθήνα 1970, σ. 36) (N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrillomethodianum*, τ. III, σ. 8, πίν. 14).

Εικ. 28. Επιλογή γραμμάτων από τις επιγραφές του ΝΑ παρεκκλησίου του Αγίου Λουκά Φωκίδος (Ευστ. Στίκας, ό.π.) (N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrillomethodianum*, τ. III, σ. 89, πίν. 15).

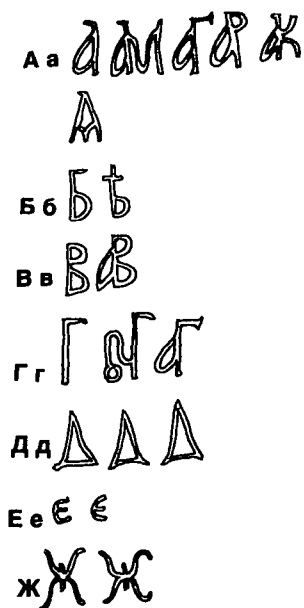
Εικ. 29. Επιλογή γραμμάτων και συμπλημάτων σε επιγραφές των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς (τέλος 12ος αι.). (N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrillomethodianum*, τ. III, σ. 91, πίν. 17).

1	(82) 873	ΜΗ ΓΗ ΗΚ ΤΗ
2	(11) 912	ΗΗ
3	(13) 1000	ΗΗ Ψ
4	(34) 1180/1190	ΛΗ ΤΗΝ ΤΗ Α
5	(35) 1200	Κ Δ ΗΗΝ ΔΙ ΗΟ Δ ΝΗΘ
6	(37) 1240/1258	Ρ ΓΡ ΑΙ ΨΗ Ν ΜΗΝ ΗΗ
7	(42) ca 1259	ΟΗΗ Ε Π Β
8	(45) 1287	ΑΗ Ρ Π Π ΝΜ Ρ ΗΗ
9	(48) 1303	Φ ΜΗ ΤΗ
10	(49) 1306	ΜΒ ΤΗ Δ ΔΚ ΗΡ ΜΗΡ
11	(52) 1319/1320	Δ ΗΗ
12	(53) 1338	ΗΗ Ρ Ε
13	(54) 1352	Κ Η ΔΙ ΠΗΘΕ
14	(55) 1355/1356	ΤΗ ΓΡ Κ
15	(57) 1371/72	Κ ΜΡ Η Δ Ε

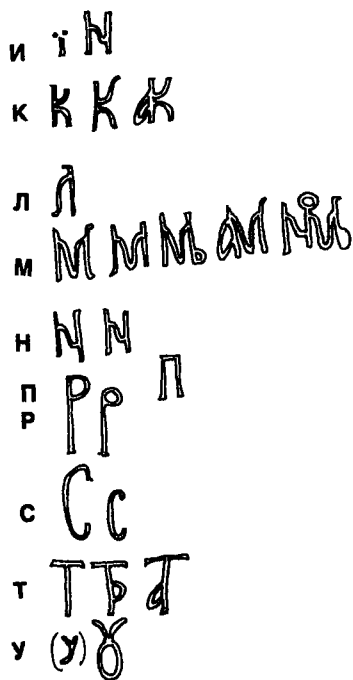
Εικ. 30. Πίνακας με συμπιλήματα από επιγραφές εκκλησιών (9ος-14ος αιώνας). 1: 873 (2): Καθολικό μονής Παναγίας Σκριπού Βοιωτίας, 2: 912 (11). Άγιοι Ανάργυροι Καστοριάς, 3: 1000 (13): Μονή Οσίου Λουκά Στείρι. 4: 1180-1190 (34). Άγιοι Ανάργυροι Καστοριάς, 5: Τέλη 12ου αι. (35). Επιγραφή Άννης Μαλιασσινής, Επισκοπή, Βόλος, 6: 1240-1258 (137). Άγιος Γεώργιος, Βέροια. 7: ca 1259 (42). Καθολικό μονής Παναγίας Μαυρώτισσας Καστοριάς. 8: 1287 (45). Άγιος Γεώργιος Βέροια. 9: 1303 (48) Άγιος Δημήτριος, Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου-Θεσσαλονίκη, 10: 1306 (49). Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος Σερρών. 11: 1319/1320 (52). Επιγραφή στα τείχη της Θεσσαλονίκης. 12: 1338 (53): Άγιος Στέφανος Καστοριάς. 13: 1352 (54). Ταξιάρχες Καστοριάς, 14: 1355/1356 (55). Επιγραφή Άννης Παλαιολογίνης στην Πύλη του Τριγωνίου. Τείχη Θεσσαλονίκης, 15: 1371-1375 (57). Καθολικό μονής Προδρόμου Σερρών. (N. C. Moutsopoulos, ό.π., *Cyrillomethodianum*, τ. ΙΙΙ, σ. 83, πίν. 9).

16	(62)	1378	ΦΗΓ ΜΕ ΠΗΕ ΔΥ ΠΑΝ Ξ ΠΑΝ
17	(64)	1393	ΗΙΑ ΠΡ ΠΑΝ Ξ Ξ Δ
18	(65)	1413/14	Ε ΠΡ Ξ ΔΥ ΔΡ ΜΚ
19	(67)	1432	ΦΙ ΠΗ Ξ ΠΡ ΠΗ
20	(75)	1476	ΦΗΓ Δ ΜΗΝ ΔΗ ΦΠ
21	(76)	1486	ΠΩΗ Δ
22	(82)	1501	ΦΥ ΠΡ ΠΥ Ξ ΘΝΗΔΨ ΠΝ
23	(90)	1522	ΦΗΓ Δ ΜΗ
24	(92)	1524	ΦΜΡ Π ΔΗ Δ
25	(96)	1542	ΥΡ Ξ ΜΗ ΔΡ ΔΝ Δ
26	(104)	1547	Ξ Κ ΜΗ Ξ
27	(123)	1566	Ξ ΗΠ Ω Ξ
28	(133)	1570	ΔΗ Δ ΥΗ ΕΛΔ
29	(137)	1592	Υ. ΥΠ. Κ. ΔΨ Δ
30	(167)	1614	Ξ ΗΡ ΦΩ Ε

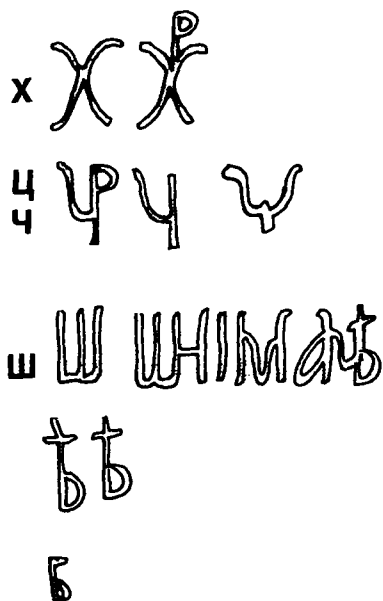
Εκ. 31. 16: 1378 (62). Άγιος Κλήμης Αχρίδας, 17: 1393 (14). Βασιλική Κοιμήσεως, Τρίκαλα. 18: 1413/1414 (65). Αγία Παρασκευή Μοναστήρι Ζαγορίου. 19: 1432 (67). Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου, Ζευγοστάσι Καστοριάς. 20: 1476 (75). Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Αχρίδα. 21: 1486 (76). Άγιος Νικόλαος Καστοριάς. 22: 1501 (82). Άγιος Στέφανος, Μετέωρα. 23: 1522 (90). Μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστης. 24: 1524 (92). Μονή Παναγίας Πορφύρας, Πρέσπα. 25: 1542 (96). Μονή Φιλανθρωπινών, Νησί Ιωαννίνων. 26: 1547 (104). Άγιοι Απόστολοι Καστοριάς. 27: 1566 (123). Μονή Βαρλαάμ Μετεώρων. 28: 1570 (133). Ναός στα Παλατίτσια (Βεργίνα). Ν. Ημαθίας. 29: 1592 (137). Ναός Μεταμορφώσεως Δρυόβουνο. Νομός Καστοριάς. 30: 1614 (167). Παναγία Τσιατσαπά Καστοριάς.

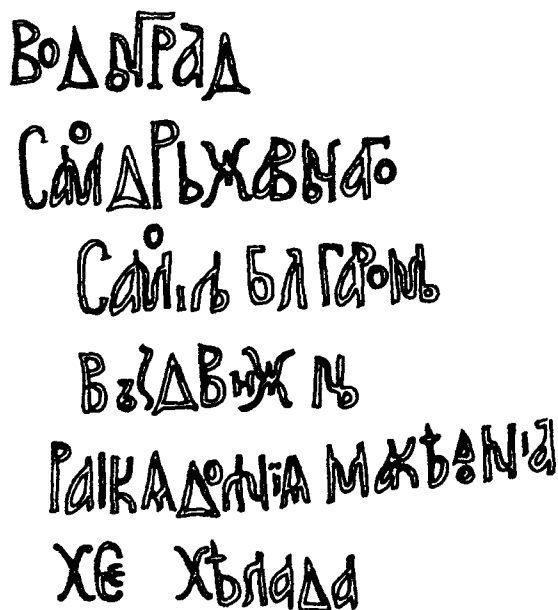
Εικ. 32. Επιλογή γραμμάτων του κυριλλικού αλφαβήτου της επιγραφής της Έδεσσας (σημ. στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας).

Εικ. 33. Επιλογή γραμμάτων του κυριλλικού αλφαβήτου της επιγραφής της Έδεσσας (σημ. στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας).

Εικ. 34. Επιλογή γραμμάτων του κυριλλικού αλφαβήτου της επιγραφής της Έδεσσας.

Εικ. 35. Επιλογή λέξεων στην κυριλλική επιγραφή της Έδεσσας.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

Η παράσταση της Θυσίας του Αβραάμ είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη στην παλαιοχριστιανική τέχνη, εμφανίζεται όμως αρκετά συχνά και στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους¹. Παρατηρώντας τη συχνότητα εμφάνισης του θέματος στην παλαιοχριστιανική τέχνη διαπιστώνουμε ότι απαντά πολύ συχνά σε σαρκοφάγους του 4ου και 5ου αιώνα² και μάλιστα σε συγκεκριμένα σημεία, καίρια για την οργάνωση των εικονογραφικών συνθέσεων σε αυτές³. Ωστόσο, πρωιμότερες είναι οι παραστάσεις του θέματος σε τοιχογραφίες στις κατακόμβες της Ρώμης, στις οποίες το θέμα εμφανίζεται ήδη από τον 3ο αιώνα αρκετά συχνά σε διάφορους εικονογραφικούς τύπους. Η πρωιμότερη παράσταση της θυσίας σώζεται στην κατακόμβη του Αγίου Καλλίστου στη Ρώμη, στην *Capella dei Sacramenti* A3 (πρώτο μισό του 3ου αιώνα), στην οποία ο Αβραάμ κι ο Ισαάκ εικονίζονται μετωπικοί και δεόμενοι (εικ. 1)⁴. Συνηθισμένος είναι κι ο εικονογραφικός τύπος του Αβραάμ με το μαχαίρι υψωμένο, ο οποίος κρατά από το χέρι τον Ισαάκ που βαστάζει τα ξύλα για τη θυσία, όπως για παράδειγμα στη γνωστή ως *Katakomba Anonima di Via Anapo*⁵. Από

1. Για σχετικά παραδείγματα βλ. τα αντίστοιχα λήμματα της E. Lucchesi-Palli στο *Lexikon der christlichen Ikonographie* I, 1968, «Abraham», στ. 20-35 και του K. Wessel, στο *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* I, 1966, «Abraham», στ. 11-22.

2. I. Speyart van Woerden, *The Iconography of the Sacrifice of Abraham, Vigiliae Christianae* 15/16 (1961/1962) 214-255. — E. Panelli, *Die Ikonographie der Opferung Isaaks auf den frühchristlichen Sarkophagen*, Marburg 2001, σ. 159-197 (κατάλογος των παραστάσεων).

3. Η Θυσία του Αβραάμ εικονίζεται στις δίλυνες σαρκοφάγους σχεδόν πάντα δεξιά από το κεντρικό μετάλλιο (*imago clipeata*), σε αντίστοιχη θέση με την παράδοση των Νόμων στον Μωυσή, βλ. Ε. Πανέλη, *Οι παραστάσεις της θυσίας του Αβραάμ και της Παράδοσης των Νόμων στον Μωυσή στο εικονογραφικό πρόγραμμα των παλαιοχριστιανικών σαρκοφάγων*, *Εγνατία* 11 (2007) 91-92. Στις απλές σαρκοφάγους της πρώιμης κωνσταντινείας εποχής (με κάλυμμα ή χωρίς κάλυμμα) η Θυσία του Αβραάμ τοποθετείται συνήθως στη δεξιά άκρη των σαρκοφάγων, ενώ σε αντίστοιχη θέση δεξιά εικονίζεται συνήθως η Έγερση του Λαζάρου ή η άντληση νερού από βράχο από τον Μωυσή ή τον Πέτρο, βλ. Ε. Panelli, ό.π. 159-197.

4. V. Flocchi-Nicolai – F. Bisconti – D. Mazzoleni, *Roms christliche Katakomben: Geschichte, Bilderwelt, Inschriften*, Regensburg 1998, σ. 116-117, εικ. 133.

5. J. Deckers – G. Mietke – A. Weiland, *Die Katakomba Anonima di Via Anapo: Repertorium der Malereien*, Βατικανό 1991, εικ. 7α.

τα μέσα του 4ου αιώνα σώζονται επίσης και εικονογραφικές συνθέσεις με περισσότερο αφηγηματικό χαρακτήρα, όπως η τοιχογραφία στη Νέα Κατακόμβη στη Via Latina, όπου εικονίζεται στην κάτω ζώνη και το εικονογραφικό μοτίβο του υπηρέτη που οδηγεί τον όνο προς τη θυσία (εικ. 2)⁶. Αρκετά πρόωπη (πρώτο μισό του 3ου αιώνα) είναι και η παράσταση της Θυσίας του Αβραάμ στη Συναγωγή στη Δούρα Ευρωπό, για την οποία ωστόσο δύσκολα μπορούμε να αναζητήσουμε εικονογραφικά παράλληλα στην παλαιοχριστιανική τέχνη, καθώς παρουσιάζει πολλές εικονογραφικές ιδιαιτερότητες⁷.

Πέραν τούτων, το θέμα απαντά αρκετά συχνά και στη μικροτεχνία, σε φυλακτά, λυχνάρια, ελεφαντοστέινες πυξίδες, υάλινα αγγεία κι άλλα είδη τέχνης, στα οποία ανάλογα με τον συνδυασμό των παραστάσεων άλλοτε μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχει συμβολικό χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα στις ελεφαντοστέινες πυξίδες⁸, και άλλοτε περισσότερο διακοσμητικό χαρακτήρα⁹. Πλήθος παραστάσεων σώζονται επίσης και

6. A. Ferrua, *Le Pitture della Nuova Catacomba di Via Latina*, Βατικανό 1960, σ. 55-56, πίν. 99. — L. Kötzsche-Breitenbruch, Die neue Katakomben an der Via Latina in Rom, *JbAC Ergbd.* 4 (1976) 13 κ.ε. — J. Engemann, Altes und Neues zu Beispielen heidnischer und christlicher Katakombenbilder im spätantiken Rom, *JbAC* 26 (1983) 141-150. — W. Tronzo, *The Via Latina Catacomb. Imitation and Discounting in 4th century Roman Painting*, Pennsylvania 1986, σ. 51-65, εικ. 76-77. — A. Ferrua, *The Unknown Catacomb. A Unique Discovery of Early Christian Art*, Φλωρεντία 1991, σ. 90-94.

7. Για ζητήματα σχετικά με την ερμηνεία και εικονογραφία της παράστασης βλ. R. Meyer, Betrachtungen zu drei Fresken der Synagoge von Dura-Europos, *Theologische Literaturzeitung* 74 (1949) 29-38. — A. S. Clair, The Torah Shrine at Dura Europos: A Re-evaluation, *JbAC* 29 (1986) 109-117. — H. Kessler, Prophetic Portraits in the Dura Synagogue, *JbAC* 30 (1987) 149-155. — K. Weitzmann - H. Kessler, *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art*, Washington 1990, σ. 156-183. — E. Kessler, Art Leading the Story: the Aqedah in Early Synagogue Art, στον τόμο: L. I. Levine - Z. Weiss (επιμ.), *From Dura to Sephoris: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity*, Portsmouth, Rhode Island 2000, σ. 73-81.

8. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στη γνώση στη βιβλιογραφία ως «Μεγάλη πυξίδα του Βερολίνου», στην οποία η Θυσία του Αβραάμ συμπληρώνει μια μεγαλοπρεπή εικονογραφική σύνθεση του διδάσκοντος Χριστού ανάμεσα στους Αποστόλους, βλ. W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz 1976, αρ. κατ. 161. — A. S. Clair, The Iconography of the Great Berlin Pyxis, *Jahrbuch der Berliner Museen* 20 (1978) 5-27. — A. Cutler, Five Lessons in Late Roman Ivory, *Journal of Archeology* 6 (1993) 1-10. — B. Domagalski, Zur biblischen Ikonographie im frühchristlichen Deutschland, *JbAC Ergbd* 23 (1996) 529 κ.ε. — Katalog Paderborn, C. Stiegemann (επιμ.): *Frühchristliche Kunst in Rom und Konstantinopel. Schätze aus dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst Berlin*, Paderborn (1997) αρ. κατ. 62. Αντίθετα πολύ πιο απλές είναι οι εικονογραφικές συνθέσεις στις υπόλοιπες σαρκοφάγους της ίδιας ομάδας, βλ. W. F. Volbach, ό.π., αρ. κατ. 162-164.

9. Σχετικά με την εικονογραφία της παράστασης σε τελείως διαφορετικά μεταξύ τους είδη τέχνης και σε χρηστικά αντικείμενα από διάφορα υλικά βλ. A. de Waal, Das Opfer Abrahams auf einer orientalischen Lampe, *Römische Quartalschrift* 1 (1904) 21-34. — A. Smith, Sacrifice of Isaac in Christian Art, *American Journal of Archeology* 26 (1922) 159-169. — I. Spegari van Woerden, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 243-255. — E. Franchi, Le matrice in gesso per

στις παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγους, μερικές από τις οποίες είναι μάλιστα με ακρίβεια χρονολογημένες βάσει επιγραφών¹⁰.

Παρόλο που οι παλαιοχριστιανικές παραστάσεις της Θυσίας του Αβραάμ έχουν αποτελέσει αρκετά συχνά αντικείμενο έρευνας¹¹, δεν ισχύει το ίδιο για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή. Σποραδικές αναφορές στην εικονογραφία του θέματος και συνάμα κάποιες προσπάθειες ερμηνείας γίνονται συχνά από διάφορους μελετητές κατά την παρουσίαση της παράστασης της θυσίας σε εικονογραφικά προγράμματα ναών, οι οποίες συνήθως αποσκοπούν στην ερμηνεία των εικονογραφικών ιδιαιτεροτήτων των συγκεκριμένων παραστάσεων στους ναούς που παρουσιάζονται σε κάθε μελέτη¹² κι όχι στη βαθύτερη ερμηνευτική προσέγγιση του θέματος και τη συνολική θεώρησή του.

Στους βυζαντινούς χρόνους παρατηρούμε αρχικά ότι η σκηνή της Θυσίας του Αβραάμ σώζεται σχεδόν αποκλειστικά σε εικονογραφημένα χειρόγραφα, τα οποία όπως θα δούμε και στη συνέχεια, χρονολογούνται από τον 9ο αιώνα και εξής, ενώ στη μεταβυζαντινή εποχή πληθαίνουν οι παραστάσεις του θέματος σε εκκλησίες, στον νάρθηκα ή συνηθέστερα στην πρόθεση. Συγκρινόμενη με τις πρώιμες παραστάσεις της θυσίας, στις οποίες ο Αβραάμ παριστάνεται συνήθως όρθιος, μετωπικός, με υψωμένο το δεξί του χέρι για τη θυσία και αγγίζοντας με το αριστερό το κεφάλι του γιου του, ο οποίος γονατίζει δίπλα του, όπως φαίνεται για παράδειγμα σε μια σαρκοφάγο στο Βατικανό, Museo Pio Cristiano (εικ. 3)¹³, η εικονογραφία της Θυσίας του Αβραάμ μεταβάλλεται ριζικά στους

Lucerne del Museo Archeologico di Milano, *Notizie dal Chiostro del Monastero Maggiore* 49/50 (1992) 103-133.

10. E. Panelli, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 159-197.

11. J. Wilpert, Das Opfer Abrahams in der altchristlichen Kunst, *Römische Quartalschrift* 1 (1887) 126-159. — A. M. Smith, The Iconography of the Sacrifice of Isaac in Early Christian Art, *AJA* 26 (1922) 159-173. — I. Speyart van Woerden, The Iconography of the Sacrifice of Abraham, *Vigiliae Christianae* 15/16 (1961/1962) 214-255. — H. J. Geischer, Heidnische Parallelen zum frühchristlichen Bild des Isaak Opfers, *JbAC* 10 (1967) 127-144. — J. Gutmann, The Sacrifice of Isaac: Variations on a Theme in Early Jewish and Christian Art, στον τόμο: D. Ahrens (επιμ.), *Θάσος των Μουσών. Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für J. Fink zum 70. Geburtstag*, Köln 1989, σ. 115-122.

12. Ν. Δρανδάκης, 'Ο εις 'Αρτόν Ρεθύμνης ναύτοκος τοῦ 'Αγίου Γεωργίου, *Κρητικά Χρονικά* 11 (1957) 84-85. — Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα, Αθήνα 1971, σ. 18. — Γ. Γούναρης, Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 11-13. — Θ. Λίβα-Ξανθάκη, Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντζίλιου, Ιωάννινα 1980, σ. 22-23. — Α. Τούρτα, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Αθήνα 1991, σ. 70-71.

13. F. W. Deichmann - G. Bovini - H. Brandenburg, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage I. Rom und Ostia*, Wiesbaden 1967, σ. 43, αρ. κατ. 45, πίν. 15. — E. Panelli, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 189, αρ. κατ. 82. — G. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, Μόναχο 2000, σ. 21, 261 αρ. κατ. 10, 277, 288, 614.

υστεροβυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους. Αλλαγές παρατηρούνται τόσο ως προς το βασικό εικονογραφικό σχήμα των δύο κύριων προσώπων όσο και ως προς τις λεπτομέρειες ή τα δευτερεύοντα στοιχεία της παράστασης: οι παράγοντες ωστόσο που επηρέασαν την εξέλιξη της εικονογραφίας στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές σχετικά με την ερμηνεία του θέματος, αξίζει να διερευνηθούν διεξοδικότερα.

Ιδιαίτερα ενδεικτικά για την ερμηνεία του θέματος είναι ορισμένα αποσπάσματα από ομιλίες Πατέρων της Εκκλησίας, στις οποίες περιγράφεται η «εικόνα» της Θυσίας του Αβραάμ που αντίκρυσαν. Εδώ βέβαια τίθεται το θέμα ποια ακριβώς εικόνα εννοούν, γιατί, όπως προαναφέρθηκε, η παράσταση εμφανίζεται στην παλαιοχριστιανική εποχή, από την οποία προέρχονται και οι περισσότερες προσπάθειες ερμηνείας της Θυσίας του Αβραάμ από Πατέρες της Εκκλησίας, σε πάρα πολλά είδη τέχνης και σε διαφορετικές εικονογραφικές παραλλαγές¹⁴. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να διακρίνουμε δύο κατηγορίες πατερικών κειμένων:

Στην πρώτη περιγράφεται η Θυσία του Αβραάμ λίγο-πολύ ως μια δημόσια εκτέλεση που γίνεται κατά τέτοιον τρόπο ώστε να μοιάζει με τις δημόσιες εκτελέσεις χριστιανών μαρτύρων με αποκεφαλισμό. Ήδη από τον 2ο αι. ο Μελίτων από τις Σάρδεις παρατηρεί¹⁵: Ἄλλὰ Χριστὸς ἔπαθεν, Ἰσαὰκ δὲ οὐκ ἔπαθεν τύπος γὰρ ἦν τοῦ μέλλοντος πάσχειν Χριστοῦ. Ἄλλὰ καὶ ὁ τύπος τοῦ Χριστοῦ γενόμενος ἔκπληξιν καὶ φόβον παρεῖχεν τοῖς ἀνθρώποις. Ἦν γὰρ θεάσασθαι μυστήριον καινόν, υἱὸν ἀγόμενον ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐπ' ὄρος εἰς σφαγὴν ... Ἦν οὖν ἐν μέσῳ προκείμενος Ἰσαὰκ πεποδισμένος ὡς κριός, καὶ Ἀβραάμ παρεστὼς καὶ κρατῶν γυμνὸν τὸ ξίφος, οὐκ αἰδούμενος φονεῦσαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ. Το ἀπόσπασμα αυτό μας κάνει να φανταστούμε τη Θυσία του Αβραάμ ως μια σκηνή που διαδραματίζεται ἐν μέσῳ ενός ακροατηρίου, το οποίο παρακολουθεί την ὅλη διαδικασία, ὅπως περίπου συνέβαινε με τις εκτελέσεις μαρτύρων στην ὕστερη ρωμαϊκή εποχή. Το πιο χαρακτηριστικό εικονογραφικό

14. Αν και στην παλαιοχριστιανική εποχή έχει αποκρυσταλλωθεί (κυρίως στις σαροφάγους) ἓνας συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος, αρκετά συνοπτικός, ωστόσο υπόκειται κι αυτός σε διάφορες μεταβολές, ἐτσι ὥστε να παρατηρεῖται μια εξέλιξη ὡς πρὸς τὴν εικονογραφία καὶ ερμηνεία τῆς παράστασης, βλ. E. Paneli, ὁ.π. (υποσημ. 2), σ. 144-146.

15. J. von Otto, *Corpus Apologetarum Christianorum saeculi secundi*³ 9, Jena 1881, σ. 417. Ελαφρά παραλλαγμένο αποδίδεται το ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ομιλία τοῦ Μελίτωνα στὴν PG 5, 1216-1217. Για ἀναλυτικὸ σχολιασμὸ τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν βλ. D. Lerch, *Isaaks Opferung christlich gedeutet*, Tübingen 1950, σ. 28-30. — F. Nikolasch, *Das Lamm als Christussymbol in den Schriften der Väter*, Βιέννη 1963, σ. 90. — H. J. Geischer, *Das Problem der Typologie in der ältesten christlichen Kunst. Isaak Opfer und Jonas Wunder*, Heidelberg 1966 (δακτυλογραφημένη διατριβή), σ. 58.

παράλληλο είναι μια ελεφαντοστέινη πυξίδα που απεικονίζει τον αποκεφαλισμό του Αγίου Μηνά και βρίσκεται στο British Museum¹⁶.

Χαρακτηριστικό είναι και ένα απόσπασμα από ομιλία του Ζήνωνα από τη Βερόνα, ο οποίος περιγράφοντας τη θυσία γράφει¹⁷: *religious carnifex stringit gladium*, δηλ. ένας ευσεβής δήμιος κράτησε (κατά λέξη: έσφιξε) το ξίφος. Ειδικά ο όρος *carnifex*, που μεταφράζεται ως δήμιος, μας παραπέμπει σαφέστατα σε παραστάσεις αποκεφαλισμού είτε χριστιανών μαρτύρων είτε και σε ακόμη παλαιότερες παραστάσεις (υστερορωμαϊκής εποχής) εκτελέσεων εχθρών με ξίφος¹⁸.

Καθοριστική είναι η ερμηνεία αυτή και για την εικονογραφία του θέματος στην παλαιοχριστιανική τέχνη. Στις περισσότερες παραστάσεις παρατηρούνται αρκετές αποκλίσεις από το κείμενο της Γένεσης 22, 1-19. Για παράδειγμα το γεγονός ότι ο Ισαάκ στις σαρκοφάγους της εποχής του Μεγάλου Κωνσταντίνου δεν εικονίζεται ποτέ ξαπλωμένος πάνω στον βωμό, όπως αναφέρεται στη Γένεση (Γέν. 22, 9), αλλά γονατιστός με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα δίπλα σε έναν μαρμάρينو βωμό κατασκευασμένο σύμφωνα με τα αρχαία ελληνικά εικονογραφικά πρότυπα κι όχι από φθαρτά υλικά όπως θα συνηθιζόταν σε μια τριήμερη πορεία προς το όρος¹⁹, μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τις γραπτές μαρτυρίες που προαναφέρθηκαν. Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, πιθανότατα είναι και η επίδραση εικονογραφικών προτύπων από μυθολογικές παραστάσεις ανθρωποθυσιών ή από αρχαίες παραστάσεις εκτελέσεων εχθρών κοντά σε βωμούς²⁰. Ο συσχετισμός της Θυσίας του Αβραάμ με τις θυσίες μαρτύρων

16. W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz² 1952, σ. 83, αρ. κατ. 182. — W. F. Volbach — M. Hirmer, *Frühchristliche Kunst. Die Kunst der Spätantike in West- und Ostrom*, Μόναχο 1958, σ. 89, εικ. 236. — H.-J. Geischer, *Heidnische Parallelen zum frühchristlichen Bild des Isaak Opfers*, *JbAC* 10 (1967) 141, πίν. 17d. — K. Χαραλαμπίδου, *Ο αποκεφαλισμός των μαρτύρων εις τας ιστορικοφιλολογικάς πηγάς και την βυζαντινήν τέχνην*², Αθήνα 1989, σ. 117-118, πίν. 9.

17. Zeno, *PL* 11, 418-419.

18. Ο H.-J. Geischer, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 135 κ.ε. δίνει μάλιστα έναν κατάλογο αρχαίων μυθολογικών παραστάσεων με ανθρωποθυσίες και εκτελέσεις εχθρών με ξίφος, τις οποίες συγκρίνει εικονογραφικά με τις παλαιοχριστιανικές παραστάσεις της Θυσίας του Αβραάμ. Παρόμοια και ο K. Χαραλαμπίδης, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 93-118 συγκρίνει μυθολογικά και ιστορικά θέματα με παραστάσεις αποκεφαλισμού στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή τέχνη με την εικονογραφία παλαιοχριστιανικών παραστάσεων αποκεφαλισμού των μαρτύρων της εκκλησίας.

19. Σχετικά με τα είδη βωμών στην αρχαία ελληνική τέχνη βλ. D. Aktseli, *Altäre in der archaischen und klassischen Kunst*, Marburg 1995, σ. 12-14.

20. Όπως παρατηρεί ο H.-J. Geischer, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 139-141, αρκετά είναι τα παραδείγματα εκτελέσεων εχθρών με ξίφος στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή γλυπτική. Παρ' όλο που το θέμα των παραστάσεων αυτών διαφέρει σημαντικά συγκρινόμενο με τις ανθρωποθυσίες στην αρχαία ελληνική τέχνη, η εικονογραφία τους παρουσιάζει ωστόσο πολλές ομοιότητες.

των πρώτων χριστιανικών χρόνων είναι εμφανέστερος σε μια μικρή ομάδα παλαιοχριστιανικών παραστάσεων στις οποίες ο Ισαάκ εικονίζεται γονατιστός με τα μάτια του δεμένα κατά το πρότυπο των χριστιανών μαρτύρων, ενώ ο Αβραάμ έχει το δεξί του χέρι υψωμένο για τη θυσία του γιου του. Το εικονογραφικό αυτό μοτίβο εμφανίζεται σε διάφορα είδη τέχνης, όπως σε ένα υάλινο επίχρυσο αγγείο του 4ου αι. στο Βατικανό²¹, σε μια ομάδα από πήλινα πλακίδια από τη Βόρεια Αφρική²² καθώς και σε μια σαρκοφάγο του 5ου αιώνα από την Tarragona²³.

Τελείως διαφορετική είναι η περιγραφή μιας συγκεκριμένης εικόνας της Θυσίας του Αβραάμ σε μια ομιλία με τίτλο *Εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἰσαάκ*, η πατρότητα της οποίας αμφισβητείται. Κατά άλλους μελετητές πρόκειται για δύο ομιλίες που σώζονται με τα ονόματα δύο διαφορετικών Πατέρων της Εκκλησίας, του Γρηγορίου Νύσσης και του Εφραίμ από τη Σύρο, ενώ κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι δεν αποκλείεται να αντέγραψαν και οι δύο από μια τρίτη πηγή²⁴. Το πιο χαρακτηριστικό απόσπασμα αυτής της ομιλίας έχει ως εξής: *εἶδον πολλάκις ἐπὶ γραφῆς εἰκόνα τοῦ πάθους, καὶ οὐκ ἄδακρυτὶ τὴν θέαν παρῆλθον, ἐναργῶς τῆς τέχνης ὑπ' ὅφιν ἀγούσης τὴν ἱστορίαν. Πρόκειται ὁ Ἰσαάκ τῷ πατρὶ παρ' αὐτῷ τῷ θυσιαστηρίῳ, ὀκλάσας ἐπὶ γόνυ, καὶ περιηγμένος ἔχων εἰς τοῦ πίσω τὰς χεῖρας· ὁ δὲ ἐπιβεβηκὼς κατόπιν τῷ πόδε τῆς ἀγκύλης, καὶ τῇ λαῖᾳ χειρὶ τὴν κόμην τοῦ παιδὸς πρὸς ἑαυτὸν ἀνακλάσας, ἐπικύπτει τῷ προσώπῳ, ἐλεεινῶς πρὸς αὐτὸν ἀναβλέποντι, καὶ τὴν δεξιὰν καθωπλισμένην τῷ ξίφει πρὸς τὴν σφαγὴν κατευθύνει, καὶ ἄπτεται ἤδη τοῦ σώματος ἢ τοῦ ξίφους ἀκμὴ καὶ τότε αὐτῷ γίνεται θεόθεν φωνὴ τὸ ἔργον καλῶουσα.*

Εκτός από τη συναισθηματική φόρτιση που προκάλεσε στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς αυτή η εικόνα, όπως φαίνεται ιδιαίτερα χαρα-

21. Ch. R. Morey - G. Ferrari, *The Gold-Glass Collection of the Vatican Library with Additional Catalogues of Other Gold Glass Collections*, Βατικανό 1959, αρ. κατ. 71.

22. Στα πλακίδια αυτά ο Αβραάμ εικονίζεται μάλιστα να τραβά τον γιο του από το μαντίλι με το οποίο ήταν δεμένα τα μάτια του θυσιάζόμενου προκειμένου να αποφύγει τη φρίκη της θυσίας, βλ. J. Gutmann, *Revisiting the Binding of Isaac Mosaic in the Beth Alpha*, *Bulletin of the Asia Institute* 6 (1992) 80, πίν. 3.

23. H. Schlunk - Th. Hausschild, *Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit. Hispania Antiqua*, Μαδρίτη 1978, σ. 132 κ.ε., πίν. 24. — E. Panelli, ό.π. (υποσημ. 2), αρ. κατ. 76.

24. Η ομιλία αυτή σώζεται με το όνομα του Γρηγορίου Νύσσης, PG 46, 572 αλλά και του Εφραίμ του Σύρου, *Λόγος εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἰσαάκ*, *Monumenta biblica et ecclesiastica*, I, 1, σ. 43 κ.ε. Σχετικά με το ζήτημα της πατρότητας αυτής της ομιλίας βλ. D. Lerch, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 79-82. — H. J. Geischer, *Das Problem der Typologie in der ältesten christlichen Kunst. Isaak Opfer und Jonas Wunder*, Heidelberg 1966 (δακτυλογραφημένη διατριβή), σ. 49-50. — E. Panelli, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 7.

κτηριστικά από τη φράση της προηγούμενης ομιλίας οὐκ ἄδακρυτὶ τὴν θεάν παρῆλθον, σημαντικότερη είναι και η διαπίστωση ότι η συγκεκριμένη περιγραφή της εικόνας της θυσίας είναι ένα από τα πατερικά συγγράμματα που χρησίμευσαν ως αποδεικτικό υλικό κατά τη διάρκεια της 7ης Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια (787)²⁵, κατά την οποία αποκαταστάθηκε η προσκύνηση των εικόνων και αναιρέθηκε η εικονοκλαστική σύνοδος του 754.

Κατά περίεργο τρόπο η εικόνα που περιγράφεται από τον Γρηγόριο Νύσσης ή τον Εφραίμ τον Σύρο αντιστοιχεί σχεδόν απόλυτα στον εικονογραφικό τύπο της Θυσίας του Αβραάμ στη βυζαντινή ζωγραφική, ο οποίος διαμορφώθηκε πολύ αργότερα, στην υστεροβυζαντινή εποχή, και καθιερώθηκε κυρίως στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα που πλησιάζουν αρκετά τον εικονογραφικό τύπο που περιγράφεται είναι η παράσταση της θυσίας στον ναό της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (11ος αι.) (εικ. 4)²⁶, στην οποία το μεγαλύτερο τμήμα της παράστασης το καταλαμβάνει μια σπάνια σκηνή της προετοιμασίας με το φόρτωμα του γαϊδουριού με τα απαραίτητα για τη θυσία. Στο άνω αριστερό ωστόσο τμήμα αυτής της εικονογραφικής σύνθεσης σώζεται η σκηνή της θυσίας, στην οποία ο Αβραάμ εικονίζεται γυρισμένος σχεδόν μπρούμυτα να πατά με το δεξί του γόνατο πάνω στο σώμα του Ισαάκ, ο οποίος γονατίζει δίπλα του. Η στάση αυτή του Αβραάμ, ο οποίος πατά σχεδόν πάνω στο σώμα του γονατιστού του γιου για να τον θυσιάσει, αποδίδει όλη τη δραματική ένταση της στιγμής της θυσίας και ταιριάζει σχεδόν απόλυτα με την περιγραφή του αποσπάσματος της ομιλίας που προαναφέρθηκε που παρουσιάζει τον Αβραάμ ἐπιβεβηκότα τῷ πόδε τῆς ἀγκύλης²⁷. Ωστόσο, δεν γνωρίζει την εποχή αυτή ιδιαίτερη διάδοση, καθώς σε ένα λίγο μεταγενέστερο μνημείο, στον ναό της Θεοτόκου στη Studenica (1208/1209) (εικ. 5)²⁸, ο Αβραάμ εικονίζεται να γονατίζει με τα δυο του γόνατα στο έδαφος. Στο δεξί του χέρι κρατά υψωμένο το ξίφος, ενώ

25. Όπως παρατηρεί και ο H.-J. Geischer, ό.π., σ. 71, υποσημ. 328, η συγκεκριμένη περιγραφή της εικόνας της Θυσίας του Αβραάμ στην ομιλία που προαναφέρθηκε σώζεται αυτολεξεί στα Πρακτικά της Οικουμενικής Συνόδου, βλ. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et complissima collectio*, 13,9.

26. R. Hamman-MacLean – H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Giessen 1963, (Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas III-V) σ. 15-17, πίν. 19.

27. Γρηγόριος Νύσσης, PG 46, 572.

28. G. Millet – A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine, Monténégro) II*, Παρίσι 1954, πίν. 37.2. Όπως παρατηρεί και ο K. Wessel (υποσημ. 1), σ. 17, η παράσταση είναι πολύ πιο συντηρητική ως προς την οργάνωση και εικονογραφία των μορφών σε σχέση με άλλα μνημεία του 13ου αιώνα, παρατήρηση που ισχύει σε μεγάλο βαθμό και για την τεχνοτροπία της.

με το αριστερό τραβά δυνατά τον Ισαάκ από την κόμη του, ο οποίος γονατίζει δεξιά δίπλα στον πατέρα του. Η χειρ του Θεού προς την οποία στρέφεται ο Αβραάμ, προβάλλει και εδώ από τα αριστερά, όπως στις περισσότερες παραστάσεις της θυσίας.

Μία από τις πιο αναπτυγμένες και αφηγηματικές εικονογραφικές συνθέσεις της Θυσίας του Αβραάμ που τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη του 13ου αιώνα σώζεται και στο Arilje²⁹, στην οποία παρατηρείται μια λεπτομερής ιστόρηση των δευτερευόντων επεισοδίων που σχετίζονται με τη θυσία, της διαταγής για τη θυσία (εικ. 6α), της πορείας προς τον τόπο της θυσίας (εικ. 6β) και της σκηνής με την απόπειρα εκτέλεσης της θυσίας (εικ. 6γ). Στην τελευταία ο Αβραάμ εικονίζεται σε ευρύ διασκελισμό να τραβά με μια έντονη κίνηση τον Ισαάκ από την κόμη, ο οποίος φαίνεται να κάνει μια απεγνωσμένη κίνηση προς τα δεξιά, χωρίς να έχει πέσει ακόμη στο έδαφος και να υψώνει το αριστερό του χέρι με μια ιδιόμορφη κίνηση προς τα πάνω, η οποία ομοιάζει αρκετά με τη χειρονομία της δέησης, ενώ το δεξί του χέρι είναι μετέωρο, σαν να θέλει να στηριχθεί με αυτό από τα βράχια στο δεξιό τμήμα της σύνθεσης. Η παράσταση παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες και με την παράσταση της θυσίας στην Περιβλεπτο του Μιστρά³⁰ κυρίως ως προς τον δραματισμό στην απόδοση των εικονιζόμενων μορφών (εικ. 7). Συγκεκριμένα, ο Ισαάκ εικονίζεται εδώ σχεδόν μπρούμυτα ξαπλωμένος να ακουμπά με τα δυο του χέρια στο έδαφος, ενώ ο Αβραάμ πατά με τα γόνατα πάνω στο σώμα του γιου του κρατώντας με το δεξί του χέρι το μαχαίρι υψωμένο προς τα πάνω.

Χαρακτηριστικό είναι και το εικονογραφικό μοτίβο του Αβραάμ που τραβά δυνατά από την κόμη τον γιο του, το οποίο εμφανίζεται στις περισσότερες από τις υστεροβυζαντινές τοιχογραφίες αυτής της εποχής, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στις παραστάσεις στο Arilje (εικ. 6 α-γ) ή στη Studenica (εικ. 5) που προαναφέρθηκαν. Το εικονογραφικό αυτό μοτίβο ταιριάζει απόλυτα με την περιγραφή της εικόνας στην ομιλία *Εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἰσαάκ* στην οποία, όπως προαναφέρθηκε, ο Αβραάμ *τῇ λαῖᾳ χειρὶ τὴν κόμην τοῦ παιδὸς πρὸς ἑαυτὸν ἀνακλάσας*, δηλ. αφού τράβηξε με το δεξί του χέρι τα μαλλιά του παιδιού του, ετοιμάζεται για την εκτέλεση της θυσίας.

Ας σημειωθεί ότι η κίνηση αυτή του Αβραάμ εμφανίζεται και νωρίτε-

29. G. Millet - A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine, Monténégro)* II, Παρίσι 1957, πίν. 83.1-3.

30. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 113. Σχετικά με την τοποθέτηση της παράστασης στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού και τον ευχαριστηριακό συμβολισμό της παράστασης βλ. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, σ. 27-28, 52.

ρα σε εικονογραφημένα βυζαντινά χειρόγραφα, το πρωιμότερο από τα οποία είναι μια μικρογραφία από την ιδιαίτερα διαδεδομένη στην εποχή της Χριστιανική Τοπογραφία του Κοσμά Ινδικοπλεύστη (Vat. Gr. 699 fol. 89r) (9ος αι)³¹. Το ίδιο εικονογραφικό μοτίβο επαναλαμβάνεται και σε ένα χειρόγραφο από την ίδια περίπου εποχή, που βρίσκεται στο Παρίσι (Bibl. Nat. Cod. gr. 510 fol. 174v) (εικ. 8)³². Ωστόσο οι παρατηρήσεις ορισμένων ερευνητών³³ ότι η εικονογραφία των παραστάσεων αυτών ταιριάζει γενικότερα στην εικόνα που περιγράφεται στην ομιλία με τίτλο *Εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἰσαάκ*³⁴ ισχύει μόνο ως προς το συγκεκριμένο εικονογραφικό μοτίβο. Συγκεκριμένα, παρατηρώντας τα εικονογραφημένα αυτά χειρόγραφα διαπιστώνουμε ότι ο Αβραάμ εικονίζεται και στις δύο περιπτώσεις ὀρθιος, σε ελαφρύ βηματισμό προς τα δεξιά³⁵ κρατώντας στο δεξί του χέρι υψωμένο το ξίφος για τη θυσία, ενώ με το αριστερό τραβά έντονα τον Ισαάκ από την κόμη προς το μέρος του, ο οποίος γονατίζει άλλοτε με τα δύο γόνατα άλλοτε με το ένα στο έδαφος ή στο πρώτο σκαλοπάτι ενός περίτεχνα κατασκευασμένου μαρμάρινου βωμού.

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι το εικονογραφικό αυτό μοτίβο δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στα βυζαντινά χειρόγραφα αυτής της εποχής αλλά απαντά σποραδικά και στον 6ο αιώνα, όπως φαίνεται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην παράσταση της Θυσίας του Αβραάμ σε μια μαρμάρινη πλάκα από άμβωνα που βρίσκεται στο Μουσείο της Εφέ-

31. Για την εικονογραφία της παράστασης και τις επιδράσεις που δέχθηκε βλ. C. Stornajolo, *Le miniature della Topografia cristiana di Cosma Indicopleuste*, Μιλάνο 1908, σ. 35-36. — D. Mouriki-Charalambous, *The Octateuch Miniatures of the Byzantine Manuscripts of Cosmas Indicopleustes*, Princeton 1970, σ. 1 κ.ε.

32. H. A. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale du VIe au XIVe siècle*, Παρίσι 1929, πίν. 37. — S. Der Nerzessian, *The Homilies of Gregory of Nazianzus*, DOP 16 (1962) 197-228. — L. Brubaker, *The Illustrated Copy of the Homilies of Gregory Nazianzus in Paris (Bibl. Nat. Cod. Gr. 510)*, Baltimore 1982 (διδακτορική διατριβή), σ. 384 κ.ε. Για σύγκριση με άλλα χειρόγραφα της μεσοβυζαντινής εποχής βλ. K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des IX oder X Jahrhunderts*², Βιέννη 1996, σ. 2 κ.ε. — H. Bachtal, *The Miniatures of the Paris Psalter*², Nendeln-Liechtenstein 1968, σ. 31 κ.ε., 43 κ.ε., 56 κ.ε., 60 κ.ε.

33. Την ομοιότητα αυτή σημειώνει ο N. Δρανδάκης, ὁ.π. (υποσημ. 12), σ. 85, ο οποίος παραπέμπει στον G. Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art Byzantine: les églises rupestres de Cappadoce*, τόμ. II², Παρίσι 1928, σ. 424.

34. Γρηγόριος Νύσσης, PG 572. Για το πρόβλημα της πατρότητας αυτής της ομιλίας βλ. υποσημ. 24.

35. Στον κώδικα Vat. gr. 699, ὁ.π. (υποσημ. 31) ο Αβραάμ στρέφει το κεφάλι του προς την άνω δεξιά γωνία της παράστασης, όπου εμφανίζεται η χείρ του Θεού, ενώ αντίθετα στον Par. Gr. 510, ὁ.π. (υποσημ. 32) ο Αβραάμ στρέφει το κεφάλι του προς τα άνω αριστερά, καθώς η χείρ του Θεού εικονίζεται λίγο μετά το κέντρο της ενιαίας εικονογραφικής σύνθεσης που περιλαμβάνει και τα προκαταρκτικά για τη θυσία επεισόδια.

σου (Selçuk-Museum) με προέλευση από το Kuşadasi³⁶, στην οποία το άνω μέρος του σώματος του Ισαάκ σχηματίζει μια έντονη καμπύλη προς τα πίσω, καθώς γονατίζει και με τα δυο του γόνατα πάνω στον βωμό της θυσίας με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα, ενώ ο πατέρας του τον τραβά από την κόμη του προς τα πίσω. Στην ίδια περίπου εποχή χρονολογείται και μια τοιχογραφία στο Καθολικό της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο όρος Σινά (εικ. 9)³⁷, στην οποία ο Ισαάκ εικονίζεται γονατιστός πάνω σε ένα ιδιόμορφο θυσιαστήριο που ομοιάζει με χριστιανική Αγία Τράπεζα, καθώς το άνω μέρος του είναι καλυμμένο με ύφασμα που φέρει το σημείο του Σταυρού³⁸. Ωστόσο η κίνηση του Αβραάμ, ο οποίος αρπάζει τον γιο του από την κόμη του για να τον θυσιάσει, διαφέρει ως προς τις λεπτομέρειές της, καθώς δεν διαγράφεται μια έντονη κίνηση προς τα πίσω, αλλά το άνω μέρος του σώματος του Ισαάκ παρουσιάζεται όρθιο, κάπως πιο ιερατικό. Εξάλλου, όλη η παράσταση έχει έντονα ευχαριστηριακό χαρακτήρα, όπως συμπεραίνουμε τόσο από την τοποθέτησή της σε αντίστοιχη θέση με τη θυσία της κόρης του Ιεφθάε (Κριτές 11, 30-40) κοντά στο Ιερό Βήμα, ένα θέμα σπανιότατο στη βυζαντινή τέχνη, όσο και από την εικονογραφία της παράστασης γενικότερα³⁹. Η κίνηση αυτή μπορεί να συγκριθεί και με τη μικρογραφία στο Ψαλτήρι του Chludon (εικ. 10)⁴⁰, στην οποία ο Αβραάμ επίσης τραβά τον γιο του από την κόμη, όχι όμως τόσο έντονα ώστε να τον κάνει να γύρει το κεφάλι προς τα πίσω. Το ίδιο περίπου εικονογραφικό μοτίβο επαναλαμβάνεται και στην εικονογράφηση ενός Ψαλμού σε ένα χειρόγραφο στο Παρίσι (Bibl. Nat. Cod. gr. 20, fol. 13r), με τη διαφορά ότι περιλαμβάνει μόνο το εικονογραφικό σύμπλεγμα πατέρα-γιου χωρίς τα συμπληρωματικά εικονογραφικά μοτί-

36. H. G. Severin, *Oströmische Reliefs mit Darstellungen des Abraham Opfers*, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 36 (1971) 44, εικ. 51. — S. Schrenk, *Typos und Antitypos in der frühchristlichen Kunst*, *JbAC Ergbd.* 21 (1995) 85, πίν. 21α.

37. Μ. Σωτηρίου, *Τοιχογραφία της θυσίας του Αβραάμ του Καθολικού της Μονής Σινά*, *AE* 92-93 (1953/1954 τόμ. 3) 45-48. — K. Weitzmann, *The Jephthah Panel in the Bema of the Church of St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, *DOP* 18 (1964) 341-352. — K. Weitzmann, *Die Kunst des Katharinenklosters*, στον τόμο: J. Galey (επιμ.), *Das Katharinenkloster auf dem Sinai*², Stuttgart-Zürich 1990, σ. 86-87, 93, εικ. 169. — S. Schrenk, ό.π., σ. 83-86.

38. Γενικά για τον συσχετισμό των όρων βωμός, τράπεζα και θυσιαστήριον στα πατερικά συγγράμματα βλ. H. Leclercq, *DACL* 1.2, «Autel», στ. 3156-3158. — J. Braun, *Lexikon für Theologie und Kirche* 1, «Altar», στ. 294-297.

39. K. Weitzmann, ό.π. (υπόσημ. 37), σ. 350-352. — H. G. Severin (υπόσημ. 36), σ. 70, εικ. 52. — S. Schrenk, ό.π. (υπόσημ. 36), σ. 87-88.

40. J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter I*, Helsingfors 1895, πίν. III.1 — J. D. Ștefănescu, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Βρυξέλλες 1936, σ. 146. — V. Lazarev, *Einige kritische Bemerkungen zum Chludov-Psalter*, *BZ* 39 (1929/1930) 279-284.

βα⁴¹. Ωστόσο, στα εικονογραφημένα χειρόγραφα της βυζαντινής εποχής φαίνεται να επικρατεί το εικονογραφικό μοτίβο του Αβραάμ που τραβά με το δεξί του χέρι τον γιο του από την κόμη προς τα πίσω, όπως καταδεικνύει μια ομάδα εικονογραφημένων Οκτατεύχων του 12ου αιώνα, στα οποία η Θυσία του Αβραάμ παρουσιάζεται αναλυτικά σε τέσσερα διαδοχικά επεισόδια. Πρόκειται για τους κώδικες Vat. gr. 746, fols. 81v-83r, Vat. gr. 747, fols. 43r-43v, για έναν κώδικα στο Topkapi Seray, (cod. I 8), fols. 87r-89r και ένα στη Σμύρνη, (cod. A 1), fols. 34v-35r⁴². Χαρακτηριστικό είναι ότι η σκηνή της απόπειρας εκτέλεσης της θυσίας από τον Αβραάμ εμφανίζεται σε όλους τους κώδικες στην τρίτη κατά σειρά μικρογραφία (εικ. 11γ), καθώς τις δύο πρώτες καταλαμβάνουν η διαταγή για τη θυσία και η πορεία προς τον τόπο της θυσίας (εικ. 11α-11β), ενώ την τέταρτη η επιστροφή από τον τόπο της θυσίας κι η υπόσχεση για την απόκτηση απογόνων (εικ. 11δ).

Μπορούμε κατά συνέπεια να υποθέσουμε ότι υπήρχαν και παλαιότερα εικονογραφικά πρότυπα στα οποία ο Αβραάμ κινείται με ένταση προς τα δεξιά προκειμένου να θυσιάσει τον γιο του, τα οποία ανάγονται στους παλαιοχριστιανικούς ή πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Αυτά θα αποτέλεσαν πιθανότατα πηγή έμπνευσης για τους καλλιτέχνες των βυζαντινών χειρογράφων. Στη συνέχεια ο εικονογραφικός αυτός τύπος εμφανίστηκε στην εντοίχια βυζαντινή ζωγραφική όπου και επικράτησε, καθώς αποδίδει με τον καλύτερο τρόπο όλη την ένταση και δραματικότητα της απόπειρας εκτέλεσης της θυσίας. Ακόμη, ο αφηγηματικός χαρακτήρας των χειρογράφων επηρέασε κατά πάσα πιθανότητα και την εντοίχια ζωγραφική, όπως φαίνεται από την ενσωμάτωση ολοένα και περισσότερων από τα δευτερεύοντα, προκαταρκτικά της θυσίας επεισόδια στις εικονογραφικές συνθέσεις των ναών –το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για αυτόν τον αναλυτικό τύπο αποτελούν οι σωζόμενες παραστάσεις στο Αγίλε (εικ. 6α-γ)⁴³. Αξιοπρόσεκτο είναι και το ότι στην εντοίχια ζωγραφική δεν σώζονται

41. J. J. Tikkanen, ό.π., εικ. 60. — H. A. Omont, ό.π. (υποσημ. 32), πίν. 37. — S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Âge*, Παρίσι 1966, πίν. 37.

42. D. Hesseling, *Miniatures de l'Octateuque Grec de Smyrne*, Leyden 1909, πίν. 78-81. — K. Weitzmann, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint II. Octateuch*, Princeton 1999, σ. 87-88.

43. Η εικονογραφική σύνθεση της Θυσίας του Αβραάμ στον ναό της Θεοτόκου στο Αγίλε είναι αυτή που πλησιάζει χρονολογικά περισσότερο τις παραστάσεις στις Οκτατεύχους. Όπως παρατηρεί και ο Γ. Γούναρης, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 12 είναι αναμενόμενο να παρουσιάζει και τις περισσότερες ομοιότητες με την εικονογραφία των Οκτατεύχων, ενώ αντίθετα σε άλλες υστεροβυζαντινές και μεταβυζαντινές παραστάσεις του θέματος γίνεται η προσπάθεια ένταξης των επεισοδίων αυτών, π.χ. της αναμονής των υπηρετών με τον όνο, σε μια ενιαία εικονογραφική σύνθεση, όπως για παράδειγμα στη Μονή Ντίλιου, βλ. Θ. Λίβα-Ξανθάκη, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 22-23.

καθόλου παραστάσεις της επιστροφής από τη θυσία και της υπόσχεσης για την απόκτηση απογόνων, όπως στις βυζαντινές Οκτατεύχους. Το γεγονός αυτό οφείλεται πιθανότατα στο ότι το τελευταίο αυτό θέμα είναι δύσκολο να συσχετιστεί με το ευχαριστηριακό περιεχόμενο που λαμβάνει αυτήν την εποχή η παράσταση ως τύπος του πάσχοντος Χριστού. Στη διαπίστωση αυτή συνηγορούν η τοποθέτηση των παραστάσεων κοντά στο Ιερό Βήμα⁴⁴, κυρίως στην πρόθεση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, αλλά και οι ερμηνείες που δόθηκαν από τους Πατέρες της Εκκλησίας που προσπαθούν να συσχετίσουν καθένα από τα χωρία της βιβλικής διήγησης (Γέν. 22, 1-19) με τη σταυρική θυσία και Ανάσταση του Χριστού⁴⁵.

Στην παλαιοχριστιανική τέχνη, στην οποία ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, επικράτησε ένας πολύ συνοπτικός εικονογραφικός τύπος, ο Αβραάμ εικονίζεται συνήθως να αγγίζει με το αριστερό του χέρι το κεφάλι του γιου του, που γονατίζει δίπλα του (εικ. 1), μια χειρονομία που δεν αποδίδει καθόλου την ένταση της θυσίας, συγκρινόμενη με τις βυζαντινές απεικονίσεις του θέματος. Το ίδιο ισχύει και για τις πιο πρώιμες κωνσταντίνειες παραστάσεις, στις οποίες η μορφή του Αβραάμ παρουσιάζεται με ιδιαίτερα έντονη κίνηση προς τα δεξιά, αποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο τη δραματικότητα της στιγμής, όπως φαίνεται για παράδειγμα στη σαρκοφάγο στο S. Marcello di Capua (εικ. 12)⁴⁶. Η χειρονομία αυτή, η οποία δεν ταιριάζει καθόλου με την ένταση της κίνησης της μορφής του Αβραάμ, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως κίνηση ευλογίας του πατέρα

44. Το πρωιμότερο παράδειγμα είναι ο Άγιος Βιτάλιος στη Ραβέννα βλ. F. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaik von Ravenna*, Baden-Baden 1958, πίν. 315. — Του ιδίου, *Ravenna Hauptstadt des spätantiken Abendlandes I: Geschichte und Monumente*, Wiesbaden 1969, σ. 235-239. — S. Schrenk, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 58-60. — Α. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843-1204)*, σ. 46. Σχετικά με τη σταθεροποίηση της τοποθέτησης της παράστασης κοντά στο Ιερό Βήμα βλ. E. Lucchesi-Palli, ό.π. (υποσημ. 1), στ. 29. — K. Wessel, ό.π. (υποσημ. 1), στ. 15-17.

45. Όπως παρατηρεί και ο D. Lerch, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 68-106, ήδη από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους πολλά χωρία της βιβλικής διήγησης για τη Θυσία του Αβραάμ ερμηνεύθηκαν σε σχέση με τη σταυρική θυσία του Ιησού: η υπακοή του Αβραάμ στη διαταγή για τη θυσία του γιου του σε συσχετισμό με τη σταυρική θυσία, ενώ η τριήμερη πορεία προς το όρος Μοριά σε σχέση με την πορεία προς τον Γολγοθά αντίστοιχα. Σε ορισμένες πατερικές ομιλίες γίνεται εξάλλου εκτενής σχολιασμός καθενός από τα χωρία της βιβλικής διήγησης, όπως στην 47η ομιλία του Ιωάννη Χρυσοστόμου, PG 54, 428-434.

46. J. Dresken-Weiland, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage II*, Μάιντς 1998, σ. 4-5, αρ. κατ. 11 (πίν. 3,3, 5,1-3). Η παράσταση αυτή περιλαμβάνει μάλιστα συνοπτικά και δευτερεύοντα επεισόδια της βιβλικής διήγησης, όπως την απεικόνιση του Ισαάκ που κουβαλά τα ξύλα για τη θυσία ή, στο βάθος της παράστασης, του όνου (Γέν. 22, 3-5). Σχετικά με την εικονογραφία του Ισαάκ ο οποίος κουβαλά μόνος του τα ξύλα για τη θυσία στην παλαιοχριστιανική τέχνη βλ. H.-J. Geischer, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 53-55. — E. Panelli, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 45-50.

προς τον γιο του ως αποτέλεσμα της υπακοής και των δύο⁴⁷ στο θέλημα του Θεού⁴⁸. Συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην παλαιοχριστιανική τέχνη ενσωματώθηκε στον εικονογραφικό τύπο που επικράτησε, κατά αυτόν τον ιδιόμορφο τρόπο, και το τελευταίο επεισόδιο της βιβλικής διήγησης (Γέν. 22, 15-19) σχετικά με τη Θυσία του Αβραάμ.

Ως προς το θέμα της αναλυτικής παρουσίασης των διαδοχικών επεισοδίων που σχετίζονται με τη θυσία και, όπως προαναφέρθηκε, παρουσιάζονται κυρίως στις βυζαντινές μικρογραφίες και τοιχογραφίες από τον 12ο αιώνα και εξής, μπορούμε και πάλι να βρούμε τον προβληματισμό αυτό σε σχετικά κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας αναρωτιέται με ποιον τρόπο θα μπορούσε κανείς να δει ιστορημένη τη βιβλική διήγηση για τη Θυσία του Αβραάμ: Ἄρ' οὖν, εἴπερ τις τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπεθύμησεν ἰδεῖν καταγεγραμμένην ἐν πίνακι τὴν ἐπὶ τῷ Ἀβραάμ ἱστορίαν, πῶς ἂν αὐτὸν ἐχάραξεν ὁ ζωγράφος; Ἄρα ἐν ἐνὶ πάντα δρῶντα τὰ εἰρημένα, ἢ ἀνὰ μέρος, καὶ ἑτεροίως, ἤγουν ἑτεροειδῶς, πλεισταχοῦ τὸν αὐτόν;⁴⁹. Αναρωτιέται δηλαδή με ποιον τρόπο θα τα έβλεπε κανείς αυτά σε μια ενιαία εικονογραφική σύνθεση, ταυτόχρονα ή παρουσιάζοντας τον ίδιο άνθρωπο να δρα αποσπασματικά και διαφορετικά, δηλ. με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικά σημεία. Στην περίπτωση αυτή είναι βέβαια δύσκολο να διακρίνουμε αν ο προβληματισμός αυτός αντανακλά όσα ο ίδιος ο Κύριλλος Αλεξανδρείας παρατήρησε με βάση τις παλαιοχριστιανικές παραστάσεις του θέματος ή αν θεωρητικά και μόνο έθεσε ο ίδιος αυτό το ερώτημα αναλογιζόμενος τους πιθανούς τρόπους εικονογράφησης της παράστασης⁵⁰. Το πρώτο

47. Στις περισσότερες από τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις των Πατέρων της Εκκλησίας σχετικά με τη Θυσία του Αβραάμ παρουσιάζονται και τα δύο πρωταγωνιστικά πρόσωπα, ο Αβραάμ και ο Ισαάκ, ως παραδείγματα αρετής τόσο που ο D. Lerch, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 96-97, αναρωτιέται μελετώντας τα συγγράμματα του Ωριγένη, του Αυγουστίνου και του Αμβρόσιου, σε ποιον από τους δύο Πατριάρχες θα μπορούσε κανείς να απονέμει το στεφάνι της νίκης, στον Αβραάμ ή στον Ισαάκ.

48. Εικονογραφικά παράλληλα μπορούν να αναζητηθούν σε αντίστοιχες παραστάσεις ευλογίας των Πατέρων της Παλαιάς Διαθήκης, όπως για παράδειγμα στην παράσταση της ευλογίας του Ιακώβ από τον πατέρα του Ισαάκ στη S. Maria Maggiore, βλ. C. Cecchelli, *I Mosaici della Basilica S. Maria Maggiore*, Τορίνο 1956, σ. 110 κ.ε., πίν. 17. — B. Brenk, *Die frühchristlichen Mosaiken von S. Maria Maggiore zu Rom*, Wiesbaden 1975, σ. 62 κ.ε. Σχετικά με το μοτίβο της ευλογίας βλ. J. Poeschke, *Lexikon der christlichen Ikonographie IV*, «Segen», στ. 145-146. — D. Korol, *Reallexikon für Antike und Christentum XIII*, «Handauflegung», στ. 499-518. — S. Morenz — H. D. Wendland — W. Jannasch, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart III*, «Handauflegung», στ. 52-55.

49. Κύριλλος Αλεξανδρείας, PG 77, 220. Το ίδιο απόσπασμα παραθέτει και σχολιάζει και ο C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453. Sources and Documents*, Washington 1972, σ. 34.

50. Ο H.-J. Geischer, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 73-74, παρουσιάζει τους προβληματισμούς

ενδεχόμενο φαίνεται ωστόσο πιθανότερο, καθώς έχει από αρκετούς μελετητές με αρκετά βάσιμα επιχειρήματα υποτεθεί η ύπαρξη παλαιοχριστιανικών χειρογράφων⁵¹ που αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης τόσο για τα μεταγενέστερα βυζαντινά χειρόγραφα όσο και για πιο ανεπτυγμένες παλαιοχριστιανικές παραστάσεις της Θυσίας του Αβραάμ. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για τις τελευταίες είναι η Νέα Κατακόμβη στη Via Latina (εικ. 2) στην οποία, όπως προαναφέραμε, το θέμα αναπτύσσεται σε δύο ζώνες με διαδοχικά επεισόδια της βιβλικής διήγησης⁵². Στην επάνω ζώνη αναπτύσσεται το κύριο στιγμιότυπο της θυσίας με τον Αβραάμ να υψώνει το χέρι να θυσιάσει τον γιο του, ενώ στην κάτω εικονίζεται ένας υπηρέτης –αντί για δύο που αναφέρονται στο κείμενο της Γένεσης (Γέν. 22, 3)– ο οποίος κρατά δεμένο με ιμάντα τον όνο, όπως αναφέρεται σε προηγούμενο επεισόδιο της βιβλικής διήγησης όπου περιγράφεται η πορεία προς τον τόπο της θυσίας.

Ας σημειωθεί τέλος ότι η ίδια περίπου διάταξη σε δύο ζώνες περιγράφεται και στο σχετικό απόσπασμα από την *Ερμηνεία* του Διονυσίου εκ Φουρνά⁵³, η οποία, αν και χρονολογείται στη μεταβυζαντινή εποχή, απηχεί σίγουρα μια εικονογραφική παράδοση που δημιουργήθηκε πολύ νωρίτερα. Σύμφωνα με το σχετικό κείμενο ο Αβραάμ εικονίζεται επάνω *εἰς βουνόν, ἔχων τὸν Ἰσαὰκ μικρὸ παιδί δεμένον ἐπάνω εἰς ξύλα καὶ βαστῶν μάχαφα, ἵνα σφάξῃ αὐτόν*, ενώ σχετικά με την απεικόνιση των υπηρετών αναφέρεται *καὶ ὑποκάτω τοῦ βουνοῦ δύο νέοι κρατοῦντες «ὄνον σαμαρωμένον»* (Γέν. 22, 9-13). Αν και στις βυζαντινές τοιχογραφίες δεν υπάρχει ως επί το πλείστον τόσο σαφής ο διαχωρισμός σε δύο ζώνες, στην άνω και στην κάτω, όπως στη Νέα Κατακόμβη στη Via Latina, ωστόσο σε αρκετές περιπτώσεις τα διαδοχικά επεισόδια της βιβλικής διήγησης τοποθετούνται σε διαφορετικά επίπεδα. Για παράδειγμα, στην απεικόνιση του θέματος στην Τράπεζα της Μονῆς Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος (16ος αι.) το επεισόδιο της αναμονῆς των υπηρετῶν με τον

του σχετικά με την ύπαρξη συγκεκριμένων εικονογραφικών προτύπων βάσει των οποίων προσπαθοῦν οι Πατέρες της Εκκλησίας να ερμηνεύσουν γενικότερα τις εικόνες της θυσίας.

51. Όπως παρατηρεῖ η L. Kötsche-Breitenbruch, *Die neue Katakomben an der Via Latina in Rom*, *JbAC Ergbd.* 4 (1976) 15 κ.ε., η ύπαρξη ολόκληρων εικονογραφικών κύκλων σε παλαιοχριστιανικά χειρόγραφα επηρέασε κατά πάσα πιθανότητα και την εικονογράφηση ναών όπως η S. Maria Maggiore. Για την ύπαρξη παλαιοχριστιανικών χειρογράφων με θέματα από την Παλαιά Διαθήκη και την εικονογραφία τους βλ. K. Weitzmann, *Spätantike und frühchristliche Buchmalerei*, Μόναχο 1977, σ. 13-19. — J. Kollwitz, *Der Josuazyklus von S. Maria Maggiore*, *RQ* 61 (1966) 105-110. — K. Weitzmann, *ό.π.* (υπόσημ. 42), σ. 302-303 όπου και συσχετισμός με παλαιότερα αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά χειρόγραφα.

52. Για βιβλιογραφία βλ. *ό.π.* (υπόσημ. 6).

53. *Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης καὶ αἱ κύριαι αὐτῆς ἀνέκδοται πηγαὶ* (ὕπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου Κεραμέως), Πετροῦπολη 1909, σ. 52.

όνο τοποθετείται ακριβώς κάτω από το κεντρικό επεισόδιο με την απόπειρα τέλεσης της θυσίας⁵⁴. Την ίδια περίπου διάταξη παρατηρούμε στην Εκκλησία της Μεταμόρφωσης στη Βελτισίστα με τη διαφορά ότι εδώ η παράσταση τοποθετείται κάτω από την αψίδα της πρόθεσης (εικ. 13)⁵⁵.

Ακόμη και η απεικόνιση του αγγέλου⁵⁶ αποτελεί ένα σημείο στο οποίο διαφοροποιούνται οι βυζαντινές τοιχογραφίες από τις παλαιοχριστιανικές παραστάσεις του θέματος, καθώς στην πλειονότητα των βυζαντινών παραστάσεων απεικονίζεται ένας άγγελος, ο οποίος προβάλλει άλλοτε μία φορά, στο κεντρικό επεισόδιο με την απόπειρα εκτέλεσης της θυσίας⁵⁷, σε ορισμένες περιπτώσεις όμως και δύο φορές, καθώς εμφανίζεται συχνά και στο άνω αριστερό μέρος της παράστασης αναγγέλλοντας στον Αβραάμ τη διαταγή για την εκτέλεση της θυσίας⁵⁸. Στην *Ερμηνεία* του Διονυσίου εκ Φουρνά⁵⁹ αναφέρεται σχετικά με την παρουσία του αγγέλου: ... και εἷς ἄγγελος ἐπάνωθεν αὐτοῦ δεικνύει αὐτῷ τὸν κριὸν δεμένον ὑπὸ τὰ κέρατα εἰς τὸ φυτόν, λέγων εἰς χαρτί: «Ἀβραάμ, Ἀβραάμ, μὴ ἐπιβάλλεις τὴν χειρὰ σου ἐπὶ τὸ παιδάριον». Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα ο άγγελος παρουσιάζεται μόνο στο κεντρικό επεισόδιο με την απόπειρα εκτέλεσης της θυσίας.

Στις παλαιοχριστιανικές βέβαια παραστάσεις του θέματος ο Αβραάμ ατενίζει συνήθως προς τα άνω αριστερά, προς το σημείο όπου εμφανίζεται η χείρ του Θεού, σύμβολο της διαταγής για το σταμάτημα της εκτέλεσης της θυσίας (εικ. 3). Σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές παραστάσεις, συνήθως της πρώιμης κωνσταντινείας εποχής, μπορεί να εμφανίζεται και μια⁶⁰ ή σπανιότερα δύο αντρικές μορφές⁶¹, οι οποίες επίσης συγκρατούν

54. G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Παρίσι 1927, πίν. 141/142.

55. A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ιωάννινα 1989, σ. 35-37, πίν. 8 α-β.

56. O. M. Schapiro, *The Angel with the Ram in Abraham's Sarcifice: A Parallel in Western and Islamic Art*, *Ars Islamica* 10 (1943) 134-147 συγκρίνει γενικά την εικονογραφία του αγγέλου στη δυτική, βυζαντινή και ισλαμική τέχνη.

57. Όπως για παράδειγμα στον ναό της Θεοτόκου στη Studenica (εικ. 5), ό.π. (υποσημ. 28).

58. Η ιδιαιτερότητα αυτή εμφανίζεται κυρίως στις πιο ανεπτυγμένες αφηγηματικές συνθέσεις, όπως για παράδειγμα στην τοιχογραφία της παράστασης της Θυσίας του Αβραάμ στο Arilje, ό.π. (υποσημ. 29).

59. Ό.π. (υποσημ. 53).

60. Γενικά για την εικονογραφία του αγγέλου στη χριστιανική τέχνη βλ. Th. Klauser, *Reallexikon für Antike und Christentum* V, «Engel», σ. 258-322 με κατάλογο παραστάσεων. Ειδικότερα για την εξέλιξη της εικονογραφίας του αγγέλου (ή των αγγέλων) στην παράσταση της Θυσίας του Αβραάμ βλ. E. Panelli, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 121-129.

61. Από δύο αγγέλους πλαισιώνεται ο Αβραάμ σε μια σαρκοφάγο στο Musée de l'Arles Antique (αρ. ευρ. 21), βλ. σχετικά E. Panelli, ό.π. (υποσημ. 2), αρ. κατ. 7, Abb. 8. — G. Koch, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 268, αρ. κατ. 111.

τον Αβραάμ από την εκτέλεση της θυσίας, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται στο άνω μέρος της παράστασης και η χειρ του Θεού.

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι οι γραπτές πηγές σε ορισμένες περιπτώσεις εξηγούν και προσπαθούν να ερμηνεύσουν προβλήματα σχετικά με την εικονογραφία της παράστασης, όπως για παράδειγμα στο απόσπασμα της ομιλίας του Κυρίλλου Αλεξανδρείας. Άλλοτε αποδίδουν τη συναισθηματική φόρτιση του συγγραφέα που αντίκρουσε μία παράσταση της θυσίας, όπως στην ομιλία *Εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἰσαάκ* που προαναφέρθηκε, ενώ άλλοτε παρέχουν απλά οδηγίες ή κατευθυντήριες γραμμές προς τους αγιογράφους σχετικά με την εικονογράφηση του θέματος. Η ερμηνευτική προσέγγιση διαφέρει βέβαια από εποχή σε εποχή. Στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες η Θυσία του Αβραάμ φαίνεται να ερμηνεύτηκε σε σχέση με τα μαρτύρια και τις δημόσιες εκτελέσεις των χριστιανών μαρτύρων, ενώ ήδη από τον 4ο αιώνα αρχίζει να σχετίζεται με τον σταυρικό θάνατο και την Ανάσταση του Χριστού. Αξιοσημείωτο είναι και το ότι η επίδραση από τις πατερικές ομιλίες μπορεί να γίνεται φανερή σε πολύ μεταγενέστερες εποχές. Συγκεκριμένα, η περιγραφή της εικόνας στην ομιλία *Εἰς τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἰσαάκ*, που χρονολογείται στον 4ο αιώνα, αντιστοιχεί σε πολύ μεταγενέστερες παραστάσεις της θυσίας, της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής. Καθοριστικοί παράγοντες για αυτήν την εξέλιξη είναι πιθανότατα τόσο η εναργέστερη ενασχόληση των λογίων της εποχής με τα πατερικά συγγράμματα και μελέτες όσο και το γεγονός ότι η περιγραφή της συγκεκριμένης εικόνας συμπεριλήφθηκε στα Πρακτικά της σχετικής με την επαναφορά της προσκύνησης των εικόνων Οικουμενικής Συνόδου.

Κατά συνέπεια, όλες οι παράμετροι που προαναφέρθηκαν καθώς και οι ποικίλες ερμηνείες που αποδόθηκαν κατά καιρούς από τους Πατέρες της Εκκλησίας στο θέμα αυτό, επηρέασαν την εξέλιξη της εικονογραφίας της Θυσίας του Αβραάμ από τους παλαιохριστιανικούς χρόνους έως την ύστερη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή.

Εικ. 1. Ρώμη, Κατακόμ-
βη του Αγίου Καλλί-
στου, *Capella dei*
Sacramenti. Τοιχογρα-
φία της Θυσίας του
Αβραάμ (προέλευση ει-
κόνας: V. Flocchi-Nicolai
- F. Bisconti - D.
Mazzoleni, *Roms*
christliche Katakomben:
Geschichte, Bilderwelt,
Inschriften, Regensburg
1998, εικ. 133).

Εικ. 2. Ρώμη, Νέα
Κατακόμβη στη *Via*
Latina, *Cubiculum C.*
Τοιχογραφία της Θυ-
σίας του Αβραάμ
(προέλευση εικόνας:
A. Ferrua, *Le Pitture*
della Nuova
Catacomba di Via
Latina, Βατικανό
1960, πίν. 99).

Ειχ. 5. Studenica, Ναός της Θεοτόκου. Τοιχογραφία της θυσίας του Αβραάμ (προέλευση εικόνας: G. Millet – A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie* (Serbie, Macédoine, Monténégro) II, Παρίσι 1957, πίν. 37.2).

Ειχ. 6α. Αριλγε, Θυσία του Αβραάμ (τοιχογραφία): διαταγή για τη θυσία (προέλευση εικόνας: G. Millet – A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie* (Serbie Macédoine, Monténégro) I, Παρίσι 1954, πίν. 83.1).

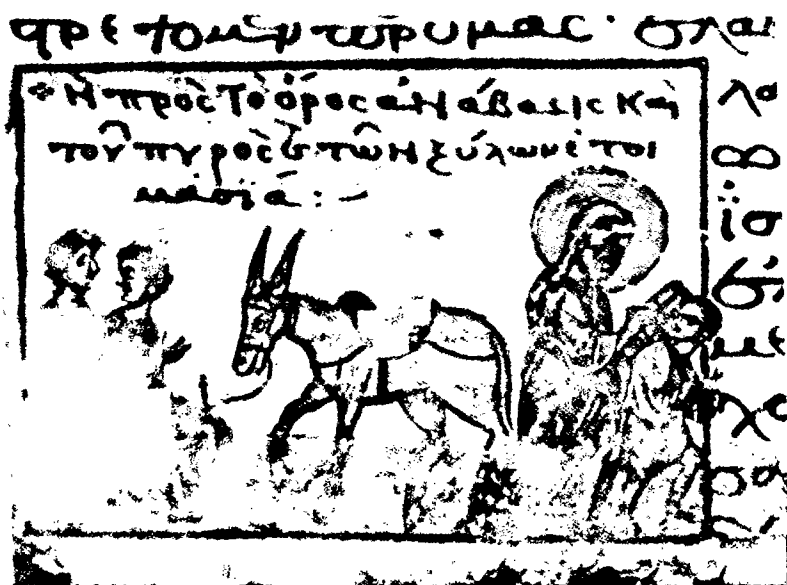
Εικ. 6β. Arilje, Θυσία του Αβραάμ (τοιχογραφία): πορεία προς τον τόπο της θυσίας (προέλευση εικόνας: G. Millet – A. Frolow, La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine, Monténégro) I, Παρίσι 1954, πίν. 83.2.).

Εικ. 6γ. Arilje, Θυσία του Αβραάμ (τοιχογραφία): απόπειρα εκτέλεσης της θυσίας (προέλευση εικόνας: G. Millet – A. Frolow, La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine, Monténégro) I, Παρίσι 1954, πίν. 83.3.).

Εικ. 11α. Κωνσταντινούπολη, Top Kapi Seray, Cod. I 8, fol 87r (προέλευση εικόνας: K. Weitzmann, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint II. Octateuch*, Princeton 1999, πίν. 308).

Εικ. 11β. Κωνσταντινούπολη, Top Kapi Seray, Cod. I 8, fol 87v (προέλευση εικόνας: K. Weitzmann, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint II. Octateuch*, Princeton 1999, πίν. 312).

Εικ. 11γ. Κωνσταντινούπολη, Top Kapi Seray, Cod. I 8, fols 88r (προέλευση εικόνας: K. Weitzmann, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint II. Octateuch*, Princeton 1999, πίν. 316).

Εικ. 11δ. Κωνσταντινούπολη, Top Kapi Seray, Cod. I 8, fols 89r (προέλευση εικόνας: K. Weitzmann, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint II. Octateuch*, Princeton 1999, πίν. 320).

Εικ. 12. *Capua, Chiesa di San Marcello, Αυλή (προέλευση εικόνας: J. Dresken-Weiland, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage II, Μάιντς 1998, πίν. 5.3).*

Εικ. 13. Βελτσίστα, Ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Τοιχογραφία της Θυσίας του Αβραάμ (προέλευση εικόνας: Α. Σταυροπούλου-Μακρή, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ιωάννινα 1989, σ. 35-37, πίν. 8α).

ΕΝΑ ΚΥΚΝΕΙΟ ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΟ ΤΟΡΣΟ ΤΟΥ Γ. ΛΑΒΒΑ.
Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΜΠΑΣΙΣ

Μεταξὺ τῶν ἀκινήτων περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὰ ὁποῖα ἐκ ποικίλων λόγων εἶχαν μακρὰν τὴν προῖστορίαν καὶ πολλὰς τὰς ταλαιπωρίας, συγκαταλέγεται καὶ τὸ γνωστὸ καὶ λίαν σημαντικὸν «ἀγρόκτημα Μπασίς» εἰς τὸν Δῆμον Πυλαίας Θεσσαλονίκης.

Τὸ ἀγρόκτημα Μπασίς (Bassiz = Ἀκέφαλον) διὰ μέσου τῶν χρόνων ἐγνώρισε πλείστας ὅσας μειωτικὰς τῆς ἐκτάσεως αὐτοῦ –κειμένης κατὰ σχετικὰς μαρτυρίας μεταξὺ 6.000 καὶ 40.000 στρεμμάτων (25.000 Μακεδονικῶν στρεμμάτων)– ἐπεμβάσεις συνισταμένας εἰς κατακερματισμούς, ἀπαλλοτριώσεις, καταπάτησιν ἢ καὶ ἐκποίησην, ἐναπομεινάντων περὶ τὸ 1996 δυστυχῶς μόνον 250 στρεμμάτων περίπου¹.

Μεταξὺ αὐτῶν θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν: ἡ κατὰ τὸ 1928 εἰς τὴν Ἑταιρείαν Ἱπποδρομιῶν πωληθεῖσα ἔκτασις. Ἡ ἀπαλλοτριώσις τοῦ 1932 ὑπὲρ τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας προσφύγων. Ἡ ἐκποίησης τοῦ 1939 πρὸς τὴν Γεωπονικὴν Σχολὴν τοῦ Α.Π.Θ. Ἡ κατὰ τὸ 1968 ὑπὸ τῆς Ἀνωτέρας Σχολῆς Πολέμου καταπατηθεῖσα ἔκτασις.

Ἐντὸς λοιπὸν τοῦ ἀγροκτήματος τούτου, ὑπάρχει μικρὸς ναὸς, ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία «Μετόχιον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου», οἰκοδομηθεὶς τὸ 1876 ὑπὸ τοῦ τότε ἐνοικιαστοῦ τοῦ μετοχίου Δημοσθένους Ἀγγελάκη, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν ἐλαχίστων περιούκων. Ὁ Γ. Στογιόγλου πιστεύει ὅτι «ἡ ἀφιέρωσις δὲν ἐγένετο τυχαίως. Ὁ ναὸς οὗτος ἀντικατέστησε προφανῶς τὸν ἐν τῷ μεταξὺ πρὸ ἐτῶν καταρρευσάντα παρὰ τὸ χωρίον τῶν Βασιλικῶν, ἔνθα παλαιότερον ἔφθαναν τὰ σύνορα τοῦ μετοχίου».

Τὸ 1981 γίνεται διάρρηξις τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ καὶ ἀφαιροῦνται εἰκόνες ἀξίας, αἱ ὁποῖαι ὅμως, κατόπιν ἀστυνομικῆς ἐρεῦνης ἐπανευρίσκονται καὶ παραδίδονται πρὸς ἀσφαλεστέραν φύλαξιν εἰς τὴν Μονὴν Ἀγίας Ἀναστασίας, ἡ δὲ μέριμνα τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ ἀνατίθεται τῷ ἡγουμένῳ τῆς Μονῆς Βλατάδων.

1. Ἐ. Λαμπρινιάδης, Διακ., Ὑπογραμματεὺς τῆς Ἀγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου (νῦν Ἀρχιμ. καὶ Ἀρχιεπίγραμματεὺς), Ἔκθεσις περὶ τοῦ Μετοχίου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὑπὸ ἡμερομ. 27.7.1996 (Φάκελλος Ἀρχιεπισκοπικῆς Οἰκουμενικῆς Πατριαρχεῖου) (ΦΑΟΠ).

Τὸ ἐπόμενον ἔτος, ἀναγγέλει ὁ Ἀρχιμ. Θεοδώρητος Τσιριγώτης, ἡγούμενος τῆς Μονῆς Βλατάδων, τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἐργασιῶν ἀνακαινίσεως, τὰ τελεσθέντα θυρανοίξια καὶ τὸν πλήρη ἐξοπλισμὸν τοῦ ναοῦ.

Οἱ ἐκτιμήσεις τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἀγρόκτημα ἀποτελεῖ πολυτιμότεον κεφάλαιον, ὅπερ δὲν ἐνδείκνυται νὰ ἐκποιηθεῖ, ἀλλὰ χρῆζει ἐμπεριστατωμένης μελέτης δι' ἀξιοποίησιν δυναμένου νὰ ἀποφέρει πολλαπλάσια κέρδη, χρονολογοῦνται ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1952. Ἐκτοτε καὶ μέχρι τοῦ ἔτους 1996 ἐγένοντο δέκα ὁκτὼ προτάσεις ἀξιοποιήσεως τοῦ ἀγροκτήματος.

Τέλος, κατὰ τὸ ἔτος 2005 κατόπιν μακρῶν διαβουλεύσεων τὸ ἔργον ἀνέλαβεν ἡ Ἑταιρεία Lamda Estate Development S.A. Lamda Development Group. Ἀνώνυμη κτηματικὴ τεχνικὴ ὑπηρεσιῶν καὶ ἀντιπροσωπειῶν Ἑταιρεία, τῶν προκαταρκτικῶν ἐργασιῶν ἀρξαμένων περὶ τὸ ἔτος 2001 ὑπὸ τὸν τίτλον Ἐμπορικὸ Κέντρο Πυλαίας καὶ ἀργότερον Mediterranean Cosmos.

Ἡ Ἑταιρεία αὕτῃ ἐξετέλεσε ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σύγχρονης ὠφελιμιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὰ διάφορα τμήματα τοῦ συγκροτήματος, τὸ ὅποιον περιλαμβάνει καταστήματα, boutiques, ἐστιατόρια, café, κινηματογράφους, supermarket, Ἑλληνικὸ Χωριό, μουσεῖο, ταβέρνα, τουαλέτες γιὰ τὸ κοινόν, ἀποθήκη καὶ χώρους σταθμεύσεως αὐτοκινήτων.

Τὸ σχέδιο δὲ προέβλεπε καὶ τὴν κατασκευὴν ναοῦ ἐφ' ὅσον τὸ ὅλον συγκρότημα ἀποσκοποῦσε στὴ δημιουργίαν ἐνὸς χώρου μέσα στὸν ὁποῖο ἡ οἰκογένεια θὰ μπορούσε νὰ περάσει τὴν Κυριακὴ τῆς. Μιὰ ἰδέα ὁμορφῇ πὺν τελευταίως ἐγίνε τῆς μόδας νὰ ὑλοποιεῖται.

Φυσικὸν λοιπὸν ἦταν ἡ κατασκευαστικὴ Ἑταιρεία νὰ καταπιασθεῖ καὶ μὲ τὸ θέμα τοῦ ναοῦ, πάντοτε βέβαια ἐν συνεννοήσει καὶ μὲ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ ἔργου, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο.

Συζητούμενου δὲ τοῦ θέματος στὸ Σεπτὸ Κέντρο, ὁ γράφων ὡς μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς «Ἀνακαινίσεως, Ἐξωραϊσμοῦ καὶ Συντηρήσεως τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου καὶ Ναοῦ», μέχρι τοῦ 1991 «Ἐπιτροπὴ Ἀνοικοδομήσεως τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου», προέτεινεν εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Βαρθολομαῖον Α' τὸν καθηγ. Γ. Λάββαν², γνωστὸν ἐπιστήμονα τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης ναοδομίας, ἔργα τοῦ ὁποίου ἦσαν ὁ ναὸς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὸ Ὀρθόδοξον Κέντρον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν Chambésy Γενεύης³, τὸ σχέδιο τοῦ Καθίσματος τῆς Πα-

2. Ἀ. Παπᾶς, *Ἡλιουπόλεως καὶ Θεῶν*, In memoriam. Γεώργιος Π. Λάββας (1935-2006), *Ἐπιστολὴς* 672,38 (2007) 16-20.

3. Γ. Π. Λάββας, *Ὁ ἱερός ναὸς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου - Ἀρχιτεκτονικὴ «ἔκφραση», Ὀρθόδοξον Κέντρον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Σαμπεζὺ Γενεύης - 35 χρόνια πρὸςφο-*

ναγίας ἐν Παλαιστίνη κ.ἄ., καὶ ὁ ὁποῖος ἀκολούθως εἶχε γίνεи καὶ ἀκαδημαϊκός.

Ἐν συνεχείᾳ σεπτῇ ἐντολῇ τοῦ Πατριάρχου, ἀποφάσει δὲ τῆς Ἀγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου, παρεκλήθη ὅπως ὁ Γ. Λάββας ἔλθει εἰς Φανάριον «πρὸς συνεργασίαν καὶ ὑποβολὴν τοῦ προετοιμαζομένου ὑπ' αὐτῆς ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ μέλλοντος ἵνα ἀνεγερθῇ ναοῦ ἐν τῷ ἐμπορικῷ συγκροτήματι εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀγρόκτημα τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας Μπασίς»⁴.

Ὡσαύτως ἐγράφη γράμμα πρὸς τὸν Ἐντιμολ. Ἐ. Χρόνην, εἰς τὸ ὁποῖον ἐντολῇ τῆς Α.Θ.Π. ἀποφάσει δὲ τῆς Ἀγ. καὶ Ἱ. Συνόδου παρεκαλεῖτο οὗτος «ὅπως ἐντείλῃται τοῖς ἀρμοδίοις τῆς Ἑταιρείας "Πυλαία ΑΕ" ἵνα ἐπικοινωνήσουν μετὰ τοῦ Ἑλλογ. Γ. Λάββα, Ἀρχιτέκτονος Καθηγητοῦ, πρὸς συνεργασίαν μετ' αὐτοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀναγερεθσόμενον ἐν τῷ ἀγροκτήματι "Μπασίς" Ἱερὸν Ναόν»⁵.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ γράφων ἐπικοινωνήσῃ μετὰ τοῦ Γ. Λάββα, ὁ ὁποῖος ἤρχισε νὰ ἐτοιμάζει τὰ σχέδια. Ἀμα δὲ τῇ ἀποπερατώσει αὐτῶν προσήλθε εἰς τὸ Φανάριον καὶ ὑπέβαλεν αὐτὰ εἰς τὸν Πατριάρχην, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ τὰ εἶδε τὰ ἐνέκρινε ἀρχικῶς (εἰκ. 1α-1ε). Ἀκολούθως ὁμοῦς αὐτὰ εἶχον περιπετειώδῃ τύχην. Καὶ κατὰ πρῶτον παρεπέμφθησαν εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν «Ἀνακαινίσεως Ἐξωραϊσμοῦ καὶ Συντηρήσεως τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου καὶ Ναοῦ».

Ὁ δὲ πρόεδρος αὐτῆς Πέργης Εὐάγγελος, ἐξετάσας τὰ σχέδια συνέστησε ὅπως ὁ Γ. Λάββας ὑποβάλλει καὶ δύο ἕτερα ἐναλλακτικὰ τοιαῦτα μετὰ τρουλλοῦ. Ὁ καθηγητὴς ἐν συνεχείᾳ ἐπραξε καὶ τοῦτο (εἰκ. 2α-3ε) καίτοι, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ γράφοντος εἶχεν ἀλλοιωθεῖ εἰς αὐτὰ ἡ πρωταρχικὴ ιδέα συλλήψεως τοῦ ναοῦ, πρᾶγμα ποῦ καὶ ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει. Καὶ ἡ ἱστορία ἐσυνεχίσθη.

Τὴν 11.6.2003 ὁ Διευθύνων Σύμβουλος τῆς Lamda Ἀ. Δημακόπουλος, ἀπέστειλε γράμμα πρὸς τὸν Ἐντιμολ. Μ. Ζαχαριάδην, ὑπεύθυνον παρακολουθήσεως τοῦ ὅλου ἔργου ἀπὸ μέρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μὲ θέματα: α) Χρονοδιάγραμμα ἔργου Πυλαίας καὶ β) Μελέτην τοῦ ἱεροῦ ναοῦ. Τοῦτο δὲ ἐγένετο κατόπιν σχετικῆς ἐρωτήσεως τοῦ πρώτου

ρᾶς στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν Οἰκουμενικὴ Θεολογία, Ἀθήνα 2003, σ. 181-233. — Τοῦ αὐτοῦ, Δαμασκηνὸς Παπανδρέου καὶ σύγχρονη Ὀρθόδοξη ναοδομία, Ἐκκλησία - Οἰκουμένη - Πολιτική. Χαριστήρια στὸν Μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως Δαμασκηνό, Ἀθήνα 2007, σ. 383-418. — Ἀ. Παπᾶς, Ἡλιοπόλεως καὶ Θείρων, Ὁ Ἀδριανουπόλεως Δαμασκηνός. Ἕνας «ρηξέλευθος μαικήνας», ἐνθ. ἀνωτ., σ. 511-519.

4. Γράμμα τοῦ τότε Ἀρχιγραμματέως τῆς Ἀγ. καὶ Ἱ. Συνόδου Φιλαδελφείας Μελέτωνος πρὸς τὸν Γ. Λάββαν ὑπ' ἀριθμ. Πρωτ. 257 καὶ ἡμερομ. 3.4.2002 (ΦΑΟΠ).

5. Τοῦ αὐτοῦ, Γράμμα πρὸς τὸν Ἐ. Χρόνην ὑπ' ἀριθμ. Πρωτ. 493 καὶ ἡμερομ. 10.6.2002 (ΦΑΟΠ),

τὴν 27.5.2003. Εἰς αὐτὸ σημειοῦται «ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, ἔχουν προγραμματισθεῖ καὶ εἶναι σὲ ἐξέλιξη συζητήσεις μὲ τὸν Μελετητὴ, ὥστε νὰ προκύψει μελέτη ἀποδεκτὴ καὶ ἀρμόζουσα μὲ τὴν προέλευση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἀκινήτου».

Στὴν ἐπισυναπτόμενη δὲ τεχνικὴ ἔκθεση τοῦ Ἀ. Γκράτζιου σχετικὰ μὲ τὸν ναό, ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη ποὺ παρουσιάστηκε τὸ 2001 στὸν ἰδιοκτήτη –καὶ ἐγκρίθηκε– περιελάμβανε τὴν κατασκευὴ Ἱεροῦ Ναοῦ στὸν χώρο τοῦ “Ἑλληνικοῦ Χωριοῦ”, σχεδιασμένου πάνω σὲ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πρότυπα, ὥστε νὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὰ περιβάλλοντα κτίρια τὰ ὁποῖα μελετήθηκαν μὲ ἀνάλογη σχεδιαστικὴ ἀρχὴ καὶ σχετικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικά ...⁶.

Τὸν Ἰανουάριον 2003 ἔγινε ἡ πρώτη συνάντηση μὲ τὸν καθ. Γ. Λάββα, στὸν ὁποῖο εἶχε ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰδιοκτήτη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ ποὺ θὰ κατασκευασθεῖ στὸ Ἐμπορικὸ Κέντρο γιὰ τὴν κατ’ ἀρχὴν ἐνημέρωση σχετικὰ μὲ τὴν πορεία τῆς μελέτης καὶ τὴ διαδικασία συνεργασίας μὲ τὴν ὑπόλοιπη μελετητικὴ ὁμάδα.

Πρὸς μεγάλη ἐκπλήξη τόσο τῆς Ἀναδόχου ὅσο καὶ τῆς μελετητικῆς ὁμάδας, ὁ κ. Λάββας παρουσίασε τὴν προμελέτη ἐνὸς Ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀφ’ ἐνὸς δὲν περιεῖχε τὰ ἀναφερόμενα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ ἀφ’ ἑτέρου δὲν ἦταν σὲ συμφωνία μὲ τὰ ἄρθρα τῆς νομοθεσίας περὶ ἀνεγέρσεως Ἱερῶν Ναῶν.

Σὲ δύο συναντήσεις ποὺ ἀκολούθησαν, ἔγιναν προσπάθειες ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῶν σχεδιαστικῶν ἀρχῶν τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, ὥστε νὰ ἐναρμονιστεῖ τόσο μὲ τὴν ἐγκεκριμένη ἀπ’ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀρχιτεκτονικὴ προμελέτη τοῦ Ἐμπορικοῦ Κέντρου, ὅσο καὶ μὲ τὴν κείμενη νομοθεσία ποὺ διέπει τὴν ἔκδοση ἀδειῶν γιὰ ἀνέγερση Ἱερῶν Ναῶν. Ὡστόσο, οἱ προσπάθειες αὐτὲς δὲν ἦταν ἱκανὲς νὰ μεταπείσουν τὸν μελετητὴ γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τροποποιήσεως καὶ προσαρμογῆς τῆς μελέτης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ στὴν ὑφιστάμενη μελέτη τοῦ Ἐμπορικοῦ Κέντρου.

Ἐκτιμοῦμε αὐτὴ τὴ στιγμή, ὅτι περαιτέρω ἐμμονὴ τοῦ κ. Λάββα στὴν παρούσα ἀρχιτεκτονικὴ λύση γιὰ τὸν Ἱερὸ Ναό, θὰ προκαλέσει καθυστερήσεις στὸ χρονοδιάγραμμα τῶν ὑπολοίπων μελετῶν καὶ ἐνδεχομένως στὴν κατασκευὴ τμημάτων τοῦ ἔργου ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀνέγερση Ἱεροῦ Ναοῦ (Ἑλληνικὸ Χωριό).

6. Τοῦτο ὁμῶς δὲν εὐσταθεῖ, καθ’ ὅτι τὰ ἐκτελεσθέντα κτίρια τοῦ «Ἑλληνικοῦ Χωριοῦ» οὐδεμίαν σχέσηιν ἔχουν πρὸς τὴν βυζαντινὴν τεχνολογίαν, ὅντα ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἔργα μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς. Ἰββλ. εἰς. 7-11.

Μέσα στα πλαίσια των προσπαθειών μας ωστόσο, έχουμε προγραμματίσει μέσα στις προσεχείς ημέρες επίσκεψη στον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Τυρολόης, μαζί με τον καθ. Λάββα, για λεπτομερή ενημέρωση του νομίμου εκπροσώπου του Ίδιοκτήτη και ανάζηση επίλυσης του θέματος⁷.

Βέβαια ο γράφων δεν γνωρίζει εάν έγινε ή συνάντησις αυτή και εάν ναί, τί συνεζήτηθη. Όμως σχετικώς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό, ὁ γράφων ὡς μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς «Ἀνακαινίσεως, Ἐξωραϊσμοῦ καὶ Συντηρήσεως τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου καὶ Ναοῦ», ἀπέστειλε τὴν 29.8.2003 πρὸς τὸν ἅγιον Τυρολόης κ. Παντελεήμονα γράμμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνέφερεν τὰ ἑξῆς:

«Ἐπληροφορήθην ὅτι ἀπεστάλη εἰς Φανάριον γράμμα τῆς “Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας” (προφανῶς πρόκειται ἐδῶ περὶ τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. Γκράτζιου), εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται, ὅτι αὕτη “δὲν εἶναι σύμφωνος” μετὰ τὰ λαμπρὰ σχέδια τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ καὶ καθηγ. ΕΜΠ κ. Γεωργίου Λάββα, διὰ τὸν ναῖσκον τοῦ Μπασίς, καὶ τὰ ὁποῖα περιποιοῦν τιμὴν διὰ τὸν Θρόνον.

Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὴν βαθεῖαν μου λύπην, διὰ τοὺς ἀπαραδέκτως μεθοδεύσαντας αὐτά, ὡς ὑποθέτω, τοσοῦτο μᾶλλον ἐφ’ ὅσον τὰ σχέδια ταῦτα εἶχον ἐγκριθεῖ ὑπὸ τῆς Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Θρόνου, καὶ τῆς Α.Θ.Π., καὶ παραπλανήσαντας τοὺς ἀρμοδίους φορεῖς. Σὰς διαβεβαιῶ δέ, ὅτι δὲν πρόκειται νὰ μείνω ἀπαθὴς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην. Μετὰ βαθείας τιμῆς καὶ ἀγάπης»⁸.

Ἐννοεῖται, εἰς τὸ γράμμα τοῦτο οὐδεμία ἐδόθη ἀπάντησις.

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ γράφων τὴν 12.11.2003 ὑπέβαλεν πρὸς τὴν Α.Θ.Π. «Σημείωμα περὶ τῆς ἀνοικοδομήσεως ἰ. ναοῦ εἰς τὸ ἀγρόκτημα Μπασίς» ἐν τῷ ὁποίῳ διαλαμβάνονται τὰ ἀκόλουθα:

«1. Τὴν 8.11. τ.ῆ. συνήντησα τυχαίως εἰς τὸ Hilton τὸν κ. Μ. Ζαχαριάδην, ὁ ὁποῖος μοῦ ἀνέφερε τὰ ἑξῆς: ὅτι ἐγινε συμφωνία μεταξὺ τῆς Lamda καὶ τοῦ κ. Λάββα, ὅπως προσέλθουν εἰς τὸ Φανάριον, ἵνα ὑποβάλωσιν τὰ τελικὰ σχέδια τοῦ ναοῦ, πρὸς τελικὴν κρίσιν καὶ ἀπόφασιν, ἢ ὁποία κατεπείγει λόγῳ τῶν ἀρξαμένων ἐργασιῶν ἀνοικοδομήσεως.

2. Ἡ Lamda, ὡς γνωστόν, εἶχε βεβαιώσει ἐξαρχῆς ὅτι θὰ ὑλοποιεῖ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ Θρόνου διὰ τὸν ναόν. Πόθεν λοιπὸν ἡ ἀλλαγὴ; Ποῖος συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀλλαγὴν ταύτην, δημιουργήσας ὡς μὴ ὦφειλεν “ἀνατολικὸν ζήτημα”;

3. Ἡ Α.Θ.Π. καὶ ἡ ἡμετέρα Ἐπιτροπὴ, εἶχεν ἐγκρίνει τὸ ἀρχικὸν καὶ

7. Κ. Ἀ. Γκράτζιος, Διευθυντὴς Ἔργου, Ἀνάπτυξη Οἰκοπέδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν περιοχὴ τῆς Πυλαίας Θεσσαλονίκης, Τελικὴ Ἐκθεση, Χρονοδιάγραμμα Ἐκτέλεση Ἔργου, Μελέτῃ Ἱεροῦ Ναοῦ (ΦΑΟΠ).

8. (ΦΑΟΠ),

τὸ τελευταῖον σχέδιον τοῦ κ. Λάββα.

4. Μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἡμῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον “ἀντιτίθενται” καὶ εἰς τὸ τελευταῖον σχέδιον τοῦ κ. Λάββα, μετὰ τρουλλου, ὡς τοῦ ἐξηγήθη.

5. Προσωπικῶς δηλῶ ἀπεριφράστως, ὅτι διαχωρίζω τὴν θέσιν μου καὶ ὅτι δὲν δύναμαι νὰ δεχθῶ ριζικὴν ἀλλαγὴν τοῦ σχεδίου τοῦ τελικοῦ. Οὕτε νεοβυζαντινὴν λύσιν. Εἶμαι ὑπὲρ συμβιβαστικῆς τοιαύτης μὲ μικρὰς παραλλαγὰς τοῦ σχεδίου τοῦ κ. Λάββα.

6. Ὁ χώρος εἶναι τοῦ Θρόνου καὶ οὐδεὶς ἔχει δικαίωμα κρίσεως περὶ αὐτοῦ. Φοβεῖται ἡ Ἐπιτροπὴ κρίσιν! Ἐκριναν καὶ διὰ τὸ Σαμπεζύ. Ποῖος ὁμλεῖ διὰ τοὺς τεραστίους ναοὺς τῆς (Ι. Μ.) Νεαπόλεως; Ἡ ποῖος διὰ τὰ ἐκλεκτικιστικὰ καὶ ἀντιγραφικὰ κατασκευάσματα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς καθ’ ἡμᾶς Εὐρώπης; Ἐνῷ τὸ Σαμπεζύ ἀποτελεῖ ἀξιοθέατον τῆς Γενεύης.

7. Ἐφ’ ὅσον τινες ἐπιθυμοῦν νεοβυζαντινὸν ναόν, ἄς ἐνετέλλοντο καὶ τὰ λοιπὰ κτίρια τῆς Lamda νὰ εἶναι νεοβυζαντινά, διὰ νὰ ὑπάρχει ἁρμονία καὶ ὄχι δυσαρμονία.

8. Εἰς τὴν Εὐρώπην μεσαιωνικὰ κτίρια συνδυάζονται ἐν ταυτῷ μετὰ ὑπερμοντέρνων. Εἶναι οἱ ἐπιστήμονες καὶ αἰσθητικοὶ οὗτοι ἄδαεῖς; Καὶ μόνον ἡμεῖς τηροῦμεν τὰς παραδόσεις; Ἐνεκα τῆς τοποθετήσεως αὐτῆς ἡ σύγχρονη ἐκκλησιαστικὴ τέχνη εὐρίσκεται εἰς ὅλως λυπηρὰν κατάστασιν, διὰ τῆς ἀπλῆς καὶ νωθρᾶς ἀντιγραφῆς τοῦ παρελθόντος, τοῦθ’ ὅπερ ἤρχισαν νὰ ἐπισημαίνουν διάφοροι ἐπιστήμονες. Τί συμβαίνει ἐξάλλου εἰς τὴν καθ’ ἡμᾶς Ἱ. Ἀρχιεπισκοπὴν Ἀμερικῆς; Ἡ πῶς ἐκκλησιαζόμεθα εἰς Ρ/Καθολικοὺς καὶ Προτεστάντικοὺς ναοὺς εἰς τὰς Ἱ. Μητροπόλεις τοῦ Θρόνου ἐν Εὐρώπῃ;

9. Ὡς ἐκ τούτου, παρακαλῶ, ὅπως αἱ ἀνωτέρω σκέψεις μου γίνουν γνωσταὶ εἰς τὴν Ὑμετέραν Θ. Παναγιώτητα καὶ τὴν περὶ Αὐτὴν Ἀγίαν καὶ Ἱερὰν Σύνοδον. Ὁ Θρόνος δέον νὰ ᾗ, φρονῶ ταπεινῶς, ρηξικέλευθος καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον, τοῦθ’ ὅπως διακηρύσσει καὶ ἡ Ὑμετέρα Θ. Παναγιώτης·⁹.

Τὴν 19.11.2003 ὁ Γ. Λάββας ἀπέστειλε πρὸς τὸν γράφοντα γράμμα τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς ἑξῆς:

•Σεβασμῶτατε, χάρηκα ἰδιαίτερα μὲ τὸ Σημείωμά σας πρὸς τὴν Α.Θ.Π. τὸν Πατριάρχην σχετικὰ μὲ τὸν ναὸ στὸ “Μπασίς”. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκβίασιν τοῦ θέματος, ἔχουμε τὸ χρέος νὰ συνεχίσουμε τὴν προσπάθεια, ὥστε κάποια στιγμή νὰ φανεῖ κάποιο αἰσιόδοξο σημάδι στὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη, ποὺ χεσιμάζεται στὸν χώρο τῆς Ὁρθοδοξίας.

Σὰς στέλνω τρεῖς παραλλαγές σχεδίων γιὰ τὴν ἐκκλησίᾳ, τὶς ὁποῖες μᾶς ζήτησαν καὶ ἀπὸ τὴ Lamda, μαζὶ μὲ ἓνα σύντομο ἐρμηνευτικὸ κείμενο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ιδέας. "Ἵσως σὰς φανεῖ χρήσιμο, ἰδιαίτερα στὸν Ἅγιον Πέργης ...»¹⁰ (εἰκ. 2α-3ε).

Στὸ γράμμα ἐπισυνάπτεται κείμενο τοῦ καθηγ. ὑπὸ τὸν τίτλο «Σύντομη ἔκφραση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ιδέας». Σὲ αὐτὸ ἀρχικὰ ἐκτίθεται σύντομα ἡ στεῖρα ἀπομίμηση ἡ ὁποία δεσπάζει στὴ σύγχρονη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική, μὲ ἀποξένωση ἀπὸ τὶς σύγχρονες τεχνολογικὲς δυνατότητες καὶ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες τοῦ σημερινοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος καὶ ἐν συνεχείᾳ γίνεται ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάλυση τῶν τριῶν παρὰθεμένων σχεδιαστικῶν προτάσεων γιὰ τὴν οἰκοδομὴ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 4, 5, 6).

Τὴν 28.5.2004 ὁ γράφων, ὡς μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς ἀξιοποιήσεως τῆς περιουσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὑπέβαλεν ἐκ νέου σημείωμα πρὸς τὴν Α.Θ.Π., διαλαμβάνον εἰδικὰς τινὰς ἐρωτήσεις ἐπὶ τῆς πορείας ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου, εἰς τὸ τέλος τῶν ὁποίων ὑπάρχουν τὰ ἑξῆς:

«στ. Μὲ δεδομένο ὅτι (ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία) ἡ μὴ ἀποδοχὴ τῆς μελέτης τοῦ καθηγ. κ. Λάββα ἐξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἀνάδοχο μὲ ἐπιχειρήματα ὅτι:

1. Δὲν περιέχει τὰ ἀναμενόμενα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα.
2. Δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν νομοθεσίαν περὶ ναοδομίας (ἐδῶ ἀναφέρεται ὅτι ἀπὸ σχετικὴ ἔρευνα δὲν διεπιστώθησαν οὐσιαστικαὶ ἀποκλίσεις) καὶ
3. Θὰ ἐπέφερε καθυστερήσεις εἰς τὸ χρονοδιάγραμμα τῶν ὑπολοίπων μελετῶν (τὸ ἐπιχείρημα δὲν εὐσταθεῖ δεδομένου ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν ἡ μελέτη τοῦ ναοῦ νὰ ὑποβληθῇ πρὸς ἔγκρισιν ἀργότερον). Μήπως τὸ κίνητρον αὐτῆς ἦτο ἡ μεγαλύτερα δαπάνη, ἡ ὁποία πιθανῶς ἀπαιτεῖτο διὰ τὴν ὑλοποίησιν τῆς μελέτης τοῦ καθηγ. κ. Λάββα;»¹¹.

Τέλος, τὴν 22.12.2003 οἱ Μητροπολίται Πριγκηποννήσων Ἰάκωβος, Φιλαδελφείας Μελίων καὶ Μοσχονησίων Ἀπόστολος, σχόντες τῇ ἐντολῇ τῆς Ἐκκλησίας ἐπικοινωνίαν καὶ συνεργασίαν ἐν Ἀθήναις μετὰ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Ὁμίλου Λάτση ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἀξιοποιήσεως τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀγροκτήματος «Μπασις» ὑπέβαλαν ἔκθεσιν πρὸς τὴν Α.Θ.Π. εἰς τὴν ὁποίαν εἰδικῶς περὶ τοῦ ναοῦ διαλαμβάνονται τὰ ἀκόλουθα:

«... 7. Μεθ' ὃ ἐτέθη ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν συνομιλητῶν ἡμῶν (κ. Δημητρακοπούλου, τοῦ ἐπὶ κεφαλῇ τῆς Ἐταιρείας "Λάμδα Πυλαίας" καὶ τοῦ κ. Χρόνη) τὸ θέμα τοῦ ὑπὸ ἀνέγερσιν Ἱεροῦ Ναοῦ ... καὶ ἐπεδόθησαν

10. Κατοχὴ τοῦ γράφοντος.

11. (ΦΑΟΠ),

ἡμῖν τὰ τε πρότερα καὶ τὰ ὀριστικὰ σχέδια, τὰ καταρτισθέντα ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Λάββα, ὅστις ἐπανειλημμένως ἐδήλωσεν εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐταιρείας “Λάμδα Πυλαίας” ὅτι τὰ σχέδια ταῦτα ἐνεκρίθησαν ὑπὸ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας καὶ ὅτι δύναται νὰ προχωρήσει εἰς τὴν ὑλοποίησιν αὐτῶν. 8. Ὁ κ. Χρόνης ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ παρετήρησεν ὅτι ὁ “Ὁμιλος Λάτση θὰ ἐνεργήσῃ συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιθυμίας καὶ ἀποφάσεις τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν συγκεκριμένην ὑπόθεσιν. Ὁφείλει ὁμως κατηγορηματικῶς νὰ δηλώσῃ τὴν ἀντίθεσιν τόσον τοῦ ἰδίου ὅσον καὶ τοῦ Ὁμίλου Λάτση ὡς πρὸς τὸ προτεινόμενον σχέδιον ὑπὸ τοῦ κ. Λάββα, τὸ ὁποῖον ὁμοιάζει περισσότερον πρὸς προτεσταντικὸν Ναὸν καὶ οὐχὶ πρὸς ὀρθόδοξον. Μία τοιαύτη ἐξέλιξις ἐν μέσῃ Θεσσαλονίκῃ καὶ πλησίον τοῦ Ἁγίου Ὁρους θὰ προκαλέσῃ μεγάλας ἀντιδράσεις τόσον ἀπὸ μέρους τῶν Ἀγιορειτῶν, ὅσον καὶ ἀπὸ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἢ ὁποία θὰ εὕρῃ ἀφορμὴν νὰ κατακρίνῃ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ὡς ἐνεργοῦν κατὰ τῆς Ὁρθοδόξου Παραδόσεως (sic) κλπ.· ἀλλὰ καὶ πέραν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ὁ “Ὁμιλος Λάτση, ἔχων τὴν παρακαταθήκην τοῦ ἀειμνήστου “καπτὰν Γιάννη” δὲν θὰ ἐπεθύμει νὰ σχολιασθῇ διὰ μίαν τοιαύτην ἐνέργειαν, προέβαλε δὲ μάλιστα ὡς παράδειγμα τὸ βυζαντινῆς τεχνοτροπίας ναῦδριον ἐν τῷ κέντρῳ τῶν ἐπιχειρήσεων Λάτση ἐν Ἀθήναις. 9. Ἀπὸ ἡμετέρας πλευρᾶς ἐξεθέσαμεν τὰς ἐν προκειμένῳ θέσεις τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων κ. Ἀθανασίου περὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς τέχνης καὶ ἄρα καὶ τῆς ναοδομίας, ἀναφέροντες καὶ συγκεκριμένα παραδείγματα, ὡς διαλαμβάνονται ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ εἰρημένου ἀδελφοῦ. Ὁ κ. Δημητρακόπουλος καὶ ἰδιαιτέρως ὁ κ. Χρόνης ἐπέμειναν εἰς τὰς ἀπόψεις αὐτῶν ... 10. Ἐπιχειρηθεῖσα ἀπὸ ἡμετέρας πλευρᾶς σύγκρισις τῆς περιπτώσεως πρὸς Ἱεροὺς Ναοὺς τοῦ Σαμπεζύ, τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Νεαπόλεως Θεσσαλονίκης, εὗρε τὴν ἀντιπαρατήρησιν ὅτι ἕτερον ἐν προκειμένῳ πνεῦμα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, καὶ ἕτερον τῆς Ἑλλάδος, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπάρχουν 10 μόνον σχέδια (sic), ἐγκεκριμένα ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς Ναοδομίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὅσον καὶ ὑπὸ τῆς Πολεοδομίας, καὶ τὰ ὁποῖα ἐφαρμόζονται ... 13. Λόγου γενομένου ἐν συνεχείᾳ περὶ τῶν καταρτισθέντων ὑπὸ τοῦ κ. Λάββα ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων τοῦ ναυδρίου, ἐδηλώθη ὅτι ταῦτα, παρὰ τὸ “μοντέρνον” αὐτῶν καὶ ἴσως καὶ ὀρθόδοξον, πόρρω ἀπέχουν τοῦ παραδουσιακοῦ, διὸ καὶ παρεκάλεσαν ὅπως ζητηθῇ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου Καθηγ. ἡ διαμόρφωσις τῶν σχεδίων τούτων ἐπὶ βυζαντινοῦ προτύπου, ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως αὐτοῦ ὁ “Ὁμιλος Λάτση εἶναι πρόθυμος νὰ ἀναθέσῃ εἰς ἀρχιτέκτονα αὐτοῦ τὴν κατάρτισιν νέων σχεδίων, καὶ ὅτι ἐντὸς τῶν ἡμερῶν θὰ ἀποστείλῃ ἐνταῦθα φωτογραφίας ἀναλόγων ναυδρίων, μὲ πρώτην τὴν φωτογραφίαν τοῦ κατασκευασθέν-

ντος ἐν τῷ συγκροτήματι τῶν ἐπιχειρήσεων Λάτση ναυδρίου, ἔνθα ἀναπαύεται καὶ ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Λάτσης, πρὸς ἐπιλογὴν ὑπὸ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας. 14. Ἐν κατανοήσει τῶν ἐκτεθέντων τῇ Πατριαρχικῇ Ἀντιπροσωπεῖα λόγων ὑπὸ τῶν εἰρημένων συνομιλητῶν αὐτῆς, ἐπεφυλάχθημεν νὰ λάβωμεν οἰανδῆτινα θέσιν δηλώσαντες ὅτι θὰ μεταφέρωμεν πάντα τὰ ἀνωτέρω τῇ Ὑμετέρᾳ Θειοτάτῃ Παναγιότητι καὶ τῇ Ἀγίᾳ καὶ Ἱερᾷ Συνόδῳ, πρὸς λήψιν τῶν προσηκουσῶν ἀποφάσεων. Ἐν τῇ ρύμῃ τοῦ λόγου ὁ κ. Χρόνης ἐπανελάβε, τέλος, ὅτι τὸ συμφέρον τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας, κυρίως ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐπιβάλλει τὴν κατασκευὴν παραδοσιακοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου, μὲ προσθήκας τινας, ὡς ἐπὶ παραδείγματι δὲν πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἐξωτερικὸν ἀπὸ «κόκκινο κεραμίδι» ἐν ἐναντίᾳ δὲ περιπτώσει δύναται νὰ κατασκευασθῇ τὸ ναῦδριον κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ προϋπάρξαντος Μετοχιακοῦ ἐν τῷ ἀγροκτήματι Ναοῦ. 15. Τέλος, ὁ κ. Χρόνης παρεκάλεσεν ὅπως τὸ ταχύτερον δυνατὸν ἔχῃ τὰς ἐν προκειμένῳ ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας, κοινοποιηθησόμενας αὐτῷ διὰ σεπτοῦ Πατριαρχικοῦ Γράμματος μετὰ τῆς μονογραφῆς τῆς Ὑμετέρας Θειοτάτης Παναγιότητος ἐπὶ τοῦ ἀποφασισθησομένου σχεδίου, τοῦτο δὲ διὰ νὰ εἶναι καλυμμένος καὶ διασφαλισμένος ὁ Ὁμιλος Λάτση ἐναντι πάσης κριτικῆς ἐν τῷ μέλλοντι. Τὸ θέμα προσέθεσεν ἐπὶ λέξει ὁ κ. Δημητρακόπουλος, «δὲν εἶναι μόνον καλλιτεχνικὸν ἢ παραδοσιακόν, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικόν, διότι ἡ μορφὴ ἐλκύει ἢ ἀπωθεῖ τοὺς πελάτας τῶν καταστημάτων. Ὁ Καθηγ. Λάββας θέλει προφανῶς νὰ πρωτοτυπήσῃ καὶ τοῦτο εἶναι καλλιτεχνικῶς σεβαστόν. Ἡ ἀπόφασις περὶ τοῦ σχεδίου τοῦ ναυδρίου δὲν δύναται νὰ εἶναι οὔτε ἀποκλειστικῶς τοῦ ἀρχιτέκτονος, οὔτε ἀποκλειστικῶς τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας», διότι τὴν ἐμπορικὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ὅλου ἔργου ἔχει ὁ οἶκος Λάτση, ἡ γνώμη τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ ἀγνοηθῇ (sic) ... 18. Κατακλείοντες τὴν παροῦσαν ἐκθεσιν ἡμῶν, ... ὑποβάλλομεν τὴν ἀνωτέρω παράκλησιν τῶν ἐκπροσώπων αὐτοῦ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ὑπὸ ἀνέγερσιν ναῦδριον ἐν τῷ ἡμετέρῳ κτήματι, μετὰ τῆς δηλώσεως ὅτι πεποιθήσις ἡμῶν εἶναι ὅτι δὲν πρέπει νὰ δυσαρεστηθοῦν οἱ εἰρημένοι, ἐπιβαλλομένης τῆς ἀποδοχῆς τῆς προτάσεως αὐτῶν καὶ ἐκ τῶν παραμέτρων ὧν ἄπτεται ἡ περίπτωσις καὶ περὶ ὧν ἐκτίθενται ἀνωτέρω ...

Συναφῶς ἀναγιγνώσκεται καὶ σημείωμα Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων Ἀθανασίου –ἀπὸ 12ης Νοεμβρίου ἐ.ἔ.– ὑποβάλλοντος, ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ ἀνεγερθησομένου Ἱεροῦ Ναοῦ ... (βλ. σ. 491-492 τῆς παρούσης μελέτης).

Τῆς Ἀ. Θ. Παναγιότητος παρατηρησάσης ὅτι εἶχον ὑποβληθῇ προσωπικῶς τὰ καταρτισθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀρχιτέκτονος Καθηγ. Γ. Λάββα σχέδια, πλὴν μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως καὶ τῶν ἀπόψεων τῶν ὑπευ-

θύνων τοῦ Ὁμίλου Λάτση τάσσεται ὑπὲρ τῆς οἰκοδομῆς ναυδρίου βυζαντινῆς νοοτροπίας (sic) μετὰ τινας προσθήκας· καὶ τῶν λοιπῶν Σεβ. ἀγίων Συνοδικῶν Ἀρχιερέων συμμερισθέντων τὰς ἀπόψεις καὶ ἐκτιμήσεις ταύτας τοῦ Πατριάρχου, ἰδιαίτέρως τῶν Μητροπολιτῶν Πριγκηποννήσων, Σεβαστείας καὶ Φιλαδελφείας ἐπισημαινόντων ὅτι ἀπορῶσι πῶς τίθεται μία τοιαύτη προοπτικὴ ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς θέσεως τόσον τῆς Θεσσαλονίκης ὥς κατ' ἐξοχὴν βυζαντινῆς πόλεως, γειτνιαζούσης ἄλλωστε πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος, καὶ ὅτι πέραν τούτων ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία δὲν θὰ ἔδει νὰ ἐνδώσει εἰς μίαν τοιαύτην πρότασιν, φύλαξ οὕσα τῆς παραδόσεως ἀπὸ πάσης πλευρᾶς· τοῦ δὲ Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων δηλώσαντος ὅτι ἐμμένει εἰς τὰς θέσεις καὶ ἀπόψεις αὐτοῦ, ἡ Ἁγία καὶ Ἱερὰ Σύνοδος λαμβάνει γνῶσιν τῶν ὡς ἄνω ἐκτιθεμένων ὑπὸ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀντιπροσωπείας καὶ ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως, ... ἀποδέχεται τὰς εἰσηγήσεις αὐτῆς καὶ ὀρίζει ἵνα γένωνται τὰ συμφώνως πρὸς ταύτας σεπτὰ Πατριαρχικὰ Γράμματα, οἷς δεῖ, ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὸ ὑπὸ ἀνέγερσιν ναῦδριον ... ἀποφασίζει ὅπως τοῦτο ἢ βυζαντινῆς τεχνοτροπίας, παραδοσιακόν, ἐπιλεγομένου ἐνὸς ἐκ τῶν ἀποστελλομένων ὑπὸ τῆς Ἐταιρείας Λάμδα Πυλαίας, συμφερόντων τοῦ Ὁμίλου Λάτση, σχεδίων, ἀνακοινουμένης τῆς ἀποφάσεως ταύτης τῷ Γενικῷ Διευθυντῇ τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Ὁμίλου Λάτση διὰ σεπτοῦ Πατριαρχικοῦ Γράμματος, διὰ τὰ περαιτέρω.

Ἐμειψήφησεν ὁ Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων ἐμμένοντας εἰς τὴν γνώμην αὐτοῦ ...»¹².

Οὕτως ἔληξε τὸ θέμα αὐτὸ στὴ μὴ πραγμάτωση τοῦ ὁποίου –ὅπως ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω–, σημαντικὸ ρόλο διεδραμάτισε κυρίως ἡ κατασκευαστικὴ Ἐταιρεία, ἀσφαλῶς κινουμένη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ὑλοποίηση τῶν σχεδίων τοῦ καθηγ. Λάββα θὰ ἦτο οἰκονομικῶς ἀσύμφορος καὶ δῆθεν χρονοβόρος δι' αὐτήν. Εὐτυχῶς τὸ ἐκτελεσθὲν κτίριον τοῦ ναοῦ δὲν ἀκολουθεῖ αὐστηρῶς τὴν νεοβυζαντινὴν τεχνοτροπίαν, διακρινόμενον καὶ διὰ τὸ ἀπέριττον τῶν ἐπιφανειῶν τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων¹³.

12. (ΦΑΟΠ).

13. Δ. Κονταράκης, Ναοδομία μὲ διακοσμητικὸ ντιζάιν, Ἀπογευματινὴ τῆς Κυριακῆς 14.3.2004, σ. 36. — Ν.-Μ. Πασχαλίδου, Ὁ πρῶτος Hi-Tech ναὸς στὴν Ἑλλάδα, *Βῆμα Μαγασίου* ἀρ. 188, 16.5.2004, σ. 49-54. — Ἀ. Παπᾶς, In memoriam 19. Πρβλ. Κ. Δ. Καλοκύρης, *Ἡ ναοδομία καὶ ἡ σύγχρονη τέχνη. Ἀρχιτεκτονικὴ - Ζωγραφικὴ, Θεσσαλονίκη 1978*. — *Τὸ αὐτοῦ, Ἡ μορφολογία τῆς σύγχρονης ναοδομίας καὶ σκέψεις γιὰ τὴν ἀνανέωσίν της*. — *Τοῦ αὐτοῦ, Τέχνη καὶ Ὀρθοδοξία, Θεσσαλονίκη 2004*, σ. 127-176. — Ἀ. Παπᾶς, Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων, *Μία «οἰκουμένη» Ἐκκλησία ἀπὸ τὸν Ἐ. Βαρλάμη «Τὸ σκουφὶ τοῦ Hundepawer»*, *Σύλλογος Φύλων τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Waidhofen // Thaya τῆς Αὐστρίας*, ἐκδ., Ὁ ναὸς τοῦ χαρμυσίνου μηνύματος, Βερρίνα Ἡμαθίας 2007. — Ν. Παυλόπουλος, *Ἡ ἰταλικὴ Ἐκκλησία ... πάει παραλίω, Ἐλεύθερος Τύπος 29.7.2008*, σ. 14. — Δ.

Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τὴ μορφολογία τοῦ ναοῦ ὁ Γ. Λάββας στὸ σημείωμά του «Σύντομη ἔκφραση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ιδέας», ἀνέλυσε αὐτὴν στὰ τρία ἐπισυναπτόμενα ἐναλλακτικὰ σχέδια.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀπόψεις τῶν κριτικῶν, εἶναι ἐνδιαφέροντα τὰ ὅσα γράφει ἡ Ν.-Μ. Πασχαλίδου γιὰ τὸν ναὸ αὐτό: «... Ἡ ἀνανέωσις τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης ναοδομίας ξεκίνησε τὸ 1970 στὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ Σαμπεζῦ τῆς Γενεύης. Τότε, μὲ ἔγκριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, χτίστηκε ὁ ἱερὸς ναὸς Ἁγίου Παύλου, ἡ δόμηση τοῦ ὁποίου προκάλεσε (καὶ ὄχι μόνον τότε) πολυάριθμες συζητήσεις ἀλλὰ καὶ δημιουργικὸ προβληματισμὸ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ἀγιογραφία του. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Παύλου, ὅπως καὶ ὁ προτεινόμενος ναὸς στὴ Θεσσαλονίκη, βασιζέται στὴ δομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Καθίσματος¹⁴, τοῦ πρώτου πιθανότατα ναοῦ ποὺ ἀφιερώθηκε στὴ Θεοτόκο μετὰ τὴν Γ' καὶ τὴν Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο (451), οἱ ὁποῖες ἀποκατέστησαν τὴ μνήμη τῆς Παναγίας ... Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀπετέλεσε ἀρχιτεκτονικὸ πρότυπο γιὰ τὰ ὀκταγωνικῆς ἢ περίκεντρης κάτοψης θεομητορικὰ κτίσματα καὶ ἔθεσε αὐτὸν τὸν τύπο ὡς πηγὴ ἔμπνευσης ..., ἀν καὶ στὴν οὐσία ὁ πρῶτος ριζοσπαστικὸς ὀρθόδοξος ναὸς εἶναι ὁ Βοτατόσσα (Γουαττόσσα), ὁ ὁποῖος χτίστηκε στὸ Γουῖνσκόνσιν τὸ 1956 σὲ σχέδιο τοῦ Φράνκ Λόιντ Ράιτ, μὲ πρωτοβουλία τῆς τοπικῆς ὀρθόδοξης κοινότητος.

Ἡ ἀνάθεση τὸ 2002 ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη κ. Βαρθολομαῖο στὸν Γ. Λάββα τῆς ἐκπόνησης σχεδίων γιὰ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς νέου ναοῦ ..., ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν ἀρχιτέκτονα νὰ διευρύνει τὶς συνθετικὲς ἀναζητήσεις του στὸ θέμα τῆς ὀρθόδοξης ναοδομίας. Ἄν στὴν περίπτωσι τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τὸ συνθετικὸ πρόβλημα ἀφορούσε τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τοὺς ἤδη παραδομένους τύπους καὶ τὴν ἐπανερμηνεία τῆς συμβολικῆς καὶ ὀντολογικῆς διάστασης ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, στὴν ἐκκλησία τοῦ Μπασίς θέτει ἕνα νέο πεδίο προβληματισμοῦ: τὴ δυνατότητα ἐλεύθερης καὶ δημιουργικῆς σύνθεσης στὴ βάση ἑνὸς συγκεκριμένου ἀρχιτεκτονικοῦ προτύπου.

Ὁ σύγχρονος ἀρχιτεκτονικὸς ναὸς ἀποτελεῖ μιὰ νέα πρόταση ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ κάνει «λίφτινγκ» στὴν ἐθνικὴ μας ναοδομία ... Ἡ πρόταση

¹⁴ Ἀντύπας, Τὸ πιστεῦν ἐνὸς ἀρχιτέκτονα, *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία*. Ἡ τέχνη τῆς ζωῆς 7 ἀρ. 531, 10.8.2008, σ. 16-18. Καὶ εὐρύτερα γιὰ τὸ θέμα τῆς σύγχρονης θρησκευτικοπροσανατολισμένης ζωγραφικῆς Warlamis, *Triumph der Liebe* Schieles Revision. Ein Kunstprojekt von Makis E. Warlamis. 17. Mai - 31. August 2008. Das Kunstmuseum.

14. G. P. Lavas, *The Kathisma of the Holy Virgin: A Major New Shrine*, *EKBMM Δελτίον Ἑυρωπαϊκὸ Κέντρο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων* 2 (2001) 60-103. — Τοῦ αὐτοῦ, «Τὸ καθίσμα τῆς Παναγίας» ὁ Πρόδρομος τοῦ «Τεμένου τοῦ Βράχου» εἰς Ἱεροσόλυμα, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 77 (2002) 143-174.

τοῦ παρόντος ναοῦ ἀποβλέπει σὲ ἓναν καὶ μόνο σκοπό: νὰ βγεῖ ἡ ὀρθόδοξη τέχνη ἀπὸ ἓνα ἀνυπόφορο τέλμα καὶ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ὅτι οἱ καιροὶ οὐ μενετοί. Ὅπως μᾶς λέγει ὁ κ. Λάββας, «ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα χρειάζονται πολλὴ δουλειὰ καὶ ἐσωτερικὸς ἀγώνας τῶν καλλιτεχνῶν, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς θρησκευτικοὺς ταγούς» ...

... Ὁ ναός, ἔργο τῶν ἀρχιτεκτόνων Γ. Λάββα καὶ Μ. Λεφαντζή δρὸς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐκμεταλλεύεται ὅλα τὰ σύγχρονα μέσα τεχνολογίας γιὰ νὰ ὀξύνει ἀκουστικὰ καὶ ὀπτικὰ τὶς αἰσθήσεις. Μέσα ὅπως ἠλεκτρικὸ φῶς, μεγάφωνα, τηλεοπτικὴ μετάδοση, ψηφιακὴ ὁθόνη, αὐτόνομη θέρμανση, ἀνακλινόμενα καθίσματα. Σὲ συνδυασμὸ πάντα μὲ τὰ μόνιμα καὶ διαμορφωτικὰ τοῦ χώρου, τὸν ἄμβωνα, τὴ σολέα, τοὺς θρόνους, τὰ προσκυνητάρια, τὰ στασίδια, τὰ κηροστάσια (καὶ τὶς μοντέρνες ἀγιογραφίες).

Ὁ κύβος ἐρρίφθη ὅταν στὸ συνέδριο τὸ ὁποῖο διοργάνωσε τὸ Ἐπιμελητήριο Εἰκαστικῶν Τεχνῶν Ἑλλάδας τὸ 2000, στὴν Πάτμο, μὲ θέμα «Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα σήμερα: παράδοση - ἐξέλιξη», τονίστηκαν τὸ ἀδιέξοδο τῆς ὡς τώρα πορείας καὶ ἡ ἀνάγκη ἀναστροφῆς ἀπὸ τὴν ἀνυπόφορη πλέον καλλιτεχνικὴ στεριότητα καὶ παρακμή. Τόσο ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Βαρθολομαῖος ὅσο καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος διατύπωσαν κοινὴ ἐπιθυμία γιὰ μιὰ νέα μορφή ναοδομίας, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ νὰ ἀναγεννηθεῖ ἡ ὀρθόδοξη τέχνη μέσα στὴν παράδοση, χωρὶς ὅμως νὰ ὑποκύπτει στὴ χωρὶς πνεῦμα ἀντιγραφὴ τῆς.

Σὲ μιὰ πρώτη παρουσίαση τῆς πρότασης τοῦ ναοῦ σὲ νέους ἀνθρώπους, κυρίως φοιτητές, ἡ ἀντίδραση ἦταν θετικὴ. Οἱ φοιτητὲς στὴν πλειονότητά τους τόνισαν ὅτι θὰ ἠθελαν νὰ ἐπισκεφθοῦν ἓναν μοντέρνο ναό, κυρίως γιὰ τὴν θὰ ἦταν μιὰ ἐναλλακτικὴ πρόταση.

Οἱ γηραιότεροι στοὺς ὁποίους ἀπευθυνθήκαμε ἦταν πιὸ ἐπιφυλακτικοί, δὲν διαφώνησαν ὅμως ὅτι μιὰ νέα προσέγγιση στὸν χώρο τῆς ἐκκλησίας μπορεῖ νὰ δώσει τροφὴ γιὰ μιὰ ἐπαναπροσαρμογὴ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων μὲ βάση τὶς σύγχρονες ἐξελίξεις, χωρὶς ἀπαραιτήτως νὰ διακυβεύεται τὸ θέμα τῆς παράδοσης καὶ τῆς ἀληθινῆς προσήλωσης¹⁵.

«Ἡ πρωτοποριακὴ πρόταση γιὰ τὴ μορφή τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ στὸ «Μπασίς» στὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ συνδυάζει παραδοσιακὰ μοτίβα μὲ νέα ὕλικά καὶ ἀντίληψη, προκαλεῖ προβληματισμὸ γιὰ τὴν ἀνανέωση καὶ ἐξέλιξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καὶ αἰσθητικῆς ...

Θέμα εὐαίσθητο καὶ πολυεπίπεδο ... ποὺ ἀποκτᾷ μιὰ ξεχωριστὴ ἐπικαιρότητα ... ποὺ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς «μανίας γιὰ ἀνανέωση», ὁ-

πως θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ισχύει για άλλα οικοδομήματα, αλλά αίτημα έκσυγχρονισμού της εκκλησιαστικής τέχνης και αισθητικής ... και συνδέει αιώνια σύμβολα με τη διαστημική εποχή ...

Η προτεινόμενη μορφή της εκκλησίας στο «Μπασίς» Θεσσαλονίκης (ως λατρευτικό κτίσμα του Οίκουμενικού Θρόνου σε μία από τις συντηρητικότερες επαρχίες του) έχει την πρόθεση να παίξει τον ρόλο του μηνύματος συναγεμίου ...

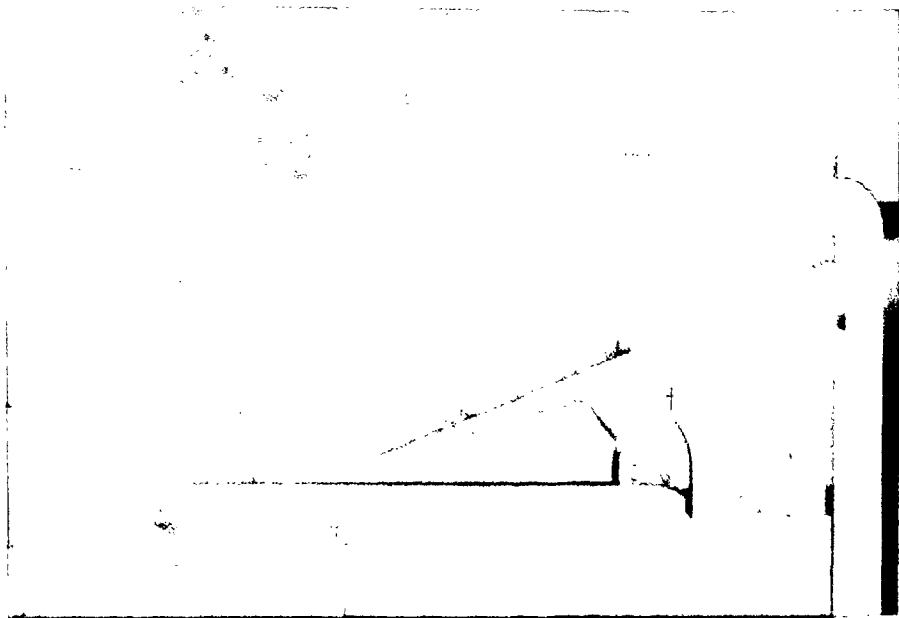
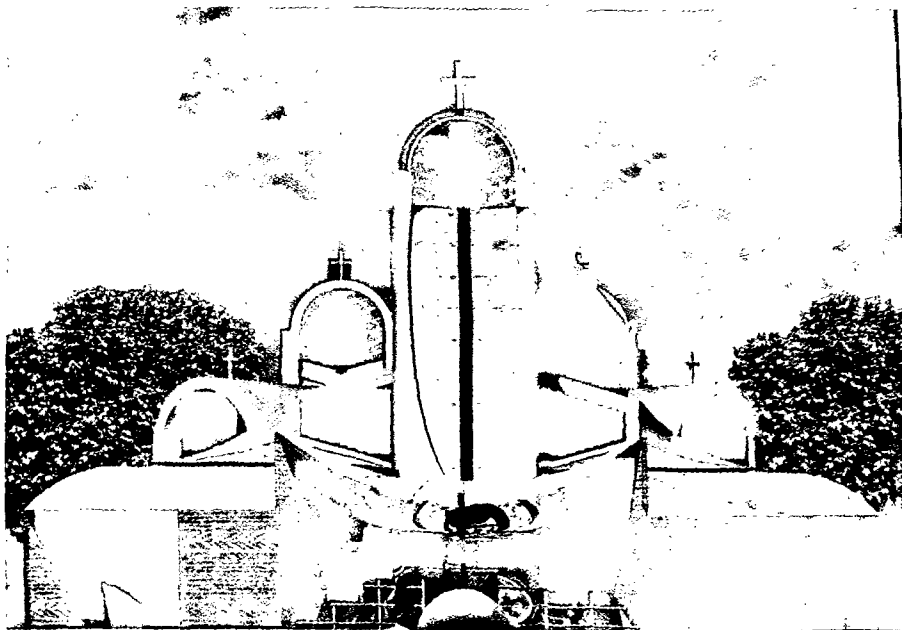
Σύμφωνα με τους μελετητές, η προτεινόμενη μορφή είναι συνδυασμός παλαιοχριστιανικής κατόψεως, έμπνευσμένης από τον νεοαποκαλυφθέντα όκταγωνικό ναό του «Καθίσματος» της Παναγίας στα Ιεροσόλυμα, και μια ελεύθερη απόδοση μοτίβων αυτής ... στην ανωδομή και τα εξωτερικά γνωρίσματά της (διαμόρφωση της στέγης, κορύφωση των αψίδων του Ιεροῦ, πλαστική άγκαλιά στην είσοδο κλπ.).

«Γίνεται έτσι εκμετάλλευση της πλαστικότητας του μετόν, επιδιώκεται ή χρήση δυναμικής φοράς της κίνησης προς τους ούρανους ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της βυζαντινής ναοδομίας, δοσμένο όμως με σύγχρονο τρόπο, εκφράζεται χριστιανικός οὐράνιος συμβολισμός με τὸ σύγχρονο πόρισμα της έλλειπτικής αντί της κυκλικής μορφής, και τέλος συντίθενται παραδοσιακά ὕλικά (τούβλα, χαλκός) με νέα (μετόν και γυαλί –σε νέες δυνατότητες εξαιλωτικής αίσθησης). Στην ίδια συνθετική αντίληψη θα προσαρμοστεί, ἐφ' ὅσον ἐγκριθεῖ ἡ ἀρχιτεκτονική αὐτή πρόταση, και ἡ ἀγιογραφική ἐπένδυση τοῦ ἐσωτερικοῦ», πὸν σημαίνει σύμφωνα με τὸν Γ. Λάββα, ρωμαλέα κίνηση, ἀδρές και σαφείς πλαστικές ἐπιφάνειες και μορφές με διατήρηση ἀναγνωριστικῶν μοτίβων τῆς παράδοσης (κόγχες, τόξα, ἀψίδες κλπ.), πὸν ἐπιτρέπουν ἐπομένως στὸν θεατὴ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν προτεινόμενη ἀρχιτεκτονική μορφή ὡς ἓνα πορευόμενο medium ἀπὸ τὴ σεβάσμια παράδοση στὴ διαστημική εποχή τῶν πολλῶν οὐρανῶν και κόσμων, τῆς δικῆς μας, τῆς νέας εἰκόνας τοῦ σύμπαντος».

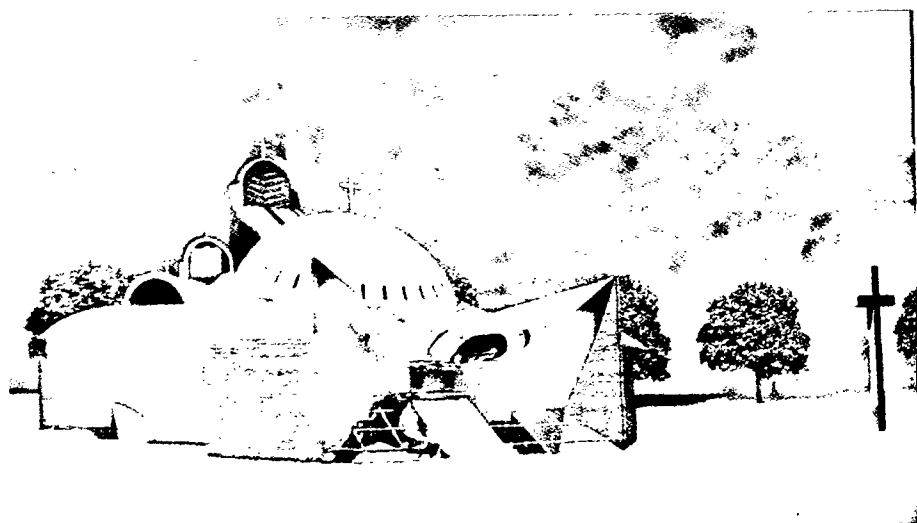
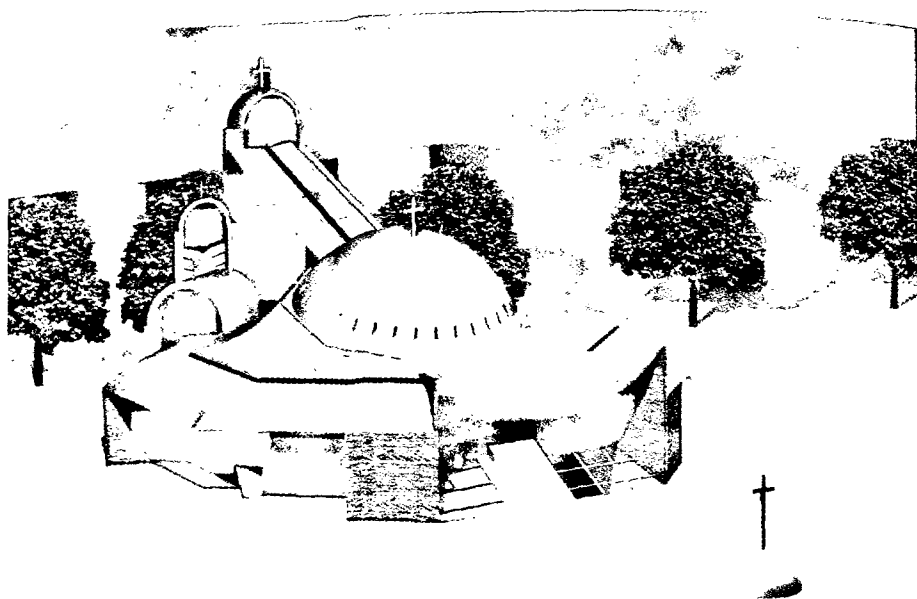
«Πάντως, ὑπάρχουν και δύο ἐναλλακτικές προτάσεις: ἡ μία μετριάξει τὴ ριζοσπαστική μορφολογία τῆς πρώτης, προβλέποντας τὴν τοποθέτηση στὴν ἀνωδομή τοῦ τρούλλου, ἐνῶ ἡ δεύτερη, διατηρεῖ τὴν ἴδια κάτοψη, ἀναζητώντας ὁμως ἄλλη σύγχρονη ἔκφραση»¹⁶.

Τελικά θα μπορούσαν νὰ προστεθοῦν οἱ ἀκόλουθες παρατηρήσεις: τὸ κτίριο εἶναι περίκεντρο και ὁκταγωνικό. Ἀπὸ τὴ δυτική του πλευρὰ διακρίνονται οἱ τρεῖς ἀψίδες και τὰ δύο παρεκκλήσια. Ἴσως αὐτὴ νᾶναι ἡ πὸ ἐντυπωσιακή του ἀποψη. Διάχυτος εἶναι ἡ αἴσθησις ἀνάτασης καθὼς και χαρακτηριστική ἡ ἀπουσία τρούλλου. Ἡ ἔμφαση δίδεται στὸ ἔλλειψοειδές σχῆμα. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ ἐκφράζονται τὸ ἅυλο Σύμπαν και οἱ ἐλ-

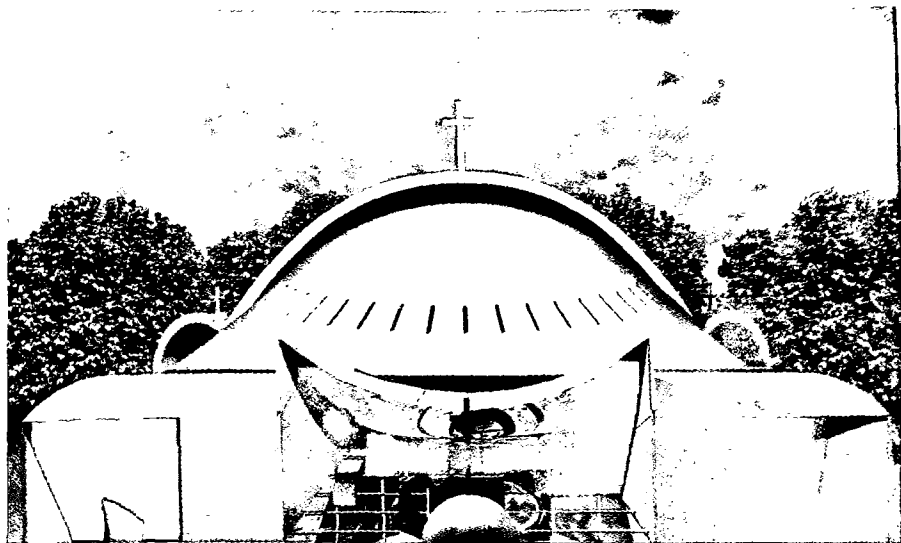
λειπτικές τροχιές τοῦ κόσμου. Ἐτσι, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ γράφοντα, ἡ πρόσοψή του –πράγμα ἀξιοσημείωτο– δίδει τὴν ἐντύπωση ἐνὸς ἀπογειούμενου ἀεριωθούμενου ἀεροπλάνου στὴν ἄκρη τοῦ ὁποίου ὑψοῦται ὁ σταυρός. Ἀσφαλῶς μιὰ μεγαλειώδης καὶ πνευματικὴ σύλληψη, ποὺ δείχνει σαφῶς πὼς καὶ μὲ τὴ σύγχρονη ἀρχιτεκτονικὴ μορφολογία μποροῦν νὰ ἐπιτευχθοῦν βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ὅπως εἶναι ἡ πνευματικότητα.

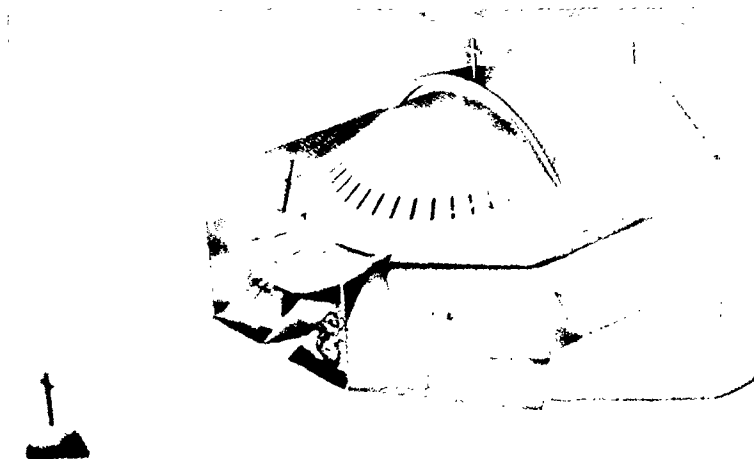
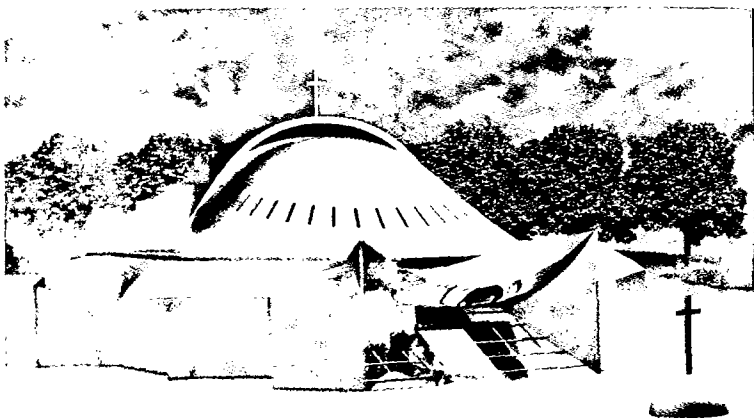
Εικ. 1α, 1β. Πρώτη παραλλαγή σχεδίων του ναού.

Είχ. 28, 2ε. Δεύτερη παραλλαγή σχεδίων τοῦ ναοῦ.

Ειχ. 3α, 3β. Τρίτη παραλλαγή σχεδίων του ναού.

Εἰκ. 3γ, 3δ, 3ε. Τρίτη παραλλαγή σχεδίων τοῦ ναοῦ.

**Ι. Ναός στο «Μπασί» Θεσσαλονίκης
του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως**

Σύντομη Έκφραση της αρχιτεκτονικής ιδέας

Η μελέτη ενός Ορθόδοξου Ι. Ναού και δη ανήκοντας στο Σεπτό Οικουμενικό Πατριαρχείο, αρχομένου του 21^{ου} αιώνας θέτει στον αρχιτέκτονα πολλαπλές απαιτήσεις:

Η διαχρονική ιστορία της Ορθόδοξης Ναοδομίας περιέχει κορυφώσεις κατά την λαμπρή Βυζαντινή περίοδο, αναλαμπές κατά τη Μεταβυζαντινή και Νεώτερη, αλλά και βαθιά κρίση στη Σύγχρονη εποχή. Η κυλοπροαίρετη προσπάθεια των Ζήχου, Ορλάνδου και Κόντογλου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα να μεταλαμπαδεύσουν το δημογραφικό πνεύμα του Βυζαντίου, οδήγησε δυστυχώς τους μαθητές τους - αρχιτέκτονες και αγιογράφους - σε μια άνευ προηγουμένου στείρα απομίμηση μορφών, ελάχιστα δημογραφική, με αποξένωση από τις σύγχρονες τεχνολογικές δυνατότητες και τις λατρευτικές ανάγκες του σημερινού χριστιανικού πληρώματος. Εκατοντάδες «Νεοβυζαντινών» εκκλησιών και χιλιάδες τετραγωνικών μέτρων αγιογραφιών αδυνατούν να εκπροσωπήσουν και να εκφράσουν το σύγχρονο καλλιτεχνικό και θρησκευτικό βίωμα.

Εμείς ο' αυτή την αμήχανη και αδιέξοδη πραγματικότητα, είναι ανάγκη επομένως, να υπέρβει ένα ισχυρό κτύπημα που θ' ανατράξει τα λυγνίζοντα ύδατα και θα θέσει σε κίνηση τις υπνότεουσες δυνάμεις κριτικά και δημιουργικά. Η προτεινόμενη μορφή της εκκλησίας στο «Μπασί» Θεσσαλονίκης, (ως λατρευτικό κτίσμα του Οικουμενικού Θρόνου σε μια από τις συντηρητικότερες επαρχίες Του), έχει την πρόθεση να παίξει το ρόλο του μηνύματος συνεχερμού.

Αν εδώ μερικές να πραγματωθεί, ο' ένα περιβάλλον δεκάδων «Νεοβυζαντινών» αντηράων της τελευταίας κληνικοκρατίας, θα προκαλέσει ασφαλή τρέντισμα και shock αλλά θα είναι αφυπνιστικό και θεραπευτικό το αποτέλεσμα.

Α' Η πρόταση 1α-1β είναι συνδυασμός παλαιοχριστιανικής κατόψεως (κάτοψη: η γεννήτρια ενός αρχιτεκτονήματος κατά Le Corbusier), εμπνευσμένης από τον νέο-αποκαλυφθέντα οικτινωτικό ναό του «Καθίσματος» της Παναγίας εις Ιεροσόλυμα και μια ελεύθερη αδόδοση μοτίβων αυτής της αρχέτης χριστιανικής εκκλησίας στην αναδομή και στα εξωτερικά γνωρίσματά της (διαμόρφωση της στέγης, κορύφωση των αψίδων του Ιερού, πλαστική αγκαλιά

στην είσοδο, κ.λπ.) εκφρασμένων με τις σημερινές κατασκευαστικές δυνατότητες και τη νομοτέλεια των νέων υλικών. Γίνεται έτσι εκμετάλλευση της πλαστικότητας του μπετόν, επιδιώκεται η χρήση δυναμικής φοράς της κίνησης του βλέμματος προς τους ουρανούς ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της Βυζαντινής ναοδομίας δοσμένο όμως με σύγχρονο τρόπο, εκφράζεται χριστιανικός συνάνθρωπος συμβολισμός με το σύγχρονο πόρισμα της ελλειπτικής αντί της κυκλικής μορφής, και τέλος συντίθενται παραδοσιακά υλικά (τοβίλα, χυλός) με νέα (μπετόν και γυαλί -σε νέες δυνατότητες εξαολετικής αίσθησης, κ.λπ.). Στην ίδια συνθετική αντίληψη θα προσαρμοσθεί, εφ' όσον εγκριθεί η αρχιτεκτονική αυτή πρόταση και η αγιογραφική εκένδυση που εσωτερικού.

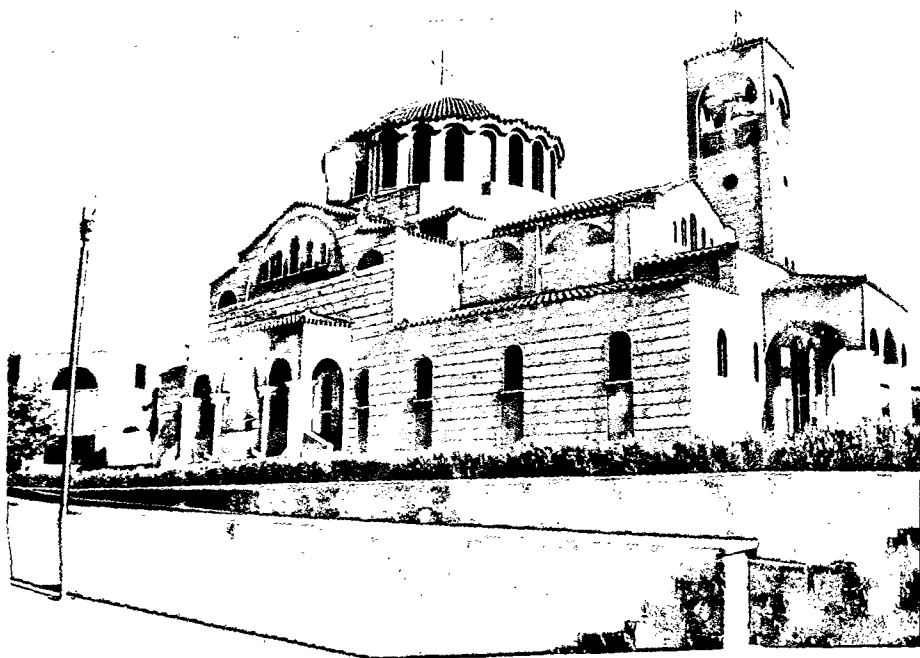
Ρωμαλέα κίνηση, αδρές και ασφαείς πλαστικές εμφανίσεις και μορφές με διατήρηση αναγνωριστικών μοτίβων της Παράδοσης (κόγχες, τόξα, αψίδες, κ.λπ.) επιτρέπουν επομένως στον θεατή να ερμηνεύσει την προτεινόμενη αρχιτεκτονική μορφή, ως ένα πορευόμενο μέδιον από τη σεβάσμιμη Παράδοση στη Διασημητική εποχή των πολλών ουρανών και κόσμων της δικής μας, νέας εικόνας του Σύμπαντος.

Κάθε εποχή απεικονίζει στην Τέχνη της εκείνο που γνωρίζει και βιώνει χωρίς να μένει στατικά στη Γνώση των παλαιούδων της. Αυτό επιδιώκεται εδώ ως πρόθεση. Ο ακόλυτος σεβασμός στην παράδοση, δεν εκφράζεται όμως με εύκολη επανόληψη της, αλλά ως πρόκληση και έμπνευση για μια σύγχρονη λειτουργική και μορφολογική λύση. Πόσο αυτό έχει επιτευχθεί, αναπόκειται ο' άλλους να το κρίνουν.

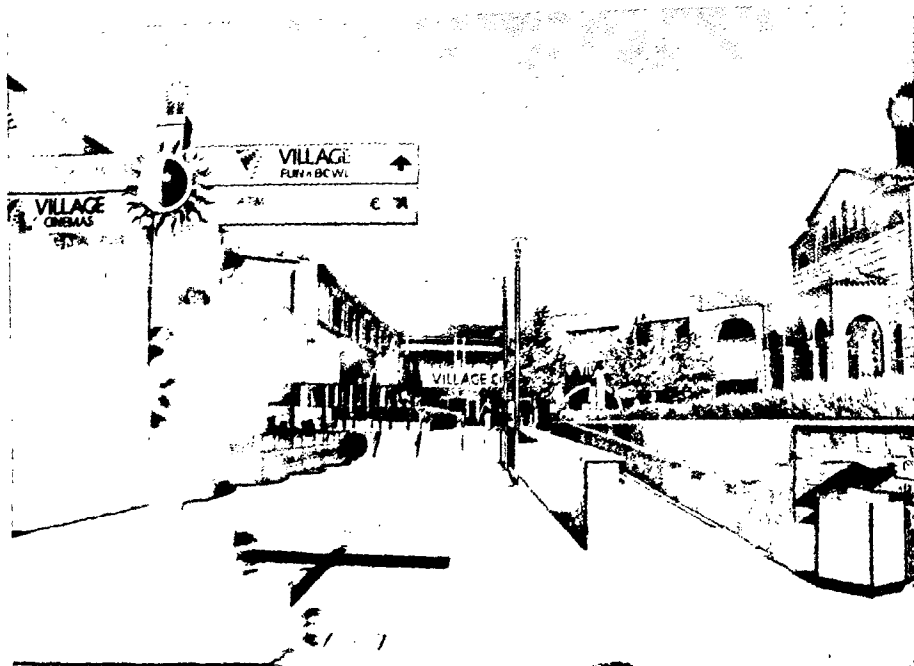
Β' Παρελλογή 2^α-2^β. Εδώ επιχειρείται να μετριάσει η ριζοσπαστική μορφολογία της πρώτης με την τοποθέτηση στην αναδομή του τρούλλου, πασίγνωστου αλλά παραχρησμένου γνωσιολογικού στοιχείου της χριστιανικής ναοδομίας. Στην πραγματικότητα η παρελλογή αυτή εμπεριέχει έναν αναγκατικό συμβιβασμό, ο οποίος και την έννοια της κίνησης του βλέμματος προς τα Άνω νοθεύει και την μορφολογική καθαρότητα μεώνει. Βέβαια αν εδώ η κάτοψη παραμένει η ίδια, όπως και στην αρχική πρόταση.

Γ' παρελλογή 3^α-3^β. Παραμένοντας πάντα στην ίδια κάτοψη, αναζητείται εδώ μια άλλη σύγχρονη έκφραση. Η τομή του τρούλλου και η σύνθεσή του με μια ανεπτυγμένη «βούτα» (νούτιε= τμήμα θαλασσοδύς μορφής ή κομάρης) αναδεικνύει

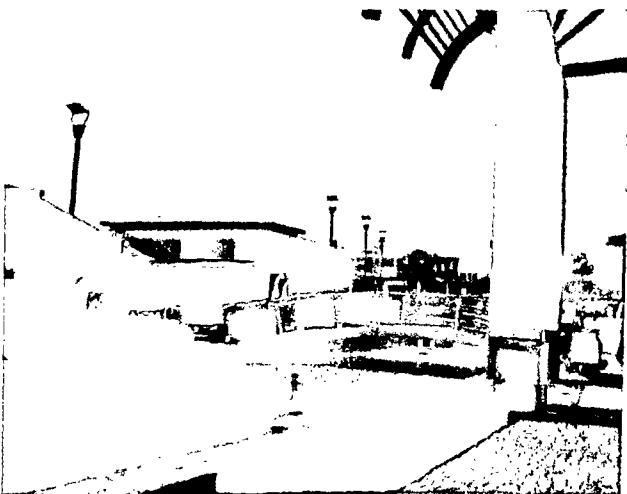
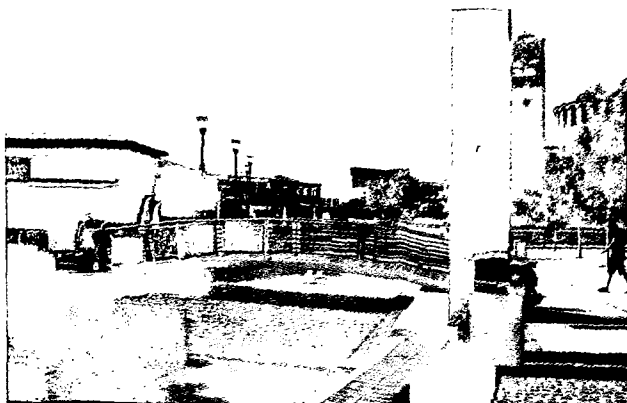
τις σύγχρονες τεχνολογικές δυνατότητες αλλά και τους χριστιανικούς κοσμολογικούς συμβολισμούς ως σύγχρονη γνώση. Η πλαστικότητα του μπετόν βρίσκει εδώ χαρακτηριστική εφαρμογή σε μεγάλες και απλές εμφανίσεις, οι οποίες διατηρούν τη μνήμη των θαλασσοδών μορφών της πέτρας, της κλίβου και του κονιάματος, υπακούουν όμως στη νομοτέλεια ενός ρευστού, μορφολογικά οικουμενικού υλικού της εποχής μας. Επιδιώκεται έτσι ο συνδυασμός της παραδοσιακής μορφολογίας ως προσλαμβάνουσας εικόνας, με τη σύγχρονη κατασκευαστική νομοτέλεια και μορφική ελευθερία, ώστε να επιτευχθεί μια θεμιτή ισορροπία ανάμεσα στο υπάρχον και στο μελλούμενο της Ορθόδοξης ναοδομίας.

Είχ. 7. Ο οικόδομηθεις Ι. Ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέου στὸ Μπασις.

Είχ. 8. Ἀποφς τοῦ Ἑλληνικοῦ Χωριοῦ τοῦ Μπασις,

ΣΤΑΔΙΑ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ ΣΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΩΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ*

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο παγιώνονται οι βασικοί εικονογραφικοί τύποι των ευαγγελιστών¹, στους οποίους αποτυπώνεται το έργο της συγγραφής των Ευαγγελίων². Στην παλαιολογία εποχή οι ζωγράφοι, επιβε-

* Σε μια πρώτη μορφή η παρούσα μελέτη παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συμπόσιο *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία που πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών* (13-16 Οκτωβρίου 2005). Ευχαριστώ τους καθ. Β. Άτσαλο, Ν. Γκιολέ και Σ. Καδά για τις παρατηρήσεις τους. Επίσης τον αναπληρωτή καθ. Τ. Παπαμαστοράκη για τις υποδείξεις του και τον Α. Τσελίκια για τις γόνιμες συζητήσεις μας. Ευχαριστώ, τέλος, τη βυζαντινολόγο και μέλος της οργανωτικής επιτροπής του Συμποσίου, δρ. Νίκη Τσιφώνη για την πρόσκλησή της να παρουσιάσω τη μελέτη.

1. Για την εικονογραφία των ευαγγελιστών, βλ. ενδεικτικά Α. Μ. Friend, *The Portraits of Evangelists in Greek and Latin Manuscripts*, I, *ArtSt* 5 (1927) 115-146, II, *ArtSt* 7 (1929) 3-29. — W. Weisbach, *Die Darstellung der Inspiration auf mittelalterlichen Evangelistenbildern*, *RACr* 16 (1939) 101-127. — H. Buchthal, *A Byzantine Miniature of the Fourth Evangelist and Its Relatives*, *DOP* 15 (1961) 127-139. — H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft* (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften), Heidelberg 1970, σ. 64-67. — H. Hunger - K. Wessel, *Evangelisten*, *RbK* 2 (1971), στ. 452-516 (στο εξής: H. Hunger - K. Wessel, *Evangelisten*). — H. Buchthal, *Notes on Some Early Palaeologan Miniatures*, *Kunsthistorische Forschungen Otto Pacht zu seinem 70. Geburtstag*, Salzburg 1972, σ. 36-43. — R. P. Bergman, *Portraits of the Evangelists in Greek Manuscripts*, στο G. Vikan (επιμ.), *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1973, σ. 44-49. — H. Buchthal, *Toward a History of Palaeologan Illumination*, στο *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, Princeton 1975, σ. 143-177 (στο εξής: H. Buchthal, *Toward a History*). — H. Buchthal - H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of late Byzantine Book Illumination and Kalligraphy*, *DOS* 16 (Washington D.C. 1978) 17-32 (στο εξής: H. Buchthal - H. Belting, *Patronage*). — H. Buchthal, *The "Musterbuch" of Wolfenbüttel and Its Position in the Art of the Thirteenth Century*, Wien 1979 (στο εξής: H. Buchthal, *The "Musterbuch"*). — R. S. Nelson, *Text and Image in a Byzantine Gospel Book in Istanbul (Ecumenical Patriarchate, cod. 3)*, New York University 1978, σ. 124-187, 286-297. — Ο ίδιος, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*, New York 1980, σ. 15-53, 75-91. — I. Spatharakis, *An Unusual Iconographic Type of the Seated Evangelist*, *ΔΧΑΕ* I/Δ' (1980-1981) 137-146. — I. Spatharakis, *The Left-handed Evangelist. A Contribution to Palaeologan Iconography*, London 1988 (στο εξής: I. Spatharakis, *The Left-handed*). — R. S. Nelson, *Theodore Hagiopetrites. A Late Scribe and Illuminator*, I-II, Wien 1991, σ. 98-115 (στο εξής: R. S. Nelson, *Theodore Hagiopetrites*). — W. Loecke, *Incipits and Author Portraits in Greek Books: Some Observations*, στο D. Mouriki - S. Ćurčić - H. Kessler (επιμ.), *Byzantine East-Latin West: Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1975, σ. 377-381. — R. S. Nelson, *Par. Gr. 117 and the beginnings of Palaeologan Illumination*, *WJbKg* 37 (1984) [αναδ. στο R. S. Nelson, *Later Byzantine Painting: Art, Agency and Appreciation*, Variorum Collected Studies, Ashgate 2007, αρ. VIII].

2. Α. Μ. Friend, *ό.π.* (υποσημ. 1), σ. 134. — R. P. Bergman, *ό.π.* (υποσημ. 1), σ. 44. — H. Buchthal, *The "Musterbuch" 38*.

βαιώνοντας τη σταθερή επιδίωξή τους για ανανέωση της παραδοσιακής εικονογραφίας, δεν αρκούνται μόνο στη στερεότυπη επανάληψη των μεσοβυζαντινών προτύπων, αλλά εμπλουτίζουν τους καθιερωμένους τύπους των ευαγγελιστών με νέα εικονογραφικά στοιχεία δημιουργώντας πρωτότυπες παραστάσεις³.

Η διαφορά συνίσταται στο γεγονός ότι στην παλαιολόγεια εποχή οι συγγραφείς των ευαγγελίων, εκτός από τον συνηθισμένο τύπο του γράφοντα, εικονίζονται να χρησιμοποιούν διάφορα εργαλεία, που δεν σχετίζονται μόνο με τη γραφή αλλά και την προετοιμασία του κώδικα και τα οποία απεικονίζονται ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο πάνω στα τραπεζία των ευαγγελιστών⁴. Η απεικόνιση της χρήσης συγκεκριμένων εργαλείων από τους ιερούς συγγραφείς, εκτός από τις αλλαγές στην εικονογραφία των ευαγγελιστών, από τεχνική άποψη μας προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τα στάδια της προετοιμασίας του χειρόγραφου βιβλίου, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Ένα από τα πρώτα στάδια στην προετοιμασία του κώδικα εικονίζεται στη Βασιλική εκκλησία (Άγιοι Ιωακείμ και Άννα) του κράλη Στέφανου Milutin στη Studenica (εικ. 1)⁵, ο διάκοσμος της οποίας ολοκληρώθηκε το 1314 από το συνεργείο των Θεσσαλονικέων ζωγράφων Μιχαήλ Αστραπά και Ευτυχίου⁶. Στην παράσταση του ευαγγελιστή Λουκά, που βρίσκεται στο ΝΑ σφαρικό τρίγωνο του ναού, ο ευαγγελιστής κόβει με φαλίδι⁷ την περγαμνή, το υπόλοιπο τμήμα της οποίας θα εικονιζόταν στο κατε-

3. H. Buchthal, *Toward a History* 146-147. — H. Buchthal - H. Belting, *Patronage* 9. — R. S. Nelson, *Theodore Hagiotpetrites* 99.

4. H. Hunger - K. Wessel, *Evangelisten*, στ. 477-479. — I. M. Djordjević, *Predstave pribora za pisanje i opremu kible u srpskom srednjobekobnom slikarstvu*, Beograd 1977, σ. 87-88.

5. Για την παράσταση στη Studenica, βλ. G. Millet - A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, III, Paris 1962, πίν. 57, εικ. 4. (στο εξής: G. Millet - A. Frolov, *La peinture*). — G. Babić, *Kraljeva crkva u Studenici*, Beograd 1975, σ. 90, εικ. 37, 91, σχ. 3.

6. Για τους ζωγράφους Μιχαήλ Αστραπά και Ευτόχιο, βλ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, *Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών*, στο Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 2002, σ. 122, υποσημ. 1, όπου και πλήρης βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, B. Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Beograd 1999, σ. 227-262. — Ο ίδιος, *Signatures des peintres Michel Astrapas et Eutychios. Fonction et signification*, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 643-662. — Ε. Ν. Κυριακούδης, *Το κλασικιστικό πνεύμα και η καλλιτεχνική ακμή στη Θεσσαλονίκη*, στο ίδιο, σ. 234-236, 239-244. — M. Marković, *Michael's and Eutychios' Artistic Work. Present Knowledge, Dubious Issues and Direction of Future Research*, *ZNM* 17/2 (2004) 95-113.

7. Το φαλίδι δεν εικονίζεται ιδιαίτερα συχνά ανάμεσα στα εργαλεία των ευαγγελιστών. Από την παλαιολόγεια εποχή ενδεικτικά αναφέρω τις παραστάσεις του Μάρκου και του Λουκά στο τετραευάγγελο κώδ. 300 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης, που χρονολογείται στα μέσα περίπου του 14ου αι. Βλ. I. Spatharakis, *The Left-handed* 52, 62, εικ. 116, 122.

στραμμένο σήμερα τμήμα της τοιχογραφίας. Όπως είναι γνωστό, η περιγαμνή κοβόταν σε δίφυλλα μετά την επεξεργασία της, αφού δηλαδή τριβόταν με ελαφρόπετρα για μεγαλύτερη στιλνότητα της επιφάνειάς της⁸.

Στο ΒΔ σφαιρικό τρίγωνο της Παναγίας Οδηγήτριας στο Ρεέ, ο διάκοσμος της οποίας χρονολογείται περί το 1337 (εικ. 2)⁹, ο ευαγγελιστής Μάρκος στηρίζει το κομμένο φύλλο της περιγαμνής πάνω στο τραπέζι και στο δεξί του γόνατο, το οποίο χαμηλώνει ελαφρά για να είναι στο ίδιο ύψος με το τραπέζι. Πάνω στο φύλλο τοποθετεί κανόνα, τη μία άκρη του οποίου κρατεί με το αριστερό χέρι, ενώ με τον αντίχειρα και τον δείκτη του δεξιού τον τοποθετεί διαγώνια, μετρώντας τις διαστάσεις του. Η μέτρηση της περιγαμνής αποσκοπεί πιθανότατα στον ακριβή υπολογισμό του χώρου που θα διατεθεί για το κείμενο, τη διακόσμηση και τα περιθώρια. Πίσω από τον ευαγγελιστή Μάρκο εικονίζεται ως αγγελική μορφή η προσωποποίηση της θείας σοφίας, που κρατεί μελανοδοχείο στο αριστερό. Η απεικόνισή της στην εικονογραφία των ευαγγελιστών αυτή την εποχή είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Μάρκος στο Ρεέ τοποθετεί τον αντίχειρα και τον δείκτη πάνω στον κανόνα θυμίζει έντονα την αντίστοιχη κίνηση του Ματθαίου στο ευαγγέλιο του Dinant, κώδ. 11, φ. 14, που βρίσκεται στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Μάντσεστερ και χρονολογείται τον 12ο αιώνα (εικ. 3)¹⁰. Η διαφορά σε σχέση με την παράσταση στο Ρεέ είναι ότι στο δυτικό χειρόγραφο ο Ματθαίος όχι μόνο τοποθετεί τον κανόνα επάνω στο φύλλο της περιγαμνής, αλλά ταυτόχρονα το χαρακώνει κρατώντας

8. M. Gullick, *From Parchment to Scribe: Some Observations on the Manufacture and Preparation of Medieval Parchment Based Upon the Literary Evidence*, στο P. Rück (επιμ.), *Pergament: Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung heute*, (Marburger Kolloquium für Historische Hilfswissenschaften 2), Sigmaringen 1991, σ. 145-157. — Ch. de Hamel, *Medieval Craftsmen. Scribes and Illuminators*, Toronto 1992, σ. 8, 11-12. — K. Χούλης, Δύο ιστορήσεις του ευαγγελιστή Ματθαίου ως σταχωτή, *Βιβλιοαμφίδρομος* 1 (1999) 86. — V. Kireyeva, *The Material of Greek Book-Painters, στο Materials and Techniques of Byzantine Manuscripts*, Moscow 2003, σ. 204-206.

9. Για την παράσταση στο Ρεέ, βλ. H. Hunger - K. Wessel, ό.π., στ. 491. — V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge*, II, Beograd 1934, πίν. CVI. 1. Ο I. Spatharakis (*The Left-handed* 22, 68) αναφέρει την παράσταση χωρίς όμως να κάνει λόγο για την ιδιόμορφη εικονογραφία της. I. M. Djordjević, ό.π., σ. 89-90. — Z. Gavrilović, *The Archbishop Danilo II and the themes of Kingship and Baptism in the 14th century Serbian Painting*, στο *L'archevêque Danilo II et son époque. Colloque scientifique international à l'occasion du 650e anniversaire de sa mort*, Beograd 1991, εικ. 1.

10. De Hamel, ό.π., σ. 21, εικ. 14. Χαρακώση της περιγαμνής με τη βοήθεια κανόνα εικονίζεται και στον δεύτερο τόμο του κώδικα 4.2, φ. 137v, (1225) της Βιβλιοθήκης Kongelige στην Κοπενχάγη. Βλ. J. J. G. Alexander, *Medieval Illuminators and their Methods of Work*, New Haven - London 1992, σ. 20, εικ. 32.

στο δεξί πεπλατυσμένη λάμα, την οποία ευθυγραμμίζει με τη βοήθεια του κανόνα που πιέζει με τον δείκτη του αριστερού. Το φύλλο ακουμπά ο Ματθαίος σε παραλληλόγραμμο κομμάτι ξύλου που στηρίζει πάνω στα πόδια του. Παρά την ομοιότητα στον τρόπο με τον οποίο οι δύο ευαγγελιστές χρησιμοποιούν τον κανόνα στο Ρεέ και στο δυτικό χειρόγραφο, δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι η ιδιομορφία της παράστασης του ευαγγελιστή Μάρκου οφείλεται σε δυτικές επιδράσεις, λόγω κυρίως της έλλειψης συγκριτικού υλικού που θα μπορούσε να ισχυροποιήσει μια τέτοιου είδους υπόθεση.

Η παράσταση στο Ρεέ αποκτά εξαιρετική σημασία διότι αποτελεί τη μοναδική γνωστή εικαστική μαρτυρία στη βυζαντινή τέχνη, που επιβεβαιώνει τις απόψεις των κωδικολόγων στο ζήτημα της οργάνωσης του χειρογράφου σύμφωνα με ένα σύστημα μετρήσεων, το οποίο βασίζεται στην εφαρμογή κανόνων γεωμετρίας. Η σχέση του διαθέσιμου χώρου για το κείμενο και εκείνου για την εικονογράφηση και τα άλλα διακοσμητικά στοιχεία, καθώς και ο υπολογισμός των περιθωρίων, απαιτούσαν ακριβείς μετρήσεις, ώστε το αισθητικό αποτέλεσμα αφενός να ανταποκρίνεται στη λειτουργικότητα και τον ρόλο του χειρογράφου και αφετέρου να ικανοποιεί τις απαιτήσεις του παραγγελιοδότη¹¹. Σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες έχει αποδειχθεί ότι οι γραφείς εφάρμοζαν συγκεκριμένες μεθόδους μέτρησης του κώδικα, μεταξύ των οποίων η μέτρηση των δύο διαγωνίων του φύλλου ήταν ιδιαίτερα σημαντική¹². Έμμεσες εικαστικές μαρτυρίες για την εφαρμογή μαθηματικών υπολογισμών αποτελούν οι πολυάριθμες απεικονίσεις γεωμετρικών οργάνων ανάμεσα στα σύνεργα των ευαγγελιστών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον διαβήτη¹³.

11. Το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα για τον ρόλο του παραγγελιοδότη στον σχεδιασμό των εικονογραφημένων χειρογράφων είναι η περίπτωση του Παρ. gr. 510 και του πατριάρχη Φωτίου. Βλ. L. Brubaker, *Politics, Patronage and Art in Ninth-Century Byzantium: The Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris* (B.N. gr. 510), *DOP* 39 (1985) 1-13. — G. Peers, *Patriarchal Politics in the Paris Gregory* (B.N. gr. 510), *JÖB* 47 (1997) 51-71. — L. Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium. Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge 1999, σ. 400-416. Στην παλαιολόγεια εποχή ενδεικτική είναι η περίπτωση της Θεοδώρας Ραούλαινας. Βλ. R. Cormack, *Ο καλλιτέχνης στην Κωνσταντινούπολη: αριθμοί, κοινωνική θέση, ζητήματα απόδοσης, Το πορτραίτο του καλλιτέχνη* (βλ. παραπάνω, υποσημ. 6), σ. 55-57, όπου και βιβλιογραφία.

12. Για το θέμα αυτό αλλά και γενικότερα για την εφαρμογή κανόνων γεωμετρίας στις μετρήσεις των φύλλων του κώδικα, βλ. J. Irgoin, *Pour une étude des centres de copie byzantins*, *Scritorium* 12 (1958) 208-227. — Α. Τσελίκας, *Το βιβλίο και η τεχνική του την εποχή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου και γενικά τον 10ο αιώνα*, *Διαβάξω* αρ. 129, 23 (Οκτώβρ. 1985) 25-32 [αναδ. στο Α. Τσελίκας, *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, Αθήνα 2004, αρ. 3]. Για τις μεθόδους μέτρησης σε δυτικά χειρόγραφα, βλ. την πρόσφατη μελέτη της M. L. Agati, *Il libro manoscritto. Introduzione alla codicologia*, Rome 2003, σ. 221-241.

13. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα. Από τα πρωιμότερα ενδεικτικά αναφέρω την

Ένα από τα πιο σημαντικά στάδια της προετοιμασίας του κώδικα ήταν η χάραξη των γραμμών¹⁴ στα φύλλα της περγαμηνής για να γραφεί το κείμενο, αλλά και για να οριστούν τα περιθώρια. Αν και στη βυζαντινή τέχνη δεν μας είναι γνωστή η εικαστική απόδοση της εργασίας αυτής¹⁵, με την απεικόνιση των εργαλείων χαράκωσης ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο σε συνδυασμό με τα άγραφα χαραγμένα φύλλα που κρατούν οι ευαγγελιστές, υπονοείται σαφώς ότι τη χαράκωση εκτελούσαν οι ίδιοι, όπως ακριβώς είναι γνωστό ότι έκαναν και οι γραφείς. Στις τοιχογραφίες του τρίτου στρώματος του ναού του Αγίου Πέτρου στο Ras της Σερβίας, οι οποίες χρονολογούνται περί το 1280, δίπλα από την κατεστραμμένη μορφή του ευαγγελιστή στο ΝΔ σφαιρικό τρίγωνο εικονίζεται ένας από τους βασικότερους τύπους εργαλείων για τη χαράκωση της περγαμηνής (εικ. 4)¹⁶. Πρόκειται για ένα μικρό μολύβδινο τροχό, που είναι γνωστός ως *μόλιβδος τροχόεις ή κυκλοτερής ή κυκλομόλιβδος*, όπως απαντά σε επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας¹⁷. Το εργαλείο αυτό, μπορούμε να φανταστούμε, ότι ο γραφέας, ακολουθώντας τις οπές (στίγματα) και με τη βοήθεια κανόνα, έσυρε επάνω στο φύλλο επιτελώντας εύκολα τη συγκεκριμένη εργασία. Παρά τη σημαντική χρήση του κυκλομόλιβδου δεν απεικονίζεται σε παραστάσεις ευαγγελιστών και το παράδειγμα από

απεικόνιση του διαβήτη στις παραστάσεις του Ματθαίου, φ. 10ν και του Μάρκου, φ. 11ν, στο τετραευάγγελο κώδ. 43 της Μονής Σταυρονικήτα στο Άγιον Όρος που χρονολογείται περί τα μέσα του 10ου αι. Βλ. K. Weitzmann, *Geistige Grundlagen und Wesen der Makedonischen Renaissance*, Köln - Opladen 1963, σ. 29 κ.ε. [αναδ. στο K. Weitzmann, *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago - London 1971, αρ. VIII]. Π. Κ. Χρήστου - Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σ. Ν. Καδάς - Α. Καλαμαρτζή-Κατσαρού, *Οί θησαυροί του Άγίου Όρους. Σειρά Α'. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Δ', Αθήνα 1991, εικ. 348-349 (στο εξής: *Εικονογραφημένα χειρόγραφα*).

14. R. S. Nelson, Theodore Hagioepitrites 60 κ.ε. Για τις μεθόδους και τα εργαλεία χάραξης της περγαμηνής, βλ. L. Gilissen, *Un élément codicologique trop peu exploité: la règle, Scriptorium* 23 (1969) 150-162. — J. Leroy, *Les types de règle des manuscrits grecs*, Paris 1976. — R. S. Nelson, *ό.π.*, σ. 58-69. — D. Byrne, *Manuscript Ruling and Pictorial Design in the Work of the Limbourgs, the Bedford Master, and the Boucicaut Master, ArtB* 66 (1984) 118-136. — H. Toubert, *Illustration et mise en page*, στο H. J. Martin - J. Vezin (επιμ.), *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, Paris 1990, σ. 355-420.

15. Στη δυτική τέχνη εικονίζεται η σημείωση των στιγμάτων με διαβήτη για τη χάραξη των γραμμών. Βλ. Ν. Ξ. Ελεόπουλος, *Η βιβλιοθήκη και τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου*, Αθήνα 1967, εικ. 3.

16. I. M. Djordjević, *ό.π.*, σ. 91, εικ. 6. Για τον ναό του Αγίου Πέτρου στο Ras, βλ. B. Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrade 1999, σ. 293-294, όπου και βιβλιογραφία.

17. Βλ. P. Waltz (επιμ.), *Anthologie Grecque. Anthologie Palatine*, τ. III, βιβ. VI, Paris 1931, σ. 51, αρ. 62.1. Πρβλ. Ν. Ξ. Ελεόπουλος, *ό.π.*, σ. 25, υποσημ. 1. — B. Afsalos, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*, *Ελληνικά* 21 (Παράρτημα), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 17. — H. Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο* (μτφρ. Γ. Βασιλαρός), Αθήνα 1995, σ. 110, υποσημ. 30.

το Ras είναι το μοναδικό που έχω υπόψη μου. Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι οι γραφείς για τη χάραξη χρησιμοποιούσαν εκτός από τον τροχό και διάφορους τύπους μεταλλικών γραφίδων (στύλοι)¹⁸. Τέτοιου είδους γραφίδες εικονίζονται πάνω στα σύνεργα των ευαγγελιστών σε όλες σχεδόν τις απεικονίσεις.

Μετά τη χαράκωση των διφυλλών του τετραδίου ακολουθούσε η συγγραφή. Σε αρκετές περιπτώσεις οι ευαγγελιστές εικονίζονται να γράφουν απευθείας στον κώδικα, αν και είναι σαφές ότι η στάχωση ακολουθούσε μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής. Από τα τέλη του 13ου αιώνα η εικονογραφία των ευαγγελιστών εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία, τα οποία σχετίζονται με την εργασία της αντιγραφής. Από τις πιο χαρακτηριστικές λεπτομέρειες είναι η όξυνση της γραφίδας που απαντά ιδιαίτερα στο πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα έργα.

Σύμφωνα με επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας¹⁹, που χρονολογούνται από τον 1ο μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ., η όξυνση του καλάμου με τη σμίλη ή την ελαφρόπετρα αποτελούσε ευρύτατα διαδεδομένη πρακτική ήδη από την ύστερη αρχαιότητα που συνεχίστηκε και στα βυζαντινά χρόνια. Αυτή τη συνήθεια αποτυπώνουν οι καλλιτέχνες, ορισμένοι από τους οποίους ήταν και γραφείς, στα έργα που προαναφέρθηκαν και στα οποία οι ιεροί συγγραφείς εικονίζονται ως αντιγραφείς.

Οι ευαγγελιστές εικονίζονται να οξύνουν με μικρό μαχαίρι τον κάλαμο, το βυζαντινό κόνδυλο ή κονδύλιο²⁰. Από τα πολλά παραδείγματα ενδεικτικά αναφέρω τον Ματθαίο στο τετραευάγγελο κώδ. 938, φ. 18ν, της Μονής Βατοπεδίου (1304)²¹, τον Μάρκο στο τετραευάγγελο κώδ. 47, φ. 114ν, της Μονής Παντοκράτορος (1301)²² (εικ. 5), ένα από τα πιο

18. Ν. Ξ. Ελεόπουλος, ό.π., σ. 24. — Ε. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία* (μτφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης), Αθήνα 1985³, σ. 42.

19. Σε επιγράμματα του Φιλίππου Θεσσαλονίκης, του Παύλου Σιλενταρίου και του υπάρχου Αιγύπτου Ιουλιανού αναφέρεται: *και σμίλαν, δονάκων άκροβελών γλυφίδα, και χάλυβα σκληρόν καλαμηφάρον, σμίλης τ' όξυτόμον κοπίδα*. Βλ. Ρ. Waltz, ό.π., σ. 51, αρ. 62.2, σ. 53, αρ. 65.3, σ. 54, αρ. 67.6. Πρβλ. Η. Hunger, ό.π., σ. 110.

20. Η ονομασία αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι για τη γραφίδα επιλεγόταν το τμήμα του καλάμου μεταξύ δύο κονδύλων. Επίσης η γραφίδα είναι γνωστή και με το όνομα δόναξ. Βλ. V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, I, Leipzig 1911², σ. 192-193. — Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Α', Αθήναι 1948, σ. 78-79. — Πρβλ. Ν. Ξ. Ελεόπουλος, ό.π., σ. 24.

21. Βλ. Η. Buchthal, *Toward a History* 146, εικ. 1. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, εικ. 248. Ο κώδ. 938 εκ παραδρομής αναφέρεται ως 937 και το αντίστροφο. Κατά συνέπεια η παράσταση του Ματθαίου στον κώδ. 938 έχει περιληφθεί στον 937. Βλ. επίσης Ι. Spatharakis, *The Left-handed* 42-43, εικ. 55.

22. Σ. Μ. Πελεκανίδης - Π. Κ. Χρήστου - Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σ. Ν. Καδάς - Α. Κατσαρού, *Οί θησαυροί του Άγιου Όρους. Σειρά Α'. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Γ', Αθήνα 1979, εικ. 175. — K. Weitzmann, *Constantinopolitan Book Illumination in the Period of*

γνωστά έργα του Θεόδωρου Αγιοπετρίτη, και στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (1321-1322)²³ και, τέλος, τον Λουκά στον κώδικα 9, φ. 129ν, της Μονής Χιλανδαρίου (1360)²⁴ (εικ. 6) και στους Αγίους Αποστόλους στη Θεσσαλονίκη (1312-1315)²⁵.

Μια άλλη χαρακτηριστική λεπτομέρεια στην εικονογραφία των ευαγγελιστών, που απαντά επίσης στην πρώιμη παλαιολόγεια εποχή, είναι η απεικόνιση των ιερών συγγραφέων-αντιγραφών να διορθώνουν το κείμενο ξέοντας τα γράμματα²⁶ με διάφορους τύπους μαχαριδίων. Ο ευαγγελιστής Λουκάς στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους (1300 περ.)²⁷ (εικ. 7) και ο Μάρκος²⁸ στον κώδικα 82, φ. 96ν, της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο (αρχές 14ου αι.)²⁹, στον ναό της Αναλήψεως στη Žiža της Σερβίας (1310 περ.)³⁰ (εικ. 8) και στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη (1315 περ.)³¹ αποτελούν ορισμένα μόνο γνωστά παρα-

the Latin Conquest, στο K. Weitzmann, *Studies* (ό.π., υποσημ. 13), σ. 332, εικ. 319. — I. Spatharakis, *The Left-handed* 58, εικ. 56. — H. Buchthal - H. Belting, *Patronage*, πίν. 81c.

23. Παρατήρηση επί τόπου. Βλ. επίσης, M. Marković, *The Monastery of St. Nikita near Skopje. History and Wall Paintings*, Beograd 2005, σ. 121-122. Στον τύπο αυτό εικονίζεται και ο άγ. Ιωάννης ο Δαμασκηνός στο ΒΑ σφαιρικό τρίγωνο του παρεκκλησίου της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, New York 1966, I, σ. 219-220, III, εικ. 224. — R. S. Nelson, *Theodore Hagiotpetrites* 110.

24. Σ. Μ. Πελεκανίδης - Π. Κ. Χρήστου - Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σ. Ν. Καδάς, ό.π., Β', Αθήνα 1975, εικ. 418. — I. Spatharakis, ό.π., σ. 57, εικ. 62.

25. Α. Ξυγγόπουλος, *Η ψηφιδωτή διακόσμησης του ναού των Άγιων Αποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 42-43, πίν. 10.2. — Ch. Stephan, *Ein byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Baden-Baden 1986, σ. 51, εικ. 13. Η παράσταση δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Ωστόσο, ο Λουκάς δεν φαίνεται να γράφει, όπως σημειώνει η συγγραφέας. Βλ. επίσης, R. S. Nelson, ό.π., σ. 108.

26. H. Buchthal, *The "Musterbuch"* 39. — I. Spatharakis, ό.π., σ. 8 κ.εξ. — R. S. Nelson, ό.π., σ. 102.

27. G. Millet, *Monuments de l'Athos, I: Les peintures*, Paris 1927, πίν. 7.3, 36.2. — I. Spatharakis, ό.π., σ. 9-11, εικ. 7. — R. S. Nelson, ό.π., σ. 107, πίν. 89, εικ. C23. — E. Τσιγαρίδας, *Μανουήλ Πανσέληνος. Έκ του ιερού ναού του Πρωτάτου* (έκδ. Άγιος. Έστία), Θεσσαλονίκη 2003, σ. 30-31, εικ. 34, 35-36 (λεπτ.).

28. H. Buchthal, *Toward a History* 146. — H. Buchthal - H. Belting, ό.π., σ. 31.

29. Ντ. Μουρίκη - Ν. Ševčenko, *Εικονογραφημένα χειρόγραφα, στο Πάτμος, Οι θησαυροί της Μονής*, Αθήνα 1988, σ. 294, εικ. 39. — I. Spatharakis, ό.π., σ. 17, εικ. 20. Για περισσότερα παραδείγματα από εικονογραφημένα χειρόγραφα, βλ. I. Spatharakis, ό.π., εικ. 15-19. — G. Galavaris, *Aspects of Book Illumination on Mt. Athos*, στο *Διεθνές Συμπόσιο: Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.* (Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 1995, σ. 99-100, εικ. 10-12.

30. G. Millet - A. Frolow, *La peinture, I*, πίν. 49.1. — H. Hunger - K. Wessel, ό.π., σ. 491. — B. Živković, *Žiža. Les dessins des fresques (Les monuments de la peinture serbe médiévale, 4)*, Beograd 1985, σ. 20. — G. Subotić, *Žiža Monastery*, Belgrade 1988, εικ. στη σ. 43.

31. Α. Ξυγγόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Άγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1964, σ. 22, εικ. 128. — Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Άγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 190-191, πίν. 82. — K. Kirchhainer, *Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki. Untersuchungen zu Struktur und*

δείγματα. Η λεπτομέρεια αυτή απαντά σε δυτικά χειρόγραφα ήδη από τον 12ο αι.³² και πιο συχνά από τον 13ο αι., όπως για παράδειγμα στο *Musterbuch* του *Wolfenbüttel*³³ που χρονολογείται περί το 1230.

Η συνειδητή αποφυγή των παραδοσιακών απεικονίσεων, που χαρακτηρίζει την εικονογραφία των ευαγγελιστών στην πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο, φαίνεται και σε ένα άλλο γνωστό παράδειγμα, το τετραευάγγελο αρ. 28, φ. 84ν, της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Göttingen, έργο επίσης του Θεόδωρου Αγιοπετρίτη που χρονολογείται το 1290³⁴. Ο Λουκάς κρατεί στο αριστερό τη γραφίδα μαζί με τον κώδικα, που στηρίζει στο αριστερό γόνατο, και πλησιάζει το δεξί χέρι στο μελανοδοχείο πιθανόν για να το ανοίξει, όπως μπορεί να υποθέσει κανείς από το κλείστρο του μελανοδοχείου που αγγίζει ο ευαγγελιστής³⁵. Σε κάθε περίπτωση, ο ευαγγελιστής δεν εμποτίζει τη γραφίδα μέσα στο μελάνι, όπως έχει υποστηριχθεί³⁶.

Μετά τη ραφή και την επένδυσή τους με ξύλινες πινακίδες για την προστασία των φύλλων, τα τεύχη τοποθετούνταν σε πρέσα και με ένα μεγάλο μαχαίρι έκοβαν τις ακμές που προεξείχαν στο πλευρικό πάχος του κώδικα, ώστε να γίνει ομοιόμορφο και λείο. Το στάδιο αυτό, γνωστό ως ξάκρισμα, που είναι από τα τελευταία στη διαδικασία κατασκευής του κώδικα, εικονίζεται με ρεαλισμό στην παράσταση του Ματθαίου στον ΝΑ πεσσό του Πρωτάτου στο Άγιον Όρος (εικ. 9)³⁷. Ο ευαγγελιστής έχει κλείσει τα επενδυμένα με τις πινακίδες τεύχη στη μικρή πρέσα, την οποία στερεώνει στα γόνατά του και στο τραπέζι. Κρατεί το ειδικό μαχαίρι με τις δύο λαβές και το σύρει κατά μήκος του πλευρικού πάχους του κώδικα (εικ. 10). Η ίδια κίνηση επαναλαμβάνεται, με την ανάλογη τοποθέτηση του κώδικα στην πρέσα, και για το ξάκρισμα των άλλων δύο πλευρών του.

Η παράσταση του Ματθαίου στο Πρωτάτο είναι, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, η μοναδική σωζόμενη στη βυζαντινή τέχνη. Αποτελεί δημιούρ-

Programm der Malereien, Weimar 2001, σχ. στη σ. 175.

32. De Hamel, ό.π. (υποσημ. 8), εικ. 29.

33. H. Buchthal, *The "Musterbuch"* 39, πίν. XIII, εικ. 20. — I. Spatharakis, ό.π., σ. 35-36, εικ. 21.

34. R. S. Nelson, ό.π., σ. 101-102. — Ο ίδιος, *Tales of Two Cities: The Patronage of Early Palaeologan Art and Architecture in Constantinople and Thessaloniki*, Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του, Αθήνα 1999, σ. 130.

35. R. S. Nelson, *Theodore Hagiopeitrites*, πίν. 58, εικ. 21i.

36. Στο ίδιο, σ. 102.

37. G. Millet, ό.π., πίν. 37.1. — P. Miljković-Peppek, *Deloto na zografite Mixailo i Eutixij*, Skopje 1967, πίν. LVI. — I. Spatharakis, ό.π., σ. 10, 39, εικ. 26. — R. S. Nelson, ό.π., σ. 108, πίν. 88, εικ. C. 21. — K. Χούλης, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 82, εικ. στη σ. 78 και εικ. 5-6 (λεπτ.).

γημα, όπως και όλη η διακόσμηση του ναού, ενός συνεργείου ζωγράφων, ο επικεφαλής ή οι επικεφαλής του οποίου διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της πρώιμης παλαιολόγιας ζωγραφικής τόσο στην τεχνοτροπία όσο και στην εικονογραφία. Οι εξελίξεις αυτές, που σηματοδοτούν καινοτομίες στη ζωγραφική της εποχής, αποτυπώνονται και στην εικονογραφία των ευαγγελιστών στο Πρωτάτο, σύμφωνα με την οποία ο ρόλος του ιερού συγγραφέα συνδυάζεται με εκείνον του επιδέξιου τεχνίτη. Έτσι εκτός από τον Ματθαίο σταχωτή, στην απεικόνιση του Λουκά η εικονογραφική ιδιαιτερότητα της όξυνσης του καλάμου, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, συνδυάζεται με τη λεπτομέρεια της γραφίδας που εικονίζεται στο αυτί του ευαγγελιστή³⁸.

Η παράσταση στο Πρωτάτο αποτυπώνει μια συγκεκριμένη εργασία στη διαδικασία της κατασκευής του κώδικα. Αποτελεί σπουδαία εικαστική μαρτυρία της βιβλιοδετικής δραστηριότητας στο Άγιον Όρος, η οποία σύμφωνα με την έρευνα³⁹ ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη κατά τη βυζαντινή περίοδο και συνεχίστηκε και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας⁴⁰. Η απεικόνιση του σταχωμένου κώδικα, όχι μόνο στις παραστάσεις των ευαγγελιστών αλλά και σε άλλες σκηνές, συνοψίζει και το κυρίαρχο ιδεολογικό του υπόβαθρο: το ολοκληρωμένο ιερό βιβλίο, δηλαδή το Ευαγγέλιο, συμβολίζει τον Θεό Λόγο και ακολούθως εκφράζει την αυθεντική πίστη της Εκκλησίας⁴¹. Ο Ματθαίος του Πρωτάτου θα απεικονιστεί με πανομοιότυπο τρόπο στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του νεότερου Καθολικού της Μονής Φιλοσόφου στη Δημητσάνα (1693)⁴², ενώ στη Μονή Ρίνα της Σερβίας (εικ. 11), οι τοιχογραφίες της οποίας χρονολογούνται το 1626, ο άγιος Κοσμάς ο Ποιητής ξακρίζει τα φύλλα του κώδικα, κρατώντας μεγάλο μαχαίρι με κυρτές λαβές στα άκρα⁴³.

38. Η λεπτομέρεια αυτή απαντά και σε παραστάσεις του Μάρκου, όπως στον κώδ. 151, φ. 88ν, της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αθήνας και στον κώδ. 82, φ. 96ν, της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο. Βλ. I. Spatharakis, ό.π., εικ. 19-20.

39. E. Lambez, *Die Handschriftenproduktion in der Athosklöster bis 1453* στο G. Cavallo - G. de Gregorio - M. Maniaci (επιμ.), *Scritture, libri e testi, nelle aree provinciali di Bisanzio* (atti del seminario di Erice 18-25 settembre 1988), Spoleto 1991, σ. 25-78, πίν. I-XIX. — Σ. Καδάς, *Μαρτυρίες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή στάχωση σε σημειώματα χειρογράφων του Άγιου Όρους*, *Βιβλαιομφιάστης* 2 (2004) 39-54.

40. Α. Πολίτης, *Άγιωρείτες βιβλιογράφοι του 16ου αιώνα*, *Ελληνικά* 15 (1957) 355-384. — Κ. Χρυσοχοϊδης, *Βιβλιοδεσία και συντήρηση χειρογράφων στο Άγιον Όρος κατά την πρώτη Τουρκοκρατία*, *Βιβλαιομφιάστης* 1 (1999) 69-77, όπου και βιβλιογραφία.

41. Βλ. Ch. Walter, *L'Iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Paris 1970, σ. 235-239. — Γ. Γαλάβαρης, *Το βυζαντινό εικονογραφημένο χειρόγραφο. Προσφορά του καλλιτέχνη στο Θεό*, *Βιβλαιομφιάστης* 2 (2004) 36.

42. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Μονή Φιλοσόφου, έν Άθήναις* 1960, σ. 49. — Κ. Χούλης, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 80, εικ. 4.

43. I. M. Djurdjević, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 96, εικ. 14.

Εικαστικές μαρτυρίες για τη μοναστηριακή βιβλιοδετική δραστηριότητα στον Μεσαίωνα αποτελούν κυρίως τα δυτικά χειρόγραφα, στα οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε με κάθε λεπτομέρεια την κατασκευή του κώδικα από την επεξεργασία της περγαμνής μέχρι τη στάχωση του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κώδικας Msc. Patr. 5 της Κρατικής Βιβλιοθήκης της Βαμβέργης που χρονολογείται τον 12ο αιώνα⁴⁴. Στο φ. 1ν εικονίζονται οκτώ μετάλλια, που περιβάλλουν τη μορφή του αρχάγγελου Μιχαήλ, και στα οποία αποτυπώνονται τα βασικά στάδια της κατασκευής του κώδικα.

Από τη μελέτη της εικονογραφίας των ευαγγελιστών στα μνημεία που ανήκουν στην καλλιτεχνική παραγωγή του Μιχαήλ Αστραπά και του Ευτυχίου προκύπτει ότι ο συνολικός αριθμός των ευαγγελιστών που εικονίζονται να συγγράφουν είναι αισθητά μειωμένος σε σχέση με προγενέστερα και μεταγενέστερα μνημεία. Στην Περίβλεπτο της Αχρίδας (1294/1295)⁴⁵ με τη συγγραφή ασχολείται ο Ματθαίος και ο Ιωάννης, ενώ στη Studenica (1314)⁴⁶ μόνο ο Ιωάννης που υπαγορεύει στον Πρόχορο. Η παραπάνω διαπίστωση ισχύει και για τα εικονογραφημένα χειρόγραφα αυτής της εποχής, τα οποία συγγενεύουν τεχνοτροπικά με τα παραπάνω μνημεία. Οι ίδιοι ευαγγελιστές γράφουν στον κώδ. 47, φ. 25ν⁴⁷, της μονής Παντοκράτορος και στον κώδ. 937, φ. 174ν⁴⁸, της μονής Βατοπαιδίου, ενώ στον κώδ. 938⁴⁹ της ίδιας μονής δεν γράφει κανένας από τους ιερούς συγγραφείς. Έτσι η συγγραφική ιδιότητα των ευαγγελιστών σε αρκετά έργα, που αναφέρονται παραπάνω, δηλώνεται είτε με την όξυνση της γραφίδας είτε με τη διόρθωση του κειμένου.

Από τους τέσσερις συγγραφείς του Ευαγγελίου, αν εξαιρέσουμε την παράσταση του Ματθαίου στο Πρωτάτο, ο Μάρκος και ο Λουκάς παριστάνονται πιο συχνά να ασχολούνται με την προετοιμασία του κώδικα. Τις εξελίξεις αυτές στην εικονογραφία των ευαγγελιστών, που πραγ-

44. J. J. G. Alexander, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 12, εικ. 15.

45. Βλ. I. Spatharakis, *The Left-handed*, εικ. 79, 105.

46. G. Millet - A. Frolow, *La peinture*, III, πίν. 57. 1-4. — G. Babić, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 87, 90, 94, εικ. 35-37, 41. Επίσης στον Άγιο Αχίλλαιο στο Arilje (1296) μόνο ένας ευαγγελιστής γράφει Βλ. G. Millet - A. Frolow, ό.π., II, πίν. 69. 3. Βλ. επίσης την πρόσφατη μελέτη του D. Vojvodić, *Zidno slikarstvo crkve Cvetog Abilija i Arilju*, Beograd 2005, σ. 286, σχ. 13.

47. Σ. Μ. Πελεκανίδης - Π. Κ. Χρήστου - Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σ. Ν. Καδάς - Α. Κατσουράς, ό.π. (υποσημ. 22), εικ. 174-177. Για τις στυλιστικές ομοιότητες ανάμεσα στον κώδικα 47 της Μονής Παντοκράτορος, την Περίβλεπτο και το Πρωτάτο, βλ. H. Buchthal - H. Belting, *Patronage* 64-65. — I. Spatharakis, ό.π., σ. 40-42. — R. S. Nelson, ό.π., σ. 109-111.

48. Εικονογραφημένα χειρόγραφα, εικ. 268-271.

49. Στο ίδιο, εικ. 248, 261, 263, 267.

ματοποιούνται από τα τέλη του 13ου αιώνα, έρχεται να επιβεβαιώσει λίγο αργότερα η μοναδική παράσταση του Μάρκου στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ.

Η εικαστική απόδοση της προετοιμασίας του κώδικα στην παλαιολόγεια ζωγραφική αναδεικνύει ορισμένα από τα βασικά στοιχεία, τα οποία συνθέτουν τη φυσιογνωμία της τέχνης αυτής της εποχής. Με έμφαση στην απεικόνιση της λεπτομέρειας οι ευαγγελιστές αποδίδονται να προετοιμάζουν από την αρχή το έργο τους στο σύνολό του. Η αλλαγή του ρόλου τους από συγγραφών των θεόπνευστων κειμένων σε τεχνιτών ευνοήθηκε μέσα σε μια εποχή που το αναπτυσσόμενο αίσθημα των καλλιτεχνών για ελευθερία στον τρόπο απόδοσης των θεμάτων οδηγούσε στην αποφυγή των συμβατικών απεικονίσεων και στη χρήση νέων εικονογραφικών στοιχείων. Αυτά αποτυπώνουν με λεπτομέρειες στιγμιότυπα της καθημερινότητας που εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στον άνθρωπο⁵⁰. Τέτοιου είδους σκηνές χαρακτηριστικές για τον ρεαλισμό τους από τις ασχολίες και τον καθημερινό βίο των ανθρώπων αναπτύχθηκαν κατεξοχήν στην παλαιολόγεια περίοδο. Με βάση το παραπάνω σκεπτικό μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι δημιουργίες που εξετάσαμε διαπνέονται από ένα κοσμικό πνεύμα που καλλιεργείται αυτή την εποχή. Ωστόσο, η αστική αυτή αντίληψη στην εικονογραφία των ευαγγελιστών δεν φαίνεται να γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση, ώστε να οδηγήσει στην καθιέρωση νέων τύπων⁵¹. Αντίθετα, στη Δύση σκηνές προετοιμασίας και κατασκευής του κώδικα είτε από ευαγγελιστές είτε από μοναχούς και λαϊκούς γραφείς απαντούν συχνά σε χειρόγραφα από τον 12ο αιώνα.

Τέλος, στις απεικονίσεις των ευαγγελιστών που δεν γράφουν, αλλά ασχολούνται είτε με την προετοιμασία είτε με την ολοκλήρωση της κατασκευής του κώδικα, συνοψίζεται και το έργο της συγγραφής. Έχει διατυπωθεί η άποψη⁵² ότι στις περιπτώσεις του ευαγγελιστή Λουκά που ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας, η ιδιότητα του συγγραφέα του ιερού Ευαγγελίου εξασφάλιζε κύρος και στην καλλιτεχνική του εργασία, δηλαδή στη φιλοτέχνηση των εικόνων. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, κατ' αναλογία να υποστηρίξουμε ότι στην τέχνη της παλαιολόγιας εποχής οι απεικονίσεις τριών ευαγγελιστών (Ματθαίος, Λουκάς Μάρκος) ως τεχνιτών πα-

50. D. Mouriki, *Revival Themes with Elements of Daily Life in Two Palaeologan Frescoes Depicting the Baptism*, στο C. Mango - O. Pitsak (επιμ.), *Okeanos. Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Colleagues and Students*, HUS 7 (1983) 471-473.

51. Για ανάλογες περιπτώσεις εικονογραφικών θεμάτων στη διακόσμηση του τρούλου, βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγιας περιόδου στη βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001, σ. 322-323.

52. P. Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity*, London 1982, σ. 262. Την άποψη αυτή επαναλαμβάνει και ο R. Cormack, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 48-50.

ρείχαν στην εργασία της προετοιμασίας του Ευαγγελίου όχι βέβαια ισότιμο κύρος με τη συγγραφή, αλλά οπωσδήποτε σημαντική αξία, λόγω ακριβώς της ιδιότητάς τους ως συγγραφέων των ιερών κειμένων. Υπό αυτή την έννοια οι ευαγγελιστές μέσα από την εικαστική απόδοση της προετοιμασίας του κώδικα καθίστανται το ιδεολογικό πρότυπο κάθε τεχνίτη, συμβάλλοντας στην ανάδειξη της καλλιτεχνικής τους δημιουργίας στην κοινωνία.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

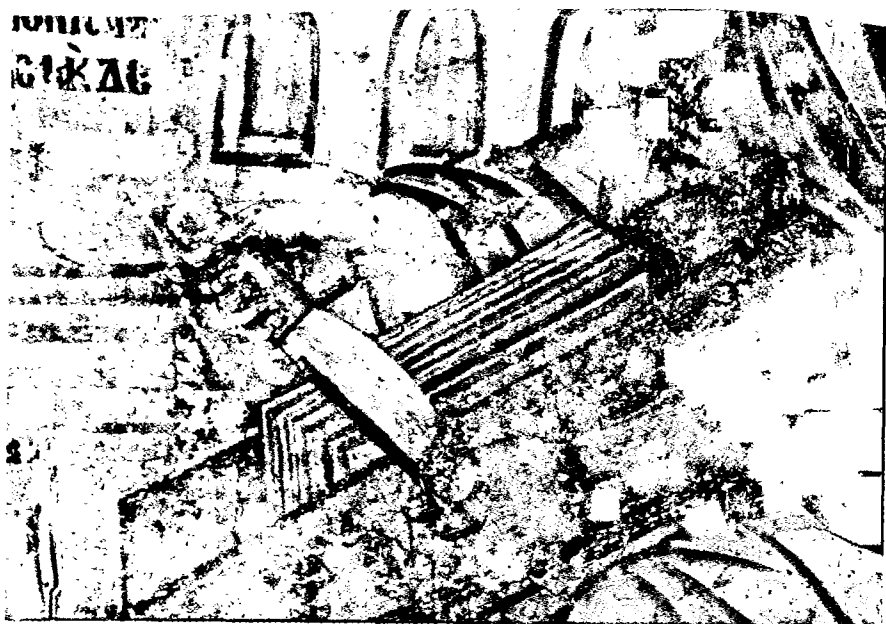
<i>ArtB</i>	Art Bulletin
<i>ArtSt</i>	Art Studies
<i>Byzslav</i>	Byzantinoslavica
<i>BZ</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
<i>DOS</i>	Dumbarton Oaks Studies
<i>ΔΧΑΕ</i>	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>HUS</i>	Harvard Ukrainian Studies
<i>JÖB</i>	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
<i>RACr</i>	Rivista di Archeologia Cristiana
<i>RbK</i>	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
<i>WjbbKg</i>	Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte

Εικ. 1. Σερβία, Studenica,
Αγ. Ιωακείμ και Άννα
(Βασιλική Εκκλησία). Ο
ευαγγελιστής Λουκάς.

Εικ. 2. Σερβία, Ρεέ, Πανα-
γία Οδηγήτρια. Ο ευαγγε-
λιστής Μάρκος.

Εικ. 10. Άγιον Όρος, Πρωτάτο. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος (λεπτομ.)

Εικ. 11. Σερβία, Μονή Ρίνα.
Άγ. Κοσμάς ο Ποιητής.

ΤΟ ΑΝΩΝΥΜΟ ΕΓΚΩΜΙΟ ΣΤΟΝ ΟΣΙΟ ΦΩΤΙΟ ΤΟΝ ΘΕΣΣΑΛΟ (BHG 1545)
ΕΝΑ ΑΚΟΜΗ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*[†]

Ἡ παρατήρηση πού ἔχει ἐπανειλημμένως διατυπωθεῖ σέ παλαιότερες καί νεότερες μελέτες ὅτι ἡ μεσοβυζαντινὴ περίοδος ἀποτελεῖ τὴν περίοδο τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς γραμματείας καί τῆς ἀγιολογίας εἰδικότερα¹ ἐπαληθεύεται καί στὴν περίπτωση τῆς εὐάριθμης καί ποιητικῶς σημαντικότητας ἀγιολογικῆς παραγωγῆς τῆς Θεσσαλονίκης², παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ὑστερεῖ, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν παραχθέντων κειμένων, συγκρινόμενῃ μὲ τὴν ἀγιολογικὴ γραμματεία πού ἀναπτύχθηκε τὴν ἴδια περίοδο στὴν Κωνσταντινούπολιν. Κυρίαρχη θέση μεταξὺ αὐτῶν καταλαμβάνουν ἀναμφίβολα τὰ κείμενα τῆς γραμματείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου³, ἰδιαίτερη ὅμως ἀξία προσλαμβάνουν οἱ Βίοι, οἱ Διηγήσεις καί τὰ

* Τὸ κύριο σῶμα τοῦ παρόντος ἄρθρου ἀπετέλεσε τὸ θέμα ὁμότιτλης εἰσηγήσεώς μας στὸ ἸΗ' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο «Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη», πού συνδιοργανώθηκε στὸ πλαίσιο τῶν ΛΘ' Δημητρίων ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Πατριαρχικὴ καί Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Βλατάδων καί τὸν Δῆμο Θεσσαλονίκης στίς 4-6 Νοεμβρίου 2004, μὲ θέμα «Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς Θεσσαλονίκης».

1. Γιὰ τὴν ἀγιολογικὴ γραμματεία τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου βλ. τίς μελέτες τῶν L. Rydén, *Byzantine Hagiography in the Ninth and Tenth Centuries: Literary Aspects, Annales Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis*, Lrsbok 1986, σ. 69-79. — Cl. Rapp, *Byzantine Hagiographers as Antiquarians: Seventh to Tenth Centuries*, *BF* 21 (1995) 31-44. — Chr. Hogel (ἐπιμ.), *Metaphrasis. Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, [KULTs skriftserie No. 59], Oslo 1996 (μὲ κείμενα τῶν Chr. Hogel, E. Schiffer, J. O. Rosenqvist καί St. Efthymiadis). — B. Flusin, *L'hagiographie monastique à Byzance au IXe et au Xe siècle. Modeles anciens et tendances contemporaines*, *Revue Benedictine* 103 (1993) 31-50. Χρήσιμο εἶναι καί τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τῆς σπουδαίας ἡλεκτρονικῆς βάσης ἀγιολογικῶν κειμένων *Dumbarton Oaks Hagiography Database* (Washington, D.C. 1998, <http://www.doaks.org/hagiointro.pdf>) τοῦ ἀμερικανικοῦ Βυζαντινολογικοῦ Κέντρου *Dumbarton Oaks*, καθὼς καί τὸ πρόσφατο ἔργο τοῦ Th. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, [Millennium-Studien, Bd. 6], Berlin - New York 2005.

2. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ ἀγιολογικὰ κείμενα πού συνεγράφησαν στὴ Θεσσαλονίκη βλ. τὰ διάσπαρτα λήμματα στὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ πρόσφατου ἔργου τῶν Ἐ. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπασα - Ἡ. Παρασκευοπούλου, *Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ρητορικὰ καί ἀγιολογικὰ κείμενα*, [Βυζαντινὰ Κείμενα καί Μελέται 32], Θεσσαλονίκη 2002, καθὼς καί τὴ χρήσιμη μελέτη γιὰ τὴ γενικότερη θεώρηση τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης τοῦ Β. Κατσαροῦ, *Γράμματα καί πνευματικὴ ζωὴ στὴ Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, Ἱ. Χασιώτης (ἐπιμ.), *Τοῖς ἀγαθοῖς βασιλεῦσας. Θεσσαλονίκη - Ἱστορία καί Πολιτισμός*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1997, σ. 178-213.

3. BHG 496-547z. Συγκεντρωμένα τὰ κείμενα τῆς πρωτοβυζαντινῆς καί μεσοβυζαντινῆς

Ἐγκώμια ποὺ συγγράφονται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ γιὰ νέους ἀγίους τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, λόγῳ τῶν ἰδιαίτερος ἐνδιαφερόντων ἱστορικῶν, προσωπογραφικῶν, τοπογραφικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν στοιχείων καὶ πληροφοριῶν ποὺ καταγράφονται σὲ αὐτά.

Στὴ χειρόγραφη παράδοση αὐτῶν τῶν ἀγιολογικῶν ἔργων μὲ θεσσαλονίκηια προέλευση διακεκριμένη θέση κατέχει ὁ περιγαμηνὸς κώδικας 390 (159/CLX) τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας⁴, σήμερα στὴ συλλογὴ τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς ρωσικῆς πρωτεύουσας. Ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων, ὅπως μαρτυρεῖ σχετικὴ ἔνδειξη τοῦ Ἀρσενίου Σουχάνωφ, καὶ στοὺς παλαιότερους καταλόγους χρονολογεῖται τὸν 12ο καὶ 13ο αἰῶνα⁵, ἐνῶ στὴν πιὸ πρόσφατη μελέτη τῶν Β. Fonkič καὶ F. Poljakov γιὰ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, τὸ τμήμα ποὺ περιλαμβάνει τὸ κείμενο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ χρονολογεῖται τὸν 14ο αἰῶνα⁶. Πρόκειται, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Α. Ehrhard, γιὰ μὴ-μηνολογιακὴ συλλογὴ (nichtmenologisch Sammlung) 24 ἀγιολογικῶν κειμένων, τρία ἐκ τῶν ὁποίων ἀφοροῦν σὲ ἀγίους ἢ ἀγιολογικὲς παραδόσεις τῆς Θεσσαλονίκης. Εἰδικότερα, στὰ φύλλα 127-165 περιλαμβάνεται ὁ ἀρχικὸς βίος τῆς ὁσίας Θεοδώρας τῆς μυροβλύτιδος (BHG 1737), ἔργο τοῦ Θεσσαλονικέως κληρικοῦ Γρηγορίου, στὰ φύλλα 196-212 παραδίδεται ἀνωνύμως τὸ Ἐγκώμιο στὸν ὁσιο Φῶτιο τὸν Θεσσαλὸ (BHG 1545), τὸν ὁποῖο ἡ ἔρευνα ἔχει ταυτίσει κατὰ τὸ παρελθὸν μὲ τὸν ὁμώνυμο κτίτορα τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Ἀκαπνίου⁷, ἐνῶ στὰ φύλλα 244-251 ἔχει ἀντι-

ντινῆς περιόδου σὲ μία νέα, χρηστικὴ ἔκδοσή τους, στὸ πλαίσιο τῆς ἐτοιμαζόμενης κριτικῆς ἐκδόσεώς τους, βλ. τώρα στὸ Ἡ Γραμματεία τῶν Δημητρίων Β': Μαρτύρια, Συλλογὲς Θαυμάτων καὶ Ἐγκώμια στὸν Ἅγιο Δημήτριο (Πρωτοβυζαντινὴ - Μεσοβυζαντινὴ Περίοδος), εἰσαγ. - ἐπιμ. Σ. Πασχαλίδης, [Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν 5], Θεσσαλονίκη 2005.

4. Γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸ βλ. Ch. Matthaei, *Accurata Codicum Graecorum Mss. Bibliothecarum Mosquensium Sanctissimae Synodi Notitia et Recensio*, Lipsiae 1805, σ. 89-91. — Arhim. Vladimir, *Sistematizeskoe Opisanie Rukopisej Moskovskoj Sinodal'noj (Patriaršej) Biblioteki*, Moskva 1894, σ. 586-588. — Α. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche*, [Texte und Untersuchungen 52], τ. III, Leipzig 1952, σ. 802. — Β. Fonkič - F. Poljakov, *Grečeskie Rukopisi Moskovskoj Sinodal'noj Biblioteki*, Moskva 1993, σ. 128.

5. Βλ. Ch. Matthaei, *Accurata* 89 («...partim sec. XIII, partim sec. XII scriptus... Fuit antea in monasterio Iberorum»). — Arhim. Vladimir, *Sistematizeskoe Opisanie* 586 (12ος αἰ.). — Α. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand* 802 σημ. 1. Στὸν 12ο αἰῶνα τὸ χρονολογεῖ καὶ ἡ C. Scholz, *Graecia Sacra. Studien zu Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen*, Frankfurt am Main 1997, σ. 22.

6. Β. Fonkič - F. Poljakov, *Grečeskie Rukopisi* 128.

7. Ἡ πρόταση αὐτὴ διατυπώθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, Ἰωάννης Σταυράκιος καὶ Δημήτριος Βεάσκος, *Viz. Vrem.* 13 (1906) 495 σημ. 3 καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν V. Grumel, *Le fondateur et la date de fondation du monastère thessalonicien d'Acarnion*, *EC* 30 (1931) 91-95 καὶ ἔχει γίνεи καθολικὰ ἀποδεκτὴ. Πρβ. J. Darrouzès, *Le moune-*

γραφεῖ τὸ ἔργο τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἀκαπνίου Ἰγνατίου Διήγησις ἐπωφελῆς περὶ τῆς θεανδρικῆς εἰκόνης τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς φανερωθείσης ἐν τῇ κατὰ Θεσσαλονίκην μονῇ τῶν Λατόμων (BHG 798).

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν τριῶν αὐτῶν ἔργων στὸν ἐν λόγω κώδικα, πέραν τῆς ιδιαίτερης σπουδαιότητος ποὺ τοῦ προσδίδει, θέτει καὶ εὐλογα ἐρωτήματα: Εἶναι πιθανὴ ἡ προέλευσις τοῦ ἐν λόγω κώδικος, ἢ ἔστω τοῦ τμήματός του ποὺ περιλαμβάνει τὰ τρία προαναφερθέντα κείμενα, ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης; Ἐὰν ναί, πρέπει νὰ θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι σχετίζεται μὲ τὴ βιβλιοθήκη ἢ ἀκόμη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον κάποιας βυζαντινῆς μονῆς τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ποῖας; Ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δώσουμε, ἀφοῦ προηγουμένως ἐκθέσουμε τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία μας, ποὺ βασίζεται σὲ γλωσσικὲς ἐνδείξεις, ιστορικὲς πληροφορίες καὶ θεολογικὲς ἀναφορές, γιὰ τὸ κύριον αἰτούμενο τῆς ἔρευνάς μας ποὺ ἐστιάζεται στὴ διακρίβωσις τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως τοῦ μοναδικοῦ ἐκ τῶν τριῶν κειμένων ποὺ μᾶς παραδίδεται ἀνωνύμως, τοῦ Ἐγκωμίου στὸν ὅσιο Φώτιο τὸν Θεσσαλὸ.

Πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ σημειώσουμε ὅτι κατὰ τὸ σχετικὰ πρόσφατο παρελθὸν τὰ δύο ἐπωνύμως παραδιδόμενα ἔργα, δηλ. ὁ βίος τῆς ὁσίας Θεοδώρας καὶ ἡ Διήγησις γιὰ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς μονῆς Λατόμου, γνώρισαν νέες ἐκδόσεις⁸, οἱ ὁποῖες ἤλθαν νὰ ἀντικαταστήσουν τὶς παλαιότερες ποὺ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ στὴ Ρωσία κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα⁹. Μόνον τὸ ἀνώνυμο Ἐγκώμιο στὸν ὅσιο Φώτιο τὸν Θεσσαλὸ –γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τῶν Θετταλῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή του–, μίᾳ ἀπὸ τὶς κυρίαρχες μορφές τοῦ μοναχισμοῦ στὴ μεσοβυζαντινὴ Θεο-

ment des fondations monastiques au Xe siècle, *TM* 6 (1976) 165 ἀρ. 29. — Σ. Πασχαλίδης, Φώτιος ὁ Θεσσαλός, στὸ Π. Κ. Χρήστου κ.ἀ., *Τὸ Ἁγιολόγιον τῆς Θεσσαλονίκης*, τ. Β', [Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν 4], Θεσσαλονίκη 1997, σ. 280-281.

8. Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλήτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ - Διήγησις περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας, ἐκδ. Σ. Πασχαλίδης, [Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν 1], Θεσσαλονίκη 1991. — Σ. Καδᾶς, Διήγησις Ἰγνατίου περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Μονῆς Λατόμου, *Κληρονομία* 20 (1988 (1992)) 148-161. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπανεκδόσιν τοῦ ἀναθεωρημένου βίου τῆς ὁσίας Θεοδώρας (BHG 1738) ἀπὸ τὸν Δ. Τσάμη, *Μητρικόν*, τ. Δ', Ἀλεξανδρούπολη 1993, σ. 90-185, δημοσιεύθηκε καὶ ἀγγλικὴ μετάφρασίς του μὲ σχόλια ἀπὸ τὴν Α.-Μ. Talbot, *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation*, Washington, D.C. 1996, σ. 159-237. Τὸ κείμενον τοῦ βίου συμπεριλήφθηκε καὶ στὴν προαναφερθεῖσα ἡλεκτρονικὴ Βάσις Δεδομένων Dumbarton Oaks Hagiography Database.

9. Arsenij, *Žitie i podvigi sv. Feodory Solunskoj*, Jurjev 1899. — Α. Papadopoulos-Kerameus, *Varia Graeca Sacra. Sbornik Grečeskich Neizdann'ich Bogoslouskich Tekstov IV-XV vekov*, [Zapiski Istoriko-Filologičeskago Fakul'teta Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta XCV], S. Peterburg 1909, σ. 102-113 ἀρ. IV [= φωτ. ἀνατ. στὴ σειρὰ Subsidia Byzantina vol. VI, Leipzig 1975].

σαλονίκη τοῦ τέλους τοῦ 10ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος, παραμένει ἐκδεδομένο σὲ ἓνα παλαιὸ καὶ δυσεῦρετο τευχίδιο μόλις 35 δίστηλων σελίδων, συνοδευόμενο ἀπὸ ρωσικὴ μετάφραση, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Novgorod τὸ 1897 ἀπὸ ἓναν γνωστὸ ἐκδότη βυζαντινῶν ἀγιολογικῶν καὶ θεολογικῶν κειμένων, τὸν Ρῶσο ἐπίσκοπο Ἀρσένιο¹⁰. Ἡ ἐκδοση ὅμως αὐτὴ προσέφερε ἓνα κείμενο μὲ ἀρκετὰ λάθη, ὀφειλόμενα σὲ παρανογνώσεις καὶ παραλείψεις λέξεων καὶ φράσεων. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ μετριάζεται σὲ κάποιον βαθμὸ, ἂν προσφύγει κανεὶς στὸ ἐπίσης δυσεῦρετο ἄρθρο τοῦ V. Vasil'evskij¹¹, τὸ ὁποῖο εἶχε προηγηθεῖ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Arsenij, ὅπου ἐκδόθηκαν κάποια ἀποσπάσματα τοῦ Ἐγκωμίου, ἢ ἂν συμβουλευθεῖ τις διορθώσεις ποὺ προτάθηκαν σὲ βιβλιοκρισίες μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ 1897¹². ἐντούτοις, τὸ κείμενο τοῦ Ἐγκωμίου ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει προβληματικὸ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα του καὶ νὰ ὀδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη του σὲ παρανοήσεις. Ἐπιπροσθέτως, τὸ Ἐγκώμιο διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο κείμενα καὶ ὡς πρὸς τὸ ὅτι παραδίδεται μόνο ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Μόσχας (codex unicus), μὲ ὅ,τι συνεπάγεται ἡ παράδοση ἐνὸς κειμένου ἀπὸ ἓνα μόνο χειρόγραφο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας καὶ τὴ Διήγησιν τοῦ Ἰγνατίου γιὰ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς μονῆς Λατόμου, ποὺ παραδίδονται καὶ ἀπὸ ἄλλους κώδικες.

Ὅλα αὐτὰ τὰ δεδομένα παρέσυραν τὸ Ἐγκώμιο στὴ λήθη τῆς νεότερης φιλολογικῆς καὶ ιστορικῆς ἔρευνας, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ εἰδικὲς μελέτες γιὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Β', γιὰ τὴν ὁποία τὸ Ἐγκώμιο παρέχει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες, δὲν τὸ χρησιμοποιοῦν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ κάποιες περιπτώσεις τὸ γνωρίζουν¹³. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς καὶ κυρίως ἐξαιτίας τῆς σπουδαιότητος αὐτοῦ τοῦ κειμένου γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν γένει ἱστορίαν καὶ τοπογραφίαν τῆς μεσοβυζαντινῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Βυζαντίου, κρίναμε

10. Episkop Arsenij, *Pohval'noe slovo sv. Fotiju Fessalijskomu. Grečeskij Tekst i Russkij Perevod*, Novgorod 1897.

11. V. Vasil'evskij, *Odin iz grečeskich Sbornikov Moskovskoj Sinodal'noj Biblioteki, Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvěščenija* 248 (Νοεμ. 1886) 96-101.

12. E. Kurtz, *BZ* 7 (1898) 484-485. — I. Sokolov, *Viz. Vrem* 5 (1898) 291 ἐ. — *Anal. Boll.* 17 (1898) 375-376 ἀρ. 154.

13. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὴ σχετικὴ ἐπισήμανση τῆς C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire* (976-1025), New York 2005, σ. 56 σημ. 93: «... Saint Photios was the spiritual adviser to Basil II during the emperor's Balkan campaigns... The panegyric celebrating his life was written by an anonymous author (BHG 1545). The existence of this text, contained in a manuscript from the Synodal Library in Moscow, was first signalled at the end of the 19th c. by V. G. Vasilievskij in *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvěščenija* (1886). Schlumberger cites occasional references from the panegyric, while noting the unedited state of the text (*L'Épopée byzantine*, i. 645-6; ii. 47-8). Today the text still appears to be unpublished in full. It is not well-known to scholars, and is rarely cited».

σκόπιμο νὰ προβοῦμε σὲ νέα ἔκδοση τοῦ Ἐγκωμίου, συνοδευόμενη ἀπὸ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή καὶ σχόλια, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ τελικὸ στάδιο τῆς προετοιμασίας της.

Τὸ ἔργο χαρακτηρίζεται στὴν ἐπιγραφή του ὡς Ἐγκώμιον· ὥστόσο στὴ νεότερη βιβλιογραφία χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ ὅρος «Βίος»¹⁴. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν ἀνταποκρίνεται μὲ ἀκρίβεια στὴν ἐπιγραφή τοῦ κειμένου, εὐκόλα διαπιστώνουμε ὅτι καὶ οἱ δύο ὅροι νοηματοδοτοῦν τὸ περιεχόμενό του, ἀφοῦ στὴ διήγησή του παρατηρεῖται μία ἰσόρροπη κατανομὴ ἐγκωμιαστικῶν καὶ ἱστορικῶν στοιχείων, τὰ ὁποία μάλιστα διαπλέκονται μὲ ἀπόλυτη ἐπιτυχία.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ Ἐγκωμίου ἔχει ἐν συνόψει ὡς ἑξῆς: Μετὰ τὸ προοίμιο, ὅπου προβάλλεται ἡ σπουδαιότητα τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων μὲ τὴ συγγραφὴ σχετικῶν ὑπομνημάτων, τὰ ὁποία λειτουργοῦν σὲ δύο κατευθύνσεις, αὐτὴν τῆς καθιερώσεως τῆς μνήμης τους καὶ ἐκεῖνη τῆς μιμήσεως τῶν ἔνθεων πράξεών τους ἀπὸ τοὺς ἀκροατές τους, στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν τόπο στὰ προοίμια τῶν μεσοβυζαντινῶν ἀγιολογικῶν κειμένων¹⁵, ἀκολουθεῖ ὁ ἐγκωμιασμὸς τοῦ ὁσίου Φωτίου, ἕνας πραγματικὸς χεῖμαρρος ἐγκωμίων, τὰ ὁποία δανεῖζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁ συγγραφέας τοῦ Ἐγκωμίου ἀπὸ ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὁ τόπος καταγωγῆς τοῦ Φωτίου, ἡ περιβόητος Θετταλία, ὅρος μὲ εὐρύτατες γεωγραφικὲς προεκτάσεις¹⁶, καὶ οἱ γονεῖς του, μέλη γνωστῆς οἰκογένειας βυζαντινῶν ἀξιωματοῦχων¹⁷, ἐξυμνοῦνται μὲ ρητορικὸ τρόπο καὶ

14. Arsenij, Pohval'noe 5: Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον πατέρα ἡμῶν Φῶτιον τῶν Θεσσαλῶν. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ στὴν παλαιότερη ἀλλὰ καὶ τῇ σύγχρονῃ βιβλιογραφίᾳ ὡς Βίος βλ. ἐνδεικτικὰ *Anal. Boll.* 17 (1898) 376 («Cette Vie écrite en grec...»). — C. Scholz, *Graecia Sacra* 22 (στὸ κείμενο μνημονεύεται ὡς ein anonymes Enkomion auf den Hl. Photios, ἐνῶ στὴ σημ. 51 ὡς die Vita Photii). — Ἐ. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Ἡ. Παρασκευοπούλου, *Ἡ Θεσσαλονίκη* 131.

15. Βλ. Th. Pratsch, *Der hagiographische Topos* 19-22, 37-40, 45-47.

16. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου αὐτοῦ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο βλ. Ἀ. Ἀβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρικόπουλου], Ἀθῆναι 1974. — J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, [Tabula Imperii Byzantini 1], Wien 1976, σ. 40-41, 60-67. — Ἀλخم. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Θεσσαλονίκη, «πρῶτη πόλις Θετταλίας», ΚΔ' Δημήτρια - Γ' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο: «Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἕως καὶ τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας»*, [ΚΙΘΔΘ, ἀρ. 6], Θεσσαλονίκη 1991, σ. 63-77.

17. Τρεῖς σφραγιδες μελῶν τῆς οἰκογένειας Ἀκάπνη, χρονολογούμενες περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα, δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l'Empire Byzantin*, τ. II: L'administration centrale, Paris 1981, σ. 46, 75-76, 93, ἀρ. 107, 159, 202. Ἄλλες σφραγιδες, χρονολογούμενες τὴν ἴδια περίοδο δημοσιεύονται ἀπὸ τοὺς A. Wassiliou - W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, τ. 2: Zentral- und Provinzialverwaltung, Wien 2004, ἀρ. 40, 64, σ. 57 σημ. 262, 67 σημ. 262-263-264, 195. — V. Šandrovskaja - W. Seibt, *Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen*, τ. 1: Sammlung Lichačev - Namen von A bis I, Wien 2005, ἀρ. 9, 10, 11, σ. 29-30 σημ. 37-45. Τὴ σύνδεση τῆς

μέ τη χρήση εικόνων από τον όμηρικό κόσμο. Έν συνεχεία έγκωμιάζεται ή απόφαση του Φωτίου νά άσπασθεϊ τον μοναχικό βίο ήδη από τη νεανική του ήλικία και έξαίρεται ό αύστηρός τρόπος τής άσκήσεώς του, ό όποιος, όπως ήταν έπόμενο, τον κατέστησε γνωστό στους μοναχικούς κύκλους τής πόλεως, εάν κρίνει κανείς και από τη μνεία του όνόματός του, μαζί με του μοναχού Συμεών του φιλοσόφου, στον Βίο του όσιου Φαντίνου του νέου¹⁸. Άκολουθεϊ ή έξιστόρηση τής συναντήσεώς του με τον άσκητη Βλάσιο, του όποιου και κατέστη ύποτακτικός, έγκαταβιώνοντας στη μικρή μονή των Άγίων Άναργύρων –για την ύπαρξη τής όποιας τó Έγκώμιο συνιστά τη μοναδική πηγή¹⁹– στη σχεδόν άκατοίκητη Άκρόπολη τής Θεσσαλονίκης.

Ό άνώνυμος συντάκτης του Έγκωμίου παρεκκλίνει σκοπίμως στη διήγηση του θαυμαστού τρόπου με τον όποιο ό Βλάσιος κατέστη πνευματικός πατέρας του αυτοκράτορος Ρωμανού Β΄. Εϊναι, ώστόσο, άξιοσημείωτο ότι τον συγγέει, όπως και ό Μιχαήλ Ψελλός στη Χρονογραφία του²⁰, με τον Ρωμανό Α΄ Λεκαπηνό²¹, στοιχείο που πιθανότατα ύποδηλώνει τη μεγάλη χρονική απόσταση που χωρίζει τον συγγραφέα του Έγκωμίου από τά έξιστορούμενα γεγονότα, χωρίς ώστόσο νά άποκλείεται ό συνειδητός έξοβελισμός του Ρωμανού Β΄ από τη διήγηση του

οίκογένειας Άκάπνη με τη μονή Άκαπνίου ύποστηρίζει και ή E. Malamut, *Cinquante ans à Thessalonique: de 1280 à 1330*, ZRVI 40 (2003) 281. Όστόσο, ή A.-M. Talbot, *Akapniou Monastery*, ODB 1 (1991) 44, θεωρεί ότι δέν είναι δυνατόν νά έπιβεβαιωθεί ή σύνδεση αὐτῶν τῶν προσώπων με τὸν χτίτορα τῆς μονῆς Άκαπνίου.

18. Βλ. E. Follieri, *La Vita di San Fantino il Giovanne. Introduzione, Testo Greco, Traduzione, Commentario e Indici*, [Subsidia Hagiographica 77], Bruxelles 1993, σ. 38, 71, 80-81, 542. Πρβ. Μον. Μαξίμη, Ό όσιος Φαντίνος ό έν Θεσσαλονίκη. Ό Βίος του όσιου Φαντίνου του Νέου, Όρμύλια 1996, σ. 274-276.

19. Arsenij, *Pohval'noe 14*: έν τινι βραχυτάτῳ σεμνείῳ γεγονῶς, άνω που περι τήν άκρόπολιν όντι και ίκανῶς τῆς τῶν πολιτῶν έπιμειξίας κεχωρισμένῳ, έπ' όνόματι τῶν άγιῶν άναργύρων ιατρῶν Κοσμά τε και Δαμιανοῦ δεδομημένῳ. Για τή μονή τῶν Άγιῶν Άναργύρων βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Helle-spont, Latros, Galesios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, σ. 391. — Κρ. Κωνσταντινίδου, Νεότερα στοιχεία για τήν Άκρόπολη Θεσσαλονίκης, AEMΘ 13 (1999 (2001)) 246-247.

20. Βλ. τή σχετική παρατήρηση του Βρ. Καραλή, Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, τ. Α΄, Άθήνα 1992, σ. 43 σημ. 6. Η περίπτωση, ώστόσο, δέν είναι μοναδική στη βυζαντινή γραμμεία.

21. Arsenij, *Pohval'noe 14*: Ό κατ' έκείνο καιροῦ τὰ σκήπτρα τῆς Ρωμαίων άρχῆς διέπαν, Ρωμαίως ταύτῳ κλήσις Λακαπηνός δέ τó έπώνυμον. Ό άρχιμ. Π.-Γ. Τσορμπατζόγλου, Η «τῶν Θεσσαλονικέων Μεγαλόπολις» και οι σλαβικές έγκαταστάσεις στα μεσοβυζαντινά άγινολογικά κείμενα. Μία πρώτη προσέγγιση, ΕΕΘΣΠΘ [ΤΠΚΘ] ν.σ. 11 (2006) 303-304 ύποστηρίζει ότι είναι άκριβής ή ιστορική αναφορά του Έγκωμίου στον Ρωμανό Λεκαπηνό, χωρίς όμως έπαρκή τεκμηρίωση, ένῶ και ό ίδιος έπισημαίνει ότι «τὸ πρόβλημα χρειάζεται περαιτέρω έρευνα». Τό λάθος αὐτό έπαναλαμβάνεται και στη μελέτη τῶν Έ. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζιάμπαση - Η. Παρλασκευοπούλου, Η Θεσσαλονίκη 132 σημ. 238.

Ἐγκωμίου, ἂν λάβει κάποιος ὑπ' ὄψιν τοὺς δυσμενεῖς χαρακτηρισμοὺς τῶν ἱστορικῶν αὐτῆς τῆς περιόδου γιὰ τὸ πρόσωπό του²². Ἡ παρέκκλιση αὐτὴ στοχεύει στὴν ἐξιστόρηση τῆς βαπτίσεως τοῦ βασιλόπαιδος Βασιλείου Β' ἀπὸ τὸν Βλάσιο καὶ τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ ὁσίου Φωτίου στὴν τελετὴ. Ἡ ἐν λόγῳ διήγηση, ἡ ὁποία μᾶς παρέχει μία σπάνια μαρτυρία μεταξὺ τῶν κειμένων αὐτῆς τῆς περιόδου, μετὰ τὴν ἀναφορὰ τῆς Χρονογραφίας τοῦ Θεοφάνους γιὰ τὴ βάπτισις τοῦ Κωνσταντίνου Ε' καὶ κυρίως τὸ σχετικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ βάπτισις τοῦ βασιλόπαιδος στὸ *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου²³, προδίδει τὶς ἰδιαίτερες γνώσεις τοῦ συγγραφέα τοῦ Ἐγκωμίου γιὰ μία τελετὴ ποὺ πραγματοποιοῦνταν μόνο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δὴ ἐντὸς τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος²⁴.

Ἰδιαίτερο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ πέριξ τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει ἡ σχετικὴ διήγηση γιὰ τὴ μοναστικὴ ἐγκαταβίωση τοῦ ὁσίου Φωτίου στὸν Χορταῖτη²⁵, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Θεσσαλονίκη. Τὸν θαυμαστὸ ἡσυχαστικὸ βίῳ του διέκοψαν, ὥστόσο, οἱ βυζαντινοβουλγαρικὲς συγκρούσεις ποὺ ἀνάγκασαν τὸν Βασίλειο Β', μετὰ τὶς πρῶτες ἡττες τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη²⁶. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀναδόχου τοῦ ἀσκητῆ Βλασίου, ὁ ὁποῖος

22. Βλ. W. J. Aerts, *Michaelis Pselli Historia Syntomos*, [CFHB 30], Berlin - New York 1990, σ. 94-96 § 103.21-26, 162-163. — I. Thurn, *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB 5], Berlin - N. York 1973, σ. 248 § 3.7-9, 253 § 11.33-34.

23. Βλ. J. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, τ. 1 Bonn 1829, σ. 619-620: κβ' "Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐπὶ βαπτισμῷ ἄρρενος παιδὸς βασιλέως. — C. Mango - R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, New York 1997, σ. 551-552, σημ. 5. Πρβλ. G. Dagron, *Nés dans le pourpre*, TM 12 (1994) 121.

24. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. Δ', [Collection de l'Institut Français d'Athènes 73] Ἀθῆναι 1951, σ. 65-69 («Ἡ βάπτισις τῶν βασιλοπαιδῶν»).

25. Arsenij, *Pohval'noe* 19-21. Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἐγκαταβίωσή του, ἀρχικὰ περὶ τὴν ὑπώρειαν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐν τῇ κορυφῇ τοῦ ὄρους, συνιστᾷ τὴν πρῶτη μαρτυρία γιὰ τὴν προῖστορία τῆς περίφημης βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Χορταῖτου, γιὰ τὴν ὁποία βλ. R. Janin, *Les églises* 414-415. — Α. Βακαλόπουλος, Ἡ παρὰ τὴν Θεσσαλονικὴν βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Χορταῖτου, *ΕΕΒΣ* 15 (1939) 280-287 (ὅπου παράθεσις καὶ τῶν σχετικῶν μὲ τὸ μετόχι τῆς μονῆς Χορταῖτου κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς Θεσσαλονίκης πηγῶν). — Πρωτοπρ. Ν. Καλαϊτζίδης, *Σεβασμία Βασιλικὴ Μονὴ Χορταῖτου*, Θεσσαλονίκη 2000.

26. Γιὰ τὴν περὶ τοῦ αὐτοῦ τὶς σημαντικότερες πληροφορίες παρέχει ἡ *Σύνοψις Ἱστοριῶν* τοῦ Σκυλίτζη, ἐκδ. I. Thurn 314-369, χωρὶς, ὥστόσο, ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴν παραμονὴ τοῦ Βασιλείου Β' στὴ Θεσσαλονίκη, παρεκτὸς τῆς ἀόριστης μνείας τῆς μεταβάσεώς του στὴν πόλη (ἔξεισι γοῦν εἰς τὰ ἐπὶ Θράκης καὶ Μακεδονίας χωρία καὶ κάτειναι εἰς Θεσσαλονικην, ἀποδώσω τὰ εὐχαριστήρια τῷ μάρτυρι Δημητρίῳ) καὶ τὶς συχνὲς μνείες ἐπανακάμψεων του στὴ Θεσσαλονίκη μετὰ τὸ τέλος διαφόρων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Βλ. σχετικὰ G. Schlumberger, *L'Epopée Byzantine à la fin du dixième siècle. Seconde Partie: Basile II le Tueur de Bulgares*, Paris 1900, σ. 47-52 [= G. Schlumberger, *Ἡ Βυζαντινὴ Ἐποποιία κατὰ τὰ τέλη τῆς I' ἑκατονταετηρίδος. Βασιλεῖος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος*, [μτφρ. I. Λαμπριδης], Ἀθῆναι 1905, σ.

δμως είχε αποβιώσει, τὸν ὁδήγησε τελικὰ στὸν Φῶτιο, ὁ ὁποῖος ἔκτοτε παρέμεινε στὸ αὐτοκρατορικό περιβάλλον καὶ τὸν συνοδευσε στὶς ἐκστρατεῖες του. Στὸ κείμενο τοῦ Ἐγκωμίου δὲν δηλώνεται ρητὰ, ἀφήνεται δμως νὰ ἐννοηθεῖ μὲ σαφήνεια ὅτι ὁ Φῶτιος κατέστη βασιλικὸς κληρικός²⁷, ὅπως καὶ ὁ γνωστὸς ἱστοριογράφος Λέων ὁ Διάκονος κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπίσης συνοδεύσει ὡς βασιλικὸς διάκονος τὸν Βασίλειο Β' στὶς πρῶτες ἐκστρατεῖες του κατὰ τῶν Βουλγάρων²⁸. Θεωροῦμε μάλιστα ὅτι στὸν ὁσιο Φῶτιο πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μία σφραγίδα ποὺ χρονολογεῖται στὸ μεταίχμιο μεταξὺ 10ου καὶ 11ου αἰῶνος, στὴν ὁποία ἀναγράφεται: Φῶτιος βασιλικὸς κληρικός καὶ κουβουκλήσιος²⁹.

Ἡ ἐπιστροφή τοῦ ὁσίου Φωτίου στὴ Θεσσαλονίκη, μετὰ τὴ νικηφόρο γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἔκβαση τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν συγκρούσεων, συνοδεύτηκε ἀπὸ αὐτοκρατορικὲς δωρεὲς πρὸς τὸ πρόσωπό του, ποὺ ἐπικυρώθηκαν μάλιστα μὲ χρυσόβουλλο γράμμα, ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφέας τοῦ Ἐγκωμίου³⁰, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει διασωθεῖ. Ὁ Φῶτιος κατέστη κτίτορας πολλῶν μονῶν καὶ ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, συνέταξε δὲ πρὸ τοῦ θανάτου του τυπικὴ διαθήκη γιὰ μία γυναικεῖα μονή, τὴν ὁποία εἶχε συστήσει³¹. Τὸ Ἐγκώμιο κατακλείεται μὲ μία πρόσκληση τοῦ συντάκτη

77-85. — B. Crostini, *The Emperor Basil II's Cultural Life, Byzantion* 66 (1996) 78. — Γ. Τζανής, *Οἱ διοικητὲς τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Β' (976-1025)*, *Βυζαντινὰ* 16 (1996) 247-248. — P. Stephenson, *The legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003, σ. 1-7. — Ὁ ἴδιος, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, σ. 62-77. — C. Holmes, *Basil II* 29-65, 120-239, ὅπου ἀνάλυση τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν τοῦ Σκυλίτζη καὶ παρουσίαση τῶν ἱστορικῶν καὶ λοιπῶν μεσαιωνικῶν πηγῶν γιὰ τὴ βασιλεία τοῦ Βασιλείου Β'.

27. Arsenij, *Pohval'* noe 26: Ἐντεῦθεν μένει τῆς βασιλικῆς ἐστίας ἀχώριστος καὶ τὴν ἀνακτορικὴν δυσωπεῖται δυσώπησιν καὶ συναπαίρει τούτῳ κατὰ τῶν πολεμίων ἀπαίροντι. Καὶ ὁ μὲν ὄπλοις ἀμυντηρίοις, ὁ δὲ λόγοις εὐκτηρίοις τοὺς ἐναντίους ἀμύνονται.

28. Βλ. Ἰω. Σκουτρή, Λέοντος τοῦ Διακόνου Ἀνέκδοτον Ἐγκώμιον εἰς Βασίλειον τὸν Β', *ΕΕΒΣ* 10 (1933) 429.27-28, 430. Πρβ. Ν. Παναγιωτάκης, Λέων ὁ Διάκονος, *ΕΕΒΣ* 34 (1965) 8-10, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐπισημαίνει: «Ὅτι ὁ Λέων ἀνήκεν εἰς τὸν ἀνακτορικὸν κληρον, ὡς ὑπέθεσε πρῶτος ὁ Hase, φαίνεται ἀνεπίδεκτον πάσης ἀμφισβήτησεως. Τὸ γεγονός καὶ μόνον ὅτι συνώδευσε τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον τὸν Β' κατὰ τὴν πρώτην ἐκστρατείαν του ἐναντίον τῶν Βουλγάρων ἀποτελεῖ ἐπαρκὲς περὶ τούτου τεκμήριον».

29. V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l'Empire Byzantin*, τ. V: *L'Église, I. L'Église de Constantinople*, A: *La Hiérarchie*, Paris 1963, σ. 133, ἀρ. 181. Πρβλ. Β. Λεονταρίτου, Ἐκκλησιαστικὰ Ἀξιώματα καὶ Ὑπηρεσίες στὴν Πρώιμη καὶ Μέση Βυζαντινὴ Περίοδο, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1996, σ. 124 ἀρ. 46. Βλ. καὶ τὴ σφραγίδα ἀρ. 158, ποὺ ἀνήκε στὸν μοναχὸ καὶ κουβουκλήσιω Φῶτιω, ἡ ὁποία ἴσως νὰ ἀνήκε ἐπίσης στὸν ὁσιο Φῶτιο. Γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν κουβουκλήσιων βλ. Β. Λεονταρίτου, Ἐκκλησιαστικὰ Ἀξιώματα 286-300, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι, ἐκτός τοῦ Πατριαρχεῖου Κωνσταντινουπόλεως, κουβουκλήσιοι ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίες, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Θεσσαλονίκη.

30. Arsenij, *Pohval'* noe 27: Ἡ δέλτος ταῦτα διεξέειπεν, ἣν χρυσὴ σφραγὶς ἐμπεδοὶ καὶ ἡ διὰ γραμμάτων ἐρυθροβαφῶν τοῦ βασιλείου ὀνόματος ὑποσημάνουσιν.

31. Arsenij, *Pohval'* noe 29-30.

του γιὰ πνευματικὸ ἐορτασμὸ τῆς μνήμης τοῦ ὁσίου Φωτίου καὶ τὴν τελικὴ ἐπίκληση πρὸς τὸν ἐγκωμιαζόμενον ὅσιον.

Τὸ στοιχεῖο ποὺ ἀσφαλῶς ἐκπλήσσει τὸν μελετητὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου, σὲ σύγκριση μάλιστα μὲ τὴ λοιπὴ ἀγιολογικὴ γραμματεία αὐτῆς τῆς περιόδου στὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι ἡ γλῶσσα καὶ τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος τοῦ Ἐγκωμίου, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παραδόξως δὲν ἔχουν ἀπασχολήσει ἔως σήμερα τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα. Τὸ κείμενο βρίθει λογίων τύπων καὶ λέξεων ἢ φράσεων εἰλημμένων ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔργα, τὸν Πίνδαρον καὶ τὸν Διονύσιον Περιγηγῆ, πού, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ χρησιμοποιούμενα ρητορικὰ σχήματα καὶ τὴν ἐν γένει λογοτεχνικὴ δομὴ του, τὸ κατατάσσουν αὐτονόητα στὴ λεγόμενη ὑψηλοῦ ὕφους ἀγιολογία («hagiography in high style»)³².

Τὰ γλωσσικὰ καὶ λογοτεχνικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, ὀρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων θὰ παραθέσουμε ἐνδεικτικὰ στὴ συνέχεια, σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλες ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τοῦ κειμένου ποὺ ὀριοθετοῦν τὸ χωροχρονικὸ πλαίσιο ἐκφωνήσεως καὶ συγγραφῆς του, ἔστρεψαν τὴν ἐρευνά μας στὴν ἀναζήτησι κοινῶν γλωσσικῶν τύπων καὶ λογοτεχνικῶν τόπων στὸ ὀγκωδέστατο ἔργο τοῦ μοναδικοῦ ἐκπροσώπου στὴ Θεσσαλονίκη τῆς περιφημῆς ἀναγέννησης τῶν γραμμάτων στὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα, τοῦ μητροπολίτη τῆς Εὐσταθίου³³. Ἡ ἀναγέννησις αὐτὴ τῶν κλασικῶν γραμμάτων προσδιορίζεται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη καλλιέργεια τῶν ὁμηρικῶν σπουδῶν στὴν Κωνσταντινούπολιν. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖο ὅτι «ὁ κατ' ἐξοχὴν αἰὼν τῆς μελέτης τοῦ Ὀμήρου» ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς «ὁ αἰὼν τοῦ Εὐσταθίου»³⁴.

Κατ' ἀρχήν, ὅσον ἀφορᾷ στὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ Ἐγκωμίου, πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ὁ συγγραφεὺς του δὲν παρέχει σαφεῖς χρονολογικὲς μαρτυρίες οὔτε γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ὁσίου Φωτίου, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὸν ἴδιον. Μία, ὥστόσο, σημαντικὸτατη ἱστορικὴ μαρτυρία ἐντοπίζεται δύο φορές στὸ κείμενον τοῦ Ἐγκωμίου: Ἡ μαρτυρία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1185. Ἡ πρώτη ρητὴ μνεῖα ἐκτεταμένης καταστροφῆς τῆς

32. Σύμφωνα μὲ τὸν I. Ševčenko, *Levels of Style in Byzantine Prose*, JÖB 31/1 [= XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten, τ. I/1, Wien 1981] 291, «a work in high style is one that uses periodic structure; its vocabulary is recondite, puristic and contains *hapax legomena* made up on a classicistic template; its verbal forms, especially its pluperfects, are for the most part attic; its Scriptural quotations are rare or indirect and its classical ones, plentiful».

33. Γιὰ τὴν ἐρευνα γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ὅπου ἀναφορὰ καὶ πληρέστατη βιβλιογραφία γιὰ τὰ ἔργα του, βλ. Γερ. Μέρμανος, *Οἰκονομικὲς ἰδέες στὸ Βυζάντιον τὸν 12ο αἰῶνα. Οἱ περὶ οἰκονομίας ἀπόψεις τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίαι 13], Ἀθῆνα 2008.

34. Ἀ. Βασιλικopoῦλου-Ἰωαννίδου, *Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὀμηρος*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 14], Ἀθῆνα 1971-1972, σ. 27.

πόλεως γίνεται σὲ μία ἀποστροφή τοῦ κειμένου, κατὰ τὸν ἐγκωμιασμὸ τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ ἓναν τρόπο πρωτότυπο, ποὺ ἐν πολλοῖς ἀπαντᾶται μόνον ἐδῶ καὶ σὲ κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ δεκάδες ἐγκώμια τῆς πόλεως³⁵: Ἀμέλει καὶ Θεσσαλονίκης ἔνδον, τῆς προκαθεζομένης τῶν θετταλικῶν φημί πόλεων, μᾶλλον δὲ τῆς μέσον διακειμένης καὶ οἰονεὶ δορυφορῶμενης ὡς βασιλίδος ταῖς ἐκατέρωθεν πόλεσι, πρὸς μὲν ἀνίσχοντα δὴ τὸν ἥλιον Ἀμφιπόλει τε καὶ ταῖς στοιχηδὸν ξυγκειμέναις μακεδονίσι, πρὸς δὲ δύνοντα Πύδνῃ καὶ Ποτιδαίᾳ³⁶ καὶ ταῖς ἄλλαις ἀπάσαις μέχρι τῶν Ἑλλησποντίδων, αἱ νῦν ἄντ' εὐκλεῶν κατέστησαν δυστυχεῖς³⁷. Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ φράση ὁ συγγραφέας τοῦ Ἐγκωμίου προφανῶς σκιαγραφεῖ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς καταστροφῆς τῶν πόλεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες διέρχονταν οἱ Νορμανδοὶ κατὰ τὴν πορεία τους πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ δευτέρα σχετικὴ ἀναφορὰ ὑπαινίσσεται μὲ ἔμμεσο τρόπο τὴν καταστροφή τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ ἐντοπίζεται στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ Ἐγκωμίου, ὅπου ὁ συγγραφέας τοῦ ἐξαίρει τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρικῶν καὶ γυναικείων μονῶν ποὺ εἶχε ἰδρύσει ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Φῶτιος: Πρόελθε δὴ καὶ τοῦ ἄστεως καὶ περιάθρησον τῶν τοῦ Φωτίου πόνων τὰ σιγῶντα κηρύγματα. Πολλαχοῦ γὰρ ὄψει τεμένη θεῖα παρ' ἐκείνου γεγεννημένα καὶ ψυχῶν ἱερὰ φροντιστήρια, ἐν οἷς ἅπανσι τοῖς μὲν ἀνδρῶν μοναζόντων τοῖς δὲ γυναικῶν μοναζουσῶν πολλὰ πλήθη πρότερον ἦν· ὧν ἀπάντων συναγωγὸς καὶ τροφὸς καὶ διδάσκαλος ἡ θεοφιλὴς ἐκείνη ψυχή.

35. Γιὰ τὰ ποικίλα ἐγκώμια τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ διατυπώνονται σὲ κείμενα τῆς ἀγιολογικῆς καὶ ὁμηλικτικῆς γραμματείας τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ παλαιολόγειας περιόδου, βλ. τίς πρόσφατες μελέτες τοῦ H. Hunger, *Laudes Thessalonicenses*, ΕΜΣ - Ἑορταστικὸς Τόμος 50 χρόνια (1939-1989), [MB 75], Θεσσαλονίκη 1992, σ. 99-113. — V. Tapkova-Zaimova, *La Ville de Saint Démétrius dans les textes démetriens*, Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 21-30. — Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Χῶρος καὶ Ἰδεολογία*, [Δωδώνη, παράρτ. ἀρ. 62], Γιάννενα 1996. — Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Ἐγκώμια τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Εἰσαγωγή - Κείμενα - Μετάφραση*, Θεσσαλονίκη 1999 καὶ κυρίως τὴ συγκεντρωτικὴ ἐργασία τῶν περισσοτέρων βυζαντινῶν ἐγκωμίων, τῶν Ε. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Η. Παρασκευοπούλου, Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία.

36. Ὁ ὅρος *Ποτιδαία* χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιὰ νὰ δηλώσει τὴ μακεδονικὴ Βέροια, ὅπως καὶ σὲ ἓναν μεταγενέστερο Ἐγκωμιαστικὸ Λόγο τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Ἰωάννου Σταυρακίου στὴν ἀγία Θεοδώρα τὴ μυροβλύτιδα (BHG 174), ὅπου διευκρινίζεται γιὰ μία νέα γυναίκα ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Βέροια ὅτι νεάνις τις Βεροίας ἐκ πόλεως, ἦν δὴ καὶ Ποτιδαίαν οἱ τῶν πάλοι λόγοι κατωνομάκασι (ἐκδ. E. Kurtz, *Des Klerikers Gregorius Bericht über Leben, Wundertaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich nebst der Metaphrase des Johannes Staurakios*, *Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg*, Ville série, τ. VI, ἀρ. 1, St. Pétersbourg 1902, σ. 68.36-37).

37. Arsenij, *Pohval'nos* 13-14.

Καὶ νυνὶ δὲ ταῖς ἐκείνου πρεσβείαις ταῦτα τε συνέστηκεν ἔτι καὶ οἱ τοιοῦτοις ἐμπολιτευόμενοι σώζονται³⁸. Ἡ διακοπὴ τοῦ μοναστικοῦ βίου σὲ ὅλες τὶς μονὲς τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὑπαινίσσεται στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγραφέας τοῦ Ἐγκωμίου, ἀφορᾷ ἀναμφίβολα σὲ μία ὁλοσχερὴ καταστροφὴ τῆς πόλεως, τόσο τῶν οἰκοδομημάτων ὅσο καὶ τῶν πολιτῶν τῆς, ὅπως ἀκριβῶς καταγράφεται στὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ Εὐσταθίου γιὰ τὴν Ἀλωσὴ τοῦ 1185: Ἡ γὰρ οὐ τοιοῦτόν τι τὸ τὴν ἐν ταῖς ὑπ' οὐρανὸν πόλεσι λαμπρὸν φαίνουσας Θεσσαλονίκην οὕτω παθεῖν, ὥς νῦν ἔχει; Ἀπήγαγε μὲν οὖν αὐτὴν τέλεον ὥς μηδὲ λείψανον ἐναπομεῖναι παλαιᾶς καλλονῆς. Καὶ τείχη μὲν αὐτῆς ἡχρεωμένα καὶ ἱερὰ τὰ πάντα κατηκισμένα εἰς ὅσον οὐδὲ τόποι τολμητοὶ πᾶσι καὶ οἴκοι εὐπρεπεῖς κατησχυμένοι... Τὸ δὲ ἐν τῇ πόλει πλῆθος, οὐ μόνον τὸ στρατιωτικὸν ἀλλὰ καὶ τὸ λοιπόν, ὅσον ἐν ἱερᾷ πολιτεία τῇ κατὰ κόσμον καὶ ὅσον δὲ λαϊκόν, τίς ἂν ἐς ἄξιον δακρύσειε;³⁹

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ θεῖα τεμένη καὶ ἱερὰ φροντιστήρια ταῖς ἐκείνου πρεσβείαις... συνέστηκεν ἔτι, προφανῶς ὑποδηλώνει ὅτι εἶχε παρέλθει ἀρκετὸς χρόνος μετὰ τὴν ἄλωση, ὥστε νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ ζημιές ποὺ εἶχαν ὑποστεί τὰ κτίσματα καὶ νὰ δημιουργηθοῦν ἐκεῖνες οἱ ἀσφαλεῖς συνθήκες ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ ἱστοῦ τῆς πόλεως, ὥστε νὰ προσέλθουν καὶ πάλι γιὰ νὰ ἐγκαταβιώσουν σὲ αὐτὰ μοναχοὶ καὶ μοναχές. Κατὰ συνέπεια, ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι τὸ Ἐγκώμιο στὸν ὁσιο Φώτιο εἶναι ἔργο τοῦ Εὐσταθίου, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὸν χρόνο συγγραφῆς του περίπου στὴν ἴδια περίοδο κατὰ τὴν ὁποία συγγράφει τὴν Ἐξήγησή του στὸν ἱαμβικὸ κανόνα τῆς Πεντηκοστῆς, δηλ. μετὰ τὸ 1187, ὅπως ἔχει

38. Arsenij, Pohval'noe 29.

39. St. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica. Testo critico, introduzione, annotazioni*, [Istituto di Studi Bizantini e Neellenici, Testi e Monumenti, Testi 5], Palermo 1961, σ. 63-14. Πρβλ. καὶ Π. Χρήστου, Ἡ Ἐκκλησία Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Νορμανδῶν, Ἰ. Μ. Θεσσαλονίκης, Ἅγιος Εὐστάθιος. Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 347. Γι' αὐτὸ τὸ σημαντικὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Εὐσταθίου βλ. J. R. Melville Jones, *Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki, a translation with introduction and commentary*, [Byzantina Australiensia 8], Canberra 1988. — H. Hunger, *Die Normannen in Thessalonike. Die Eroberung von Thessalonike durch die Normannen (1185 n. Chr.) in der Augenzeugenschilderung des Bischofs Eustathios*, Graz - Wien - Köln 1955. — P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier 284-288*. — K. Φουντουκίδης, Οἱ Ἀλώσεις τῆς Θεσσαλονίκης (904, 1185, 1430). Μιὰ συγκριτικὴ προσέγγιση, *Θεσσαλονίκη* 6 (2002) 43-58. — P. Odorico, *Jean Caminiate, Eustathe de Thessalonique, Jean Anagnostes, Thessalonique, chroniques d'une ville prise*, Toulouse 2005. Γιὰ τὴ ρητορικότητα τοῦ ἔργου βλ. B. Κατσαρός, Τὸ δραματικὸ στοιχεῖο στὰ ἱστοριογραφικὰ ἔργα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνα (Μιχαὴλ Ἀταλειάτης, Μιχαὴλ Ψελλός, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Νικήτας Χωνιάτης), P. Odorico - P. Agapitos - M. Hinterberger (dir.), *L'Écriture de la Mémoire. La littéralité de l'Historiographie. Actes du 11e colloque international philologique «EPMHNEIA»*, Paris 2006, σ. 302-310.

ὑποστηριχθεὶ ἐσχάτως⁴⁰.

Ἐξίσου ἰσχυρὸς μάρτυρας γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ Ἑγκωμίου στὸν κάλαμο τοῦ Εὐσταθίου εἶναι, ὅπως ἤδη τονίσαμε, τὸ γλωσσικὸ τοῦ ἔνδυμα. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου συναντοῦμε διάσπαρτες ὁμηρικὲς λέξεις, ὅπως κούρους, θυμολέοντας, φθισήνορας, ἀθύρμασι, ἀμογητί, κρύβδην, γένυς, αἰπόλος, θέμεθλον, ἄνασσα, κραιπνόν, ἀλκή, ἐπλάζετο, ἔθνογεωγραφικοὺς ὄρους, ὅπως Μυρμιδόνας, Πελασγικοὺς, Φθιώτας καὶ Δολόπων⁴¹ ἢ εἰκόνες, ὅπως ἡ Περσέως πτῆσις διὰ Γοργοῦς⁴² κ.ἄ. Πολλὲς ἐπίσης λέξεις ἢ φράσεις τοῦ Ἑγκωμίου χρησιμοποιοῦνται κατ' ἐπανάληψιν στὶς Παρεκβολές τοῦ Εὐσταθίου στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὅπου συνήθως ἐρμηνεύονται, παρέχοντας συγχρόνως καὶ τὶς ἐρμηνεῖες-κλειδιὰ γιὰ τὶς ἀντίστοιχες λέξεις ἢ φράσεις τοῦ Ἑγκωμίου. Κάποια ἐνδεικτικὰ παραδείγματα θὰ καταστήσουν ἀντιληπτὴ τὴν ἐννοιολογικὴ ἐξάρτηση τῆς γλώσσας τοῦ Ἑγκωμίου ἀπὸ τὰ Εὐσταθιανὰ ὑπομνήματα:

Στὴ φράση, καὶ δρόμον ἵππου κραιπνόν⁴³, ἡ ὁμηρικὴ λ. κραιπνὸν ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο στὶς Παρεκβολές του στὴν Ἰλιάδα: Κραιπνὸς δέ, φασίν, ὁ ταχὺς καὶ οἶον ποδῆνεμος ἢ ἀνεμώκης... ἵνα ἡ κραιπνὸς ἄνθρωπος τυχὸν ἢ ἵππος ἢ βοῦς ὁ ἐν τῷ σπουδῇ τρέχειν πνευστιῶν καὶ πολὺ ἄσθμα πνέων ἐκ κεφαλῆς⁴⁴.

Στὴ φράση, κατὰ τῶν ἀλαστόρων ἴσθη πᾶσαν στρατιωτικὴν παντευ-

40. S. Ronchey, Sulla datazione dell'*Exegesis in Canonem Iambicum* di Eustazio di Tessalonica, *Athenaeum* n.s. 74 (1986) 103-110. — Ἡ ἴδια, An Introduction to Eustathios's Exegesis in Canonem Iambicum, *DOP* 45 (1991) 149-158. — P. Magdalino, Eustathios and Thessalonica, *ΦΙΛΕΛΛΗΝ, Studies in Honour of Robert Browning*, [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia. Bibliotheca 17], Venezia 1996, σ. 228. Γιὰ τὴν Ἑξήγηση τοῦ Εὐσταθίου βλ. S. Ronchey, L'*Exegesis in canonem iambicum* di Eustazio di Tessalonica. Saggio di edizione critica (acrostico - irmo dell'ode prima), *Aevum* 59 (1985) 241-266. — Ἡ ἴδια, Eustazio di Tessalonica, *Il commento al canone giambico per la festa di Pentecoste. Proemio, acrostico e odi I-III*, Lucca 1990. — A. Giannouli, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta*, [Wiener Byzantinische Studien, Bd. XXVI], Wien 2007, σ. 19-20.

41. Arsenij, *Pohval'* noe 7, 23. Πρβλ. ἐνδεικτικὰ καὶ τὶς σχετικὲς ἐπεξηγήσεις τοῦ Εὐσταθίου στὶς Παρεκβολές στὴν Ἰλιάδα, ἐκδ. M. van der Valk, *Commentarii ad Homeri Iliadem pertinetes*, Leiden 1971, τ. I, 121.29-30 (Ὅτι οἱ κατὰ κλῆσιν ἐθνικὴν Μυρμιδόνες κεκλημένοι, οἱ τῷ Ἀχιλλεῖ ὑποτεταγμένοι, Φθιώται ἐλέγοντο). 560.25 (καὶ Πελασγικὸν δὲ πεδὶον ἱστορεῖ ἐν Λαρίῳ τῇ θετταλικῇ), τ. II, 768.25-26 (Δόλοpes δὲ ἔθνος θετταλικὸν ἐν ἐσχατιᾷ τῆς Φθίας).

42. Arsenij, *Pohval'* noe 7, 8, 11, 15, 16, 17, 22. Ἀπαντᾶται ἐπίσης (σ. 15) ἡ ὁμηρικὴ μεταχὴ αὐδῆνεντα, ἡ ὁπία, ὁμως, μεταφέρεται ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ ὡς ἀνθῆνεντα. Τὴ μεταχὴ αὐτὴ ἐπεξηγεῖ ὁ Εὐστάθιος στὶς Παρεκβολές του στὴν Ὀδύσσεια, ἐκδ. G. Stallbaum, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam ad fidem exempli Romani editi*, τ. I, Leipzig 1825, σ. 356.8-9: δηλὼν οὕτως ὅτι φωνήεντα νῦν ἔφη τὸν αὐδῆνεντα καὶ λόγῳ χρησάμενον προφορικῶ, καθ' ἣν ἔννοιαν καὶ προσφωνεῖν τις λέγεται τινα.

43. Arsenij, *Pohval'* noe 22.

44. M. van der Valk, *Commentarii* II, 62.8-9· 13-14.

χίαν⁴⁵, ἢ λ. ἀλάστωρ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο στὶς Παρεκβολές του στὴν Ἰλιάδα ὡς ἐξῆς: καὶ ὁ ῥηθείς δὲ Ἀλάστωρ ἐξ ἐπιθέτου εἰς κύριον ἐμερικεύθη ὄνομα· ἀλάστορες γὰρ κυρίως μὲν δαίμονες τινὲς ἐριννυδείς, οἳ οὐκ ἂν λάθοντο, καταχρηστικῶς δὲ καὶ οἱ ἀπλῶς φαῦλοι ἐχθροί⁴⁶, ἐνῶ τῇ φράση στρατιωτικὴν παντευχίαν παραθέτει στὶς Παρεκβολές του στὴν Ἰλιάδα, παραπέμποντας στὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλέους: Σοφοκλῆς δὲ καὶ τὰς στρατιωτικὰς παντευχίας ἐν Ἀντιγόνη «πάγχαλκα τέλη» λέγει... καὶ ἐκεῖ οὕτως ἐκάλεσε τὰ ὀπλιτικὰ τάγματα⁴⁷.

Μὲ τὰ προαναφερθέντα παραδείγματα ἐπαληθεύεται, πιστεύουμε, ἡ πρόσφατη ἐπισήμανση ὅτι «ἡ τροπικὴ γλῶσσα τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου παρουσιάζεται ποικιλότροπα πολυσήμαντη μὲ τὴ συσσώρευση τῶν ρητορικῶν σχημάτων καὶ τὴ διαστρωμάτωση παλαιοῦ καὶ νέου λεξιλογίου ἢ τὴν ἀνάμειξη τῆς ἀρχαίας καὶ σύγχρονης σημαντικῆς στὶς ἐκφράσεις»⁴⁸, σὲ συνάρτηση μάλιστα μὲ τὶς σοβαρὲς δυσχέρειες ποὺ συναντᾷ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νὰ μεταφράσει ἔργα τοῦ Εὐσταθίου.

Χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης εἰκόνες ἢ φράσεις ἀπὸ τὸν Πίνδαρο, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ Θησέως Λύδιον ἄρμα, τὸ πένταθλον, τὸ παγκράτιον καὶ ἡ μαντικὴ Κασταλία⁴⁹, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Διονύσιο Περιγητὴ (καὶ ἀτεκνούντων εὐχρηστίαν ὑδάτων ἁλσὶν ὀλίγοις μεταβαλλομένων⁵⁰), ἔργα τὰ ὁποῖα ἐπίσης σχολίασε μὲ Παρεκβολές του ὁ Εὐστάθιος⁵¹.

Ἀξιζει, ἐπιπλέον, νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ Ἑγκώμιο καταγράφονται καὶ ἅπαξ λεγόμενα ἢ σπάνιες λέξεις, ὅπως οἱ λ. σπηλοδίαιτοι, ὀρεοβάμονες, ἡ δοτ. θάλψουσιν καὶ ἡ μετοχὴ ἀντικαταστρατηγούντος, ἢ ρητορικοὶ καὶ

45. Arsenij, Pohval'noe 24.

46. M. van der Valk, Commentarii IV, 423.20-22.

47. M. van der Valk, Commentarii II, 479.11-13.

48. Β. Κατσαρός, «Παῖδες τοῦ Μυροβλύτου»: Παρατηρήσεις σ' ἓνα χωρίο ἀπὸ τὴν «Ἀλωση» τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ΚΕ' Δημήτρια. Δ' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο: Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη, Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν μέχρι καὶ τῆς Ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν (1430), Θεσσαλονίκη 1992, σ. 99.

49. Arsenij, Pohval'noe 10-11, 21.

50. Arsenij, Pohval'noe 22. Πρβ. τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Εὐσταθίου στὶς Παρεκβολές του στὸν Διονύσιο τὸν Περιγητὴ, ἐκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, Paris 1882, τ. II, 436.42-44: καὶ παρατρέφας καὶ ῥέειν σωφρόνως ποιήσας ἀνέψυξε τὴν γῆν, καὶ εἰς ἀγαθοποιὸν ἐύχρησται ν μετήγαγε.

51. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Πίνδαρου χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Εὐστάθιος σὲ μὴ φιλολογικὰ ἔργα του. Βλ. S. Ronchey, *Riferimenti pindarici nell'Exegesis in canonem iambicum di Eustazio di Tessalonica*, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* n.s. 25 (1987) 53-56. — P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis Opera minora magnam partem inedita*, [CFHB 31], Berlin - N. York 2000, σ. 404. Γιὰ τὶς Παρεκβολές τοῦ Εὐσταθίου στὸν Διονύσιο Περιγητὴ βλ. Π. Σωτηρούδης, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης Γεωγραφικά, *Ι. Μ. Θεσσαλονίκης*, Ἅγιος Εὐστάθιος. Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 255-266.

σπάνιοι ποιητικοί τύποι, όπως ο ρητορικός όρος παρίσωσις⁵² και τὸ ἀπαρέμφατο προϊσχύανειν, ποὺ ἀπαντᾶται μόνο στὰ Διονυσιακὰ τοῦ Νόννου τοῦ Πανοπολίτη, ἔργο τὸ ὁποῖο ὁ Εὐστάθιος χρησιμοποιεῖ καὶ στοὺς Λόγους του⁵³.

Μία ἄλλη, ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, ἐσωτερικὴ μαρτυρία τοῦ Ἐγκωμίου σὲ συνάρτηση μὲ ἔργα τοῦ Εὐσταθίου ὅπου στηλιτεύονται τὰ κακῶς κείμενα κάποιων μοναχῶν τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τὸ *Περὶ ὑποκρίσεως* καὶ τὸ *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ*⁵⁴, ἐντοπίσαμε στὸ σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ Ἐγκωμίου, ὅπου ἐξαίρεται τὸ γνήσιο ἀσκητικὸ πνεῦμα τοῦ ὁσίου Φωτίου, ἀντιπαραβαλλόμενο πρὸς τοὺς νῦν μάλιστα φαινομένους θεοκαπήλους. Ἡ περίπτωση εἶναι ἴσως μοναδική σὲ ὁλόκληρη τὴ βυζαντινὴ ἀγιολογικὴ γραμματεία. Ὁ συγγραφέας τοῦ Ἐγκωμίου λαμβάνει ἀφορμὴ γιὰ νὰ καταφερθεῖ ἐναντίον ὄλων ἐκείνων τῶν μοναχῶν τῆς ἐποχῆς του ποὺ ὑποκρίνονταν εὐσέβεια μὲ μία συγκεκριμένη σημειολογικὴ συμπεριφορά, γιὰ νὰ ἐξαπατήσουν τοὺς ἀφελεῖς καὶ νὰ τοὺς ἀποσπάσουν χρήματα. Ἡ ὁμοιότητα τῶν παράλληλων παραθεμάτων, τόσο κατὰ λέξη ὅσο καὶ κατ' ἔννοια, εἶναι, ὅπως μπορεῖ κάποιος νὰ διαπιστώσει καὶ ἀπὸ τὸν κατωτέρω παρατιθέμενο πίνακα, μοναδική καὶ ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὴν προτεινόμενη ταύτιση τοῦ συγγραφέα τοῦ Ἐγκωμίου μὲ τὸν Εὐστάθιο.

ΕΓΚΩΜΙΟ ΟΣΙΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

(ἔκδ. Arsenij, σ. 11)

Καὶ γὰρ οὐ πρὸς ἐπίδειξιν ὑπῆρχεν αὐτῷ τὸ πολίτευμα κατὰ τοὺς νῦν μάλιστα φαινομένους θεοκαπήλους*,

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, ΠΕΡΙ ΥΠΟΚΡΙΣΕΩΣ

(ἔκδ. Tafel, *Eustathii Opuscula*, σ. 88-98)

Οὐ μὴν κατὰ τοὺς παρ' ἡμῖν ὑποκριτικῶς τυποῦντας (95.43-44)
[πρβ: τὸ μὴ προσίεσθαι τοὺς προκαλουμένους εἰς ἄδικον, ὁκνῶ εἰπεῖν, εἰς τὸ μὴ κατὰ τῆς ἐκκλησίας εἶναι, καὶ μάλιστα τοὺς ἐκκλησιαστικούς, ὁ τοῦ νῦν καιροῦ φύμα θεομισῆς (152.68-71)]

52. Arsenij, *Pohval'noe* 9.

53. P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis Opera* 6.13, 242.58, 270.25.

54. Πρόσφατη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περὶ αὐτῶν ἀπὸ τὴν K. Metzler, Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica*, [CFHB 45], Berlin - New York 2006, μὲ ἐξονυχιστικὸ σχολιασμὸ τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν Ἰλντα, *Eustathios von Thessalonike und das Mönchtum. Untersuchungen und Kommentar zur Schrift «De emendanda vita monachica»*, [Supplementa Byzantina. Texte und Untersuchungen, Bd. 9], Berlin - New York 2006.

* Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου στὴν πρῶτη θεολογικὴ γραμματεία βλ. G. J. M. Bartelink, *Θεοκαπήλος et ses synonymes chez Isidore de Péluze, Vigiliae Christianae* 12 (1958) 227-231.

Οἱ πλατεῖαν μὲν τὴν γένυν ἐπιτη-
δεύονται ὡς τῆς ἀρετῆς οὐκ ἄλλο-
θεν ἢ ἐντεῦθεν γνωρίζομένης, σε-
μνὸν δὲ σεμνῶς ἐπέχονται τρίβωνα
ὑπὸ πλατεῖ τῷ κρασπέδῳ περιφε-
ρόμενον

Καί τινα ῥυθμὸν ἄρρυθμον** ἐν
τοῖς βαδίσμασι σώζουσι

καὶ βλέμμα κατηφές καὶ εἶδος
ώχρον

Καὶ λαλιὰν ταπεινὴν εἰς δελεασμὸν
τῶν ἀπλουστέρων προβάλλονται.

Ὁ μὲν γὰρ πῶγων... κτενιζόμενος
εἰς εὐπρέπειαν, ἐκεῖθεν ἐκκρεμάμε-
νον φέρει τὸ πᾶν τῆς ἀρετῆς (94.87-
91)

Βάδισμα δὲ περιποιοῦνται μορφα-
στικῶς, ὁποῖον μυρμηκίζων τροχα-
λὸς πάσχοι ἂν γέρων (94.79-81)

Τὰ δὲ ὑπερθεν [ἐνν. τοῦ πῶγωνος]
εἶ που καὶ αὐτὰ κατὰ τὰς χεῖρας
τέτροφεν εἰς ὠραϊσμόν, ἀλλ' ἔχει
καὶ κατὰ τούτων ὁ ἀσκητῆς τεχνη-
τὸν ὥχρον, δι' οὗ πολυειδῶς ἑαυτὸν
ἀφανίζων βέβαπται (94.92-96)

Οἱ δὲ ὀφθαλμοί... καὶ αὐτοὶ ἀχρει-
οῦνται τῷ ὑποκριτῇ, κνυζόμενοι ἀ-
καίρῳ σκυθρωπότητι, συστέλλον-
τες τὸ ἱλαρὸν καὶ οὕτω νεφούμε-
νοι... ἀλλὰ κατὰ γῆς μόνης αὐτὰς
βάλλοντες (94.96-95.9)

Οὐκ ἀφίησι δὲ ὁ τοιοῦτος οὐδὲ τὸ
στόμα εὖ ἔχειν... τὰ πολλὰ μὲν
σιωπῶν... Λαλιᾶς δὲ τοιαύτης
ὁποῖος τις ἂν εἶη νοῦς; (95.15-26)

[πρβ.: Ψευδάνθρωπος ἄνθρωπος ὁ
ὑποκριτής... Ψεύδεται γὰρ ὅλῳ τῷ
σώματι, τῇ ἐπικύψει τῆς κεφαλῆς,
τῇ ἐννεύσει τῆς ὀψεως... τῇ λα-
λιᾷ... συνόλως εἰπεῖν τῷ παντὶ προ-
σώπῳ... τῷ παντοδαπῷ τοῦ βαδίσ-
ματος⁵⁵].

** Πρβ. Εὐστ. Παρεχβ. Ἰλιάδ. (ἐκδ. van der Valk), τ. IV, σ. 261.11-14: Ἰλς δὲ οὐ μόνον ἐν ὀρχηστικῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἄλλῳ ἀπλῶς κινήσει, ὅποια καὶ ἡ βαδιστικῇ, σεμνὸν ἐστί τὸ εὐρυθμον, δηλοῖ καὶ Ἀλεξίς εἰπὼν ἐν τι νομίζειν τῶν ἀνελευθέρων εἶναι, τὸ βαδίζειν ἀρ-
ρύθμῳ ἐν ταῖς ὁδοῖς.

55. S. Schönauer, Eustathios von Thessalonike. Reden auf die Große Quadagesima, [Meletemata 10], Frankfurt am Main 2006, Λόγος [ἀρ. 6] προεισόδιος τῆς ἀγίας τεσσαρακοστῆς, στ. 790-800.

Πιστεύουμε, επίσης, ότι μία έσωτερική μαρτυρία που σχετίζεται με το πρόσωπο του συγγραφέα, αλλά ίσως και τον χώρο έκφωνήσεως του Έγκωμιού υποκρύπτεται και σέ'να από τὰ άγιογραφικά και άγιολογικά παραδείγματα που παρατίθενται σχετικά με την έπιλογή του Βλασίου ως πνευματικού πατέρα του αυτοκράτορος Ρωμανού Β'. Ένώ δηλαδή χρησιμοποιούνται κατ' άρχήν τέσσερα βιβλικά παραδείγματα (Δαβίδ, Άμώς, Άνδρέας και Πέτρος), έν συνεχεία έπιλέγεται μόνο ένα από την πρώιμη έκκλησιαστική ιστορία, αυτό του άγίου Νικολάου: Ούτω και περι την Λυκίαν άνδρα θείον, την ανθρωπίνην φεύγοντα δόξαν και λεληθότως την θείαν καρπούμενον, εις άρχιερατικόν άνήγαγε θρόνον και όφθαλμόν της Έκκλησίας και στύλον στερρόν και πύργον άκράδαντον και θέμεθλον τέθεικε άδιάσειστον⁵⁶. Η έπιλογή, πιστεύουμε, δέν είναι τυχαία, δεδομένου ότι και ό Ευστάθιος Θεσσαλονίκης χρησιμοποιεί, χωρίς επίσης νά τον κατονομάζει, τον άγιο Νικόλαο με την ιδιότητα του μυροβλύτη άγίου στον έγκωμιαστικό λόγο του στον άγιο Δημήτριον⁵⁷, ένώ και ό μαθητής του και φίλος του, μητροπολίτης Άθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης έπιλέγει τη σύγκριση μεταξύ των Μύρων της Λυκίας και της Θεσσαλονίκης, των δύο πόλεων που τον διεκδίκησαν για τον έκκλησιαστικό τους θρόνο, στη μονωδία του για τον διδάσκαλό του⁵⁸.

Η έπιλογή του άγίου Νικολάου υποκρύπτει, κατά τη γνώμη μας, μία διττή σημειολογία: α) Έάν συντάκτης του κειμένου είναι ό Ευστάθιος, τότε ή έπιλογή του «προκατόχου» του στον έπισκοπικό θρόνο των Μύρων της Λυκίας, όπου είχε άρχικά έκλεγεί και ό Ευστάθιος, άγίου Νικολάου, κρίνεται άπολύτως εύλογη. β) Στο όνομα του άγίου Νικολάου ήταν άφιερωμένη μία γυναικεία μονή που καταγράφεται σέ Πρακτικόν του σεβαστού Ιωάννου Κομνηνού υπέρ της μονής Ιβήρων, τó όποιο χρονολογείται τον Ιανουάριο του 1104: Έτερον μοναστήριον γυναικειόν ό Άγιος Νικόλαος έν τη τοποθεσία του ανατολικού παρατοιχίου και του μετοχίου του Χορταΐτου διακεείμενον⁵⁹. Σέ έναν ναό άφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο, στο δυτικό μέρος της πόλεως, είχε επίσης ύποδεχθεί ό Ευστάθιος και τó σκήνωμα του φίλου του μητροπολίτη Άθηνών Νικολάου Άγιοθεοδωρίτη,

56. Arsenij, Pohval'noe 16.

57. Βλ. T. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Amsterdam 1964 (φωτ. άνατ.), 171.45-46: Ταύτα τερατουργεί και ό ταις έν Λυκία πελαγίζων μύρου προχύσει.

58. Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Άκομινάτου του Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τ. Α', Άθήναι 1879, σ. 294.15-295.4. Πρβλ. και Έ. Καλτσουγιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Η. Παρασκευοπούλου, Η Θεσσαλονίκη 29-30.

59. J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papachrysanthou - V. Kravari - H. Métrénéli, *Actes d'Intron.*, τ. II (du milieu du XI s. à 1204), [Archives de l'Athos XVI], Paris 1990, σ. 53.384-387. Βλ. και C. Girois, Remarques sur l'Architecture Monastique en Macédoine Orientale, BCH 116 (1992) 418-419.

ὅπου καὶ ἐξεφώνησε τὸν γνωστὸ ἐπιτάφιο λόγο του. Ὅπως δηλώνεται στὴν ἐπιγραφή του, ἀναγνώσθηκε ἔξω τῆς μεγαλωνύμου πόλεως Θεσσαλονίκης ἐν τῷ θείῳ ναῷ τοῦ μυροβλύτου ἁγίου Νικολάου⁶⁰. Κατὰ συνέπεια δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ περίπτωση νὰ χρησιμοποιήθηκε τὸ παράδειγμα τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἐπεὶδὴ τὸ Ἐγκώμιο ἐκφωνήθηκε στὴ γυναικεία μονὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου – ἄλλωστε, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες, αὐτὸ πιθανότατα ἐκφωνήθηκε σὲ γυναικεία μονή⁶¹, ἡ ὁποία βρισκόταν σὲ ὑψηλὸ σημεῖο τῆς πόλεως, κοντὰ στὴν Ἀκρόπολη – ἐξ οὗ καὶ ἡ προτροπὴ· Ἄρον κύκλω τοὺς ὀφθαλμούς σου περὶ τὴν δε τὴν ἀκρόπολιν, εἰ τῶν ἐνταυθοὶ πολιτῶν ὑπάρχεις, ὁ τοῦτο βουλόμενος, καὶ ἶδε τὰ κατ' αὐτὴν συνεστῶτα σεμνεῖα⁶².

Ἡ τελευταία ἐσωτερικὴ ἔνδειξη τοῦ Ἐγκωμίου ἐντοπίζεται στὸν ἐπίλογό του, ὅπου ὁ συντάκτης του ἐπικαλεῖται τὶς πρεσβείες τοῦ ἐγκωμιαζομένου ὁσίου καὶ κατακλείει μὲ τοὺς ἐξῆς λόγους: προθύμως ὑμνεῖν ἡμᾶς τὴν Τριάδα ἀπέργασαι, φημὶ δὴ τὸν ἀγέννητον Πατέρα καὶ τὸν γεννητὸν Υἱὸν καὶ τὸ ἐκπορευτὸν Πνεῦμα ἅγιον, τὸν ἕνα τῶν ἀπάντων Θεόν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων⁶³. Τόσο ἡ χρῆση τοῦ ἀπαρεμφάτου ὑμνεῖν ὅσο καὶ τῶν ἀκολουθούντων δογματικῶν ὅρων γιὰ τὰ πρόσωπα τῆς Ἀγίας Τριάδος, – τὸν ἀγέννητον Πατέρα καὶ τὸν γεννητὸν Υἱὸν καὶ τὸ ἐκπορευτὸν Πνεῦμα ἅγιον – παραπέμπουν ἅμεσα σὲ ἕνα σημαντικὸ ἐξηγητικὸ ἔργο τοῦ Εὐσταθίου, ποὺ γράφηκε στὴ Θεσσαλονίκη μετὰ τὴν ἄλωσή της ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς, τὴν ἥδη μνημονευθεῖσα Ἐξήγηση τοῦ ἱαμβικοῦ κανόνος τῆς Πεντηκοστῆς⁶⁴, ὅπου

60. Βλ. Α. Σιδεράς, 25 Ἀνέκδοτοι Βυζαντινοὶ Ἐπιτάφιοι / 25 Unedierte byzantinische Grabreden, [Κλασικὰ Γράμματα 5], Θεσσαλονίκη 1991, σ. 25.2-3. — P. Wirth, Eustathii Thessalonicensis Opera 3.4-5. Πρβλ. Α. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung* 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend, [Wiener Byzantinische Studien 19], Wien 1994, σ. 185-187. — P. Α. Agapitos, Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites, *JÖB* 48 (1998) 119-146. — Ἐ. Μαδαριάγα, Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης καὶ ἡ Μονωδία του γιὰ τὸν Νικόλαο Ἀγιοθεοδωρίτη, *Σύμμεικτα* 17 (2005) 199-211, ὅπου παρουσίαση τῆς ἔρευνας καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ πλαίσιο ἐκφωνήσεως τοῦ Λόγου. Γιὰ τὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου βλ. R. Janin, *Les églises* 400. — St. Kyriakidis, Eustazio di Tessalonica 94.19-20. — J. R. Melville Jones, *Eustathios of Thessaloniki* ... — P. Magdalino, Some Additions and Corrections to the List of Byzantine Churches and Monasteries in Thessalonica, *REB* 35 (1977) 285.

61. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ Ἐγκωμίου ἐπιλέγει νὰ ἀναφερθεῖ μὲ περιληπτικὸ τρόπο, παρουσιάζοντας τὸ περιεχόμενο τῆς τυπικῆς Διαθήκης τοῦ ὁσίου Φωτίου, στὶς μοναχὲς μίᾱς ἀπὸ τίς μονὲς ποὺ εἶχε ἰδρύσει (Arsenij, *Pohval'noe* 29: καὶ γυναικῶν δψει παρθενουουσῶν ἐπιμέλειαν, ἀπρόιτον τοῦ παρθενώος ταις ἐκείνου παραινέσεσι τε καὶ διατυπώσεσι συντηρουσῶν τὸ σωμάτων).

62. Arsenij, *Pohval'noe* 29.

63. Ὁ.π., σ. 35.

64. Ἐκδόθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Α. Mai, *Spicilegium Romanum*, τ. V, Romae 1841, σ. 161.

ἀπαντᾶται ἡ χρήση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἴδιων ἀκριβῶς ὄρων. Συγκεκριμένα, ἐξηγώντας ὁ Εὐστάθιος τὸ δεύτερο τροπάριο τῆς τρίτης ᾠδῆς – Ἦν ἐκπορευτὸν ἐξ ἀγεννήτου φάους / τὸ πανσθενουργόφωτον ἄφθιτον σέλας...⁶⁵– σημειώνει χαρακτηριστικά: τὸ μὲν ἀγέννητον φάος τὸν Πατέρα ἐκφωνήσας [ἐνν. ὁ ὑψίνοὺς μελωδός], τὸ δὲ γεννητὸν τὸν Υἱὸν συνεπινοεῖσθαι ἀφείξ⁶⁶, ...ἀγέννητον δὲ φῶς ἐκεῖνόν φησι διὰ τὸν Υἱόν· φῶς μὲν καὶ ἐκεῖνον ὄντα, γεννητὸν δὲ ὡς εἴρηται⁶⁷. Κατὰ τὸν αὐτὸ τρόπο συμπίπτει ἡ χρήση τοῦ ὄρου ἐκπορευτὸν γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, τὴν ἐκπόρευση τοῦ ὁποῖου ἀπὸ τὸν Πατέρα ἀναπτύσσει διεξοδικῶς ὁ Εὐστάθιος, γιὰ νὰ καταλήξει: καὶ οὕτω μὲν ἐκπορευτὸν Πατρὸς τὸ ἅγιον Πνεῦμα⁶⁸.

Θεωροῦμε ὅτι τὰ προεκτεθέντα στοιχεῖα ποὺ ἐντοπίζονται τόσο στὴ γλώσσα τοῦ Ἐγκωμίου, μὲ τὸν πλοῦτο τῶν ὁμηρικῶν καὶ λοιπῶν κλασικῶν λογοτεχνικῶν τύπων ποὺ υἱοθετεῖ ὁ συντάκτης του, στοιχεῖο ποὺ δὲν ἀπαντᾶται, σὲ τόση τουλάχιστον ἔκταση, σὲ κανένα ἄλλο ἀγιολογικὸ κείμενο τῆς μεσοβυζαντινῆς γραμματείας τῆς Θεσσαλονίκης, ὅσο καὶ ἐκεῖνες οἱ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τοῦ Ἐγκωμίου ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε τὸ ἱστορικὸ καὶ πνευματικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο «γεννήθηκε» αὐτὸ τὸ κείμενο, καταδεικνύουν μὲ σαφήνεια τὸ συγγραφικὸ προφίλ τοῦ Εὐσταθίου καὶ ἐνθαρρύνουν τὴν ἀπόδοση τῆς πατρότητος τοῦ ἀνωνόμου Ἐγκωμίου στὸν κτίτορα τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Ἀκαπνίου ὅσιου Φώτιο τὸν Θεσσαλό, στὸν μεγάλο κλασικὸ φιλόλογο τοῦ 12ου αἰῶνα, ποὺ λάμπρυνε μὲ τὴν παρουσία του ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη ὄχι μόνο τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Θεσσαλονίκης ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρύτερο πνευματικὸ περιβάλλον της.

Ὅσο γιὰ τὰ ἐρωτήματα ποὺ θέσαμε στὴν ἀρχή, πιστεύουμε πῶς μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ τμῆμα τοῦ κώδικος ποὺ φιλοξενεῖ τὰ τρία ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς Θεσσαλονίκης, δύο ἐκ τῶν ὁποίων σχετίζονται μὲ τὴ μονὴ Ἀκαπνίου, προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς ἐν λόγῳ μονῆς, ἢ ἴσως ἀκόμη καὶ νὰ δημιουργήθηκε στὸ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριό της ποῦ, σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα ἀκαπνιώτικα χειρόγραφα,

383 καὶ ἀνατυπώθηκε στὴν PG 136, 504-754. Θεολογικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Β. Φανουργάκη, «Θεογενὲς Λόγε, Πνεῦμα Παράκλητον». Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Ἐξηγήσεις τοῦ ἱαμβικοῦ Κανόνος τῆς Πεντηκοστῆς, I. Μ. Θεσσαλονίκης, Ἅγιος Εὐστάθιος. Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 269-285. Γιὰ τὴν ἐξηγητικὴ παράδοση αὐτῆς τῆς περὶ τοῦ ἱαμβικοῦ κανόνα τοῦ Δαμασκηνοῦ στὴν Πεντηκοστὴ βλ. καὶ F. Montana, *Esgesi al Canone giambico per la Pentecoste attribuito a Giovanni Damasceno*, [Biblioteca di Studi Antichi, 76], Pisa 1995.

65. PG 136, 601A.

66. PG 136, 601D.

67. PG 136, 604CD.

68. PG 136, 604C.

λειτουργήσῃ ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸν 14ο αἰῶνα⁶⁹. Μία λειτουργία πού, μετὰ τὴν ὁδυνερὴ Ἀλωσὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1185, ἀσφαλῶς καὶ θὰ ἐνίσχυσε ὁ λόγιος μητροπολίτης τῆς Εὐστάθιος⁷⁰.

Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

69. Γὰρ τὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς Ἀκαπνίου καὶ τὰ σωζόμενα χειρόγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτὴν βλ. τὴ διδ. Διατριβὴ τοῦ O. Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien* [Diss.], München 1954, σ. 112-116.

70. Τὴ θέσιν αὐτὴ ἔχει ὑποστηρίξει τεκμηριωμένα ὁ B. Κατσαρός, *Γράμματα καὶ πνευματικὴ ζωὴ* 191.

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

N. Siomkos, *L'église Saint-Étienne à Kastoria, étude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, édition du Centre des Recherches Byzantines, Thessalonique 2005, ISBN 960-7856-17-1.

Les monuments de la ville byzantine de Kastoria occupent toujours une place importante dans l'art consacré à l'architecture et à la peinture. Heureusement, on observe ces dernières années un intérêt significatif qui se manifeste dans la publication d'excellentes études monographiques. Ces travaux fondamentaux permettent d'aborder désormais plus précisément de l'influence une série d'églises importantes qui logent des fresques, toujours peu étudiées. Les phases iconographiques de l'église Saint-Étienne à Kastoria ont donné lieu à des opinions diverses quant à leurs dates et aux différents peintres, sans qu'une étude approfondie du monument ait été terminée, avant celle de Nicolas Siomkos. En tout cas les conclusions contribueront ainsi à jeter les bases qui permettront un jugement plus précis et une appréciation plus juste de l'art byzantin de la ville susmentionnée de la Macédoine.

Une nouvelle édition, fournie accordée du Centre des Recherches Byzantines de l'Université Aristote de Thessalonique à la série-Byzantine texts and Studies, No 38- se réfère à l'étude d'une oeuvre représentative de différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles) de l'église Saint-Étienne situé dans la partie nord-est de Kastoria. Il faut signaler que les peintures murales des monuments, les fresques des maisons montrent l'état florissant de la cité macédonienne susmentionnée pendant la période byzantine et post-byzantine.

Dans un tome illustré de 350 pages muni de 164 photos et 37 schémas l'édition de l'église de Saint-Étienne a été mise à jour. L'écrivain du livre est Nicolas Siomkos, un jeune auteur qui publie sa thèse de doctorat. Il est à signaler que la parfaite articulation de l'exposé et les analyses ponctuelles montrent l'ampleur de l'information et la méthode d'une étude bien renseignée.

À l'avant-propos (p. 5-6) l'écrivain profite de remercier les professeurs qui ont dirigé son travail, le service de la fondation A. G. Leventis qui a facilité la continuation de ses recherches, les amis qui l'ont encouragé pendant les moments difficiles de cette thèse et le conseil administratif du

Centre des Recherches Byzantines qui a pris la décision de participer l'étude présente à ses publications. À la fin, il se réfère à ses parents qui l'ont aidé à bien accomplir cette tâche auxquels il a dédié ce volume. Après une riche bibliographie spéciale munie des abréviations (p. 11-31) suit une introduction (p. 33-34) qui comprend un court plan historique sur l'intérêt de différents chercheurs (G. Millet, A. Orlandos, S. Pelekanidis, M. Chatzidakis, T. Velmans, M. Panayotidis, A. Wharton-Epstein, K. Skawran, E. Tsigaridas, N. Moutsopoulos, S. Kalopissi-Verti, E. Drakopoulou).

Le type architectural du monument macédonien (p. 35-43) est une basilique à trois nefs, dont celle du centre est surélevé, précédées d'un narthex. Le sanctuaire occupe toute la partie orientale de l'église. Les espaces qui se trouvent de part et d'autre du sanctuaire et qui correspondent aux nefs latérales servent de prothèse et diaconicon. Elles se terminent par des niches cintrées qui sont creusées dans le mur oriental. Cependant la présence d'un synthronon à Saint-Étienne ne suffit pas pour prouver sa fonction épiscopale. Le templon maçonné bas, qui est conservé à l'extrémité, est des deux pilastres orientaux.

La maçonnerie de Saint-Étienne est constituée des blocs de pierre de calcaire irréguliers, délimités par des doubles bandes de briques superposées. On retrouve ce type de maçonnerie cloisonnée, composée de briques réparties tantôt diagonalement, tantôt horizontalement ou encore verticalement et présentant une diversité de schémas dans la plupart des églises de Kastoria.

L'entrée centrale de l'église est celle qu'on observe de nos jours. Elle se situe sur le côté occidental du narthex, mais elle est actuellement peu utilisée après la jonction de l'exonarthex.

Ensuite l'écrivain entame le principal objet de son étude qui est le décor iconographique de l'église. Il se réfère à la première couche (p. 45-133) de Saint-Étienne, jadis étendue à l'ensemble de l'église est aujourd'hui partiellement recouverte par la deuxième couche de la voûte centrale et par une série de représentations indépendantes. Malgré le mauvais état de conservation des fresques l'écrivain a pu reconstitué le programme iconographique de la première couche dans son ensemble. Le décor de l'abside centrale, aujourd'hui fort endommagé, représentait probablement une vision théophanique, alors qu'une série de saints de toutes les catégories (diacres, anagyres, militaires, martyrs, stylites, moines et moniales) décorent les intrados des arcades et les murs de l'église. Deux icônes monumentales du Christ et de la Vierge, dont aujourd'hui seule celle de la Vierge est visible, occupent symétriquement les piliers flanquant le templon. Par les scènes christologiques, qui probablement occupaient les zones supérieures de la nef centrale, seule la composition de la Crucifixion est conservée sur le mur ouest du naos.

Sur les parois des nefs, on distingue encore une série des figures de saints (deux évangélistes et la Communion de Marie l'Égyptienne, un guerrier, la Vierge Kyriotissa, deux saints cavaliers et le supplice de saint Georges).

Dans le narthex se déploie la représentation du Jugement Dernier, dans la tribune le petit cycle consacré à l'histoire d'Anne et une série de représentations des saints isolés, surtout des martyres, tandis que sur le tympan, au-dessus de l'entrée principale de l'église la Vierge de la Tendresse flanquée par deux anges.

D'après l'écrivain la majorité de fresques de la première couche de Saint-Étienne n'a jamais été terminée. Les fresques des nefs latérales, ainsi que certains visages du Jugement Dernier ont été laissés inachevés, car on distingue un dessin préparatoire.

Il importe de signaler que les plus essentielles opinions concernant la datation de la première couche de Saint-Étienne sont classées par l'écrivain en deux catégories qui couvrent le tournant du IXe au Xe siècle (la majorité des chercheurs) et le troisième quart du Xe siècle (M. Panayotidis). Par ailleurs, notre écrivain propose une datation aux alentours de l'an 900 s'accorde avec le caractère «archaïque» des différents schémas iconographiques que présente le programme de Saint-Étienne.

Après un examen de l'iconographie bien marqué de la première couche par une connaissance ainsi qu'une exploitation critique de la bibliographie en rapport avec le sujet, on signale que N. Siomkos a présenté un travail important sur la peinture monumentale de la Grèce, car il a examiné un programme iconographique précoce ayant été préservé pratiquement intact dans une église grecque. On note que les éléments de la comparaison ne sont pas seulement tirés du champ de la peinture monumentale, mais aussi de ceux des arts mineurs, des manuscrits illustrés et des icônes, auxquelles l'auteur a pu parvenir à des solides conclusions. Plus précisément l'écrivain présentant clairement les principales caractéristiques relie les fresques de Saint-Étienne aux ensembles de la Cappadoce, de la Grèce, de Chypre et d'Italie. De même en ce qui concerne l'identification des figures et des scènes représentées l'écrivain a développé une problématique scientifique bien féconde afin de renforcer ses opinions et de fortifier ses propres idées face aux avis émis par les autres chercheurs. Du point de vue artistique on constate un retentissement des courants artistiques de la capitale sur la province. De toute façon N. Siomkos démontrant un caractère complet a composé un tableau (p. 133) qui contient les noms des chercheurs, leurs publications et les datations proposées par eux.

En raison de la mauvaise conservation des fresques de la première couche et pour qu'on aie une idée complète N. Siomkos a ajouté des croquis, car les

photographies ne permettent pas d'avoir une idée suffisante sur le décor susmentionné.

En plus N. Siomkos, afin de fortifier ses propres idées s'appuyant sur une série d'éléments tout à fait convaincants, il note que l'église de Saint-Étienne était peut-être dédiée initialement au nom de la Vierge ou en tout cas qu'il y existait un culte commun de la Vierge et de saint Étienne (p. 294). Cette idée est renforcée par la présence de la Vierge de la Tendresse sur le tympan, au-dessus de l'entrée principale de l'église; il s'agit d'une représentation qui constitue –selon l'écrivain– le plus ancien exemple de ce type de la Vierge en Grèce.

La deuxième couche (p. 135-212) de l'église de Saint-Étienne qui comprend un court cycle christologique se déploie dans la voûte de la nef centrale. Au sommet de la voûte en berceau on a représenté les trois images du Christ entourées d'une série de quatorze prophètes. Le cycle des Grandes Fêtes commence sur le mur est, où sont placées en deux registres l'Annonciation et la Transfiguration, tandis que toutes les autres scènes sont représentées dans une zone au-dessous de celle des prophètes. Plus particulièrement, le cycle christologique se poursuit sur le mur sud avec la Nativité et la Présentation au Temple, continue sur le mur ouest avec la Résurrection de Lazare et s'achève sur le mur nord avec l'Entrée à Jérusalem et l'Anastasis.

Il faut noter que l'écrivain traite également avec la même rigueur, d'une manière scientifique et d'une profonde connaissance les problèmes d'iconographie posés par des représentations polysémiques d'un point de vue théologique, comme les Trois Âges du Christ, les textes sur les rouleaux des prophètes et les innovations iconographiques des scènes christologiques. Ayant rendu compte du programme iconographique de la deuxième couche on remarque que l'iconographie des scènes du Dodécaorton est bien documentée car tout au long du texte et des notes on constate un regard critique sur les études précédentes. L'écrivain ne manque pas à souligner le caractère conservateur de l'iconographie des scènes en examinant en même temps la correspondance entre les textes écrits des rouleaux des prophètes, qui s'occupent de l'incarnation, et les sujets qui la représentent comme par exemple le Christ Emmanuel, l'Annonciation et la Nativité.

Tout à fait ayant rendu compte de l'analyse stylistique –pourtant bien documentée– l'écrivain s'engage à faire des comparaisons stylistiques qui lui permettent à s'orienter aux remarques opportunes et à définir aux solides conclusions.

La limitation des compositions au nombre des figures indispensables, l'équilibre et la symétrie dans la composition, en liaison avec les proportions allongées et l'abandon des draperies agitées, trouvent leur parallèle dans des

monuments, de la fin du 12ème et du début du 13ème siècle. Par conséquent l'écrivain ayant une bonne connaissance des monuments de cette période, de l'abondante bibliographie et de la diversité des expressions artistiques de la peinture tardo-comnène, il identifie un académisme et une sécheresse du style, qui coexistent cependant avec des éléments du nouveau style monumental. De toute façon, une fois les arguments développés, on peut conclure que l'auteur classe l'ensemble des fresques de la deuxième couche de Saint-Étienne dans les manifestations de l'art tardo-comnène qui se prolongent dans les premières décennies du XIIIe siècle.

Malgré l'hétérogénéité de leur style les représentations indépendantes assumées au chapitre suivant (p. 213-292), se datent pendant les XIIIe et XIVe siècles. Il s'agit d'une série de scènes placées aux différents endroits des murs et des pilastres du monument, recouvrant ainsi progressivement les fresques plus anciennes de la première couche. Ces images ne se rattachent pas à une phase homogène, mais elles constituent une série d'ex-voto. Néanmoins, le choix de l'emplacement des fresques du naos et du narthex, montre qu'elles n'ont pas été sélectionnées au hasard, mais qu'elles sont régies par les règles d'un programme iconographique classique de l'époque.

Au naos on rencontre l'icône monumentale du Christ Charitable et Miséricordieux ainsi quelques fragments d'une image analogue de la Vierge à l'Enfant, l'image de saint Étienne, patron de l'église, l'image de saint Nicolas, dont le culte est bien répandu à Kastoria, les saints militaires Démétrius et Georges, saint Syméon stylite, les saints Anargyres et les saints Constantin et Hélène.

Au narthex on constate la Vierge trônant, le Baptême, la représentation funéraire du fondateur Théodore Limneotis qui présente le modèle de l'église à saint Étienne, tandis qu'aux nefs latérales on distingue une Vierge en buste vers qui le donateur Georges, fils de Varivilis, adresse sa prière, et le Christ bénissant deux saints.

Pendant le temps des Paléologues la tribune de Saint-Étienne fut décorée de trois représentations; on rencontre sainte Anne tenant la Vierge dans la niche du sanctuaire, sainte Anne allaitant «Galactotrophousa» et saint Étienne.

Suivant une hiérarchisation chronologique des fresques N. Siomkos continue avec une grande maturité, une sélection judicieuse des références. Il est bien analytique ayant pris compte l'iconographie et le style. Il faut noter que la troisième partie du travail est de la même longueur que les deux autres, montrant un bel équilibre d'ensemble.

L'étude se ferme avec les conclusions générales (p. 293-300), où il apparaît que l'examen des différentes phases du décor de Saint-Étienne a

permis d'éclairer certains aspects de l'histoire du monument. Il a ainsi été possible sur la base de certains éléments de l'architecture et du décor, d'avancer plusieurs hypothèses notamment sur la consécration et la fonction de l'église de Saint-Étienne. La fréquence des représentations de la Mère de Dieu dans les programmes iconographiques du Xe siècle et du XIIIe siècle et la présence dès le début du saint titulaire de l'église pourrait expliquer le culte parallèle de la Vierge et de saint Étienne dans le même monument. La tradition de la peinture murale dans la cité médiévale de Kastoria comme elle se conforme elle constitue sans doute un point de départ à la formation artistique de l'église de Saint-Étienne. Elle possède des éléments particuliers accordant une physionomie différente à l'histoire de la peinture byzantine tardive.

Le livre se termine, après une traduction prolongée en grecque (p. 293-327) tandis qu'une illustration composée principalement de photographies originales (fig. 1-164), toujours instructive qui suit l'ensemble de l'étude est d'une grande qualité et permet de contrôler et en même temps de justifier les analyses de l'auteur.

La haute qualité des peintures de l'église Saint-Étienne qui est un monument majeur de la ville de Kastoria conserve en outre l'un des plus anciens décors médio-byzantins de Grèce. Au terme d'analyses précises, rigoureusement conduites l'auteur parvient à apporter des réponses à la fois nuancées et convaincantes sur un certain nombre de problèmes, qui avaient jusqu'à présent suscité des interprétations contradictoires: on cite par exemple la dédicace primitive et la fonction de l'église, la chronologie des différentes phases du décor et l'identification des sujets les plus abîmés. L'observation très attentive de peintures qui sont souvent mal conservées, a permis de corriger les erreurs des descriptions anciennes et d'identifier des sujets totalement inaperçus. La connaissance du domaine de l'histoire de l'art byzantin de l'auteur est soulignée par la qualité des analyses iconographiques ponctuelles, la densité des notes et la richesse de la bibliographie.

Cependant parmi les plus anciennes églises de Kastoria, celle de Saint-Étienne qui était située en dehors des murailles de Kastoria possède un synthronon, un signe connu d'une église épiscopale, ainsi qu'une tribune au-dessus du narthex, c'est-à-dire une espace unique considérés tous les deux comme des éléments en faveur de l'identification d'une église épiscopale. En tout cas on note que l'intervention continue de donateurs aux XIIIe et XIVe siècles démontre que l'église Saint-Étienne était une fondation d'une importance particulière pour la ville de Kastoria. Les personnalités marquantes de Théodore Limneotis, de Georges, fils de Varivilis, justifient les donateurs d'une église située en dehors des murailles de Kastoria, qui n'est pas la

métropole de la ville, mais suivant les arguments discutables de l'auteur elle pourrait être le catholicon d'un petit monastère, qui a connu l'attention des fidèles pendant une assez longue période.

De même en constatant les figures de saintes moniales dans le narthex l'auteur élimine encore une fois la fonction de l'église comme métropole et il soutient l'hypothèse d'une église monastique et probablement du catholicon d'un monastère féminin (p. 298).

À la fin du travail se joint l'index général concernant les sites, les noms propres, les monuments, les ampoules, les camées, la céramique, les icônes, les ivoires, les miniatures des manuscrits, les trésors de l'orfèvrerie, les sceaux, les sculptures, les stéatites, les textiles, les vases etc. qui se réfèrent généralement aux régions de Balkans, à Cappadoce, en Égypte, à Géorgie, à Russie etc.

L'édition présente est une source précieuse pour la bibliographie de la cité médiévale de Kastoria, car l'auteur a pu déchiffrer le programme iconographique du décor mural de l'église de Saint-Étienne. Il s'agit d'une étude intéressante, écrite aux critères bien austères, qui s'adressent à tous ceux qui cherchent une connaissance bien profonde sur l'histoire et l'art byzantin. L'édition scientifique de l'église macédonienne de Saint-Étienne va être contribué à la nouvelle recherche et elle va former le début d'essais du même type concernant la connaissance d'autres monuments qui se sont situés dans la cité médiévale de Kastoria.

D'un intérêt indiscutable pour nos études, la nouvelle édition du Centre des Recherches Byzantines de l'Université Aristote de Thessalonique enrichit la bibliographie internationale sur la peinture de l'époque byzantine à Macédoine, tandis qu'en même temps elle complète nos connaissances de l'art à un monument clé, situé dans une ville du nord-ouest de la Grèce, dont les peintures murales des trois couches mises en lumière par l'auteur avec autant de précision contribuent à l'art byzantin du Xème, XIIIème et XIVème siècle. Ce livre a l'incontestable mérite d'explorer des voies auxquelles personne n'avait pensé jusqu'ici. Les investigations s'avèrent fructueuses grâce à la perspicacité de l'auteur et nous montrent l'église de Saint-Étienne sous un jour nouveau.

Pour conclure félicitons encore une fois l'auteur pour son travail important qui réunit une très grande richesse de savoir et d'informations. Il s'agit d'une contribution importante aux études macédoniennes d'un part, et à l'art byzantin de l'autre.

Ost- und Westerweiterung in Theologie, 20 Jahre Orthodoxe Theologie in München, (εκδ.) Theodor Nikolaou σε συνεργασία με τους Konstantinos Nikolakopoulos και Anargyros Anapliotis, Εκδόσεις του Institut für Orthodoxe Theologie, Τόμ. 9, EOS Verlag, St. Ottilien 2006, σ. 313.

Λόγω του εορτασμού της 20ής επετείου του Ινστιτούτου Ορθόδοξης Θεολογίας του Ludwig Maximilians Πανεπιστημίου του Μονάχου εκδόθηκε από το ίδιο το Ινστιτούτο ένας «ιωβηλαίος» τόμος με διάφορα άρθρα του πανεπιστημιακού κόσμου ανατολής και δύσης. Γενικά χωρίστηκαν οι τέσσερις θεματικές ενότητες στα εξής κεφάλαια: 1. Σχέσεις ανάμεσα στην Ανατολική και Δυτική Εκκλησία κατά την πάροδο της ιστορίας (*Beziehungen zwischen Ost- und Westkirche in der Geschichte*), 2. Από τις Αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες (*Aus den autokephalen orthodoxen Kirchen*), 3. Οικουμενικές Προσεγγίσεις (*Ökumenische Perspektiven*) και 4. Η Ορθόδοξη Θεολογία στο LMU (*Orthodoxe Theologie an der LMU*). Έπειτα από την αρχή που κάνει ο ίδιος ο εκδότης Θεόδωρος Νικολάου με έναν σύντομο πρόλογο, όπου εξηγεί τον λόγο της εκδόσεως του παρόντος τόμου, ακολουθούν χαιρετισμοί από τον Παναγιώτατο Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίο στα ελληνικά, καθώς και ένα κείμενο του Μητροπολίτου Γερμανίας, όπου τονίζεται η σπουδαιότητα και το μέλλον του Χριστιανισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το πρώτο άρθρο της πρώτης ενότητας είναι του Peter Schreiner, ο οποίος παρουσιάζει με επιτυχία τη διαφορετική εξέλιξη του δυτικού και ανατολικού πολιτισμού στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία από το 330 έως το 1500, χωρίς να παραβλέπει και την εξέλιξη της Σλαβικής και Ρωσικής Ανατολικής Εκκλησίας αναφερόμενος στη θεωρία της τρίτης Ρώμης. Ακολουθεί από τον Θεόδωρο Νικολάου μία παρουσίαση σχετικά με τις εκκλησιαστικές και θεολογικές διαφορές ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη. Σχολιάζει την έννοια της καθολικότητας στην Εκκλησία, παρουσιάζει τις ιστορικές εξελίξεις από τον καιρό του Μεγάλου Φωτίου, το πρόβλημα του Παπικού Πρωτείου, της Ουνίας, το Filioque και τέλος τη συμβολή του Βυζαντίου στην αναγεννησιακή εξέλιξη στη Δύση. Ο Rudolf Schieffer από την πλευρά του προσπάθησε στο άρθρο που ακολουθεί να περιγράψει την εξέλιξη της Ρώμης και του Βυζαντίου στην Ευρώπη, για να αναδείξει την πολύτιμη συμβολή και των δύο για την ίδια την Ευρώπη. Αναφέρεται αρχικά στην πτώση του Βυζαντινού Πολιτισμού μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, η οποία είχε ως επίπτωση να παραμείνει η Ορθόδοξη Εκκλησία εδραία μεν αλλά περιορισμένη στην ανατολική Ευρώπη. Στη συνέχεια προχωρεί στην εξελικτική πορεία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ανά τον κόσμο, η οποία λόγω των εξερευνητών του 15ου αιώνα καθώς και της αποικιακής πολιτικής των δυτικών

βασιλείων υπήρξε ραγδαία. Ωστόσο αποτελεί παράλειψη η μη αναφορά στα μεταναστευτικά ρεύματα των αρχών του 20ού αιώνα από την Ορθόδοξη Ανατολή, προπαντός από τα νεοϊδρυθέντα κομμουνιστικά κράτη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, καθώς και στα κύματα μεταναστών από το 1950 έως το 1970 από την Ελλάδα στα δυτικά κράτη του κόσμου, όπου η Ορθόδοξη Εκκλησία μέσα από τις Μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των άλλων Ορθοδόξων Εκκλησιών απλώθηκε σχεδόν σε όλο τον κόσμο. Ακολουθεί ο Wolfgang A. Bienert με την παρουσίαση ενός άρθρου όπου τονίζεται η σπουδαιότητα των Ελλήνων Πατέρων για την Εκκλησία σήμερα, καθώς και το ενδιαφέρον των Μεταρρυθμιστών του 16ου αιώνα για την «ελληνική» Εκκλησία και Παράδοση. Την αλληλεπίδραση των θεολογικών ρευμάτων της Δύσης και της Ανατολής παρουσιάζει ο Johannes Oeldemann αναφερόμενος στην μη επαινετή αντίληψη των ορθοδόξων, οι οποίοι αντιμετωπίζουν με κριτικό και αρνητικό πνεύμα το κάθε τι που προέρχεται από τη Δύση. Θέτοντας ως υπόδειγμα την αλληλεπίδραση της αντιοχαιανής και αλεξανδρινής θεολογίας προσπαθεί να γεφυρώσει τη δυτική και ανατολική θεολογία τονίζοντας τα θετικά στοιχεία που δέχθηκε η μία από την άλλη. Προπαντός αναφέρεται στον Ειρηναίο Λουγδούνου, στον Πάπα Γρηγόριο Α', στον Ιωάννη Δαμασκηνό, στον Μελάνχθωνα, στον Πέτρο Μογγίλα φθάνοντας μέχρι τον Φλωρόφσκι και τον Αθανάσιεφ. Ο Lothar Lies παρουσιάζει μέσα από το άρθρο του την έννοια της καθολικότητας στην ορθόδοξη θεολογία, τονίζοντας τη σπουδαιότητά της για τις εκκλησίες της Δύσεως. Μέσα από αυτό το πρίσμα εξετάζει και τις διάφορες φάσεις και αποφάσεις του διαλόγου ανάμεσα στις εκκλησίες. Ο Hilarion Alfeyev παρουσιάζει εν συνεχεία τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία αναφερόμενος στα προβλήματα που είχε αυτή πίσω από τα τείχη του υπαρκτού σοσιαλισμού καθώς και τις νέες προσδοκίες –αλλά και τη συμβολή που πρέπει να έχει– ενώπιον της Ενωμένης Ευρώπης. Τελευταίο άρθρο της πρώτης ενότητας είναι του Ιωάννη Κουρεμπέλε, ο οποίος παρουσιάζει στα γαλλικά στοιχεία από τη Χριστολογία του Ρωμανού του Μελωδού τονίζοντας την οικουμενική σημασία της για τη θεολογία του χθες αλλά και του σήμερα, αναφερόμενος επίσης στην χαλκηδόνια θεολογία του Κυρίλλου Αλεξανδρείας και του Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως.

Τη δεύτερη ενότητα αρχίζει ο Ευάγγελος Κωνσταντίνου με το άρθρο του περί της ελληνορθόδοξης Θεολογίας και Εκκλησίας υπό το πρίσμα του γερμανικού φιλελληνισμού. Παρουσιάζει την πορεία αυτού του κινήματος από τις αρχές της εμφάνισής του τον 15ο αιώνα έως τους νεώτερους χρόνους χωρίς να παραβλέψει κανένα από τα κινήματα τόσο των φιλελλήνων μεταρρυθμιστών του Προτεσταντισμού (Λούθηρο, Μελάνχθο-

να, Johann Wülfer κ.ά.) όσο και των ρωμαιοκαθολικών διανοούμενων (Friedrich Wilhelm Thiersch, τον Βασιλέα της Βαυαρίας Λουδοβίκο Α' κ.ά.). Τα κινήματα αυτά διάνοιξαν τον δρόμο για ένα γενικό ενδιαφέρον περί του βυζαντινού πολιτισμού, των Ελλήνων Πατέρων και της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, το οποίο εκφράστηκε έμπρακτα με την εμφάνιση διαφόρων Βυζαντινών Ινστιτούτων στη Δύση και προπαντός στη Γερμανία. Πέντε σημαντικούς λόγους για τη σπουδή της ορθοδόξου θεολογίας στη Δύση σήμερα μας αναφέρει έπειτα ο Βασίλειος Μακρίδης. Ο Ioan Vasile Leb παρουσιάζει στη συνέχεια μία γενική όψη της ορθοδόξου θεολογίας στον σημερινό κόσμο της παγκοσμιοποίησης. Στην επικεφαλίδα του άρθρου αναφέρεται ότι θα τύχει πραγμάτευσης ειδικότερα η παρουσία και ομολογία της Ρουμανίας ενώπιον της παγκοσμιοποίησης, παρατηρείται όμως ότι μόνο σε λίγες σειρές του εν λόγω άρθρου γίνεται αναφορά στην κατάσταση της Ρουμανικής Εκκλησίας. Γι' αυτόν τον λόγο ένας γενικότερος τίτλος σχετικός με την παρουσία της ορθόδοξης θεολογίας στον σύγχρονο κόσμο ίσως θα αντικατόπτριζε προς διευκόλυνση του αναγνώστη περισσότερο το περιεχόμενο του άρθρου. Με την παρουσία της ιστορίας της αγιογραφίας στον ελληνικό χώρο από τον Αθανάσιο Παππά κατακλείεται η δεύτερη ενότητα του βιβλίου.

Την τρίτη ενότητα του παρόντος τόμου ανοίγει ο Θεόδωρος Νικολάου παρουσιάζοντας την τελευταία του παράδοση στο πανεπιστήμιο του Μονάχου με θέμα «θεολογικές βάσεις της πατερικής παράδοσης και η ενότητα της εκκλησίας», τονίζοντας την έννοια της Παράδοσης καθώς και τις διαφορές ανάμεσα στην ουσία και τις ενέργειες του Θεού για να φτάσει στο τέλος του άρθρου του στον διάλογο ανάμεσα στη Λογική και την Πίστη. Ακολουθεί μία παρουσίαση του Γεωργίου Μαντζαρίδη σχετικά με την πνευματική δυναμική της Ορθόδοξης Θεολογίας και Εκκλησίας στην Ευρώπη σήμερα, επισημαίνοντας τη σπουδαιότητα της ορθόδοξης μυστικότητας και της μετάνοιας για τον σύγχρονο ευρωπαϊκό κόσμο. Ο Γεώργιος Λαρεντζάκης παρουσιάζει στη συνέχεια από ορθόδοξης πλευράς διάφορα μοντέλα ένωσης παρέχοντας παράλληλα στον αναγνώστη μία ιστορική αναδρομή του θεολογικού διαλόγου ανάμεσα στην Ορθοδοξία και τις Δυτικές Εκκλησίες. Στη συνέχεια παρουσιάζουν σε δύο διαφορετικά άρθρα ο Gunther Wenz (Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία) και ο Peter Neuner (Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία) ο καθένας από την πλευρά του διάφορα μοντέλα και προοπτικές για την ένωση στη μία Εκκλησία. Ο πρώτος τονίζει την ένωση στη βάση της πίστεως και της κοινής κατανόησης του Ευαγγελίου ενώ ο δεύτερος παρουσιάζει από ρωμαιοκαθολικής πλευράς διάφορα μοντέλα ένωσης ανά την ιστορία, χωρίς να παραλείψει συνάμα μία ειλικρινή αυτοκριτική της Εκκλησίας του. Ο

Ferdinand Gahbauer παρουσιάζει περαιτέρω τα διάφορα ενωτικά μοντέλα που παρουσιάζουν η Ορθόδοξη και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, τονίζοντας τη σημαντικότητα του Πρωτείου του επισκόπου Ρώμης σε παγκόσμιο επίπεδο. Τονίζει μεν, απευθυνόμενος στον τότε καθηγητή Joseph Ratzinger και νυν Πάπα Βενέδικτο XVI, την αναγκαιότητα μίας νέας ερμηνείας του Παπικού Πρωτείου για να επιτευχθεί η ένωση με την Ορθόδοξη Εκκλησία, χωρίς όμως να μπορεί και ο ίδιος να αποδεχτεί μόνο ένα πρωτείο τιμής για τον επίσκοπο Ρώμης, όπως ακριβώς το κατέχει σήμερα ο Οικουμενικός Πατριάρχης στην Ανατολή. Αναφέρει ως επιχείρημα το πρόβλημα που δημιούργησαν τα αναφυόμενα σκάνδαλα της Εκκλησίας της Ελλάδος, όπου, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, θεωρήθηκε αναμειγμένος και ο ίδιος ο τότε προκαθήμενος της Ελλαδικής Εκκλησίας, ο μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος. Στο εν λόγω πρόβλημα θα έπρεπε να υπήρχε, συνεχίζει, μία ανώτατη επέμβαση από κάποιον αρμόδιο φορέα. Για τον F. Gahbauer αυτό το όργανο θα μπορούσε να ήταν ο επίσκοπος Ρώμης, ο οποίος αφενός θα όφειλε να έχει παραχωρήσει την απαιτούμενη ελευθερία στις τοπικές εκκλησίες, αφετέρου όμως θα μπορούσε να επέμβει στις τοπικές εκκλησίες όταν παρουσιάζονται άλυτα προβλήματα. Βέβαια μας αφήνει αναπάντητη την απορία στο εν λόγω κείμενο ο F. Gahbauer για την περίπτωση στην οποία η ίδια η εκκλησία της Ρώμης παρουσιάζει τέτοιου είδους προβλήματα. Άλλωστε παρακάμπτει και το γεγονός ότι η ίδια η Εκκλησία της Ελλάδος διά της Συνόδου της επέλυσε τα προβλήματα. Ακόμη, δεν αναφέρει τίποτα για το πρόβλημα στα Ιεροσόλυμα όταν πριν από λίγα χρόνια μέσα από το πανορθόδοξο όργανο της Αγίας και Υπερτελούς Συνόδου σε συνεργασία με τους τοπικούς αρχιερείς της αγιοταφικής αδελφότητας καταδικάστηκε ο Πατριάρχης των Ιεροσολύμων Ειρηναίος. Το τρίτο κεφάλαιο κλείνει ο Franz Tinnefeld με διάφορες σκέψεις για τον «Διάλογο της Αγάπης» ανάμεσα στην Ορθόδοξη και τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, τονίζοντας ότι η Ρώμη αναγνωρίζει επίσημα μόνο την ορθόδοξη Εκκλησία ως αδελφή Εκκλησία και υπογραμμίζοντας τη σπουδαιότητα του διαλόγου για μία μελλοντική και αναγκαία ενότητα.

Στην τελευταία ενότητα του τόμου παρουσιάζει πρώτος στη σειρά ο Ανάργυρος Αναπλιώτης το νομικό πλαίσιο της ορθόδοξης θεολογίας και εν γένει των θεολογικών σχολών στα γερμανικά πανεπιστήμια επί τη βάση του γερμανικού συντάγματος και των νόμων του κράτους. Ακολούθως παρουσιάζει ο Θεόδωρος Νικολάου μία ιστορική αναδρομή από τις απαρχές του Ορθόδοξου Ινστιτούτου στο Μόναχο μέχρι το έτος 2003, την οποία συνεχίζει εκ μέρους του ο Κωνσταντίνος Νικολακόπουλος μέχρι το έτος 2005. Και οι δύο εισηγητές του θέματος τονίζουν τις πολύπλευρες

δυσκολίες που παρουσιάστηκαν στην πορεία του Ινστιτούτου από την ίδρυσή του μέχρι το 2005 και τις ουκ ολίγες προσπάθειες από πλευράς διαφόρων φορέων του ίδιου του Πανεπιστημίου να σταματήσει τη λειτουργία της η εν λόγω Σχολή. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την αναγκαστική αξιολόγηση του Ινστιτούτου από εξωτερικούς αξιολογητές, η οποία ζητήθηκε ως μη όφειλε από το ίδιο το Πανεπιστήμιο αντιβαίνοντας προς την ίδια τη γερμανική ακαδημαϊκή δεοντολογία, για να εγκριθεί τελικά το 2001/2002 η μονιμότητά του. Παρόλο που η αξιολόγηση, η οποία επισυνάπτεται ως τελευταίο κείμενο στο παρόν βιβλίο και πραγματοποιήθηκε από τους Καθηγητές Hermann Glotz του Πανεπιστημίου του Halle-Wittenberg, Γρηγόριο Λαρεντζάκη του Πανεπιστημίου του Graz και Γεώργιο Μαρτζέλο του ΑΠΘ, ήταν θετικότατη για το Ινστιτούτο, δεν σταμάτησαν τα προβλήματα και οι κίνδυνοι για την παύση της λειτουργίας του πρωτότυπου σε Δύση και Ανατολή για τα πανεπιστημιακά δεδομένα Ινστιτούτου. Άλλωστε δεν πρέπει να λησμονούμε ότι πρόκειται για το μοναδικό Πανεπιστήμιο που φιλοξενεί στο κανονικό πλαίσιο λειτουργίας του και τις τρεις μεγάλες χριστιανικές ομολογίες.

Ολοκληρώνοντας θα θέλαμε να αναφερθούμε σε τυπογραφικά λάθη τα οποία επισημάναμε στη διάρκεια της ανάγνωσης του τόμου προς διευκόλυνση των εκδοτών σε περίπτωση μίας δεύτερης έκδοσης: σ. 27 Machtfülle αντί Machfülle, σ. 110 begeistert αντί beigeistert, σ. 150 in Thessaloniki und auf Patmos αντί auf Thessaloniki und Patomos, σ. 154 απουσιάζει η αρίθμηση στην πρώτη επικεφαλίδα, σ. 179 ohne uns im Kern αντί ohn uns im Kern και σ. 191 autonomen Kirchen αντί autochthonen Kirche.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

J. Lefort, *Société rurale et histoire du paysage à Byzance*, Bilan de Recherche I, Παρίσι 2006, 524 σελ.

Το βιβλίο του Jacque Lefort, *Αγροτική κοινωνία και ιστορία του τοπίου στο Βυζάντιο*, εγκαινιάζει μια νέα σειρά βυζαντινολογικού ενδιαφέροντος με τον τίτλο Bilan de Recherche (απολογισμός έρευνας), που εκδίδεται από την Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance (Ένωση των Φίλων του Κέντρου Ιστορίας και Πολιτισμού του Βυζαντίου). Ο τίτλος της νέας γαλλικής σειράς δεν επιτρέπει να πει κανείς αν αυτή θα αποτελείται από τόμους που θα συγκεντρώνουν μελέτες ενός ερευνητή, όπως ο ανά χείρας, και έτσι θα είναι ο γαλλικός αντίποδας της γνωστής σειράς των Variorum Reprints, ή αν θα είναι και θεματική. Όπως και

να έχει, στον παρόντα τόμο συγκεντρώνονται είκοσι μελέτες του Jacques Lefort, πόνημα μιας τριακονταετίας, δηλαδή από το 1974 έως το 2005.

Στον πρόλόγό του, ο J. Lefort εκμυστηρεύεται τους λόγους που τον οδήγησαν στην ενασχόληση με την ιστορία αλλά και τη βυζαντινολογία. Εξηγεί πώς ένα παιδί που μεγάλωσε σε ένα περιβάλλον θετικών επισημών στράφηκε σε μια κατεξοχήν λόγια επιστημονική ενασχόληση. Η πορεία του J. Lefort συνίσταται σε μια κίνηση εκκρεμούς: εμπνευσμένος από τον καθηγητή της ιστορίας στο Λύκειο, θεώρησε πως βρήκε στον μαρξισμό την εξήγηση της ιστορικής πραγματικότητας και έχοντας διαλέξει ως μάθημα τα αρχαία ελληνικά βρέθηκε να ασχολείται με το Βυζάντιο. Μαθήτευσε πλάι στον Paul Lemerle, τον μεγάλο δάσκαλο της βυζαντινολογίας, ο οποίος έθεσε καίρια ιστορικά ερωτήματα και συγκέντρωσε γύρω του μια σημαντική ομάδα ερευνητών, που κλήθηκαν να απαντήσουν, ο καθένας με τον τρόπο του. Αν μια πρώτη κίνηση τον έφερε από τις θετικές επιστήμες στη βυζαντινολογία, μια άλλη, παλινδρομική, τον οδήγησε στην ανάγκη για μετρήσιμα ποσοτικά δεδομένα. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος της επιστημονικής παραγωγής του αναφέρεται στην αξία της φορολογητέας ύλης, την αριθμητική των φορολογικών υπαλλήλων, την έκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, κλπ.

Το ερευνητικό πεδίο του J. Lefort, όπως εμφανίζεται στον τόμο, αφορά την ανατολική Μακεδονία με βασική πηγή τα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους. Εξαίρεση αποτελούν δύο μελέτες που αφορούν τη Βιθυνία: η πρώτη δίνει μια γενικότερη εικόνα της περιοχής, με βάση ό,τι είναι γνωστό από τις βυζαντινές πηγές, από τα οθωμανικά κατάστιχα και, κυρίως, από την προσωπική επιτόπια έρευνά του. Η μελέτη αυτή ήταν το προοίμιο για μια πιο εκτεταμένη δημοσίευση για την περιοχή. Η άλλη μελέτη είναι «υδρογραφική», αναφέρεται στα επίπεδα των υδάτων της λίμνης της Νικαίας κατά τη μεσαιωνική περίοδο και στην ανάπτυξη οικισμών στις όχθες της. Εξάλλου, περιθωριακή σε σχέση με το αντικείμενο του τόμου είναι μια μελέτη για τα εισοδήματα των μονών και στη δυνατότητα της χρήσης τους, έτσι όπως ορίζεται στα μοναστηριακά τυπικά.

Οι υπόλοιπες μελέτες του τόμου αναφέρονται σε τρία θέματα: α) Στη δημογραφία και την «εθνική» σύνθεση του πληθυσμού της ανατολικής Μακεδονίας, με βάση τα τοπωνύμια και τα ανθρωπωνύμια. β) Στον καθορισμό της φορολογητέας ύλης. γ) Στη γεωργική οικονομία και την αναπαράσταση του αγροτικού περιβάλλοντος. Από τις μελέτες αυτές, κάποιες είναι συνθετικές εργασίες ή παρουσιάσεις της βυζαντινής πλευράς, μέσα στο πλαίσιο γενικότερων προβληματισμών.

Στην πρώτη κατηγορία, για τη δημογραφία και την «εθνική» σύνθεση

του πληθυσμού, ανήκει η μελέτη που αφορά την αύξηση του πληθυσμού του χωριού Ροδολίβος, από τις αρχές του 12ου αι. έως τις αρχές του 14ου. Μια δεύτερη μελέτη αναφέρεται στην εθνική σύνθεση του πληθυσμού στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας. Ο J. Lefort, βασισμένος σε δύο μελέτες για τα τοπωνύμια και τα ανθρωπωνύμια, χρησιμοποιώντας τις έννοιες του εκσλαβισμού και του εξελληνισμού, θεωρεί πως η ύπαιθρος που είχε ερημώσει, εποίκιζεται από τα σλαβικά φύλα. Κατά τον J. Lefort, η περιοχή αποκτά νέο πληθυσμό, σλαβικό, με νησίδες ελληνικού. Σε πολλές από τις κοινότητες, το σλαβικό στοιχείο, εκχριστιανισμένο και, κατά κάποιο τρόπο, εξελληνισμένο, παραμένει η πλειονότητα και στη μεταγενέστερη περίοδο. Έτσι, η σλαβική είναι η καθομιλουμένη στην ανατολική Μακεδονία. Μόνον μετά τον 13ο αι., η σλαβική παρουσία περιορίζεται στις ορεινές περιοχές, σε αντίθεση με τον ελληνικό πληθυσμό που κατοικεί στις πεδιάδες και τους λόφους. Μια άλλη μελέτη, κατά κάποιο τρόπο δορυφορική στις δύο προηγούμενες, αναφέρεται στη διαμόρφωση της «ταυτότητας» του χωρικού, δηλαδή του ονόματός του αλλά και των οικογενειακών και κοινωνικών σχέσεών του στο εσωτερικό της αγροτικής κοινωνίας.

Οι μελέτες του J. Lefort για τον καθορισμό της φορολογητέας ύλης είναι σημαντικές και βοηθούν στην κατανόηση του βυζαντινού φορολογικού μηχανισμού, όπως αυτός προκύπτει από τα έγγραφα. Ο συγγραφέας τονίζει το αυτονόητο, πως τα έγγραφα της απογραφής των παροίκων, τα «πρακτικά», είναι κατ' εξοχήν φορολογικά τεκμήρια και πως η χρήση τους ως πηγών για την οικονομία ή τη δημογραφία, πριν από την κατανόηση του τρόπου χρήσης τους από τους εντεταλμένους υπαλλήλους, εγκυμονεί κινδύνους λανθασμένης ερμηνείας.

Όπως ο κάθε ερευνητής, ο J. Lefort είχε το προνόμιο να επιλέγει τα αντικείμενα της έρευνάς του με βάση προσωπικά κίνητρα, που είναι συνυφασμένα με την επιστημονική επικαιρότητα, κάποτε και με τη μόδα. Ωστόσο, όπως δείχνει και η πρώτη χρονολογικά μελέτη του, του 1974, η παραχώρηση στον συρμό, γίνεται και μεθοδολογική καινοτομία. Πράγματι, ο J. Lefort χρησιμοποιεί την πληροφορική, όταν αυτή κάνει τα πρώτα της βήματα σε εφαρμογές των ανθρωπιστικών επιστημών, πριν από την επανάσταση του προσωπικού υπολογιστή. Ήταν μια εποχή που η πληροφορική χρησιμοποιούσε τεράστιες υπολογιστικές μηχανές με μεγάλη προσπάθεια προγραμματισμού, σε «γλώσσες» κατασκευασμένες για εμπορικές εφαρμογές, και απαιτούσε από τον ερευνητή σημαντική προσπάθεια μηχανογράφησης, με πολλούς περιορισμούς. Στην ηρωική εκείνη εποχή, με τις διάτρητες κάρτες, τα περιορισμένα πεδία καταχώρησης, που έπρεπε να γίνει με κεφαλαία γράμματα, ο J. Lefort ρίχτηκε σε μια

ωραία σπατάλη δυνάμεων. Όλα αυτά γίνονται εμφανή στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων της μελέτης. Ωστόσο, παρά τις εγγενείς δυσκολίες του εργαλείου, ο J. Lefort έδειξε πως τα «πρακτικά» μπορούν να αποκαλύψουν δεδομένα που δεν είναι εμφανή. Πράγματι, παρά τις αμφιβολίες και τις αβεβαιότητες της μαθηματικής μεθόδου, ο υπολογισμός του συντελεστή φορολογίας δίνει αποτελέσματα. Έχοντας υπ' όψιν ότι η γνώση της φορολογητέας αξίας ενός περιουσιακού στοιχείου, π.χ. ενός βοδιού είναι πάντα ανάλογη και σχετική με την αξία ενός άλλου, π.χ. ενός χοίρου, δηλαδή κάτι ανάλογο με την αντικειμενική αξία όπως την εννοεί σήμερα η εφορία, ο J. Lefort καταρτίζει πίνακες, οι οποίοι παρέχουν μια ιδέα για την αξία των περιουσιακών στοιχείων του βυζαντινού αγρότη, δηλαδή των διαφόρων ζώων, αλλά και των ακινήτων που διαθέτει (αμπέλι, μύλος κλπ.). Βέβαια, ο υπολογισμός της φορολογικής αξίας βασίζεται στην υπόθεση πως, κατά τον 14ο αι., έχει πάψει η φορολόγηση των παροίκων ανάλογα με τη δύναμη εργασίας τους (βοϊδάτος, ζευγαράτος κλπ.) και ότι φορολογείται χωριστά κάθε περιουσιακό στοιχείο. Έτσι, αν και η αξία των περιουσιακών στοιχείων μπορούσε να παρουσιάσει διακυμάνσεις από τόπο σε τόπο και από χρονιά σε χρονιά, ο J. Lefort κατασκευάζει έναν κατάλογο τιμών για μια σειρά από «αντικείμενα», που, αν μη τι άλλο, μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους. Ίσως ο J. Lefort να έχει δίκιο λέγοντας ότι το πόσο λεπτομερής είναι η καταγραφή της περιουσίας των φορολογουμένων αποτελούσε ζήτημα του κάθε απογραφέα, δηλαδή κάποιοι απογραφείς καταχωρούσαν περισσότερα και κάποιοι λιγότερα περιουσιακά στοιχεία (δέντρα, ζώα, σπίτια κλπ.). Ωστόσο, είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι η καταχώρηση κάποιων περιουσιακών στοιχείων δεν είχε σημασία για το άθροισμα του ποσού φορολόγησης.

Στην κατηγορία των μελετών για τον προσδιορισμό της φορολογητέας ύλης αναφέρονται και δύο ακόμη μελέτες. Πρόκειται για δύο μελέτες για τη μέθοδο με την οποία οι βυζαντινοί απογραφείς υπολόγιζαν την έκταση των κτημάτων και την απόκλιση της μέτρησης από την πραγματικότητα. Στην πρώτη, ο J. Lefort, ο οποίος προστρέχει και πάλι στην πληροφορική της εποχής (1981), προσπαθεί να αναλύσει τα δεδομένα των εγγράφων, προκειμένου να κατανοήσει τον τρόπο που γινόταν η μέτρηση των κτημάτων του «χωρίου» Ροδολίβος. Η μελέτη αυτή υπήρξε η αφορμή για μια ευρύτερη μελέτη των βυζαντινών κειμένων, με αντικείμενο τη θεωρητική γνώση της γεωμετρίας και την εφαρμογή της από τους φορολογικούς υπαλλήλους. Η δεύτερη μελέτη αποτελεί μια παρουσίαση της ιδιότυπης αυτής γεωμετρίας.

Οι περισσότερες μελέτες του τόμου αναφέρονται στην οργάνωση του χώρου της υπαίθρου και της αγροτικής παραγωγής. Ο J. Lefort προσπα-

θεί να ανασυνθέσει το τοπίο της βυζαντινής υπαίθρου και να επιλύσει τα πολυάριθμα προβλήματα που της είναι σύμφυτα με την αγροτική οικονομία, με την ευρύτερη έννοια, και, όπως η δημογραφία της παραγωγικής μονάδας (μέγεθος της οικογένειας, αύξηση του πληθυσμού κ.λπ.), το μέγεθος των υπό καλλιέργεια κτημάτων, οι αποδόσεις της σποράς, η αγροανάπαυση, η επέκταση του καλλιεργημένου τόπου εις βάρος του δάους κ.λπ. Τρεις από τις μελέτες αυτές έχουν συνθετικό χαρακτήρα και ο συγγραφέας τους έχει ως στόχο να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της βυζαντινής υπαίθρου και της οικονομίας της, ενώ οι άλλες είναι αποτυπώσεις από επί μέρους ερευνητικές εργασίες.

Στις μελέτες αυτές υποφώσκει η γραμμή της γαλλικής ιστοριογραφικής παράδοσης που πάει πίσω στον Marc Block και τη μελέτη του για τα χαρακτηριστικά της γαλλικής αγροτικής ιστορίας. Ο J. Lefort προσπαθεί να πληρώσει ένα κενό της βυζαντινολογίας για μια αναπαράσταση του τοπίου της υπαίθρου, τη διαμόρφωση των οικισμών, τα σχήματα και το μέγεθος των κτημάτων, αλλά και την εξέλιξη της μικρής και της μεγάλης ιδιοκτησίας. Αφιερώνει μια ιδιαίτερη προσπάθεια στη διερεύνηση της εφαρμογής στο βυζαντινό τοπίο της ανατολικής Μακεδονίας των εννοιών που ο Marc Block εισήγαγε στην ιστοριογραφία της μεσαιωνικής δυτικής Ευρώπης, για την ύπαρξη διασκορπισμένων και συγκεντρωμένων οικισμών (*habitat groupé* - *habitat dispersé*).

Η μέθοδος που ο Marc Block χρησιμοποίησε για να περιγράψει το μεσαιωνικό αγροτικό τοπίο, δηλαδή η εκτύλιξη της ιστορίας προς τα πίσω (*regressive*), είναι αδύνατον να εφαρμοστεί στην ασυνεχώς και κακά τεκμηρωμένη βυζαντινή περίπτωση. Εξάλλου, σε αυτήν την προσπάθεια της ανασύστασης του αγροτικού τοπίου η ανυπαρξία βυζαντινολογικής αρχαιολογίας της υπαίθρου, όπως δικαίως ο J. Lefort επισημαίνει, καθιστά σχεδόν αδύνατη τη διαμόρφωση μιας εικόνας της βυζαντινής υπαίθρου. Έτσι, σε αντιστάθμισμα αυτής της ένδειας, ο J. Lefort καινοτομεί μεθοδολογικά, τουλάχιστον όσον αφορά τη λόγια βυζαντινολογία, που δεν γνωρίζει παρά μόνον τις χρονογραφικές πηγές και τα έγγραφα ως μόνα τεκμήρια της κοινωνικής ιστορίας. Η καινοτομία του J. Lefort συνίσταται στην επιτόπια έρευνα για την τοπογραφία της πεδιάδας της Καλαμαριάς. Αργότερα και σε ένα εκτενέστερο δημοσίευμα, η επιτόπια έρευνα θα επεκταθεί με τη μελέτη του στα χωριά της δυτικής Χαλκιδικής. Στις μελέτες αυτές, ο συγγρ., με τον χάρτη και τα έγγραφα ανά χείρας, προσπαθεί να εντοπίσει επάνω στο σημερινό περιβάλλον, ή μάλλον αυτό της δεκαετίας του 1980, τη βυζαντινή ύπαιθρο χώρα.

Είναι αδύνατο να αναφερθεί κανείς με λεπτομέρειες στην περιγραφή του αγροτικού τοπίου, όπως παρουσιάζεται στον τόμο. Αξίζει ωστόσο να

επιστημάνουμε τους υπολογισμούς του για τη διασπορά των οικισμών. Όσον αφορά τα αστικά κέντρα στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας, ο J. Lefort καταγράφει 14, των οποίων η μεταξύ τους απόσταση είναι κατά μέσον όρο 25 χιλιόμετρα (δηλαδή περί τις πέντε ώρες απόσταση ή περίπου μια μέρα δρόμος). Από αυτά, τα 8 βρίσκονται σε τόπους όπου υπήρχαν παλαιά αστικά κέντρα, ενώ τα 11 από αυτά αποτελούσαν επισκοπές ή τουλάχιστον τα ονόματά τους ήταν, εκείνη την περίοδο, καταγεγραμμένα στις επισκοπικές λίστες. Ο J. Lefort επιστημαίνει ότι οι λέξεις «πόλις» ή «πολίχνιον» είναι ανύπαρκτες, ή σχεδόν, για να περιγράψει το αστικό κέντρο και αναρωτιέται αν ο όρος «κάστρον», που χρησιμοποιείται παντού, σημαίνει μια πόλη ή απλά έναν τειχισμένο οικισμό με περιορισμένη περιοχή. Με βάση το παράδειγμα της Ιερισσού, ο J. Lefort τείνει να πιστέψει πως το «κάστρο» ήταν απλά ένας τειχισμένος οικισμός, τίποτα περισσότερο από ένα χωριό και, σε κάθε περίπτωση, ο πληθυσμός του δεν ήταν παραπάνω από καμιά εκατοστή οικογένειες. Τα τείχη των «κάστρων» του 9ου-10ου αι. θεμελιώνονται σε παλαιότερες τοιχοποιίες. Σκοπός των «κάστρων» ήταν να εξασφαλίσουν την ασφάλεια των επικοινωνιών των περιφερειακών δρόμων.

Στην αναζήτηση για τον ορισμό των αγροτικών οικισμών, ο J. Lefort θέτει κατ' αρχήν το πρόβλημα της ορολογίας. Βέβαια, από τα τοπωνύμια των εγγράφων είναι δύσκολο να αναπαρασταθεί ένας οικισμός, ένας χώρος. Επιστημαίνοντας ότι η αρχική και βασική χρήση των βυζαντινών εγγράφων ήταν φορολογική, ο J. Lefort τονίζει πως δεν επιτρέπουν να σχηματοποιηθεί μια σαφής εικόνα της υπαίθρου. Ωστόσο, τονίζει πως υπάρχουν αρκετές ενδείξεις πως ο συγκεντρωμένος οικισμός (*habitat groupé*) ήταν ο κανόνας στην ανατολική Μακεδονία τον 10ο αι. Έτσι, προσπαθεί να καθορίσει τι σημαίνει το «χωρίον» στα έγγραφα, σε σχέση με τα συνώνυμά του, όπως αυτό της «κώμης». Εξάλλου, του αρκεί ο όρος «συνοικέω» για να ταυτίσει το «χωριό» των πηγών με τον συγκεντρωμένο οικισμό, ή μάλλον για έναν μη διασκορπισμένο οικισμό. Ο J. Lefort υπολογίζει ότι τα χωριά δεν ήταν μεγάλα, εκτεινόταν σε 15-20 τετραγωνικά χιλιόμετρα, είχαν από 10 έως 100 οικογένειες και απείχαν μεταξύ τους 4-5 χιλιόμετρα. Τα χωριά δεν κτίζονταν σε κάποιο ιδιαίτερο σημείο, ήταν χτισμένα οπουδήποτε, βουνό ή πεδιάδα. Δυστυχώς λείπουν οι πληροφορίες για τον ρόλο του νερού, τόσο για την εγκατάσταση, όσο και στη διαμόρφωση του οικισμού. Σύμφωνα με τον J. Lefort, ο αγροτικός οικισμός δεν πρέπει να παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις διάφορες περιοχές, μολονότι μπορεί να εμφανίζονται κάποιες διακυμάνσεις εξαιτίας της διαφορετικής γεωργικής καλλιέργειας, της ιδιαίτερης ιστορικής εξέλιξης και των φυσικών συνθηκών.

Η εικόνα του χωριού-οικισμού, όπως την παρουσιάζει ο J. Lefort, δεν διαφέρει πολύ από την εικόνα του σημερινού χωριού, με ευθυγράμμιση των κατοικιών στον κεντρικό δρόμο, γύρω από την πλατεία, με συμπαγή οικοδομικό ιστό και την κεντρική θέση του ναού. Ως προς τον τρόπο κατασκευής των σπιτιών, ο J. Lefort στηριγμένος σε μνεία αυλής ή οικοστασίου, θεωρεί πως ήταν κτισμένα σε πυκνή διάταξη. Από την άλλη βεβαιώνει, πως ανάμεσα στα σπίτια υπήρχαν κήποι, αμπέλια και περιβόλια. Τα υλικά κατασκευής των κατοικιών ήταν στοιχειώδη (ξύλο και πλίνθοι), ενώ τα πλουσιότερα σπίτια, οι εκκλησίες, τα μοναστήρια κλπ. ήταν κτισμένα από τούβλα και πέτρες. Κατά τον J. Lefort, που προφανώς παίρνει τοις μετρητοίς τις δικαστικές αποφάσεις που αφορούν τις «βελτιώσεις» των παροίκων, οι κατασκευές των σπιτιών των αγροτών ήταν τόσο πρόχειρες που οι κάτοικοί τους μπορούσαν να μεταφέρουν τα υλικά αλλού, κυρίως τα ξύλα και τα στοιχεία της στέγης. Ο αγροτικός οικισμός αποτελεί την έκφραση της οικονομίας που βασιίζεται στην καλλιέργεια της γης.

Κατά τον J. Lefort, το «χωρίο» των πηγών, στην ιστορική εξέλιξη αλλάζει, και από αγροτική κοινότητα, που είναι ταυτόχρονα και φορολογική μονάδα, γίνεται απλά ένας οικισμός, ένα χωριό, που δεν έχει κάποια διοικητική οντότητα. Κατά τον J. Lefort ανάμεσα στον 9ο και τον 10ο αι., υπάρχει υποκατάσταση των κοινοτήτων από αγροκτήματα, με άλλα λόγια κυριαρχεί η μεγάλη ιδιοκτησία, γεγονός που επηρέασε το τοπίο. Πράγματι, αναφερόμενος στο φορολογικό εγχειρίδιο, που διαχωρίζει τις «κτήσεις», τις οποίες ταυτίζει με τα «χωρία»-αγροτικές κοινότητες, και τα «αγρίδια», που ταυτίζονται με τις μεγάλες ιδιοκτησίες, θεωρεί πως, έστω και προσωρινά, η εικόνα της υπαίθρου αλλάζει, σε, διασκορπισμένους οικισμούς (ο J. Lefort τους ονομάζει *emboîlés* [intercalaires]). Αν ερμηνεύω σωστά τη σκέψη του, είναι κατά τη διαμόρφωση των μεγάλων ιδιοκτησιών, που το τοπίο αλλάζει και δημιουργούνται σκορποχώρια, που πλάι στους οικισμούς-χωριά, που παύουν να είναι κοινότητες (βλ. παρακάτω), έχουν, δορυφορικά, μεμονωμένα αγροκτήματα, αποσπασμένα διοικητικά και φορολογικά.

Τα αγροκτήματα αυτά ανήκουν είτε σε μονές (μετόχια), είτε στο κράτος, είτε σε ιδιώτες. Η διαχείρισή τους γίνεται απο ειδικά επιφορτισμένα άτομα, τους οικονόμους για τα μετόχια ή τους «πράκτορες», ανθρώπους εμπιστοσύνης, του ιδιοκτήτη, ο οποίος ενίοτε μπορεί να κατοικεί επί τόπου. Τα αγροκτήματα αυτά μπορεί να μην έχουν δικούς τους καλλιεργητές, και στη γη τους είναι δυνατόν να εργάζονται οι γείτονες του διπλανού χωριού.

Ο J. Lefort θεωρεί πως η διαδικασία της μετατροπής του «χωριού» σε

χωριό έγινε μέσω της εγκαταλελειμμένης από τους ιδιοκτήτες-καλλιεργητές γης, της «κλασματικής γης», την οποία το κράτος πουλούσε, ενοικίαζε ή δώριζε. Κατά τον J. Lefort, η σχετική ασφάλεια που υπήρχε στην αυτοκρατορία εξηγεί την ικανότητα και την τάση των «δυνατών» να αγοράσουν γη, που όπως και τα αξιώματα ήταν πηγή κοινωνικού γοήτρου. Έτσι, το «χωριό»-κοινότητα έπαψε να υπάρχει και κυριάρχησε η μεγάλη ιδιοκτησία. Το χωριό είναι πλέον ένας ανοικτός οικισμός (*agglomeration ouverte*), στην έδρα του οποίου δεν βρίσκονταν όλοι οι κάτοικοί της. Σε αυτόν τον ανοικτό οικισμό, κάτοικοι είναι τόσο οι μικροί ιδιοκτήτες που κάποτε αποτελούσαν την κοινότητα, όσο και αυτοί που καλλιεργούσαν τη γη ως ενοικιαστές-πάροικοι. Εξάλλου, μιλώντας για την εξέλιξη της βυζαντινής οικονομίας, ο J. Lefort ισχυρίζεται ότι μετά τα μέσα του 11ου αι. τα κτήματα της κοινότητας έγιναν κρατικά με μια συνοπτική φορολογική διαδικασία (*par un tour de passe-passe fiscal*) και οι μικροί ιδιοκτήτες, μέλη της κοινότητας, μετατράπηκαν σε παροίκους.

Στην επισκόπηση της αγροτικής οικονομίας, ο J. Lefort προσπαθεί να ανατρέψει μια σειρά από παγιωμένες ιδέες: την ιδέα της χρυσής εποχής της αγροτικής κοινότητας, όπως εμφανίζεται στον Γεωργικό Νόμο, ή την ιδέα που ήθελε τη βυζαντινή αγροτική οικονομία ρουτινιάρικη, σε αντίθεση με τις αγροτικές επινοήσεις της Δύσης, ή ακόμη την ιδέα που ήθελε το Βυζάντιο τεχνολογικά καθυστερημένο. Επίσης, εκφράζει την αντίθεσή του στη θεωρία περί εκφεουδαρχισμού της βυζαντινής οικονομίας. Έτσι, δεν διστάζει να υποτιμήσει τη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων περί «δυνατών» και «πενήτων», αφού αυτή χρησιμοποιήθηκε από τους οπαδούς της θεωρίας του εκφεουδαρχισμού για να περιγράψουν τη διαδικασία της ανάπτυξης της μεγάλης ιδιοκτησίας. Πράγματι, ο J. Lefort βεβαιώνει, χωρίς να επεκταθεί περαιτέρω, πως η νομοθεσία των αυτοκρατόρων της μακεδονικής δυναστείας, που προσπαθούσε να περιορίσει την είσοδο των «δυνατών» στις κοινότητες και να εμποδίσει τη διάλυσή τους, δεν ήταν τίποτα παραπάνω από μια δραματοποίηση (*dramatisation*) της διαλεκτικής ανάμεσα στο «χωριό» και το μεγάλο κτήμα, για λόγους φορολογικούς και ίσως πολιτικούς, αφού οι αυτοκράτορες απειλούνταν από την εξέγερση των μεγάλων ιδιοκτητών της Μικράς Ασίας. Ωστόσο, είναι σαφές, οι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας ταυτόχρονα με την έγνοια τους για την είσπραξη των φόρων, την επάνδρωση του στρατού και την ενίσχυση του κράτους, στόχευαν και στη γενικότερη ισορροπία της κοινωνίας.

Κατά τον J. Lefort, η συνύπαρξη του χωριού, που διατηρούσε κάποια από τα στοιχεία της κοινότητας, με τη μεγάλη ιδιοκτησία παρουσίαζε πλεονεκτήματα, αφού επέτρεπε την καλύτερη χρήση της δύναμης ερ-

γασίας. Οι πάροικοι, που μπορούσαν να έχουν και μικρή προσωπική ιδιοκτησία, κυρίως αμπέλια, ασκούσαν και κάποιες βιοτεχνικές δραστηριότητες, είχαν μια κοινωνική θέση ανάλογη με αυτή του μικρού ελεύθερου ιδιοκτήτη. Πράγματι, κατά τον J. Lefort, οι αλλαγές αυτές δεν έθιξαν τα χαρακτηριστικά του χωριού, γιατί η οικονομική, αν όχι και η κοινωνική κατάσταση των παρόικων δεν διέφερε ουσιαστικά από αυτή των μικρών ιδιοκτητών. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα μιας γενικότερης ευημερίας της βυζαντινής επαρχίας.

Έτσι, η διαλεκτική της ειρηνικής συνύπαρξης της μεγάλης με τη μικρή ιδιοκτησία, αντικατέστησε τη διαλεκτική του ταξικού αγώνα ανάμεσα στους «δυνατούς» και τους «πένητες». Αυτό μοιάζει λιγάκι με αυτό που λέει ο λαός μας, «μαζί με τα ξερά, καίγονται και τα χλωρά», ή όπως λένε οι συμπατριώτες του J. Lefort, «μαζί με τα απόνερα του μπάνιου, πέταξε και το μωρό», δηλαδή μαζί με την απόρριψη της θεωρίας της φεουδαρχίας (άρα ενός σταδίου του ταξικού αγώνα), ο J. Lefort θεωρεί ως αναξιώπιστη και τη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων (που αναφέρεται σαφώς σε μια ταξική διαμάχη). Πέρα από εκφεουδαρχισμούς, ωστόσο, η διάσταση της ταξικής πάλης εγγράφεται και στη γαλλική ιστοριογραφική παράδοση του Marc Block, ο οποίος σημείωνε για το αντικείμενο της μελέτης του «ήταν κάθε μεγέθους ομαδοποιήσεις ανθρώπων, που οι αφεντάδες, χωροδεσπότες ή πρίγκιπες, ήταν συνηθισμένοι να βρίσκουν μπροστά τους, τους οποίους κατέγραφαν και φορολογούσαν».

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

«La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar», édité par Constantin Zuckerman, (Centre de recherche d'Histoire et de Civilisation de Byzance, Monographies 25), Paris 2006, Πρακτικά Συμποσίου.

Τὸ Centre de recherche d'Histoire et de Civilisation de Byzance ἔστρεψε πρῶτος, ὑπὸ τὴ διεύθυνση ἀρχικὰ τοῦ Paul Lemerle, τὴν προσοχὴ τῆς ἔρευνας στὴν ἱστορία τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Κριμαίας, περιοχῆς προνομιακῆς γιὰ τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὶς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς σχέσεις μεταξὺ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν λαῶν τοῦ βορρᾶ¹. Τὰ τελευταῖα χρόνια αὐτὸ τὸ πεδίο ἔρευνας ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα μὲ ἀξιο-

1. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται καὶ ἡ μελέτη μου *La Chersonèse Taurique à l'époque byzantine*, École Pratique des Hautes Études (thèse), Παρίσι 1961.

λογες μελέτες και εκδόσεις και με έπιστημονικές συναντήσεις και διεθνείς συνεργασίες. Καρπὸς μακρᾶς έπιστημονικῆς συνεργασίας τοῦ Κέντρου με έρευνητὲς τῆς Κριμαίας, ἀρχαιολόγους, φιλόλογους και ιστορικούς, ἀποτελεῖ και τὸ διεπιστημονικὸ Συμπόσιο *La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar*, ποὺ ὀργανώθηκε στὸ Παρίσι στὶς 28-29 Νοεμβρίου 2005. Τὸ Συμπόσιο ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο συνέχεια μιᾶς διεθνούς συνάντησης, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴ Σεβαστούπολη τῆς Κριμαίας τὸν Ἰούνιο 1997 με θέμα *Βυζάντιο και Κριμαία*².

Εἶναι χρήσιμο νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ρωσικὴ έπιστῆμη εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. ἀσχοληθῇ με τὴν ἱστορία τῆς Κριμαίας και γενικότερα τῶν παρεξείνιων χωρῶν. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι πλούσια και παρουσιάζει ποικιλία θεματικῆ, με ἐπικέντρο τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς και τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα³. Μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον οἱ ἀνασκαφὲς ἔγιναν πὺδ συστηματικὲς και ἐπεκτάθηκαν γεωγραφικά, γεγονός ποὺ ἔδωσε πλούσιο ὕλικὸ γιὰ ἀξιόλογες ἐργασίες ἱστορικὲς και ἀρχαιολογικὲς⁴. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ ἔρευνα Οὐκρανῶν και Ρώσων ἐπιστημόνων ἔχει προωθήσει σημαντικὰ τὴ γνώση μας σὲ ποικίλους τομεῖς τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς με ἐνδιαφέρουσες μελέτες και με τὰ πορίσματα ἐκτεταμένων και συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς νέα στοιχεῖα (ἐπιγραφές, νομίσματα, σφραγίδες και βέβαια κτίσματα και οἰκισμούς)⁵.

Τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου (230 σελ.), ποὺ ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν, ἐκδόθηκαν με ἐπιμέλεια τοῦ καθηγητῆ C. Zuckerman και ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὶς κριτικὲς «σημειώσεις τοῦ ἐκδότη» (σ. 7-10) και ἀπὸ ὀκτῶ μελέτες, οἱ ὁποῖες διαρθρῶνονται σὲ τρεῖς ἄξονες: ἀρχαιολογικὸ, φιλολογικὸ και ἱστορικὸ.

Τὸ ἀρχαιολογικὸ τμήμα με τίτλο «L'arrivée des Khazars: témoignages archéologiques» (σ. 11-65) περιλαμβάνει δύο μελέτες, τοῦ Igor Gavrituhin και τοῦ Alexander Aibabin, οἱ ὁποῖοι ἐξετάζουν ἓνα βασικὸ γιὰ τὴ χρονο-

2. Βλ. τὰ Πρακτικὰ στὸ *Materialy po Arheologii, Istorii i Ethografii Tavrii*, VII, Συμπερόπολη 2000.

3. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴ μεγάλη συμβολὴ τῶν V. V. Latysev (*Sbornik greceskikh nadpisej hristianskikh vremën iz Juznoj Rossii*, Ἀγία Πετροῦπολη 1896, κ.ά.) και V. G. Vasiljevskij (*Trudy*, τ. I-III, Ἀγία Πετροῦπολη, 1908-1915 και τ. IV, 1930, ὅπου μεταξὺ ἄλλων και οἱ μελέτες γιὰ τοὺς Βίους τῶν ἁγίων τῆς Κριμαίας ποὺ ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν).

4. Βλ. ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν και σχετικὲς μελέτες στὶς σειρὲς *Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Sovetskaja Arheologija* και *Vestnik Drevnej Istorii*.

5. Περιορίζομαι νὰ παραπέμψω στὴν προαναφερθεῖσα σειρὰ *Materialy po Arheologii, Istorii i Ethografii Tavrii* (ποὺ ἐκδίδεται στὴ Συμπερόπολη συνεχῶς ἀπὸ τὸ 1990) και στὸ ἔργο τοῦ Α. I. Aibabin, *Etniceskaja istorija rannevizantijskogo Kryma*, Συμπερόπολη 1999, με πλούσια βιβλιογραφία.

λόγηση τῆς ἐγκατάστασης τῶν Χαζάρων στὶς στέππες τοῦ Πόντου καὶ στὴν Κριμαία πρόβλημα: τὴν ταύτιση καὶ χρονολόγηση τοῦ θησαυροῦ τῆς (Mala) Perescerina, στὸν μέσο Δνείπερο. Ὁ θησαυρὸς τῆς Perescerina, μοναδικὸς σὲ πλοῦτο εὐρημάτων, χωρὶς ἔχνη ἄλλων ταφῶν τριγύρω, θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς ὡς «*dépot commémoratif*», σύμφωνα μὲ ἓνα τελετουργικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν τουρκικῶν λαῶν. Ἡ χρονολόγηση καὶ ἡ ταύτιση τῶν ἀντικειμένων τοῦ θησαυροῦ ἀποτελεῖ βασικὸ κριτήριον γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ λαοῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκουν, ποὺ ἄλλοι ταυτίζουν μὲ τοὺς Βουλγάρους καὶ ἄλλοι μὲ τοὺς Χαζάρους.

Ὁ I. Gavrituhin, «*La date du "trésor" de Perescerina et la chronologie des antiquités de l'époque de formation du Khaganat Khazar*» (σ. 13-30), ἀκολουθώντας τὴ μέθοδο τοῦ συγχρονισμοῦ –τὴ μόνη κατ' αὐτὸν μέθοδο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐντάξει μιὰ συγκεκριμένη ὁμάδα ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων σὲ ἓνα εὐρύτερο πολιτιστικὸ πλαίσιο–, ἐξετάζει διεξοδικὰ τὰ εὐρήματα τοῦ θησαυροῦ, μὲ βάση τὰ νομίσματα (βυζαντινὰ) καὶ τὴ διακόσμηση τῶν ζωνῶν καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ θησαυρὸς πρέπει νὰ χρονολογηθῇ μεταξὺ 620/640 καὶ 660/680 καὶ νὰ ἀποδοθῇ σὲ μιὰ ἰθύνουσα τάξη λαοῦ τῆς στέππας, προγενέστερη τῶν Χαζάρων, πιθανότατα βουλγαρική. Συμπερασματικὰ ὁ I. Gavrituhin τονίζει ὅτι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου αἰ. συνέβησαν στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη μεγάλες πολιτιστικὲς ἀνατροπὲς ποὺ μαρτυροῦν στρατιωτικὴ πίεση νέων λαῶν ἐπὶ τῶν παλαιότερων πληθυσμῶν. Ἀσφαλῶς οἱ πόλεμοι στὴ στέππα μεταξὺ Βουλγάρων καὶ Χαζάρων συνετέλεσαν στὴ γενικότερη ἀστάθεια τῆς περιοχῆς. Ὅμως, τὰ ἐντυπωσιακὰ εὐρήματα τῆς Perescerina μαρτυροῦν, κατ' αὐτόν, γιὰ ἓναν πολιτισμὸ ἰθύνουσας τάξης τῆς στέππας πρὶν ἀπὸ τὶς ταραχὲς ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν Χαζάρων.

Ὁ A. Aibabin, «*Early khazar archaeological Monuments in Crimea and to the North of the Black Sea*» (σ. 31-65), ἐπιχειρεῖ λεπτομερῆ ἀνάλυση οἰκισμῶν, κατοικιῶν καὶ κινητῶν ταφικῶν εὐρημάτων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ὡς τώρα ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὶς δύο πλευρὲς τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου (βλ. καὶ χάρτη, σ. 32), σὲ συνδυασμὸ μὲ ἀνάλογα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἀσία. Στὴν ἐρευνά του γιὰ τὸν θησαυρὸ τῆς Perescerina ἐξετάζει μνημεῖα καὶ τάφους τῆς στέππας, ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στοὺς Χαζάρους κατὰ τὸ πρῶμο στάδιο τῆς ἐγκατάστασής τους στὴν περιοχὴ, ἐπισημαίνοντας ὅτι ὁ θησαυρὸς περιέχει πλῆθος ἀντικειμένων καθαρὰ τουρκικῶν ποὺ ἀνήκουν στὴν περίοδο τῆς ἱδρύσεως τοῦ χαγανάτου τῶν Χαζάρων καὶ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ 7ου - ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ. Σύμφωνα μὲ τὸ σχῆμα ποὺ προτείνει, ὁ θησαυρὸς συγκροτήθηκε σὲ τρία στάδια: τὸ πρῶτο ἀπὸ τὸν χαγάνο τῶν Βουλγάρων Κοβράτο (Kunrat) (πρὶν βλ. τρία δακτυλίδια μὲ τὸ μονόγραμμα Χοβρά-

του και Χοβράτου πατρικίου - ανάγνωση W. Seibt), τὸ δεύτερο ἀπὸ ἑναν γιό του, προφανῶς τὸν Ἀσπαρούχ, καὶ τὸ τρίτο ἀπὸ ἑναν «εὐγενῆ Τοῦρκο», δηλ. ἑναν ἡγεμόνα Χάζαρο, ποὺ πέθανε στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ.

Ὁ C. Zuckerman (σ. 8) ἐπισημαίνει ὅτι τὰ δύο χρονολογικὰ σχήματα ἀπέχουν πολὺ λίγο μεταξύ τους καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ συνδυάσει τὶς δύο προτάσεις καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ διαδικασία τῆς συγκρότησης αὐτοῦ τοῦ «βασιλικοῦ θησαυροῦ» ἀπὸ τὸν πρῶτο χαγάνο τῶν Χαζάρων. Πάντως, παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους διαφορὰς στὴν ταύτιση καὶ χρονολόγηση τῶν ἀντικειμένων τοῦ θησαυροῦ, οἱ δύο μελέτες, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, πλούσια τεκμηρίωση, λεπτομερῆ εἰκονογράφηση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων καὶ ἐκτενῆ βιβλιογραφία (σ. 29-30 καὶ 60-65 ἀντίστοιχα), προάγουν οὐσιαστικὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἄφιξης τῶν Χαζάρων στὶς στέπες τοῦ Πόντου, ποὺ χρονολογεῖται στὴ δεκαετία τοῦ 660, ὅπως εἶχε παλαιότερα προτείνει ὁ C. Zuckerman.

Τὸ φιλολογικὸ μέρος, τὸ καὶ ἐκτενέστερο, ἔχει τὸν τίτλο «Les saints de Crimée» (σ. 67-167) καὶ περιλαμβάνει τρεῖς μελέτες, τῶν Marie-France Auzéry, Azat Bozoyan καὶ Sergey A. Ivanov, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Βίους τῶν δύο τοπικῶν ἀγίων, τοῦ Ἰωάννου Γοτθίας καὶ τοῦ Στεφάνου Σουγδαίας, οἱ ὅποιοι ἔζησαν καὶ ἔδρασαν στὴν Κριμαία κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας. Οἱ Βίοι τους ἀπηχοῦν τὴν κρισιμότητα τῆς ἐποχῆς ἀπὸ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἄποψη καὶ τὴν ἀναστάτωση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση καὶ ἐπέκταση τῶν Χαζάρων.

Ἡ μελέτη τῆς M.-F. Auzéry, «La Vie de Jean de Gothie (BHG 891)» (σ. 69-85), ἀναφέρεται στὸν Βίο τοῦ Ἰωάννου, ἐπισκόπου Γοτθίας, κείμενο σημαντικὸ ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, ποὺ ὡς τώρα ἦταν προσιτὸ μόνο στὴν παλαιὰ ἔκδοση τῶν Acta Sanctorum⁶. Ἡ συγγρ. παρέχει κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου μὲ οὐσιαστικὲς διορθώσεις βασισιμένες σὲ νέα ἀνάγνωση τῶν χειρογράφων, γαλλικὴ μετάφραση καὶ πλούσιο ἱστορικὸ σχολιασμό. Σύμφωνα μὲ τὸν Βίο, ὁ Ἰωάννης (ποὺ ἡ ὑπαρξὴ του μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές) γεννήθηκε στὸ «ἐμπόριο τῶν Παρθενιτῶν» [στὴ νότια ἀκτὴ τῆς Κριμαίας, μεταξύ Σουγδαίας καὶ Ἀλούστου]. Οἱ γονεῖς του κατὰγονταν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία, ἦταν προφανῶς ἔμποροι καὶ πιθανότατα πλούσιοι, ἀφοῦ ὁ ἴδιος διέθετε ἕνα πλοῖο καὶ εἶχε τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ κτίσει στὴ γενέτειρά του μοναστήρι στὸ ὄνομα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Μετὰ τὴ Σύνοδο τῆς Ἱερείας (754) καὶ τὴ μετάθεση τοῦ προηγουμένου ἱεράρχη Γοτθίας στὴ μητρόπολη Ἡρακλείας, οἱ «ὀρθόδοξοι» τῆς

6. H. Délehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Βρυξέλλες 1902, σσ. 772-774.

Γοτθίας⁷, «ποιμένος άνευ υπάρχοντες», εξέλεξαν επίσκοπο τόν Ίωάννη. Κατά την ιεραρχία του ενεπλάκη στόν άγώνα εναντίον τών Χαζάρων και αιχμαλωτίστηκε, παρέμεινε για ένα διάστημα στη φυλακή, κατόρθωσε όμως να δραπετεύσει και κατέφυγε στην απέναντι ακτή του Πόντου, στην Άμαστρι, όπου μετά τέσσερα χρόνια απέθανε, όταν επίσκοπος ήταν ο Γεώργιος (πρόκειται για τόν Άγιο Γεώργιο Άμάστριδος). Τό σκηνωμά του μεταφέρθηκε με τό πλοίο του στη γενέτειρά του (έπισημαίνω τη συχνά μαρτυρούμενη επικοινωνία ανάμεσα στη βόρεια και τη νότια ακτή του Εύξεινου Πόντου). Ο θάνατός του χρονολογείται από την Μ.-F. Auzéry μεταξύ 792 και 804/805. Ο Βίος του γράφηκε μεταξύ 815 και 842 (κατά τόν Ihor Sevcenko) και μάλλον πιό κοντά στο 815, κατά την Μ.-F. Auzéry.

Τό κείμενο αυτό έχει απασχολήσει πολύ την έρευνα, ιδιαίτερα τούς Ρώσους ιστορικούς και φιλόλογους ήδη από τόν 19ο αϊ.⁸, καθώς παρέχει σημαντικά ιστορικά στοιχεία, τά όποια όμως παρουσιάζουν ουσιαστικά προβλήματα έρμηνείας. Δύο είναι κυρίως τά σημεία πού εδώ θά μάς απασχολήσουν: ή έκλογή του Ίωάννη ως επισκόπου Γοτθίας και ο άγώνας του εναντίον τών Χαζάρων. Η Μ.-F. Auzéry υποστηρίζει ότι ο Ίωάννης ήταν σχισματικός (dissident) επίσκοπος, εκλεγμένος από τούς όρθόδοξους της Γοτθίας, οι όποιοι δέν δέχθηκαν τόν είκονοκλάστη επίσκοπο της έδρας πού είχε στείλει ή Κωνσταντινούπολη· έπομένως ότι υπήρχαν ταυτόχρονα δύο επίσκοποι Γοτθίας, ο «έπίσημος» πού έδρευε στη Δορό και ο «σχισματικός» πού προφανώς είχε την έδρα του στους Παρθενίτες. Την άποψη αυτή, πού αναλύει διεξοδικά σέ προηγούμενη μελέτη της⁹, στηρίζει κυρίως στην παρουσία στη Σύνοδο της Νικαίας (786-787) ενός τοποτηρητή, με τό όνομα Κύριλλος, πού έμφανίζεται στα Πρακτικά της Συνόδου να αντιπροσωπεύει και τόν επίσκοπο Γοτθίας Νικήτα και τόν επίσκοπο τών Γόθων Ίωάννη.

Όμως ή υπόθεση της ταυτόχρονης ύπαρξης δύο ιεραρχών στην ίδια έδρα έγείρει πολλές άμφιβολίες. Ο C. Zuckerman (βλ. κυρίως σ. 216-218) διαφωνεί με αυτή την υπόθεση και έρμηνεύει πειστικά τη μνεία τών δύο

7. Η περιοχή της Γοτθίας βρίσκεται στο όρεινό συγκρότημα της ΝΑ Κριμαίας, έχει πρωτεύουσα τη Δορό (τήν μετέπειτα Mangour) και δύο κάστρα στην ακτή, τούς Γορζουβίτες και τό Άλουστον (όπου κτίσματα της εποχής του Ίουστινιανού): βλ. τελευταία Ν. Α. Alekseenko, Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson, *Revue des Études Byzantines* 54 (1996) 271-275.

8. Βλ. μεταξύ άλλων τό ενδιαφέρον άρθρο του Ι. Α. Baranov, O vassanij Ioanna Gotikogo, *Feodalnaja Tavrika*, Κίεβο 1974, σ. 151-162, και κυρίως σ. 151-152 για την παλαιότερη (ρωσική) έρευνα, με τη σχετική βιβλιογραφία.

9. Βλ. Marie-France Auzéry, La Gothie aux VIIIe-IXe siècles d'après les sources ecclésiastiques et hagiographiques, *Materialy po Arheologii, Istorii i Ethografii Tavrii* VII (2000) 327-331.

ιεραρχῶν μὲ βάση τὸ γεγονός ὅτι οἱ κατάλογοι τῶν ἐπισκόπων-μελῶν τῆς Συνόδου ἔχουν ὑποστῇ πολλὰ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπεξεργασίες καὶ ἀναθεωρήσεις, ὅπως ἀπέδειξε ὁ E. Lambertz¹⁰, καὶ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννη ὡς ἐπισκόπου Γοθίας βρίσκεται στὸ δεύτερο στρώμα τῆς ἀναθεώρησης τοῦ Καταλόγου D τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου. Ἐξάλλου ὁ Ἰωάννης ἀναφέρεται στὸν Βίο ὡς ὁ μόνος ιεράρχης Γοθίας καὶ ἡ ἐπίσημη θέση του ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι συνεργάστηκε μὲ τὸν «κυρὸ»¹¹ Γοθίας κατὰ τὴν ἐξέγερση ἐναντίον τῶν Χαζάρων. Ὁ Νικήτας φαίνεται ὅτι ὀρίστηκε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη νέος ἐπίσκοπος Γοθίας, μετὰ τὴν αἰχμαλωσία τοῦ Ἰωάννη καὶ τὴ φυγὴ του στὴν Ἀμαστρί. Ἐπομένως ἡ μνεία τῶν δύο ιεράρχων, ποὺ σημειωτέον δὲν ἀναφέρονται ποτὲ μαζὶ στὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου ἀλλὰ σὲ διαφορετικὰ παραλλαγὰς τοῦ Καταλόγου, ἀπηχοῦν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη καθὼς καὶ τὴν πολιτικὴ τοῦ κέντρου ἐξουσίας. Σχετικὰ μὲ τὸν ἀγῶνα τοῦ Ἰωάννη ἐναντίον τῶν Χαζάρων, ἡ ὅλη διαπραγμάτευση τοῦ ἐπεισοδίου στὸν Βίο παρουσιάζει ἀνακολουθίες καὶ ἀσυνέχειες. Ἡ M.-F. Auzéry θεωρεῖ τὸν Ἰωάννη ὡς ἡμιανεξάρτητο πολεμιστὴ (*chef de guerre*) καὶ ὑποστηρίζει, μὲ ὑπερβολὴ κατ' ἐμέ, ὅτι εἶχε δημιουργήσει ἓνα εἶδος ἡγεμονίας μὲ κέντρο ἴσως τοὺς Παρθενίτες (σ. 75). Ὁ C. Zuckerman (σ. 217) προτείνει μιὰ διαφορετικὴ ἀνάγνωση τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας στὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Βίου, ποὺ ἔτσι ἀποκαθίσταται λογικὰ ἡ ὅλη δράση τοῦ Ἰωάννη, καὶ ἐπισημαίνει ὅτι στὸν Βίο δὲν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη ἡμιανεξάρτητου πολεμιστῆ καὶ ὅτι ἀπλούστατα ὁ Ἰωάννης ὡς ἐπίσκοπος τοῦ ἐξεγερμένου κάστρου δὲν μπορούσε νὰ μὴ συμμετάσχει στὸν ἀγῶνα. Πάντως, παρὰ τὶς κάποιες ἐπιφυλάξεις στὴν ἑρμηνεία τῶν γεγονότων, ἡ νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Βίου, ὁ σχολιασμός καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς γόνιμος διάλογος, μὲ τὶς θέσεις καὶ ἀντιθέσεις, συμβάλλει οὐσιαστικὰ στὴν ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κειμένου καὶ στὴν ἀποσαφήνιση πολλῶν δυσνόητων ἐπίμαχων σημείων.

Ὁ A. Bozoyan, στὴ μελέτη του «*La Vie arménienne de Saint Étienne de Sougdaia*» (σ. 87-107), παρέχει κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἀρμενικοῦ Βίου τοῦ Στεφάνου Σουγδαίας (συμπληρώνοντας τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ πατρὸς G. Bayan¹²), μὲ εἰσαγωγὴ καὶ γαλλικὴ μετάφραση. Ἡ ἔκδοση βασίζεται στὰ χειρόγραφα Parisinus arm. 180 καὶ Maténadaram 7433 (Erevan). Ὁ A.

10. E. Lambertz, *Die Bischofslisten des VII. Oekumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Bayer. Acad. der Wissenschaften, Abhandlungen, phil.-hist. Klasse, NF Heft 124, Μόναχο 2004, σ. 31.

11. Γιὰ τὸν τίτλο βλ. Μαρία Νυσταχοπούλου-Πελεκίδου, *L'administration locale de Cherson à l'époque byzantine (IVe-XIIe s.)*, *Εἰδὺχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Παρίσι 1998, σ. 572.

12. G. Bayan, *Le synaxaire arménien de Ter Israel*, *Patrologia Orientalis* XXI, fasc. 6, Παρίσι 1930, σ. 865-876.

Βοζογαν παρέχει σύντομη αλλά ουσιαστική παρουσίαση τῶν πέντε συντάξεων τοῦ πλουσιότατου ἄρμενικοῦ Συναξαρίου, ἐπισημαίνοντας ὅτι μόνον δύο χειρόγραφα, αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κριμαία, περιέχουν τὸν Βίο τοῦ Στεφάνου Σουγδαίας. Ἡ ἄρμενικὴ παραλλαγή τοῦ Βίου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιὰ τὴν φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἀπ' εὐθείας μετάφραση ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ καὶ μάλιστα ὅτι ἀντιπροσωπεύει μία κατάσταση τοῦ κειμένου πολὺ παλαιὰ (παλαιότερη ἀπὸ αὐτὴ ποὺ διασώζουν τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ σλαβονικὸ κείμενο), ἡ ὁποία ἀνάγεται σὲ ἓνα ἑλληνικὸ πρότυπο, σήμερα χαμένο. Ἡ μετάφραση στὰ ἄρμενικὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία ἄρμενικῆς κοινότητος στὴν Κριμαία καὶ εἰδικότερα στὴ Σουγδαία ἀπὸ τὸν 13ο αἰ., ὅπως ἄλλωστε μαρτυροῦν καὶ τὰ παρασελίδια σημειώματα τοῦ ἑλληνικοῦ Συναξαρίου τῆς Σουγδαίας¹³. Ἡ νέα ἔκδοση Βοζογαν τοῦ ἄρμενικοῦ κειμένου παρέχει ἓνα πλῆρες κείμενο, μὲ βέβαιη ἀνάγνωση ὁρισμένων τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων, καὶ συμπληρώνει πολλὰ κενὰ τῆς προηγούμενης ἔκδοσης, ὅπως π.χ. τὴ διήγηση (σὲ μεταθανάτια θαύματα τοῦ Ἁγίου) γιὰ τὴν ἐπιδρομὴ Ρώσου ἡγεμόνα [τοῦ Vladimir τοῦ Κιέβου] ἐναντίον τῆς Χερσώνας καὶ τῆς Σουγδαίας καὶ γιὰ τὸ ταξίδι μέσω Κριμαίας τῆς βυζαντινῆς πριγκίπισσας Ἀννας. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὰ γνωστὰ γεγονότα τοῦ 989, ποὺ ὁδήγησαν στὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Ρώσων.

Ἡ μελέτη τοῦ S. Ivanov, «The Slavonic Life of Saint Stefan of Surozh» (σ. 109-167), ἀναφέρεται στὸν σλαβονικὸ Βίο τοῦ Στεφάνου Σουγδαίας μὲ εἰσαγωγή, κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση, καθὼς καὶ ἔκδοση μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ σύντομου Βίου. Στὴν εἰσαγωγή ὁ συγγρ. ἐξετάζει διεξοδικὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Βίου καὶ ἐπιχειρεῖ μέσα ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ἀντιγραφές καὶ προσθήκες νὰ ἐντοπίσει τὸν ἀρχικὸ πυρήνα τοῦ κειμένου, ποὺ πρέπει νὰ συντάχθηκε ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἁγίου, στὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ., ἀπὸ πρόσωπο τοῦ στενοῦ κύκλου του, πιθανῶς τὸν Φιλάρετο, διάδοχό του στὴν ἔδρα. Μὲ βάση τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου, ὁ συγγρ. διακρίνει στὴ χειρόγραφη παράδοση ἓνα ἀρχέτυπο ποὺ συντάχθηκε κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴ περίοδο καὶ ἓνα ὑπαρχέτυπο ποὺ προφανῶς γράφηκε στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ., ὅταν ἡ νότια Κριμαία εἶχε καὶ πάλι προσαρτηθῇ στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἀπὸ τὸ ὑπαρχέτυπο προέρχονται ὁ ἄρμενικὸς καὶ ὁ σλαβονικὸς Βίος μὲ κάποιες μεταγενέστερες προσθήκες ἢ «διορθώσεις». Ἀπὸ τὸ ὑπαρχέτυπο προήλθαν ἐπίσης

13. Βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ II' μέχρι τοῦ IE' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1965, σ. 126, Νο 80, σελ. 129, Νο 119 (τὰ σημειώματα) καὶ σ. 70, 139 (11), 145 (75) (ὁ σχολιασμός).

νεώτερες παραλλαγές που δέχθηκαν επιδράσεις από ιστορικές πηγές και κυρίως από τον Βίο του Ἰωάννου Χρυσοστόμου του (Ψευδο)Γεωργίου Ἀλεξανδρείας. Ὁ S. Ivanov ἀναφέρει συμπληρωματικά ἕνα ἀκόμη κείμενο στὴ μνήμη τοῦ Ἀγίου, ποὺ συντάχθηκε στὴ Σουγδαία καὶ σώζεται σὲ δύο παραλλαγές σὲ ρωσικά χειρόγραφα τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰ. (*Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka*, RGB, coll. 304, No 657, coll. 304, No 617), ὡς τώρα ἀδημοσίευτα. Ἀπὸ αὐτὰ ἐπισημαίνει ὁρισμένα ἱστορικά στοιχεία, ὅπως τὴν ἐπίθεση τῶν Τατάρων τὸν 13ο αἰ., τὴν παρουσία Ρώσων ἐμπόρων στὴ Σουγδαία τὴν ἴδια ἐποχή, τὴν ἀναφορά τοῦ Στεφάνου ὡς πολιούχου τῆς Σουγδαίας, ὅπως καὶ τὴ μνεία τῶν Ρώσων ἀγίων Boris καὶ Gleb. Παρατηρῶ, ὡστόσο, ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ ἀναφέρονται ρητὰ στὰ παρασελίδια σημειώματα τοῦ Συναξαρίου τῆς Σουγδαίας ποὺ εἶχα δημοσιεύσει καὶ ἐκτενῶς σχολιάσει¹⁴. Ὁ συγγρ. θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ λάβει ὑπόψη του καὶ νὰ παραπέμψει, καθὼς μάλιστα ἔχουν τὴν ἀξία τῆς ἄμεσης, σύγχρονης τῶν γεγονότων μαρτυρίας.

Ἡ ἔκδοση τοῦ σλαβονικοῦ Βίου (σ. 118-163) εἶναι πολὺ χρήσιμη, καθὼς βασίζεται στὸ ἀρχαιότερο σλαβονικὸ χειρόγραφο (RGB., f. 304, No 745), τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ., παλαιότερο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ V. G. Vasiljevskij (ὁ ὁποῖος τὸ ἀγνοοῦσε), καὶ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ μεταγενέστερες προσθήκες. Τὴν πολὺ προσεγμένη μετάφραση ἐκπόνησε ὁ καθηγητὴς John Wortley. Οἱ ὁμοιότητες μὲ τὸ ἀρμενικὸ κείμενο καὶ μὲ τὸν Βίο τοῦ Χρυσοστόμου σημειώνονται τυπογραφικὰ στὴ μετάφραση (μὲ ἡμίμαυρα καὶ μὲ πλάγια ἀντίστοιχα). Γιὰ τὴν βραχεία ἑλληνικὴ παραλλαγή τοῦ Βίου ποὺ ἐκδίδεται σὲ παράρτημα (σ. 164-167) ὁ S. Ivanov σημειώνει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο, ποὺ εἶχε ἐκδώσει ὁ V. G. Vasiljevskij, καὶ ὅτι ἔκρινε σκόπιμο νὰ τὸ ἐπανεκδώσει, γιὰτὶ στὸ μεταξὺ ἔχει ὑποστῇ φθορές. Ὡστόσο δὲν σημειώνει ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ παραδίδεται στὸ Συναξάρι τῆς Σουγδαίας, δηλ. στὸ χειρόγραφο τῆς Ἀγ. Τριάδος Χάλκης, ἀρ. 75, φφ. 216-217, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 11ο αἰ.¹⁵. Ἀπὸ μιὰ πρώτη σύγκριση διαπιστώνω κάποιες διαφορὲς στὴν ἀνάγνωση.

Τὸ ἱστορικὸ μέρος τῶν Πρακτικῶν (σ. 169-230) ἐπιγράφεται «Fragments d'Histoire» καὶ περιλαμβάνει τρεῖς μελέτες τῶν Étienne de la Vaisière, Dimitry Afinogenov καὶ Constantin Zuckerman, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν μιὰν ἐνότητα, παρέχουν ὅμως πολὺ σημαντικὲς ἐπιστημονικὲς προτάσεις.

Ὁ E. de la Vaissière, στὴ μελέτη του «Saint André chez les Sogdiens: aux origines de Sogdaia, en Crimée» (σ. 171-180), ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς

14. Στὸ ἴδιο, σ. 45 κ.ε., 72 καὶ τὰ σημειώματα No 147, 148, 150, 153, 165, 166 μὲ τὰ ἀντίστοιχα σχόλια καὶ τὴ βιβλιογραφία.

15. Βλ. περιγραφή τοῦ χειρογράφου στὸ ἴδιο, σ. 111.

καταγωγής τῆς Σουγδαίας καὶ συνδέει τὸ ὄνομα καὶ τὶς ἀπαρχές τῆς πόλης μὲ τοὺς Σογδιανούς (ἀπορρίπτοντας τὴ σύνδεση μὲ τοὺς Ἀλανούς). Πρόκειται γιὰ πρόταση παλαιότερη, ποὺ τώρα ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν προσθήκη καὶ τῇ διεξοδικῇ ἀνάλυση κειμένων ἐκκλησιαστικῶν (καταλόγων Ἀποστόλων, Ψευδο-Ἐπιφανίου Κύπρου, Ἐπιφανίου τοῦ Καλλιστράτου, Νικήτα Παφλαγόνος) καὶ ἀπὸ ἓνα ἐντυπωσιακὸ ὄστρακο τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 8ου-9ου αἰ. (σ. 178). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μαρτυροῦν, κατὰ τὸν συγγρ., γιὰ τὴν μακρόχρονη παρουσία Σογδιανῶν στὴ βόρεια ἀκτὴ τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Σογδιανοὶ ἔμποροι, τοὺς ὁποίους προσεῖλκυσε ἡ πλούσια βυζαντινὴ ἀγορά, διωγμένοι ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (στο πλαίσιο τοῦ κρατικῶν παρεμβατισμοῦ καὶ τοῦ ἐλέγχου τοῦ ἐμπορίου), ἐγκαταστάθηκαν στὸ νότιο τμήμα τῆς Κριμαίας, στὸ ἄκρο τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας. Πρόκειται γιὰ μιὰ πειστικὰ τεκμηριωμένη πρόταση. Ἀλλὰ γιατί ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο *Sogdaia* καὶ ὄχι *Soudaia*; Τὸ ὄνομα τῆς πόλης, ὅπως παραδίδεται στὶς πηγές, εἶναι *Σουγδαία*.

Ὁ Dimitry Afinogenov, «The History of Justinian and Leo» (σ. 181-200), ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασυστήσῃ μιὰ χαμένη σήμερα ἱστορικὴ πηγὴ, κοινὴ στὸν Θεοφάνη καὶ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο, ποὺ ἱστορεῖ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τοῦ μελλοντικοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος στὸν Καύκασο, καθὼς καὶ τὰ γεγονότα στὴ Χερσώνα ποὺ ὀδήγησαν στὴν πτώση τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', δηλ. τὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ Λέοντος Γ' στὸν θρόνο, τὸ 717. Τὴν πηγὴ αὐτὴ χρονολογεῖ στὸ 717 ἢ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 718 καὶ τὴν ὀνομάζει προσωρινὰ *Scriptor anni 717*. Κατὰ τὸν D. Afinogenov, ἴσως συντάχθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Λέοντα Γ' –ἀποψη ποὺ ἐγείρει ἀρκετὲς ἐπιφυλάξεις. Ὁ D. Afinogenov ἀκολουθεῖ τελείως διαφορετικὴ μέθοδο ἀπὸ τὸν P. Speck¹⁶, ποὺ ἐπίσης εἶχε μελετήσῃ τὸ πρόβλημα.

Ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ νὰ ἐντοπίσῃ κυρίως ἀπὸ τὴ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη καὶ συμπληρωματικὰ ἀπὸ τὸ Χρονικὸ Σύντομο τοῦ Νικηφόρου καὶ τὴ Χρονογραφία τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ αὐτὸ τὸ χαμένο σήμερα ἔργο καὶ παραθέτει πολὺ συστηματικὰ τὰ σχετικὰ χωρία. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀνασύστασις τῆς χαμένης πηγῆς ποὺ ἐπιχειρεῖ βασιζέται σὲ μιὰ λεπτομερῆ ἀνάλυση τοῦ κειμένου, ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε παλαιότερα δημοσιεύσῃ σὲ ἓνα δυστυχῶς δυσπρόσιτο περιοδικό¹⁷, γεγινὸς πὺν ὅστερ' ἀπὸ τὸν τωρινὸ ἀναγνώστη πολλὰ σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πρότασής του. Πάντως ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μελέτη

16. P. Speck, *Kaiser Leon III., die Geschichtswerke des Nikephoros und des Theophanes und der Liber Pontificalis*, Teil I (Poikila byzantina), Βόννη 2002.

17. D. Afinogenov, *The source of Theophanes' Chronography and Nikephoros' Breviarium for the years 685-717*, *Христианский Восток*, N.S., 4 (2005) 3-14.

τῶν σχετικῶν χωρίων ὁ D. Afinogenon συνάγει τὰ ἀκόλουθα ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα: α) ὁ Γεώργιος Μοναχὸς χρησιμοποίησε ἀπ' εὐθείας αὐτὴ τὴν πηγὴ· β) ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ παραδίδονται στὸν Νικηφόρο, φαίνεται ὅτι ἡ χαμένη πηγὴ χρονολογοῦσε κατὰ ἔτη βασιλείας, χρονολογικὸ πλαίσιο ποὺ χάθηκε στὸν Θεοφάνη¹⁸. γ) ὁ *Scriptor anni 717* εἶχε τὴν τάση νὰ τονίζει τὶς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες ἢ ἀποτυχίες τῶν αὐτοκρατόρων, ἀνάλογα μὲ τὴν εὐμενῇ ἢ δυσμενῇ ἀντίληψη ποὺ εἶχε γι' αὐτοὺς καὶ ὅτι ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις (ἐντυπωσιάζει ἡ πλήρης σιωπὴ τῆς πηγῆς γιὰ τὴ Σύνοδο ἐν Τρούλλῳ). Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο καὶ ἡ ἀντι-Ίουστινιάνεια θέση τοῦ εἶναι, κατὰ τὸν D. Afinogenon, ἓνα ἀπὸ τὰ κριτήρια ποὺ ξεχωρίζουν τὸν *Scriptor anni 717* ἀπὸ τὶς ἄλλες πηγές τοῦ Θεοφάνη. Τονίζοντας ὅτι ἡ προτεινόμενη ἀνασύνθεση αὐτῆς τῆς πηγῆς ἀποτελεῖ μόνο μιὰ ἀφετηρία γιὰ παραπέρα ἔρευνα, ὁ συγγρ. θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη χαμένο κείμενο προερχόμενο ἀπὸ ἓνα ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο τοῦ πατριάρχῃ Ταρασίῳ ποὺ πέρασε στὸν διάδοχό του Νικηφόρο καὶ ὅτι τὸ συμβουλευτήκαν ὁ Γεώργιος Μοναχὸς καὶ ἄλλοι τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεθοδίου, πρὶν αὐτὸ καταλήξει στὴ μονὴ τοῦ Στουδίου. Ἐνδιαφέρουσα φιλολογικὴ πρόταση, συστηματικὴ καὶ τεκμηριωμένη.

Ὁ C. Zuckerman στὴ μελέτη τοῦ «Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae Episcopatum» (σ. 201-230), ἐπιχειρεῖ μιὰ σὲ βάθος ἐξέταση τῶν *Notitiae Episcopatum* σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου στὸν Εὐξείνιο Πόντο. Ὑπογραμμίζοντας τὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἀντιμετώπιση ἐκ μέρους τῆς αὐτοκρατορίας τῶν ποικιλώνυμων νομάδων ποὺ ὡς τὸν 11ο αἰῶνα κατέκλυσαν τὶς παρευξείνιες περιοχές, ἐρευνᾷ κυρίως δύο περιπτώσεις ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης ποὺ ἀποτελοῦν συνακόλουθο τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς: πρόκειται γιὰ τὶς *Notitiae 3* καὶ 7¹⁹. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν γιὰ τὴν Κριμαία ἀποτέλεσαν γιὰ τὸν συγγρ. βασικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση καὶ τὴν κατανόηση αὐτῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, διαφωτίζοντας ταυτόχρονα καὶ σημαντικὲς πτυχές τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς.

Ἡ κατὰ τόπους ὀργάνωση τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας καταγράφεται συστηματικὰ στὶς *Τάξεις* πρωτοκαθεδρίας, τὶς *Notitiae Episcopatum*. Ἀπὸ αὐτὲς ἡ *Notitia 1*, ποὺ ὁ συγγρ. ὀνομάζει *proto-notitia*, χρονολο-

18. Γιὰ τὸ χρονολογικὸ διάγραμμα ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Θεοφάνης, βλ. τὶς παρατηρήσεις μου, Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικῶν καὶ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίῳ (582-602), *Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν* 2 (1970), κυρίως σ. 152, μὲ τὴ βιβλιογραφία.

19. Ἡ ἀρθρὸς σύμφωνα μὲ τὸ corpus τοῦ J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981.

γείται στα μέσα του 7ου αϊ., αλλά το πλήρες πρωτότυπο κείμενο που θα περιείχε το σύνολο της έκκλησιαστικής οργάνωσης της εποχής δεν σώζεται. Ἐπὶ πατριάρχη Νικολάου Μυστικοῦ (ἀρχὲς 10ου αἰ.) ἐκδόθηκε ἡ Notitia 7, ἓνα ἐξίσου πλήρες κείμενο μὲ καθολικὴ θεώρηση τῆς οργάνωσης τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνδιάμεσα οἱ σωζόμενες Τάξεις ἀποτελοῦν συλλογὲς βασισμένες στὴν proto-notitia. Ἀπὸ αὐτὲς ἡ πιὸ ἀξιόλογη εἶναι ἡ Notitia 3, ἡ λεγόμενη κάποτε τῶν Εἰκονοκλαστῶν, ποὺ πολλοὶ εἶχαν θεωρήσει ἀποκύημα τῆς φαντασίας, ἀλλὰ ὁ C. Zuckerman ἐπιχειρεῖ πολὺ πειστικὰ νὰ ἐρμηνεύσει καὶ νὰ ἀποκαταστήσει.

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης (σ. 202-218) ὁ συγγρ. ἐξετάζει ἀναλυτικὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ οργάνωση, ὅπως παραδίδεται στὴ Notitia 3, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ σὲ σύγκριση μὲ τὸν Κατάλογο τῶν μελῶν τῆς 7ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Νικαίας (787). Γιὰ τὴ χρονολόγηση ἐπιχειρεῖ ἐνδελεχῆ ἔρευνα καίριων στοιχείων τοῦ κειμένου, ὅπως εἶναι ἡ διαίρεση μεταξὺ τῆς ἐπαρχίας Πελοποννήσου καὶ τῆς ἐπαρχίας Ἑλλάδος/Ἀθηνῶν, ἡ ὑπαρξὴ τῆς αὐτοκέφαλῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πατρῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀρκαδίας καὶ ἡ μητροπολιτικὴ οργάνωση στὴν Καλαβρία· ἀκόμη, ἡ μνεία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Βερροίας (τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὀνομάζεται Εἰρηνούπολις προϋποθέτει τὴν πτώση τῆς Εἰρήνης τὸ 802), τῆς Σερδικῆς (ποὺ καταλήφθηκε ἀπὸ τὸν Κροῦμο τὸ 809) καὶ τῆς Ἀμάστριδος (ποὺ ἡ μνεία τῆς ὡς ἀπλῆς ἐπισκοπῆς ὀρίζει ὡς terminus ante quem τὸ 805). Μὲ βάση αὐτὲς τὶς σταθερὲς χρονολογεῖ τὴ Notitia 3 μεταξὺ 802 καὶ 805.

Ὁ C. Zuckerman συνδέει τὴ Notitia 3 μὲ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Καταλόγου τῆς 7ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἐάν, ὅπως πιστεύει, ἡ Notitia 3 ἀνήκει στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Ταρασίου, ὁ συντάκτης τῆς εἶχε ὡς πρότυπο τὴν πιὸ πρόσφατη καὶ αὐθεντικὴ θεώρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς οργάνωσης, ὅπως εἶχε ἐνσωματωθῇ στὸ ἐπίσημο ἀντίγραφο τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας. Αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα ἦταν δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ προφανῶς μόνο στὴν πατριαρχικὴ γραμματεία, κι ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἐξαιρετικὴ γνώση τῆς ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας τοῦ συντάκτη γιὰ πολλὰς ἐπαρχίες. Ὁ Ταράσιος, συμπεραίνει ὁ C. Zuckerman, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὴν κατηγορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ὅτι ἡ Σύνοδος τῆς Νικαίας ἐστρεφεῖτο κύρους, καθὼς διέθετε μικρὸ ἀριθμὸ συμμετοχῶν, εἶχε τὴν πρωτοβουλία νὰ παρεμβάλει ἓνα ἐπίσημο ἀντίγραφο στὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου (List E), μὲ περίπου 350 μέλη, ποὺ πάντως ἀντιπροσώπευαν τὴν τότε πραγματικότητα. Ὁ Ταράσιος ἐπιχείρησε ἀκόμη νὰ νομιμοποιήσει τὴν προσάρτηση ἀπὸ τοὺς εἰκονοκλάστες ἐπαρχιῶν τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ρώμης καὶ νὰ ἀπαντήσῃ στὶς παπικὲς διεκδικήσεις μὲ τὴ σύνταξη μιᾶς νέας Τάξης πρωτοκαθεδρίας,

τῆς Notitia 3, γιὰ νὰ δείξει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα τετελεσμένο γεγονός. Ἡ Notitia αὐτὴ φαίνεται ὅτι ποτὲ δὲν πῆρε τὴν τελικὴ μορφή της. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαπίστωση δὲν μειώνει τὴ σημασία τοῦ ἔργου καὶ τὴν ἱστορικὴ του ἀξία.

Ὁ C. Zuckerman ἐξετάζει ἰδιαίτερα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐπαρχία Γοθθίας κεφάλαιο τῆς Notitia 3, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πρῶτο πρωτότυπο, καὶ σχολιάζει διεξοδικὰ ὅλες τὶς ἀναφορὰς τῶν ὑπαγόμενων στὴν ἐπαρχία ἐδρῶν, ἐπισημαίνοντας ὅτι ὁρισμένα ζητήματα ταύτισης καὶ γεωγραφικοῦ προσδιορισμοῦ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπιλυθῇ. Ὁ συσχετισμὸς τῶν στοιχείων ποὺ παρέχει ἡ Notitia 3 γιὰ τὴν ἐπαρχία Γοθθίας μὲ τὸν Βίο τοῦ Ἰωάννου Γοθθίας διαφωτίζει πολλὰς πτυχὰς καὶ τῶν δύο κειμένων. (Βλ. παραπάνω τὶς σχετικὰς παρατηρήσεις στὴ μελέτη τῆς M.-F. Auzéry). Πάντως οἱ χαζαρικὲς ἀρχιεπισκοπὲς ποὺ καταγράφονται στὴ Notitia 3 δὲν ἀποτελοῦν ἀπόδειξη ὅτι πράγματι ἰδρύθηκαν καὶ ἐντάχθηκαν στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, δείχνουν ὅμως τὸν πολιτικὸ σχεδιασμό, τὴν πολιτικὴ βούληση, καὶ βέβαια τὶς καλὰς σχέσεις μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Χαζάρων στὰ τέλη τοῦ 8ου - ἀρχὲς 9ου αἰ. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο τὰ δεδομένα τῆς Notitia 3 βρίσκουν λογικὰ τὴ θέση τους καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ παρακάμπτονται.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης (σ. 218-229) ὁ συγγρ. ἐξετάζει προβλήματα σύνθεσης καὶ χρονολόγησής τῆς Notitia 7, ποὺ παραδίδεται σὲ πολλὰ χειρόγραφα, ἀποσπασματικὰ ὅμως καὶ διασκορπισμένα, καὶ παραθέτει τὶς προσπάθειες ἤδη ἀπὸ τὸν H. Gelzer καὶ βέβαια ἀπὸ τὸν J. Darrouzès γιὰ τὴν ἐπανασύνθεση τοῦ κειμένου καὶ τὴ χρονολόγησή του, ποὺ παρουσιάζει πολλὰ προβλήματα. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς Notitia 7 ὁ C. Zuckerman ἐπιχειρεῖ εὐστοχα τὴ σύνθεσή της μὲ τὶς ἐπιστολὰς 66-68 καὶ 106 τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ, τὶς ὁποῖες ἐξετάζει διεξοδικὰ παραθέτοντας καὶ τὶς ὡς τώρα προτεινόμενες ἐρμηνεῖες. Ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι οἱ τρεῖς ἐπιστολὰς 66-68 ἀπευθύνονται στὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸν πατριχίκο καὶ δούκα Χερσῶνος Ἰωάννη Βογᾶ, ὁ ὁποῖος διεξήγαγε τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ συνθήκη μὲ τοὺς Πετσενέγους τὸν χειμῶνα τοῦ 913/914 καὶ ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν κυρωτικὴ τῆς συνθήκης εἰδωλολατρικὴ τελετὴ (ἐπ. 66-67). Ὁ Βογᾶς, λίγο ἀργότερα, κλήθηκε νὰ βοηθήσει τὸν νέο ἀρχιεπίσκοπο Χερσῶνος στὴν ἀποστολὴ του στὴ Χαζαρία, ὅπου θὰ χειροτονοῦσε ἱερεῖς κατὰ παράκληση τῶν ἐκεῖ κατοίκων (ἐπ. 68). Στὴν ἐπ. 106 ὁ πατριάρχης Νικόλαος ἐπαινεῖ τὸν ἀρχιεπίσκοπο γιὰ τὴ μεγάλη ἐπιτυχία τῆς ἀποστολῆς του σὲ σημεῖο ποὺ νὰ θεωρεῖ αὐτὸν τὸν λαὸ ἄξιο γιὰ τὴν ἰδρυση ἐκεῖ ἀρχιεπισκοπῆς. Κατὰ τὸν C. Zuckerman ἡ ἐπ. 67 γράφηκε λίγες ἡμέρες μετὰ τὴν 66 καὶ ἡ 68 πιθανῶς λίγους μῆνες μετὰ τὴν 67. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου στὴ Χαζαρία ἀρχισε στὰ τέλη 914 -

άνοιξη 915. Τὰ ἐπιτυχή ἀποτελέσματα καταγράφονται στὴν ἐπ. 106, ποὺ χρονολογεῖται τὸ 920. Ἡ Χαζαρία ποὺ ἀναφέρει ὁ πατριάρχης δὲν ταυτίζεται βέβαια μὲ τὸ χαγανάτο τῶν Χαζάρων. Ὁ C. Zuckerman συνδέει εὐστοχα αὐτὴ τὴν ἀναφορὰ μὲ τοὺς Χοτζίρους (ποὺ ἀναφέρονται στὴ Notitia 3), ἕναν νέο λαὸ ποὺ κατοίκησε μαζικὰ τὸν 8ο αἰ. στὴν ἀνατολικὴ Κριμαία καὶ ποὺ οἱ ἀρχαιολόγοι περιγράφουν ὡς βουλγαρο-τουρκικό. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Νικολάου νὰ ἰδρύσει ἀρχιεπισκοπὴ γι' αὐτὸν τὸν λαὸ μπορεῖ νὰ συναφθῇ μόνον μὲ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ τῶν Φούλων [πόλης τῆς ἀνατολικῆς Κριμαίας δυτικὰ τῆς Σουγδαίας], ποὺ ἰδρύθηκε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν C. Zuckerman, ἕνα *terminus post quem* γιὰ τὴ σύνταξη τῆς Notitia 7, ὅπου ἡ ἀρχιεπισκοπὴ τῶν Φούλων ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορά. Αὐτοὶ οἱ προβληματισμοὶ καὶ οἱ προσφυεῖς συσχετισμοὶ ὁδήγησαν τὸν C. Zuckerman στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Notitia 7 πρέπει νὰ συντάχθηκε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 920 καὶ ὅχι εἴκοσι χρόνια νωρίτερα, ὅπως ἦταν γενικὰ ὡς τώρα ἀποδεκτό. Ἀργότερα βέβαια ἔγιναν προσθήκες στὴν ἀρχικὴ σύνταξη, τὸ ἐπίσημο κείμενο ἀντιγράφηκε πολλὲς φορές καὶ κάθε ἀντίγραφο ἐνημερωνόταν εἰδικὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στοὺς καταλόγους τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν ἀρχιεπισκοπῶν. Αὐτὲς ἀκριβῶς τίς παραλλαγές καὶ ἐπεξεργασίες παραδίδουν τὰ σωζόμενα χειρόγραφα. Καταλήγοντας ὁ συγγρ. τονίζει ὅτι γενικὰ ἡ Notitia εἶναι ἕνας μικρόκοσμος τῆς Ἐκκλησίας, ἕνα πρότυπο τῆς γεωγραφικῆς τῆς ἀνάπτυξης, ποὺ ὅμως δὲν καθρεπτίζει πάντα τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀλλὰ τὴ γνώση καὶ τίς ἐπιδιώξεις τοῦ συντάκτη της.

Πρόκειται γιὰ μιὰ λεπτομερῆ μελέτη, μὲ πλούσιο καὶ ὀξυδερκὴ σχολιασμό, πυκνὴ σὲ προβληματισμὸ καὶ μὲ ἐνδιαφέρουσες προτάσεις. Ὁ C. Zuckerman ἐρευνᾷ σὲ βάθος καὶ σχολιάζει προβληματικὲς πηγὲς προτείνοντας νέα ἀνάγνωση, ἐρμηνεία καὶ χρονολόγηση. Ἡ μελέτη του ξεπερνᾷ τὴν ἱστορία τῆς Κριμαίας καὶ τὰ ὅρια τῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντίου μὲ τὸ χαγανάτο τῶν Χαζάρων.

Γενικὰ ὅλες οἱ μελέτες στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου προσφέρουν πλούσιο ὕλικὸ καὶ προάγουν οὐσιαστικὰ τὴν ἐρευνα τῶν σχέσεων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὸ χαγανάτο τῶν Χαζάρων, στὸ ἐπίκεντρο τῶν ὁποίων βρισκόταν ἡ Κριμαία.

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

Rocco Schembra, *Homero-centones*, Corpus Christianorum: Series Graeca 62, Turnhout 2007, Brepols Publishers - Leuven University Press, σ. cc +492.

Ο 62ος τόμος τῆς ἐλληνικῆς σειρᾶς τοῦ *Corpus Christianorum* φιλοξενεῖ τὴν πρώτη συνολικὴ συστηματικὴ κριτικὴ ἐκδόση τῶν κειμένων που

είναι γνωστά ως *Όμηροκεντρωνες* ή *Όμηρόκεντρα*. Ο εκδότης Rocco Schembra, που είχε δημοσιεύσει έως τώρα δεκατρία άρθρα για τους *Όμηροκεντρωνες* (1993-2003), καθώς και δύο βιβλία με ιταλική μετάφραση και ερμηνευτικό υπόμνημα για καθεμιά από τις δύο εκτενέστερες εκδοχές των κειμένων αυτών (2006-2007), παρουσιάζει τώρα την κατακλείδα της πραγματικά πολύμοχθης ερευνητικής του δραστηριότητας.

Στην αρχή της έκδοσης παρατίθεται η βιβλιογραφία (σ. vii-xvii), που υποδιαιρείται σε δέκα ενότητες: 1) Κατάλογοι των χειρογράφων που αντιπαραβλήθηκαν, 2) Βιβλιογραφία για τα χειρόγραφα που αντιπαραβλήθηκαν, 3) Έντυπες εκδόσεις των *Όμηροκεντρώνων*, 4) Εκδόσεις του ομηρικού κειμένου, 5) Βοηθήματα για το ομηρικό κείμενο, 6) Εκδόσεις της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης (κανονικών και απόκρυφων βιβλίων), 7) Βοηθήματα για την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη (κανονικά και απόκρυφα βιβλία), 8) Μελέτες για τους *Όμηροκεντρωνες*, 9) Μελέτες για τη μορφή της Ευδοκίας και για το ιστορικό και λογοτεχνικό πλαίσιο, 10) Γενικά βοηθήματα.

Ακολουθεί η εκτενέστατη συστηματική Εισαγωγή (σ. xix-cc), που χωρίζεται σε οκτώ ενότητες: 1) Προεισαγωγή, 2) Η χειρόγραφη παράδοση, 3) Οι έντυπες εκδόσεις της 1ης εκδοχής, 4) Οι έντυπες εκδόσεις της 2ης εκδοχής, 5) Σύνθεση, πατρότητα και χρονολόγηση των *Όμηροκεντρώνων*, 6) Η σχέση ανάμεσα στους *Όμηροκεντρωνες* και στο ομηρικό πρότυπο, 7) Η μετρική, 8) Αρχές της παρούσας έκδοσης.

Στην πρώτη ενότητα (Premessa, σ. xix-xxv) ο εκδότης μνημονεύει μια ανακοίνωση του P. Moraux, ο οποίος το 1978 ξαναέφερε στο προσκήνιο το ζήτημα των *Όμηροκεντρώνων*, δηλ. των κειμένων που είναι συγκροτημένα κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από τμήματα ομηρικών στίχων και περιέχουν αφηγήσεις της ζωής του Ιησού Χριστού. Ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στις παλαιότερες εκδόσεις των δύο εκτενέστερων εκδοχών (εκδόσεις που κρίνονται ελλιπέστατες) και επισημαίνεται ότι στη νέα έκδοση χρησιμοποιούνται επιπλέον 26 άγνωστα έως τώρα χφφ, και ότι για πρώτη φορά γίνεται σαφής διάκριση των πέντε εκδοχών των *Όμηροκεντρώνων*: των δύο εκτενέστερων και των τριών συντομότερων (οι τρεις τελευταίες παρέμεναν έως τώρα ανέκδοτες).

Στη δεύτερη ενότητα (La tradizione manoscritta, σ. xxv-lxxiv) ο εκδότης παρουσιάζει χωριστά τα χφφ που παραδίδουν καθεμιά από τις πέντε εκδοχές των *Όμηροκεντρώνων*: τις δύο εκτενέστερες (I HC και II HC) και τις τρεις συντομότερες (HC^α, HC^β και HC^γ). Σε κάθε εκδοχή μελετά μεθοδικά τις σχέσεις μεταξύ των χφφ που την παραδίδουν και καταρτίζει το αντίστοιχο στέμμα (σ. xliν για την I HC, σ. xlviii για την II HC, σ. lxiχ για την HC^α, σ. lxxii για την HC^β, σ. lxxiii για την HC^γ).

Η τρίτη ενότητα (Le edizioni a stampa della I Redazione, σ. lxxiv-cxxix) εξετάζει χωριστά καθεμιά από τις εκδόσεις της 1ης εκδοχής (I HC), από την editio princeps Aldina (1501-1504) έως την έκδοση του L. H. Teucher (1793). Μελετάει διεξοδικά τις σχέσεις μεταξύ αυτών των εκδόσεων και καταλήγει σε ένα γενεαλογικό δένδρο των σχέσεων αυτών (stemma editio-num, σ. cix). Χωριστά και αναλυτικότερα εξετάζονται η σχετική μονογραφία και η έκδοση του M. D. Usher (1998 και 1999 αντίστοιχα), στις οποίες επισημαίνονται πάμπολλες ελλείψεις και αδυναμίες.

Στην τέταρτη ενότητα (Le edizioni a stampa della II Redazione, σ. cxxix-cxxxi) εξετάζονται οι δύο εκδόσεις της 2ης εκδοχής (II HC), του A. Ludwich (1897) και του A.-L. Rey (1998), και επισημαίνονται οι αρετές και οι αδυναμίες της καθεμιάς.

Η πέμπτη ενότητα (Genesi compositiva, paternità e datazione delle redazioni degli *Homocentones*, σ. cxxxi-cxxxii) διαιρείται σε τρία μέρη, τα οποία ασχολούνται αντίστοιχα με την 1η εκδοχή (I HC), τη 2η εκδοχή (II HC) και τις τρεις συντομότερες (HC^α, HC^β και HC^γ). Ο εκδότης εξετάζει συγκροτημένα και διεξοδικά τα πολύπλοκα προβλήματα της σύνθεσης, της πατρότητας και της χρονολόγησης των κειμένων. Παρουσιάζει και αναλύει τις μαρτυρίες που αποδίδουν την 1η εκδοχή (I HC) στην αυτοκράτειρα Ευδοκία, συζύγου του Θεοδοσίου του Β' (408-450 μ.Χ.), η οποία επεξεργάστηκε και ολοκλήρωσε το μισοτελειωμένο έργο κάποιου (άγνωστου από αλλού) ιερωμένου Πατρικίου.

Το πρόβλημα της πατρότητας της 2ης εκδοχής (II HC) περιπλέκεται από την επιγραφή του κώδ. Parisinus suppl. gr. 388, που μνημονεύει ως συντάκτες του έργου τον επίσκοπο Πατρίκιο, την Αυγούστα Ευδοκία, τον (άγνωστο από αλλού) φιλόσοφο Όπτιμο και τον Κοσμά τον Ιεροσολυμίτη (ίσως τον υμνογράφο, επίσκοπο Μαΐουμά). Ο R. Schembra συζητά το πρόβλημα, αντικρούει την άποψη του A.-L. Rey ότι πρόκειται για συμπλήμμα αποσπασμάτων (Eclogae Parisina), και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έργο ανωνύμου, ο οποίος τροποποίησε την 1η εκδοχή (I HC) προβάλλοντας στην αρχή του έργου το έλεος του Θεού και τη σωτήρια θυσία του Χριστού, και όχι τη δημιουργία του κόσμου και το προπατορικό αμάρτημα, όπως η I HC. Τα πολλά ονόματα τα πρόσθεσε πιθανότατα για εντυπωσιασμό.

Από τις συντομότερες εκδοχές η HC^α αντλεί άλλοτε από την I HC και άλλοτε από την II HC, ενώ άλλοτε συνθέτει νέους στίχους· η HC^β αποτελεί τροποποίηση της HC^α με προσθήκες, παραλείψεις, μεταθέσεις και αντικαταστάσεις στίχων· η HC^γ είναι πιο εκτενής από τις άλλες δύο, με στίχους που προέρχονται από την HC^α και από την HC^β, αλλά και από την I HC. Ο R. Schembra υποστηρίζει (με κάποιες επιφυλάξεις) ότι ο

συντάκτης των τριών συντομότερων εκδοχών είναι ο ίδιος (διαφορετικός από τους συντάκτες των εκτενέστερων εκδοχών), ίσως κάποιος γραμματικός που ετοίμασε τα συγκεκριμένα κείμενα για την εξάσκηση των μαθητών του.

Στην έκτη ενότητα (Il rapporto tra i centoni e il modello omerico, σ. clxxii-cxci) εξετάζονται οι μορφολογικές και συντακτικές προσαρμογές που υφίστανται οι ομηρικοί στίχοι, για να ταιριάσουν στο περιεχόμενο των Όμηροκεντρώων και στα συγκεκριμένα χριστιανικά δεδομένα. Επισημαίνονται ιδιαίτερα οι λεγόμενες *δοιάδες*, δηλ. η τεχνική της αμφισήμιας κατά την οποία μια ομηρική φράση χρησιμοποιείται αναλλοίωτη στους Όμηροκεντρώωνες, αλλά με εντελώς διαφορετικό νόημα (π.χ. η προσφώνηση *δαιμόνιε* για τον δαιμονιζόμενο Γαδαρηνό ή η φράση *θεός ἦδὲ καὶ ἄνθρωπος* για τη θεανθρώπινη φύση του Ιησού Χριστού).

Η έβδομη ενότητα (La metrica, σ. cxci-cxcv) ασχολείται με τις μετρικές ιδιαιτερότητες και τις προσωδιακές διαφοροποιήσεις των Όμηροκεντρώων από τα ομηρικά κείμενα. Εξετάζει επίσης τις επιμέρους μετρικές ενότητες από ομηρικούς στίχους (τμήματα έως μια τομή ή μια διαίρεση ή έως έναν συγκεκριμένο πόδα) που συντίθενται για να συγκροτήσουν τους καινούριους εξαμέτρους.

Στην όγδοη ενότητα (Criteri della presente edizione, σ. cxcv-cc) επισημαίνονται οι ιδιαιτερότητες των εκδιδόμενων κειμένων, με τις διάφορες μετρικές ατέλειες, τη συντακτική ασάφεια, τις επαναλήψεις, την ιδιόμορφη λογική κλπ. Τονίζεται ότι σκοπός της έκδοσης είναι η αποκατάσταση των Όμηροκεντρώων, και όχι η προσαρμογή τους στο αντίστοιχο ομηρικό κείμενο. Ακολουθεί η παρουσίαση των τριών υπομνημάτων που συνοδεύουν την έκδοση του κειμένου: α) Υπόμνημα με παραπομπές στους χρησιμοποιούμενους ομηρικούς στίχους (στις περιπτώσεις που κάποιος στίχος επαναλαμβάνεται στο ομηρικό κείμενο, γίνεται παραπομπή μόνο στην πρώτη μαρτυρία). β) Υπόμνημα με εσωτερικές παραπομπές συσχέτισης μεταξύ των πέντε εκδοχών των Όμηροκεντρώων. γ) Κριτικό υπόμνημα, που περιλαμβάνει τις διαφορετικές γραφές των χφφ, τις επιλογές των παλαιότερων εκδοτών, τις διαφοροποιήσεις από το ομηρικό πρωτότυπο, καθώς και γραφές της ομηρικής χειρόγραφης παράδοσης που δεν υιοθετήθηκαν από τους εκδότες των ομηρικών κειμένων, αλλά ταιριάζουν με γραφές που παραδίδουν τα χφφ των Όμηροκεντρώων.

Έπειτα από τη συστηματική και διεξοδική αυτή εισαγωγή ακολουθεί η έκδοση του κειμένου (σ. 1-444). Παρατίθεται πίνακας με γενικές συντομογραφίες (Conspectus notarum, σ. 2) και ακολουθεί η έκδοση καθεμιάς από τις πέντε εκδοχές των Όμηροκεντρώων: η 1η εκτενέστερη (Prima Homerocontonium Conscriptio, σ. 3-151), η 2η εκτενέστερη (Se-

cunda Homerocentonum Conscriptio, σ. 153-285), η 1η συντομότερη (Homerocentonum Conscriptio A, σ. 287-337), η 2η συντομότερη (Homerocentonum Conscriptio B, σ. 339-389), και η 3η συντομότερη (Homerocentonum Conscriptio Γ, σ. 391-444). Στην αρχή της έκδοσης κάθε εκδοχής παρατίθεται πίνακας συντομογραφιών των χφφ που παραδίδουν τη συγκεκριμένη εκδοχή, των παλαιότερων εκδόσεων των Όμηροκεντρώων (όπου υπάρχουν) και των χρησιμοποιούμενων εκδόσεων του ομηρικού κειμένου (Conspectus siglorum, σ. 4, 154, 288, 340 και 392 αντίστοιχα).

Το κείμενο της έκδοσης έχει καταρτιστεί με συστηματική παραβολή των χφφ και με προσεκτική επιλογή μεταξύ των διαφορετικών γραφών. Ο εκδότης χωρίζει το κείμενο σε νοηματικές ενότητες, στην αρχή των οποίων τοποθετεί τίτλους στα λατινικά, χωρίς να ακολουθεί πάντοτε τις ενότητες και τους τίτλους που παραδίδουν τα χφφ. Στις περιπτώσεις που κάποιος στίχος των Όμηροκεντρώων αντλεί από δύο ή περισσότερους ομηρικούς στίχους, τα αντίστοιχα τμήματα τοποθετούνται μέσα σε μισές ορθογώνιες αγκύλες, ώστε ο αναγνώστης να καταλαβαίνει αμέσως από ποιον ομηρικό στίχο (στον οποίο παραπέμπει το πρώτο υπόμνημα) προέρχεται το κάθε τμήμα.

Γενικά το κείμενο είναι εκδομένο με εξαιρετική φροντίδα και επιμέλεια, και οι αβλεψίες είναι ελάχιστες (π.χ. σ. 65, I HC στ. 962: ἔγωγ' αντί του σωστού ἔγωγ'). Είναι λίγα τα σημεία στα οποία θα μπορούσε να διαφωνήσει κανείς με τις επιλογές του εκδότη: στη σ. 6, I HC στ. 20, για τη γραφή ἐπιπνέει των χφφ θα ήταν προτιμότερη η διόρθωση του H. Stephanus σε ἐπιπνείει, που μαρτυρείται και σε άλλα μεταγενέστερα και βυζαντινά παραθέματα του ίδιου ομηρικού στίχου [βλ. π.χ. Γρηγόριο Ναζιανζηνό, Ἔπη 2,2,5,89 (PG 37,1528A), Ιωάννη Στοβαίο 4,34,47, Νικήτα Ευγενειανό, Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας 574], παρά η διόρθωση του Usher σε ἐπι πνείει, που αποτελεί απλώς εξομοίωση με το ομηρικό κείμενο· στη σ. 145, I HC στ. 2258, στη φράση οἱ δ' ἐλελίχθησαν δεν υπάρχει κανένας λόγος να διορθωθεί το οἱ σε οἱ· στη σ. 244, II HC στ. 1331, στη φράση χρυσέω ἐν ληκύθῳ θα έπρεπε να προτιμηθεί η γραφή χρυσέη που συνάγεται από το χρυσή του κώδ. M², η οποία ταιριάζει με το γένος του ωσιαστικού λήκυθος, και όχι η γραφή χρυσέω, που προέρχεται από διόρθωση του χρυσίω που παραδίδει ο κώδ. Mo (το γεγονός ότι το χρυσέω παραδίδεται αντίστοιχα και σε κάποιο ομηρικό χφ δεν είναι επαρκής λόγος για να επιλεγεί αυτή η προβληματική γραφή).

Στο πρώτο υπόμνημα οι παραπομπές στους ομηρικούς στίχους καταχωρίζονται συστηματικά για τον κάθε στίχο χωριστά. Για τους στίχους ή τα ημιστίχια για τα οποία ο εκδότης δεν μπορούσε να δώσει ομηρικό αντίστοιχο σημειώνεται ένα ερωτηματικό (?). Σε μερικές από τις περι-

πτώσεις αυτές θα μπορούσε κανείς να συμβάλει στη βελτίωση του υπομνήματος: στη σ. 24, *I HC* στ. 301, για τη φράση δῶρα, τὰ οἱ φέρον θα μπορούσε να σημειωθεί το *Od.8.428* (δῶρα, τὰ οἱ ... ἔνεικαν)· στη σ. 33, *I HC* στ. 445, για το πολλά μάλ' εὐχομένοισι το *Il.9.183* (πολλά μάλ' εὐχομένω)· στη σ. 199, *II HC* στ. 659, για το στὰς δ' αὐτὸς το *Od.19.575* (στὰς δ' ὃ γε)· στη σ. 204, *II HC* στ. 735, για το τὸν δ' ἐλέησεν το *Il.15.12* (τὸν δ' ἰδὼν ἐλέησεν)· στη σ. 209, *II HC* στ. 802, για το ὥστε γόνον τε θεοῖο το *Il.6.191* (θεοῦ γόνον ἦν ἔοντα)· στη σ. 224, *II HC* στ. 1017, για τον στίχο καὶ δ' ἔπεσον προπάροιθεν ἀολλέες ἐν κονίῃσιν θα μπορούσαν να σημειωθούν, εκτός από το *Il.11.676* (καὶ δ' ἔπεσεν) που επισημαίνει ο R. Schembra, το *Il.16.276* (ἐν δὲ πέσον Τρῶεσσιν ἀολλέες) και το *Il.2.418* (πρηνέες ἐν κονίῃσιν)· στη σ. 239, *II HC* στ. 1262, για τον στίχο βοῦς ἐλικώπιδας, αἶγας, ἔφθιμα μῆλα το *Il.9.466* (πολλά δὲ ἴφια μῆλα καὶ εἰλίποδας ἔλικας βοῦς)· στη σ. 242, *II HC* στ. 1296, για τη φράση παῖζον ... ἡδ' ἀτίταλλον το *Il.14.202* (τρέφον ἡδ' ἀτίταλλον). Τυπογραφική αβλεψία θα πρέπει να αποτελεί στη σ. 56, *I HC* στ. 817, το *Il.2.488K* αντί του απλού *Il.2.488*.

Το δεύτερο υπόμνημα δίνει μια σαφέστατη εικόνα των συσχετισμών ανάμεσα στις πέντε εκδοχές των Ὀμηροκεντρῶνων. Είναι μια συνοπτική παρουσίαση των αλληλοεξαρτήσεων και των διαφοροποιήσεων ανάμεσα στις επιμέρους εκδοχές.

Το κριτικό υπόμνημα είναι εξαιρετικά αναλυτικό και διαφωτιστικό. Περιλαμβάνει όχι μόνο τις διαφορετικές γραφές των χφφ των Ὀμηροκεντρῶνων, αλλά και τις επιλογές όλων των προηγούμενων εκδοτῶν των εκδοχῶν *I HC* και *II HC*, καθώς και τις αντίστοιχες γραφές του ομηρικού κειμένου, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο τη μορφή που έχει αυτό στις εκδόσεις του A. Ludwich και των D. B. Monro - T. W. Allen, αλλά και τις διαφορετικές γραφές που καταχωρίζονται στα κριτικά υπομνήματα των εκδόσεων αυτών. Επιμέρους θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι στη σ. 389, στη subscr. του κώδ. m της *HCβ*, αν η γραφή τοῖς δικτύλοις δεν είναι τυπογραφική αβλεψία αντί του τοῖς δακτύλοις, θα έπρεπε να συνοδεύεται από ένα (sic).

Η έκδοση συνοδεύεται από έναν αναλυτικό Πίνακα πηγῶν (*Index fontium*, σ. 445-485) και καταλήγει με τον Πίνακα περιεχομένων (*Indice*, σ. 487-492).

Συνοψίζοντας θα μπορούσε κανείς να πει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια έκδοση εξαιρετικής ποιότητας, που φανερώνει μεγάλη επιμέλεια και πολύ μόχθο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για την πρώτη συστηματική μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης, τον πρώτο διαχωρισμό των

πέντε εκδοχών και την πρώτη συνολική κριτική έκδοση όλων των εκδοχών των Όμηροκεντρώνων. Αποτελεί τον ώριμο καρπό μιας πολύχρονης, μεθοδικής και κοπιαστικής προσπάθειας, που προσφέρει στην ερευνητική κοινότητα ένα πολύτιμο εργαλείο για τη μελέτη της ιδιόμορφης αυτής ποιητικής δημιουργίας της πρώιμης βυζαντινής περιόδου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΑΝΣ

Ann Terry - Henry Maguire, *Dynamic Splendor. The Wall Mosaics in the Cathedral of Eufrasius at Poreč*, [The Pennsylvania State University Press], University Park, Pennsylvania 2007, τόμος I (XIII, 224 σελ.), τόμος II (XIV σελ., 200 πίν. με 300 εικ.). ISBN 0-271-02873-4.

Η έκδοση *Dynamic Splendor* πραγματεύεται τον ψηφιδωτό διάκοσμο της Ευφρασιανής Βασιλικής στο Poreč της Κροατίας. Πρόκειται για καρπό μακρόχρονης συνεργασίας ανάμεσα στην Ann Terry και τον Henry Maguire, οι οποίοι από το 1998 ξεκίνησαν να δημοσιεύουν προκαταρκτικές εκθέσεις της έρευνάς τους. Το αντικείμενο της μελέτης είναι η εξέταση του εντοίχιου ψηφιδωτού διακόσμου που κοσμεί το ανατολικό πέρας των κλιτών της Ε. Β. Οι συγγρ. στοχεύουν να παρουσιάσουν την ιστορική ταυτότητα του διακόσμου της βασιλικής αναλύοντας δεδομένα τόσο της αρχικής κατασκευής (περίπου μέσα 6ου αι.), όσο και των επεμβάσεων που υπέστη σε διάφορες περιόδους.

Μετά την παρουσίαση στην εισαγωγή της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου οι Α. Τ. και ο Η. Μ. καταπιάνονται στο πρώτο κεφάλαιο με τις παραπληρωματικές πηγές (περιγραφές, σχέδια, χαρακτηριστικά και φωτογραφίες), που διασώζουν μαρτυρίες για τον διάκοσμο της Ε. Β. πριν από τις επεμβάσεις του ύστερου 19ου αι., οι οποίες αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό την αρχική κατάσταση των ψηφιδωτών. Από τη μεταξύ τους διασταύρωση και ανάλυση τεκμαίρεται ότι αυτές δεν είναι πάντα αξιόπιστες και κατά συνέπεια δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την αποκατάσταση της αυθεντικής ταυτότητας των ψηφιδωτών. Με τον τρόπο αυτό οι συγγρ. καταλήγουν στο ότι η μακροσκοπική εξέταση του υλικού συνιστά εν προκειμένω ασφαλέστερο μεθοδολογικό εργαλείο για τη διάκριση του αυθεντικού από το αλλουωμένο τμήμα του διακόσμου.

Το επόμενο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ανασκόπηση των εργασιών αποκατάστασης των ψηφιδωτών. Αρχικά περιγράφεται η διαμάχη που ξέσπασε σε επιστημονικούς κύκλους του δεύτερου μισού του 19ου αι. με αντικείμενο έριδας τη διαδεδομένη πρακτική της εποχής να αποκαθίστανται μνημεία στην Ιταλία με μεθόδους που οδηγούσαν στην κατα-

στροφή της αρχικής τους μορφής. Τονίζεται η συμβολή του John Ruskin στην αλλαγή των πραγμάτων, ο οποίος κατήγγειλε τέτοιες πρακτικές προτείνοντας τη διατήρηση του αυθεντικού λευφάνου και την ευδιάκριτη συντήρησή του, εφόσον κρινόταν απαραίτητη. Παράλληλα σχολιάζεται το αισθητικό δίλημμα της εποχής, μέσα στο οποίο εκτελέστηκαν οι επεμβάσεις του ύστερου 19ου αι. στην Ε. Β.: αποκατάσταση των ψηφιδωτών με διάκριση του νέου από το αρχικό ή συμπλήρωση του αυθεντικού με νέο, εναρμονισμένο με αυτό; Στη συνέχεια οι συγγρ. εκθέτουν τα αποτελέσματα της έρευνάς τους για τις φάσεις των επεμβάσεων στον αρχικό διάκοσμο του μνημείου: του 18ου αι., του 1887 από την εταιρεία *Neuhauser* και της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αι. από τον Pietro Bornia. Ταυτοποιούν την έκταση και τα τεχνικά χαρακτηριστικά των τριών μαρτυρημένων επεμβάσεων λαμβάνοντας υπόψη συν τοις άλλοις και το πλούσιο αρχείο της *Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale*, υπεύθυνης αυστρουγγρικής επιτροπής για το σύνολο των εργασιών αποκατάστασης στην Ε. Β το δεύτερο μισό του 19ου αι.

Στο τρίτο κεφάλαιο οι συγγρ. χρονολογούν τα ψηφιδωτά της Ε. Β. μέσα από τη σύνδεσή τους με ραβεννατικά μνημεία του 6ου αι.. Από την περιπτωσιολογική εξέταση των τελευταίων συνάγεται το συμπέρασμα ότι τα ψηφιδωτά σύνολα που χρονολογούνται μετά την ανακατάληψη του Ιουστινιανού στα 540 (Άγ. Βιτάλιος, Άγ. Απολλινάριος στην Κλάσση και Άγ. Απολλινάριος ο Νέος), παρουσιάζουν ιδιαίτερα στενές συγγένειες με την Ε. Β. σε επίπεδο τεχνοτροπίας και πολυτελών υλικών, όπως φίλντισι, που χρησιμοποιούνται στον διάκοσμό τους. Στην εξέταση ξεχωρίζει η στενή τεχνοτροπική σχέση στην απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών των διακόνων στον πίνακα του Ιουστινιανού στον Άγιο Βιτάλιο και του επισκόπου Ευφρασίου και του αρχidiaκόνου Κλαυδίου στην Ε. Β.

Στο τέταρτο κεφάλαιο περιγράφονται τα στάδια εργασίας κατά την αρχική διακόσμηση των τοίχων της Ε. Β. Σχολιάζονται τεχνικά ζητήματα και παράμετροι που καθορίζουν την πορεία και το τελικό αποτέλεσμα των εργασιών. Αναλύονται δηλαδή οι συμμετρικές αρχές που διέπουν τη δομή της σύνθεσης και οι δυσκολίες εφαρμογής τους στην επιφάνεια του τοίχου. Ανιχνεύονται υπολείμματα του ζωγραφικού σχεδιασμού στο υπόστρωμα των τοίχων της βασιλικής. Περιγράφεται το υλικό του διακόσμου και αναλύονται τα κριτήρια, όπως οικονομικά και αισθητικά, που καθόρισαν τη διαδικασία αξιολόγησης και χρήσης των ψηφίδων σε συγκεκριμένες επιφάνειες. Διευκρινίζεται ο τρόπος διαχωρισμού των εργασιών μεταξύ των εργαζομένων σύμφωνα με ένα μοντέλο που η Irina Andreescu-

Treadgold εντόπισε στον Άγιο Βιτάλιο Ραβέννας και εφαρμόστηκε –όχι απόλυτα– στην Ε. Β.: διαίρεση μιας επιφάνειας σε δυο πεδία εργασίας και αφετηρία εργασίας των *musinari* από το κέντρο της. Προτείνεται η υπόθεση ότι ο αριθμός των εργαζομένων και η πορεία εργασίας τους στάθηκαν κοινοί ανάμεσα στους τεχνίτες του βου και εκείνους του 19ου αι. Εξετάζονται ιδιαίτερες μέθοδοι δημιουργίας φόρμας, χρωμάτων και βελτίωσης του τελικού οπτικού αποτελέσματος. Παρουσιάζονται τρεις φυσιογνωμικοί τύποι που φαίνεται να επέλεγαν οι τεχνίτες για τη διευκόλυνση της εργασίας τους. Τέλος σχολιάζεται η δυναμική και διαρκής αλλαγή των χρωμάτων του διακόσμου στις συναντήσεις τους με το φως.

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η διάλυση της σύγχυσης που έχουν προκαλέσει οι επεμβάσεις του 19ου αι. στην εικονογραφική ταυτότητα του διακόσμου. Η εξέταση λοιπόν επικεντρώνεται ιδιαίτερα στην κάτω ζώνη του ημικυλίνδρου της κεντρικής αφίδας, στους τρεις αφιερωτές και τους ανώνυμους αγίους του τεταρτοσφαιρίου και τέλος στα τεταρτοσφαίρια των πλευρικών αφίδων. Βεβαιώνεται ότι παρά τις μεγάλης έκτασης επεμβάσεις διατηρήθηκαν τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά του αρχικού διακόσμου. Σε δύο περιπτώσεις (της λιβανωτίδας του Ζαχαρία και των τεταρτοσφαιρίων των πλευρικών αφίδων) αποσαφηνίζονται για πρώτη φορά με πειστικό τρόπο ζητήματα σχετικά με την εικονογράφησή τους.

Το έκτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην εικονολογική ερμηνεία του διακόσμου. Αναλύονται ως επί το πλείστον δογματικά ζητήματα (Αγία Τριάδα και δυο φύσεις του Χριστού) συναφή με τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας. Η emphatic υποστήριξη του χαλκηδόνιου δόγματος συνδέεται με τη διαμάχη των Τριών Κεφαλαίων και την εμπλοκή σε αυτήν των επισκόπων της Ίστριας. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζονται διεξοδικά εικονιστικά και διακοσμητικά θέματα. Σε συνέχεια των δογματικών ζητημάτων συνδέεται η επιλογή της απεικόνισης της Σωσάννας και των Πρεσβυτέρων στη λιβανωτίδα του Ζαχαρία με την προσπάθεια του επισκόπου Ευφρασίου να απαντήσει στις άδικες κατηγορίες που τον ήθελαν αιρετικό –κατ’ αναλογία με την άδικα κατηγορούμενη Σωσάννα– και να υποστηρίξει τη νομιμότητα της θέσης του στην επισκοπική διαδοχή του Παρεντίου. Έτσι παράλληλα οι συγγρ. καταλήγουν σε μια υψηλής πιθανότητας υπόθεση, η οποία είχε ήδη διατυπωθεί στο κεφάλαιο της στιλιστικής πραγμάτευσης, πως ο χτίστης της Ε. Β. είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Ευφράσιο από την Ίστρια, που αναφέρει σε επιστολή του, γραμμένη στα 559, ως αιρετικό ο πάπας Πελάγιος Β'. Τέλος εξετάζονται δύο θέματα ιδωμένα ως αναθηματικές παραστάσεις με ιδιωτικό περιεχόμενο: η ομάδα των τριών ανώνυμων αγίων στα αριστερά της Βρεφοκρατούσας

και ο μικρός Ευφράσιος.

Μετά το συμπερασματικό κεφάλαιο ο τόμος κλείνει με δυο παραρτήματα, χρήσιμα για τον αναγνώστη. Το πρώτο περιλαμβάνει έναν συγκεντρωτικό κατάλογο, στον οποίο περιγράφονται μεμονωμένα οι επεμβάσεις σε πρόσωπα και σκηνές του ψηφιδωτού διακόσμου. Στο δεύτερο γίνεται αναφορά στις περιορισμένης κλίμακας επεμβάσεις που ακολούθησαν τα μέτρα προστασίας των ψηφιδωτών, που πάρθηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και του πολέμου της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας.

Ο τελευταίος πόλεμος μάλιστα είναι το γεγονός που διαμόρφωσε το ιστορικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο εκδηλώθηκε το ερευνητικό ενδιαφέρον για την Ε. Β. Η επιθυμία του νεοσύστατου κροατικού κράτους να προβάλει τον εθνικό πολιτιστικό του πλούτο και να αναζητήσει πολιτιστικές συγγένειες με γείτονές του στηρίζοντας έτσι την ευρωπαϊκή του προοπτική οδήγησαν στην ένταξη το 1997 του συγκροτήματος της Ε. Β. στον Κατάλογο των Μνημείων της Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO. Σε συνάρτηση με αυτό η εγγραφή έναν χρόνο πριν στον ίδιο Κατάλογο των παλαιοχριστιανικών μνημείων της γειτονικής Ραβέννας και η διαπιστωμένη μεταπολεμικά εκδήλωση έντονου ερευνητικού και εκδοτικού ενδιαφέροντος για την Άνω Αδριατική μαρτυρούν τη χάραξη μιας καινούργιας γεωπολιτικής ενότητας, μέσα στην οποία προωθήθηκε η έρευνα της Ε. Β. κι ενθαρρύνθηκε η αναζήτηση των διασκορπισμένων αρχείων αποκατάστασής της στην Ιταλία, την Αυστρία και την Κροατία. Δεν είναι τυχαία η περίπου σύγχρονη με το *Dynamic Splendor* ιδιαίτερα αξιόλογη έκδοση της Gabriella Bernardi, *I mosaici della basilica Eufasian di Parenzo. Documenti per la storia dei restauri* (1862-1916), [Collana degli Atti. Centro di ricerche storiche - Rovigno N. 24], Rovigno-Trieste 2006. Τμήμα της συγκεκριμένης έκδοσης (σ. 53-74) αφιερώνεται στη συνοπτική παρουσίαση των φάσεων του ψηφιδωτού διακόσμου, χωρίς αυτό να επισκιάζει την εργασία των Α. Τ. και Η. Μ. Οι τελευταίοι δικαιολογημένα δεν έχουν υπόψη τους την πρόσφατη έκδοση της G. Bernardi, αλλά γνωρίζουν το βασικό υλικό της από προηγούμενη δημοσίευση.

Πράγματι η εργασία των Α. Τ. και Η. Μ. με δυσκολία βρίσκει κάποιον ανταγωνιστή. Οι δυο συγγρ. ανέλαβαν με θάρρος τη μεγάλη πρόκληση να αποκαταστήσουν στα μάτια του αναγνώστη της έκδοσης τον αρχικό διάκοσμο της βασιλικής και να παρουσιάσουν συνολικά την ιστορική ταυτότητα του διακόσμου της. Καινοτόμησαν σε σχέση με τις προηγούμενες μεγάλες εκδόσεις των Friedrich Wilhelm Deichmann και Otto Demus για τη Ραβέννα και τον Άγιο Μάρκο της Βενετίας αντίστοιχα στο ότι έδωσαν την πρέπουσα βαρύτητα στο θέμα των επεμβάσεων που έχουν πραγ-

ματοποιηθεί σε ένα μνημείο. Κοπίασαν δουλεύοντας πάνω σε σκαλωσιές κι ελέγχοντας ένα πλούσιο και παράλληλα προβληματικό ως προς την αξιοπιστία του αρχειακό υλικό. Αναγνώρισαν τελικά την αξία των σαρωτικών επεμβάσεων του P. Borgia, που κατάφερε να παραδώσει ένα αποτέλεσμα σύμφωνο –σε γενικές γραμμές– με τις αρχές της εποχής του.

Βέβαια η πολυετής ενασχόληση της Α. Τ. με το μνημείο, αφετηρία της οποίας συνιστά η διδακτορική της διατριβή πάνω στην αρχιτεκτονική και τον γλυπτό του διάκοσμο, και το ενδιαφέρον της στην εξέταση του αρχειακού υλικού των εργασιών αποκατάστασης στην Ε. Β. μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι οι γνώσεις της προώθησαν σημαντικά την πραγμάτευση του αντικειμένου, και ιδιαίτερα του θέματος των επεμβάσεων. Στο εικονολογικό κομμάτι όμως η αποκλειστική παρουσία του Η. Μ. είναι προφανής. Εξάλλου η πολυεπίπεδη συγκρότηση του προγράμματος της Ε. Β. δείχνει να πηγαίνει γάντι στις ερμηνευτικές του τεχνικές. Οι απόψεις του έρχονται να ενισχύσουν την παγιωμένη εδώ και καιρό θέση για τη σύνδεση του εικονογραφικού προγράμματος της Ε. Β. με τη διαμάχη των Τριών Κεφαλαίων και την προάσπιση του χαλκηδόνιου δόγματος από τον άδικα κατηγορούμενο ως αιρετικό επίσκοπο Ευφράσιο. Οι αναλύσεις του εντυπωσιάζουν με την ευστοχία τους, που τροφοδοτεί η βαθιά εξοικείωση με τις πηγές.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να κάνω ορισμένες –μικρής σημασίας– παρατηρήσεις: α) Η λίθινη σφραγίδα που προέρχεται από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης και χρησιμοποιείται κατά την εξέταση του θέματος της απεικόνισης ζευγαριών αγίων εκατέρωθεν σταυρού (σ. 125), δεν φαίνεται να εικονίζει τους Πέτρο και Ανδρέα, όπως αναφέρουν οι συγγρ., αλλά τους Παύλο και Ανδρέα, ιδρυτές της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης (Αρ. Μέντζος, Λίθινη «σφραγίδα» ευλογίας, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, τεύχος 3/1996, σ. 18-21). β) Αναφορικά με τον άγιο που εικονίζεται με δυο παιδιά στον ΒΔ πεσσό του ιερού βήματος στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης και αναφέρεται στην πραγμάτευση (σ. 143, σημ. 94), ως σημειωθεί ότι έχει ήδη προηγηθεί η ταύτισή του με τον άγιο Γεώργιο (J. C. Anderson, A Note on the Sanctuary Mosaics of St. Demetrius, Thessalonike, *Cahiers Archéologiques* 47 (1999) 55-65, και συγκεκριμένα σ. 58 –χωρίς όμως επιχειρηματολογία– και G. Velenis, Ταυτίσεις προσώπων σε ψηφιδωτά του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *XXe Congrès international des études byzantines, Pré-actes*, Paris 2001, τ. III, σ. 308). γ) Η χρονολόγηση στα 528 της αναφερόμενης τοιχογραφίας της χήρας Turtura στη Basilichetta της κατακόμβης της Κοιμοδιλλής (σ. 141) είναι προβληματική. Αν και στη βιβλιογραφία η συγκεκριμένη χρονολόγηση είναι ευρέως διαδεδομένη, η μαρμάρινη επιγραφή, στην οποία στηρίζεται η παραπά-

νω χρονολογική πρόταση, έχει αποδειχτεί ότι δεν σχετίζεται με την τοιχογραφία της Turtura, η οποία εξάλλου εντάσσεται τεχνοτροπικά στο δεύτερο μισό του 7ου αι. [E. Kitzinger, *Römische Malerei vom Beginn des 7. bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts*, München 1936, αναδημοσιευμένο στον ιδίου, *Studies in Late Antique, Byzantine and Medieval Art*, London 2003, τ. II, XXIV, σ. 829-885, και συγκεκριμένα σ. 854-855 και J. G. Deckers, G. Mietke, A. Weiland, *Die Katakombe «Commodilla»: Repertorium der Male-reien*, (Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana), Città del Vaticano 1994, σ. 61-65, αρ. κατ. 3ε].

Θα ήθελα επίσης να παραθέσω δυο σχόλια σε στήριξη και επέκταση της επιχειρηματολογίας που αναπτύσσεται για την ιδιωτικού χαρακτήρα διάσταση που έχουν δυο παραστάσεις στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αψίδας. Σχετικά με τους τρεις ανώνυμους αγίους, που προτείνεται στη μελέτη ότι συνιστούν μαζί με τους αφιερωτές έναν κλειστό αναθηματικό κύκλο, φαίνεται ότι υπάρχει ένα εικονογραφικό παράλληλο από τη μνημειακή ζωγραφική, που δεν περιλαμβάνεται στη μελέτη και του οποίου η ταυτότητα πιθανόν διευκρινίζεται μέσα από το πρίσμα του παραδείγματος της Ε. Β. Πρόκειται για την παράσταση που βρίσκεται στα αριστερά του εισερχομένου στο παρεκκλήσι του Θεοδότου στη Ρώμη (741-752), όπου εικονίζονται (*mar*)*tyris* (*sic*) *quorum nomina deus scit* (H. Belting, *Eine Privatkapelle im frühmittelalterlichen Rom*, *Dumbarton Oaks Papers* 41 (1987) 55-69, και συγκεκριμένα σ. 58, εικ. 5). Η εν λόγω παράσταση συνδυασμένη με την τοιχογραφία που βρίσκεται από την άλλη πλευρά, στα δεξιά του εισερχομένου στο παρεκκλήσι, όπου εικονίζεται γονυπετής ο κτήτορας Θεόδωτος μπροστά από τους αγίους Κήρυκο και Ιουλίττα, μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει σε ένα κλειστό δίκτυο διοχέτευσης των προσευχών του κτήτορα στον Θεό.

Σε ό,τι αφορά την αναθηματική παράσταση του μικρού Ευφρασίου, η ερμηνεία της απεικόνισής του μπορεί να προχωρήσει περαιτέρω με την αξιοποίηση της συγκρίσεως, ερμηνευτικής τεχνικής που έχει αναδείξει ο Η. Μ. Μπορεί δηλαδή να υποτεθεί μέσα από την παράλληλη ανάγνωση των επεισοδίων της γέννησης του Χριστού και του Προδρόμου στην υποκείμενη ζώνη του ημικυλίνδρου της αψίδας και αυτήν του μικρού παιδιού ότι η παράσταση του τελευταίου έχει ευχαριστήριο χαρακτήρα μετά την εκπλήρωση τάματος για τη γέννησή του. Η παραπάνω πρόταση υποστηρίζεται από εικονογραφικά παραδείγματα παρόμοιου οικογενειακού περιεχομένου και πηγές [Y. Theocharis, *Die Darstellung des kleinen Eufrasius in der Basilika von Poreč. Auf der Spur ihrer Bedeutung mit Hilfe der Syn-krisis*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 58 (2007) 211-218 (υπό έκδοση)].

Για τη συνολική αξιολόγηση της έκδοσης θα πρέπει να υπολογισθούν δυο βασικά μειονεκτήματα. Το πρώτο έχει να κάνει με την έλλειψη ικανοποιητικού αριθμού σχεδίων του διακόσμου, τα οποία θα μπορούσαν να κατατοπίζουν τον αναγνώστη στην παρακολούθηση της ιστορίας των επεμβάσεων. Υπάρχουν μόνο δέκα τέτοια σχέδια, όπου παρουσιάζονται ακέραια ή τμηματικά ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ο Ζαχαρίας, οι τρεις αφιερωτές, ο Χριστός του τεταρτοσφαιρίου, δυο ακανθόφυλλα της άντυνας του τόξου της κεντρικής αφίδας και ο Γαβριήλ του Ευαγγελισμού (βλ. εικ. 227, 239, 277-280, 297-300). Οι φωτογραφίες που συνοδεύουν το κείμενο, ακόμη κι αν είναι εξαιρετικής ποιότητας, δεν μπορούν να αναπληρώσουν τον ρόλο των σχεδίων. Το δεύτερο έλλειμμα σχετίζεται με τον αδιευκρίνιστο αποκλεισμό από την εξέταση ενός βασικού μέρους του εντοίχιου διακόσμου της Ε. Β. Πρόκειται για τις ψηφιδωτές παραστάσεις που άλλοτε κοσμούσαν τις εξωτερικές όψεις των τυμπάνων του ανατολικού και δυτικού αετώματος του κεντρικού κλίτους, οι οποίες διατηρούνταν σε κακή κατάσταση και μας είναι γνωστές μέσα από σχεδιαστικές και φωτογραφικές αποτυπώσεις (βλ. Bernardi, ό.π., σ. 28-29, 38-41, εικ. 3-5, 8-12, 24-28). Πρόκειται για προβληματικές ως προς την εικονογραφία τους παραστάσεις στις οποίες φαίνεται να πρωταγωνιστεί ο Χριστός. Μέρος τους διατηρείται σήμερα ως ζωγραφικό αντίγραφο στο δυτικό τύμπανο.

Όπως και να έχει, το *Dynamic Splendor* αποτελεί μια πολύ αξιόλογη μελέτη, που καινοτομεί στον ισορροπημένο τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τη δυναμική ιστορία ενός αλλοιωμένου από τις επεμβάσεις μνημείου. Αναμένουμε και στο μέλλον εργασίες τέτοιου είδους προσανατολισμού, με τις οποίες θα μας αποκαλυφθεί η ιστορία των πολύπαθων μεσαιωνικών μνημείων της Άνω Αδριατικής και της Ιταλίας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

A. BYZANTINA, κυκλοφορούν οι τόμοι 10-20, έκαστος
τ. 21-27, έκαστος

€
30
44

B. BYZANTINA KEIMENA KAI MEΛΕΤΑΙ

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Ἡ πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970 (εξαντλημένο).
2. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, γ' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1975 (εξαντλημένο).
3. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Ἡ συνάντηση Συμεών καὶ Νικολάου Μυστικῶ (Αὐγουστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
4. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινὴ Διπλωματική. Α. Αὐτοκρατορικά ἔγγραφα, β' ἑλληνικὴ ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
5. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Οἱ Τσάκωνες καὶ ἡ Τσακωνιά. Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καὶ τοῦ ὁμώνυμου βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
6. Α. ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, χειρλίων καὶ ἀγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
7. Α. Δ. ΚΑΡΡΟΖΙΟΣ, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973 (εξαντλημένο).
8. ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ 13ου αἰ. στὴν Κουμελίδικη τῆς Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973 (εξαντλημένο).
9. ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικητᾶ Ἡρακλείας (κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371), β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1976 (εξαντλημένο).
10. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, Δαβὶδ Δισυπάτου, Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιαν, β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1976.
11. Ρ. ΧΑΡΑΝΙΣ, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518, 2nd edition, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
12. Α. ΣΙΓΑΛΑΣ, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Πρόδρομοι καὶ ἀρχαί τῆς γραφῆς, β' ἔκδοσις βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
13. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αἱ περὶ Πολιτείας καὶ Δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ, β' ἔκδοσις βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη 1989.
14. C. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΙΣ, Mark Eugenicus and the Council of Florence. A Historical Re-evaluation of his Personality, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
15. Ρ. ΚΛΑΣΣΕΝ, Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter, Θεσσαλονίκη 1977.

18

18

18

16. L. MAVROMATIS, La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin, Θεσσαλονίκη 1978. 18
17. A. G. C. SAVVIDES, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237, Θεσσαλονίκη 1981. 18
18. ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Τό Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1981. 18
19. E. SCHILBACH, Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982. 18
20. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμοι Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984 (εξαντλημένο). 18
21. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη 1985. 18
22. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1988. 18
23. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗΣ, Ἱερωνύμου, De viris illustribus. Πηγές καὶ πρότυπα, κείμενο - μετάφρασι - σχόλια, Θεσσαλονίκη 1992. 18
24. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ - Β. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννου Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης. Πίνακας Λέξεων, Θεσσαλονίκη 1992. 18
25. Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Μαχαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1996. 18
26. IORDANIS GRIGORIADIS, Linguistic and Literary Studies in the *Epitome Historion* of John Zonaras, Θεσσαλονίκη 1998. 24
27. I. G. LEONTIADES, Die Tarchaneiotai. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Θεσσαλονίκη 1998. 18
28. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Νικήτας Δαβίδ Παφλαγῶν - Τό πρόσωπο καὶ τό ἔργο του. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου, Θεσσαλονίκη 1999. 24
29. Ε. Α. ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ επαγγελματικά ονόματα γυναικῶν στο Βυζάντιο. Συμβολή στὴ μελέτη γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, Θεσσαλονίκη 2000. 30
30. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, Γρηγόριος ὁ Γ', ὁ τελευταῖος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση (1453) καὶ ἡ φιλενωτικὴ πολιτικὴ του, Θεσσαλονίκη 2001. 30
31. Α. Γ. ΑΜΠΕΛΑΡΓΑ, Ὁ Βίος τῆς Ἀγίας Συγκλητικῆς. Εἰσαγωγή - κριτικὸ κείμενο - σχόλια. Συμβολή στὴ διερεύνηση καὶ μελέτη τῆς πρώιμης ασκητικῆς γραμματείας, Θεσσαλονίκη 2002. 30
32. Ε. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ - Σ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ - Η. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ρητορικά καὶ ἀγιολογικά κείμενα, Θεσσαλονίκη 2002. 30
33. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Μία ἐπταετία κρίσιμων γεγονότων. Το Βυζάντιο στα ἔτη 1366-1373 (Ἡ διαμάχη Ἀνδρονίκου καὶ Ἰωάννη Ε' τῶν Παλαιολόγων), Θεσσαλονίκη 2002. 30
34. Α. SEMOGLU, Le Voyage outre-tombe de la Vierge dans l'art byzantin. De la Descente aux enfers à la Montée au ciel, Θεσσαλονίκη 2003. 30
35. Γ. Θ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θεοφάνης Νικαίας (; ± 1380/81). Ὁ βίος καὶ τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο, Θεσσαλονίκη 2003. 30
36. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Διώκριση - Οικονομία, Θεσσαλονίκη 2004. 30

37. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο, 9ος-12ος αιώνες. Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκη 2004. 30
38. Ν. ΣΙΟΜΚΟΣ, L'église Saint-Étienne à Kastoria. Étude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles), Θεσσαλονίκη 2005. 45
39. Α. ΡΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκοπίου Καισαρείας, Θεσσαλονίκη 2005. 30
40. Ι. Γ. ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ, Μολυβδόβουλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2006.
41. Μ. Δ. ΧΑΛΚΟΥ, Το μαθηματικό περιεχόμενο του Codex Vindobonensis Phil. Graecus 65 (φφ. 11-126): Εισαγωγή, έκδοση, σχόλια, Θεσσαλονίκη 2006. 30
42. Ε. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430: Ιεραρχική τάξη - εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση, Θεσσαλονίκη 2007. 30
43. Γ. Α. ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ, Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή: Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β' ήμισυ του 11ου αι., τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 2007. 50
44. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ, ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΖΗΛΩΝ, 'Ο Γαβριήλ Θεσσαλονίκης και τὸ ἀποδιδόμενο εἰς αὐτὸν ἀνέκδοτο ὁμιλίARIO, Θεσσαλονίκη 2007. 40
45. ΣΤ. Γ. ΓΟΥΛΟΥΔΗΣ, «Ρίζα Ιεσσαί». Ο σύνθετος εικονογραφικός τύπος (13ος-18ος αι.). Γένεση, ερμηνεία και εξέλιξη ενός δυναστικού μύθου, Θεσσαλονίκη 2007. 30
46. ΑΙΚ. ΓΑΛΩΝΗ, Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του, Θεσσαλονίκη 2008.
47. Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Νικόλαος Μαλαξός και το υμνογραφικό του έργο, Θεσσαλονίκη 2008.
48. Μ. ΜΙΟΤΤΟ, Ο ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου των Φατιμιδών στην εγγύς Ανατολή και η δράση των ιταλικών πόλεων στην περιοχή κατά τον 10ο και τον 11ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 2008.
49. Π. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η εξέλιξη του τύπου και της εικονογραφίας του Βημοθύρου από τον 10ο έως και τον 18ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 2008.
50. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Ανδρόνικος Δ. Παλαιολόγος: Βασιλεία και αλληλομαχία, Θεσσαλονίκη 2008.

Γ. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

1. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ συνεργασία Π. Ι. ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα τών παλαιохριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων τής Ελλάδος. Ι. Νησιωτική Ελλάδα, ανάτυπωση, Θεσσαλονίκη 1988. 59
2. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1992. 59
3. Ν. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976. 59